ETHNO-LORE XXXVII.

KÖZÖSSÉG, HAGYOMÁNYÉRTELMEZÉS, INTERAKCIÓ ÉS VÁLTOZÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVEI

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM címmel
Főszerkesztő:
ORTUTAY GYULA (I–XII. kötet)
BODROGI TIBOR (XIII–XIV. kötet)
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (XV–XXI. kötet)

ETHNO-LORE címmel
Főszerkesztő: HOPPÁL MIHÁLY
XXII. kötet – 2005. Szerkesztő: Vargyas Gábor
A szerkesztő munkatársa: Berta Péter
XXIII. kötet – 2006. Szerkesztő: Vargyas Gábor
A szerkesztő munkatársa: Berta Péter
XXIV. kötet – 2007. Szerkesztő: Vargyas Gábor – Berta Péter
XXV. kötet – 2008. Szerkesztő: Vargyas Gábor – Berta Péter
XXVI. kötet – 2009. Szerkesztő: Berta Péter

Főszerkesztő: BALOGH BALÁZS
XXVII. – 2010. Szerkesztő: Berta Péter
XXVIII. – 2011. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
XXIX. – 2012. Szerkesztő: Báti Anikó – Sárkány Mihály
A szerkesztő munkatársa: Vargha Katalin
(Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont)
XXX. – 2013. Szerkesztő: Berta Péter – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Szemerkényi Ágnes
XXXI. – 2014. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
XXXII. – 2015. Szerkesztő: Fülemile Ágnes – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
XXXIII. – 2016. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor
XXXIV. – 2017. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor
XXXV. – 2018. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Landgraf Ildikó
XXXVI. – 2019. Szerkesztő: Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Borbély Sándor – Ispán Ágota Lídia
XXXVII. – 2020. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán
Vendégszerkesztő: Fülemile Ágnes – Ament-Kovács Bence

ETHNO-LORE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

XXXVII.

FŐSZERKESZTŐ
BALOGH BALÁZS

SZERKESZTŐK
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA – MAGYAR ZOLTÁN

VENDÉGSZERKESZTŐK
FÜLEMILE ÁGNES – AMENT-KOVÁCS BENCE

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Néprajztudományi
Intézet

BUDAPEST, 2020

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

ISSN 1787-9396

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
https://nti.btk.mta.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2020

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
MTA Kiváló Kutatóhely

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős: a Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója

Borítófotó: Szénagyűjtés a kalotaszegi Nyárszón (Nearșova, Románia), 2005. Fotó: Balogh Balázs
Hátsó borító: Delelő csorda Magyarderzse határában (Dârja, Románia), 2005.
Fotó: Fülemile Ágnes

Borító sorozatterv-koncepció: Kaszta Móni
Borítóterv: Kaszta Dénes

Fordítás: Cselényi Zsuzsa
Tördelés: Fancsek Krisztina

Nyomdai munkálatok:
Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Budapest, 2020
Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Balogh Balázs
Főszerkesztői köszöntő 9
Borsos Balázs
Az örök számadó 11

TÁRSADALOM ÉS ANYAGI KULTÚRA – INTERAKCIÓ ÉS VÁLTOZÁS
Cseh Fruzsina
A régi kerékvágás. Fogatolt járművek keréknyomtávolsága és tengelye a 19. század végén 17
Báti Anikó – Umbrai Laura
Népkonyhán enni Budapesten. Verziók és averziók a közétkeztetés történetéből (1860–1939) 55
Várkonyi-Nickel Réka
„Kis kosztosok" a két világháború között. Előtanulmány az ózdi és a salgótarjáni munkásgyermekek táplálkozásának vizsgálatához 97
Tomisa Ilona
A községi pásztor és a faluközösség kapcsolata a Tolna megyei Tevelen a két világháború között 113
Babai Dániel – Molnár Zsolt
Komplex hajtóerők. A szénacsinálás időpontjának változása Gyimesben 139
Mészáros Csaba
A legelő- és rétgazdálkodás változásai a tulajdonviszonyok tükrében. Egy etnológiai esettanulmány és annak tanulságai 157

ETNIKUM, KÖZÖSSÉG, VALLÁS ÉS IDENTITÁS
Győrfy Eszter
„…nem akartak tovább román valláson maradni" A csíkszépvízi római és görögkatolikus egyházközségek és híveik a 20. század első felében 183
Ament-Kovács Bence
A Mercy–Apponyi uradalom római katolikus alsópapsága. Történelemszemlélet és néprajzi érdeklődés 231
Iancu Laura
A szokások harcmezején a két világháború között. A Forrófalvi Plébánia „Lapja" (Forrásközlés) 267
Sántha István – Somfai Kara Dávid
Baráthosi Balogh Benedek távol-keleti kutatásainak újragondolása terepen száz év múltán. Etnikai viszonyok és sámánizmus az Amur mentén és Szahalinon a 21. század elején 305

A HAGYOMÁNY PERCEPCIÓJA, ÉRTELMEZÉSE ÉS REPREZENTÁCIÓJA

Magyar Zoltán
A bányaszellem alakja az erdélyi folklórban 343
Domokos Mariann
Grimm-mesék 19. századi magyar ponyvákon. Ismertetés egy készülő forráskiadványról 371
Mikos Éva
Regeirodalom és népismeret a 19. század derekának sajtójában – A *Családi Lapok* (1854–1860) 411
Landgraf Ildikó
A bukovinai székelyek reprezentációja a 19. századi, magyar illusztrált sajtóban. Bukovinai népélet és folklór a *Vasárnapi Ujság* lapjain 437
Fülemile Ágnes
Öltözködés és nemzeti identitás – A horvát nemzeti viselet a 19. századi Habsburg Monarchiában 465

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2019-BEN MEGJELENT KÖNYVEK 589

CONTENTS

Balázs Balogh
Foreword from the editor-in-Chief 9
Balázs Borsos
The eternal chief shepherd 11

SOCIETY AND MATERIAL CULTURE – INTERACTION AND CHANGE
Fruzsina Cseh
In the old rut. Wheelbase and axle dimensions of animal-drawn vehicles in the late 19th century 17
Anikó Báti –Laura Umbrai
Eating in a communal kitchen in Budapest. Versions and aversions from the history of public catering (1860–1939) 55
Réka Várkonyi-Nickel
"Little boarders" between the two world wars. Preliminary study for the examination of the foodways of working-class children in Ózd and Salgótarján 97
Ilona Tomisa
The relationship between the village shepherd and the village community in Tevel, Tolna County, between the two world wars 113
Dániel Babai – Zsolt Molnár
Complex drivers behind the changes in the time of haymaking in Gyimes 139
Csaba Mészáros
Changes in grassland husbandry in light of ownership. An ethnological case study and its lessons 157

ETHNICITY, COMMUNITY, RELIGION, AND IDENTITY
Eszter Győrfy
„... They didn't want to keep their Romanian religion anymore." The Roman and Greek Catholic parishes of Csíkszépvíz and their parishioners in the first half of the 20th century 183
Ament-Kovács Bence
The Roman Catholic Lower Clergy of the Mercy-Apponyi Domain. Historical Viewpoint and Ethnographic Interest 231
Laura Iancu
On the battlefield of customs between the two world wars. "The Journal of the Parish of Forrófalva" (Source collection) 267
István Sántha – Dávid Somfai-Kara
Revisiting the Far East research of Benedek Baráthosi Balogh in the field, one hundred years later. Ethnic relations and shamanism along the Amur river and on Sakhalin island in the early 21st century 305

THE PERCEPTION, INTERPRETATION, AND REPRESENTATION OF TRADITION

Zoltán Magyar
The mine spirit in Transylvanian folklore 343

Mariann Domokos
Grimm tales in 19th-century Hungarian chapbooks. Review of a forthcoming source collection 371

Éva Mikos
Legend Literature and Ethnographic Description in the Mid-19th Century Press – Családi Lapok [The Family Magazine] (1852–1860) 411

Ildikó Landgraf
Representation of the Szeklers of Bukovina in the 19th-century Hungarian illustrated press. Bukovina folklife and folklore on the pages of the *Vasárnapi Ujság* [Sunday Paper] 437

Ágnes Fülemile
Dress and national identity – Croatian national dress in the Habsburg Monarchy in the 19th century 465

BOOKS PUBLISHED IN 2019 THAT WERE WRITTEN OR EDITED BY RESEARCHERS OF THE INSTITUTE OF ETHNOLOGY 589

Balogh Balázs

FŐSZERKESZTŐI KÖSZÖNTŐ

Az Ethno-Lore 2020-as, sorrendben harminchetedik kötete Paládi-Kovács Attila Tanár úr előtt tiszteleg, 80. születésnapja alkalmából. Tanár úr 60. és 70. születésnapján, a szakma vaskos kötetekkel köszöntötte őt. Idén, a 80. születésnapjának méltó megünneplésére készülve, a Néprajztudományi Intézet Történeti Néprajzi Osztálya kezdeményezte, hogy évkönyvünket Paládi-Kovács Attila Tanár úr születésnapjára ajánljuk. Intézetünk nem is fejezhetné ki ennél kézenfekvőbb módon a nagyrabecsülését és tiszteletét, hiszen Paládi-Kovács Attila akadémikus majd' egy emberöltőnyi időn keresztül, 17 esztendeig volt intézetünk igazgatója. Zömében a vezetése alatt, aktív tudományszervezői fáradozása és szerkesztői közreműködésével jelentek meg tudományszakunk jelentős összefoglaló munkái, szerkesztőbizottsági elnökletével a nyolc kötetes *Magyar Néprajz* kézikönyv. Az intézet hagyományai szerint, igazgatóként, az évkönyvünknek is főszerkesztője volt. Később, az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának elnökeként ő teremtette meg a körülményeit annak, hogy az évkönyv rendszeres anyagi támogatáshoz jutva, valóban minden esztendőben megjelenhessen. 1967-től az intézetünkben dolgozik, mindmáig töretlen munkakedvvel, hatalmas munkabírással. Jelenleg professor emeritusként kutat és szervez fáradhatatlanul a Néprajztudományi Intézetben, és segíti tanácsaival a Bölcsészettudományi Kutatóközpontot az intézmény stratégiai testületében.

Az Ethno-Lore, az utóbbi években tematikus kötetekkel jelentkezik, az intézeti osztályok „vetésforgóban" határozzák meg az évkönyv tematikáját. Idén, a tisztelgő szám, a Történeti Néprajzi Osztály javaslatára, a Tanár úr rendkívül szerteágazó kutatási területeit is figyelembe véve, a *Közösség, hagyományértelmezés, interakció és változás* címmel igyekezett összegyűjteni a mostani intézeti kutatásokból egy csokorra valót. Így ez nem egy hagyományos *festschrift* tehát, amelyben mindenki szerepelhet, aki a szakmából köszönteni óhajtja az ünnepeltet. Ez a kötet az intézeti munkatársak tisztelgése Paládi-Kovács Attila Tanár úr munkássága előtt, egyben köszönet, a mindannyiunkért végzett munkájáért. Ugyan nem írtunk mindannyian a könyvbe, de reményeink szerint a kötet tanulmányai így is széles panorámát nyújtanak az intézeti kutatásokról, kifejezve mindannyiunk tiszteletét és nagyrabecsülését. Ennek a közös akaratnak a megfogalmazásához íródott ez a főszerkesztői előszó, amely nem is záródhat másképp: Isten éltessen Tanár úr kerek születésnapodon! Adjon sok erőt a további munkálkodásodhoz intézetünkben, és egészséget, hogy szerető családod körében még sok-sok esztendeig boldogan élj!

Borsos Balázs

AZ ÖRÖK SZÁMADÓ

Paládi-Kovács Attila 2020. szeptember 14-én töltötte be 80. életévét. Kétszer is le kellene írnom ezt a tényt, hogy egyáltalán magam is elhiggyem. Mert Tanár úr (mindenkitől ezt a megszólítást kéri, maradok én is ennél, hiszen nemcsak diákja, de TMB-ösztöndíjas aspiránsa is voltam) voltaképpen kortalan: az utóbbi 40 évben megkerülhetetlen vezető szereplője volt a magyar néprajztudománynak és ezt a nevezetes kort elérve sem szándékozik visszavonulni. Szerencsénkre. Mert tapasztalatai, jó tanácsai, kiapadhatatlan energiája még ma is éltetik szeretett munkahelyünket, a hazai néprajztudományi alapkutatás vezető intézményét, az MTA kiválósági intézetet, tágabbra húzva a kört: az egész szakmát, s végül, de egyáltalán nem utolsósorban magát az egykori gazdaszervezetet, a Magyar Tudományos Akadémiát.

Mivel köszönthetjük őt e jeles napon? Szinte hallom a szavát: munkával. Számára mindig és mindenkivel szemben is a befektetett munka révén elért eredmények számítottak, amelyek folyóiratokban, monográfiákban, tanulmánykötetekben napvilágot láttak. 20 évvel ezelőtt, a 60. születésnapra (részben) kortársai szerkesztettek 650 oldal terjedelmű köszöntő kötetet, amelyben a néprajz legkülönbözőbb területének művelői, kollégák és tanítványok jegyeztek összesen 45 tanulmányt (Hála – Szarvas – Szilágyi, 2001). A 70. születésnapra összeállított gyűjtemény szerkesztői már tanítványai voltak, és a csaknem 700 oldalas kötet 40 feletti közleményének nagyobb részét is már a fiatalabb generáció jegyezte (Bali – Báti – Kiss, 2010). Hogyan ünnepeljük újabb 10 év elteltével? Mivel Tanár úr életében a különböző szakmai vezetői megbízatások közül a leghosszabb ideig (kerek 17 esztendeig) az MTA Néprajzi Kutatóintézetének igazgatósága tartott, arra gondoltunk, hogy erre a jeles alkalomra az intézet évkönyvét dedikáljuk neki, amelyben kutatóhelyünk mai munkatársi gárdája (kiknek legtöbbje Tanár úr tanítványa is volt) mutatja be a legfrissebb eredményeit.

A vezető kutatók születésének kerek évfordulóit köszöntő kötetek előszavában a méltatók általában végigtekintenek az ünnepelt életútján, kiemelik pályája fő irányait, elemzik nevezetesebb csomópontjait. Én azonban nem szeretném ezt követni. Először is azért nem, mert Tanár úr pályája – szerencsénkre – még nem zárult le, elég csak annyit megemlíteni, hogy az MTA I. osztályánál az idén egy újabb tanulmánykötet megjelentetésére pályázott – sikeresen. (A „Tárgyak, szavak és tájak északon" című tervezett kötetben egyik bírálója szerint „a 16 tanulmány széles tematikája, a történelmi változások, a gazdag szókincs bemutatása, a tárgyleírások, illusztrációk és térképek révén a Felföld 19–20. századi tradicionális kultúrája plasztikusan tárul fel mind a kutatók, mind az oktatásban részt vevők előtt." Tanár úrnak, ha az MTMT jól számol, ez lesz a 21. könyve, a szerkesztőként jegyzett további 17 kötet mellett.) Másodszor azért nem követném a fent említett utat, mert a 60. és 70. születésnapra készült kötetek előszavában a szerkesztők összegezték az addigi életművet, a 70. születésnapon akadémiai és egyetemi pályafutását a Néprajzi

Hírekben is méltatta Balogh Balázs és Kocsis Gyula (Balogh, 2011; Kocsis, 2011), sőt, a 70. születésnapra összeállított kötetben az ünnepelt is végigtekintett az addig eltelt éveken és voltaképpen egy maga által készített (és tanítványai által lejegyzett) életútinterjúval lepte meg az olvasót (Paládi-Kovács, 2010). Így nekem csak az utóbbi 10 évről kell beszámolnom, ám ebben a kurta évtizedben is annyi mindent tett le Tanár úr az asztalra, amennyi másoknak egy egész pályafutásra elegendő lenne.

Kezdjük a legfontosabbal: befejeződtek a néprajztudomány utóbbi évtizedei legjelentősebb vállalkozása, a *Magyar Néprajz nyolc kötetben* című kézikönyv munkálatai. 2011-ben, utolsónak jelent meg a számozásban legelső és névlegesen félkötetnek nevezett I. *Táj, nép, történelem* 1. című könyv, amely azonban valójában a többihez mérhető, hatalmas terjedelmű (több mint 1000 oldalas) kiadvány. Tanár úr nemcsak a könyvsorozat szerkesztőbizottságát vezette, hanem az utolsó kötetnek (Flórián Mária segítségével) a főszerkesztői munkáit is magára vállalta, sőt a kötet szövegének jó felét ő maga is írta. Munkáját nemcsak a tágabb szakma, a bölcsészet- és társadalomtudomány tartotta, tartja nagyra. Véleményem szerint a legnagyobb elismerést az a tény jelentette, hogy a könyvet maga az MTA akkori, fizikus elnöke mutatta be az Akadémiai Könyvtárban a nagyközönségnek, márpedig róla köztudott volt, hogy ugyancsak szűkmarkúan bánt a bölcsészet dicséretével. Tanár úr a szakma életének szervezéséből továbbra is kiveszi a részét. Miután két cikluson át elnökölte a Magyar Néprajzi Társaságot, a Választmány tagjaként ma is ugyanolyan energiával vesz részt az ügyek megtárgyalásában, mint elnökként tette volt. Továbbra is tagja a néprajztudomány két legfontosabb folyóirata, az Ethnographia és az Acta Ethnographica Hungarica szerkesztőbizottságának. Mindezek mellett Tanár úr évente szakmai munkák tucatjait is megjelenteti. A Magyar Tudományos Művek Tára a 2010 és 2019 közötti időszakból 141 közleményét tartja számon, olyan összefoglaló munkákkal az élen, mint *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok* (Akadémiai Kiadó, 2016) vagy ennek folytatása, *Magyar népkutatás a 20. században* (L'Harmattan Kiadó, 2019) Arra is van gondja, hogy a nehezen megszerezhető tanulmányokat tematikus kötetekbe rendezve publikálja. Ilyen lesz az idén készülő kötet, vagy az évtized első feléből: *Munkák, emberek, hiedelmek a Bódva mentén* (MTA BTK NTI, 2013) és *Népek, térségek, hagyományok* (Akadémiai Kiadó, 2015).

Minden kutató számára karrierjének csúcspontja, ha elnyeri szakmája vagy a tágabb tudományos közösség rangos elismeréseit. A magyar tudomány legfontosabb kitüntetését, a Széchenyi-díjat Tanár úrnak 2013-ban ítélték oda, ahogy az indoklás fogalmazott: „a magyar néprajztudomány területén végzett iskolateremtő munkásságáért, tudományszervező tevékenységéért, a Magyar Néprajz nyolc kötetben című kézikönyv szerkesztőbizottsági elnökeként végzett munkájáért, nemzetközi szinten is kiemelkedő, szintézisteremtő eredményeiért." Már a 70. születésnapi köszöntőben is elhangzott, lévén akkor igen aktuális esemény, hogy a 2010. évi Közgyűlés Paládi-Kovács Attilát a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta, és két héttel születésnapja után meg is tartotta székfoglaló előadását.[1] Ekkoriban már két éve elnöke volt az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, ezt a tisztséget még egy cikluson át,

[1] https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Paladi_Kovacs_szekfoglalo_Idorend_20100927.pdf (letöltés ideje: 2020. október 30.)

2014-ig betöltötte. Ugyaneddig az évig az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága elnökeként is tevékenykedett és ilyen minőségében mindent megtett nemcsak a néprajz, hanem az összes társadalom- és bölcsészettudomány kiadványainak minél nagyobb támogatásáért. Sőt, magáért a támogatásáért! Mert a bizottság elnöksége nem formális pozíció volt: olyan közegben kellett helyt állnia, amelyben komolyan fölmerült, hogy az MTA egyáltalán ne finanszírozzon könyveket és monográfiákat, hanem minden kiadványokra költhető pénzét folyóiratok menedzselésére fordítsa. Az I. Osztály elnökeként Tanár úr tagja volt az MTA tágabb Elnökségének, és a 2014-es közgyűlésen az Elnökség humán tudományokat képviselő tagjának is jelölték. Ha ide nem is került be, egy másik fontos grémiumba igen: 2017-ben a közgyűlés az MTA Felügyelő Testületébe választotta be. Tanár úrnak a humán tudományokon kívüli elismertségét is jelzi ez a döntés, a Felügyelő Testület ugyanis a Vagyonkezelő Testület melletti másik olyan szervezete az akadémiának, amely nem 11 osztálydelegáltból áll, hanem csak 7 tagú, tehát osztályok feletti egyetértés szükséges a bekerüléshez. A Felügyelő Testület tagjaként Tanár úrnak teljes rálátása van az MTA addigi és jelenlegi működésére, és soha nem mulasztja el, hogy kiálljon az akadémia mellett, ha igaztalan támadások érik. És érik…

Kedves Tanár úr! A Néprajztudományi Intézet teljes munkatársi gárdája nevében is nagy szeretettel köszöntelek e jeles évfordulón és kívánom, hogy még sok hasonlót érjél meg erőben, egészségben, jó kedvben szerető családod és kollégáid körében. Isten éltessen!

Hivatkozott és a szövegben nem teljes címmel szereplő művek

Bali János – Báti Anikó – Kiss Réka (szerk.)
2010 *Inde aurum – Inde vinum – Inde salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Balogh Balázs
2011 A hetvenéves Paládi-Kovács Attila köszöntése. *Néprajzi Hírek*, 40, 1, 73–76.

Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.)
2001 *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Kocsis Gyula
2011 Az ELTE Néprajzi Intézete köszönti Paládi-Kovács Attilát. *Néprajzi Hírek*, 40, 1, 70–73.

Paládi-Kovács Attila
2010 Visszapillantás. In: Bali János – Báti Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum - Inde Vinum - Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. 25–55. Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet.

TÁRSADALOM ÉS ANYAGI KULTÚRA – INTERAKCIÓ ÉS VÁLTOZÁS

Cseh Fruzsina

A RÉGI KERÉKVÁGÁS. FOGATOLT JÁRMŰVEK KERÉKNYOMTÁVOLSÁGA ÉS TENGELYE A 19. SZÁZAD VÉGÉN[1]

A keréknyomtávolság egységesítésének kérdése

A fogatolt járművek keréknyomtávolsága nem csak funkciójuk miatt tért el egymástól, hanem a hasonló típusú kocsik paraméterei is különbözhettek az egyes országokban, megyékben bevett szokásoknak megfelelően. Edvi Illés Pál 1825-ben arra figyelmeztetett: „Ha ki saját kocsiján kíván utazni, vigyázzon a' kerékvágások' egymástól való távolságára is, melly mindenegy Országban külömbözö. Ausztriában három lábnyi és hat hüvelyknyi, melly mérték a' leghellyesebb." (Edvi, 1825, 93.). Az azonos kerékvágásban járó járművek viszont nagyban megnehezíthették az utak karbantartását, erről írt a *Hasznos Mulatságok* című lap is 1819-ben:

> „A kocsisokat rá kell venni, hogy ne mindig ugyanabban a kerékvágásban hajtsanak. A kerékvágásokat folyamatosan fel kell tölteni, a vizet az útról leereszteni. »Minden úti javítások, feltöltések, akár kővel, akár köveccsel, akár csak kemény földdel száraz időben és egyesített nagyobb erővel tétessenek.«" (Frisnyák, 2001, 14.)

A probléma folyamatosan fennállt, ám annak ellenére, hogy az utak rendezésének ügye időről-időre napirendre került a 19. század közepétől,[2] az intézkedések nem tartalmaztak a keréknyomtávolságra vonatkozó utasítást. A keréknyomtávok egységesítésének bevezetésére pro és kontra is szóltak érvek.

1887-ben a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara karolta fel a problémát, január 16-ai ülésén ugyanis ifj. Kölber Fülöp indítványozta, hogy „a kocsikerekek nyomtávolságát törvény állapítsa meg" (Budapesti Hírlap, 1887). Kölber Fülöp volt a tulajdonosa a legjelentősebb magyarországi kocsigyárnak (Kócziánné Szentpéteri, 1977, 82.; Jordán – Kócziánné Szentpéteri, 1977), érthetőek tehát a törekvései, hiszen az egységes keréknyomtáv bevezetése egységes vastengelyek kötelezővé tételét is jelentette volna,[3] megkönnyítve ezzel a kocsigyártók dolgát. Az Iparkamara felhívást intézett

[1] A PD 128845 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PDI_18 pályázati program finanszírozásában valósul meg. A tanulmány a projekt keretében jött létre.

[2] Magyarországon a birodalmi úthálózat részeként az úthálózat megszervezése az 1849. március 4-ei császári pátens nyomán 1850-től kezdődött. Habár az utak állapotára vonatkozóan korábban is születtek javaslatok, intézkedések és rendelkezések (lásd: Frisnyák, 2001), a császári pátens az utakat három csoportba sorolta (állami utak, országos utak, községi utak), s ennek a besorolásnak megfelelően rendelkeztek fenntartásukról (Tóth, 1995, 45.; Frisnyák, 2001, 35.).

[3] Ennek technikai okait lásd lentebb.

a vármegyékhez, miszerint írják össze a területükön használt járművek keréknyomtávolságait. (Erről a hírt lásd: Félegyházi Hírlap, 1887; Kecskemét, 1887). A beérkezett válaszok[4] között az eredeti felhívás nem található meg, az azonban a válaszokból kiderül, hogy az Iparkamara hangsúlyozta, hogy a közlekedés a szomszédos vármegyék között a különböző nyomtávok miatt fennakadást szenvedhet, ezért az egységesítésre kell törekedni.

Az 1887-ben közzétett felhívásra beérkezett eredmények alapján az Iparkamara 1888 júniusában, majd novemberében a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz intézett felterjesztést. Júniusi felterjesztésükben már utaltak „azon hátrányokra, melyek a hazánkban dívó kocsinyomtávolságok különbözősége miatt a kocsigyártásra háramolnak" (Nemzet, 1888). A minisztérium a kamarától határozott javaslatot kért, amelyet a kamara Kölber Fülöpnek a novemberi ülésen részletezett indoklására alapozott. Eszerint „egész felső Magyarországban, valamint Erdélyben, hol az egységes kocsinyomtáv életbe léptetése a talajviszonyok miatt esetleg nehézségekbe ütközhetnék, általában 111 centiméter szélességű, vagy ettől csak kevéssé eltérő nyomtávolság tényleg már létezik s különbségek csakis az alföldi megyékben mutatkoznak, a hol bárminő utmérték alkalmazásának mi sem áll útjában". Ez alapján Kölber Fülöp az egész ország területén 111, illetve legfeljebb 110 centiméternyi kocsinyomtávolság megállapítását javasolta (Nemzet, 1888). A megyék és járások által beküldött adatok alapján nem jelenthető ki, hogy egységes keréknyomtávolság lett volna Erdélyben és Felső-Magyarországon, hiszen több megye részletezte a különböző járművek nyomtávját, illetve jegyezték meg, hogy nincs egységes megállapodás *(1. melléklet).* 1889-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi M. Kir. Minisztérium úgy döntött, hogy a keréknyomtávolság egységesítésére vonatkozó javaslatot nem fogadja el (Nemzet, 1889).

Gaul Károly az 1896-os ezredéves kiállításról írt jelentésében ismét felvetette az eltérő nyomtávolságok problémáját. Eszerint egyes megyéknek, sőt, egyes községeknek is eltérő nyomtávolságú járműveik voltak, ami azt jelenti, hogy a rossz minőségű, gyakran kátyús és saras utakon a kocsiknak mindig új nyomot kellett vágni, ami növelte a kocsi ellenállását, és nehezebb volt a húzó állat dolga. Emiatt az is előfordult, hogy ugyanazzal a kocsival nem lehetett nagyobb utat megtenni, mint például Somogy megyéből Fejér- vagy Zala megyébe.

> „Somogy megyében például van háromféle nyomtávolság, még pedig nyugattól keletfelé növekedve 100, 103 és 105 c., holott ez Fejérmegyében 108 és 110 cm., Zalában is 108 cm. Hogy egy ugyanabban a megyében, mekkora az eltérés, mutatja például Pozsony megyében Malaczka községe és vidéke, hol a nyomtávolság az általános megyei 111 cm.-el szemben csak 103 cm. […] Megjegyezzük, hogy a nyomtávolságok különbsége a szűkebb Magyarországban is 21 cm., vagyis 100 és 121 cm. között szokott váltakozni." (Gaul, 1898, 548.)

Gaul Károly azt írta, hogy nem lettek a megyéktől egyenként adatok gyűjtve a nyomtávolságra vonatkozóan, de ifj. Kölber Fülöp segítségével tudja ezeket közölni. (Érde-

[4] A Magyar Országos Levéltárban megtalálható forráscsoportra Székely László hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. A járművekkel kapcsolatos technikai kérdésekben Takáts Zoltánnal konzultáltam, a segítségét köszönöm.

kes, hogy sem itt, sem az 1887-es iparkamarai ülések beszámolóiban nem hivatkoztak a megyék számára kiküldött felhívásra és az onnan beérkezett válaszokra.) Gaul a kerekek belső távolságát, a talpak legalsó pontjánál mérve adta meg, ám nem részletezte az egyes járműtípusokat *(3. melléklet).*

Gaul Károly és Röck István indítványára 1916-ban az Országos Iparegyesület felterjesztést intézett a kereskedelemügyi miniszterhez a kocsik keréknyomtávolságának egységesítése érdekében. Felterjesztésüket azzal indokolták, hogy a különböző keréknyomtávolságok az utakban nagy kárt tesznek, amiket emiatt igen nehéz folyamatosan karbantartani. „Az egységes keréknyomtávolság csökkentené a karbantartás mértékét, munkaerő- és anyagmegtakaritást jelentene és megkönnyítené a kocsigyártóipar helyzetét is, mert egységes típusú kocsik gyártása mellett azok piacát kiszélesíti és megkönynyiti azok kereskedelmi forgalmát." (Magyar Ipar, 1916b). Az egységesen bevezetni kívánt méreteket a következőkben határozták meg: hegyvidéken a nyomtávolság 110 cm, alföldön pedig 115 cm legyen. Adataik szerint 100 és 121 cm között váltakozik a keréktávolság (Magyar Ipar, 1916a, 425.; 1916b). Sajnos, arra nem tértek ki, hogy honnan származnak ezek az adatok. A felterjesztésben az eltérő keréknyomtávolság hátrányaként – az utak karbantartásának költséghatékonyabbá tétele mellett – azt is megfogalmazták, hogy „a közlekedést megnehezíti és az állatok erejét épp úgy mint a kocsit is felesleges és káros mértékben veszi igénybe." Szükségesnek tartották „a keréktalpak minimális szélességének hatósági megállapítását is" (Magyar Ipar, 1916b). A beadvány (melynek eredeti, szó szerinti változatát nem ismerjük) azonban ellentmondást is tartalmazhatott, ahogyan az a kereskedelemügyi miniszter 1916 decemberében közzétett elutasító válaszából kiderül. „A beadványban említett az a körülmény, ugyanis, hogy az utakra a kopás szempontjából előnyösebb, ha külömböző nyomtávolságú kocsik járnak az úttesten, ami valóban igy is van, már magában is az egységesítés ellen szól." Az elutasítás fő okaként a miniszter mégis azt határozta meg, hogy ha a különböző rendeltetésű és teherbírású járműveket egységes keréknyomtávolsággal készítenék, azok szerkezete nem felelne meg rendeltetési céljuknak (Magyar Ipar, 1916c; Művezetők Lapja, 1917). Nyomtávolságbeli eltérésekről Bálint Sándor is beszámolt, feltehetően 20. század eleji emlékekre utalva: „Kovácsaink kocsit árultak Kistelek, Félegyháza, Halas, Majsa, Csongrád, Szentes, Törökkanizsa, Szabadka vásárain. Hódmezővásárhelyen nem, mert ott keskenyebb az útmérték, vagyis a nyomtávolság, a párhuzamos kerekek egymástól való távolsága. Nálunk 43, ott 42 coll." (Bálint, 1977, 55.)

Nyomtávolságok 1887-ben és 1896-ban

Nem tudjuk, hogy az Iparkamara által 1887-ben szétküldött felhívásra pontosan hány vármegye válaszolt,[5] de 53 vármegye és három település (Cegléd, Vihnye, Halas) levele

[5] Okunk van feltételezni, hogy néhány irat elveszett. Székely László 2014-ben hívta fel a figyelmemet a Magyar Országos Levéltárban elérhető dokumentumokra. 2019-es kutatásom alkalmával néhány általa lefényképezett dokumentum eredetijét már nem tudták a levéltárban rendelkezésemre bocsájtani.

rendelkezésre áll. Eltérő, hogy a legtöbbször az alispánok által aláírt jelentések milyen mértékben informatívak a kocsinyomtávolságokat illetően. Sokan arról tájékoztatták az Iparkamarát, hogy a méreteket illetően nincs egységes megállapodás, ezért adatot sem adtak meg.[6] Mások ennek ellenére végeztek méréseket, és átlag adatokkal szolgáltak. Zólyom vármegyében például az egységes kocsinyomtáv a megrendelőtől és a kocsigyártól függött, az átlagot 122 cm-ben állapították meg.[7]

1887-ben az Iparkamara feltehetően nem írta meg, hogy pontosan hol kell mérni a keréknyomtávolságot. Ilyen jellegű pontosítást mindössze hét válaszban találunk: keréktalp közepétől keréktalp közepéig vagy talptávolság, illetve egy esetben a „keréktalp külső szélességétől külső szélességig mérve". Az alispánok és főjegyzők – a jelentések szerint – az adatokat az építészeti hivataloktól, a gépgyárosoktól és kocsigyárosoktól kérték, illetve méréseket végeztettek. Kocsigyárosok segítették az adatszolgáltatást Szatmár, Esztergom és Pozsony vármegyében, de ezek alatt nem feltétlenül egyforma méretű üzemeket kell értenünk. Esztergomban a 19. század végén a kocsigyártás virágzó iparág volt, de 1896-ban a főváros növekvő versenyképessége miatt a 4 kocsigyártó üzemből 3 megszűnt (Osváth, 1908, 66.).

Zemplén és Krassó-Szörény vármegye esetében a sík területeken és hegyvidékeken használt járművek közti méretkülönbségeket is részletezték a jelentések írói. Sok megyében pedig a különböző típusú járműveket sorolták fel elsősorban funkció alapján: nyári szekér, 1 fogatos lovas szekér *(lószekér)*, 2-4 fogatos ökörszekér, 2 fogatos magas kocsi (hintó), nagyobb szekerek, kisebb szekerek. Máramaros vármegyében hintók, kocsik, szekerek nagyjából azonos méret szerint készültek, de megismerhetjük az omnibuszok, a kézi szekerek és taligák, valamint a „szomszédos gácsországi szekerek" nyomtávját is, ami keskenyebb volt, mint a helyben készült szekerek nyomtávja. Bereg vármegye alispánja a verhovinai községek járműveit emelte ki a vármegye többi járműve közül, miszerint „A jelzett nyomtávú járműveken kívül a verhovinai községekben divatban vannak a nagyon széles és alacsony szekerek is, melyek egyedül alkalmasak arra, hogy az ottani nép terményét a meredek és dűlős utakon haza szállíthassa; ezen utóbbi járművek azonban az országosan megállapítandó nyomtáv keretébe be nem foglalhatók." Itt a nyomtáv 111 cm volt, amit annak ellenére igen szélesnek ítéltek meg, hogy ezen kívül különböző vidékeken 30 községben mérték a nyomtávolságot, a jelentés szerint ugyanazon községben is különbözőek voltak a nyomtávok rendeltetés szerint, s a méretek 1 méter és 1,25 m között váltakoztak.[8] Temes, Baranya és Fejér megyék járásonként adták meg a keréknyomtáv adatokat, melyek közül leginkább a Fejér megyeiek használhatók, hisz ott járásonként a járműtípusok nyomtávolságát is megadták, így jóval egyértelműbben lehet őket összehasonlítani. Az alispán a hintók, nehéz szekerek és parasztkocsik méreteit gyűjtötte össze, bár megjegyezte, hogy „A kocsinyomtávolok nemcsak az egyes járásokban különbözök, de még a járások egyes részeiben is nagyon elütök.", ezért az adatok tájékoztató jellegűek. Sajnos itt sem tudjuk, hogy mindenki

[6] Ezeket a vármegyéket azért tüntetem fel a táblázatban, hogy egyértelmű legyen, hogy onnan is érkezett válasz.

[7] MOL z195 95d ad 1712/1887. X/22

[8] MOL z195 95d ad 1712/1887. XI/8

egyformán mérte-e a keréknyomtávolságokat, de így is feltűnő, hogy még a hintók méretei is különböznek (akár egy járáson belül is), holott azokat feltehetően vastengellyel készítették.[9] Ezt befolyásolhatta egyéb alkatrészek, mint a kerékagy és a fülespersely mérete is, melynek fényében „a vastengelyű szekerek kerékvágása 1-10 cm-es határok között mozoghat" (Szekeres, 1995, 469.). A Kisalföldön gyűjtött néprajzi adat szerint ott a tengelytávolság 142–168 cm között mozgott, ami jelentősen eltér az 1887-ben jelentett méretekhez képest, miszerint Győr vármegyében 105 cm, Mosonban 110,63 cm a keréknyomtávolság, Sopronban pedig nem volt megállapodás erre nézve. Sajnos az adatok nehezen összevethetők, hiszen nem tudjuk, hogy a Timaffy László által gyűjtött méretek a tengely teljes hosszára vonatkoztak-e, vagy tengelyütközőtől-tengelyütközőig értették a távolságot (Timaffy, 1985, 6.; Kemecsi, 1998, 60.).

Elképzelhető, hogy a vármegyék a településektől külön is bekérték az értékeket, vagy ebben a tekintetben sem volt egyértelmű a felhívás, mert a vármegyéken kívül három település jelentése olvasható még: Cegléd (Pest vm.), Vihnye (Bars vm.) és [Kiskun]Halas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.). A forráscsoportban megtalálható még egy igen értékes köteg, amely községenként tartalmazza Bács-Bodrog vármegye keréknyomtávjainak méretét és helyenként az útmértéket, így 122 település adatait ismerhetjük meg *(2. melléklet)*. A vármegyében a keréknyomtáv méretét illetően 92 cm és 130 cm közötti értékeket találunk, bár itt sem lehetünk biztosak benne, hogy mindenki egyformán mérte a távolságokat. Glozsánon (Dunagálos) például a távolságot az egyik kerék belsejétől a másik kerék külsejéig, míg Kernyaján (Kerény) talpközéptől talpközépig mérték. Hogy melyik településen mi határozta meg a keréknyomtávolság méretét, arra a következő válaszokat kapjuk. Sok helyen a környező településekhez való alkalmazkodás volt az indok, Mélykúton például figyelembe vették a szomszédos Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyék déli részének járműveit is, valamint Ó-Palánka szem előtt tartotta, „Hogy a Duna folyó jobb oldali vidékén is közlekedhessenek.". Itt tehát fontosnak tartották, ahogyan Kishegyesen és Ósztapáron is megfogalmazták, hogy a kerekek egy vágányon járjanak. A legtöbb település azt a választ adta, hogy a járműveket már régi szokás szerint az itt jelentett keréknyomtávolsággal készítik, Új Verbászon például „A kocsinyomtáv szélessége a község telepitése óta változatlanul maradt". Máshol pedig a bognárok, illetve bognárok és kovácsok közti megállapodás alapján vélték meghatározottnak a kocsinyomtávolságot (Szeghegy, Nemesmilitics, Új-szivacz). A kerekek távolsága természetesen adódott a jármű méreteiből is, így terhes szekereknél szélesebb volt a keréknyomtáv, ezzel indokolta a méreteket Keresztúr (116 cm), Bács-Novoszelo (Bácsújlak) (126 cm), Új-Palánka (121 cm), illetve érdekes módon Csávoly is, ahol mindössze 1 m volt a keréknyomtávolság. Járeken a jelentés szerint a személyszállító és a teherszállító járműveknek egyformán 127 cm volt a keréknyomtávolságuk.

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1887-ben közzétett felhívására néhány a vármegyéktől érkezett válasz reagált részletesebben. Moson vármegye főjegyzője üdvözölte az elképzelést: „a közlekedési járművek egyöntetű nyomtávolának behozatalát – amint az Europa nyugati államaiban már évtizedek óta törvényszerűleg biztosítva van,– hazánk közlekedő közönsége érdekében is czélszerűnek és üdvösnek talá-

[9] MOL z 195 95 1712e VIII_3

lom."[10] Eger főjegyzőjének szintén nem volt kifogása, hiszen egységesen megállapított méretek Heves vármegyében sem voltak, „ennél fogva egy az egész országra nézve megállapitandó egységes nyomtáv elfogadásának utjában mi sem áll."[11] Sopron vármegye alispánja azonban határozottan ellenezte a tervet, s ezt részletesen meg is indokolta mind technikai, mind közigazgatási szempontból:

> „ezen vármegyén a kocsik nyomtávolsága megállapítva nincsen, de azt részemről amugy is nemcsak feleslegesnek de egyenesen károsnak tartom. Felesleges volna ily intézkedés a vármegyére azért, mert főbb utaink birnak oly kőalappal, mely a kerékvágáson kivül járást az év legnagyobb részében megengedi, de felesleges azért is, mert daczára annak, hogy a vármegyében igen sok kereskedő fuvaros létezik, kik mint tyukászok és egyébb árukkal majd az egész Dunántult megjárják, soha panaszt nem hallottam az iránt, hogy a vágány különségek a közlekedésre akadályt képeznének. Károsnak tartanám pedig a kivánt intézkedés behozatalát először közvetlen közigazgatási szempontokból, mert az egyenlő vágányok elrendelésével minden kocsi egy és azon nyomon haladván az utakat helyenkint elmetszenék, mig más részei teljesen érintetlenek maradnának, mi aztán ugy nagyobb tatarozást is igényelne, a kihordott földanyag pedig az utba soha be nem tiportatnék. Káros volna az intézkedés a vidéki kocsi iparra is, mert a fővárosi nagy ipar, mely természetszerüleg nagyszerübb berendezéssel is bir ez esetben olcsóbb áruival teljesen elnyomná kisiparunkat, mi a kocsival bíró közösségre látszólag előnyös volna ugyan, de mégis azon hátrányt szülné, hogy a vidéki ipar megszüntével még a legszükségesebb kisebb javításokra alkalmas iparos is alig akadna."[12]

Zólyom vármegye alispánja szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy ha egységes kocsinyomtávot vezetnek be, akkor „az utakon mély barázdák keletkeznek."[13] Zemplén vármegyében a jelentés szerint az útviszonyok olyan jók voltak, hogy gond nélkül járhattak azokon a különböző nyomtávolságú járművek: „az úttest 4,0 m szélességben kőalappal bír és átlag 4–6 m szélességben kavicsoltatik, mely kavicsolt pálya minden időben járható és a kerék vágások folytán kijavítatván az ilyen útvonalakon bármely nyomtávu járművel egyenlő a közlekedés".[14] A legnyomatékosabban Somogy megye alispánja tudta megindokolni az egységes nyomtávolság bevezetése elleni véleményét, ugyanis ott már korábban tettek erre kísérletet.

> „Somogy vármegye törvényhatósági bizottsága 1873 évben 171 szám alatt alkotott ugyan oly értelmű szabályrendeletet, melynél fogva a kocsinyomtáv 42 hüvelykben állapíttatik meg, ezen szabályrendelet azonban minden erőfeszítés daczára végrehajtható nem lett, 1881. évi február 28 án pedig, – tekintve, hogy a megye közönségének határozatához képest, belügyminiszteri megerősítés alá felterjesztve nem lett, – az 1880. évi XXXVIII. t. ez 15.§a értelmében érvényét veszítette, s a kocsi nyomtáv Somogy megyében ma is 39 hüvelyk. Oka pedig ezen körülménynek az hogy a nyomtáv váltóztatásával az összes ki nem épitett, – s különösen a nagy kiterjedésü községi uthálózat átalakítása, illetve a jelenben felvágott kocsi nyomok eltávolítása válnék szükségessé, s eredményre ez is csak ugy vezetne, ha az összes kocsik egyszerre átalakitatnának, ami teljes lehetetlenség. Tény hogy a fent közölt határozat keletkezte után

[10] MOL z195 95d ad 1712/1887. VIII/22
[11] MOL z195 95d ad 1712/1887. VIII/18
[12] MOL z195 95 1712/1887 VII/23
[13] MOL z195 95d ad 1712/1887. X/22
[14] MOL z195 95d ad 1712/1887.

> többen uj szekereket a megállapitott 42 hüvelyknyi nyomtávval készítették, azonban minthogy takarodás alkalmával azokat a felborulás veszélye nélkül a meglevő régi keréknyomok mellett nem használhatták, a régi nyomtáv szerint átalakitatni kényszerültek."[15]

Maros-Torda vármegyében „A szekerek nyomtáva változó, de nem annyira, hogy az lényeges befolyást gyakorolhatna egyik vagy másik hatóságban a közlekedésre."[16]

A keréknyomtávolság mérete összefüggött az útméretekkel is. Magyarországon a birodalmi úthálózat részeként az úthálózat megszervezése az 1849. március 4-ei császári pátens nyomán 1850-től kezdődött. Habár az utak állapotára vonatkozóan korábban is születtek javaslatok, intézkedések és rendelkezések, a császári pátens az utakat három csoportba sorolta (állami utak, országos utak, községi utak), s ennek a besorolásnak megfelelően rendelkeztek fenntartásukról (Tóth, 1995, 45.; Frisnyák, 2001, 35.). Magyarországon Baross Gábor 1886-os közmunka- és közlekedésügyi miniszterré való kinevezése után kezdte meg a Kereskedelemügyi Minisztérium közlekedési tárcája az 1890-es első úttörvény (1890: I. tc.) előkészítését (Frisnyák, 2003a, 359.). Arra nincs adatunk, hogy a törvény előkészítése, illetve a korábbi rendelkezések foglalkoztak volna a keréknyomtávolság szabályozásával.

1887-ben több jelentésíró az útméreteket is megadta *(1. melléklet)*. Trencsén vármegye főjegyzője szerint ott épp az útviszonyok nem teszik lehetővé, hogy egységes nyomtávot vezessenek be: „hegyi utaink lévén azok egyforma szélességének megállapitását különféle gátló körülmények nem engedik."[17] Bács-Bodrog vármegyében három település képviselője (Torzsa, Bogojeva/Gombos, Ujfuttak) jegyezte meg, hogy nincsenek kövezett utak, ezért törekednek az egyforma kocsinyomtávolságra. Tataházán a homokos a talaj nem csak az egységes kocsinyomtáv, de a laza talajon való optimálisabb teherelosztás miatt is indokolhatta a járművek szélességét. Háromszék vármegyében a kövezett utak miatt nem kellett attól tartani, hogy az eltérő nyomtávú járművek gondot okoznának: „vármegyénk területén általában oly kiépített […] műutak léteznek, melyeken kerékvágás a legnagyobb esős időben sem képződhetik." Így az alispán az egységes keréknyomtáv bevezetését sem látta szükségesnek. Jó útviszonyokról, kikövezett utakról számolt be Szilágy vármegye alispánja is, aki szintén nem találta fontosnak a nyomtávok egységesítését. Udvarhely vármegye jelentéséhez az utak „normál-keresztszelvényinek" rajzát is mellékelték, amiből kiderül az útméret, és a kövezett pálya szélessége. Az abszolutizmus korszakában a községi utak kiépítése leginkább Erdélyben volt megoldott, ahol sok helyen rendelkezésre állt a kőanyag, legnagyobb részben: mészkő, dolomit és kárpáti homokkő. Ezek „a könnyű szekérforgalom mellett az igényeket kielégítették, mert a hegyvidék esős éghajlata alatt a forgalom és az időjárás hatására gyorsan szétporlott kő a kőpálya gödreibe és kerékvágásaiba a szekérforgalom mellett hengerlés nélkül is jól és gyorsan bekötött." Az ország nagy részén azonban a községi utak hamar rongálódtak (Tóth, 1995, 6., 19.).

[15] MOL z195 95d ad 1712/1887. VIII/8
[16] MOL z195 95d ad 1712/1887. VII/28
[17] MOL z195 95d ad 1712/1887. VII/19

A vastengely elterjedése Magyarországon

A szekerek tengelyhosszának, a tengely anyagának és keréknyomtávolságának összefüggéseire Szekeres Gyula hívta fel a figyelmet. A fatengely hossza függ a kerékagy hosszúságától, ami összefüggésben van a jármű teherbírásával. Mind a fa-, mind a vastengelyű szekerek esetében elmondható, hogy a keréknyomtáv kevésbé a tengely hosszával arányos, méretét sokkal inkább a tengelyütközők közti térköz, az agy hossza és a tengely nyila, azaz hogy milyen rádiuszban van behajtva a tengely, illetve a persely beverésének módja határozza meg. A fatengelyű szekerek tengelyének utólagos javítása és kopása is befolyásolja a keréknyomtávolságot. A fatengelyes szekerek tengelyhosszai változatosabb képet mutatnak, mint a vastengelyűeké, hiszen a vastengelyek már egységesebb gyári termékek voltak (Szekeres, 1995, 467–468.).

A vastengely elterjedéséről hazánkban alig néhány adat áll rendelkezésünkre. Az 1784-ben megalakult Kölber kocsigyár 18. század végi, 19. század eleji üzleti könyveiben feljegyezték, ha a kocsik vastengellyel és vaspuskával készültek (Gaul, 1886, 78–79.; Jordán – Kócziánné Szentpéteri, 1977, 215.), tehát ekkor nagy mennyiségben készült még fatengelyes jármű is a gyárban. Egy 1828-ban írott, közlekedéssel foglalkozó munka fel is hívta a figyelmet a vastengely előnyeire, miszerint ezzel könnyebben mennek a járművek, s legfőképpen a városi kocsikra alkalmazták a modernizált alkatrészt (Gerstner, 1828, 16.; Kemecsi, 1998, 58.). Paraszti járműveken a 19. század második felében kezdett megjelenni a vastengely. Kiskundorozsmáról 1860 tájáról van adatunk (Juhász, 1995, 429.), Pest megye járásaiból 1861–1872 közötti írott források utalnak a vastengely alkalmazására (Kocsis, 2010, 135–137.), Szentesen az 1870-es években jelent meg a vastengely (Csalog, 1965, 11. Lásd még: Cseh, 2014, 176–177.; Kemecsi, 2015, 26.). Ároktőn Bartha József csináltatta az első vastengelyes szekeret 1873-ban (K. Kovács, 1937; hivatkozik rá: Paládi-Kovács, 1973, 28.; Szekeres, 1995, 471.).[18] A vastengely használatában jelentős területi különbségek voltak, erre az 1895-ben készült általános mezőgazdasági összeírásnak a gépek modernizációját elemző statisztikája világít rá a legszemléletesebben. Ez az adatgyűjtés egybeesik a fent taglalt vita intenzív időszakával.[19] A mezőgazdasági statisztikához az adatgyűjtés kiterjedt az ország valamennyi gazdaságára. (A Magyar Korona országainak… 1895–1900)[20] *(4–6.*

[18] Kemecsi Lajos a csákvári Eszterházy uradalomban a fa- és vastengelyes szekerek arányának változására mutatott rá 1851 és 1910 között (Kemecsi, 1998, 58.).

[19] A történettudomány több szempontból elemezte az 1895-ös mezőgazdasági statisztikát, melynek eredményeit itt is felhasználom. Az 1895-ös összeírás szempontjairól és keletkezési körülményeiről lásd: Oros, 1963; Valkó, 2019, 956–961.

[20] Az 1895-ben rögzített adatokra hivatkozik Barabás Endre is (Barabás, 1907, 49. Lásd még: Barabás, 1906, 619.). „Maros-Torda megyében 1897-es ˙[1895-ös] statisztika szerint az összes szekérből csak 1565 darab volt vastengelyű, ezzel szemben 14.787 darabnak volt még fatengelye.” (Paládi-Kovács 1973, 28.; 2003, 21.). A 1895-ös mezőgazdasági statisztikából településenként megismerhetjük az igásfogatok számát is, ami nem feltétlenül jelenti az összes járművet (Frisnyák, 2003b, 62.). Nincsenek arra vonatkozó adataink, hogy a megyei bontásban összegzett fatengelyű és vastengelyű szekerek aránya csak az azonnal fogatolható járművekre vagy az alkalomszerűen, illetve nem használt járművekre is vonatkozik, ám mindenképpen reprezentatív adatsornak tekintjük témánk szempontjából.

melléklet). Bár az adatokat nem tudjuk pontosan járműfélékhez kötni, az alkatrész terjedése mégis érzékeltethető. Az adatsorból készült térkép jól mutatja, hogy a vastengelyű járművek aránya Nyugat-Magyarországon jóval nagyobb volt, és kelet felé csökkent, illetve az északi és déli megyék közt is jelentős különbség figyelhető meg *(1. kép)*.

1. kép A vastengelyű szekerek aránya, százalék (Nagy, 2015, 517., 61. kép).

Torontál vármegyében és a tőle nyugatra eső területeken igen magas volt a vastengelyes szekerek aránya, míg Krassó-Szörény vármegyében már a fatengelyű szekerek voltak túlsúlyban. Feltűnő az erdélyi Brassó vármegyében a vastengelyeknek a szomszédos vármegyékhez képest magas, 36,1%-os aránya. Brassó vármegyében 1886-ig a hétfalusi szekeresség szolgálta ki a kerekes és kovácsmesterséget, továbbá Munténiában való árusításra is készítettek termékeket. Bár 1886 után Romániában telepedtek le, de az itt maradt járművek arról tanúskodnak, hogy valóban magasabb színvonalon űzték a kocsigyártást, mint a többi erdélyi terület iparosai, ahol a háziipari keretek domináltak (Cseh, 2014, 78., 234., 236.). A statisztikából a fatengellyel és vastengellyel ellátott szekereknek a törpe-, közép-, kis-, és nagygazdaságokban megfigyelt országos arányát is megismerhetjük (Puskás, 1960, 467.) (7. melléklet). Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a statisztika a helyben használt járművekre vonatkozott, s nem ad egyértelmű képet a kocsigyárak, üzemek tevékenységéről, hiszen azok gyakran kivitelre és nem helyben történő értékesítésre dolgoztak, s különböző igényeket szolgáltak ki.

A keréknyomtávolság-méretek egységesítésének legfőbb akadályát abban a tényben kell keresni, hogy Magyarországon a járműkészítés nagyrészt kisipari szinten zajlott,

így a színvonala elmaradott volt az európai termeléshez képest. Az 1891-es adatok szerint az országban 19 306 bognár, 47 850 kovács és 1333 nyerges dolgozott, de csak 223 kocsigyártó üzem volt (melyek létszáma segédszemélyzettel együtt is mindössze 1184 főt tett ki). A 223 üzem közül is a legtöbbet kisiparos működtette, „aki vállalkozóként elfogadott kocsimegrendeléseket: a szakmájába eső munkafolyamatokat maga végezte, a többi munkát pedig a vele kapcsolatban álló iparosokkal készíttette el". Mindössze nyolc kocsigyár volt az országban, ezek közül négy Budapesten, egy Vácott, kettő Pozsonyban és egy Debrecenben (Kócziánné Szentpéteri, 1977, 82.).[21] A vastengelyek nagy részét külföldről importálták a gyárak, az igény növekedését mutatja, hogy míg 1885-ben 12,901 q, 1895-ben már 21,243 q vastengelyt hoztak be az országba (Kócziánné Szentpéteri, 1977, 83.; Gaul, 1898, 544., 546.). A gyárak elsősorban rugós kocsikat készítettek egyszerűbb személyszállító járművektől a díszhintókig, de a virágzó bérkocsisipart csak részben, a teherszállítókat pedig egyáltalán nem szolgálták ki. Szekereket és teherszállító kocsikat nem gyártottak, így a közúti teherszállításhoz szükséges járműveket a kisipar állította elő (Kócziánné Szentpéteri, 1977, 83.; Jordán – Kócziánné Szentpéteri, 1977, 226.), sokszor fatengely, illetve vasalt fatengely felhasználásával. Ennek megfelelően a nyomtávolságok is igen változatos képet mutatnak.

A Kisalföldön a 20. század első felében kétféle vastengelyt használtak, a gyengébb minőségű, Salgótarjánban készültet (*Rima*-tengely), és a jobb minőségű, német gyártmányú *Winter*-tengelyeket. A készen vett, egyforma hosszú vastengelyeket a kovácsok hajlították a tengelyágy görbületének megfelelően, a technológia fokozatos elterjedésével tehát eltűntek a különbségek a keréknyomtávok között (Kemecsi, 1998, 60.; Bálint, 1977, 53.).

A keréknyomtávolság adatértéke

Az 1887-ben gyűjtött, illetve a Gaul Károly által 1896-ben közzétett keréknyomtávadatok nagymértékben különböznek, nem lehet összevetni őket. Ennek egyik oka, hogy nagyrészt nem ismert, hogy 1887-ben pontosan hol mérték a távolságokat (talpközéptől talpközépig vagy talpak belső széle között), ám ennek ellenére is helyenként jelentős eltérések mutatkoznak a két adatsor között. Továbbá 1896-ban Kölber Fülöp feltűnően egységes keréknyomtávokat adott meg Gaul Károlynak igen nagy területekre is, miszerint például az Alföld nagy részén és egész Erdélyben 111 cm lett volna a kocsinyomtávolság. Ha Kölber Fülöp csak a vastengelyek méretét vette figyelembe, állítása akkor sem helyénvaló, hiszen Fogaras megyéből ismerjük annak méretét is (lásd lentebb), illetve az országban kelet felé haladva egyre inkább a fatengely dominált, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Emiatt Gaul Károly 1896-os írását elsősorban a keréknyomtáv egységesítését célzó intézkedések történetéhez tekintjük forrásként, s nem használható hiteles adatsorként a járművek valódi paramétereihez.

[21] A kocsigyártó ipar ágazati és belső szakosodásáról a 19. század második felében lásd: Kócziánné Szentpéteri, 1995.

Az 1887-ben jelentett adatok csak abban a néhány esetben jelenthetnek biztosra vehető méreteket, ahol ismerjük a mérés módját. A többi esetben számolhatunk néhány cm eltéréssel, de még így is igen informatívak a táji viszonyok és járműtípusok szerinti különbségeket illetően.

Habár az 1887-ben írott jelentésekből nagyrészt nem derül ki, hogy milyen típusú favagy vastengelyű járműveket mértek az egyes vármegyékben, de az 1895-ben gyűjtött adatok viszonyítási alapként figyelembe vehetők az 1887-es helyzetre is. Az 1895-ös statisztika szerint Fogaras megyében csak 7,7% volt a vastengelyű szekerek aránya, mégis 1887-ben a keréknyomtáv adatok megadásakor külön megemlítették az itt használt „vastengelyű fuvarozásra használt ¾ vágású szekereket", melyeknek nyomtávja 125 cm. Ugocsa megye 1887-es jelentésében az szerepel, hogy a keréknyomtávolságokra ott sincs megállapodás, de mivel a megyében igen szélesek az utak (erre méretet nem közöl), ennek nincs is jelentősége. Másrészt a személykocsik nagy része Budapesten készült, „azoknál az ottani szokásos méretek vannak alapul véve, az itt készült szekerek pedig a kocsik kerék távolságával többnyire egyenlők."[22] Figyelemre méltó az adat, hiszen Debrecenben is volt kocsigyár, illetve Ugocsa megyében még 1895-ben is igen alacsony volt a vastengelyű járművek aránya, mindössze 17%, ezért feltehetően nem elég pontos az a megfogalmazás, hogy a szekerek keréktávolsága „többnyire egyenlő" a kocsikéval. Ugocsa és Fogaras vármegye is kihangsúlyozta a vastengelyű szekerek használatát, talán éppen azért, mert újdonságnak számítottak, modernizációs hatásuk emiatt is kapott nagyobb hangsúlyt. Az 1895-ös statisztika szerint Győr vármegyében 94,5% volt a vastengelyes szekerek aránya, és 1887-ben az alispán a „közönséges, ugynevezett parasztkocsi" nyomtávméretét adta meg, mert „ezen kocsik használtatnak megyém területén általánosságban".[23] Eszerint itt már ekkor is vastengellyel készült a parasztkocsik nagy része.

Értékes adattal szolgált a Bács-Bodrog vármegyei Bácsújfalu jelentése 1887-ben, miszerint a náluk alkalmazott 117 cm-es keréknyomtávolság régóta általánosnak mondható, s a község a gyárakból az ennek megfelelő méretű tengelyeket veszi évek óta. Összhangban áll ez az adat a vastengelyek 95,2%-os arányával is a megyében.

Mivel az 1887-ben szolgáltatott információk nem kielégítőek teljes mértékben, továbbra is nélkülözhetetlenek a néprajzi adatok. Jó példa erre Reguly Antal 1857-es gyűjtése, miszerint a palóc nyári szekér egy egész lábnyival (31,6 cm) szélesebb vágású volt, mint a többi szekér (Reguly, 1975, 23.; Paládi-Kovács, 1999, 950., 2001, 933., 2003, 178.). 1887-ben Borsod vármegye egy átlagolt adatot közölt csak a keréknyomtávolságokra vonatkozóan (106,68 cm), Heves vármegye pedig egyáltalán nem adott meg méreteket, azzal az indokkal, hogy ott nem volt megállapodás a méretekre vonatkozóan. Így ez a két megye járműtípusokat sem különböztetett meg. Balogh István és Szekeres Gyula gyűjtései szerint Debrecenben, illetve Hajdúböszörményben nem különbözött a szekérfélék nyomtávolsága (Balogh, 1966, 75.; Szekeres, 1987, 40.), s mivel sem ők, sem Hajdú vármegye 1887-ben nem adott meg keréknyomtávolság adatot, ennél pontosabb paramétereket egyelőre nem tudunk.

[22] MOL z195 95d ad 1712/1887. VII/21

[23] MOL z195 95d ad 1712/1887. VIII/16

Szekeres Gyula hívja fel arra a figyelmet, hogy az udvarhelyszéki egészvágásos, félvágásos és háromfertályos szekerek (az adatok nyomtávolságot jelölnek) adatait érdemes lenne más tájegységek járműveinek kerékvágásával összevetni, hiszen elképzelhető, hogy azonos tengelyhosszúságú járműveket csupán a különböző paraméterekre utaló nyelvi kifejezések miatt (vágás, fertály, centiméter) tekintünk külön típusnak (Szekeres, 1995, 465. vö. Paládi-Kovács, 2001, 933.). Haáz Ferenc gyűjtése alapján az egész vágás szekér tengelyhossza 200 cm, a háromfertályosé 188 cm, a félvágás szekéré 178 cm (Haáz 1932, 13.), de sajnos a keréknyomtávolság méretét nem adja meg. K. Kovács László szerint félvágás szekér 178 cm-es tengelyhossza 80 cm-es keréknyomtávot jelent (K. Kovács, 1979), de nem elemezte, hogy figyelembe vette-e a tengelyütközők térközét és az agy hosszát (lásd Szekeres Gyula fentebb hivatkozott gondolatmenetét). Atyhán a félvágás szekér tengelyhossza 160 cm volt (Pusztanié Madar, 1973, 97.), sajnos itt sem tudunk keréknyomtávolságot. Csíkban az egészvágás szekér két kerekének köze 100 cm, a félvágásé 80 cm volt, de használtak háromnegyed vágású szekeret is, ennek a méreteit azonban nem ismerjük. (Gönyey, 1942, 273.). A dilemma tovább fokozódik, ha elemezzük az 1887-es adatokat. Ezek szerint Fogaras vármegyében az *egész vágású hordószekerek* nyomtávja igen széles, 156 cm volt. Ugyanitt a „hintó kocsik és vastengelyű fuvarozásra használt *¾ vágású*"[24] járművek nyomtávja 125 cm. Ezekhez képes a Kis-Küküllő vármegyében a *félvágású gazdasági szekerek* („az egyfogatu szekerek könnyű, ugynevezett fél vágásuak (ökör)" [után használt]) nyomtávolsága 79 cm, ami arányaiban össze is vethető a Fogaras vármegyei egész vágással. Kis-Küküllő vármegyében azonban a *háromnegyed vágású gazdasági szekerek* („a kettős fogatu, kisebb erejű lónak és tehenek után használt szekerek háromnegyed vágásuak") nyomtávolsága 95 cm, míg az *egészvágású* „a négyes fogatu lóvak által vont, vagy ökrök után használt és (?) nagyobb gazdasági terű hordozására helyesen alkalmas szekerek" nyomtávolsága mindössze 105 cm. Az alispánok nem írták meg, hogy a talpak belső távolságát, vagy a talpközepek távolságát ismertetik, de figyelembe véve, hogy a talpszélesség általában körülbelül 6 cm volt, az eltérés a különböző mérések esetén +/- 6 cm lehet, s még így is feltűnő a különbség a fentebbi méretek között. Gönyey Sándor is megjegyzi, hogy Csíkban a „A szépvíziek félvágás szekere szélesebb úgy, hogy egészvágás helyett is használják." (Gönyey, 1942, 274.).[25] Igazolódik tehát, hogy a kerékvágás, vagyis az egész-, háromnegyed- és félvágás sem tekinthető egységes mértékegységnek, sokkal inkább utal a jármű teherbírására, mint annak pontos méreteire. Az így definiált járművek méretei adott tájegységen belül értelmezhetők csak, s akkor összevethető más tájegységek méreteivel, ha mértékegységgel megadott keréknyomtávolságot és – lehetőség szerint – a jármű egyéb paramétereit is ismerjük.

A nyomtávolságokat felsoroló adatok között nem találtunk példát arra, hogy egy jármű első és hátsó kerekeinek különböző lenne a nyomtávolsága. Pedig Gaul Károly az 1896-os ezredéves kiállítás kapcsán megjegyezte, hogy több kisebb vidéki városból származó szekeret is kiállítottak, ám ezek egyik legfőbb hibája a pontatlan munkából

[24] Kiemelés tőlem.

[25] Egész- és félvágás szekerekről Kerékgyártó Adrien 1783-ban írott csíkmenasági hagyatéki feljegyzéseket talált (méretek nélkül). U. Kerékgyártó, 1989, 99., 114., 119., 123., 129.

következett, miszerint készítőik „nem ügyelnek eléggé a nyomtávolság egyenlősítésére az elősző és hátsó tengelyeknél. Néha akkora eltéréseket konstatált a bíráló bizottság, hogy az illető »könnyü kocsi« valóságos állatkínzó, vagy angol kocsisok szerint »lónyúzó« eszközzé válik" (Gaul, 1898, 547.). Szekeres Gyulának is az a véleménye, hogy egy járművön az első és hátsó kerekek eltérő nyomtávolsága csak hiba vagy pontatlanság eredménye lehetett (Szekeres, 1995, 468.). A szegénység azonban kényszert szült, így „A felcsíkiaknak, ha csak egy szekerük van, olyan módon egyesítik a kétféle szekeret, hogy az eleje félvágás s a hátulja egészvágás. Ezáltal a 2 első kerék nyomtávolsága kisebb, mint a hátulsóké s a szekér kerekei nem mennek egy nyomban, hanem 4 vágást csinál a szekér. Ezáltal nem dől úgy ä »hegyes heré való szekér«." (Gönyey, 1942, 273. Lásd még: Haáz, 1932, 11.).

Összefoglalás

A fatengelyes szekerek keréknyomtávolságáról eddig kevés adattal rendelkeztünk. Az itt közzétett levéltári források összevetve az 1895-ben elvégzett mezőgazdasági statisztikai összeírás gépesítésre vonatkozó adatsoraival előrelépést jelentenek a járműkutatásban, lehetőséget adnak a különböző tájakon használt járművek összehasonlítására, és hozzájárulnak a járműtípusok meghatározásához.

A fenti adatok rávilágítanak arra, hogy kik és hogyan próbálták előmozdítani a járművek modernizációját, és mik voltak ennek az akadályai. A kerekes járművek alkatrészeinek megújítása, és az újabb és újabb igényekhez való igazítása több fázisban zajlott, s különböző jelentőséggel bírt, mindezek külön kutatásokat érdemelnek (Cseh – Takács, 2019). A vastengely bevezetése kétség kívül az egyik legjelentősebb ezek közül, hiszen mozgékonyabb, erősebb járművek kialakítását és használatát tette lehetővé. Érthető, hogy a 19. század végén a legnagyobb magyarországi kocsigyárnak érdekei fűződtek a keréknyomtávolság egységesítéséhez, hiszen ez nem csak a vastengely (amit ekkor még nagyrészt külföldről szereztek be), de számos további alkatrész, vagyis a járművek sematizálódását, egységesítését is jelentette, ami a gyárak működése szempontjából előnyös sorozatgyártáshoz vezetett volna. A Magyarországon a 19. században újdonságnak számító alkatrész elterjedésének egyik legfőbb akadálya az utak rossz minősége volt, hiszen az egy nyomon járó járművek után jóval nehezebb karbantartani az utakat, mint ha azokat a különböző nyomvonalon mozgó kerekek folyamatosan tömörítik. Sem az utak modernizációja nem tudott lépést tartani az újító szándékkal, sem az önálló kisiparosok, sem a foglalkoztatottak nem voltak felkészülve arra a strukturális és életmódbeli változásra, amit a járművek hirtelen modernizációja előrevetített. Számos területen a gazdasági körülmények, a mezőgazdaságban alkalmazott technológiák sem érték még el azt a fejlettségi szintet, amin a szekerek és kocsik sematizálása már nem okozott volna gondot. A különböző funkciók (nagyobb teher szállítása nyári szekérrel, fuvarozás, személyszállítás, stb.) különböző méretű járműveket igényeltek, s a mezőgazdaság fejlődésének modernizációja az ország egyes vidékein eltérő ütemben zajlott. Bár Erdélyben jó minőségű kőutakról van információnk, az ország nyugati és déli megyéiben hamarabb

elterjedt a vastengely használata, amit a nyugat-európai kocsigyárak könnyebb elérhetősége és a gazdaság magasabb fejlettségi szintje is lehetővé tett. A 20. század első felében a vastengely egyre nagyobb mértékben elterjedt, ám mire teret hódíthatott volna, megjelentek a gépesített járművek és a mezőgazdasági gépek. Így az 1935-ös mezőgazdasági statisztikában már a vastengelyes szekérállomány sem szerepel (Magyarország mezőgazdaságának…, 1941). Ennek a – nyugat-európaihoz képest – megkésett modernizációnak köszönhető, hogy még a 20. század második felében is fel tudták idézni a használók a fatengelyes szekereket, karbantartásuk módját (vö. Kemecsi, 1998, 59.). Jelen dolgozatban bemutatott statisztikai adatok egy pillanatképet rögzítenek, további források szükségesek ahhoz, hogy a vastengely megjelenését egyes területeken pontosabb időpontokhoz tudjuk kötni, és elterjedésének ütemét részleteiben is nyomon tudjuk követni.

1. melléklet Keréknyomtávolságok 1887-ben.
(MOL z195 95d ad 1712/1887.)[26]

Vármegye/város	Jármű	Kocsinyomtáv	Hol mérte	Útmérték
Kolozs vármegye	1 fogatos lószekér	1,12 m		
	2-4 fogatos ökörszekér	1,40-1,45 m		
	2 fogatos magas kocsi (hintó)	1,15-1,20m		
Sopron vármegye		n.m.		
Kis Küküllő vármegye	közönséges személyszállító kocsik	0,87 m		
	fél vágású gazdasági szekerek	0,79 m		
	háromnegyed vágású gazdasági szekerek	0,95 m		
	egész vágású szekerek	1,05 m		
Zólyom vármegye	közúti kocsik, átlag	1,22 m		
	küllők közti távolság	1,65 m		
Zemplén vármegye	kocsinyomtáv hegyes vidéken	1,0-1,20 m		Utak korona (?) szélessége 6m és 10 m között váltakozik, 20 m széles szakaszok is vannak. „a kiépített törvényhatósági műutakon. Ezen koronaszélességek mellett az úttest 4,0 m szélességben kőalappal bír és átlag 4-6 m szélességben kavicsoltatik, mely kavicsolt pálya minden időben járható
	kocsinyomtáv lapályosabb vidéken	1,20-1,50 m		

[26] Szöveghű átírás. Az eredetileg láb és hüvelyk mértékegységben megadott adatokat zárójelben, cm-ben is feltüntetem. Ahol a jelentésírók mindkét mértékegységrendszerben megadták az adatokat, bécsi lábban és bécsi hüvelykben számoltak, ezért az átváltáskor én is ezt alkalmazom. n.m.: nincs megállapodás.

Somogy vármegye	kocsinyomtáv	39 hüvelyk (102,57 cm)		
Máramaros vármegye	hintók, kocsik, szekerek	42 bécsi hüvelyk, vagyis 110,6 cm		
	omnibuszok	46 hüvelyk, vagyis 121,2 cm		
	„szomszédos gácsországi szekerek”	39 hüvelyk = 103 cm		
	kézi szekerek és taligák „vágányai”	36 hüvelyk = 94,8 cm		
Szabolcs vármegye		1,10-1,12 m	egyik keréktalp közepétől másik közepéig	
Szatmár vármegye		1,5 m	keréknyom közepétől keréknyom közepéig	
Bereg vármegye	különböző járművek	1-1,25 m		
	verhovinai községekben alacsonyabb, szélesebb járművek terményszállításra	3 láb 6 hüvelyk (110,6 cm)		
Temes vármegye	Központi járás	110-132 cm		
	Vingai járás	114-130 cm		
	Újaradi járás	116 cm		
	(Temes)Rékasi j	102-130 cm		
	Lippai j	125-126 cm		
	Buziási j	122 cm		
	Csákovai (Csáki)	115-125 cm		
	Dettai	85-120 cm		
	Verseczi	89-126 cm		
	Fehértemplomi	108-115 cm		
	Kevevárai j	90-115 cm		
	Vinga város	118 cm		
	Fehértemplom város	112-115 cm		

Csanád megye	kocsinyomtáv általában	44 hüvelyk vagyis 116 cm		
Csongrád vm	kocsik	110-114 cm		
Esztergom vm	kocsik	42 hüvelyk (110,46 cm)		
Gömör-Kishont vm	rendes kocsik	3,6” vagyis 1,106 m		
	nyári szekerek	4 láb (1,264 m)		
Bihar vm.	kocsi	1,106 m		
Borsod vm	megyebeli készítményű járművek	3 láb 6 hüvelyk (106,68 cm)	talptól talpig	
Fogaras vm.	egész paraszt ökör és ló utáni ugynevezett egész vágásu hordó szekerek nyomtávja	156 cm		
	hintó kocsik és vastengelyű fuvarozásra használt 3/4 vágású	125 cm		
	könnyű két fogatú lókocsik	115-120 cm		
Krassó Szörény vm.	szokás szerint Lugoson és vidékén kocsik	1,18 m		
	hegységben	1,26 m		
Nyitra vm.	„értelmes mesteremberek által készített kocsiknál és szerekereknél a kocsinyomtáv rendesen”	1,09 m		
Győr vm	közönséges, ugynevezett parasztkocsi, „és ezen kocsik használtatnak megyém területén általánosságban”	105 cm		
	„ezen kívül kényelmi tekintetben használt hintók kocsinyomtáv szélessége”	110 cm		
Tolna vm	különböző járművek	1,13m és 1,16 m (vsz. között)		
Torontál vm		1m 12 cm		

Udvarhely vm	leginkább használatban lévő nagyobb szekerek	4 láb (126 cm)		Állami utak szélessége 9,5 m, kövezett 6 m. I. rendű törvényhatósági utak szélessége 8 m, kövezett 5 m. II. és III. rendű törvényhatósági utak szélessége 7m, kövezett 4 m. Vicinális utak szélessége 6 m, kövezett 4 m.
	kisebb szekerek	3 láb (94 cm)		
Vas vm	járművek	1,17 m	talp közepének távolsága egymástól	
Sáros vm	kocsinyomtáv	3 láb 6 hüvelyk (106,68 cm)		
Szepes vm	kocsinyomtáv	1,20-1,40 m között		
Szilágy vm	kocsik	108-110 cm		megyei utak szélessége 10 m városiaké 8 m, melyből az előbbieknél 4, utóbbiaknál 3 m útpálya ki van kövezve, „a műtárgyak szélessége az állami és megyei utakon 6, a városi utakon pedig 5 méter, ennél fogva azokon bárminemű nyomtávú kocsival akadály nélkül lehet utazni.”
Pozsony vm	Csallóköz és Gálántai járásokban	1,106 m (3’ 6”)		
	megye többi részén	1,053 m (3’ 6”)		
Hont vm		n.m.		
Hajdú vm		n.m.		

Szolnok Doboka vm.		n.m.		
Háromszék vm		n.m.		
Veszprém vm.		n.m.		
Maros Torda vm		n.m.		megyei út szélessége 8m, állami út szélessége 9,5 m, kavicspálya 5-6 m.
Abauj Torna vm		n.m.		
Trencsén vm		n.m.		
Moson vm	legelterjedtebb Moson vm és az ország legtöbb vidékén	3 1/2 bécsi láb vagyis megközelítőleg 111 cm (szigoruan véve 110 63/100 cm) (110,63 cm)		
Szeben vm		n.m.		
Ugocsa vm		n.m.		
Ung vm		n.m.		
Heves vm.		n.m.		
Brassó vm.		n.m.		
Arad vm		n.m.		
Csík vm.		n.m.		
Alsó Fehér vm		n.m.		
Besztercze Naszód vm		n.m.		
Nógrád vm	kir. Építészeti hiv. próbamérései	110-130 cm		
	illető iparosok jelentése szerint	105-127 cm		
Komárom vm.	hintók	108 cm		
	parasztkocsik	103-106 cm		
Békés vm.	itt leginkább használt	1,24 m		
Nagy-Küküllő vm.	kétféle szélesség van	117 cm és 147 cm	keréktalp külső szélességétől külső szélességéig	
Baranya vm.	Hegyháti járás	105 cm		
	Szentlőrinci járás	110 cm		

	Siklósi járás	110 cm		
	Pécsváradi járás	111 cm		
	Baranyavári járás	121 cm		
	Mohácsi járás	122 cm		
	Pécsi járás	123 cm		
Fejér megye	Fehérvári járás - hintó	120 cm		
	Fehérvári járás - nehéz szekér	110-112 cm		
	Fehérvári járás - paraszt kocsi	112-113 cm		
	Moóri járás - hintó	116 cm		
	Moóri járás - nehéz szekér	110-113 cm		
	Moóri járás - paraszt kocsi	105-109 cm		
	Adonyi járás - hintó	116 cm		
	Adonyi járás - nehéz szekér	119-123 cm		
	Adonyi járás - paraszt kocsi	113-117 cm		
	Sárbogárdi járás - hintó	106 cm		
	Sárbogárdi járás - nehéz szekér	106 cm		
	Sárbogárdi járás - paraszt kocsi	106 cm		
	Vaáli járás - hintó	118-128 cm		
	Vaáli járás - nehéz szekér	116-146 cm		
	Vaáli járás - paraszt kocsi	111-120 cm		
Cegléd (Pest vm.)		1,15 m		
Vihnye község és környéke (Selmecz) (Bars vm.)	átlag	110 cm	talptávolság	
Halas		42 hüvelyk / 116,08 cm	„keréktalp-középtől talpközé-pig”	

2. melléklet Keréknyomtávolságok 1887-ben Bács-Bodrog vármegye községeiben. (MOL z195 95d 1712/1887 XI/12.)[27]

Bács Bodrog vm községenként	**A kocsinyomtáv szélessége**	**Milyen indokból lett az ott dívó méret megállapítva?**	**Útmérték**
Ada	113 cm	régi bevett szokás alapján	
Martonos	1m 19 1/2 cm	régi dívó szokás szerént;	rendes országút szélessége 2m, (?) dülő s határút […] 2m 11 cm
Ókanizsa mezőváros	110 cm	régi szokás szerint;	országút szélessége 38,5 m, (?)dűlő 2m
Mohol	42 hüvelyk vagy 109,6 cm	A talaj sík volta miatt és úgy nagyobb teher szállítására való alkalmassága tekintetéből lett ily méretben megállapítva.	
Zenta	3 láb 7” vagyis 1,1326 m	Ősi szokás; különben az itteni talajviszonyoknak célszerűen megfelelőnek mutatható	
Tiszaföldvár	121 cm	régi bevett szokás, az indok ismeretlen	
Óbecse	115-120 cm		
Turja	123 cm		A […] útszélesség ősi szokás folytán a mai napig is megtartatott.
Szenttamás	1 m 12 cm, ill. 3 1/2 láb	ős régi méret	
Petrovoszello	116 cm	ismeretlen	
Lality (Hódsági járás) [Liliomos]	a külső sin széltől szélig 4 láb széles (126 cm)	ismeretlen, de minden kocsinak ez a mérete	
Pivnicza [Pincéd]	belső távolság 117 cm, külsö távolság 124 cm, keréksin szélesség 3 1/2 cm	azért, mivel ezen távolság az egész környéken divik és bármely eltérés sáros időben nehézséget okozna.	
Parabuty (Hódsági járás) [Paripás]	1m 26 cm	Régi időkből bevett szokás szerint.	

[27] Szöveghű átírás. A méretek szöveghű átírások, a láb és hüvelyk mértékegységben megadott adatokat zárójelben, cm-ben is feltüntetem. A jelentést írók nem mindenhol, de a legtöbb esetben bécsi lábban és bécsi hüvelykben számoltak, én is ezt alkalmazom. n.m.: nincs megállapodás.

Bács (Hódsági járás)	az útmérték illetve kocsinyomtáv szélességére nézve megállapodás nincsen		
Hódságh (Hódsághi járás)	121 cm	a divó méret mily indokból lett megállapitva tudományunk nincsen, de erre nézve adatokat sem szerezhetünk.	
Rácz Militics (Hódsági járás) [Nemesmilitics]	121 cm	A környékbeli többi községekhez való alkalmazkodás.	
Filipova (Hódsági járás)	120 cm	az egyformaság indokából	
Karavukova [Bácsordas]	47” 124 cm	Ezen méret, hogy mily indokból lett itt divó, azt kipuhatolni nem lehetett, mert a legöregebb mesterek is csak azt állítják, hogy ezen divat már talán 100 évvel ezelőtt megvolt, annak keletkezését soha nem hallották, és a mértéket azok is gyakorlatból vették.	
Bácsújfalu	117 cm	Ezen itt divő méret régi idő óta áll fenn, s községünk a gyárakból ily méretű tengelyeket veszi évek óta.	
Déronya (Hódsági járás) [Dernye]	45’ 1/2 hüvelyk vagyis 1198,475 mm	a kocsik […] Régi szokás és gyakorlatok alapján készítetnek – erre nézve alaposabb indokaink nincsenek.	
Keresztúr (Bodrogh megye) [Bácskeresztúr]	116 cm vagyis 45 „	hogy a terhes kocsik könnyebb felborulása megakadályoztassék	
Ó-Soóvé	119 cm	megállapítva nincsen	
Új-Soóvé	119 cm	Régi [szokás] szerint, indokolni nem tudjuk	
Torzsa	1m 30 cm	Ezen mérték régi időtől fogva használtatik községünkben és annak környékén, miután pedig kövesebb utaink nincsenek, a kocsi nyomtáv ily szélessége az út egyformasága miatt szerkesztetik.	

Kuczora	45” (118,53 cm)	régi szokás	
Kis-Kér	120 cm		
Ó-Verbász (Telecska járás)	120 cm	ezen kocsinyom még a telepedés óta divik nálunk és ez be is tartatik.	
Új-Verbász	A kerékvágány közepétől közepéig 122 cm vagy 3 láb 10 hüvelyk	A kocsinyomtáv szélessége a község telepitése óta változatlanul maradt.	
Kula	124 cm	szokásból	
Veprovác [Veprőd]	119 cm	A községekben dívó távméret hasonlósága indokából.	
Cservenka	belső 116 cm, külső 122 cm	az egész megye területén ezen méret divik.	
Sztan[i]sics [Őrszállás]	115 1/2 cm (3’ 8”)		
Csonopl[y]a (Zombori járás)	110 cm	kocsinyomtáv meghatározva nincsen, az utakon a kocsinyomtáv 110 cm szokott lenni.	
Bezdán	Útmérték, ill. kocsinyomtáv szélessége: 1,158 m, kerékvágás középszélessége 0,0394 m.	Ezen méret itt közsgünkben ember emlékezetet maghaladó szokásból van megállapítva.	
Krusevlya [Körtés]	45 hüvelyk (118,53 cm)	Régi időtől fogva megye szerte ezen méret van használatban.	
Új-szivacz	92 cm 2 mm	A kovács és bognár mesterek között létrejött kölcsönös megállapodás folytán.	
Kolluth [Küllőd]	belső: 116 cm, két sin vastagsága 3-3 cm, összes szélesség 122 cm.		
Nemes Militics	116 cm	A környék és a helybéli bognárok megállapodása szerint.	
Ószivacz	1 m 20 cm	A községben divó szokás folytán.	
Kernyaja [Kerény]	120 cm a kocsikerék közepétől a másik kerék közepéig	Az eczélból kihallgatott Dörner Andás kovácsmester mint szakártő […] nyilatkozik, hogy mintegy 35 évvel ezelőt, még édes atyja idejében a kocsinyomtáv 120 cm-nyi távolsága volt meghatározva, még pedig tudomása szerint az egész megyében. Azt azonban, hogy miért, nem tudja, azt hiszi, hogy a kocsik egyenlősége kedvéért.	

Kishegyes	1m 13 cm	Hogy a kerekek egy vágányban járjanak.	
Szeghegy	1m 21 cm	a bognárok és kovácsok […] megállapodása folytán	
Sándor	3 1/2 láb (110,62 cm)	általános szokássá vált.	
Gmorovicza	44 hüvelyk, vagyis 113 1/2 cm	Ember emlékezett óta községünk és környékén dívó szokás szerint.	
Csantavér	118 cm	nem tudjuk - ezen méret régi időkből fogva áll fenn.	
Feketehegy	116 cm	ezen méret nem általánosságban elfogadott, de a községünkben használatban lévő kocsinyomoknál ezen méret van meg a legtöbbnél.	
Bajsa (Topolyai járás)	kocsinyomtáv szélessége: 120 cm, szekér nyomtáv szélessége: 123 cm	méret megállapítva nincs	
Pacsér	116 m	határozottan megállapítva nincs	
Topolya (Topolyai járás)	34 1/2 hüvelyk (90,87 cm)	E mérték tekintettel a vidék változatos utaira lett a […] 34 1/2 hüvelykben megállapítva.	
Mosorin (Titeli járás) [Mozsor]	122 cm		
Kovily Szent Iván	1m 20 cm		
Káty (Titeli járás)	115 cm	Divat alapján	
Fkovil [Felsőkabol]	118 cm		
Gardinovcze (Titeli járás) [Dunagárdony]	118 cm	méréssel	
Vilovo (Titeli járás) [Tündéres]	1m 24 cm	már régi időkből származott méret	
Lok (Titeli járás) [Sajkáslak]	115-130 cm kocsi nyom.		460-520 cm az útmérték
Titel	1m 24 cm	régi szokás	
Alsó-Kovil (Titeli járás) [Alsókabol]	123 cm	ezen járási földterületekhez	
Bukin [Dunabökény]	120,5 cm	régi szokás	
Németpalánka [Palánka]	1m 18 cm	A valódi ok ismeretlen, csak régi szokáson alapul.	

Cséb	4 láb (126,43 cm)	A régi időkből származó szokás szerint.	
Bács Novoszeló [Bácsújlak]	126 cm	teherszállítási indokból	
Új-Palánka	3 láb 10 hüvelyk vagyis 121 cm	az itthelyt épített kocsik nagyon hosszúak lévén szélességi arányukban nagyobb méretre van szükség.	
Gajdobra [Szépliget]	121,1/10 (120 cm)	mert legpracticusabbnak véletett már elődeink által.	
Plávna [Palona]	116 cm	nem tudatik	
Paraga [Parrag]	120 cm		
Ó-Palánka	Belső szélessége, illetve egy keréktúl a másikig 120 cm	Hogy a Duna folyó jobb oldali vidékén is közlekedhessenek.	
Tovarisova [Bácstóváros]	121 cm	nem tudni	
Szilbá[c]s	4-5 c. méterségű széles[28]	100 évek előtti szokás szerint	
Obrovácz [Borócz]	1,264 m	Régi idők óta czélszerűségi indokból mi most is megfelel.	
Bulkesz[i]	120 cm	nem tudatik	
Tataháza (Felsőjárás)	123,125 cm	Valószínűleg a talaj homok voltánál fogva.	
Mélykut	3 láb 7 hüvelyk (113,62 cm)	Minthogy nem csak szomszédos községekben hanem megyénkel határos Pest s Kiskun megye alsó részén is ezen méret dívik.	
Jankovácz [Jánoshalma]	119 cm	Régi szokásnál fogva.	
Madaras	1,16 m	ősi idők óta itt dívó mérték	
Kunbaja	útméret kocsinyomszélesség 3 1/2 láb 110 cm 6mm	Régtől bevett szokás szerint változatlan.	
Rém	1,13 m		
Almás (Almási járás)	külső távolság 124 cm, belső távolság 115 cm		
Kis-Szállás	1m 10 cm és 6 mm szélességű vagyis 42 hüvelyk	A rendes régi szokású méret szerint.	
Bajmok (Almási járás)	115 cm	több kocsi megmérése	

[28] A jelentés írója a keréktalp szélességét mérte meg a keréknyomtávolság helyett.

Katymár	116 cm	Régi szokásból.	
Matheovics [Mátételke]	110 cm 5 mm - 42 hüvelyk	A kézművesek bemondása alapján.	
Gyurgyevó (Zsablyai járás) [Sajkásgyörgye]	1m 20 cm	régi szokás	
Zsablya (Zsablyai járás)	3 1/2 láb (110,62 cm)	Ember emlékezet óta bevett szokás.	
Goszpodnice (Zsablyai járás)	cirka 114 cm - 44 hüvelyk	Rég óta fennálló szokás szerint a kocsiknál a kerék vágás szélességét annyira kérik.	
Csurog (Zsablyai járás)	3 1/2 láb (110,62 cm)	Ősi szokásból	
Nádaly (Zsablayi járás) [Nádalja]	121 cm	Az országban dívó és egyáltalában használt kocsik és szekerek tengelyeinek szélessége alapján.	
Vaskút	114cm	megállapítás oka nem tudatik, mivel a megállapítás régen történhetett.	
Rigyicza [Regőce]	115 cm	Régi idők óta fennálló szokáson alapul.	
Báthmonostor	1,17 m	A helyi szokás szolgált a kocsin nyomtáv szélességének megállapítására alapul.	
Baracska	3 1/2 láb (110,62 cm)	Régi szokás alapján.	
Béreg	115 cm	Mint a vidéken divó régi szokásból.	
Borsód (Bajai járás) [Bácsborsód]	3’ 7” (113,62 cm)	Környékünkön már rég idő óta általános szokás.	
Bikity [Bácsbokod]	1m 12,5 cm	112,5 cm volt mindig is másitva nem lett.	
Csatralja [Csátalja]	120 cm	ősi időktől fogva	
Csávoly	3 láb és 2 hüvelyk vagyis 1 m	azért hagyatott oly szélesre, hogy a terhes kocsi a felborulástól biztosítva legyen.	
Dautova (Felsőjárás) [Dávod]	a távszélesség a keréktalp közt 119, a kerék talp kül szélléstől számítva pedig 126 cm	a helybéli illetve a környékbéli ősrégi megállapodás szerint.	
Felső Szent-Iván	109 cm és 8 mm (42 hüvelyk)	A helyi viszonyok és az utak tekintetbe vételével a már régen divott méretet fogadták el.	

Gara	3 láb 7 1/2 hüvelyk (101,41 cm)	Az egész környékben ilyen szélességű a kocsinyomtáv.	
Szántova (Bajai járás) [Herczegszántó]	115 cm	Régi szokásból.	
Apatin (Apatini járás)	118 cm	Ennek indokát nem tudni, miután már ember emlékezet óta ily szélességben lesznek készitve.	
Doroszló (Apatini járás)	120 cm	Ember emlékezet ota mindég igy készültek a kocsik Doroszlón, hogy mi indokból, nem tudhatni.	
Monostorszegh (Apatini járás)	1,19 m	A régi divó szokás szerint.	
Prig Szent Iván (Apatini járás) [Bácsszentiván]	123 cm	Mert megyeszerte szokásos.	
Brestovácz (Apatini járás) [Beresztóc]	119 cm	Régi szokásnál fogva.	
Bogojeva (Apatini járás) [Gombos]	36 hüvelyk (94,82 cm)	Minthogy köves utaink nincsenek, […] ezen mérték legczélszerűbbnek bizonyult.	
Kupuszina (Apatini járás)	1m 20 cm	Az itt dívó méret a régi gyakorlat alapján lett megállapítva.	
Ósztapár (Apatini járás)	130 cm	A község lakossága kizárólag földműves osztályból állván a kocsik napontai használata miatt a község területén egyentető kocsinyomtávot igyekszik fenntartani.	
Szónta (Apatini járás) [Szond]	3 láb 9 hüvelyk = 114 cm	nem nyomozható ki	
Ujfuttak	44 hüvelyk vagyis 116 cm	mert csinált utak itt nincsenek és a környéken ezen méret lett elfogadva.	
Begecz [Begecs]	120 cm	régi szokás	
Ófuttak (Újvidéki járás)	120 cm	Ősi időkből bevett szokás folytán.	

Glozsán [Dunagálos]	1,195 mm	A környéken dívó méretek szerint. A méret eszközöltetett az egyik kerék belsejétől a másik kerék külsejéig.	
Petrovácz [Petrőcz]	112 cm	a régi szokás és a kocsik szerkezete után.	
Kulpin [Kölpény]	120 cm	régi szokás szerént	
Deszpont Szent Iván [Úrszentiván]	átlag 121 cm	az egész környékben ugyan ezen méret (könnyű kocsiknál) dívik	
Ókéér	keréknyom szélessége 120 cm		útmérték 120 cm
Temerin	kocsinyom 1 m	ismeretlen.	útmérték 6 m
Járek (Újvidéki járás) [Tiszaistvánfalva]	127 cm	Miután személyszállító s a teherszállító kocsinyomtáv szélessége egyforma.	
Kiszács	A kocsikerekek egymástóli távolsága 115 cm	Régi gyakorlat.	
Piros	125 cm	Régi szokás.	
Apatini járás	118-119 cm	Külön levélben szerepel: a kimutatásban kitüntetett adatoktól eltérőleg a kocsinyomtáv… (alispán)	

3. melléklet Fogatolt járművek nyomtávolsága Gaul, 1898, 548–549. alapján.

A vármegye neve	Kocsi nyomtávolsága cm.-ben	Megjegyzés
a) Magyarország szűkebb értelemben:		
Somogy vármegyében	100, 103, 105	Nyugatról keletfelé szélesbül
Pozsony vármegyében	103, 111	Malaczka vidékén 103 cm.
Szabolcs vármegyében	105, 108	A homokos részen 105 cm.
Veszprém, Zala, Tolna vármegyében	108	
Vas, Baranya, Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Gömör-Kishont, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Hajdu, Szilágy vármegyékben	110	
Nógrád, Esztergom, Győr, Hont, Bars, Zólyom, Liptó, Árva, Turócz, Trencsén, Nyitra vármegyékben	110, 111	
Moson, Sopron, Komárom, Fejér vármegyékben	108, 110	
Pest-Pilis-Solt-Kiskún, Heves, Jász-Nagykún-Szolnok, Fiume, Csongrád, Csanád vármegyékben és egész Erdélyben	111	
Békés vármegyében	111, 114½	
Bács-Bodrog vármegyében	116½	
Arad vármegyében	116, 118½	
Torontál és Krassó-Szörény vármegyében	118½	délfelé szélesbül
Temes vármegyében	118½, 121	délfelé szélesbül
b) Horvát-Szlavonországban:		
Lika-Krbava, Varasd, Belovár-Kőrös vármegyékben	?	
Modrus-Fiume és Pozsega vármegyékben	108	
Zágráb vármegyében	105	
Verőcze vármegyében	103, 111	Cabuna vidéke és Eszék vidéke
Szerém vármegyében	111, 114½	Nyugatról keletfelé szélesbül

4. melléklet Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás I/a. kérdőívének járművek összeírására vonatkozó része. (A Magyar Korona országainak… I., 69.)

répavágó . . . . darab
kukoriczamorzsoló ..... »
daráló . . . . »
trágyaszivattyu . ..... »
vizszivattyu . . . . »
vizhordó lajt . . .. »
szénasajtoló . . . . »
gőzfülleszto . . . . »
borona { fakerettel ..... »
vaskerettel ..... »
tüskeborona ..... »

kultivator . . . . darab
henger { sima henger . . . . »
fogas henger . . . . »
igásszekér { fatengelyű . . . . »
és kocsi { vastengelyű . . . . »
borsajtó { fából . . . . »
vasból . . . . »
szőlőzuzó . . . . »
gyümölcsaszaló . . . . »
hidmérleg . . . . »
egyéb nagyobb mérleg . . . . »

h) Van-e a gazdaságban gazdasági vasut és mekkora pályahosszal?

gőzerőre . . . . méter
lóerőre . . . . »

XV. A gazdaságban hány igás fogat van?

a) Lófogatú:

egyes ..... darab
kettős ..... »
hármas ..... darab
négyes ..... »

b) Ökörfogatú:

kettős ..... darab
négyes ..... »
hatos ..... »

c) Bivalyfogatú:

kettős ..... darab
négyes ..... »
hatos ..... »

d) Öszvér- és szamárfogatú:

egyes ..... darab
kettős ..... »

e) Tehénfogatú:

kettős ..... darab
négyes ..... »

5. melléklet Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás I/a. kérdőívének járművek összeírására vonatkozó része. (A Magyar Korona országainak… I., 72.)

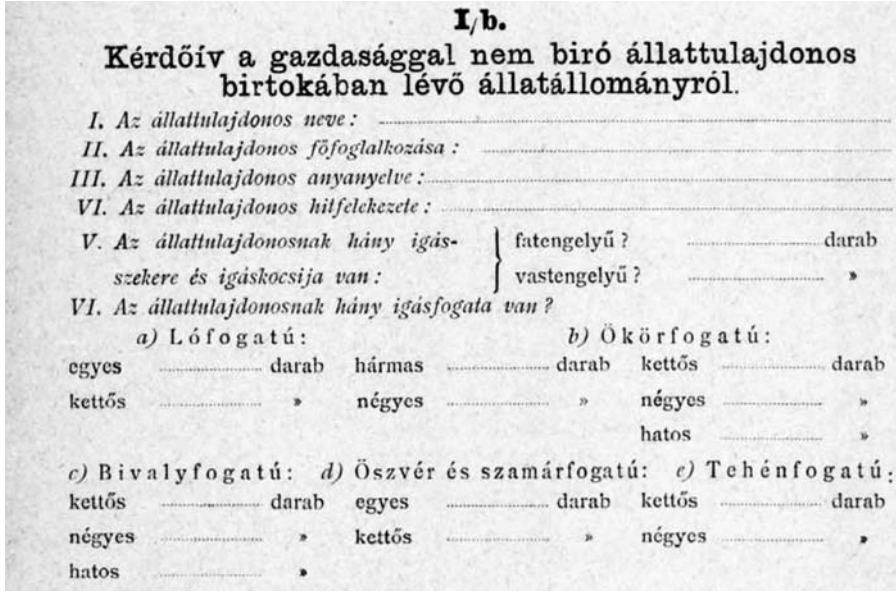

I/b.

Kérdőív a gazdasággal nem biró állattulajdonos birtokában lévő állatállományról.

I. Az állattulajdonos neve: .....

II. Az állattulajdonos főfoglalkozása: .....

III. Az állattulajdonos anyanyelve: .....

VI. Az állattulajdonos hitfelekezete: .....

V. Az állattulajdonosnak hány igás-szekere és igáskocsija van: fatengelyű? ..... darab; vastengelyű? ..... »

VI. Az állattulajdonosnak hány igásfogata van?

a) Lófogatú: egyes ..... darab; kettős ..... »

b) Ökörfogatú: hármas ..... darab; négyes ..... »; kettős ..... darab; négyes ..... »; hatos ..... »

c) Bivalyfogatú: kettős ..... darab; négyes ..... »; hatos ..... »

d) Öszvér és szamárfogatú: egyes ..... darab; kettős ..... »

e) Tehénfogatú: kettős ..... darab; négyes ..... »

6. melléklet Fatengelyű és vastengelyű szekerek aránya Magyarországon 1895-ben.[29] A Magyar Korona országainak… alapján készült adatbázisból: GISta Hungarorum https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka#2_Let%C3%B6lthet%C5%91%20anyagok (letöltés ideje: 2020. április 1.)

	fatengelyű szekér %	vastengelyű szekér %		fatengelyű szekér %	vastengelyű szekér %
Magyarország	38,9	61,1	Pest(-Bp.) vm.	12,0	88,0
Max	97,3	95,8	Abaúj-Torna vm.	34,0	66,0
Min	4,2	2,7	Bereg vm.	87,6	12,4
Belovár-Körös vm.	18,9	81,1	Borsod vm.	33,8	66,2
Lika-Krbava vm.	62,8	37,2	Gömör vm.	53,0	47,0
Modrus-Fiume vm.	52,4	47,6	Sáros vm.	69,4	30,6
Pozsega vm.	25,4	74,6	Szepes vm.	53,7	46,3
Szerém vm.	18,0	82,0	Ung vm.	82,1	17,9
Varazsd vm.	8,7	91,3	Zemplén vm.	61,1	38,9
Verőce vm.	5,3	94,7	Békés vm.	58,7	41,3
Zágráb vm.	23,3	76,7	Bihar vm.	49,3	50,7
Baranya vm.	4,2	95,8	Hajdú vm.	14,4	85,6
Fejér vm.	7,1	92,9	Máramaros vm.	93,0	7,0
Győr vm.	5,5	94,5	Szabolcs vm.	41,9	58,1
Komárom vm.	5,2	94,8	Szatmár vm.	58,5	41,5
Moson vm.	6,3	93,7	Szilágy vm.	84,5	15,5
Somogy vm.	6,2	93,8	Ugocsa vm.	83,0	17,0
Sopron vm.	5,2	94,8	Arad vm.	69,7	30,3
Tolna vm.	5,9	94,1	Csanád vm.	34,0	66,0
Vas vm.	5,0	95,0	Krassó-Szörény vm.	82,1	17,9
Veszprém vm.	7,3	92,7	Temes vm.	31,6	68,4
Zala vm.	4,8	95,2	Torontál vm.	6,6	93,4
Árva vm.	78,0	22,0	Alsó-Fehér vm.	90,8	9,2

[29] Lásd még: Nagy, 2015, 435–437.

Bars vm.	33,3	66,7	Beszterce-Naszód vm.	89,0	11,0
Esztergom vm.	4,5	95,5	Brassó vm.	63,9	36,1
Hont vm.	38,1	61,9	Csík vm.	96,6	3,4
Liptó vm.	65,4	34,6	Fogaras vm.	92,3	7,7
Nógrád vm.	48,6	51,4	Háromszék vm.	86,8	13,2
Nyitra vm.	21,2	78,8	Hunyad vm.	93,5	6,5
Pozsony vm.	8,6	91,4	Kis-Küküllő vm.	92,1	7,9
Trencsén vm.	49,1	50,9	Kolozs vm.	88,9	11,1
Turóc vm.	58,5	41,5	Maros-Torda vm.	90,4	9,6
Zólyom vm.	39,8	60,2	Nagy-Küküllő vm.	93,4	6,6
Bács-Bodrog vm.	4,8	95,2	Szeben vm.	77,7	22,3
Csongrád vm.	23,2	76,8	Szolnok-Doboka vm.	92,6	7,4
Heves vm.	28,1	71,9	Torda-Aranyos vm.	87,5	12,5
Jász-Nkun-Szolnok vm.	23,3	76,7	Udvarhely vm.	97,3	2,7

7. melléklet Gépek, gazdasági eszközök és gazdasági típusok az 1895-ös mezőgazdasági statisztika alapján (PUSKÁS, 1960, 467.).

A gazdasági gépek és eszközök megnevezése	A gazdaságokban használt gépek száma összesen	A gazdasági gépek számából esett a			
		törpe	közép	kis	nagy
		gazdaságokra százalék			
2. *Terménybetakarító, tisztító és előkészítő eszközök*					
Marokrakó aratógép	2 247	4,01	17,04	28,30	50,65
Kévekötő	794	6,04	31,62	29,85	32,49
Kaszálógép	1 923	3,06	7,80	25,16	63,98
Arató és kaszálógép együtt	4 964	3,97	15,79	27,34	52,90
Lógereblye	20 044	4,62	34,12	26,93	34,33
Járgány	46 552	5,39	78,77	8,98	6,86
Cséplőszekrény	46 814	5,62	88,46	4,82	1,10
Kukoricamorzsoló rosta	276 897	6,18	60,18	22,92	10,72
Konkolyválasztó	20 652	5,22	45,15	30,01	19,62
3. *Takarmány-előkészítő gépek és eszközök*					
Szecskavágó	174 695	13,53	77,13	6,14	3,20
Répavágó	51 411	6,91	63,68	16,82	12,59
Daráló	17 132	11,79	57,70	19,10	11,41
Szénasajtoló	870	17,01	40,00	14,95	28,04
Gőzfülleszto	1 865	20,64	39,57	12,55	27,24
4. *Egyéb gazdasági gépek és eszközök*					
Szekér fatengellyel	549 461	20,65	68,62	5,62	5,11
„ vastengellyel	777 742	16,88	66,91	8,36	7,85
Szekerek összesen	1 327 203	18,44	67,61	7,23	6,72
Trágyaszivattyú	2 776	4,06	13,60	25,82	56,52
Vízszivattyú	6 056	8,29	22,82	25,42	43,47
Vízhordólajt	27 697	10,14	42,99	17,23	29,64
Borsajtó fából	118 415	26,40	70,41	2,35	0,84
„ vasból	12 205	24,17	60,28	9,28	6,27
Szőlőzúzó	16 661	24 94	65 94	5 67	3 45
Gyümölcsaszaló	9 400	17,73	73,45	5,99	2,83
Nagyobb mérleg	98 555	10,13	54,33	19,05	16,49

Irodalom

Bálint Sándor
1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. Második rész. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1976/77-2.

Balogh István
1966 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században II–III. *Ethnographia*, LXXVII, 74–92, 229–253.

Barabás Endre
1906 Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely thj. sz. kir. város közgazdasági leírása. (III.). *Közgazdasági Szemle,* 30, 36, 601–630.
1907 *Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad kir. város közgazdasági leírása*. Budapest.

Budapesti Hírlap
1887 Közgazdaság. *Budapesti Hírlap,* 7, 17 (1887. január. 18.), 11.

Csalog Zsolt
1965 A kocsi és a szekér Szentes vidékén. *Néprajzi Közlemények,* X, 1–2, 3–45.

Cseh Fruzsina
2014 *A kerékgyártó mesterség múltja Magyarországon*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet. /Életmód és tradíció 13./

Cseh Fruzsina – Takáts Zoltán
2019 Az ötödik kerék. Adatok a kocsi fejlődésének 19–20. századi történetéhez. *Ethnographia,* 130, 227–244.

Edvi Illés Pál
1825 Némelly oktatások messzire Útazóknak. In: Thaisz András szerk.: *Tudományos Gyűjtemény,* 9, 2, 89–97. Pest.

Félegyházi Hírlap
1887 A ki nem jár gyalog… *Félegyházi Lap,* 6, 48 (1887. november 27., osz.n.

Frisnyák Zsuzsa
2001 *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.
2003a Magyarország kocsi- és szekérállománya, 1889. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* XLII, 359–385. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
2003b A 19. századi közúti járműszámlálások forráselemzési kérdései. In: Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények*. 61–68. Budapest, Közlekedési Múzeum.

Gaul Károly
1898 Járóművek. In: Matlekovits Sándor szerk.: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. 8. kötet. 543–553. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság.

Gerstner Ferenc
1828 *Két értekezés a terh-szekerekről, utakról*. Pesten. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató Intézetében.

Gönyey Sándor
1942 A csíki szekér. *Néprajzi Értesítő,* 34, 3–4, 273–274.
Haáz Ferenc Rezső
1932 Az udvarhelyszéki székely szekér. *Néprajzi Értesítő,* XXIV, 10–19.
Jordán Károly – Kócziánné Szentpéteri Erzsébet
1977 A Kölber-kocsigyár története. *A Közlekedési Múzeum Évkönyve*, 3, 1974–1975, 213–236. Budapest, Közlekedési Múzeum.
Juhász Antal
1995 A dorozsmai kocsigyártó mesterség. In: Kövér Lajos – Tóth Sándor László (szerk.): *Kiskundorozsma*. 427–439. Szeged, Somogyi könyvtár.
Kecskemét
1887 Kocsi rendszabály. *Kecskemét* 16[15],49 (1887. december 4.), osz.n.
Kemecsi Lajos
1998 *Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. /Életmód és tradíció 8./
2015 *A magyar paraszti járműkultúra*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Könyvpont – MTA BTK Néprajztudományi Intézete. /Documentatio Ethnographica 31./
U. Kerékgyártó Adrien
1989 Csíkmenasági leltárak (1779–1930). *Néprajzi Értesítő*, 63–66 (1981–1984), 71–163.
Kocsis Gyula
2010 Fogatok, kerekes járművek Pest megye régióiban a 19. század közepén. In: Bali János – Báti Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. 129–141. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet.
Kócziánné Szentpéteri Erzsébet
1977 Budapest kocsigyártó ipara a századfordulón. *Közlekedéstudományi Szemle,* 27, 2, 81–85.
1992 A kocsigyártás fejlődése a céhrendszer felbomlása után. *Közlekedéstudományi Szemle,* 42, 4, 134–141.
1995 A kocsigyártás mesterei. In: Dóka Klára – Éri István szerk.: *IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium*. *Veszprém 1994. 9–11.* 122–126. Budapest – Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága.
K. Kovács László
1937 Kulimász égestés. *Néprajzi Értesítő,* 29, 1–2, 202.
1979 Félvágás szekér. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2, 137. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Magyar Ipar
1916a Az Országos Iparegyesületből. *Magyar Ipar*, 37, 23, 423–425.
1916b A kocsik egységes keréknyomtávolsága. *Magyar Ipar*, 37, 27, 514.
1916c Az egységes keréknyomtávolság kérdése. *Magyar Ipar*, 37, 49, 861.
A Magyar Korona országainak…
1897–1900 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. A mezőgazdasági statisztika fejlődése és az 1895. évi VIII. tc. alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. I–V. köt. Budapest.

Magyarország mezőgazdaságának…
1941 *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a gazdaságok (üzemek) nagysága szerint*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
Művezetők Lapja
1917 A szekér és kocsikerék nyomtávolságának egységesítése. *Művezetők Lapja,* 20, 3, 57.
Nagy Mariann
2015 *Agrárrégiók Magyarországon a 20. század elején*. Pécs, PTE Történettudományi Intézete. https://mek.oszk.hu/15000/15099/15099.pdf (letöltés ideje: 2020. április 2.)
Nemzet
1888 Közgazdaság. *Nemzet,* 7, 2245 (1888. november 27.), osz.n.
1889 Közgazdaság. *Nemzet,* 8, 2375 (1889. április 9.), osz.n.
Oros Iván
1963 Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás. *Statisztikai Szemle,* 41, 8–9, 858–864.
Osváth Andor
1908 Esztergom. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom vármegye*. 40–75. Budapest, Országos Monografia Társaság.
Paládi-Kovács Attila
1973 A magyar parasztság kerekes járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. *Néprajzi Közlemények*, XVIII, 7–79.
1999 Két felföldi szekértípus (Láncos lajtorja és nyári szekér). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXVIII, 943–959. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
2001 Híradás, közlekedés, szállítás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* 813–973. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2003 *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
Puskás Júlia
1960 A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle,* 3, 446–478.
Pusztainé Madar Ilona
1973 Szekérkészítés és használat a székelyföldi Atyhán és az alföldi Sárrétudvariban. *Néprajzi Közlemények,* XVIII, 81–273.
Reguly Antal
1975 *Palóc jegyzetei*, 1857. Sajtó alá rend.: Selmeczi Kovács Attila. Eger, Magánkiadás.
Szekeres Gyula
1987 *Kerékgyártó mesterség Hajdúböszörményben*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
1995 Kísérlet egy település szekérkészletének tipológiai modellezésére. *Ethnographia,* 106, 2, 463–480.

Timaffy László
1985 *A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke – MTA Nyelvtudományi Intézete. /Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 22./
Tóth László
1995 *Magyarország közútjainak története*. Budapest, Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium Útgazdálkodási és Koordinációs Igazgatósága.
Valkó Gábor
2019 A magyar agrárstatisztika rövid történeti áttekintése. *Statisztikai Szemle,* 97, 10, 949–971. https://doi.org/10.20311/stat2019.10.hu0949 (letöltés ideje: 2020. április 1.)

Rövidítés

MOL = Magyar Országos Levéltár

Fruzsina Cseh

IN THE OLD RUT. WHEELBASE AND AXLE DIMENSIONS OF ANIMAL-DRAWN VEHICLES IN THE LATE 19TH CENTURY

Many details of the history of peasant vehicles are still unclear, although there are several written sources available about the modernization of components in the 20th century. In 1887, the Budapest Chamber of Commerce and Industry collected the track width dimensions of the vehicles in use from all counties. In addition to the dimensions, the reports contain several other data, the source value of which is being analyzed in the study. The problem of road maintenance and the issue of standardizing the track width was a decades-long debate that can be traced in contemporary newspaper articles, the activities of the Chamber of Industry, and a report on the 1896 Millennium Exhibition. Track width is primarily determined by the size and material of the axle. The ethnographic literature on the history of vehicles has repeatedly pointed out that we do not quite know the pace of the iron axle's distribution. The ethnographic data collected to date are now supplemented with the results – well known and partially elaborated in historiography – of the national agricultural statistics on mechanization, compiled in 1895.

Keywords: track width, wooden axle, iron axle, carriage, cart, wagon

Báti Anikó – Umbrai Laura

NÉPKONYHÁN ENNI BUDAPESTEN. VERZIÓK ÉS AVERZIÓK A KÖZÉTKEZTETÉS TÖRTÉNETÉBŐL (1860–1939)

A közétkeztetés és az iskolai menza előzményei[1] a második világháborút megelőző évszázad mindennapjaiban gyökereznek. Budapesten programszerűen az első nagyobb, a rászorulók számára melegételt kínáló népkonyhákat 1874-ben állították fel a korábbi, szórványosan megjelenő egyesületi és magánkezdeményezések mellett. Az iskolai étkeztetés legelső nyomai pedig az 1880-as évekig nyúlnak vissza (Somogyi, 1913, 783.), de a tömegétkeztetés professzionalizálódása a nagy világégésekhez köthető.

Tanulmányunk a társadalomtörténet és a néprajz nézőpontjából vizsgálja a budapesti népkonyhák fejlődését, történeti forrásokra: hatósági iratokra, korabeli sajtóanyagokra építve, valamint a néprajzi táplálkozáskultúra eredményeit is segítségül hívva. A téma a várostörténet, valamint a táplálkozás kutatásának olyan szeletét érinti, amely eddig alig került terítékre a két tudományterületen belül. Munkánk két nagy gondolatkörre tagolódik. Az első részben a népkonyhák történetének feltérképezése során arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan működtek a hatósági közkonyhák, majd néprajzi párhuzamok segítségével azt vizsgáljuk, hogy hogyan illeszkedtek ezek az étkezések a városi munkásság mindennapjaiba, normarendszerébe, táplálkozáskultúrájába. Az iskolai gyermek közétkeztetésben a 21. században is vannak nyitott kérdések, például egyes ételek, étkezések elutasítására vonatkozóan, amelyekre választ és megoldást keresünk a folyó interdiszciplináris kutatásunk keretében. Jelen tanulmányunk a múlt példái révén hozzájárul ezen lehetséges mozgatórugóknak a feltárásához, megértéséhez is.[2]

A 19. század második fele Budapest nagy fejlődésének időszaka. Nem csak a gazdasági felfutás korszaka ez, hanem az ezzel járó, robbanásszerű népességnövekedésé is, hiszen a nagyarányú iparosodás, a munkalehetőségek reményében vidékről érkező bevándorlók tömegeit vonzotta a fővárosba.[3] A gyáripari munkásság létszámának

[1] Umbrai Laura közélelmezés-történeti kutatásait az MTA Prémium posztdoktori kutatói programja keretében a BTK TTI tudományos munkatársaként végzi, a PPD-2018-006/2018. számú kutatási témája kapcsolódik a Báti Anikó vezette, a gyermek közétkeztetést vizsgáló kutatócsoport munkájához. A tanulmány az NKFIH 128925 K-18 számú pályázat keretében készült.

[2] A társadalmi összefogás módja, lehetőségei, a rászorulók megsegítése és az önkormányzati, állami szociális szerepvállalás, segítségnyújtás, ezzel párhuzamosan a hosszabb-rövidebb időre rászorulók, munkanélkülivé válók életstratégiájának gyakorlata, mindezek történelmi előzményeinek feltárása, elemzése különös jelentőséggel, tanulságokkal bír 2020 tavaszán, a világjárvány veszélyhelyzetének ideje alatt, a tanulmány írásának időszakában.

[3] A lakosságszám Pest-Budán 1851-ben 178.062 fő volt, 1870-ben 280.349, 1880-ban pedig már 370.767 főre növekedett. Ezt követően 1890-ben 506.385-ig, 1900-ban 733.358-ig, 1910-re pedig 880.000 főig emelkedett a fővárosban élők száma, vagyis csak 1880 óta több mint fél millióval nőtt az itt élők tömege. A nagyarányú bevándorlás eredményeként a lakosság legnagyobb és folyamatosan növekvő hánya-

gyors növekedése térben egyenetlenül oszlott meg az országban. Budapestet, mint kiemelkedő központot – Trianon után pedig még hangsúlyosabban[4] – érintette. A fővárost a mindennapok szervezése terén több szempontból is jelentős kihívás elé állította a városon belül is elkülönülve, elsősorban a belvárost körülvevő munkáskerületekben és az agglomerációban letelepülő munkások tömege.

Budapest a népességnövekedés üteme miatt hirtelen szembe találta magát egy olyan kereső, tehát önmaga ellátására anyagi erővel bíró tömeggel, amelynek az élelmezésére a régi keretek között nem lehetett felkészülve. E feladatnak való megfelelés eredményezte a főváros modern közélelmezési szervezetének (vágóhidak, vásárcsarnok rendszer stb.) kialakítását.[5] De hasonló megoldandó feladatként jelentkezett a városban hirtelen megjelenő tömeg lakhatásának, egészségügyi ellátásának vagy akár egyéb kulturális igénye (szabadidős tevékenység, oktatás stb.) kielégítésének megteremtése. A nagyarányú bevándorlás mértéke az ellátásra szoruló nincstelenek számának alakulásában is tükröződött, akik különösen a munkanélküliséggel sújtott téli hónapokban a tradicionális védőhálót nélkülözve, nagyobb tömegben szorultak a társadalom segítségére (Umbrai, 2018a, 134., 2018b, 305–306.).

A főváros első, 1875-ös szegényügyi rendelete a tanács hatáskörébe sorolta a városi közsegélyre szorulók ellátását. A törvény utasításának megfelelően, illetve a városi hatóság korlátozott gazdasági lehetőségei miatt a rendelet kifejezetten kirekesztő volt a nem budapesti illetőségű, tehát vidéki születésű, önmaga ellátására azonban fizikailag képes rászorultakkal szemben. Az igen szűkkörű, zárt, tehát intézeti vagy szerény, többnyire pénzformájában biztosított segélyekből álló szegény-ellátásból ugyanis csak a főváros saját (helybéli születésű/*illetőségű*) és *érdemes* (munkaképtelen) szegényei részesülhettek (Horváth, 2010, 375–383.). Ebből a szempontból a tanulmányunk tárgyát képező, hatóságok közreműködésével felállított népkonyháknak különösen nagy jelentősége volt, mivel azt, térítés ellenében, bárki igénybe vehette.[6]

Ételt adni az éhezőknek

Az elesettek, a rászorulók megsegítése az egyház tanítása szerint mindenki számára, lehetőségeihez mérten kötelező, a közösség összetartozását szimbolizáló cselekedet.

da olyan bizonytalan egzisztenciákból tevődött össze, melyek megélhetése igényszerű és hosszútávon egyáltalán nem volt biztosított. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyv, 1925, 33.

[4] Az elővárosokkal együtt számított Budapest területén 1929-ben az ipari munkások 45%-a, a gyári munkások 55%-a dolgozott. Ez a szám idővel tovább nőtt, 1938-ra a gyári munkásság 61%-a talált itt munkát (Paládi-Kovács, 2000, 249.).

[5] A folyamatról bővebben lásd: Umbrai, 2017, 267–301.

[6] Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) IV. 1403. A 994/1885. kgy.sz. „Ebben a rendszerben jelentős változást hozott a főváros kerületi elöljáróságáról szóló 1893. XXXIII. tc., ami a szegényügyi igazgatás intézését már megosztotta a tanács, a kerületi elöljáróságok, a kerületi választmányok, valamint a kerületi közjótékonysági bizottságok között. […] az 1905 évi szegényügyi szabályrendelet, az illetőség függvényében eltérő mértékben ugyan, de már valamilyen fokú gondoskodást vállalt a városban lakó összes, önhibáján kívül nyomorban sínylődő segélyre érdemes személyről” (Umbrai, 2018b, 307–308.).

A felebaráti szeretet és a katolikus tanítás szerint az irgalmasság testi parancsának való megfelelés, „ételt adni az éhezőknek” elv tradicionálisan a közösség feladata volt. A paraszti társadalomban az egyének a közösség és a vallás kötelékében éltek. A falu életszemléletének, a magatartást szabályozó normatív értékeinek az alapjai az egyház tanításai voltak (Bárth, 1990, 337–340.), amelyek a közösségi élet részeként működtek, így például a nehéz helyzetben erre támaszkodva a közösség belső szabályrendszere nyomán segítették egymást az emberek.

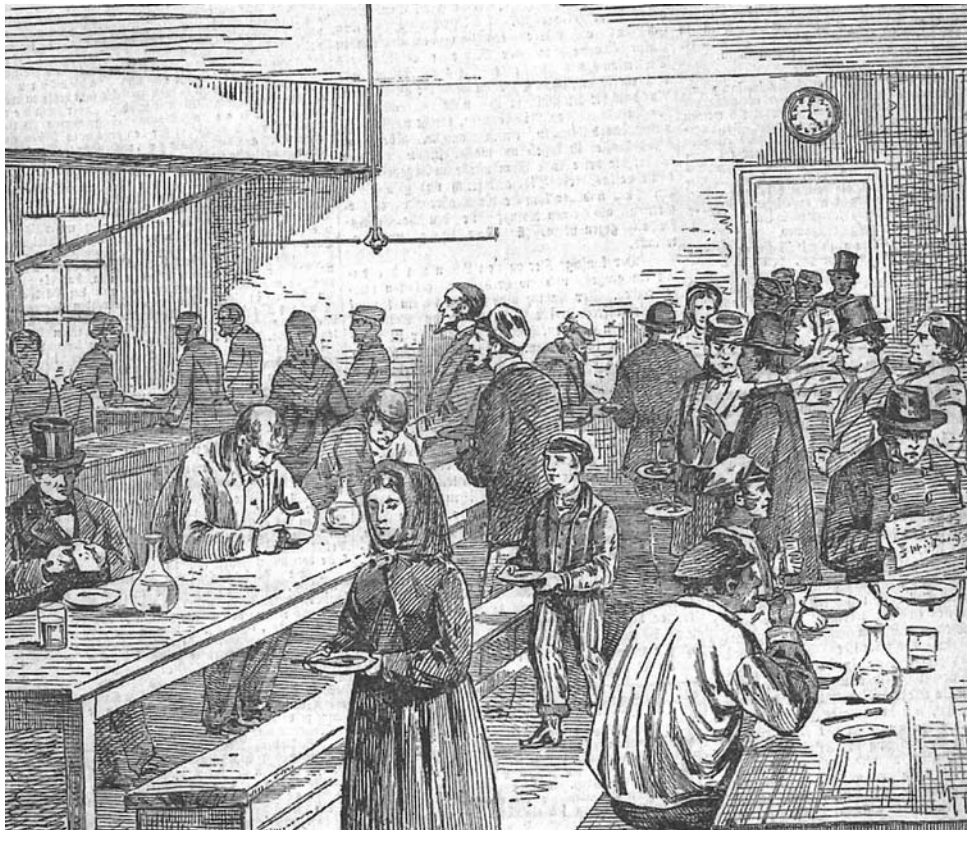

1. kép Bécsi népkonyha a 19. század közepén. (Perényi, 2018, 13, 2.)

A közösségi segítségnyújtásnak az egyik formája volt az adományozás, amely az egyház szokásrendje köré szerveződött. Az adományok gyűjtése a népszokások szerves része volt, egyes jeles napokhoz kötődő köszöntő és dramatikus játékok részeként (Luca napi kotyolás, regölés, disznótori kántálás). Többnyire élelmiszert, kenyeret, almát, diót, tojást, szalonnát tettek a szereplők tarisznyájába, kosarába. A játékok során előfordult, hogy a kéregetéssel a koldulást figurázták ki. Az adományok egy részét később pénzzel váltották ki, például a húsvéti locsolkodáskor. Gyűjtöttek adományokat intézmények, szervezetek számára is, például Gergely-, Balázs-járáskor a tanító javadalmazásának

kiegészítéseként (Németh, 1977). Páduai Szent Antal az 'alamizsnálkodás mestere', nehéz helyzetben hozzá imádkoztak, neki tettek pénzfelajánlást a templomokban a szent szobrának lábánál elhelyezett pénzgyűjtő perselybe. Az adományokból a szegényeket segítette az egyház. *Szentantalcipó*nak hívták a tápai emberek a *templomi* (helyi) *szegények*nek nyújtott rendszeres támogatást, a kenyérsütéskor készített cipót (Bárth, 1990, 416.; Jávor, 2000, 609.). A jótékonyság leggyakrabban a halottakkal volt összefüggésben, az ő lelki üdvükért való jócselekedetként, értük való engesztelő szokásként adakoztak ünnepnapokon (Jávor, 2000, 607.).[7]

2. kép A budapesti VIII. kerületi közjótékonysági egyesület népkonyhája.
(*Vasárnapi Újság,* 47, 6, 1900. február 11. 93.)

A segítségnyújtás másik formája az a kölcsönösségen alapuló rendszer, amely a rokonsági és szomszédi kapcsolatokra épült. A rokonsági fok volt a mérce, a meghatározó a segítségnyújtás során vállalt terhek mértékét illetően. A legnagyobb volumenű, minden elemében kidolgozott támogatási rendszer az emberélet fordulóihoz kapcsolódott, például a lakodalmi ajándékok, illetve a gyermekágyas ellátása formájában. Ehhez hasonló, a kapcsolatot évente megerősítő jellegű adomány volt a disznótoros kóstoló. Ételajándékok esetében ritkább volt, amikor nem vártak kölcsönös viszonzást, például, ha a rokon gyermekeknek süteményt kínáltak vagy a fiatal gyümölcsfa első termését szétosztották közöttük. A papot, tanítót is gyakran megtisztelték ételadományokkal (Fél – Hofer, 1997, 295–296.).

[7] Bővebben a halottak etetéséről, a szegényeknek adakozásról lásd: Pócs – K. Csilléry, 1987, 577.

A közösségen kívüliekkel, koldusokkal szemben, éppen a reciprocitás hiánya miatt mások voltak a vendéglátás és az illem szabályai. A munkára, a családra épülő értékrendben a szorgalom, a takarékosság volt a falvak számára a legfőbb erkölcsi alap. A vagyon nem csak anyagi, hanem morális tényező is volt, az eredményes élet bizonyítéka (Jávor, 2000, 604.). A koldusok, a mások kenyerére szoruló idegenek mindezekkel ellentétes értékeket képviseltek a szemükben. Üres kézzel nem engedték el őket, de voltak fenntartásaik. A koldusokat, a vándorárusokkal szemben, a házba sem engedték be. Ha enni adtak nekik, akkor kívül kellett elfogyasztaniuk az ételt. Az adomány minden esetben kenyér volt, és ha bőven volt, akkor egy kis darab szalonna is. Főtt étellel nemigen kínálták a kéregetőt, féltették az edényeiket. Átányon volt azért olyan, aki a levesből is szívesen adott a koldusnak, aki az istállóban pihenhetett le, ott is evett, a külön erre a célra tartott cseréptálból (Fél – Hofer, 1997, 295.).

Ez a funkció, a közösségi összefogás, segítségnyújtás a város társadalmán belül is működött, de annak gyakorlati, rendszeres megvalósítása már nagyobb szervezettséget igényelt, mivel itt a közösség lélekszáma és összetettsége miatt kevéssé működhetett a közösségi védőháló rokonsági rendszerre és a reciprocitásra épülő gyakorlata. Az iparosodás és az urbanizáció nyomán kialakuló mély, állandósuló szegénység azonban a preindusztriális korban ismeretlen volt. Korábban az egyéni életciklusokhoz kapcsolódott (a kisgyermekkor, a fiatal házas és az öregkor volt veszélyeztetett), illetve természeti csapások, háborúk nyomán lépett fel a nyomor lehetősége, de családi összefogással, a közösségi védőhálóra is támaszkodva ki lehetett lábalni belőle. Kölcsönös felelősségérzet hatotta át a közösség minden egyes tagját. A rokonság, a szűkebb család, a szomszédság morális közösséget alkotott, „számon tartotta tagjait és védte őket szükséghelyzetekben, mert azt tartotta, hogy mindenkinek joga van az életre, de legalábbis a tisztességes szegénységre" (Gyáni – Kövér, 1998, 317.). Az ipari társadalomban a gondoskodás elsősorban a munkavégzésre alkalmatlanokat segítette, így a munkabíró, egészséges felnőttek csak a magán karitászra számíthattak. A szegénység állapotához ugyanis morális jelentést, az egyén felelősségét és a bűnözést kapcsolták. A közösségen kívüliek, például a koldusok viszont kirekesztődtek a szolidaritási körből.[8]

Pesten és Budán a 19. század közepéről már tudunk olyan egyházi, illetve magánemberek által indított mozgalmakról, amikor alkalomszerűen egy-egy vendéglős vagy apácarend, a Krisztusi szeretet parancsának engedelmeskedve, a város legszegényebbjeit egy tál levessel megvendégelte (Holló, 1998, 85.). Az irgalmasság és a felebaráti szeretet egészen az 1870–80-as évekig hívószóként jelent meg a népkonyhák felállítására szerveződött társadalmi gyűjtőmozgalmak esetében is.

A népkonyhák korszakai

A budapesti népkonyhák történetét (a társadalom és a hatóságok közötti feladatmegosztás alapján) több szakaszra bonthatjuk, de a teljes vizsgált időszakra igaz, hogy a népkonyhák fenntartását alapvetően a társadalmi egyesületek feladatának tekintették. Az első időszak

[8] A témához lásd: Gyáni – Kövér, 1998, 317–331.; Tomka, 2015; Gyáni, 1994; Mészáros 2011.

nagyjából az 1870-es évek végéig tartott, amikor a városi hatóságnak csak koordináló feladata volt a társadalmi egyesületek által létesített népkonyhák esetében. A második szakasz az 1886-os kolera idején megalapított népkonyhákkal kezdődik. Innentől beszélhetünk *állandó népkonyhákról*, vagyis olyanokról, amelyek fenntartását – ínség vagy egyéb szükség idején, és a helyi társadalom gyengesége esetén – a hatóság az egyesületektől átvállalta. A harmadik korszak (elvileg 1917 végétől, gyakorlatban azonban csak) 1922-től kezdődött, amikor a társadalom és a főváros anyagi megrendülése miatt az állam nyújtott támogatást a hatósági népkonyhák üzemeltetéséhez. A konyhák tehát optimális esetben a helyi társadalmi összefogásra támaszkodva működtek. Ennek a ténynek az sem mond ellent, hogy a népkonyhák alapítása, működtetése, felszerelése, vagy akár élelmiszerrel való ellátása időszakonként más-más mérvű hatósági (fővárosi, állami) szerepvállalást is indokolt.

Az első hatósági népkonyhák Budapesten

> „Az első hatósági felelősségvállalást már valamilyen formában felmutató, 1866-os kezdeményezés Rottenbiller Lipót főpolgármester nevéhez fűződik. Ő nyitotta meg azon társadalmi közadakozást kezdeményező városvezetők sorát, akik – továbbra is őrködve a város kasszájának sértetlensége felett – a polgárságot buzdították a rászorultak megsegítésére. Az 1860-as évek mozgalmai, bár igen csekély arányúak voltak, annyi hatást elértek, hogy folyamatosan a figyelem középpontjában tartották a kérdést, így a nagy hidegek vagy járványok esetére a társadalom már készen állt a szervezett adakozásra" (Umbrai, 2018b, 311.).

1868 januárjában néhány városatya kezdeményezésére egy a korábbiaknál jóval nagyobb, a sajtóban is rendszeresen hirdetett gyűjtés indult, melynek eredményeként a népkonyhák megalapítása céljából létre is jött a városi Népkonyha Alap. *„Fő célja a népkonyhának az, hogy minden szegényebb sorsú és szorgalmas munkásnak önérzete megkímélésével* [Kiemelés Szerzők] mérsékelt áron tiszta, egészséges és ízletesen tápláló eledel szolgáltassék, ára pedig a mostani piaci árak mellett nem több mint 7 krajcár. Emellett a város összes lakosságára bizonyára örvendetes, egy másik cél, t. i. a koldulás megszüntetése fog eléretni."[9] A tervezett népkonyha felállítása ugyan végül elmaradt, de alig másfél év múlva a Pesti Izraelita Nőegyletnek köszönhetően megnyitotta kapuit az első[10] Tápintézet a városban.[11]

[9] Pest város által tervezett népkonyha. *Budapesti Közlöny*, 2, 73, 1868. április 4. 977. Bővebben lásd: Umbrai, 2018b, 311–312.

[10] 1869 novemberében a Valero (ma Kürt) utca 5. sz. alatt 30 fő ellátásával kezdte meg a működését az intézet, majd később áttelepült a Dob utcába (a legendás Fészek klub épületébe), ahol átlagosan már 300 embert, az első világháború éveiben pedig 6-900 főt is étkeztettek. *Fővárosi Lapok*, 31, 319, 1895. november 20. 3004.

[11] A Valero utcai tápintézetet később több hasonló egyesületi konyha követi. Az 1870-es években tudunk óbudai izraelita népkonyháról, rendszeresen változó helyen, majd a Knézich utcában étkező helyet tartottak fenn a Szent Vincéről elnevezett Szürke Nénék. Jelentős szegényétkeztető funkciót látott el a Budai és a Pesti Jótékony Nőegylet is, a Magyar Gazdaasszonyok Országos Egylete, a Mária Valéria Egylet, (időszakosan, főleg vész idején) a Vöröskereszt Egylet, majd a 20. század

A hatóság következő kezdeményezését már valódi siker övezte. 1874 végén újabb közadakozásból és városi hozzájárulásból 8 népkonyhát nyitottak meg Budapesten. A *polgári népkonyha* névvel ismertté vált étkezőhelyek látogatói az ellátásukat a városi Népkonyha Alaptól független gyűjtés eredményeként létrejövő Polgári Népkonyha-alap, illetve a fenntartást vállaló társadalmi egyesületeknek köszönhették. Innentől kezdve rendszeresen biztosítottak a rászorultaknak étkezést, ezzel kiegészítve a szűk körre szabott hatósági szegénygondozást (Umbrai, 2018, 315.). Bár az 1870-es évek közepétől üzembe álló fővárosi népkonyhák jelentős többsége csak a munkalehetőségekben szűkölködő téli hónapokban működött, a Pesti Izraelita Nőegylet – már említett – tápintézete alapításától kezdve az év összes napján, felekezeti különbség nélkül várta a rászorultakat.[12] Ez pedig azt bizonyítja, hogy a népkonyhai ellátásra, ha kisebb arányban is, de az év munkalehetőségekben bővelkedő szakaszában is szükség lehetett.

A hatóság szerepvállalását különböző, a lakosság által is érzékelt célok indították. Az első ilyen intézményeket például az időszakosan megnövekvő számú koldus okozta problémák kezelésére alapították,[13] de tudunk olyan népkonyhákról is, amit a várost sújtó vészhelyzet (kolera, árvíz) hívott életre. Az 1886-os kolera hírére nyitott népkonyhák több szempontból is meghatározó állomásai Budapest társadalomtörténetének. Egyrészt itt érhető tetten a hatóságok, jelen esetben a főváros tanácsának az első, most már tevékeny megnyilvánulása egy olyan szociális kérdésben, amelyet korábban egyedül a társadalom feladatának tekintettek. Másrészt pedig, éppen azért, mert a népkonyhák ellátása a törvények és a szokások alapján is társadalmi feladat volt, az ennek való megfelelés igénye „tradicionális védőháló ösztönös kialakítására", vagyis önszerveződésre serkentette a városi társadalmat. A polgárság lelkes emberbarátaiból alakult, a népkonyhák folyamatos működtetését immáron a „segítség" jelszava[14] mellett felvállaló egyletekből nőttek ki a későbbiekben az első kerületi közjótékonysági egyesületek.[15]

Az 1900-as évek elején már a gazdasági visszaesés nyomában fellépő ipari pangással indokolták a népkonyhák fenntartásának szükségességét. Ettől az időponttól kezdve, különösen a városi lakosságot sújtó általános drágaság miatt, egyre látványosabbá vált a szegényebb rétegeket, majd a fix fizetésű középosztályt is elérő életszínvonal-esés.

fordulójától kezdve a Szociális Missziós Nővérek, a Hermina úti francia apácák, az Üdvhadsereg és a sort még lehetne folytatni.

[12] A jótékonyság ünnepe, *Pesti Napló*, 41, 319, 1895. november 20. 7.

[13] A szegénygondozás a szociálpolitikai gondoskodás részeként a koldulás visszaszorítására irányult a kiegyezést követően (Gyáni – Kövér, 1998, 328.).

[14] A sajtóban egymást érik a Segítség címszóval gyűjtésekben, vagy jótékonysági bálokon való részvételre buzdító felhívások, illetve a sajtó rendre beszámol a Segítő nevének kiemelésével minden egyes, a rászorultak ellátását javító adományról. A korábbi vallásos indíttatású „Irgalmasság" helyét átvette a „Segítség" divatja, segíteni pedig egyfajta „társadalmi eseményen való részvétellé" vált. Mindez azonban nem feltétlenül közelítette egymáshoz a segítőt és a megsegítettet. A témáról bővebben lásd: Umbrai, 2018b.

[15] Ez utóbbi önszerveződés jelentősége pedig először a 20. század első évtizedében mutatkozik majd meg, amikor a város a kezdetleges szegénygondozó rendszeréből fakadó hiányossága pótlására, ezekkel szoros együttműködésben fogja kialakítani a szociális háttérintézményeit. A világháború éveiben az ezek közreműködésével megalakuló Budapesti Központi Segítő Bizottság tevékenysége nélkül a főváros lakosságának szociális gondozása megoldhatatlan lett volna.

Ezentúl már nem a munkaképtelenek ellátásán volt a hangsúly, hanem az ipari pangással indokolták az adófizető polgárok felé a hatósági népkonyhák fenntartásának kényszerét.

A városvezetésnek a gazdasági és társadalmi változások hatására, az 1870-es évekhez képest megváltozott szemléletét tükrözte az 1905-ös szegényügyi szabályrendelet is. Ez új alapokra helyezte a kérdést, kimondva, hogy a hatóságoknak az alamizsnaosztás helyett a célja az, hogy a rászorultakat például munkához juttatva, olyan helyzetbe segítse, hogy akár önmaguk ellátásáról is gondoskodni tudjanak. Természetesen a közsegélyezés típusai között megmaradt a pénzbeli segélyezésnél hatékonyabbnak vélt természetbeni segélyezés egyik formájaként a népkonyhán való ingyenes vagy térítéses étkezés biztosítása.[16]

A 19. századi népkonyhák forgalmáról csak nagyon szórványos és egymásnak ellentmondó adatokkal rendelkezünk. Tudjuk például, hogy az 1892-es kolerajárványt megelőző „népkonyha idényben", vagyis 1892 januárjában, a lakosság igényeihez igazodva éppen 17 jótékonysági és állandó konyha működött a fővárosban. A kolera csúcsidőszakában, 1892 decemberében viszont már 23 hatósági konyha 6000 embernek biztosított ellátást, majd a járvány visszahúzódását követően 12 népkonyha hosszútávú üzemeltetéséről született döntés (Umbrai, 2018b, 329.). A következő években is hasonló módon hol nőtt, hol csökkent a konyhák száma például a visszatérő járványok, árvíz vagy a hosszabb telek következtében.

A népkonyhák forgalmáról 1900 januárjától, a szegények elöljárósági nyilvántartásának bevezetésétől rendelkezünk megbízható adatokkal. Ezek alapján elmondható, hogy a legforgalmasabb téli hónapokban sem érte el a 3000 főt az ellátottak száma. A hatósági népkonyhákon (vagyis ott, ahol a helyi társadalom erőtlensége miatt ténylegesen a város vállalta magára az ellátás biztosítását) naponta nagyjából 1000 fő étkezett, akik többsége (55–60%-uk) fizetett is az ellátásért (Umbrai, 2018a, 134.).

A 20. század első évtizedében a napi sajtó és rajta keresztül a társadalom figyelme a városi nincstelenek élelmezéséről a rászoruló gyermekek (Deáky, 2015, 342–363.) étkeztetése felé fordult. A mozgalom élére Bárczy István polgármester felesége állt, aki a Gyermekvédő Egylettel együttműködve fontos szerepet vállalt a gyermekek élelmezését is felvállaló napköziotthon-rendszer továbbfejlesztésében. Az iskolai étkeztetés felkarolása már magában is fontos állomása volt a budapesti népkonyhák történetének. De még ennél is jelentősebb volt, hogy a kezdeményezés egy olyan időszakban futott fel, amikorra már egyfajta egyensúly alakult ki a népkonyhákat fenntartó társadalom és a népkonyhák állandóságát szavatoló hatósági szerepvállalás között, hiszen nem hagyta szunnyadni a társadalomnak a segítségnyújtás iránti elkötelezettségét. Ennek hatására a népkonyha-kérdés szempontjából viszonylag eseménytelen 1900-as évek után, a háború első hírére a társadalmi egyesületek és a magánszemélyek is egy emberként sorakoztak fel a segítségnyújtás újabb hívó szavának felhangzásakor.

[16] 1904-ben 4 hatósági konyha mellett 7 jótékonysági egyesületi népkonyha működött, 1906-ban ez az arány: 3 hatósági és 9 jótékonysági konyha. A gazdasági körülmények javulásával ez a tendencia 1908-ra azt eredményezte, hogy ekkor a 12 népkonyhából már csak 1-et tartott fenn a főváros (Umbrai, 2018, 345.).

A népkonyhák vendégköre és működése

A népkonyhák törzsközönségét a szezonális munkából élő, vidéki születésű napszámosok adták. Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy a legtöbb népkonyha csak a téli hónapokban tartott nyitva. A bevándorlók mellett kisebb arányban ugyan, de Budapest *házi szegényei* is igénybe vették a népkonyhákat, illetőleg az úgynevezett *intelligens rászorultak* is részesülhettek az intézmény jótéteményeiben. A *szemérmes szegénységnek* is nevezett, elesettségét titkolni szándékozó réteg ellátása érdekében a hatóság engedélyezte, hogy a népkonyhák előtti ácsorgás helyett az étkezést biztosító jegyüket az elöljáróságon is átvehessék a jogosultak, illetve megengedett volt számukra az étel hazavitele is. A későbbiekben pedig a polgári igényeknek jobban megfelelő fogások biztosítása mellett az alsóbb rétegektől szeparált helyszíni étkezés igénybevétele is megoldottá vált.[17]

Kezdetben a hatósági népkonyhákat a 3 férfi és 25 női tagból álló kerületi népkonyhabizottságok felügyelték. A népkonyha vezetője általában az egyik férfi tisztségviselő volt, akit a Fővárosi Népkonyhák Felügyelő Bizottság tagjai közül küldtek ki. Ő tartotta a központi szervvel a kapcsolatot, és mint a népkonyha „gazdája" negyedévente jelentést készített a főváros tanácsának, valamint ellátta a bizottságban az elnöki tisztséggel járó feladatokat is.[18]

A népkonyhák napi működésénél a helyi népkonyhabizottság tagjai közül három „ügyeletes" jótékony hölgy volt jelen. Ők voltak azok, akik felügyelték az étkezéseket, segédkeztek az ételek kiosztásánál is, irányították a beszerzéseket, vagy a pénztárban ültek. Minden konyha több fizetett munkaerővel működött, volt például szakácsnőjük és egyéb segítőik is, így a bevásárlást, mosogatást sem a jótékony hölgyeknek kellett végezniük.

Kora reggeltől zajlott a főzés, hogy a 11 órai nyitásra már minden készen várja az étkezőket. A népkonyha szabályzata azt is meghatározta, hogy miből kell állnia az ebédnek. Általában leves és főzelék volt a koszt, amihez járt 12 dkg hús is, de nem volt ritka a sült vagy főtt tészta sem. Már ekkor elvként fogalmazták meg, hogy lehetőleg ne ingyen, hanem térítés ellenében adják az ételt, de a teljesen nincstelenek igényelhettek a kerületi elöljáróságokon ingyenes étkezést biztosító utalványt is. Ezen túl minden népkonyha törekedett az önköltségi elv betartására, ezért az étkezések ára nagyjából fedezte a befektetett alapanyagok költségét, míg az ingyenesen étkezők ebédjének árát a népkonyhákat fenntartó jótékony egyletek tagdíjaiból és a fővárostól kapott segélyekből fedezték.[19]

---

[17] Ez utóbbi megoldás csak az első világháború éveiben vált általánossá. Ekkor nem csak külön polgári étkezőket állítottak fel, hanem – ha ilyet nem tudtak számukra biztosítani – a primitív kivitelű, rangon aluli népkonyhákban való étkezőkbe szóló utalványok helyett olcsó éttermekbe fizették őket elő az egyes segélyszervezetek. Terézvárosi Segélyalap működése. *Fővárosi Közlöny*, 26, 20, 1915. április 29. 2. mell.1.

[18] BFL IV. 1403.a 994/1885. kgy. sz.

[19] A józsefvárosi népkonyha 1888-as évről készített beszámolója szerint elsősorban a jótékony adományokból és az ételek önköltségi árából tartotta fönn magát. Kiosztottak 90.000 adag 10 krajcáros, és az iskolásoknak 7872 adag 6 krajcáros ebédet, valamint biztosítottak 15.000 adag ingyen

Az 1868-as népkonyha-szabályzat szerint 'bádog jegyet'[20] válthatnak az intézetben étkezők vagy az ételt hazavivők, (kedvezményes) féljegyet, ha a hús már elfogyott volna, vagyis levesre és üres főzelékre, de támogatói „papír" jegyet is lehetett vásárolni, melyből a népkonyha az ingyenes étkezésre szorulókat látta el, vagy alapítójegyet a Népkonyha Alap növelésére. Ezek mellett hetijegy is volt forgalomban, mely előfizetése esetén a népkonyha egészen zárásig, vagyis délután 1-ig fenntartotta az azzal rendelkező számára az ebédet. Az étjegy megvásárlása után az ebédet rögtön át kellett venni, megenni, majd a lehető legrövidebb időn belül elhagyni az éttermet (a népkonyha tehát nem funkcionált melegedő helyiségként): „Az intézetbe kutyát bevinni, kalapot fenntartani, valamint dohányozni tilos, ki ebéd előtt és utána csendes imát végez, ájtatosságában háborgatni nem szabad".[21]

Nagyon nehéz megállapítani, hogy mennyire lehettek közkedveltek ezek a konyhák. A rendelkezésünkre álló beszámolókból és újságcikkekből mindenesetre az derül ki, hogy amikor nagy társadalmi nyilvánosság mellett megnyíltak, rászorulók tömegei álltak előtte sorba. Majd ahogy teltek a hónapok, és bővült a munkaalkalom, úgy fogyatkoztak az étkezni vágyók, és a vendégszám alig érte el a csúcsidőszak tizedét. Akadtak olyan évek, amikor érdeklődés hiányában csak néhány népkonyhát nyitottak ki, hogy pár hét elteltével azokat is becsukják. Ugyanakkor ahhoz sem kellett sok idő, hogy ismét elégedetlen hangok kérjék számon a város vezetésén, hogy miért nem segít az éhezőkön, hogy hol marad a népkonyhák újbóli megnyitása, vagy miért nem emelik megfelelő mértékig a kiadható adagok mennyiségét. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a népkonyhai étkezést igénylők számát erősen befolyásolta a munkanélküliség pillanatnyi nagysága.

A józsefvárosi népkonyha működését ismertető, 1889-es cikk a következő módon szól erről: „… ez egy adatból kitűnik, hogy a főváros a jótékony intézményét mennyire pártolja. Nem rajta múlt, hogy részvétel hiánya miatt több pesti népkonyhákat egymásután fel kellett oszlatni és még most is csak a Vízivárosban és Ó Budán működik két fővárosi népkonyha, de csupán a téli hónapokban. Így tehát alaptalan volt az a nemrég felmerült vád, hogy Budapest fővárosa alig tesz valamit a szegények ellátására népkonyhák útján."[22] Ugyanakkor a népkonyháktól való tartózkodás okait firtatva mindig megjelent az alamizsna elfogadásától való húzódozás, vagy, hogy sokaknak még a kedvezményes jegyek árának a kifizetése is annyira megterhelő lehetett, hogy bizonyára azért mondtak le a meleg ételről.

ételt, tehát 113.442 ebédért 11.180 forint folyt be. A Népkonyha Alaptól kapott 800 forintos támogatás elenyésző volt ehhez képest. Ez azt bizonyítja, hogy a szegényügyi szabályrendeleteben említett kedvező „helyi viszonyok" fennállása esetén a feladat ellátására a társadalom alkalmas volt. A Józsefvárosi népkonyha működése. Budapesti Hírlap, 9, 55, 1889. február 24. 7.; A Józsefvárosi népkonyha. *Fővárosi Lapok* 29, 342, 1889. december 13. 2541.

[20] A bádog jegy valójában egy vas lapocska lehetett. Ezek alkalmazása széles körben elterjedt volt, ilyet kaptak például a teljesítményük ellenőrzésére a bányamunkások, de hasonló bárcákat adott az üvegbetét díjak lefizetése ellenében a Központi Tejcsarnok is.

[21] *Pesti Napló*, 19, 47, 1868. február 16. 2., *Pesti Napló*, 19, 49, 1868. február 18. 2.

[22] Józsefvárosi népkonyha, *Fővárosi Lapok*, 29, 342, 1889. december 13. 2541.

A népkonyhai koszt sokban eltért az otthon megszokottól, pedig a budapesti népkonyhák gazdag kínálattal büszkélkedhettek. Külföldön például a húsos feltéttel kiegészített főzeléket nem szolgáltak fel, ott inkább a rántott levesben, vagy jobb esetben Rumford levesben[23] és egy szelet kenyérben merült ki a társadalmi gondoskodás.[24] Az alamizsna elfogadásától és a városi étrendtől való idegenkedés mellett a népkonyhák „személyzete", vagyis a jótékony, ugyanakkor nagy tiszteletben álló asszonyok jelenléte is feszélyezőleg hathatott, amit csak növelt a hatósági figyelem, a szabott feltételeknek való megfelelés kényszerérzete. E tényezők feltehetően együttesen hatva eredményezhették, hogy amint a gazdasági lehetőségek szélesebb mozgásteret biztosítottak a napszámosoknak, azok messziről elkerülték a helyi, a tősgyökeres koldusok által előszeretettel látogatott alamizsnaosztó népkonyhákat.

Az újságok így adtak hírt a terézvárosi népkonyha első napjáról:

> „A pesti jótékony nőegylet választmányi tagjai már együtt voltak […] a nők egészen elemükben voltak, a konyhában sürögtek, kenyeret szeltek, az ételbárcákat rakosgatták, az evőeszközöket rendbe szedték, szóval mindegyik foglalkozást keresett [...] a hölgyek nem szónoklattal üdvözölték a főpolgármestert, hanem egy párolgó csésze ízletes leves, egy jókora hússal garnírozott lencse és egy karéj kenyérrel. […] Lassanként néhány 'éhező' is gyűlt az ajtó elé, de a sok úri vendég láttán nem mertek betekinteni, a […] választmányi nők […] kimentek az utcára, és nyájas szóval behívták őket. Azután kezdődött a felszolgálás. A Soroksári utcai népkonyhában már nagyobb volt az élet, a bejárásnál Tavaszyné ült a pénztár mellett a bárczákat árulgatva […] az asztalok már mind el voltak foglalva szivargyárból jött munkásnők és munkások által, kiknek Jálics asszony buzgalomtól kipirult arczal fáradhatatlanul hordta az ételeket."[25] […] A Lipótvárosban Szapáry Gyuláné, a belügyminiszter neje ült a pénztárban, a népkonyhabizottmány tagjait Damjanichné (János özvegye) a Magyar Gazdasszonyok Egyletének[26] elnöknője üdvözölte. […] Az utcáról nyíló ajtó tágas előterembe vezet, melyben korlát vezet egy lécbódéig, ahol a pénztárosnő foglal helyet […] ugyane terem hátterében látható a konyha, fényes bádog és vörösréz edényeivel, melyekben az étel fő. E takaréktűzhely előtt áll az asztal, itt történik a tálalás, ki bárczát kapott, az keresztül megy ezen a szobán, s bemegy az étkező helyiségbe, ahol T betű alakra, hosszú zöld asztalok vannak elhelyezve, köröskörül csíkos

[23] Rumford gróf, eredetileg Benjamin Thomson, angol fizikus a 18. század végén a müncheni koldusok ellátásával foglalkozva kísérletezte ki a róla elnevezett olcsó, tápláló levest, ami csontból, állati vérből és egyéb egyszerű alapanyagokból készült. A Rumford leves leírása fennmaradt az 1817-es erdélyi éhínség idejéről is, amikor a rabok és a lakosság élelmezésére kísérletezett vele a hatóság. A leírás szerint a Rumford leves a következőképpen készült: „árpakásából, száraz vagy feles borsóból és földi magyaróból (krumpli) folyamatos kevergetéssel pépet, krémlevest kell főzni, a végén kell megsózni és ecettel savanykásra ízesíteni, csak a tálaláskor kell kemény kenyérszeletre mérni a levest, hogy ne ázzon el teljesen" Kovács Zsuzsanna: A Rumford leves XIX. századi erdélyi elterjedése. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_rumford_leves_xix_szazadi_erdelyi_elterjedese?og_ref=3 (letöltés ideje: 2020. július 15.); Bélay, 1961, 405.

[24] Berlinben például a világháború kitörésekor a népkonyhák egy tányér kakaót és egy szelet kenyeret kínáltak. Ebéd két fillérért, *Az Est*, 5, 291, 1914. november 11. 5.

[25] Fővárosi Népkonyha-ügy, *Budapesti Közlöny,* 25, 276, 1874. december 2. 2220.

[26] A Magyar Gazdasszonyok Egyesülete, a képviselt értékek, az alapítás is mind szimbolikus, ahogy a segélyezésre szorulók támogatása, illetve a magyar nemzeti ételeket felvonultató szakácskönyvek kiadása a kiegyezés időszakában. Bővebben lásd: Kisbán, 2014.

faszékekkel, […] az adagok nagyobbak a vendéglői szokott adagoknál […] a jótékonyság ügye a magyar nők kezében van a legjobb helyen."[27]

A főváros népkonyharendszere az első világháború éveiben

Az első világháború kitörése, bár a nagyarányú hadba vonulás miatt megsokszorozta a fővárosban a népkonyhai ellátásra szorulók számát, alapvetően nem hozott változást a korábbi évtizedekben kialakult rendszerben. A háború, majd a nyomában fellépő társadalmi és gazdasági változások pedig hosszú évtizedekre legitimálták az addigra már megszokottá vált (az alapanyag biztosításában és a főzés rendszerében különböző, a „vendégek" szempontjából azonban a korábbi népkonyhákkal teljesen megegyező) *hadikonyháknak* és annak kellemesebb kivitelben kialakított polgári étkezőinek létezését Budapesten.

A rászorulók és mind inkább a hadbavonultak családtagjai ellátásának érdekében már a háború első hónapjában felmérte a város népkonyha-kapacitását a Budapesti Központi Segítő Bizottság Népélelmező Szakosztálya.[28] Ezután az üzemben lévő, napi több mint 15.000 ételadagot kiosztó 25 népkonyha tevékenységének összehangolására törekedtek. Egyrészt az anyagtakarékosság jegyében egyesített menüt[29] vezettek be. A keresztbe segélyezés megakadályozása érdekében a rászorultakat egy – a segélyek bejegyzésére szolgáló – könyvecskével látták el.[30]

1915 márciusában a besorozott katonák családtagjainak, akik a kereső családtagjuk bevonulásával elvesztették a megélhetésüket, 45.500 igazolványt osztottak ki, ezen túl pedig további 8000 rászoruló volt nyilvántartásban. 1915 elejére számottevően lecsökkent az ingyenes étkezést igénybe vevők száma az állami segélyezés és a kereseti lehetőségek bővülése miatt.

„… ha még egy kis kereset is akad […] a segélyezett családok nem veszik igénybe az ingyen ebédeket. A kilencedik kerületben az ingyen ebédért mindössze 250-en jelentkeznek. A hús-

[27] E hét a fővárosban a könyörület hete, *Vasárnapi Újság,* 41, 49, 1874. 782.

[28] A Budapesti Központi Segítő Bizottságot Bárczy István, Budapest polgármestere hívta életre 1914. szeptember 4-én. Ennek fő feladata az volt, hogy hatósági keretet biztosítson a társadalom különböző segítő tevékenységeinek összehangolására. A kerületi elöljáróságok hagyományos szegénygondozó tevékenységébe pedig a Kerületi Segítő Bizottságok kapcsolódtak be. Budapesti Központi Segítő Bizottságok alakuló ülése, *Fővárosi Közlöny*, 25, 64, 1914. szeptember 4. 2445.

[29] A Fővárosi Közlöny a háború elején rendszeresen ismertette a népkonyhák menüsorát. Eszerint az általános közjótékonysági egyesületek által fenntartott városi népkonyhákban egységes, hetente ismétlődő étlap volt. Példa a menüsorra: Hétfő: babfőzelék, káposztás kocka; Kedd: burgonyafőzelék, túrós metélt; Szerda: lencsefőzelék, gránátos tészta; Csütörtök: savanyútüdő gombóccal, darás metélt; Péntek: borsófőzelék, sodrott burgonyatészta; Szombat: paradicsomleves csipetkével, kukoricakása sült szalonnával; Vasárnap: gulyásleves, tojásos galuska. A leves és a főzelék fél liter, a tészták 4 dl, és 15 dkg kenyér (Umbrai, 2018a, 137.).

[30] Ebbe azután, arról egymást is tájékoztatva, minden folyósított segélyt bejegyeztek a hatóságok és a különböző egyesületek, intézetek, sőt még a magánkezdeményezések is. Népélelmezési Osztály jelentése a társadalmi népélelmezés mai állapotáról, *Fővárosi Közlöny*, 25, 68, 1914. október 9. mell. 8.

osztásra pedig – ahova semmilyen igazolás nem kell –, alig megy el valaki. Azt mondják, hogy tüdőt, májat és pacalt osztogatnak, és azért nem érdemes az időt tölteni. […] Aki a népkonyhára megy ebédelni – elég rossz felfogás – azt olyan restellni való dolognak tartják, hogy csak akkor teszi meg, ha igazán rá van szorulva. A pénzbeli segélyeknél azonban annál többen igyekeznek túljárni az elöljáróságok eszén."[31]

3. kép Hadbavonultak hozzátartozói várják az ebédet a Váci út 89. szám alatti községi iskola (ma Károlyi Mihály Két Tanítási Nyelvű Közgazdasági Szakgimnázium) épületében kialakított, 1914. augusztus 30-án megnyílt Weiss Manfréd-népkonyha előtt, 1914.
(Müllner János felvétele. BTM KM)

A háborús Budapesten továbbra is megmaradtak az állandó/hatósági népkonyhák, melyeket ezután is a társadalmi egyesületek[32] tagdíjaiból, illetve azok mind fogyatkozó tartalékai okán egyre inkább a városi segélyekből tartották fenn. Szintén jelentős tevékenységet fejtettek ki az egyedül a tagság adományaiból gazdálkodó jótékonysági intézmények,[33] továbbá újdonságként megjelentek a kifejezetten nagy erőt kifejtő, egy-egy gazdag vállalkozó nevéhez fűződő *magán népkonyhák* is.[34] Ezek együttes ered-

[31] Milyen a háborús nyomor Budapesten, *Pesti Napló,* 65, 215, 1914. szeptember 4. 8.

[32] Például a Kerületi Általános Közjótékonysági Egyesületek (Umbrai, 2018a, 163.).

[33] Uránia Országos Nővédő Egyesület, Pesti Izraelita Nőegylet vagy a Budapesti Ortodox Zsidó Népasztal (Umbrai, 2018a, 164.).

[34] A legjelentősebbek közülük Weiss Manfréd, Mautner Alfréd, Groedel Hermann és Fellner Henrik konyhái voltak. Weiss Manfréd népkonyhája a VI. kerület, Váci út 89. alatti elemi iskola tornatermében működött a világháború ideje alatt, napi 1000-1400-2000 adag ételt kiosztva. A Weiss-konyhán hangsúlyozottan figyeltek arra, hogy „a szegényekkel közvetlenül érintkező személyzet

4. kép Ételosztás a hadikonyhán. (*Tolnai Világlapja*, XIV, 38, 1914. szeptember 20. 8.)

ményeként a háború folyamán ugyan változó számban, de nagyjából 15-25.000 ember részesülhetett naponta népkonyhai ellátásban.

Az étlap az első időszakban még nem volt teljesen kötött, de a háborús rendelkezések hatására mind inkább magán viselte a hátország egyre nehezedő hétköznapjainak a nyomát. Ahogy megjelentek a fogyasztást korlátozó intézkedések, úgy szegényedett el az étlap ajánlata is.[35] A háború előtti évek gyakorlatához hasonlóan az egyesületi népkonyhákban „szegény asztalokat" fenntartva, továbbra is külön menüsorral és elkülönült étkezési lehetőség biztosításával várták a fix fizetésű középosztály életszínvonala drámai visszaesése miatt még tovább szélesedő intelligens szegények táborát (Umbrai, 2018a, 143–144.). Bár voltak már a világháború előtt is nyomai a diákétkeztetésnek, a főiskolások és egyetemisták menzái is ezekben az években virágoztak a leginkább.[36]

az intelligencia köréből kerüljön ki, mert az azokkal való szelíd és szeretetteljes bánásmód a jótékonyság egyik kelléke." Ezért ezeket a feladatokat az iskola tantestülete társadalmi munkában látta el (Umbrai, 2018a, 139–141., 162.).

[35] Somogyi Mihály a reformétkezést propagáló cikkében (Somogyi, 1914, 205–208.) arról értekezett, hogy a hús feleslegesen és aránytalanul drágítja meg a táplálkozást, pedig a belőle származó értékek olcsóbb élelmiszerekkel pótolhatók. Ezért azt ajánlotta, hogy legalább a népétkeztetésben csökkentsék vagy akár mellőzzék a húsételeket, és inkább gabonaféléket, valamint burgonyát, hüvelyeseket, tejtermékeket, illetőleg nagyobb mennyiségben zöldségeket, káposztát, paradicsomot és zöldfőzelékeket alkalmazzanak. A népkonyhákból hozott példákkal igazolta az általa ajánlott húsmentes táplálkozás gazdaságos voltát, arra utalva, hogy míg a szokványos jótékonysági népkonyhákban az ebéd rendszerint húslevesből, főzelékből főtt hússal, valamint egy darab kenyérből áll, addig a városi népkonyhákban csak elvétve kapnak a vendégek húst, hiszen ott elsősorban főzelék- és tésztaféle az ebéd, ami a magasabb kalóriatartalma ellenére is olcsóbb.

[36] Híres és közkedvelt éttermet tartott fenn az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, vagy a VIII. Kerületi Általános Közjótékonysági Egyesület is (Harsányi, 2019, 62–65.; Umbrai, 2018a, 144–145.).

A magán népkonyhák elsősorban az elöljárósági utalványokkal rendelkezőknek, s ha maradt még étel, minden további jelentkezőnek is ingyen adták az ebédet. A jótékonysági és a hatósági népkonyhákban azonban megmaradt a térítés elve, bár az önköltséget már régen nem tudták kigazdálkodni a befizetett összegekből. A társadalom tehát egyre nagyobb és mind inkább teljesíthetetlen terhet cipelt a vállán.

A fővárosi népkonyhák történetében a fordulatot 1917. január 1-je hozta el. Ekkor lépett életbe az 1916 végén elfogadott, modern szociálpolitikai elveket tükröző szabályrendelet. Ennek hatására a korábbi szűk körű szegénygondozó szerepkörből, de még a háborút megelőző évtized segítségnyújtáson alapuló tágabb értelmű szociálpolitikáján is túllépett Budapest, hogy a „szabadjára hagyott emberértéket minden veszedelemtől megóvó,"[37] prevenciós népgondozó tevékenységet vállaljon. A szabályrendelet hívta életre például a Népjóléti Központot, amely átvette a Budapesti Központi Segítő Bizottság szakosztályainak feladatát. Pár hónappal később a Népjóléti Központ egyik alosztályaként megalakult a Népélelmező Kirendeltség is, mely innentől a főváros összes (jótékonysági, magán és hatósági) népkonyhájának a felügyeletét is ellátta. 1917-re minderre már igazán nagy szükség volt Budapesten. Egyrészt, mert egyre érezhetőbb volt a társadalom erejének a kimerülése, másrészt, és ez volt az igazi probléma, a népétkeztetéshez szükséges élelmiszerek beszerzése is akadozott. Az ellátás biztosítására pedig egyedül egy a kormányzattal összeköttetésben lévő központi szervezettől várhatták a garanciát. A tárgyalások már 1917 tavaszán megkezdődtek a város és az Országos Népélelmező Akció között. Ennek eredményeként 1917-ben meg is kötötte a főváros az állammal a megállapodást egy teljesen új, a lakosság mind szélesebb körének élelmezését ígérő közétkeztetési-rendszer kiépítéséről, és az 1918-as év folyamán szolgálatba is álltak az új *hadikonyhák* és *polgári étkezők.*

Az elképzelés szerint az állam biztosította volna ezek élelmiszer-hátterét, míg a főváros a hadikonyhák helyiségéért és felszereléséért, valamint a személyzet kiállításáért felelt. A megállapodás részeként a korábbi jótékonysági népkonyhák is betagozódtak a rendszerbe, és innentől kezdve, az új elnevezéssel büszkélkedő hadi-népkonyhák élelmiszerigényének biztosításáról is az állam gondoskodott.

A háború elhúzódása miatt az úri középosztály is egyre jobban rászorult a társadalmi segítségre. Érdekükben a jótékonysági szervezetek polgári étkezőhelyeket is fenntartottak, amelyeket Úri vagy Szegény Asztaloknak is neveztek. A magántisztviselők egy része már a háború előtt is megélhetési gondokkal küzdött. Bár a korabeli viszonyokhoz képest kitűnő ellátást kaphattak, rászorultságuk ellenére többségük mégis elkerülte ezeket a polgári éttermeket. Távol tartotta őket egyrészt az alamizsna jellegű segélyek elfogadása, illetőleg a nyilvános étkezés ténye a 'társadalmi állásukhoz képest rangon aluli primitív kivitelű konyhákon.' Ezért, ha el is fogadták az alamizsnaként megélt segélyt, a helyben étkezés helyett inkább a hazavihető ebéd mellett tették le a voksukat.[38]

[37] A végül csak részlegesen megvalósult szabályrendelet jelentősége azért sem becsülendő le, mert a közsegélyre szorultak esetén szakított a korábbi illetőségi elvvel, és azt mindazokra kiterjesztette, akik már legalább 4 éve a fővárosban éltek (Csergő, 1919, 18.).

[38] „ugyanis attól tartanak, hogy a jövőben a boldogulásuk jut ez által veszendőbe. A fővárosban és vidéken is száz és száz magántisztviselő nyomorog állás nélkül és a szégyenérzet által visszatartva,

Az új rendszer legnagyobb újdonsága a korábbiakhoz, illetve az eddigre már működésben álló egyesületi hadi-népkonyhákhoz képest az volt, hogy a főváros hadikonyhái csak ételosztóként funkcionáltak, a főzés feladatát pedig a Központi Konyha látta el. Bécsi példát követve, az Üllői út és a Hungária körút sarkán lévő telken a Hungária úti Központi Konyha[39] létesítésére még 1914 telén indított társadalmi gyűjtést[40] Bárczy István főpolgármester. Az építkezés viszont elhúzódott, a Központi Konyha pedig csak IV. Károly koronázásakor debütált.[41]

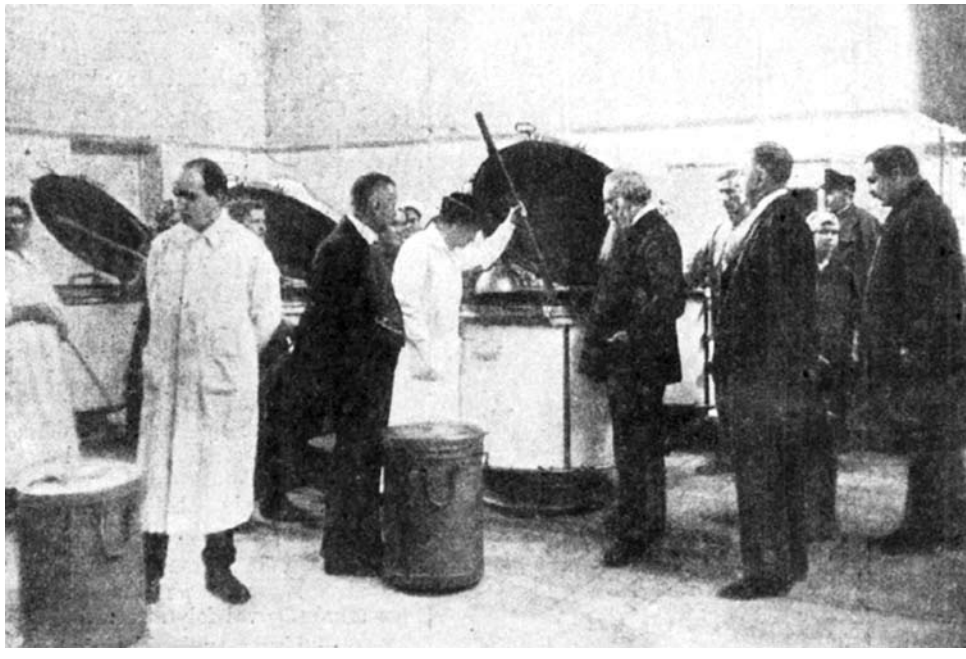

5. kép Budapest székesfőváros központi konyhájának felavatása gróf Batthányi Tivadar jelenlétében. (*Vasárnapi Újság* 1918. 65. évf. 6. sz. 84.)

nem igen veszi igénybe az emberbaráti szeretet adományait." *Fővárosi Közlöny,* 26, 4, 1915. január 22. Idézi: Umbrai, 2018a, 143–144.

[39] Az épületben a konyhán kívül helyet kapott egy tésztagyártógép-szoba, tésztaszárító-szoba, mosogatóhelyiség, zöldségraktár, élelmiszerraktár, húsvágó-és hűtőszoba, napi 10.000 hurka készítésére hurkagyártó műhely, két darab emeletes kemence, napi 2000 kenyér gyártására alkalmas sütöde, valamint a szükséges személyzeti és irodahelyiségek, illetőleg a pincében kazánház és szénraktár. *Fővárosi Közlöny,* 25, 70, 1914. október 23. Melléklet 1. Idézi: Umbrai, 2018a, 153.

[40] Végül a Központi Konyha 66%-ban a lakosságtól érkező adományokból, 8% erejéig fővárosi segélyből, a fennmaradó 26%-ban pedig állami támogatásból létesült. Népélelmező Akció helyiségeiről előterjesztés. *Fővárosi Közlöny,* 34, 54, 1923. december 11. 2706.

[41] A Hungária úti Központi Konyha építésének elhúzódása miatt már 1916-ban megnyílt az Aréna úti népszálló telke mellett épített kisegítő barakk konyha, amelyből először a mozgó konyhákat, majd az év végével a tömegesen érkező erdélyi menekülteket, mindösszesen, napi 5000 főt élelmeztek. Harrer Ferenc jelentése az Erdélyrészi Menekültek Központi Irodájának működéséről, *Fővárosi Közlöny,* 27, 52, 1916. október 10. 1842.

6. kép Ebédkiosztás a Budafoki úti hadiétkezőben. (*Vasárnapi Újság,* 1918. 65. évf. 6. sz. 84.)

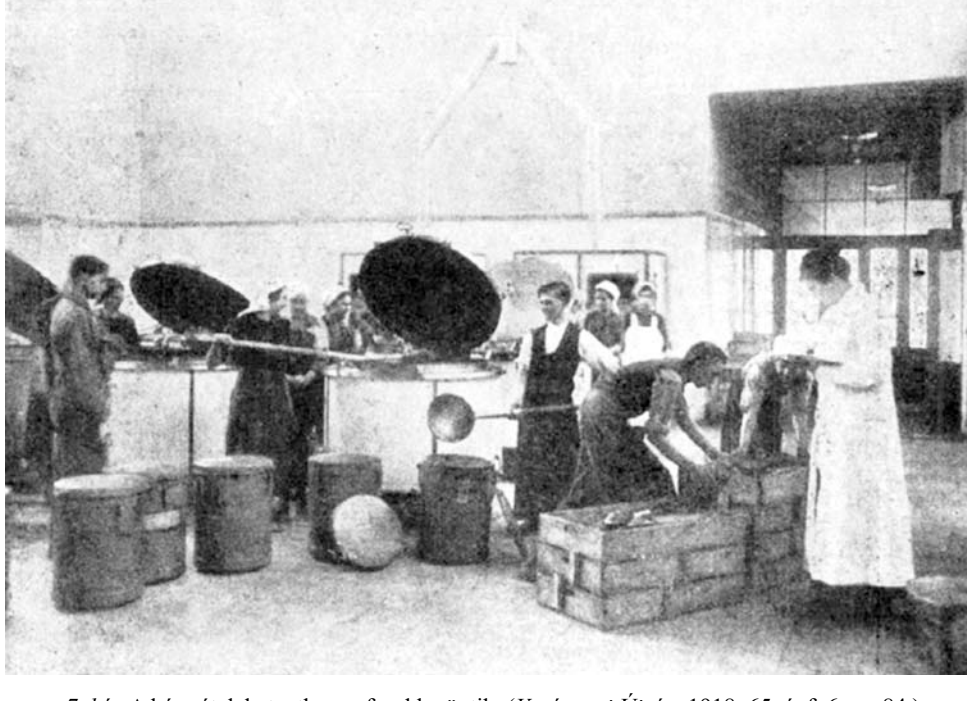

7. kép A kész ételeket a thermoforokba öntik. (*Vasárnapi Újság,* 1918. 65. évf. 6. sz. 84.)

1916 decemberében városszerte vörös plakátokon hirdették, hogy IV. Károly koronázása napján, a főváros iskoláiban délelőtt 10 és délután 16 óra között, 60.000 adag gulyást osztanak ki.[42] Étkezni persze most is csak elöljárósági utalvány ellenében lehetett. E jeles alkalommal a felnőttek fél, a gyerekek negyed literes adagot, valamint 10 dkg kenyeret kaptak. A mozgalomhoz az Uránia Nővédő Egylet is csatlakozott, és a koronázás napján ingyen vendégeltek meg mindenkit, aki a népkonyhájukba látogatott.[43] A Központi Konyhában

> „Óriás fazekakban főzik majd a gulyást, amelybe marhahúson kívül sertéshús is kerül, azonkívül az Országos Közélelmezési Hivatal jóvoltából csipetke is. Itt osztják szét 10 dekás darabokra a kenyeret is, amely ezúttal jegy nélkül jár a szegényeknek. A gulyást termoforokban viszik szét az iskolaépületekbe, úgy, hogy a szegények olyan forrón fogják kapni az ételt, amint az a tűzről lekerült. Az ételhez a jelentkezőknek maguknak kellett vinni az edényt, amibe az iskola tanítói osztották ki az adagokat."[44]

A későbbiekben Zita névre keresztelt Központi Konyha az ünnepi lakoma sikeres levezénylése ellenére csak több mint egy évvel később, 1918. január 20-án kezdte meg teljes üzemben a működését. Innentől folyamatosan szaporodott az ellátandó hadikonyhák és polgári étkezők száma, hogy 1918 novemberére elérje a világháborús kapacitása csúcsát,[45] amikor 9 étkezőhelyén nagyjából 8000 fő étkeztetéséről gondoskodott. A fő-

[42] „A koronázási gulyáshoz kell személyenként 15 dkg hús, 5 dkg burgonya, 2 dkg liszt a csipetkéhez, 0,4 dkg dara, 3 dkg hagyma, 0,5 dkg só és 0,1 dkg paprika, valamint 10 dkg kenyér. 100000 emberre kell 7500 kg marhahús, 7500 kg sertéshús, 5000 kg burgonya, 2000 kg liszt, 400 kg dara, 3000 kg vöröshagyma, 500 kg só és 100 kg paprika, 6900 kg kenyér." A koronázási gulyást a fentiek szerint nem csak a Központi Konyhában főzték, hanem csatlakozott a kezdeményezéshez további 7100 fő ellátásával több jótékonysági népkonyha is: I. Kerületi Általános Közjótékonysági Egyesület (ÁKJE) Attila u 41., a II. ÁKJE Csalogány u. 30., Felsőkrisztinavárosi Cassinó I. Bors u. 2., III. ÁKJE elöljárósági épületben, a Népház, VI. ÁKJE Aradi u , VIII. ÁKJE Baross u 67., IX. ÁKJE Gróf Haller 3., X. ÁKJE Szent László 29. BFL 1407/b. IV. 1088/1916-VIII. lsz., 125734/1916-VIII.isz.

[43] Az ingyen ebéd*, Budapesti Hírlap*, 36, 356, 1916. december 23. 7.

[44] A főváros ingyen ebédje, *Budapesti Hírlap*, 36, 362, 1916. december 30. 5.

[45] Kezdetben az eredetileg 60-70.000 fő polgári lakos ellátására tervezett hadikonyha-rendszer csak nagyon lassan indult fejlődésnek, amit elsősorban a háború utolsó évében egyre inkább fellépő élelmiszerhiánnyal magyarázhatunk. 1918 októberében azonban hirtelen erőre kapott a kezdeményezés és a korábbi ellátottszám megkétszereződése mellett egymás után nyílnak az újabb a hadikonyhák. Az Országos Közélelmezési Hivatal ugyanis elsőrendű feladatának tekintette a hazatérő katonák ellátásának biztosítását. „A hazatérő katonák ellátása legcélszerűbben a hadikonyhák rendszerén valósítható meg, amelynek teljesítőképessége az előálló megterhelést elbírja… [hiszen hadikonyha – U. L.] minden kerületben lett felállítva. Azon katonáknak, akik ezen összegeket [60 fillér – U. L.] sem tudják megfizetni, ingyen kell adni… Az akció költségeit a Népjóléti Központ előlegezi meg, melyet a rendeletben jelzett módon az államikincstár megtérít [ez utóbbira soha nem került sor – U. L.]. A rendelet célja nem az, hogy a hazatérő katonákban az ingyenélés tudatát keltsük fel, hanem hogy csak a valóban rászorultakon segítsünk […] az állam senkit ingyen el nem tarthat, hanem a megélhetés alapja a munka és a csere. Az akció csupán a leszerelt katonaszemélyekre terjed ki, az akció méretei naponta maximum 10.000 ingyen ebéd napi 6000 korona erejéig, de ahogy a katonák majd munkába állnak, úgy fog ez az összeg csökkeni." A hazatérő katonák élelmezése – az OKH levele a 4845/1918 ME rendelet végrehajtása tárgyában BFL IV. 1407/b. 6107/1918-VIII. lsz, 150468/1918-VIII. isz.

városban népkonyhai ellátásban részesülők száma azonban ennél jóval magasabb volt, miután az állami élelmiszerellátás eredményeként a régi jótékonysági népkonyhák is üzemben maradhattak. Ezekben az önköltségi ár feléért, vagyis a jótékonysági egylet 30 filléres támogatását igénybe véve lehetett ebédelni, – ahogy a következő újságcikk-részletek is ezt igazolják:

> „a népkonyhát, mint elnöknő most is Radnay Árpádné vezeti, aki már egy évtizede áll nehéz helyén, […] a hölgyek mind uniformisban, fehér nagy kötényben vannak, és a szegény munkás nem is gyanítja, hogy aki eléje teszi a párolgó levest, az a szelíd arcú, jóságos tekintetű őszes nő, őrgróf Pallavicini Edének, vagy Miklós Dánielné, az a rokkant katona nem is sejti, hogy elébe az ételt báró Hazai Samunék teszi. […] a polgári konyha étlapja szombaton: zamatos árpakása leves, savanyú burgonyafőzelék vegyesen májas és véreshúrkával, és mákos metélt, vasárnap: zöldségleves, borjúsült káposztával és almáslepény. 1 K50 ért".[46]

> „a polgárembernek az az álláspontja, és ez érthető, hogy ha valahol bemenne és ott 30 filléres segélyt kap, nem megy be. Önérzetes polgárember, aki a maga jövedelméből akar és tud megélni, ha szerényen is, nem akar 30 fillér segélyt kapni. Sok érdekes tünetet lehet ezzel kapcsolatban elmondani, miért van nagyobb érdeklődés a hadikonyhák, mint a népkonyhák iránt. A hadikonyhákon 60 fillérért önköltségi áron kapja az ebédet, nem adnak semmi ajándékot, megfizetik, amit kapnak […] a népkonyhába […] nem mennek be, mert nem akarják magukat segélyeztetni."[47]

> „Nem szabad félreérteni az intézet életrevalóságát. A központi konyha funkcionálásával nem jótékonyságról van szó, hanem csak egy becsületes 'adok veszek' üzletről, melyben az arra igényt tartó közönség nem alamizsnát, hanem olcsó élelmet kap".[48]

A hadikonyhák menüje sem sok újdonságot hozott az elmúlt évek népkonyhai gyakorlatához képest: hétfő: árpakása leves darás tésztával, kedd: májgombóc leves burgonyafőzelékkel, szerda: tüdőleves gránátos tésztával, csütörtök: hamis gulyásleves savanyú káposztával, péntek zöldségleves áttörve és sajtosmetélt, szombat: köménymagos leves, köleskása, burgonyával, vasárnap: gulyás marhabelsőségből és mákoskalács (Umbrai, 2018, 158.).

Első ránézésre nem kellene bizonygatni, hogy a világháborús nép- és hadikonyhák népszerűek voltak, de a képlet mégsem ilyen egyszerű. A háború elején még visszaigazolódtak a korábbi évtizedek tapasztalatai. A jegyrendszer bevezetésével, és ahogy nehezebbé vált az élelmiszerbeszerzés, nőttek az üzletek előtt a sorok és ürültek a polcok, úgy azonban egyre nagyobb becsben tartotta a lakosság az olcsó kosztot.

A népkonyhákat említő cikkeiben egyértelműen politikai állásfoglalást közvetítő baloldali sajtó viszont ezzel a tapasztalattal ellentétes képet festett. A német hadikonyha-rendszert dicsőítve hirdette például a *Népszava*, hogy az öntudatos munkásember, aki a háború nehézségeiből a társadalom többi rétegéhez hasonló mértékben veszi ki a részét, nem ehet lealacsonyító, a társadalmi különbségeket továbbra is kifejező népkonyhán. Nem fogad el többé alamizsnát, hanem valódi értéke jeleként a középosztállyal

[46] Az első polgári hadikonyha, *Budapesti Hírlap*, 37, 305, 1917. december 12. 8.

[47] Bíró Henrik tájékoztatója a hadikonyha akció ügyében, *Fővárosi Közlöny,* 29, 1–2, 1918. január 13. 6.

[48] A főváros legújabb intézménye, *Vasárnapi Újság*, 65, 6, 1918, 84.

közös étkezdékben eszik. „A lövészárkok lakói, tekintet nélkül a háború előtti állapotukra, egyazon edényből kapják a menázsit. Nem jut eszébe egynek sem szégyenkezni annak silány vagy közös volta miatt. Az otthonmaradottak nyugodtan gyakorolhatják a kint lévők jó példáját, anélkül, hogy az értékükből egy makulányit is veszítenének".[49] Kétségtelen, hogy a német példához hasonlóan a hadiiparban dolgozók többsége Budapesten sem a népkonyhákon evett. Ez azonban nem az öntudatra ébredő munkásság politikai eszméktől átitatott elhatározását tükrözi, hanem sokkal inkább a hadiipari termelést támogató, a közellátást is befolyásoló politika teremtette viszonyokhoz való észszerű alkalmazkodást. Azok a munkások, akik munkahelyükön részesülhettek ebédben, természetesen ott étkeztek, és munkahelyük és életvitelük miatt sem dönthettek volna a gyári étkezőhely igénybevétele helyett a városi hadikonyhák ebédjei mellett. Így természetes, hogy a hadiipari munkások nem a városi népkonyákat keresték fel, a hadikonyháknak pedig a város belső részeiben dolgozó munkások, kereskedelmi alkalmazottak, kistisztviselők lehettek a vendégei.

A gyermekélelmezés a világháború alatt

A háború kitörése a gyermekek helyzetét is alapvetően változtatta meg. A fővárosi iskolák egy részét háborús célokra vette igénybe az állam. Emiatt az oktatás késve kezdődött meg, és központosított iskolákba vonták össze a gyerekeket oly' módon, hogy egy-egy iskolaépületben a különböző intézményekben járók felváltva kaptak csökkentett óraszámban oktatást. Ahogy a felnőttek élelmezése szervezést igényelt, ugyanúgy a szegénysorsú, illetve a hadbavonultak családjaihoz tartozó gyerekek ellátásáról is gondoskodni kellett. A gyermekélelmezésnek is már jóval a háború előtt kialakultak a keretei, így csak azt kellett a háborús hétköznapokhoz igazítani. A Budapesti Központi Segítő Bizottság gyermekvédő osztálya[50] rögtön a háború elején hozzákezdett a napköziotthonok újjászervezéséhez, amelyek a háborúra való tekintettel már a tanév kezdete előtt, augusztusban megkezdték a működésüket. Az iskolák és óvodák nevelőtestületének, valamint számos önkéntesnek a közreműködésével működtetett napközi otthonokat már eredetileg is a rászorult anyák munkavállalásának támogatása érdekében alapították. Ezek az intézmények nem csak egésznapos felügyeletet és hasznos foglalkoztatást biztosítottak a tanítási órákon túl, hanem rajtuk keresztül – a Gyermekbarátok Egyesülete tevékenységének köszönhetően – a gyermekek élelmezése is megoldottá vált: a háború elején 3000 gyermek[51] étkezett városi és egyesületi népkonyhán.[52]

[49] B-n.: A hadikonyhák intézménye Németországban, *Népszava*, 44, 165, 1916. június 16. 9–10.

[50] Emellett a népélelmező osztályon belül is létrejött egy gyermekétkeztetésért felelős külön bizottság Popper Kamilla vezetése mellett, Sándor Pálné és Mauthner Alfrédné, valamint Bókay János közreműködésével. A népélelmezés szervezése*, Fővárosi Közlöny*, 25, 68, 1914. október 9. mell.15.

[51] Ez a szám 1916-ra 6000-re nőtt, egyes becslések szerint pedig a világháború utolsó évében már a 10.000 főt is elérte.

[52] A Gyermekbarátok Egyesülete továbbra is megtartotta korábbi szerepét, vagyis kisebb részben maga gondoskodott saját konyháján keresztül a rászorult gyermekek ingyenes élelmezéséről. Ennél jóval elterjedtebb volt az az eljárás, melynek során a gyermekek részére 10 filléres jegyeket utalt ki, amit azután a kedvezményes étkezésre lehetett beváltani. Mindkét esetben, ha volt rá lehető-

Koldus-Budapest, a szegények nagyvárosa[53]

Az első világháború végével gyökeres változáson ment keresztül a főváros népkonyharendszere is. Az elcsatolások, a szállítási nehézségek és a világháború, valamint a forradalmak okozta gazdasági bizonytalanságok miatt az ország és különösen a főváros lakosságának közellátási viszonyai drámai, a világháborús hétköznapokhoz képest is érezhető, tartós romlást mutattak. Ilyen körülmények között különösen fontos szerep hárult volna a népkonyhákra, amelyek azonban az említett nehézségek, valamint a működtetésükhöz szükséges adományok elmaradása okán egyáltalán nem tudták betölteni a feladatukat.

A főváros a Népélelmező Kirendeltségen keresztül továbbra is fenntartotta a hadikonyha rendszerét. Ezt azonban már nem lehetett a korábbi önköltségi elvet érvényesítve üzemeltetni. Ráadásul az állami támogatás is elmaradt, ami csak növelte a felhalmozott hiányt. Az éppen hatalmon lévő kormányzatok, melyek már a világháború alatt is felismerték, hogy a fix fizetésből élő tisztviselőréteg fokozott támogatásra szorul, megkezdték a tisztviselő konyhák felállításának előkészítését, melyek megvalósítása azonban az 1920-as évek első feléig is csak újból és újból napirendre kerülő terv maradt.

Állami szerepvállalás a népétkeztetésben

A Tanácsköztársaság merőben új színt hozott a közkonyhák történetében. Ennek legbeszédesebb bizonyítéka, hogy a háborút követő hónapokban már gyéren látogatott közkonyhák forgalma, a végtelenül szegényes étlap ellenére, hirtelen 25.000 főre növekedett és ezzel el is érte az 1920-as években a maximumot (Umbrai, 2020). E sajátos sikerben azonban egyaránt tükröződik a központi akarat, a lakosság végtelen kiszolgáltatottsága a közellátási nehézségekkel szemben, illetve a közkonyhai ellátással megcélzott réteg közétkeztetéshez való viszonyulásának megváltozása. Népkonyhákon enni a Tanácsköztársaság alatt stratégia volt, és senki sem élte meg azt alamizsnaként. Elvtársak osztották az ételt az elvtársaknak. Mindez annak ellenére volt így, hogy a megélhetési nehézségekhez képest nem csekély térítési díj megfizetése mellett a népkonyhákon (csak úgy, mint a vendéglőkben) a fejadagokat biztosító élelmezési jegyeket is be kellett szolgáltatni.

ség, az iskolába szállították az ebédet, de továbbra is elterjedt volt az a rendszer, hogy a közeli népkonyhába kisérték át a nevelők a tanulókat. Ekkor a népkonyha ingyen adta az ebédet, vagyis maga is hozzátett még 8 fillért, mert a gyermek adagok 18 fillérbe kerültek már a háború legelején is. Népélelmező osztály akciója, *Fővárosi Közlöny*, 25, 70, 1914. október 23. 1. mell. 8, Platthy a gyermekélelmezés helyzetéről, *Fővárosi Közlöny*, 25, 79, 1914. december 15.2940., Iskolai napközi otthonok, *Fővárosi Közlöny*, 25, 61, 1914. augusztus 21. 2385.

[53] Csergő Hugó nevezi így a fővárost, arra utalva, hogy a bevándorlás következtében már a világháború előtt is elsősorban a szegényebb néprétegek száma növekedett meg a városban, jelentősen rontva a szegényellátás lehetőségeit. A világháború éveiben még tovább emelkedett a szegények száma, hiszen a háború 4 éve alatt 600.000 fővel nőtt meg a város népessége. (Ezzel szemben korábban 10 évente átlagosan 130.000 fő volt a növekedés, vagyis 1914–1918 között Budapest lakossága annyival nőtt, mint az azt megelőző 30 évben.) (Csergő, 1919, 13–14.)

A Tanácsköztársaság bukását követően a közellátási nehézségek lassú javulása mellett a hatóságok (a főváros, mert nem volt hozzá anyagi lehetősége, az állam pedig, mert nem tartotta feladatának) továbbra sem vállaltak számottevő szerepet a népkonyhák fenntartásában, pedig elismerten legalább 100.000 főben kalkulálták az ellátásra szorulók számát.

Ezekben a hónapokban az állami támogatás elmaradása és a társadalom támogató erejének visszaszorulása miatt az önköltségi elvhez mind eredménytelenebbül ragaszkodó főváros még az étlapon tükröződő látványos spórolással sem tudta elkerülni a hatalmas és egyre csak növekedő deficitet.

> „Heti étlap: 1919. október 6-tól 1919. október 12-ig: Hétfő: burgonyaleves, tengeri kása. Kedd: Reszelttészta leves, paradicsomos káposzta, Szerda: Paradicsomleves, karalábé főzelék, Csütörtök: Zöldségleves árpakásával és mákosmetélt, Péntek: Köményleves paradicsomos káposztával, Szombat: Árpakása leves és tökfőzelék, Vasárnap: Paradicsomleves árpa kásával és ízes metélt.
>
> A polgári és diák étkezőkben maradt a 3 fogás, de hús nélkül: Hétfő: Paradicsomleves, karalábéfőzelék és káposztás metélt, Kedd: árpakása leves, kelkáposzta főzelék hadi mézeskalács, Szerda: Karalábé leves paradicsomos káposzta, köleskása ízzel, Csütörtök: Burgonyaleves, tökfőzelék, almás lepény, Péntek: Zöldségleves karalábé főzelék, rácsos ízes lepény, Szombat: Köményleves burgonyafőzelék, mákos metélt, Vasárnap: Reszelttészta leves, paradicsomos káposzta almáslepény.
>
> Diákok vacsorája: Hétfő: paradicsomos káposzta, Kedd: karalábé főzelék, Szerda: Paradicsomos káposzta, Csütörtök: kelkáposzta főzelék, Péntek: vadas mártás, köleskása körítéssel, Szombat: karalábé főzelék, Vasárnap: ízes metélt."[54]

Az 1920-as években egymást érték a még mindig a társadalmi gyűjtésre alapozó,[55] a főváros hadikonyha rendszerét igénybe vevő időszakos népkonyha-programok, melyek azonban az összegyűlt támogatás gyors kimerülése miatt időszakosan, pár hónap erejéig tudták csak orvosolni a problémát. 1920 tavaszán például a Népélelmező Kirendeltség helyiségeire és teljes felszerelésére támaszkodva József Ferenc herceg indított 50.000 fő ellátására Olcsó Ebéd Akciót, mely fokozatosan elérve a 10.000 főt is csak alig 3 hónapig tartott ki. Az akció eredményével egyáltalán nem voltak elégedettek a hatóságok. Paradox módon nem az ellátottak számát kevesellték, hanem az arra jelentkezőkét, ezért a kedvezményes árak helyett az akció egyre inkább eltolódott az ingyenes étkeztetés irányába. A kibocsátott utalványokkal azonban rengeteg visszaélés volt. Sokan csak bizonyos ebédféleséget vettek át, mások pénzért adták tovább az ingyenjegyeket. Aki pedig ingyen jutott ebédhez, az gyakran csak válogatott a fogások között (Umbrai, 2020, 122–125.).

Az akció kimerülését követően 1920 nyarától ismét a fővárosra maradt a hadikonyha-rendszer fenntartásának terhe. A Népélelmező Kirendeltség visszavételét követően előbb 1500 önköltségi áron kimért adagban, majd az őszi idény elkövetkeztével, ismét feladva a gazdaságosság elvét, 6000 adagban maximálta annak teljesítményét.

[54] Népélelmezés a fővárosban, *Fővárosi Hírlap,* 44, 1919. október 22. 3.

[55] Ereky Károly, a Friedrich-kormány közélelmezési minisztere 1919 novemberében egy 100.000 főt élelmező népkonyha-program megvalósítása érdekében hirdetetett gyűjtést, ami végül a kormány bukása miatt teljesen elmaradt (Umbrai, 2020, 122.).

A rászorultak étkeztetésében a fordulatot a közétkeztetés piaci alapon való megszervezésétől várták a hatóságok, amire reális reményt adhatott, hogy időközben a legtöbb élelmiszer esetén megszűnt a jegyrendszer, és az élelmiszerek szabadárasok lettek. 1920 novemberében állami segítséggel megalakult a Közérdekű Élelmezési Részvénytársaság, a KÉRT, mely a József Ferenc akcióhoz hasonlóan a hatékony működés érdekében átvette a fővárostól a Népélelmező Kirendeltség teljes üzemeltetését. A KÉRT azonban a korábbi kísérletekhez képest, pl. külön élelmiszergyártó egységek felállításával, ígéretesebb tervet készített. Ezzel a külföldi, olcsó étkeztetést megvalósító magánkezdeményezések (a közel száz étteremmel működő párizsi Duval és a berlini Aschinger-konyhák (Umbrai, 2020, 126.) mintáját honosította meg Budapesten. A 25 évre alapított vállalat azonban már 1922 nyarára, annak hanyag és nyerészkedésre törekvő vezetése miatt, becsődölt, és a Népélelmező Kirendeltség teljes kapacitásának lefoglalása és a folyamatosan emelkedő árai mellett sem látott el a legjobban futó időszakában 5000-nél több embert (Umbrai, 2020, 125–129.).

> „A Népszínház utcában […] a szegény emberek ebédjét most hozták éppen a Hungária-körútról. A homályos helyiségben nagy a nyüzsgés. Valaha 20 fillér volt egy olcsó ebéd, ma 10 korona […] Az első fogás tüdőleves tésztakockával. Megkóstoltam: jó vastag és tápláló benne a rántás. Porcelántányérokban, kifogástalan szervizzel osztják szét a levest […] Néhányan ételhordóban viszik haza az ebédet, melyhez egy adag községi kenyér is járul. Az első fogás hamar eltűnik, ekkor következik a savanyúkáposzta. A káposztának nagyszerű füstölthús íze van, sajnos a füstölthús nincsen sehol. Hetenként csak kétszer van húsos nap a népkonyhán. A hústalanságot azonban bőven kárpótolja az édes ízletes mákostészta. Vannak, akik dupla porciót kérnek, ők öt koronát fizetnek rá."[56]

A város lakosságának népkonyhai ellátottságában mutatkozó hiányosságok pótlására 1922 tavaszán (vagyis a legnagyobb szükség idején, amikor a KÉRT étkezőhelyein mindössze 1500 ember ebédelt) a főváros a tőle elkerült Népélelmező Kirendeltség hiányában alternatív kezdeményezést indított. A régi hatósági/társadalmi népkonyhák rendszerét feltámasztva a koordinálása alatt megindult egy a KÉRT étkezőivel párhuzamosan működő népkonyha-rendszer kiépítése. Ehhez az anyagi hátteret a főváros által indított gyűjtés, valamint a kerületi népkonyhákat üzemeltető társadalmi egyesületek tevékenysége adta. A világháború előtti struktúrához hasonlóan a többségében az elöljárósági épületekben elhelyezett régi népkonyha helyiségekben nem csak étkező, hanem főzőkonyha is üzemelt. Rövid idő alatt mind a 10 kerületben felállították a népkonyhákat, illetve az esetek többségében az azokkal párhuzamosan üzemeltetett polgári étkezőhelyeket is, hetek alatt 3000 fő ellátását biztosítva így (Umbrai, 2020, 130–131.).

A főváros, illetve az akció élére állt bizottság azonban újból értetlenül állt a népkonyhák üzemelését felügyelő elöljáróságoktól származó jelentések tartalmával szemben. Ezek ugyanis néhány kivétellel arról a tanulságról számoltak be, hogy a lakosság, és különösen a munkásréteg sokszor csak fitymálva válogatott az ételekben, szemben a középosztályhoz tartozó lecsúszó értelmiségiekkel, akik meg hálásan fogadták azt. A bizottság szerint „olyan lanyha a publikum viselkedése, és annyira kirívó, annyira kri-

[56] Tüdőleves, káposzta és mákostészta, *Magyarország*, 28, 45, 1921. február 25. 4.

tizál mindent – pedig igen jó kosztot kapnak”[57]; „a kevésbé intelligens nép meglehetősen fitymálva fogadta ezt a dolgot, a szegényebb középosztály tagjai azonban valóságos áldást mondtak erre az intézményre.”[58]

A sok negatív tapasztalat ellenére a fix fizetésű alkalmazottak, de a munkásság körében is növekvő szükség egyre sürgette az állami szerepvállalást. Ezért végül 1922 telén bekapcsolódott a kormányzat a fővárosi népkonyhák fenntartásába, amikor az ínségadó szedésének engedélyezésével biztosította az önkormányzatnak a gazdasági hátteret a népkonyha-rendszer hatékonyabb üzemeltetésére. Innentől kezdve, mivel a gazdasági háttér hosszútávon is biztosítottá vált, az akció évtizedekre állandósult a városban. A Központi Konyha bezárását követően 1924-től áttértek az iskolákban kialakított főzőkonyhák rendszerére.[59] Innentől kezdve az igényekhez és a rendelkezésre álló anyagi forrásokhoz mérten telente minimum 60 konyha várta az iskoláskorú és a felnőtt étkezőket. Az iskolákban továbbra is a hatósági igazolással rendelkezők vásárolhatták meg a kedvezményes ebédeket, és csak az igazán rászorultak részesülhettek az ingyenes ellátásban. A felnőtt étkezők száma az 1920-as évek második felében nagyjából 12.000 főt tett ki, valamint megközelítőleg 6000 gyermek is részesülhetett az olcsó iskolai ebédben.

> „Minden 4–14 éves korban lévő gyermek, akinek az ellátásáról a szülők nem képesek gondoskodni s ezt a körülményt be is igazolják, az ebédeltetési akcióba való felvételüket az iskolájukban kérhetik. Az iskolába nem járó gyerekek a lakásukhoz legközelebb eső községi iskola igazgatójánál jelentkezhetnek” A gyermekek ráutaltságát az iskola tantestülete állapította meg egy sorozási eljárás alkalmával. „Az étkező akcióra eddig feltűnően kevés a jelentkező. Reggelit a beteg és kisgyermekes anyáknak adnak, akiknek számát kerületenként 800–1200 személyben állapították meg. Ezzel szemben átlagosan kerületenként 30-50-en jelentkeztek. A 4–14 éves gyermekek közül többen jelentkeztek, ezeket leginkább az iskolából sorozták. Szintén feltűnően kevesen vannak az ebédre jelentkező felnőttek, akiknek száma kerületenként 80-100. Jelentkezni még ezután is lehet az egyes kerületi elöljáróságoknál.”[60]

1928-ban indult meg, majd a gazdasági válság begyűrűzésével tovább fokozódott a népkonyhai ellátásban részesülők számának felfutása. 1933-ban, vagyis abban az évben, amikor a város lakossága a legnagyobb mértékben érzékelhette a munkanélküliség megnövekedésével a világgazdasági válság hatásait, már több mint 100 konyha várta a rászorultakat, az ellátottak száma pedig meghaladta a 60.000 főt.[61] A következő évek-

[57] A leírás a VII. kerületi tapasztalatokról szól, de hasonlóan válogatósak voltak a II. kerület rászorultjai is, máshol viszont, például a VI. kerületben a tavaszi jobb megélhetés idején is napi fél ezer étkezőt láttak el ebéddel, csak úgy, mint a VIII. és X. kerületben. A Nyomorenyhítő-akció bizottságának ülése, *Fővárosi Közlöny*, 33, 29, 1922. június 2. 1470–1470.

[58] Goreczky Zsigmond hozzászólása a Nyomorenyhítő-akció bizottságának ülésén, *Fővárosi Közlöny*, 33, 40, 1922. augusztus 25. 2150.

[59] A konyhák jelentős része már teljes felszereléssel rendelkezésre állt. Ezeket ugyanis még a főváros rendezte be, amikor 1919 novembere és 1920 májusa között egy amerikai segélyakciónak köszönhetően napi 60-120 ezer gyermek részesült ingyenes iskolai étkeztetésben. Erről bővebben: Umbrai, 2020, 132–135.

[60] Ma volt az első olcsó reggeli és ebéd, *Friss Újság*, 27, 280, 1922. december 8. 3.

[61] 1933 márciusában 104 konyha várt naponta 68.996 főt hatósági ebédre, az ellátottak harmada gyermek volt. A felnőttek 97%-a, a gyerekeknek pedig 70%-a teljesen ingyenesen részesült a hatósági kosztban.

ben ugyan minimálisan csökkent az ebédelők száma, azonban a lemorzsolódást itt már egyáltalán nem a jogosultaknak a korábban különböző okokkal indokolt ellenérzése magyarázza. Az ellátottak számának ekkor már minden esetben a hatóságok által biztosított keret szabott határt. A második világháború kitörését megelőző utolsó év legérintettebb hónapjában, 1939 márciusában már csak 82 konyhában 38.420 ellátott[62] részesülhetett fővárosi ebédellátásban.

A népkonyhák fogyasztói szemmel

Mivel magyarázható a népkonyhák népszerűségének, a korábban tartózkodó munkásréteg körében is megtapasztalható, hirtelen megnövekedése? A kérdésre források hiányában jelenleg még nem tudjuk a pontos, adekvát választ, ezért elsősorban a fogyasztói magatartás értelmezéséből lehet kikövetkeztetni a mögöttes motivációt, a mozgatórugókat. A gazdasági helyzet ismeretében a válasz egyszerű, hiszen az már a korábbi évtizedekben kiderült, hogy a gazdaság pillanatnyi állapota érzékenyen megmutatkozott a népkonyhai ellátást elfogadók számának változásában. Tudjuk, hogy ezekben az években a munkanélküliség, illetve az ennek nyomán hatósági segélyekre szorulók száma a korábbiakhoz képest megtízszereződött. Az is gyanítható, hogy a hatósági ellátásból nagy számban még ki is maradtak az arra igényt jogosan formáló jelentkezők. Tény, hogy a népkonyhai ellátás minősége semmit sem javult a korábbiakhoz képest. Tehát nem az a kérdés, hogy miért ennyire népszerűek a hatósági étkezdék az 1930-as években, hanem az, hogy a korábbi időszakban miért tartózkodtak annyian a népkonyhákon való étkezéstől. Az egyik lehetséges válasz a népkonyhák szervezésének és működtetésének gyakorlata lehet. A másik az ellátásra szoruló tömegeket kibocsájtó paraszti életvilágban, mindennapokban, értékrendben és táplálkozáskultúrában keresendő. E két szál egymással szorosan összefüggött, egyik a másikat befolyásolta.

„Nem vagyok én Róbert bácsi”

A népkonyhák működésének megítélésére rávilágít, értékelésükhöz és értelmezésükhöz hozzájárul egy apró termetű, kecskeszakállas, akcentussal beszélő öregúr, Feinsilber Róbert 1920-as évekbeli tényked ésének megismerése. A konyháját változó helyszíneken, de legtöbbször a Kálvin téren üzemeltető Róbert bácsi nevét még ma is emlegetik Budapesten, hiszen az egybeforrott az önzetlen jótékonyság fogalmával; „Nem vagyok én Róbert bácsi!” – mondja, aki nem akar valakinek segíteni. Tevékenysége egyszerre homályosította el az olyan, napi 2000 főt is élelmező háborús népkonyhák emlékét, mint amilyen például Weiss Manfréd Váci úti intézménye volt, de a főváros közel évszázadnyi küzdelmének nyomai is jelentéktelenné váltak. Pedig Róbert bácsi nagyjából egy évtizednyi tényked ése során mindössze heti pár alkalommal, alig több mint 300–600 főt élelmezett.

[62] Közülük 14.582 felnőtt ingyenesen és 803 fizetés ellenében, illetve 15.081 gyermek térítésmentesen, 7954 pedig kedvezményes díj mellett.

8. kép Róbert bácsi és Petrásss Sári operett díva ebédet oszt az 1920-as években, a Kálvin téren. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár 1789/1952.)

Róbert bácsi mindent a hatósági étkeztetésben alkalmazott elvekkel ellentétesen csinált. Egyrészt szemben a hatóság vezérelvével, ingyen adta az ételt. Amikor valamelyik városi kezdeményezés hasonlóval próbálkozott, az nem az intézmény hatékonyságát növelte, hanem csak az elpocsékolt adagok számát. Róbert bácsi ugyanakkor válogatás nélkül mindenkinek adott ételt. A főváros viszont a törvényi előírások szerint a legalább már 4 éve Budapesten élőknek és csak egy bonyolult, többszöri sorban állást igénylő hivatali eljárást (környezettanulmány, szegénységi bizonyítvány, munkanélküli igazolás) követően adta ki a kedvezményes vagy ingyenes étkezésre a jogosultságot igazoló utalványt. Az öreg személyesen osztotta az ebédet, és minden vendégével kedvesen eldiskurált. A népkonyhákon viszont vagy egy konyhai alkalmazott vagy – és nem biztos, hogy ez volt a rászorultak számára a vonzóbb – egy szintén kedves, előkelő, jószándékú, de távolságtartó jótékonykodó asszony jelenléte feszélyezte az étkezést.

Róbert bácsi akcentusa és orosz ruhás megjelenése mellett sem volt idegen. A személyét körüllengő legendák ellenére a vendégeivel el tudta hitetni, hogy ő is a nép gyermeke. Az is teljesen elképzelhető, hihető volt az emberek számára, amit az adományokat sürgető minden róla szóló újságcikkbe ő maga íratott bele, hogy éppen az utolsó kis tartalékjait osztja szét a szegények között.

A vendégei szemében egyben izgalmas látványosság is volt ő, egy attrakció, amiből bárki részesedhetett. A hatóságoknak ugyan ez a mutatvány néha már egy kicsit szúrta a szemét, de a magasabb körök (főleg politikusfeleségek)[63] által is pártfogolt tevékenységével szemben leginkább csak a Budapest jó híréért aggódók fogalmazták meg óvatos kritikájukat. De ők is csak az utcán, hóban, fagyban, a szabad ég alatt való étkeztetést kifogásolták. A tapasztalatok viszont éppen arról tanúskodtak, hogy pont a szabad ég alatti étkezés lehetősége[64] (feltehetően a hatósági felügyelet súlyát érzékeltető zárt, intézményesített, katonás népkonyhákban folyó étkezéssel szemben) volt az egyik legnagyobb vonzereje a Róbert bácsi-féle ételosztásnak.

E sok előny mellett pedig igazán eltörpültek az „apróbb minőségi kifogások". Hiába volt az ingyenkonyhán pocsék a koszt, mindez egy cseppet sem zavarta azokat, akik a fizetős, de valamivel jobb minőségű népkonyhai ellátás helyett inkább a hosszú tömött sorokban ácsorgást, vagyis Róbert bácsi étkezdéjét választották (Umbrai, 2020).

A gyáripari munkásság életstratégiája

A népkonyhák történetének részleteivel párhuzamosan a vendégkör meghatározásához látnunk kell a rászoruló munkásréteg életmódjának elemeit is: hogyan éltek azok az emberek, akiket támogatni kívánt a közkonyhák kínálata, akik igénybe vehették ezt a szociális támogatást. A mindennapok részleteit feltérképezve tudjuk értelmezni a közkonyhák működésének egészét, a forrásokban hangsúlyosan megjelenő fogyasztói elfogadó vagy elutasító attitűdöket.

A gyáripari munkások értékrendjük, életstratégiájuk és életmódjuk tekintetében is elkülönültek az önálló kisiparosoktól és a parasztságtól is.[65] A gyári munkások társadalma a szakképzettség és annak megfelelő fizetési csoportok mentén tagolódott.[66] Képzettsé-

[63] Róbert bácsit adományokkal ellátni, és vele együtt, további adományadásokra buzdító sajtófotókon szerepelni divatos úri szórakozássá vált, még Horthy Miklósné is támogatta tevékenységét. Ahogy özönlött a nép és még inkább, ahogy jöttek az adományok, úgy gyarapodott Róbert bácsi vállalkozása is, egészen addig, amíg a hatóságok megneszelték, hogy az öreg, mindenki Róbert bácsija bizony éttermi maradékokból főz, a pénzadományokat pedig egyéb üzelmeihez, uzsorakamatra adott hitelezésre használja fel.

[64] *Fővárosi Közlöny,* 37, 13, 1926. április 2. 668–669.

[65] Paládi-Kovács Attila sokoldalú összegzésének tanulságaként hangsúlyozza, hogy a néprajzi látásmód révén megragadható a munkásság egyéni karaktere a kultúrában és az életmódban is. „Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani az életformák, a szokások, a tradíciók szerepének, ha meg akarjuk érteni ezen osztály lelkületét, gondolkodásmódját" (Paládi-Kovács, 2000, 308.). „Bérviszonyait és fogyasztási szokásait tekintve a gyári munkásság zöme az 1860–1940 közötti évtizedekben élesen elkülönült a társadalom más osztályaitól: a parasztságtól és az önálló kisiparos rétegtől élesebben, az átmeneti és alkalmazotti rétegtől kevéssé kontúrosan" (Paládi-Kovács, 2000, 165.).

[66] A Budapestre és vonzáskörzetébe betelepülő, a paraszti léttől éppen elszakadó, a gyáriparban elhelyezkedő munkásság életmódváltásának folyamata néprajzi szempontból még kevéssé feltárt – más nagy iparvárosokkal (például Ózd, Salgótarján) szemben –, vagy az ezekben az évtizedekben éppen a polgárosodás útjára lépő parasztság kutatásával összevetve. A munkások étkezési szokásai a foglalkozási csoport életmódjának bemutatásakor került elő, de önálló témaként nem kutatták. A mun-

gük révén a szakmunkásoknak volt a legnagyobb szakmai és anyagi megbecsültségük, amely életvitelükben is tükröződött.[67] A családfő fizetéséből fenntartott önálló háztartásuk, a kispolgári életformát megcélzó stratégiájuk, szakmai és társadalmi presztízsük miatt feltételezhetjük, hogy mindaddig nem fordultak a népkonyhák felé, amíg esetleg munkanélkülivé nem váltak, elveszítve ezzel a gyár által nyújtott természetbeni és lakhatási támogatásokat.

A ranglétra legalsó fokain a bérmunkások többsége, a napszámosok, kisegítők, tanoncok álltak. Sokan közülük képzettség nélkül, a paraszti létből menekülve, a mezőgazdaságból jöttek az ipari munkahelyekre.[68] A népkonyhák vendégkörében is őket feltételezzük elsősorban a kiforratlan, bizonytalan egzisztenciájuk miatt. Míg a szakmunkások a város, a gyár által épített kolóniákon, telepeken vagy bérkaszárnyákban éltek, az agglomerációból ingázók, betanított és segédmunkások pedig a saját házukból jártak be dolgozni, addig a napszámosok gyakran átmeneti megoldásként albérlők, ágybérlők voltak, ideiglenes szállásokon laktak.[69] Ez utóbbi csoport tagjai egyedülállóként, igen ritka esetben családosan úgy telepedtek le, hogy korábban a városban élő rokonaikhoz vagy falubelijükhöz csatlakoztak,[70] annak a bérleményébe költöztek be, ott kaptak ágyat gyakran többedmagukkal. Ez a régi közösséghez való ragaszkodás átitatta egyéb városi tevékenységüket is, így a munkanélküliség okozta nehézségekben és a mindennapi kenyér előteremtésének küzdelmében is közösen osztoztak. Csoportosan minden bizonnyal könnyebben fogadták az alamizsna jellegű és a városi ízlést tükröző jótékonysági ebédet is. Előfordult, hogy közös konyhán voltak, a szállás árába azt is beszámították,

kásság kutatásának kapcsolódó, számottevő eredményei az ipari munkásság életmódját, rétegeit is leírják további irodalommal: Paládi-Kovács, 2000, 239–308.; Birta, 1968. A munkáslakások kutatásainak újabb eredményei: Bali, 2009; Szuhay, 2001; Juhász, 2012; Paládi-Kovács, 2002, 2007; Várkonyi-Nickel, 2017; Pethő – Horváth – Tóth szerk., 2003; Bányai, 1996; Valuch, 2012, 2013; Bartha, 2017; Umbrai, 2008, 2017; Mravik, 2018; Báti, 2018; Nagy, 2016.

[67] A Budapestre frissen érkezett munkások nagy része rosszabb lakáskörülmények között élt, mint a saját házukban élő vidéki társaik. A szakmunkások többsége Budapesten például szoba-konyhás, esetenként önálló konyha nélküli félkomfortos vagy komfort nélküli bérlakásban lakott. Az 1930-as években is még a munkáslakások 60%-ában nem volt vízvezeték, 78,5%-ában WC, 50%-ában még villany sem, továbbá van, hogy nem önálló, hanem közösen használt konyhában főznek. (Paládi-Kovács, 2000, 280.; Jahn, 1961, 37.) A budapesti háztartások és családtípusok kérdéséről bővebben lásd: Faragó, 1992, 199–214.; Umbrai, 2008; Gyáni – Kövér, 1998, 307–316.; Gyáni, 1992; továbbá a szakmunkás hagyatékának feldolgozásáról lásd: Mialkovszky, 1977, 43–123.

[68] A napszámosok között voltak, akik nem szakították meg teljesen a kapcsolatot a kibocsájtó településükkel, rokonságukkal, és hetente, havonta hazajártak, igénybe véve családjuk anyagi támogatását is. A hosszabb-rövidebb munkanélküliség – például szezonálisan az élelmiszer- vagy az építőiparban – csakúgy, mint a gazdasági visszaesés időszaka elsősorban őket sújtotta. Volt, aki ez idő alatt munkanélküliként vagy a nyári szabadság ideje alatt mezőgazdasági idénymunkát vállalt.

[69] Albérlő a szegényebb háztartásokban, az egyszobás vagy szoba-konyhás lakásokan élt, leggyakrabban a főbérlőkkel együtt. 1870-ben a fővárosi háztartások 40%-ában, 1930-ban az egyharmadában élt albérlő is. Míg az első világháború előtt ezek az albérlők többnyire egyszemélyes háztartások, addig 1920 után megjelent a családos réteg is (Faragó, 1992; Gyáni – Kövér, 1998, 314–315.).

[70] Egy-egy település lakói akár egy foglalkozási ágban is együtt dolgoztak, például Budapesten az útkövező munkát főként Bag községből származó férfiak végezték (Paládi-Kovács, 2000, 253.).

mivel a lakásbérleti díjak igen magasak voltak, a szerényebb megélhetés mellett csak így tudták kigazdálkodni.[71]

A munkáscsaládok heti étrendjéről kevés, elszórt adatunk van, ezekkel tudjuk összevetni a népkonyhák fentebb bemutatott kínálatát. Az ételek jórészt magas szénhidráttartalmú, olcsó, a paraszti konyhán is gyakran szereplő fogások voltak. A változatosságra a rendelkezésre álló alapanyagok szűk köre, a piaci kínálat miatt az év jelentős részében kevéssé volt módjuk.[72]

> „Hétközben főként egytálételeket főztek. Téli hónapokban hétfőn tészta, kedden bab következett, szerdán krumpli vagy káposzta. Tésztás nap volt a csütörtök, pénteken ismét bab következett, szombaton rántott leves. Hús csak vasárnap került. […] Eltért a munkába járó családfő és a gyerekekkel maradó felesége étrendje. A család főként főtt tésztán és leveseken élt, a bab a burgonya ismétlődött. A gyári munkások sok levest ettek otthon. Hajnali induláskor is megették a rántott levest" (Paládi-Kovács, 2000, 293.).

Munkahelyükre sokan vittek magukkal főtt ételt, amit a gyárban megmelegítettek, de volt, aki után a családja vitte a friss, meleg éltelt ételhordóban. Akadt olyan, aki csak zsíroskenyeret fogyasztott műszak közben, és előfordult az is, hogy burgonyát, szalonnát sütöttek, ha a gyár körülményei megengedték. A gyári munkások zárható vaslemez ládában tartották a napi élelmet, az étkészletet, amely kenyér, szalonna, vöröshagyma, pálinka, só, dohány volt (Paládi-Kovács, 2000, 293.).

A városszociográfia több tanulmánya is megörökített egy-egy napi ételkínálatot, véletlenszerű étrendet a bérkaszárnyák vagy a kispesti, pesterzsébeti telepek[73] leírása

---

[71] A korabeli sajtó kifejezésével élve a 'lakásnyomor' kérdéséről bővebben lásd: Faragó, 1992; Gyáni, 1992; Umbrai, 2008, 2009. Vö. Békésy, 1905.

[72] A gyáripari munkások az országos átlagnál magasabb fizetésük jelentős részét élelmiszervásárlásra fordították, ki voltak szolgáltatva a piaci kínálat hullámzásának, az emelkedő áraknak. A telepek, a 'munkásgyarmatok', amelyeket többségükben a vállalatok maguk létesítettek munkásaiknak, egyforma házaikkal, a gyári munka idejére bérlőként élő lakóikkal átmenetet képeztek a falvak és a városok között. A munkáslakások többnyire szoba-konyha elrendezésűek voltak, és ahol lehetőség volt rá, ott kamra, kiskert és néhol még ólak is tartoztak hozzájuk, hogy a munkások részben maguk gondoskodjanak élelmiszerszükségletükről (Babics, 1952, 138–142.). Elsősorban azonban ők is vásárlásra építették a háztartásukat, a házirend értelmében viszont csak a gyári, telepi élelemtárakat, boltokat vehették igénybe, a piaci árnál sokszor jóval drágábban. A telepi munkások a 'magazin'-ban, az élelemtárban vásárolhattak készpénz nélkül a havi keresetük 2/3-ig, a számlát a bérükből vonták le, vagy élelmiszerutalványokat kaptak természetbeni juttatásként, azt váltották be (Paládi-Kovács, 2000, 290.). Egy 4-5 fős óbudai munkáscsalád heti fogyasztása 1888-ban a következőkből állt: 12 kg kenyérliszt, 2–3 kg tésztaliszt, 10–12 kg burgonya, 0,5–1 kg cukor, 10–15 dkg babkávé (Rézler, 1938, 136.). A kispesti téglagyár munkásainak 4-5 fős háztartásában, 1938-ban hetente 4 l tej, 1 kg cukor fogyott, hús csak egyszer került az asztalra (Jahn, 1961, 36.).

[73] A beszámolók szerint például a Pesterzsébet, Határ úr 50-es szám alatt álló gyárépületben kialakított szálláson, ahol 57 család, 324 fő élt, a családok életterét rongyfüggönyök, bádoglemezek határolták „Pesterzsébet igazi kvártélyváros. Az utcák nappal csaknem üresek, az esti órákban azonban munkástömegekkel telnek meg. Ipari fellendülés idején ezrekkel nő, ipari pangás idején ezrekkel fogy a lakosság száma. A vidékről felkerült embereknek ez a város fő gyűjtőmedencéje." Nem keresnek a családfők annyit, hogy a magas városi bért ki tudják fizetni, mások a gyermekeik miatt nem jutnak valódi bérlakáshoz, ezért kényszerülnek a telepre. (Kállai, 1961, 39.)

során. Boldizsár Iván egy pesti bérház 14 családjának 1934/35-ben egy hónapig vezetett háztartáskönyvéből idéz szociográfiájában.[74] Az étrendben sok hasonlóságot állapított meg az egyes családok esetében: reggeli kávé, vajas zsömle vagy tea és keksz; tízórai szalámis vagy párizsis kenyér. Ebédre leves, hús, amelyből viszont nem jut minden napra, főzelék, tészta, vasárnap hús és sütemény is kerül az asztalra. Estére a déli maradékot vagy tojásos ételeket, hideg felvágottat fogyasztanak.[75] A mintában szereplő két szegényebb család húst a hét folyamán csak vasárnap evett, az ebéd leves és tészta vagy egytálétel, és időnként előfordult, hogy nem volt vacsora (Boldizsár, 1961, 42.). Az elemzéshez kevés és esetleges ez az adat, csupán érzékelteti a hiányos táplálkozás széles tömegeket érintő, megoldásra váró problémáját.

Az átmeneti szállásokon, a tömegszállásokon, illetve az új gyárak nyitásakor barakkokban lakók pihenésére, étkezésére nagyon szerény megoldás állt rendelkezésére – ők voltak a legkiszolgáltatottabb helyzetben a munkásságon belül – a nem fővárosi példák nyomán.[76] A munkások személyes tárgyaikat, élelmiszerüket[77] itt is a ládájukban tárolták. Tarisznyában hetente hordták az élelmet,[78] de zsírt és paprikát a 'magazin'-ban vettek (Paládi-Kovács, 2000, 291.). „Komfortosabb barakkokban kecskelábú asztalok, fenyődeszkából összeütött padok, lócák, sőt fűtésre és főzésre szolgáló tűzhelyek, vaskályhák vagy sparheltek is voltak" (Paládi-Kovács, 2000, 276.). Az étkezést igyekeztek ezen keretekben megoldani. A munka rendjéhez igazodva főtt ételt vacsorára készítettek, napközben inkább hideg ételeket ettek. Aki nem szeretett vagy nem tudott főzni, az akár hosszabb ideig is csak kenyéren, szalonnán élt (Fél – Hofer, 1997, 288.). Mások a munkahelyi étkezőt[79] vették igénybe: minden nagyobb munkahelyen volt kantin, ahol főleg a nőtlen barakk-lakók étkeztek és vásároltak. „Kantinban étkeztünk, fizetéskor levonták" (Csiffáry, 1979, 132–133.).

A gazdasági mozgásfolyamatok nyomán ez az életmód korántsem jelentett állandóságot: a munkanélkülivé válás az addigi életforma felbomlását, az éhezést is jelenthette

[74] Hasonló értékes adatokat nyerhetünk az 1930–1931-ben vezetett háztartási könyvek részleteit közlő Héjj Csaba tanulmányából is (Héjj, 2007, 286–292.).

[75] További ételsorokhoz lásd: Kovalovszky, 1961; Darvas – Bálint – Jahn – Forgács, 1961.

[76] „A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. Zsil-völgyi gyarmatain a nőtlen bányászok kaszárnyákban laktak 1900 táján. A 10x5 méter alaprajzú terem közepén állt a tűzhely, melyen a munkások által fizetett szakácsnő főzött tucatnyi embernek." (Paládi-Kovács, 2000, 277.) – a megoldás hasonló, mint a summásbandák esetében, azaz többnyire falubeli asszony gondoskodott az ellátásukról, „minőségbiztosításként".

[77] Kenyeret, szalonnát, hagymát, burgonyát, babot, száraztésztát, száraz rántást, főzőedényeket, evőeszközt, pálinkát – a készlet hasonló, mint a falusi otthonuktól távol étkező erdőn dolgozó mészégetőké, famunkásoké, pásztoroké.

[78] A városi munkába eljárók számára is a kenyér volt a legfontosabb étel a tarisznyában. „A városi keresetből kosztra legfeljebb a borra valót fordították, hazai száraz koszton vagy a maguk főztjén éltek. A takarékosságot a száraz koszttal egyesek addig vitték, hogy szalonnát se ettek a kenyér mellé: „Pesti munkán vót, aki megett nyóc kiló kenyeret egy héten, szalonna nélkül." Az eljáró munkásoknak rendszeresen 9 napra való élelmet készítettek a zsákból készült nagy tarisznyába. Egy hatkilós kenyér, 1 kg szalonna, 15–20 pogácsa, 4–5 főzetre való lebbencs, száraz tészta, vöröshagyma, 2 kg krumpli, kis bögrében színes zsír" (Fél – Hofer, 1997, 287–288.).

[79] A munkahelyi étkezőkről most még kevés információnk van, a téma kutatása a következő lépés lehet.

egyben. „A városi, telepi munkásságnak az éhezés, az éhenhalás réme valóságos, sokszor megtapasztalt […] élménye volt" (Rézler, 1938, 136.). A most részletesebben tárgyalt étkezési lehetőségek elérhetetlensége, kimerülése esetén fordultak csupán a népkonyhák kínálata felé időszakosan a napszámosok, a rászoruló munkások. A közélelmezés a korai időszakban ezeknél az ételeknél többet kínált, elsősorban a húsételek számát tekintve, de a gazdasági nehézségek miatt a népkonyhai menüsorok is egyszerűsödtek, csökkent a választék és a változatosság is. Az első generációs, városba költöző napszámos munkásréteg népkonyhákat is érintő étkezési szokásaival összevetve a második, harmadik generáció esetében az akkulturáció révén már könnyebben beépülhettek a városi normák, ez tükröződhetett például abban, hogy a népkonyhák fokozatosan elfogadottabbakká váltak a fentebb vázolt formában az első világháborút követő évtizedekben.

A munkásság legalsó rétegét értékrendje, addigi életmódja sok szállal a falvakhoz kötötte még. Ez nem csupán a lakhatási módokban érhető tetten (Gyáni – Kövér, 1998, 315.; Paládi-Kovács, 2000, 258.), hanem minden bizonnyal a táplálkozási szokásaik, normáik gyökerei is ide vezethetők vissza. (Felfedezhető az életstratégiájukban például az a paraszti társadalomban is gyakorolt módszer, hogy igényeik leszorításával a fogyasztást erősen visszafogták az élelmiszerhiányos, átmeneti időszakokban.)

Ambivalens fogyasztói magatartás

Viszonylag nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy a fővárosi népkonyhák történetének első száz évében, az igazolt és a hatóságok által is érzékelt szükség ellenére, miért tartózkodik a lakosság a népkonyhai ellátás igénybevételétől. Kevés olyan forrással rendelkezünk ugyanis, amely a problémát a látogatók elmaradása szempontjából boncolgatná. Az újságcikkek, de a hatósági beszámolók is inkább arra törekedtek, hogy bemutassák az új intézményeket, igazolják a lakosság előtt a népkonyhák szükségességét, vagy hirdessék azok megnyitását. Nagyon ritkán találni olyan félmondatot, amely elárulja a valódi helyzetet. Ezért a több száz kis hír és beszámoló megismerése után leírt következtetéseket viszonylag nehéz konkrét forrásokkal alátámasztani.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a népkonyhai étkezéstől való tartózkodó viselkedés magyarázata több komponensű. A népkonyhák vendégköre az alsó társadalmi rétegből került ki, míg azok többsége, akik a konyhákat szervezték, az ellátás formai kereteit meghatározták a középső, felső rétegeket képviselte. Ez önmagában feszültségforrás lehetett.

A munkásság fentebb vázolt táplálkozási szokásait a kibocsátó közeg, a parasztság életmódjával, konyhájával tudjuk összevetni, feltételezve, hogy kirajzolódnak azok a pontok, amelyek befolyásolhatták a népkonyhák működésének fogyasztói megítélését. A továbbiakban a népkonyhák vendégeinek szokásait kutatva értelmezési keretként a néprajz által igen sokrétűen feltárt paraszti táplálkozáskultúra szolgálhat alapul.

A népkonyhák történetének most áttekintett időszakában a táplálkozáskultúra terén máig kiható modernizálódást, az élelmiszerpiac kialakulását, a társadalmi rétegek közötti kiegyenlítődést, illetve a falu és város közötti különbségek fokozatos elhalványulását

eredményező változások kezdődtek.[80] A tendenciaváltások nagy korszaka 1880–1970, amikor az étkezési szokások felgyorsult ütemű társadalmi és területi kiegyenlítődése zajlott.[81] Mindennek a mozgatórugói a 19. század utolsó harmadától a gyáripar kiépülése, az ipari munkaerő városokba áramlása volt. A gazdasági-társadalmi átalakulással együtt járt az élelmiszeripar és -piac szerepének folyamatos növekedése, és az önellátás lassú visszaszorulása. A növekvő városi népesség több rétegének életformája jelentett a táplálkozáskultúrában is egyre erősödő mintákat a vidéki lakosság számára (Kisbán, 1997, 435–436.). Az 1880-as évektől a sütés-főzés technikája a falvakban is megújult a gyorsan terjedő vaslapos tűzhelyekkel, ezzel párhuzamosan zajlott az edénykészletek cseréje, valamint a receptek körének variálódása.[82]

> „Az étkezés sajátossága a szokásos és a pillanat kívánta megoldások viszonya. Jó helyzetben alapvetően a szokások szabályozzák az étkezési kultúrát, míg nehéz körülmények átmeneti korlátozásra, tartós szegénység szerényebb megoldásokra szorít. Utóbbiak hátterében ott van és marad a korábbi vagy egykorú életmódeszmény" (Kisbán, 2009, 605.).

A Budapestre beáramló paraszti gyökerű lakosság magával hozta a falu értékrendjét, tehát a paraszti mentalitás alapján értelmezte és sajátította el, ahhoz viszonyítva értékelte a számára elérhető életmódmintákat. Az új környezetbe beilleszkedés során is ragaszkodtak az eredeti eszményeikhez, attitűdjeikhez, ahogy ezt viselkedésük, szokásaik tükrözték. Ezt az életminőség fogalmával igyekszik megragadni Gyáni Gábor a lakhatási körülményeket vizsgálva (Gyáni, 1992, 9–10.), de érvényes ez a megállapítás az étkezések vonatkozásában is.

---

[80] A témához a 20. század második felére fókuszálva lásd például: Báti, 2008.

[81] A magyar táplálkozáskultúra Kisbán Eszter által felállított korszakaihoz lásd: Kisbán, 1997, 422–439.

[82] „A 19. század végén egyszerűsödött a középosztály mindennapi étkezése. A reggeli változatlanul tejeskávé péksüteménnyel, vajjal, lekvárral. A főétkezés az ebéd a refomkorban ajánlott ötfogásos menütől eltérően csak három fogás, az elején levessel, a végén édeséggel vagy gyümölccsel, közbül húsos főétellel, a katolikus pénteki tésztaételtől eltekintve. A húsos főétel főzelék hússal, gyakran húsfeltéttel vagy pedig hús körítéssel" (Kisbán, 1997, 438.). A házon kívüli étkezés, a vendéglátóhelyek látogatása is elsősorban erre a csoportra volt jellemző (Kisbán, 2009, 604.). A középosztály konyháinak működését tükröző alapelveket, kedvelt fogásokat a háztartási iskolák különböző szintű tananyagai, illetve a 19. század végétől megjelenő, a magyar ételeket is beemelő szakácskönyvek tették nyilvánossá (Knézy, 2008, 2010). „A városi munkáscsaládban a férfiak két különböző minta szerint reggeliztek: szalonnát kenyérrel, pálinkával (paraszti minta) vagy cukros tejeskávét házi kenyérrel (polgári minta). A nők és a gyerekek mindkét esetben tejeskávét reggeliztek kenyérrel. Ebédre a levessel együtt két fogást főztek, a hét során három tésztaevő napot és négy húsos napot váltogatva. A vacsora maradékból, sült tésztából került ki" (Kisbán, 1997, 438.). A paraszti rétegek az 1880–1970-ig tartó időszakban még erőteljesen az évszakok és munkák váltakozásával párhuzamosan, az év során több különböző szerkezetben szervezték napi étkezéseiket. … Az időszak elején a téli reggeli… meleg, frissen főtt-sült étel… Általános elismerést a paraszti kultúrában az egész éves hármas étkezési rend a második világháború után nyert" (Kisbán, 1997, 438.). A mezőgazdaságból kilépők, a második generációbeli nagyipari munkások étkezési szokásai egyaránt a városi-polgári minták irányába tartottak, és egyre több jutott belőlük a paraszti kultúrába is (Kisbán, 2009, 596.).

A népkonyhák munkanélkülivé vált, jótékonykodásra szoruló vendégeinek megértéséhez a falvakban működő közösségi értékrend néhány elemét emeltük ki. Ezek tükrében értelmezhető, hogy mi tarthatta vissza őket az ingyen kínált étkezésektől, miben tért el a népkonyha a korábban megszokottól. Miként élhették meg a saját tapasztalataik tükrében az addig ismeretlen közétkeztetést, ahol az ételt adományként kapták, mások szedték ki nekik, idegenekkel, szokatlan, nem családias környezetben kellett azt elfogyasztaniuk. Mind az adakozók, mind az adományt elfogadók esetében a legszegényebbeket megillető alamizsnát juttatta az emberek eszébe, ami különösen a jobb napokat megélt, az irgalmasságot korábban személyesen is gyakorló, tanult emberek számára megalázó lehetett.

Az alsó társadalmi réteg körében az értékrend alapja a munka volt, az élet szervezése ennek rendelődött alá. Az étkezések és az ételek értékét, jelentőségét is e szempont szerint mérlegelték. Az átányi emberek azt mondták, hogy aki *jól él*, az azt jelenti, hogy jókat eszik. Ezzel összefüggésben a létezés természetes velejárója a munka: *az ember addig boldog, amíg mozogni tud*. Az ételfogyasztás és a munkavégzés közötti összefüggés szoros: *a kosztot a munka által vissza kell szolgálni*. Ha kevesebb a munka, például télen, akkor az étel is gyengébb, illetve a gyereknek, az időseknek nem vagy csak kevés jutott az energiát adó ételekből, szalonnából, húsból. De az evés és ivás nem csak az erőnlét fenntartásához kellett, hanem ugyanilyen fontos az is, hogy az étel, ital elfogyasztása egyben élvezetet is jelent, örömet okoz. Az élelmiszereknek ezek alapján egyfajta rangsora is van: a legértékesebb a kenyér, a többi ételt is ahhoz mérik, a legrangosabb a zsír, a hús, a gabona, majd ezeket követik a tej, tejtermékek, tojás, következő csoport a hüvelyesek, kásafélék, káposzta, a sor vége felé a gyümölcsök és a nyári zöldségek. (Fél – Hofer, 1997, 191–195.) Az ételek közül más minőséget képviselnek, rangosabbak a főtt ételek, melyeket a házban, a családdal együtt, az asztalt körül ülve fogyasztottak el. Az asztal körül, egy tálból étkezni csak a rokonok, a jóbarátok szoktak, haragossal és idegenekkel (!) nem esznek együtt. Az asztalnál elfoglalt hely tükrözte a családban, a családi munkamegosztásban betöltött szerepeket. A tálból a gazda vagy a gazdasszony szedett, a kenyeret is ők vágták meg.

A naponta feltálalt ételek közül a leves volt az a fogás, amelyből nagy mennyiséget főztek, azzal kellett jóllakni, abból mindenki ehetett többször is, maradék is volt belőle. Míg a második fogásként kínált hús, tészta kimért adagokban, a család létszámához igazított mennyiségben került az asztalra. Ezért főtt ételt nem igen adtak a váratlanul betérőknek, a koldus legfeljebb levest kaphatott (Fél – Hofer, 1997, 200–237., 299–300.).

A kenyér mint alapélelmiszer megjelenik a munka és a családi kapcsolatok leírása során is. A cselédek *más kenyerét eszik*; *akinek a családfő kenyeret oszt, azok felett ő az úr*, ő parancsol neki; akik nem teljes jogú tagjai a családnak, azok nem vághatnak maguknak, azok *kézből kapják a kenyeret*. Kenyeret adnak azoknak is, akik rendszeresen szolgálatokat tesznek a háznak, például a pásztorok; kenyeret kap a kéregető, a vándorember; és vendéglátás sem képzelhető el kenyér kínálása nélkül (Fél – Hofer, 1997, 195.).

A paraszti társadalom zárt rendszerében a közösség működésének szabályai, normái korcsoportonként és nemenként kijelölt kereteket jelentett mindenki számára. Így a férfiak magatartási mintáinak középpontjában állt a munka, a családról való gondoskodás. Ez az alapja az ő becsületüknek, önérzetüknek, közösségen belüli presztízsük-

nek. Ennek az ellenpólusa a szégyen, a normáknak való meg nem felelés, a másoktól való különbözés érzése, ha például nem a státusuknak megfelelően viselkedtek. A városi munkavállalók ugyan már kívül estek a közösség informális kontrollján, de a szégyen érzete, ha nem voltak elég sikeresek, és népkonyhára kényszerültek, igen erős lehetett (Jávor, 2000, 638–648.).

A társadalom felső rétege és a középosztály, ha tisztában is volt a fenti közösségi értékrend működésével, a Budapest peremére szorult, részben paraszti gyökerű, de a falutól már eltávolodott, a városba pedig még nem integrálódott tömegek mindennapjait szinte értetlenül nézte, megoldásként továbbra is a jótékonykodást tudták felmutatni.[83] Így például ezt a meg nem értést láthatjuk az első világháború hátországából tudósító első női riporter, Kovács Lydia 1916-ban közzétett, *Két esztendő* című riportkönyvében. Középosztálybeli megfigyelőként leírta, amikor egy angyalföldi család gyermekei a vendéglőkből szerzett moslékot válogatták. „Nézze nagysága milyen szép húsok. Öröm ránézni, ugye?" „Még mindig nem értem minek az nekik? Kutyájuk van-e vagy macskájuk, hogy azoknak válogatnak? Valahogy elhagyott a bátorságom, nem mertem megkérdezni." – írja a riporter a nyomornegyedből (melyhez az újságírók a bűnt, a koszt, romlottságot társították) rendőrök, szegénygyámok kíséretében tudósítva (Kovács, 1916, 30.). Egy szocioriport pedig a társadalmi távolságtartás mellett rávilágított a középosztálybeliek körében az egyesületi jótékonykodás egyik lehetséges indokára: Fried Margit azt írta riportkönyvében, hogy vannak „jótékonykodó hölgyek", akik csak a társaság miatt járnak az egyesületi ülésekre, azért vesznek részt a munkában, mert az divatos és jó alakalom a társasági életre (Fried, 1908, 47–55.).

Kitekintés

A szegénység, a tartós munkanélküliség ma is létező, megoldásra váró probléma világszerte.[84] A tanulmányban vizsgált kérdés, a rászorulók ambivalens hozzáállására mások is keresik a választ. Egy amerikai népkonyha (Middle City, New England) mindennapjait vizsgáló, az ételek mellett a szociális kérdésekre hangsúlyt helyező, terepmunkára épülő, 1988-ban megjelent amerikai kutatás (Glasser, 1988, 150.) egyik, számunkra is fontos megállapítása, hogy a téma érzékenysége miatt nehéz feltárni azt, hogy a konyhák vendégei hogyan érzik magukat, és milyen attitűdjeik vannak az egész prog-

[83] A járványok keltette érdeklődés nyomán a szocioriportok, a szociográfia előfutáraként a nagyváros szociális, társadalmi problémáit tárták cikkekben és képeken olvasóik elé, a városi középosztály gondolkodásmódját tükrözve (Perényi, 2018, 12.).

[84] A mai Magyarországon működő népkonyhák közül a média révén a legismertebb a Magyarországi Krisna-Tudatú Hívők által fenntartott konyha, amely például karácsonykor, a Blaha Lujza téren oszt ételt a rászorulóknak. A kínált fogásokban a vallási előírásokat és a fogyasztói elvárásokat sikerült összeegyeztetni, ez a működésük kulcsa. Magyaros ételeket kínálnak, de a fűszerezést a vöröshagyma kihagyásával oldják meg, és így a hús nélkül készült, vegetáriánus fogások is nagyon népszerűek. Az ételosztáskor mindig hosszú sorokban állnak a nincstelen és kisjövedelmű rászorulók. A konyhák működését eddig kevéssé vizsgálták a most felvetett szempontból.

ramot illetően.[85] A vizsgálat az egészség és a mentális állapot felől közelíti meg a kérdést, a gazdasági válság és a migráció keresztmetszetében. A fogyasztói szokásokban és beállítódásban az egyes korcsoportok és az egyes etnikumok között is különbségek voltak a kutatások eredményei alapján. Az idősebbek és az afro-amerikaiak ízlésvilága konzervatív, kevésbé elfogadó volt. (A jelen tanulmány esetében a terepmunka helyett csak a nyomtatott forrásokra támaszkodhattunk.) A nemzetközi példák is azt igazolják, hogy a közösségi összefogás és a szociális ellátás az ellátásra szorulók részéről ambivalens érzéseket váltanak ki.[86] Egyrészt szükségük van a támogatásra az anyagi helyzetük miatt, ugyanakkor az étel elfogadása önmaguk és környezetük felé is azt demonstrálja, hogy nem tudnak eleget tenni a társadalom elvárásainak, nem tudnak, nem képesek magukról gondoskodni.

A munkamigráció mai gyakorlata sokféle társadalomtudományi vizsgálat tárgya.[87] Témánk szempontjából fontos megállapítása ezen kutatásoknak, például, hogy az ételek és az étkezés jelentős csatornája a Másik megismerésének, megértésének, illetve az értékrendben való pozícionálásának, azaz, hogy a táplálkozás miben tér el az addig megismert formáktól. De eszköze lehet a határok kijelölésének is, azaz, hogy ki kivel nem ül egy asztalhoz, nem eszik ugyanolyan ételt. Az étel megtestesítheti az idegenbeli egyedüllétet, a kiszolgáltatottságot, a „kivert kutya"-érzést is (Turai, 2018, 208.), amelyet a népkonyhák vendégei is érezhettek.

Az étkezési szokások, az ételfogyasztás, az étel szimbolikus tartalma révén maga is kommunikáció az életmódról, a társadalmi státuszról, az értékekről.[88] Az étkezés helyének az előbbiek értelmében státuszértéke van. Házon kívül – a vizsgált időszakban – elsősorban a polgárság étkezett Budapesten, az alsóbb társadalmi rétegek körében ez nem volt gyakorlat.[89] Mai fogyasztói társadalmunkban a siker mértéke a fogyasztás mértéke, az attól való tartózkodás az elesettséget jelképezi (Törőcsik, 2012). A szociális lecsúszás fogyasztói magatartásra gyakorolt hatásait vizsgálta a Trendinspiráció Műhely a 2008-as gazdasági váltságot követően (Törőcsik, 2011). Megállapításaik napjaink fogyasztói társadalmának a válságra adott reakcióit tükrözik, de mégis érdekes párhuzamot vonni vizsgált témánkkal. A lecsúszás folyamata új döntési stratégiát kíván a kiadások (láthatatlan és látható szegmens) terén, de a legtöbben a látszatra még ügyelnek, mert a fogyasztás egyben az önkifejezés eszköze. A kutatás feltárta, hogy kimagasló az étkezésekkel, ételekkel összefüggő reakciók száma, minden esetben negatív változás, visszalépés történt a korábbi gyakorlathoz képest. A változások ugyanakkor kihatnak az önértékelésre is, stresszforrásként működnek, és ez a folyamat többnyire együtt jár a korábbi vonatkoztatási csoporttól való eltávolodással. Feltételezhetjük, hogy a népkonyhák vendégei is hasonló, komplex problémával álltak szemben a városi

[85] A tartózkodó fogyasztói magatartáshoz, az állami és egyesületi segítségnyújtás rendszerének működéséhez további etnográfiai kutatásokra példák: Martin et al., 2003; Berner et al., 2008.

[86] A kérdést a kulturális adaptáció szemszögéből tárgyalja: Kapitány – Kapitány, 2013; a pszichológia szemszögéből az evés és az alárendeltség problémájához lásd: Forgács, 2013.

[87] Lásd például: Turai, 2108, további irodalommal.

[88] Az életmód és az értékrend táplálkozásra, fogyasztói szokásokra gyakorolt hatásáról, táplálkozási trendek mozgatórugóiról lásd: Horvát et. al., 2005.

[89] A fogyasztás szerkezetén keresztül, rétegződés vizsgálattal írja le Bódy Zsombor a magyar középosztályt az 1920-as évek végén (Bódy, 2002).

társadalomba való beilleszkedés, az akkulturáció első fázisában, amelyre a kor ellátótámogató rendszere nem látott rá, ezért értetlenül álltak előtte.

A népkonyhák gazdasági és társadalmi folyamatok mentén zajló működésének a paraszti és munkásrétegek otthoni étkezéseivel való párhuzamos áttekintése során megállapítható, hogy a közétkeztetésben kínált ételek nem tértek el jelentősen az adott kor paraszti konyháin készült fogásoktól, sőt a húsfogyasztás tekintetében kezdetben még kedvezőbb is volt a menü. A fogyasztói magatartásban[90] tapasztalható hol pozitív, hol pedig negatív tendenciák sokkal inkább a népkonyhákon zajló étkezések menetével, az étkezések körülményeivel állhattak összefüggésben. A paraszti gyakorlattal szinte minden ponton ellentétes forma lélektani szempontból is határt húzott: az önérzet, a presztízs sérült a társadalmi segítségnyújtás elfogadásával. Források hiányában csak feltételezhetjük, hogy kimondatlanul ez állhatott a népkonyhákkal szembeni averzió hátterében. A feltárt tények azonban rávilágítanak arra, hogy a kérdés sokkal bonyolultabb, hogysem az egyéni fogyasztói vélemények megismerése nélkül megérthetnénk, ehhez komplex megközelítésre van szükség. A népkonyhák ebben a kialakult formában nem válhattak a társadalmi integráció eszközévé, de még csak mintaadóvá sem a táplálkozáskultúra, a városi-polgári étrendszerkesztés tekintetében a vendégek beállítódása miatt. Az étkezések menete és körülményei kiemelkedő szerepet játszanak a mai közétkeztetés megítélése esetében is, a tudatos fogyasztóvá nevelés során tekintettel kell lenni az elfogadás történelmi gyökerű társadalmi korlátaira a sikeres működéshez.

A mai gyermek közétkeztetés esetében is a most körbejárt ambivalens hozzáállást lehet dokumentálni: a menzák megítélése sok esetben negatív (Báti, 2018, 81–138.; Várkonyi-Nickel, 2019). A szolgáltatásokat sokan elutasítják, még azok a családok is, amelyek az anyagi helyzetük alapján szociális támogatás keretében ingyen kapják az ellátást, akár az iskolai szünetek idején is. A népkonyhák története kapcsán felvetett kérdések közül van, ami nyitva maradt a források hiányosságai miatt, ugyanakkor a tanulságok a közétkeztetés recens gyakorlatának vizsgálata során magyarázattal szolgálhatnak a fogyasztói szokásokban tapasztalható hasonlóságok révén. A múltra vonatkozó meglátásaink segíthetik a recens jelenségek, a mai menzák működésének, az értékrendek mozgatórugóinak megértését is. Az ambivalens, illetve elutasító fogyasztói magatartás létező probléma, amelynek megoldásához a múltbeli folyamatok feltárása és értelmezése nagyban hozzájárulhat a további interdiszciplináris, táplálkozástudományi, történettudományi és néprajzi kutatások során.

Hivatkozott források

Fővárosi Közlöny
Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyv, XXIV. Budapest, 1925.
Budapest Főváros Levéltára (BFL)
IV. 1403 Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának Iratai.
IV. 1407/b Budapest Székesfőváros Tanácsának Iratai. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára.

[90] Lásd még: Losonczy, 1977.

Hivatkozott sajtó

Az Est
Budapesti Hírlap
Fővárosi Hírlap
Friss Újság
Fővárosi Lapok
Magyarország
Népszava
Pesti Napló
Vasárnapi Újság

Irodalom

Babics András
1952 *A pécsvidéki kőszénbányászat története*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

Bali János
2009 A munkáslakás-kutatás eredményei a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösségben. In: Bali János – Turai Tünde (szerk.): *Élet/út/írások Szilágyi Miklós tiszteletére*. 385–395. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet.

Bányai Irén
1996 *A gázgyári kolónia: az Óbudai Gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Bárth János
1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* 331–424. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bartha Eszter
2017 A munkástörténet-írás új perspektívái. Bevezető. In: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* 7–25. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

Báti Anikó
2008 *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi Értekezések 1./
2018 *Mai menü. Néprajzi tanulmányok a változó táplálkozáskultúráról*. Budapest, BTK NTI. /Életmód és Tradíció 16./

Békésy Géza
1905 A lakásnyomorról. *Közgazdasági Szemle*, 33, 165–178.

Bélay Vilmos
1961 Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán, 1790–1848. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 14, 363–407.
Berner, Maureen – Ozer, Trina – Paynter, Sharon
2008 A Portrait of Hunger, the Social Safety Net, and the Working Poor. *Policy Studies Journal*, 36, 3, 403–420. DOI: 10.1111/j.1541-0072.2008.00274.x
Birta István
1968 Az ózdi vasgyár munkásviszonyai a századforduló idején. *Borsodi Történelmi Évkönyv*, II, 249–303.
Bódy Zsombor
2002 Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall*, 10, 187–199.
Boldizsár Iván
1961 Egy budapesti bérház szociográfiája. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. 135–144. Budapest, Magvető Kiadó.
Csergő Hugó
1919 *A budapesti nyomor vörös könyve*. Budapest, Népjóléti Központ.
Csifféry Gergely
1979 Az egercsehi bányászok életkörülményei 1907–1946. *Archívum,* 9, 123–147.
Darvas József – Bálint György – Jahn Ferenc – Forgács Antal
1961 Visegrádi utca 20-24. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. 145–163. Budapest, Magvető Kiadó.
Deáky Zita
2015 *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Budapest, Gondolat Kiadó.
Faragó Tamás
1992 Családok és háztartások Budapesten (1850–1944.) In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, Ethnica.
Fél Edit – Hofer Tamás
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó.
Forgács Attila
2013 *Az evés lélektana*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Fried Margit [Ego]
1908 *Pest és Pestiek*. Budapest, Magyar Kereskedelmi Közlöny Kiadása.
Glasser, Irene
1988 *More than Bread. Ethnography of Soup Kitchen*. Tuscalosa, The University of Alabama Press.
Gyáni Gábor
1992 *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, Magvető Kiadó.
1994 *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. /Históriai Könyvtár 4./

Gyáni Gábor – Kövér György
1998 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Életmód: A lakáskultúra*. 307–316. Budapest, Osiris Kiadó.
Harsányi László
2019 *A fényből a sötétbe. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei, 1909–1950*. Budapest, Napvilág Kiadó.
Héjj Csaba
2007 Szegények cifra nyomorúsága a nagy válság és szocialista fordulat évében – avagy a takarékosság anatómiája, In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. 283–292. Budapest – Pápa, Hajnal István Kör. /Rendi társadalom – polgári társadalom 18./
Holló Szilvia Andrea
1998 A hatósági népkonyhák szervezetének kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 27, 85–91.
Horváth J. András
2010 *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegyesítés éveiben*. Budapest. /Disszertációk Budapest Főváros levéltárából 2./
Horváth Á. – Füredi Kovács A. – Fodor M.
2005 Az értékrend hatása a táplálkozásra. *Élelmiszer, táplálkozás és marketing.* II. 1–2. www.taplalkozasmarketing.hu (letöltés ideje: 2014. november 10.)
Jahn Ferenc
1961 Hogyan éltek a kispesti téglagyári munkások? (1938) In: Meggyesi János (vál.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. 35–37. Budapest, Magvető Kiadó.
Jávor Kata
2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 601–692. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Juhász Katalin (szerk.)
2012 *Falu a városban: az angyalföldi OTI-telep*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
Kállai Gyula
1961 324 lélek sínylődik a pesterzsébeti nyomortanyán. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. 38–41. Budapest, Magvető Kiadó.
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
2013 *Látható és láthatatlan világok* az *ezredfordulón … és utána*. Budapest, Typotex.
Kisbán Eszter
1997 Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* 417–582. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2009 Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I.2. Táj, nép, történelem.* 406–425. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2014 „A Nemzet Gazdasszonyai" – gyorsjelentés 1861–1864. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárth János tiszteletére írott tanulmányok*. 788–805. Baja, Türr István Múzeum.

Knézy Judit
2008 Háztartási iskolák, tanfolyamok és a táplálkozáskultúra alakulása a 20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve,* XLVII, 489–513.
2010 Háztartási iskolák és tanfolyamok hatása a 20. században. Édes tészták és sütemények készítésének elsajátítása a falusi közösségekben. In: Báti Anikó – Csoma Zsigmond – Mészáros Márta (szerk.): Édes ünnepek és cukormentes hétköznapok. Édes sült tészták és sütemények a kora újkortól Magyarországon. *Studia Caroliensia,* XI, 3–4, 143–164.
Kovács Lydia
1916 *Két esztendő. Képek a pesti frontról*. Budapest, Pallas Nyomda.
Kovalovszky Miklós
1961 Egy Pest környéki iskola társadalomrajza. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. 55–80. Budapest, Magvető Kiadó.
Losonczy Ágnes
1977 *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat Kiadó.
S. Martin, Katie – T.Cook, John – L. Rogers, Beatrice – M. Joseph, Hugh
2003 Public versus Private Food Assistance: Barriers to Participation Differ by Age and Ethnicity. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 35, 5, 249–254.
Mészáros Balázs
2011 *Alsó társadalmi rétegek Pécsett 1850-1920. A szegényügytől a szociálpolitikáig.* ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola. Kézirat.
Mialkovszky Mária
1977 Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn. *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve,* 1975–76, 54–95.
Mravik Patrik Tamás
2018 „4-5 közte 16 gyerek". Fővárosi munkásháztartások a XX. század első felében a kvantitatív és narratív források tükrében – egy társadalomtörténeti vizsgálat tapasztalatai. *Korall*, 72, 205–226.
Nagy Péter
2016 *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Budapest, Napvilág Kiadó.
Németh Imre
1977 Adománygyűjtés. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 32. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Paládi-Kovács Attila
2000 Az ipari munkásság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 239–308. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2002 Munkásház és -lakás 1870–1920. *Ház és ember*, 15, 147–162.
2007 *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Perényi Roland
2018 *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján.* Budapest, Napvilág Kiadó – BTM Kiscelli Múzeum.

Pethő László – Horváth Sándor – Tóth Eszter Zsófia (szerk.)
2003 *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, Napvilág Kiadó.
Pócs Éva – K. Csilléry Klára
1987 Szegények etetése. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 577. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Rézler Gyula
1938/1945 *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Budapest, Faust Könyvkiadó.
Somogyi Mihály
1913 Tanköteles gyermekek iskolai élelmezése. *Városi Szemle*, 748–796.
1914 Táplálkozási reform a háborúban. *Huszadik Század*, 2, 205–208.
Szuhay Péter
2001 Mátyás tér 14. – a ház története a lakók emlékezetében. Esszé egy városantropológiai kutatásból. In: Bali János – Jávor Kata (szerk.): *Merítések. Tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére.* 379–395. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék.
Tomka Béla
2015 *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest, Osiris Kiadó.
Törőcsik Mária
2011 *Szociális lecsúszás és fogyasztás*. Trendinspiráció Műhely. www.trendinsipiracio.hu/letoltesek/dokumentumok/szocialis_lecsuszas_és_fogyasztas.pdf (letöltés ideje: 2020. március 10.)
2012 *Státus-mutató ételfogyasztás.* Trendinspiráció Műhely. www.trendinsipiracio.hu/letoltesek/dokumentumok/status_mutato_etelfogyasztas.pdf (letöltés ideje: 2020. március 10.)
Turai Tünde
2018 *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Budapest, Balassi Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kuatóközpont.
Umbrai Laura
2008 *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest, Napvilág Kiadó.
2009 A budapesti túlzsúfolt lakások. *Sic Itur Ad Astra*, 60, 137–148.
2017 Mit evett Budapest? A főváros élelmezéspolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916. A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. 267–301. Budapest, Napvilág Kiadó.
2018a A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig, a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben. *Múltunk*, 63, 2, 132–165.
2018b A budapesti hatósági népkonyhák története az 1860-as évektől az első világháború kitöréséig. *FONS*, 25, 3, 305–345.
2020 A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága „az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására”. *Múltunk*, 65, 1, 115–144.

Valuch Tibor
2012 Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall*, 49, 5–16.
2013 *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Várkonyi-Nickel Réka
2017 *Rimaiak a gyárak völgyében. Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi Értekezések 6./
Várkonyi-Nickel Réka – Greiner Erika – Varga-Nagy Veronika
2019 Hagyomány, globalizáció, előírás. A gyermek közétkeztetés társadalomformáló szerepének vizsgálata a XX. században. In: Borbély Sándor – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXVI. 123–144. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.

Anikó Báti – Laura Umbrai

EATING IN A COMMUNAL KITCHEN IN BUDAPEST. VERSIONS AND AVERSIONS FROM THE HISTORY OF PUBLIC CATERING (1860–1939)

The basis for Budapest's population growth at the end of the 19th century was provided by migrants from the countryside, mostly industrial workers. The examination of the social tensions created by their arrival provides a good demonstration of the changes in social policy, one of the elements of which is the operation of communal kitchens. In the middle of the 19th century, the main driving force behind the founding of communal kitchens was individual, religious charity, and by the end of the century, social solidarity and state involvement also emerged in relief efforts. Our study examines the development of soup kitchens in Budapest based on historical sources, official documents, and contemporary press materials. Using the ethnographic results of food culture research, it seeks to explain why official public kitchens were not popular. From an ethnographic point of view, the process of the lifestyle change of workers just breaking away from peasant life and moving to Budapest and its metropolitan area is still little explored, as is the process of the embourgeoisement of the peasantry. To interpret the processes that accompany labor migration, we can draw parallels between the eating habits of their regions of origin, the value systems related to work and food, and the common meals organized for agricultural workers while working away from home. Through a historical and ethnographic approach, the transitional, evolving features of urban foodways emerge in the context of communal kitchens in parallel with the lifestyle change.

Keywords: soup kitchen, public kitchen, lifestyle change, social policy, value system

Várkonyi-Nickel Réka

„KIS KOSZTOSOK" A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. ELŐTANULMÁNY AZ ÓZDI ÉS A SALGÓTARJÁNI MUNKÁSGYERMEKEK TÁPLÁLKOZÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ[1]

A magyar nagyipari munkásság életmódjának vizsgálata során, a gyermekkor jellegzetességeinek leírása és elemzése, sajnos szinte teljesen hiányzik mind a történeti, mind a néprajzi munkákból. Pedig a gyermekek életmódjának, munkába nevelődésének vagy éppen táplálkozásának leírása és tudományos elemzése ugyanolyan fontos a munkásság életmódjának vizsgálatakor, mint a parasztság esetében, mégis az előbbivel jócskán adós a hazai néprajz- és a történelemtudomány. Jelen tanulmány kísérletet tesz az ózdi és a salgótarjáni acélgyári kolónián iskolába járó gyerekek táplálkozására vonatkozó legrégebbi emlékek megragadására, és alapjául kíván szolgálni egy jövőbeli, nagyobb időintervallumot átfogó gyermek-táplálkozástörténeti vizsgálatnak az (egykori) északmagyarországi ipari kolóniák példája alapján.

Az 1949-ben általánosan bevezetésre kerülő gyermek-közétkeztetés[2] előzményeit már megtaláljuk a Horthy-korszak szegényétkeztetésében, illetve a szintén szociális rászorultság alapján adott gyermek-élelmiszersegélyezésben is. Habár a szovjet mintára bevezetett általános közétkeztetés az 1950-es években már mindenki számára rendelkezésére állt Ózdon és Salgótarjánban is, az első két évtizedben mégsem vették igénybe azok a gyermekek, ahol a család idősebb nőtagjai otthon voltak és háztartást vezettek. Menzás az a tanuló lett, aki „rászorult", és ez a fajta segély-jelleg mindvégig beárnyékolta a közétkeztetésről kialakított általános képet. Nem könnyű megragadni a témát több mint egy emberöltő távolságból. Az acélgyári kolónia egykori lakói és munkásai egyre kevesebben vannak, 80 és 90 év feletti férfiak és nők, akik első hallásra gyakran értetlenül álltak a kérdésem előtt, hogy milyen ételekre, menüsorokra emlékeznek gyermekkorukból? Arra már könnyebb volt választ kapnom, hogy mi volt a kedvenc ételük? Mégis sokkal szívesebben mesélnek a gyermekek közti háborúzásokról, a nagy focimeccsekről, a suhingózásról,[3] vagy a gombfocihoz hasonló „smólozásról"[4], mint arról, hogy mit kentek a kenyerükre, uzsonnára.

---

[1] A tanulmány a Nemzeti Kutatási, fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, az NKFIH, 128925 K-18 nyilvántartási számú projekt keretében valósult meg.

[2] 182/1949. (VIII. 6.) Korm. számú rendelet Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet létesítéséről 1. § (1.)

[3] A „sungórozás" vagy „suhingózás" közkedvelt játéka volt a salgótarjáni acélgyári gyerekeknek. A kolónia szomszédságában álló Kucor-hegyen, az evangélikus templom mögött bányászták a vörösagyagot, amelyet megnedvesítettek és apró gömböket gyúrtak belőle. Fűzfa- vagy mogyoróveszszőre szúrták és azt meglendítve egész messzire, a Füleki útra, de néha még a „Kolduspalotákig" is ellőttek vele (Várkonyi-Nickel, 2017, 165.).

[4] A nagyobbacska fiúk gombfocihoz hasonló játéka volt az úgynevezett „smólozás". ehhez minden háztartásból igyekezetek elkérni a schmoll cipőpasztás dobozt. Az volt a jó, ha minél nagyobb volt,

„Talán ott kell kezdenem, hogy életem során nem helyeztem nagy súlyt az étkezés fontosságára. Gyerekkoromban arra neveltek, hogy reggel délben és este rendszeresen kell étkezni, aztán, ha játszás közben elfáradtunk, vagy megéheztünk, akkor bementünk édesanyánkhoz és kértük paprikás-, vagy cukros-zsíros kenyeret és elmajszoltuk, majd folytattuk a játékot" (K. István).

A gyermekek táplálkozása fontos eleme az életmódkutatásoknak, hiszen a gyermekek étkezése és étkeztetése az egészségüket, egész későbbi felnőtt életüket meghatározza, az étkezéshez fűződő szokásokat pedig éppúgy, mint a menüsorokat, generációk viszik tovább, szinte észrevétlenül. Izgalmas területe a társadalomtörténeti és a néprajzi kutatásoknak a táplálkozástörténet. A híres ókortudós, Jan Assmann szerint a múltat az emlékezés rekonstruálja, így tulajdonképpen azáltal keletkezik, hogy kapcsolatba lépünk vele (Assmann, 1999, 32.). Amit a hétköznapi nyelvhasználatban egyszerűen memóriának nevezünk, az valójában különböző tevékenységek bonyolult hálózatát jelenti, amely vizsgálatakor kiderül, hogy a múlt sokkal inkább változó, mint állandó képet mutat, mivel a jelen szülte problémahelyzetek és szükségszerűségek alapján állandóan szelektáljuk és szűrjük emlékeinket. Igaz ez a gyermekkori táplálkozásra is. Az emberek nagyobbik fele (ők azok, akik nem vesznek részt a főzésben, az élelmiszerek előállításában), ritkán gondolja végig, hogy mikor mit eszik? De egy hosszabb beszélgetés közben folyamatosan felbukkanó emlékek között végül eljuthatunk az ünnepi és hétköznapi menüsorokig. Az emlékezet pszichológiai vizsgálatának egyik nagy úttörője Frederic C. Bartlett volt, aki az 1930-as években rávilágított arra, hogy az egyéni emlékezet nagyon is társas természetű.[5] Egyszerűbben fogalmazva: az egyéni visszaemlékezéseket nagyban befolyásolja, hogy mások hogyan emlékeznek vissza az adott eseményre. Jelen tanulmány kutatómunkájának egy szakaszában különleges helyzet állt elő, a COVID-19 pandémia alatt elrendelt országos korlátozások miatt nem találkozhattam interjúalanyaimmal, csak telefonon és levélben kérhettem őket emlékeik felidézésére. Habár a telefonos interjúim során csak én álltam beszélgetőpartnerként az interjúalanyaim rendelkezésére, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy azok az interjúalanyaim, akik ismerték egymást, sokat beszélgettek telefonon a témával kapcsolatban, és több levelet is váltottak, így végül 8 beszélgetőtárstól (öt férfi és három nő) érdekes és izgalmas kép kezdett el kirajzolódni a két világháború közötti kolóniai gyerekek táplálkozásáról.

Napjainkban Salgótarján és Ózd két elöregedő város, amelyek népessége egyre inkább csökken, és a félig elbontott, lepusztulóban lévő, rozsdafoltos ipartelepek igazi városképi sebként tátonganak a városok belterületén. Mindkét település középpontját a gyárak jelentették, amelyek köré épültek a kolóniák, tiszti és munkás lakótelepek és később a polgári város. Ózd, összeolvadva a környékbeli falvakkal, Borsod megye második legnagyobb városa, Salgótarján pedig Nógrád megye megyeszékhelye lett. A mai Salgótarján 1850-ben még csak 800 lakossal rendelkező falu volt, de 1869-ben már közel 4200 embernek, 1910-ben pedig 13726-nak adott otthont és megélhetést. Ózd teljes lakossága 808 főből állt 1850 körül, ami a századfordulóra megtízszereződött. (Szom-

mert homokkal megtöltve a nagyobb erősebb, stabilabb játékosnak számított (Várkonyi-Nickel, 2017, 165.).

[5] Bővebben lásd az alábbi művet: Bartlett, 1932/1995.

széd, 1998, 119.) Salgótarján és Ózd is a szénbányászat és a kohászat megindulásának köszönhette fejlődését, és gyors ütemben a korai kapitalista iparvállalatok két legjelentősebb vidéki központjává fejlődött. A vállalatok közül országos szinten is kiemelkedett az 1881-ben alapított Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., röviden: az acélgyár, munkásjóléti intézményeivel és a korszak nívójához mérten kiemelkedően színvonalas munkás és tiszti lakótelepeivel.[6] A gyárak felépülését követően legnagyobb számban csehek, németek és osztrákok érkeztek mindkét településre. A toborzás egy egészen egyedi, lokális társadalom alapjait fektette le, mivel a lakosság túlnyomó többsége nem a településhez, hanem a vállalathoz, azon belül is a gyárhoz kötődött.

> „Az acélgyáriak voltak a legjobb keresetű, legjobb módú emberek. A bányánál, meg aztán az üveggyárnál is voltak olyan kevésbé kényelmes, szoba-konyhás, gyengébb minőségű lakások. Az acélgyáriaknak mind rendes lakásaik voltak. A nagyobb házaikat úgy hívták, hogy „kolduspaloták”, mert kényelmesebb, jobb lakások voltak, mint a városban máshol. De fürdőszoba még abban sem volt, de akkor is. Olyan rátartiak is voltak, később úgy mondták, hogy munkásarisztokrácia. Sorompóval zárták el az acélgyárba vezető utat. A lányok boldogok voltak, ha acélgyári udvarlójuk volt” (M. Éva).

A Rima vezetése Salgótarjánban és Ózdon is hasonló szociális és jóléti intézményrendszert alakított ki. Ennek fontos része volt a vállalati lakótelepek létesítése, azonban a gyárak munkavállalói közül csak a tisztviselők és a megbecsült szakmunkások kerülhettek a telepekre. Ózdon, a kolóniákon a társadalmi rétegek is elkülönültek. A vasgyár vezetői az úgynevezett Tisztisoron éltek, a főmérnökök pedig a Nagyamerikának és Kisamerikának nevezett településrészeken.[7] A ózdi kolóniától eltérően, Salgótarjánban a tisztviselők nem voltak területileg elkülönítve a munkásoktól. Egy utcában laktak, csak lakásaik méretei, illetve a gyártól való távolságuk utalt a rangbéli különbségre. A lakások mellett plusz „szolgáltatásként” kis kerteket és disznóólakat is létrehozott a vállalat, hogy a családok megtermelhessék egyéni zöldség- és hússzükségletüket.

A gyerekek számára a kolónia zárt világ volt, mintegy védőburokként fogta őket körbe. A vállalat segített élelmezésükben, felruházásukban, taníttatásukban, ezzel tulajdonképpen a szocializációs folyamat részét képezte a gyárhoz tartozás tudata. A fiúk többnyire átvették apjuk szakmáját, és magától értetődő volt, hogy megmaradtak a Rima keretein belül, úgy tartották, hogy: *„nem láttak túl a sorompón”*. A harmincas években pontosan délután kettőkor, este hatkor és reggel fél hatkor szólalt meg a műszakváltást jelző éles gőzkürt hangja. A dudán kívül Salgótarjánban a gyerekeknek a játék végét jelentette a kolónia végében álló katolikus templom felől érkező harangszó is. *„Hát haza kellett menni mire harangoztak. Délben meg este hatkor vagy nyáron nyolckor*” (A. Árpád).

Ózdon, akárcsak Salgótarjánban, már a 19. század közepén létesítettek vállalati elemi iskolát, amely a millennium évében, 1896-ban új épületet kapott, amit később ki is bővítettek. Salgótarjánban ez sokáig váratott magára. Habár az 1920-as évek legelejére

[6] A salgótarjáni életmóddal bővebben foglalkoztam monográfiámban: Várkonyi-Nickel, 2017. Az ózdimunkások életmódját pedig Nagy Péter mutatta be monográfiájában: Nagy, 2016.

[7] Az ózdi kolóniákról bővebben lásd: Csontos – Vass, 2001.

a salgótarjáni telepi iskola már kicsinek bizonyult, és az ózdihoz hasonló modern iskola építésére többször megfogalmazódott az igény, ám az első világháború elhúzódása hosszú időre elnyújtotta a tervek megvalósítását. Végül 1928-ban Marshalkó Béla okleveles építész megbízást kapott az új iskola építészeti tervének és műszaki leírásának kidolgozására, és 1929-ben nyílt meg az épület a tanulók előtt. A vállalat mindkét telephelyén igyekezett a legjobb hírű tanárokat megnyerni iskoláik számára, és a kiemelkedően jónak számító fizetésen felül ideális munkakörnyezetet is teremtettek, az iskola magas szintű technikai és oktatási felszereléseivel. Az iskola mindkét városban szorosan hozzátartozott a közösségi élethez, gyakran rendeztek termeiben az egész kolónia számára szóló ünnepségeket, műkedvelő előadásokat, és a tanulói rendszeresen felléptek a hivatalos gyári és városi eseményeken is. Ózdon és Salgótarjánban is egy épületben működött az elemi és az iparostanonc iskola és a kötelező elméleti és gyakorlati tantárgyak oktatására használatos termeken felül tankertészetet is fenntartottak.

Az iskolának ebédlője nem volt. A gyerekek hazajártak ebédelni. Tízórait és uzsonnát otthonról vittek magukkal. A második világháború előtt a tanítás délben ért véget, délután pedig már nem volt iskolai elfoglaltságuk. Ez alól kivételt képezett a háborús oktatás, amikor osztott tanrendben üzemelt az iskola. Voltak délelőtti és délutáni osztályok is, de így is csak fél napos iskolai oktatásban részesült minden tanuló.

> „…volt, hogy délután jártunk hetenként felváltva az iskolába, nem tudom miért, valószínűleg túl sok gyerek járt a suliba, és nem fértünk el egyszerre az osztálytermekben. Ilyenkor anyám megebédeltetett először és háromnegyed egykor aztán elsétáltam az iskolába" (F. Tamás).

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. magas színvonalú szociális és kulturális intézményrendszert tartott fenn minden telephelyén, így Salgótarjánban és Ózdon is. A létesítmények a kolóniákhoz hasonlóan szintén a gyár közvetlen közelében helyezkedtek el. Az acélgyárhoz köthető munkásjóléti intézmények közül Ózdon 1881-ben jött létre a Tiszti Kaszinó – Salgótarjánban csak 1888-ban – mely a tisztviselők művelődését szolgálta, míg a munkások kulturális létesítménye, az Olvasó Egylet 1871-ben (még az előző vállalat berkein belül) alakult meg Salgótarjánban, és 1884-ben Ózdon. Mindkét helyen székházat is kaptak, de az ózdi épület színházterme olyan monumentálisra sikerült, hogy a hatodik legnagyobb volt az országban. Miért fontos mindez a táplálkozás szempontjából? Mert az Olvasó Egylet helyiségeinek hátsó traktusában kapott helyet mindkét városban a vállalati élelmiszerüzlet, amelyet Ózdon *provizerátnak*, Salgótarjánban *magazinnak* neveztek. A gyárban dolgozók itt kedvezményesen vásárolhattak, az áruk ellenértékét egy könyvecskébe jegyezték, melyet a fizetés idején vonták le. A kolónia lakossága, a saját maga által, a kiskertben megtermelt zöldségen, tojáson és húson kívül ezekből az üzletekből fedezte teljes élelmiszer és nyersanyag szükségletét. A Tiszti Kaszinó alagsorában ezen kívül mindkét városban fenntartottak egy kisméretű üzemi éttermet (salgótarjáni gúnynevén a „Mamlaszt"), hogy a nőtlen, egyedülálló munkások meleg ételhez juthassanak. Sikerült értékes információkat kapnom az itt működő, két világháború közötti üzemi konyha színvonaláról is.

„Salgótarjánban a RIMA minden időben fenntartott konyhát, mert a dolgozók kétharmad része vidékről bejáró volt és a tizenkét órás műszakok mellett csak így juthattak meleg ételhez. […] Édesapám 1921-ben került az acélgyárba és a többi fiatal tisztviselővel szintén az üzemi konyhán étkezett. A háborút követő inflációs időben nehéz volt élelmet szerezni. Egy kis idő multán azt vették észre, hogy az étel tele van bogarakkal, kövekkel, mindenféle törmelékkel. Elkezdték gyűjteni ezeket és kitűzték egy fatáblára. Mikor tele lett a tábla, panaszra jelentkeztek az igazgatóhoz. Liptay úr nézte a különös gyűjteményt és hivatta Sajfert urat, aki olyan gondnok féle volt az élelmezés terén. Mutatta neki a gyűjteményt, hát ehhez mit szól Sajfert úr? Az úgy lehet, hogy a háborús időkben mindig gondoskodtunk tartalékról. Beszereztünk jópár láda főzelékfélét, babot, borsót, lencsét. Sokáig nem kellett ezeket felhasználni, de gondoltam, most már el kellene fogyasztani. Pár ládát fel is használtak a konyhán. Ezekben fordulhattak elő ilyenek. Jó, jó, mondta Liptay úr, de hát ki kellett volna belőle válogatni a koszokat! Nincsen erre személyzet, csak egy négyórás asszony van, aki mosogat. Aztán Liptay úr elrendelte, hogy dobják a szemétbe ezeket a ládákat! Sajfert úr keserűen vette tudomásul az utasítást, de akkor mit adunk ebédere a dolgozóknak? Piaci beszerzéshez csak dél felé ad ellátmányt a pénztár, amikor már nincs piac. Másnap lehet érte vásárolni, de akkor már csak a felét éri a pénz. Kössenek szerződést egy őstermelővel, aki naponta szállítja a főzni valót! Hát, így valamit javult a helyzet, de az igazi változás csak 1925-ben következett be, amikor az új Pengő felváltotta a Koronát” (Ü. László).

Habár a vállalat államosítását követően Ózdon és Salgótarjánban is megváltozott a Tiszti Kaszinó épületének funkciója, és az emeleti traktusa megszűnt szórakozóhely lenni, mert a dísztermet a Nagyüzemi Pártbizottság vette igénybe, és itt alakította ki irodáit, tanácstermeit, a salgótarjáni épület földszinti része megmaradt annak, ami eredetileg is volt: élelmezési üzlet, Pogáts István üzletvezető lakása, legszélső részében az italmérés, és megmaradt a „Mamlasz” is. „A nőtlen, teljesen magányos, fiatalabb dolgozók ebédeltetését ezután is a kezelő, Pogáts biztosította, s ehhez két kis szobácska állt rendelkezésre kb. 4 – 6 asztallal. Neve is volt: „mamlasz”. Tótos eredetű, jelentése ügyetlen, magatehetetlen stb. […] A nyersanyag beszerzése, a piac még ki nem alakult zavartalan működése miatt, meglehetősen szegényes felhozatallal rendelkezett. Ebédelni viszont kellett, – így Pogáts üzletkezelő azzal kedveskedett ügyfeleinek, amit éppen össze tudott kaparni. […] a sorozatos, egyhangú ebédek, főleg a gyakorta feltálalt káposzta ételekre mintegy utalásul […] új értelmet kötöttek a bejárat fölötti betűk [M. K. P.] jelentéséhez. A „keresztelés” alapján a tábla lényegében – szerintük, – azt hirdette: **M**a **K**áposzta **P**ogátsnál!” (Vertich, 1999, 29.). Ez az értelmezés a tarjáni munkások között tartotta magát csaknem az üzemi konyha intézményének bevezetéséig.

A férjezett nők mindenekelőtt anyák és gazdasszonyok voltak. Interjúalanyaim elmondása szerint a háztartásban segítségül vették gyermekeiket, de csak részmunkákat végeztettek velük, a munka összefogását mindig fenntartották saját maguk számára. Az ebédet általában a gyerekek vitték a gyárba édesapjuknak. „*Édesapám 1936-ban került az ózdi gyárba napszámosként alkalmazták. 12 óra volt a munkaidő. Én ebédet vittem édesapámnak a gyárkapuhoz.”* (K. István)

A Tiszti Kaszinó keretei közül indult Salgótarjánban, az államosításig aktívan üzemelő acélgyári Ludovika Gyermeksegélyező Nőegylet is, akik minden tanév elején elkezdték úgynevezett „reggeliző akciójukat”. Az akció keretében például az 1937-es tanév folyamán 42 szegény sorsú, alultáplált gyermek kapott 3 dl tejből és 4 dkg ke-

nyérből álló reggelit.[8] Karácsonykor felmérték a szegényebb sorsú acélgyári munkásgyermekek ruhaigényeit és a karácsonyi ünnepségen kiosztották számukra a megdelelő számú cipőt, öltönyt, kabátot és leányruhákat. *A Munka* 1926. évi egyik cikke jól megvilágítja a jelen tanulmány számára legjelentősebb segítségnyújtás jellegét:

> „Ebédakció az Acélgyárban a nehéz gazdasági viszonyok okozta inség, a multban jó anyagi viszonyok, szorgalmas munka és megelégedés között élő acélgyári munkásság otthonába is befurakodott. A keresőnélküli özvegyek, a beteg és munkaképtelen nyugdíjas családok nem tudják már elrejteni az eddig takargatott nyomort. A szülők gondterhes, a gyermekek vértelen, sápadt arca minden jajszónál fájdalmasabban beszél. A gyár igazgatósága örömmel fogadta a felvetett eszmét a rosszultáplált inséget szenvedő gyermekeknek ebédkoszttal való ellátására. Az A. Gy. Nőegylettel karöltve kérelemmel fordult a telep jobbmódban élő társadalmához, mely áthatva az akció nemes gondolatától, nagy áldozatkészség tanujelét adta. Ezidőszerint 38 gyermek ebédkosztja van biztosítva."[9]

A tanulmány címében is szereplő „kis kosztosok" keresztnevei fennmaradtak a nőegylet dokumentumai között, ám vezetéknevüket gondosan és diszkréten egyetlen betűre rövidítették. Az „ebédeltetők" névsora viszont éveken át teljes névvel fennmaradt, így jól vizsgálható. A legtöbb gyermeket a tisztviselők vendégelték meg, de jelentős számban találhatunk előmunkásokat és szakmunkásokat is a listában. Menüsorok vagy a gyermekek ételeire vonatkozó javaslatok Salgótarjánban sajnos nem maradtak fenn, így csak az interjúkban elhangzottakra tudok hagyatkozni. A gyermekétkeztetésre vonatkozó ózdi dokumentumok levéltári kutatása még folyamatban van, reményeim szerint bőségesebb anyagot találok, mint a salgótarjáni kutatásaim alkalmával. A salgótarjáni interjúalanyaim közül a jobb módú családból származók sem emlékeztek rá, hogy náluk „kosztos" ebédelt volna, de arra többen is visszaemlékeztek arra, hogy otthonról hozott uzsonnájukat megosztották a társaikkal.

> „Miután nekem édesanyám mindig is háztartásbeli volt, vagyis nem dolgozott - legalábbis keresete ebből soha nem volt, de rengeteget dolgozott ránk mindig - szóval mindig otthon volt, így nem voltam rászorulva, hogy az iskolai menzát igénybe vegyem. Igazából nem is emlékszem rá, hol volt ilyen, jártak-e oda a gyári többi gyerekek? Ezzel szemben tuti, hogy az édesanyám által minden napra papírzacskóba becsomagolt uzsonnámat minden nap megosztottam a szegényebb gyerekekkel" (K. István).

A visszaemlékezések között általánosnak mondható, hogy húsételeket jelentősen kisebb mértékben és kevesebb alkalommal fogyasztottak, mint napjainkban. Egy ózdi munkás származású interjúalanyom és a salgótarjáni, szintén munkás családból származó C. Lenke szerint hétköznap nem ettek húst, csak a hétvégén voltak a húsos (és a süteményes) napok, a hét többi napján leginkább hüvelyeseket és tésztaféléket fogyasztottak: mákostésztát, krumplis tésztát, krumpligombócot, sztrapacskát, tócsnit. Egy ózdi tisztviselő családból származó interjúalanyom viszont úgy emlékszik, hogy náluk többször került húsétel az asztalra, de két tésztanap minden héten volt, a szerda és a péntek.

[8] MNL Z 371 63. csomó.

[9] *A Munka*, 1926. február 6. Vezércikk.

Ennek alapvetően vallási okai voltak. A pénteket böjtös napként tartották számon. Egyedül ő említett „felvágottat” és „szalámit” is a kisétkezésekhez kínált vajas kenyéren. A többi interjúalanyom uzsonnára legtöbbször zsíros, lekváros, mézes, cukros, paprikás, vagy „májkrémes” kenyeret vitt magával az iskolába.

„Például prézliből, meg élesztőből valami kis fűszerezéssel, és főzéssel olyan finom »kenőmájast« tudott csinálni [édesanyám], hogy csuda, és ez volt rákenve a két szelet kenyér közé az uzsonnámba. A kenőcs kétoldalt kitüremkedett, és eláztatta a papírzacskót egy kicsit. »Fricsi! Stopp a fele!« - jelentkezett valamelyik gyerek minden nap, és mindig oda is adtam nekik, akik boldogan falatoztak a »májkrémes« kenyérből” (F. Tamás).

A szárazhüvelyesekből és olajos magvakból a jelenleg hatályban lévő EMMI rendelet szerint, a mostani közétkeztetőknek tíz nap átlagában legalább egy-egy adagot kell biztosítaniuk. Az interjúalanyaim elmondása alapján ők rendszerint ennek legalább a dupláját fogyasztották, ami a mai, leginkább száraztészta és húsalapú étkezéssel összehasonlítva, jóval magasabb vitamin, ásványianyag és növényi fehérje mennyiséget biztosított a munkásgyerekeknek. A napjainkban rendszeresen adott (kevesek által kedvelt) paraj vagy spenót a háború utáni években még nem volt általánosan elterjedt az ózdi háztartásokban.

„A közösségi étkezéssel először az ózdi gyári elemi iskola Kőaljai tagiskolájában (ez ma nagyon divatos szó) találkoztam, amikor én a Sajónémeti Vízműtelepről vonattal jártam be, és az iskolában néhányunknak ebédet adtak. Ekkor sem a minőségre figyeltem, hanem örültem, hogy kaptam. Én ugyanis csak a délutáni munkásvonattal tudtam hazautazni. A következő közös étkezéssel a miskolci egyetemen találkoztam 1952-ben, amikor még nem készült a menza konyhája és étterme. Miskolcról hozták az ebédet és a főépület folyosóján volt az étkeztetés. Itt is örültünk, ha késve is, de megérkezett a szállító kocsi és ebédhez, vagy vacsorához jutottunk.

Itt az volt az egyik emlékezetes esetem, amikor spenót volt ebédre. A szülői háztól ez az étel általam nem volt ismert, a társaim pedig fújjozták az ételt. Az egyik ételosztó annyira begorombult, hogy az egyik diáknak a fejére csapott a spenótos kanállal. Én szép csendben eloldalogtam és csak a levest kértem, arra gondolva, hogy majd pótolom a Népboltból a 2,70 Ft-os kolbásszal. Igen ám, de az egyetlen Népbolt éppen leltározott. A diákszállói szobában meg senkinek sem volt még kenyere sem. Nagyon hosszú volt a vacsoráig az idő, éhes voltam és akkor megfogadtam, ha legközelebb spenót lesz ebédre, bizony én megeszem, akár milyen rossz is lehet. Azóta termelem (spenót, mángold, nemes paraj) és szeretem a spenótot” (K. István).

A mai szokásokhoz viszonyítva is figyelemreméltó, hogy a tej és a tejtermékek meglehetősen nagy mennyiségben szerepeltek az otthoni étlapon, ugyanúgy, ahogy a segélyezett gyermekek menüjében. Az elmondások alapján elsősorban a kisétkezéshez adtak tejet, illetve a tejet önmagában is fogyasztották kisétkezés (reggeli vagy uzsonna) helyett. Az elalvás előtti tejivás az általános vélekedés szerint nyugodt álmot biztosított. A tehéntej még több is volt, mint amit a mai közétkeztetési rendeletben előírnak, azaz a napi háromszori étkezés esetén 10 nap átlagában 3 liter tej vagy ennek megfelelő kalcium tartalmú tejtermék (Várkonyi-Nickel – Greiner – Varga-Nagy, 2019). En-

nek hátterében az állhat, hogy az akkori táplálkozási vizsgálatok alapján konszenzus volt azon a téren, hogy a kalcium legjobban hasznosuló formája a tej- és tejtermékek, amelyből a magyar lakosság általánosságban nem fogyasztott elegendő mennyiséget. A növényi táplálék elfogyasztása során a szervezetbe kerülő kalcium mennyiségét nem vették figyelembe, így a közétkeztetésben éppúgy, mint a megfelelő életszínvonalon élő munkáscsaládoknál, már ezekben az években is cél volt a tej és tejtermékek rendszeres és minél nagyobb mennyiségű biztosítása. Érdekes adalék, hogy a jelenleg folyó táplálkozástudományi kutatások egyre gyakrabban jutnak arra az eredményre, hogy a túlzott kalciumfogyasztás állhat a tömeges, időskori csontritkulás hátterében (Iller, 2019, 17.), amely a túlzott tejtermékfogyasztásra vezethető vissza, miközben a tejet nem fogyasztó vizsgálati csoportok esetében ez a betegség nagyon ritkán fordul elő.[10]

A fűszerezés mértékéről nincsenek pontos információim, leginkább két olyan interjúalanyom tudott visszaemlékezni a fűszerekre, akik segédkeztek tizenéves lányokként az otthoni főzésben és a gyógynövények-fűszernövények gyűjtésében. C. Lenke interjúalanyom szerint jellemzően a legalapvetőbb fűszereket használták: só, pirospaprika, bors, de gyűjtöttek különböző gyógynövényeket is, mint pl. a kakukkfű, és ezt részben teaként, részben beteg ember számára főzött levesbe szórva használták, elsősorban nem az íze, hanem a gyógyhatása miatt.

A kor étkezési szokásainak megfelelően az ételek többségéhez zsírt használtak, elsősorban disznózsírt. Ez természetesen eltér a ma megengedett mennyiségtől, melynek értelmében a bölcsődés és óvodás korosztály esetében egyáltalán nem, az egyéb ellátottaknál pedig az étkezések számától függően 10 nap átlagában maximum csak 1–3 alkalommal alkalmazható sertés vagy baromfi zsír (Várkonyi-Nickel – Greiner – Varga-Nagy, 2019).

A napjainkban érvényben lévő EMMI-rendelet a közétkeztetésben naponta biztosítandó élelmiszerként határozza meg a gabonaféléket is, azzal a kitétellel, hogy legalább egy adagnak teljes kiőrlésűnek kell lennie, a túlzott kenyérfogyasztást viszont a gyermekkori elhízásra való tekintettel ellenzik. A főétkezések mellé a gyermekeknek külön kenyeret a legtöbb menzán nem biztosítanak. Mivel a levéltári forrásokban található adatok csupán a „kenyér" megnevezést tartalmazzák, ez sajnos nem alkalmas a mai szokásokkal való összehasonlításra. Az interjúalanyaim sem tudták megmondani, hogy milyen gabonából őrölt lisztet használtak otthon? A salgótarjáni ipartelepen sokáig érvényben lévő kemencehasználati „szabályzatot" viszont Vertich József jegyezte le az 1980-as években (Vertich, 1986, 110.). Ezek szerint a kenyérsütés szándékát a háziasszonyok a „görccsel" jelezték, amely egy fadarab volt, minden családé más alakú. Egy helyen megcsiszolták, és ide írták tintával a család nevét. A sütés előtti délutánon a háziasszony elhelyezte a görcsöt a nyolc sütőterű kemencének azon ajtaja előtt, amelyben sütni kívánt, és a letett görcsök sorrendjében végezték el minden nap a sütést. Később, a harmincas évek közepétől, már egyre kevésbé használták a telepiek a patak partján épült kemencéket. Gyakrabban sütötték a péknél a kenyeret, a gyerekek nagy keserű-

[10] A WHO adatai szerint azokban az országokban a legnagyobb a csípőtáji törések száma, ahol a legtöbb kalciumot, tejterméket fogyasztják – ezt nevezik kalcium paradoxonnak (Michaëlsson – Wolk – Langenskiöld – Basu – Lemming – Melhus – Beyberg, 2014).

ségére, mert a régebbi kemencehasználattal együtt járt a gyerekeknek készített, vagy éppen a segédkező gyermek által készített „vakarós” vagy „buci”. A gyúrótál oldaláról a gyerekek levakargatták a rajtaragadt tésztát, azt összegyúrták, megsózták, esetenként hagyma is kerülhetett bele és a kenyér mellé tehették a kemencébe. Az így ropogósra sült finomságot nagyon kedvelték.[11] Ózdon is hasonló kemencesort építtetett a gyár, hetente egy alkalommal a gyár alkalmazottja felfűtötte azokat, és a foglalások sorrendjében indulhatott a sütés. Az általam megkérdezett interjúalanyok szerint, az ózdi gyerekek kedvelt kelt tésztája a volt a lepény:

> „A telepen volt kenyérsütő kemence. Ebben Anyánk nagyon finom túrós, meg krumplis lepényt tudott sütni (persze ezt sütőben is meg tudta sütni). Emlékezetes eset, hogy […] krumplis lepényt sütött, abból kínálta meg a vendégeket. A tarjáni kollégák ilyenről még nem is hallottak nem hogy ettek volna. Annyira ízlett nekik, hogy […] utána nem győztem csak a receptjét másolni” (K. István).

Az interjúalanyaim – egy ózdi kivételével – már kizárólag a pékhez hordott kenyerekre emlékeztek. A régi kemencesoron csak játszottak, a kemencékre felmászva vagy belebújva. A sütés már az 1930-as évek közepétől Salgótarjánban kizárólag a péknél történt:

> „[…] anyám itthon dagasztotta a kenyeret és aztán vittük a pékhez. Ráírta egy cetlire, a maga kis írásával, hogy Brunczelné és ezt a pék ráragasztotta a kenyérre és ez alapján lehetett keresni. És akkor az én dolgom volt hazahozni. Mindig félve néztük a szép kenyereket a polcon, mert reménykedtünk benne, hogy olyan szép megdagadt kenyér lesz. És amikor nem találta meg és már jöttek a laposak, akkor már aggódott, hogy nem dagasztotta ki jól” (B. Tibor) .

Interjúalanyaim úgy emlékeztek rá, hogy a háború előtt a boltban nem vettek kenyeret, habár kapható volt a nőtlen férfiakra tekintettel, de az háziasszonynak szégyen volt. Ha ilyen mégis megtörtént, akkor egyszerűen azt mondták, hogy lusta a háziasszony. Egyik legidősebb interjúalanyom, aki az 1930-as évek végén már kamasz volt, elmondta, hogy egy háromfős családban egy héten egyszer sütöttek kenyeret, egy nagy és egy kisebb méretűt. A nagyobb kenyér kb. 5 kg-os volt, a kisebb 2 kg körüli. Az egy főre jutó heti kenyérfogyasztás ebben a munkáscsaládban tehát elérte, olykor meghaladta a 2 kg-ot. A többi interjúalanyom is legalább másfél-két kg közötti heti kenyérfogyasztásra emlékezett fejenként. Érthető módon a férfiak több kenyeret fogyasztottak, mint a nők vagy a gyerekek. „*Még a leveshez is kenyeret ettek. Meg a dinnyéhez, nyáron*” (U. Ilona).

Nem csak más-más nyelven beszélő cipszerek, szlovákok, de különböző magyar népcsoportok is keveredtek a kolóniákon, mint például a jászok, kunok, sokácok és persze a palócok. Miután palóc környezetbe ékelődtek be beköltözőként, hiába a zárt kialakítású kolóniai terület, az egymásra hatás elkerülhetetlen volt. Ezzel magyarázható, hogy még a jász származású család karácsonyi menüsorát is kimondottan palóc ételek jellemezték. Szinte minden családnál egyformán a katolikus palóc szokásoknak

[11] U. Ilona elmondása alapján.

megfelelő böjtös ételek kerültek az asztalra szenteste. Savanyú káposztaleves (szárított) gombával (evangélikus családban kolbásszal) és mákosguba (Cs. Schwalm, 1989, 464.; vö. Kisbán, 1997, 565.). Az éjféli misét együtt várta meg a család. A miséről hazatérve még egyszer megvacsoráztak. A mélyen vallásos katolikus családban a gyertyagyújtásig böjtöltek, illetve csak tésztafélét fogyasztottak, ritka esetben „szardíniát" vagy más halfélét, hidegen, és az éjféli miséről hazaérve került az asztalra a disznótoros.

A hasonló ózdi tapasztalatok szerint a családok hétköznapi és ünnepi menüsoraiban is ugyanúgy a palóc és szlovák ételek domináltak, mint Salgótarjánban:

> „Családunk étlapján többször szerepeltek a palóc-ételek, így a sztrapacska, a tócsni, a káposztás és a habart ételek (zöldbab, saláta, sóska, krumpli, bab). Érdekes gyerekkorunkban a spenótot nem ismertük. Általában vasárnap volt a húsos nap, mert mindig hizlaltunk disznót, volt csirkénk, tyúkunk, nyúlunk, néha kacsánk is (ez volt a süteményes nap is!). Ősszel pedig Anyánk vett libákat és azokat tömte. A háború után kecskénk is volt az biztosította a tejet. Sőt ellett kis kecskéket is" (K. István).

Az úgynevezett „habart bab"[12] több családban is nagy kedvencnek számított, akárcsak a meglehetősen nehéz és zsíros ételként számon tartott „tócsnyi" vagy más néven „lepcsánka"[13].

Habár interjúalanyaim túlnyomó többsége az 1940-es években járt az ózdi vagy salgótarjáni acélgyári elemi iskolába, egy salgótarjáni helyi jellegzetesség, az iskola tanévzáró „juniálisa" már 1936-ban megjelent a helyi sajtó hírei között:

> „A Salgótarjáni Evang. Nőegylet vasárnap, június 7-én d.u. 5 órai kezdettel az Acélgyári Olvasóegylet nyári kuglizóhelyiségében az evang. tanulóifjúság meguzsonnáztatása keretében juniálist rendez, melyre az érdeklődőket ezúton is meghívja. Belépődíj nincs. Kitűnő virsli, büffet, sütemények! Este 8 órától külön tánc!"[14]

Habár az alábbi sajtóhírben kizárólag az evangélikus tanulókról esik szó, interjúalanyaim szerint minden acélgyári iskolásra érvényes volt a meghívás, és kellemes emlékeket őriznek a juniálisról. A Kuglizó kerthelyisége egy biztonságosan bekerített rész volt, két tekepályával, nagy loggiával, amelyen ilyenkor az acélgyári zenekar tánczenét játszott. *„A gyerekeknek külön bábszínházi rész volt kialakítva […] Kaptunk kakaót, kiflit, süteményt. Pavilonok voltak körbe, ott főztek virslit stb."* (N. Géza) Különleges finomságnak számított a „pampuska".[15] Édességek közül örömmel emlékeztek vissza a jó minőségű csokoládéra:

> „Húsvétra nem csak csokoládétojást, de finom csokoládé figurákat is lehetett venni. Csibét, bárányt. Aztán a háború után ez megváltozott. Akkor már nem volt csokoládé vagy kakaó. A csokitojást pótlandó, bakelitből csináltak ilyen fekete tojásokat, amiben volt valami cukorka, de hát az nem volt olyan jó" (U. Ilona).

[12] Tejfölös babfőzelék.
[13] Krumplislepény.
[14] *A Munka*, 1936. június 6.
[15] Szalagos fánk.

Az 1930-as évek végétől napjainkig tartó időszak táplálkozástörténetét Valuch Tibor négy szakaszra tagolta (Valuch, 2013, 285.). A második világháború idejére eső első szakaszt általánosságban a fokozódó nélkülözés, és ennek ellenére az évszázados hagyományokhoz való ragaszkodás jellemezte. Az élelmiszerellátás akadozása már jóval a front közeledte előtt, a második világháború első időszakában elkezdődött Magyarországon. Az ellátás nehézségeit mutatta, hogy 1940-től az élelmiszertermelés és a kereskedelem megszervezését tárca nélküli közellátásügyi miniszter vezette, és az év végére minden törvényhatóságnak létre kellett hoznia saját Közellátásügyi Hivatalát. Ezeknek a hivataloknak pontos nyilvántartást kellett vezetniük az összes iparijogosítvány-birtokos, nagykereskedő, elosztó és egyedárus személyéről és származásáról, valamint az általuk forgalmazott termékekről (Ungváry, 2006). A háborús terhek következtében dezorganizálódott gazdaságban az árak rohamszerűen emelkedtek, ahogy az infláció egyre nagyobb méreteket öltött (Kaposi, 2002). A jegyrendszer bevezetésére hamarosan sor került. Az élelmiszerellátás 1944 végén és 1945 elején került a legkatasztrofálisabb helyzetbe. A közélelmezés biztosítása alatt ekkor nem csak a polgári lakosság ellátásának biztosítását értették, hanem a Vörös Hadsereg és a Magyar Honvédség ellátását is.[16] A beszolgáltatás alól pedig nem lehetett kibújni. A korabeli élelmiszerellátásnak a leggyengébb pontja a hús- és hentesáru volt, hiszen ahogy az ország területén végigvonult a front, óriási kárt és pusztítást okozott a lábasjószág állományban. A közellátásügyi miniszter újabb rendelete[17] a magánfogyasztásra szánt sertésvágásokat tiltotta meg, illetve csak saját hízlalású sertés levágását engedte, de ezekben az esetekben is a tulajdonos csak annyi húsárut tarthatott meg, amennyi nem haladta meg a háztartás fejadag szerint számított félévi szükségletét, személyenként legfeljebb 5 és fél kg-ot. Ennek nyomait a salgótarjáni acélgyár iratanyagában is megtaláltam. A munkások többségét azonban ez a rendelet nem érintette, mivel a kolóniai házak kis kertjében a baromfi- és a nyúltartás általánosabb volt, mint a sertéstartás, így az ott élő emberek a hússzükségletüket is leginkább baromfiból és nyúlból fedezték, Ózdon éppúgy, mint Salgótarjánban. 1946-ban a beszolgáltatási kötelezettség tovább szigorodott,[18] és a hatóságok számára lehetővé tette, hogy aki elmulasztotta a beszolgáltatást, attól a háztartási és gazdasági szükségletén felüli terménykészletet elkobozzák, sőt, különleges esetekben a háztartási és a gazdasági szükségletre tekintet nélkül is elrendelhette a terményelkobzást. A Közellátásügyi Minisztérium csak az 1947. évi XXXV. törvény alapján szűnt meg, és alakult át hivatallá. A törvény szerint a közellátásügyi miniszter teendőit, valamint a megszervezett Országos Közellátásügyi Hivatal felügyeletét innentől kezdve a földművelésügyi miniszter látta el. A hiányok enyhítésére felállított népkonyhák és a gyermekek számára fenntartott napközi otthonok a nagyobb városokban ekkor már folyamatosan üzemeltek. A polgári lakosság az első világháborút követően szégyellte, ha igénybe kellett vennie a népkonyhák szolgáltatásait (Umbrai, 2018), de a második világháborúban egyre nagyobb mértékben rászorult. Az ózdi és salgótarjáni acélgyári kolóniák lakossága számára nem állítottak fel népkonyhát, élelmezésük elfogadható maradt, de az élelmiszerhiány a kolóniákon éppúgy megmutatkozott, mint a bejáró munkásság otthonaiban.

[16] 4040/1945. M.E. számú rendelet: *Magyar Közlöny*, 65, 1945. július 1. 4–5.
[17] 10.003/1944. K.M. számú rendelet: *Magyar Közlöny*, 1, 1945. január 4. 7–8.
[18] 3.440/1947. M.E. rendelet: *Magyar Közlöny*, 63, 1947. március 18. 661–663.

„A háború után ismertük meg a melaszt. A héti határban nem tudták a front miatt kiszedni a cukorrépát, benn maradt a földben. Az élelmesebb emberek – így Apám is – kiásta a fagyott répát, és abból melaszt főztek, ez ettük aztán kenyérre kenve, édesítőnek a süteménybe, a teába is használtuk. Ekkor nagyon divatos volt a kukoricakása. Ezt is szívesen ettük, zsírral és cukorral, vagy hideg tejjel" (K. István).

A rosszabb anyagi helyzetbe került családok gyermekeit továbbra is önkéntes alapon látták vendégül ebédre a tisztviselők és az előmunkások családjai.

Összefoglalva elmondható, hogy a második világháború előtt a salgótarjáni és ózdi acélgyári munkások és tisztviselők gyermekeinek a táplálkozását kizárólag a családi szokások határozták meg. Reggelire tejeskávét vagy tejet fogyasztottak, és egy szelet kenyeret ettek hozzá, vajjal, paradicsommal vagy lekvárral. Iskolai étkeztetés nem volt, így a kisétkezésekhez otthonról vitték magukkal a két szelet kenyeret, amelyet a munkás-gyerekek lekvárral, vajjal, zsírral vagy hús nélkül készült „hamis májkrémmel" kentek meg, a tisztviselő gyerekeknek előfordult, hogy jutott rá felvágott vagy szalámi is. Az ebédet a gyerekek minden esetben otthon fogyasztották el, ez alól csak azok a nehéz sorsú gyerekek voltak kivételek, akiket, a családjukat megsegítendő, tisztviselők vagy előmunkások családjai fogadtak ebédre, az acélgyári Ludovika Gyermeksegélyező Nőegylet szervezésének köszönhetően. Az ebéd a hétköznapokon legtöbbször leves és valamilyen tészta volt, vagy főzelék, általában hüvelyesekből. A katolikus családokban pénteken soha sem ettek húst. A tisztviselő családban ezzel szemben a hét öt napján szerepelt valamilyen húsos étel a menüben és csak két tésztás napot tartottak, a szerdát és a pénteket. A hétvégén volt általánosan jellemző a húsfogyasztás, és az egyik ózdi családban ez volt a „süteményes" nap is. A húsigényeket a legtöbb család saját kis, otthoni gazdaságából elégítette ki, a leggyakrabban nyulat, baromfit és ritkábban sertést, esetleg kecskét fogyasztottak. Uzsonnára a gyerekek általában tejeskávét vagy tejet kaptak, valamint sós, paprikás, cukros, mézes, hagymás, lekváros, vajas, zsíros kenyeret. A vacsora többnyire kenyér alapú hideg vacsora volt, sokszor tojással, vagy az ebéd maradéka, a leggyakrabban teával. A tejfogyasztás a mai előírásokat meghaladta, a gyermeksegélyező „reggeli akció" keretein belül a szegényebb gyerekeknek is szolgáltak fel egy-egy pohár tejet az iskolában, a tanítás megkezdése előtt.

A menüsorokat vizsgálva egyértelműen a palóc szokások domináltak a salgótarjáni és az ózdi kolónián is. A kutatás további szakaszában vizsgálni szeretném a közétkeztetés bevezetése után végbemenő változásokat a gyermekek táplálkozásában, illetve az iskolai menzához kötődő érzelmi viszonyt, és ezek legvalószínűbb alakító okait.

A tanulmányban felhasznált interjúk adatközlőinek jegyzéke

Ózd
Ü. László (Szül. 1925)
K. István (Szül. 1932)

Salgótarján
C. Lenke (Szül. 1925)
A. Árpád (Szül. 1927)
B. Tibor (Szül.1927)
Sz. Mihály (Szül. 1929)
M. Éva (Szül. 1931)
N. Géza (Szül. 1935)
U. Ilona (Szül. 1938)
F. Tamás (Szül. 1942)

Források

182/1949. (VIII. 6.) Korm. számú rendelet Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet létesítéséről 1. § (1.)
A Munka 4. évf. 6. szám, 1926. február 6.
A Munka 14. évf. 23. szám, 1936. június 6.
Magyar Közlöny 1945/65. szám.
Magyar Közlöny 1945/1. szám.
Magyar Közlöny 1947/63. szám.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Z 371 63. csomó.

Irodalom

Assmann, Jan
1997 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
Bartlett, Frederic. C.
1995 *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology.* Cambridge, Cambridge University Press.
Cs. Schwalm Edit
1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapokon. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok* III. 379–475. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága.
Csontos Györgyi – Vass Tibor
2001 *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970): gyári lakótelepek és lakásbelsők története a századfordulótól az ezredfordulóig.* Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.

Dr. Iller Barbara
2019 *Növényi Étrend a teljes életért – az orvos szemével*. Budapest, Bioenergetic Kiadó.
Kaposi Zoltán
2002 *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
Kisbán Eszter
1997 Táplálkozáskultúra. Mindennapi és ünnepi étkezések. In: Balassa István (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. 552–571. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Michaëlsson, Karl – Wolk, Alicja – Langenskiöld, Sophie – Basu, Samar – Lemming, Eva – Melhus, Håkan – Beyberg, Liisa
2014 *Milk intake and risk of mortality and fractures in women and men: cohort studies*. https://www.bmj.com/content/349/bmj.g6015 (letöltés ideje: 2020. június 22.)
Nagy Péter
2016 *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Szomszéd András
1998 Bányatársulati iskolák Salgótarjánban. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XXI. 119–130. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
Umbrai Laura
2018 A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben. *Múltunk*, 68, 2, 132–165.
Ungváry Krisztián
2006 *„Őrségváltás”*. http://ketezer.hu/2006/01/orsegvaltas/#fn-6819-34 (letöltés ideje: 2020. június 9.)
Valuch Tibor
2013 *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág Kiadó.
Várkonyi-Nickel Réka
2017 *Rimaiak a gyárak völgyében. Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi értekezések 6./
Várkonyi-Nickel Réka – Greiner Erika – Varga-Nagy Veronika
2019 Hagyomány, globalizáció, előírás. A gyermek közétkeztetés társadalomformáló szerepének vizsgálata az egri Lenkey János Általános Iskola és az ózdi Bolyki Tamás Általános Iskola példáján keresztül. In: Borbély Sándor – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXVI. 123–144. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.
Vertich József
1986 *Színfoltok a gyárból*. Salgótarjáni Kohászati Üzemek. Salgótarján, TIT Nógrád Megyei Szervezete.
1999 *A kétezredikre várva*. [Sokszorosított kézirat.] Salgótarján.

Réka Várkonyi-Nickel

“LITTLE BOARDERS” BETWEEN THE TWO WORLD WARS. PRELIMINARY STUDY FOR THE EXAMINATION OF THE FOODWAYS OF WORKING-CLASS CHILDREN IN ÓZD AND SALGÓTARJÁN

The present study attempts to capture the oldest memories related to the foodways of children attending school in the Ózd and Salgótarján steelworks colonies and aims to serve as a basis for a future, long-term study of the history of child nutrition in the (former) industrial colonies of northern Hungary. Although the Soviet-style general public catering was already available to everyone in Ózd and Salgótarján in the 1950s, in the first two decades it was not used by children from households where the older female family members were homemakers, so 1949 was not considered a starting point of the new epoch. Prior to World War II, as in the first half of the 1950s, the foodways of the children of the workers and clerks of the steelworks in Salgótarján and Ózd were determined solely by family customs. For snacks, they brought two slices of bread from home, which the working-class children smeared with jam, butter, lard, or meatless “mock liver pâté”, while the clerks’ children may have had cold cuts or salami. Lunch was always consumed by the children at home, with the exception of disadvantaged children who were provided lunch by the families of clerks or foremen who assisted needy families, thanks to the organization of the steelworks’ Ludovika Gyermek-segélyező Nőegylet (Ludovika Women’s Association for Child Welfare). Clerical families had some kind of meat on the menu five days a week and only two pasta days, Wednesday and Friday. In working-class families, meat consumption was common on the weekends, while on weekdays they mostly consumed legumes, pasta, potatoes, and eggs. Milk consumption exceeded today’s standards; children consumed milk, cocoa, or latte with almost every snack, and a glass of milk was served to poorer children at school before school began, as part of the child welfare program “Operation Breakfast”. An examination of the menu shows that Palóc and Slovak customs clearly dominated in the Salgótarján and Ózd colonies as well. The so-called “habart bab” (bean stew made with sour cream) was a favorite in many families, as was “tócsnyi” (potato fritters) or sztrapacska (potato dumplings), considered a rather heavy and fatty dish.

Keywords: child nutrition, working class, steelworkers, foodways. child welfare

Tomisa Ilona

A KÖZSÉGI PÁSZTOR ÉS A FALUKÖZÖSSÉG KAPCSOLATA A TOLNA MEGYEI TEVELEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Tanulmányom egy évtizedekkel ezelőtti gyűjtésemből közöl részleteket. Egy több generációs pásztorcsalád,[1] Marosi Mihály gyermekeinek visszaemlékezéseit tartalmazza az 1920-tól Tevelen eltöltött tizenhét évről, amelyekből fel-felvillannak részletek az 1920-as, 30-as évekbeli hétköznapjaikból, egy 95%-ban Duna-menti sváb falu életéből, és a község alkalmazásában lévő pásztorcsaláddal való kapcsolatáról.[2] Ez az írás őrizze azok emlékezetét, akik annak idején bizalmukba fogadtak, és magnetofonra mondták visszaemlékezéseiket, melyek Tevel község történelmének elválaszthatatlan részét képezik.

A helyszín: Tevel

Tevel ősi település, már a neolitikumból találhatók régészeti leletek. A honfoglalást követően egy fejedelmi törzs szállásterülete volt, amit neve is igazol, hiszen Tevel Árpád fejedelem Tarhos fiától való unokájától származik. Az okleveles források 1193-ban említik, egy III. Béla királytól származó oklevélben, amelyben a király megerősíti a kereszteseket az édesanyja által nekik adományozott birtokukban. A török hódoltság alatt teljesen elnéptelenedett, majd a felszabadító háborúk után a települést 1701-ben I. Lipót magyar király Monaszterly János vajdának adományozta. Abban az időben a falut főleg pásztorkodással foglalkozó rácok lakták, egy részük a Rákóczi-szabadságharc alatt elvándorolt.

A település a szatmári béke után Jobaházi Dőry László kezére került, aki a Német-római Birodalom délnyugati részéből (Biberach és Breisgau vidékéről, valamint a mai Baden–Württemberg tartomány területéről) próbált telepeseket csalogatni az üres faluba. Ez az első telepítési kísérlet (1712) nem járt sikerrel, mivel az első hullám visszatért Németországba, a második pedig részben más földesúr birtokára költözött a kedvezőbb feltételek miatt. A falut végül sikerült betelepíteni délnyugat-németországi telepesekkel, és a 18. század második felére sokat gyarapodott. 2242 fős lélekszámával (amelyhez a szomszédos Kovácsi is hozzátartozott) Tevel a Völgység második legnépesebb te-

[1] A Marosi családdal részletesen foglalkozom *Generációs vizsgálatok egy juhászdinasztián belül* című egyetemi szakdolgozatomban (Tomisa, 1980).

[2] Dolgozatom anyagát 1972–73-ban Niklán, Faddon, Baranyajenőn, Gyümölcsény-pusztán, Bakópusztán végzett gyűjtéseimből merítettem, amelyek kéziratban megtalálhatók a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában P-287/74. ifj. szám alatt. A több száz oldalas kézirat jelentős része megjelent a Documentatio Epica/2. (Sorozatszerkesztő: Magyar Zoltán) sorozatában: Tomisa, 2019. Az itt közölt, Tevel községgel kapcsolatos részleteket az Etnológiai Archívum kéziratából válogattam.

lepülésévé vált (Weidlein, 1937, 18–21.; Szenyéri, 1998, 262.). A 18. század végén, 1797-ben épült meg mai római katolikus temploma is. A lakosság szinte teljes mértékben német volt, mellettük lakott a faluban néhány zsidó család is, akik úgyszintén felépítették temetőjüket és zsinagógájukat.

A 19. század elejére a falu már szűkebb környékének ipari és kereskedelmi központja volt: sörfőzdével és több malommal is rendelkezett. Fejlődésének csúcspontját az 1841-es év jelentette, amikor mezővárossá nyilvánították, és ezzel évente 3 vásárt tarthatott. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcot követően gazdasága is hanyatlott. A kiegyezés után pedig a községet elkerülték a fontosabb utak és a vasút. Sorsát az 1871-es közigazgatási törvény pecsételte meg, amely eltörölte mezővárosi rangját, így Tevel innentől kezdve nagyközség lett (Eppel, 1988, 257–373.).

Az első világháború 75 halottat követelt a falutól, és a háború végével elkezdődött a 20. század a falu számára is. A két világháború között (főleg a trianoni békediktátum okozta sokk miatt) felerősödtek a magyarosítási törekvések, ami leginkább a nemzetiségi oktatás lehetőségeinek szűkítésében és az erőltetett névmagyarosításokban mutatkozott meg. Az asszimilációs törekvések öntudatosabbá tették a hazai német szervezeteket, ám a Harmadik Birodalom megalakulása a hazai németségben is éreztette hatását. 1938-ban megalakult a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn). A szervezet jobban meg tudta szólítani a hazai németséget, mint más német szervezetek. A második világháború kitörése után egyre nehezebbé vált Tevel lakosságának élete a jegyrendszer, a megszorítások, majd a sorozások (később kényszersorozások), ezáltal a családfenntartók hiánya miatt. A Vörös Hadsereg 1944 novemberében jelent meg a községben, és még ebben az évben megkezdődött a lakosság Szovjetunióba való kényszermunkára hurcolása. A *málenkij robot* összesen 220 embert érintett, közülük 38 meghalt. A 230 besorozott férfi közül 158 soha nem tért haza, a 13 fő deportált zsidó lakosból pedig senki sem. 1945 tavaszán megkezdődött a német lakosság kitelepítése: először a volt volksbundistáknak, majd 3 év múlva az 1941-es népszámláláskor magukat németnek valló lakosoknak kellett elhagyniuk a falut – ez az akkor mintegy 2500 fős lakosság 4/5 részét jelentette. A lengyeli Apponyi-kastélyba internált, majd kitelepített németek házaiban a Bácskából menekült bukovinai székelyeket és a csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében Felvidékről kitelepített magyarokat helyezték el (Szenyéri, 1998, 261–277.; Ament-Kovács, 2019, 150–153.).

A Marosi család és a teveliek kapcsolata

Marosi Ferenc beszélgetéseink során egy alkalommal tömören így foglalta össze a falusi juhászélet lényegét: „A falusi juhászat nehéz vót, mer maszekok vótunk, meg szolgáltunk is.” (Tomisa, 2019, 11.) A szolgálathoz hozzá tartozott valamennyi földbérlet – esetünkben 1 katasztrális hold –, 20 mázsa gabona és 100 darab birka is. Ha valaki elszegődött községi juhásznak, megvolt a biztos megélhetése, és saját birkaállományának is jutott a községi legelőből. Ha nem akarták közösen tartani a birkaállományt, a falu segítségével bérelhettek legelőt máshol, amelyhez az anyagiakat a falu biztosítot-

ta. A család egyik fele a falu birkáit őrizte, míg más családtagok a családi tulajdonnal foglalkozhattak. Nyáron hajnali négykor kezdték a kihajtást, ősszel és tavasszal öt és hat óra között. Nyaranta az éjszakákat is kint töltötték, csak hétvégére hajtottak haza. Az elletés – kint a határban – augusztusban kezdődött, és decemberig tartott. A nyírásnak nem volt szabott ideje, a gazdától függött, mikor kezdték, s az is előfordult, hogy a gazda maga nyírta meg az állományát. Az elhullott állatok megnyúzása viszont hozzátartozott a pásztor munkájához, és ezt külön fizették. A jószág azonosítására billogokat használtak, amelyen rajta volt a házszám, a birka fülén lévő, bicskával készített jelek száma pedig az állat éveinek megszámlálására is szolgált.

Míg az állatok őrzése, elletése, a nehéz kinti munka inkább a férfiak munkakörébe tartozott, addig az asszonyok a háztartásban és a ház körüli munkákban tevékenykedtek. A visszaemlékezések tükrében azt látjuk, hogy Tevel község befogadta és megbecsülte a Marosi családot. Minden közösségi alkalomra hivatalosak voltak, disznóvágás, farsangi bál, templombúcsú, lakodalom nem eshetett meg nélkülük. A lányok ugyanolyan sváb ruhában jártak, mint a többiek. Igyekeztek megtanulni a sváb nyelvjárást, különösen az asszonyok nyelvtudása – és emlékezete – bámulatra méltó. A megszépítő emlékek azonban nem feledtették el azt sem, hogy jóllehet a falu közepén lévő pásztorházban laktak, és részesei voltak a község életének, mégis távolságot tartottak egymástól, amely az élet különböző területein is megnyilvánult. Így például a juhászok általában a „sváb", vagy a „paraszt" kifejezést használták a helybeliekre. Az etnikai elkülönülés megmutatkozott az iskolában is, amikor az egyik pásztorlányról kiderült, hogy nem tud németül, és a családfő megüzente a tanítónak, hogy az ő lányát magyarul tanítsa: „Édesapám megüzente: mondd meg a tanítódnak, hogy téged magyarul tanítson, mert te magyar lány vagy." A másik éles választóvonal a házasodásnál húzódott. A fiúk általában pásztorcsaládból hoztak feleséget, és a lányok is pásztorokhoz mentek férjhez. Marosi Erzsébet egyenesen visszautasította az egyik helybeli legény udvarlását azzal, hogy ő csak juhászhoz megy férjhez.

Összefoglalva, ezen töredékes vallomások egyaránt igazolják Paládi-Kovács Attila megállapítását, miszerint a pásztorok ugyan jog szerint nem különültek el a parasztságtól, mégis megőrizték különállásukat (Paládi-Kovács, 2000, 117–137.).

Visszaemlékezések

Marosi Ferenc (gyűjtés: 1972)

Elszegődés Tevelre

„A nagybácsim persze gyött[jött], mondja, sógorom azt mondja, menj el Tevelre, most rúgták ki a juhászt, mer csínyt csinált. Azt mondja, az megy Kismórágyra, most ott nincs juhász. Azt mondja magát ott megfogadik, mese nincsen.

Hát azt mondja, én se jártam Tevelen, azt a lukat még nem jártam.

Ráugrol a szamárra, – aztán hát nem vót messzire – tizenhét-tizennyóc kilométerre Tabód pusztától.

Elmegy, aztán mindjár' az öreg sváb bíróval meg is egyeztek, puszi barátok is lettek, mer egy üdősek vótak apámmal (a bíró). Az is hatvan éves vót, meg apám is hatvan éves. Hát oszt' megegyeztek egybül. Azt mondja: »Nem bánom én akármennyi birkád van« – mert a sváb az tegezte egyik a másikát, meg hát ük együdősek vótak. Egybül űk hát megitták a pertut, oszt jól van. – Azt mondja: »Ilyen juhászt keresek«. Mer az nem tud lopni, nem tud csalni, itt van mit megfogni. »Nem bánom« azt mondja, Miskánk, hogy ha százötven darab birkád van. Itten tudok fogni. Hanem ami juhászom vót, eladott vagy száz darab birkát, elmulatott.[3] Itt nem tudtam fogni semmit se. Mer a feleségit minek hozzam vissza? …zárassam le? Azt mondja: »egye fene, hát most már ez megtörtént.« Tehát így megegyeztek száz darab birkatartásba, édesapám megegyezett. A község nem tartotta télire, nekünk köllött gondoskodni a száz darab birkának a szénárul satöbbi. De űk a nyári legelőt biztosították. Tizenegy és fél évig [valójában tizenhét évig – T. I.] szógáltunk Tevelen, mint falusi juhász, de nagyon jó helyünk vót. Rengeteget kellett kinn tanyázni, pár évre aztán csináltak kint hodályt. Mer hát nem ment az másképp ugye, mer egy ötszáz numerás község[4] az legalábbis négy kilométer hosszú vót, itt juhászt nem kaptak. …Oszt akkor építettek egy hodályt" (Közli: Tomisa, 2019, 44–45.).

A községi pásztor bérezése és kötelezettségei

„Az odahazai élet hát az jó vót. Mer nálunk szükség nem vót semmibül se. Mink azér' dógoztunk. Nekünk meg vót két háromszáz darab birkánk, meg szolgáltunk is. Ebbe' ugye az egyik tétel a maszek, a másik meg a szolgálat. Az apánk, meg mink gyerekek ugye. Nekünk ha kellett hat darab hizó, akkor hatot vágtunk ugye. Nekünk megvolt a harminc-negyven mázsa buzánk is, amit megettünk ugye hát, hanem akkor még megették a malacok. Mer nálunk hiány nem vót. Mer' én egy évbe kerestem szaratással[5] is husz-harminc mázsa buzát, ha kellett. De nekem nem kellett a buza, meg árpa, meg minden, hát a disznóknak a hizlalásra. Mer nekem nem kellett több. Mer' az vót a divat, hogy – meg hát úgy izét az ember, öö… akkó' kifizette az a paraszt a... Hanem a paraszt is meg birta enni a buzát abba az üdőbe ám! Inkább adta a buzát, mer a pénzt azt úgy fogta, hogy őrület. Mer' nyóc-tiz pengő vót egy mázsa buza. Az magas pénz vót akkor! Mint ahogy máma háromszáz forint egy mázsa buza. Az éppen úgy, az a nyóc pengő, az éppen az vót….

Két lány vót. Oszt úgy neveltük, mint a kisbabát. Mink má' felnőttünk, há' a két lány az fiatal vót. Ezekkel mink nem sokat törődtünk. Azt mondtuk az anyánknak, ezeknek vegye meg úgy azt a ruhát, meg minden, ami azoknak a gazdag sváboknak van. Hát pénzbü' nem vót hiány! He' mink dógoztunk ebbe', meg kerestünk is. Ugye kerestünk. A gyapjú meg vót a birkára, kiadtunk esetleg ezer pengőt. A többit meg haza hoztuk, mer' az ember mindent fogott. Mint máma is fog egy paraszt, mindent fog, hizlal, meg minden, ott is csak így vót. Tavasszal vettünk egy fejős tehenet csak a fejés dologra, minden. Meg az apánk igen szerette a túrót, meg mink is. Ott vót hat-hét gyerek ugye? Itt enni kellett ám! Azt a húst is megvinni, mer' osztán vágtunk öt hizót. Annál alább nem vágtunk, alább nem emlékszök."

„…Nem vót [saját földjük], csak konvenciós főd. Egy kataszteri kukorica főd, aztán hatszáz vagy ötszáz [négy]szögöl krumplifőd. Meg odahaza háznál a kerti főd az meg vót. Kaposszekcsőn viszont. [A következő sváb falu, ahová Tevel után elszegődtek. – T. I.] Meg vót az a fám, nekünk nem kellett arrul gondoskodni. Az vót a gondom, hogy minden nap őrözni. Itt szabadnap nem vót. Itt Újév, vagy Karácsony, ha jó vót az üdő, akkó' ment az em-

[3] A Tolna és Baranya megyei német falvakban általában cigája birkát tartottak.

[4] 2000 feletti lélekszámmal ebben az időben nagyközségnek számított.

[5] A trágyát nem szekérrel hordták fel, főleg a hegyes területekre, hanem a birkát ráhajtották, és addig ott tartózkodtak, amíg a lábon álló jószág kellőképpen meg nem trágyázta.

ber. Karácsonkó' nem hajtottam ki, Újévkó' nem hajtottam ki. Hát azelőtt meg vót nekem izé ujjévre, lejártam a falut. Nekem bérembe' vót. Hát énnékem annyi szalonnát adtak, meg lisztet, meg babot, meg minden, hogy nekem nem kellett vetni babot. Én arattam két-három zsák babot. Nekem nem kellett vetni, nem kellett, mer' ez kommenciómba vót. Tehát minden háztól megkaptam azt a két három liter babot, meg két-három liter lisztet, meg osztán a két-három liter bort, meg fél ódalast, meg ki mit adott ugye? Hát ha én nem vágtam vóna egy malackát se, akkor is több húst ettem, mint a másik ember.

Hát gondoljad, hogyha én lejártam a falut farsangkor, akkor akkora kosár hús ottan; nem egy kosárral, hanem három kosárral, annyi, hogy őrület hát mondok mit csináljunk mink evvel!

Ettük a húst és osztá' hát mink aztán nem spórultunk hát én aztán nem tudtam spórulni. Hát hogy tudjak spórulni! Hisz vót elég! Vót, hogy hetekig nem ettem otthun vacsorát. Parasztokná' ettem vacsorát.

Mer' ide híttak amoda híttak; hogy itt vagdalj, vagy ott vagdalj. Ezt megcsináltam: »Gyere be egyé' egy falatot meg igyá«. Oszt odahaza én má' nem tudtam enni! Egy falat szalámit bekaptam vagy e' falat sonkát, vagy satöbbi. Mondom, nem ettem én odahaza!

Mondok hetekig nem ettem én otthon vacsorát. Mindig mérges vót édesanyám, hogy itt a vacsora! Hát mondok: »Nem kell édesanyám, hát nem kell! Ettem!«" (Közli: Tomisa, 2019, 58–60.)

Marosi Anna (gyűjtés: 1973)[6]

Gyermekévek: gyermekmunka, gyermekjátékok

„Jaj, az én édesapám? Ugye hát én vótam a hetedik gyerek, hát az éngem szeretett talán legjobban – mer én vótam a pici. Ugy hogy mikor ment este ugye hát, hogy segitt behajtani a faluba, akkor ugye mindig elment a bátyáim elé, mer azok vótak akkor má' jobban a segittőtársak. Gyurink, Jóskánk, Ferink, akkor a Pistánk, az ugye a saját fókáná'[falkánál] vót, Miskánk, az meg hát nős vót. Akkor megfogta a kis kezemet, mentünk ki a faluvégre. Akkor ott találkoztunk, ugye má' hajtottak befelé, – má' akkor mi gyüttünk a fóka elejin –, a házhó' kinek mennyi birkája vót, szépen beballagtak a birkák má'. Akkor mihozzánkig a pásztorház, mer a' vót majnem [majdnem] a falu közepe, onnan én má' akkor nem mentem tovább vele. Akkor má' csak ü ballagott. Én má' bementem akkó' az édesanyámhó'.

Kint is aludt vele?

Á, nem, úgy nem. Ugye édesapám akko' má' otthon aludt, má' akko' beteges vót.

De azért a vacsorát ki szokta vinni?

Ja, azt ki, az vót minden nap nyáron a munkám, hogy viszem ki a … jelentkezek a vacsorávó'. Ki a tanyára ugye a kecsketejet hoztam haza, akkor fejtük a kecskéket, akkor a tejet mind haza hoztam. Az vasárnap szokott lenni, hogy a kis pajtás lányaim – ne egyedül menjek, nem szerettem egyedül menni vasárnap, – mondom: »gyertek velem lányok, ott kinn egyet jót játszunk«. Hát mentem minden vasárnap, ugy hogy hintáztunk, ott a kapukon, meg citorát kihoztuk a bátyámét, aztá' nagyon vertük! Táncultunk rája, ugrabugrándoztunk ott, hát szóva' nagyon jól összeszoktunk.

Nem nézték le magukat a helybeliek?

Hát nézze, akkor még kicsi vótam Tevelen… Az az utca, minhát [mint hát] mondjuk egy utcarész, amin vótak kicsik, azokka' pajtáskodtunk, uan [olyan]velem egy tájbéliekkel. Ugy hogy nem vótak azok se uan különössek.

[6] Bognár Mihályné, Marosi Anna. Kaposszekcső (Baranya m.), 1973. Marosi Anna dél-dunántúli tájszólásából igyekeztem megőrizni néhány jellegzetességet (rövid magánhangzók, szóvégi mássalhangzók elhagyása stb.), a közölt szöveg értelmezhetőségét is szem előtt tartva. Lásd: EA-P297/74 ifj. (Tomisa, 1974, 19–29.)

Szoktunk rongybabázni.[7] Jaj, azt a kis rongybabát! Hát avva' játszottunk: két botot összetettünk, keze-lába, fejét csináltunk, kis ruhát rá, aztán az vót a kis játékunk. Akko' plinckézni[8] szoktunk, ugye hát sok gyerek vót ott, az körü' szoktunk játszani. Ugy hogy este mikor harangoztak má', akkor ugy kiabáltak haza bennünket. Annyira szoktunk játszani. Hát."

Iskolás évek

„Hát én iskolás vótam Tevelen, én akkor egy éves koromba' kerültem Tevelre, akkor ugye hat éves koromba' beadtak az iskolába. Hát tudja, hogy én milyen nagy bajba vótam! Német község vót ugye, németül ment minden.[9] És hát én tudtam, én jobban tudtam németü', mint magyaru'. Akkor azt mondtam otthun édesapámnak, hát én nem nagyon szeretem ezt a németet. Nehéz is vót azt a németet tanulni. Azt mondja, te nem vagy német lány, azt mondja, mondd meg a tanítódnak, téged magyaru' tanitson! Hát akkor kerültem még csak bajba! Mer magyart is köletett [kellett] tanúni, meg németet is. Német ábécés könyvet is kaptam, meg magyart is. Oszt tanótam [tanultam] mind a kettőt. Osztán mikor a német óra lement, akkor külön kivitt arra a dobogóra, oszt akkor ott köllött neköm magyarul óvasni. Ráfáztam nem? Mer akko' még duplán köletött neköm tanóni. Aztán 'kor má' később azok is tanultak magyart, csak nem az első osztálba. (Mikor Szekcsőre [Kaposszekcső, Baranya m. – T. I.] kerültünk, ugye a hat elemit elvégeztem Tevelen, – hát itt is bajba' vótam, mer itt meg minden magyaru' ment. Én meg mindent németü' tanultam, hát most mi lesz énvelem? Oda ment, hát az egész hittant! Végig az egész katekizmust magyarul köletött tanulni. Ugy hogy a többi az ismétlésbü' mindent tudott, én meg… németü' elmondtam vóna neki, de hát hiába mondtam vóna németü' – a tanittónak, nem értette meg. Na aztán vége lett ám ennek az ismétlő iskolának is!)

Nagyon szépen megvótunk ugye, hát főnevelték a hét gyereket, a nyócadik az meghalt. Én vótam a legkissebb. Hát azér osztán édessapám engemet nagyon szeretett. Szegény mikor meghalt is ugye az utolsó..., nagyon beteg vót, ugye hát én pásztorúgattam [pásztorolgattam] ugye a legtöbbet otthun.

Mibe halt meg az édesapja?

Vizibetegségbe, meg osztán orbáncba vót. Először orbáncba vót, ugye akkor gyütt a vizibetegség, abba halt meg.

Ugye a bátyáim ezek kinn vótak a birkákná' kinn a tanyába. Amikor má' édesapám olyan beteg vót, hogy nahát ugye meghal, én kicsi vótam, csak a bátyáim, meg édesanyám… akkor azt mondta a Miskánknak édesanyám, gyere Miska aludj otthun, meghal, mi lesz? Ki segitt? Akkor hát ugy halt meg, hogy hajnal lehetött, mer én nem vöttem észre, attu' féltek – a család –, hogy hát ha én fölébredek, amikor möghal! Akkor azt mondták, hogy én biztos hogy fősírom, mer én annyira tudok sírni. »Ugy köll megcsinálni, hogy ne is ébredjen fő.« Hát aztán mégis fölébredtem! Arra még nagyon emlékszek, hogy az asztal teli vót friss sütt kenyérrel. Mer édesanyám akkor sütött kenyeret. Aztán mikor én megláttam, hogy édesapámat őtőztetik, én annyira sirtam, hogy hogy hogy nagyon sirtam. Éngem nagyon bántott az, hogy nincs nekem édesapám. A kis pajtáslányaim – mint meséltem, mind elgyüttek a temetésre. Kedvetlen is

[7] Vö. Eppel, 1988, 514–516. E helyen is szeretném megköszönni kollégámnak, Kovács Bencének tanácsait, és a szakirodalom eléréséhez nyújtott nagy segítségét.

[8] Bigézés.

[9] Az 1923-as nyelvrendelet a szülői értekezletekre bízta, hogy eldöntsék, az iskola vegyes tannyelvű legyen, vagy a németet csak tantárgyként tanítsák. Általában a hivatalos szervek igyekeztek a kétnyelvűséget megakadályozni. 1935-ben a módosított új rendelet a vegyes tannyelvű iskolákat helyezte előtérbe, de ezeket úgy alakították ki, hogy az addig létező csekély számú, teljesen német nyelvű iskolát szüntették meg, s inkább azok maradhattak meg eredeti formájukban, ahol a német csak egy volt a többi tantárgy közül. Szenyéri, 1998, 268.

vótam akkor má', ugy hogy a kislányok annyira mögsirattak éngömet, hát édesapámat. Aztán utána énnékem nem vót olyan kedvem, mint azelött, hogy játszottam vóna olyan vígan, hanem csak tudja mindig az vót, hogy át-átnéztem a temetőbe, hogy nekem nincs édesapám. Aztán mikor járt az üdő, fölnyőtem [felnőttem], akkor gyütt ez a sors, hogy a bátyám is ugye elvitt, meg mit tudom én, hát ugye az má' akkor nehezebb üdőszak."

A pásztorház belülről

„Hát egy szoba volt, meg egy fél konyha. Ugy vótunk, hogy majdnem tiszta ágy vót az egész ház, négy ágy meg egy olyan kis ágy vót. Én inkább édesanyámmal aludtam. Én azt szerettem. A másikon meg édesapám, meg ha egy férfi haza gyütt, hát annak is vót külön ágya. Akkor egy sublót vót, meg egy láda, egy nagy családi asztal a közepibe'. Aztá' ezt körü' ültük. Megtellett az asztal ugye körü' annyian vótunk. De nagyon jó vót, tudja nekem is három van, de ha csak egy van, nem szeretném, ha egy vóna. Mer ugye annyira nagy családhó' vagyok szokva. Aztán most is mikor igy egyedülre maradtam, hát az nagyon rossz vót. A konyha ugye közös vót. A másik szoba a gulás [gulyás] családé, a' vót az én körösztanyám. Ugye a bátyám felesége lett vóna, de nem tudott elgyünni, mer messzi laktak. Ugy ez került, hogy ez vitt el engem bérmáltatni.

Később se nézték le a pásztorlányokat?

Hát mink nem sokat törődtünk vele. Hát azt mondhatom, hogy Tevelen ott nem néztek le. Ott azt mondhatom, hogy azok ulyan [olyan]… – mer én ippen ugy őtözködtem tudja ott Tevelen is, az iskolába is, a többieknek is csak rongytarisznyájja vót, meg nekem is. Egynek se vót, mint máma, hogy aktatáska, hanem csak rongytarisznya. Tudja belefüztek egy zsinórt öö hát ezt mink is megkivántuk. Aztán nem néztek le bennünket. Hanem mikor Szekcsőre kerültünk – lettem ulyan tizenöt éves, tizenhat –, akkor ugye én nem mentem közibük. Nővérem az jobban ment. Mer az hát ugye szeretett csinosabban járni, én nem. Én sohase. Én mindig meghuzódtam magamat, hogy nekem jó' van. Akkor férhöl is kerültem, azután meg pláne nem.

Nem szoktak bálba járni?

Bálba?! Hát én nem. Vót[ak] ugye házibulik, az én bátyám tudott citorálni a Ferink, az citorált, az mindönt játszott, ugy hogy otthun aztán elszórakoztunk.

Aztán kik voltak még ott?

Hát a szomszédságok. Kis cselédlányok, akik a faluba vótunk kis cselédgyerekek. Aztán hát elszórakoztunk, mink bálba nem igen jártunk. A nővérem az jobban. A gyerekek között jobban elment erre. De azok is jobban velünk tartottak, mink nem mentünk kocsmába, Szekcső kocsmába, ha vót ulyan. Mink má akkó' kezdtünk moziba járni tudja Szekcsőn. Ezek a szegényebb sorsu gyerekek mink nagyon összetartottunk.

Hát akkor a farsangi bálok na még arrul! Mindön utcába mög vótak, mint most ugye, egy-egy osztály jár iskolába, az a lány tart össze. Tevelen nálunk ugy vótunk, még én kicsi vótam, hogy nem az[zal] az osztálytársammal, hanem az, [aki] az utcabeli. Lehet egy évve' üdössebb, egy évve' fiatalabb, ulyanokkal társalogtunk össze. …ugy híták, hogy elmegyünk a bandába. Akkor tartottunk farsangi bált. Aztán vótak ulyan hozzánk való legények is. Vannak az utcába lányok, legények. Nyáron összefogva mentünk, összekapaszkodtunk, mögöttünk a sok legény, ugye hát nem nagy legények vótak, de mégis má' legények kisértek bennünket. Aztán végig énekültük azt az utcát, amihő' tartoztunk. Összekapaszkodva mentünk az utcán, énekültünk. Télen meg összementünk minden vasárnap egy-egy házhó'. Ugye most máma enné' a házná' vagyunk, a következő vasárnap meg a másikná'. Ott meg kártyáztunk, meg mindenfélét játszottunk. Egy-egy házat kivettek a legények, ezek a kis gyerekek, akkor ott vót megtartval a farsangi bál."

Jószágszentelés, fogadott nap

„Tevelen még ulyan szokás is vót, hogy minden évbe a pap megszentülte a jószágot.[10] Minden pásztornak külön-külön vásártér vót ottan, külön-külön a fókájjáva' [falkájával] odaállt, aztán a pap a templombu' kigyütt egy nagy proseccióval [processio, körmenet – T. I.]. Ugy hogy hát rengetegen elgyüttek a proseccióba, még hát én kis lány vótam, de én is el szoktam… meg muszáj is vót az iskolábu' elmenni. Ugy hogy a pap minden évbe az áldását a jószágra ráadta. Ugy hogy hát ez egy jószágszentülés vót.

Hát meg akkor még az a fogadás vót a faluba, – eccer elvert a jég mindent – ha gyütt a vihar! A harangozó rögtön ment harangozni. Mer ugye annyira féltek a viharoktu'. És rögtön eloszlottak a felhők. Erre a harangszóra. Ott mindig harangoztak, mikor a fölhő gyütt. És valahugyan mikor erre a vidékre kerültem, erre sohase hallottam harangot. Énnékem annyira furcsa vót, hogy mikor gyütt egy nagy vihar, ugye kinn köletett lenni, hogy jaj hát nem szónak [szólnak] a harangok."

Női munka a pásztorcsaládban

„Édesanyám csak a háztartást vezette. Ugye ennyi gyerekre, akkora családra ugye hát meg vót a dóga [dolga]. Ugy hogy hát az napszámba meg ilyenbe nem tudott menni.

Volt veteményesük?

Hogyne hogy vót! Még saját fődünk is vót Tevelen! Hát kaptunk, hát vót. Mindig megjárt a cselédnek egy hód [hold] főd. Meg vettünk egy kis szöllőt, na oda szokott bennünket kivinni. Minek is hivták azt a részt? Szantóbli! Oda szokott bennünket kivinni, akkor segitettünk kicsit kapálni.[11]

A ruhájukat maguk készítették?

A ruhánkat? Azt édesanyánk szokta megvarrni. Hát könnyen megcsinálta azt a kis bő szoknyát. Hát azt nem köletett annyira cifrálni. Akkor én má' kicsit nagyobbacska lettem, megtanultam kötni, kötöttem zoknikat, tutyikat: meleg tutyit, cifra tutyit, mindenfélét. Akkó' má' én csináltam. Fonni is megtanultam, de csak maj[d]nem loppa'. Nővérem nem engedték, csak az fonyhatott, éngem nem engedtek, azt mondták, hogy te elrontod. Aztán mikor nővérem kiment, akkor én hama' rokkáztam. Igy tanultam meg fonni, loppa'."

Birkanyírás

„Hát akkor gyütt a nyirás, tudja igy a birkákat, falusi birkákat. Hát az nem eccerre lett nyirral [nyírva] az egész, hanem kinek mikor eszibe gyutott [jutott]. Meg akkó' mikor deleltek kinn a birkák, ugy szoktunk csinálni, édesanyám mögfőzött, akkó kivüttük [kivittük] mindnyájan az ebédöt, én meg kannába a levest. Ugy hogy hát ott meg fórás vót, jó kispapfórási víz vót. Ott meg hát mind a kanászok, juhászok mind ott deleltek, vót egy nagyon szép terep. Osztánkor ott délben mellik gyütt nyiretni ugye, akkor csak megkerestük a birkájját, mögnyirtük. Husz fillérér' nyirtek abba az üdőbe. Ugy hogy ebbü' hát pénzültünk is e'kicsit, meg hát ugye tiz

[10] Vendel, a Tolna – Baranya megyei németek ajkán Vendelini, Vendilini, a jószágtartó gazdák mellett főképpen a juhászok védőszentje. A Pécsi Egyházmegyében is elsősorban német falvakban találhatók titulusai, mint pl. Szajk, Rácmecske (Erdősmecske), Németbóly, Nagynyárád, Aparhant, Tormás, Paks. Bővebben lásd: Bálint, 1977, II, 384–387.

[11] Marosi Ferenc másképp emlékezett: nekik nem volt saját földjük, amit bérbe kaptak, azt napszámossal műveltették, és nem említette a saját szőlőt sem.

fillér vót,[12] hát akkó' még nyirni nem tanultam meg, egy fára a juhász botot fölakasztottam, hintáztam. Ugy elszórakoztam ott kinn, hogy csoda. Plinckézni szoktunk, meg hát a labdáva' stukkozni! Az megin egy érdekes játék. Egyik a másiktu' a labdát elüti messzire, akkor futni köletött utána. Ugyan majdnem mint a futball, de ajis [az is] érdekes játék vót. Ugy hogy mink azon a kis környékünkön, – nem egy utca, hanem egy-egy darabig, egy szakaszon, azok, akik vótunk ilyen kisebb-nagyobb gyerekek – össze gyüttünk este, haa mink annyira játszottunk, hogy borzasztó!

Később, mikor már nagyobb lett, hol szokott segíteni?

Hát otthun többet. Édesapám is közbe meghalt, mikor nagyobb lettem. Akkor ugye elkerültem cselédlánynak, akkor többet köletett a birkákná' segitteni, elletni ugy ősszel, vótak …ami eladásba ment, akkor azokat őröztem kinn külön, hogy minél jobban hizzanak, több pénz gyüjjön érte. Akkó' ezeket szoktam őrözni, akkor meg a kosokat ugye, mer' a kosokat se szoktuk mindig ráereszteni a birkára. Akkor vótam ezek juhásza, meg ugye odahaza is mindig vót valami. Akkora családra sokat köletett mosni! Meg hát a sok disznóféle. Habár kijártak a disznók, mer sok disznónk vót mindig. Ugye egy évbe lenyirtük a birkákat, akkor egyszerre kaptunk egy kis summa pénzt. Akkor még mondjuk most jelenbe a gyapju nem ulyan érték, akkor meg a bárány nem vót az. Abba 'züdőbe adtunk el ősszel, de csak ami selejt vót. Mindig selejteztünk ugye hát a fiatalt meghagytuk, az öreg ment e'. Hentesek szokták megvenni. Dombóváron is vót egy Nemes hentes, az szokta többnyire megvenni. Mer jobban akkor a nagy ürüre mentek rá.

Hát aztán nyáron meg? Egyszer elvitt a nővérem a decsi szállásokra. Ott nyaraltunk öregapámná'. De hát azt az élményt sohase felejtem e'. Mer én még akkora almákat nem láttam soha életembe! Akkora gyümőcsöt. Hát én csak meg vótam lepődve, meg ulyan buzakenyeret, hogy hazafelé is kértünk. Decsen vótak ilyen gazdag pógárok, azoknak vót kinn ilyen szállásnak hitták [hívták]. Ott vót egy kis ház. Szóva' jobban disznófélék vótak kinn a tanyán. Öregapám azokat őrözte, mer egy fóka disznaja vót. Akkor ugye ott vót nekik a nagy dinnyefőd, mink annyi dinnyét ettünk, aa hát szóva' borzasztó sok gyümőcs vót. Disznóknak megértük vagdalni a sok gyümőcsöt, aztá' mind bántam, hogy a disznók megeszik ugye, mink otthun Tevelen mennyire megettük vóna… Akkor mikor mentünk a nővéremme', életembe nem láttam vonatot. Aztán benn állt egy tehervonat (most má' tudom, hogy tehervonat), mondom »Te! most mellik vonatba kő nekünk ülni? A pirosba? Vagy a feketébe?« Mer egy fekete vonat is benn állt. Nővéremnek annak má' több esze vót, az tudta má', hogy jegyet is kő váltani. Meg mellik vonatba kő szállni. Meg aztán megmagyarázták, mikor a vonat másoccor is megáll, ott kő leszállni. Ott meg má' ugye a faluba eltalátunk, ott má eminnen vót egy rokonunk, Ilon néném, édesanyámnak a huga, az kivitt bennünket öregapámhó'. Nahát ott vótunk abba a nyárba, azt' a másik nyáron is elvótunk, de hát mikor először odakerültem, az ugye nagy élmény vót. Gyerek [aki] sohase' vót sehun [sehol], aztán hát belepottyanni… mert hát Tevelen nemigen vót gyümőcs. Hát vót azér', de ugye nekünk nemigen. Szegény édesanyám meg megvette ám, mer piac is vót Tevelen, kicsi piac vót. Ugy hogy Mucsibu', meg hun több cseresznye vót, hozták ám azér' vékaszámra a cseresznyét a faluba. Házaktu' is hozták, ugy hogy árulták vékaszámra az utcán. Szegény édesanyám meg-megvett egy tál cseresznyét, – ilyen nagy fehér tál vót, ilyen családi tál[13] – aztán hát azér' öttünk, de hát mégis annyi gyümőcsöt látni is ugye, az nekem furcsa vót, mer még sose láttam.

Az ünnepeket meg szokták tartani?

Meg meg! Egyszer kaptam arra nagyon emlékszek, hogy valami kis süveg Mikulás vót, tudja uan kis üvegbü' süveg. Cukorbu' vót, de mégis uan különös vót. Hát azt annyira irigyülték tülem, mer' a többi az nem kapott. Meg a Gyuri a' meg hát uan nagyon édesszáju vót,

[12] Nem emlékszik pontosan, hol húsz fillért említ, hol tízet.

[13] Feltehetően a régió paraszti háztartásaira jellemző Zsolnay „gránit" tál. Kovács Bence közlése.

nagyon szerette az édesset. Hát sokszor szegén' bátyám szokott citorálni.[14] Este, szent este [december 24-én] ezeket a szent énekeket eljáccotta szépen énekültünk. Az éféli misére engem nem vittek e'.[15]

Hát tudja a faluba is vótak uanok, hát kihasználták azt a Karácson'estét, hogy hát aki lopni akart. …a szomszédunkba lakott egy öreg néni. Suszter vót a fia. Hát ehhő' a szegén' öreg asszonyhó' bement a kéménybe egy ember, aztán lepakulta a sunkákat, mindent, hát egy sunka leesett. Szegén' öregasszon' kigyütt a szobábu', megijedt, főnéz a kéménybe, lássa, hogy fehér lepedőbe egy alak áll a kéménybe. Az annyira megijedt, azt hitte, hogy a Szentlélek. Azt mondja: »náusz« [hinaus], hogy ki akar menni. Ez meg kiengedte. Haza gyünek az éjféli misérü', meséli, hogy ki járt itt, hát a Szentlélek. Aztán mindjá' tisztába vótak vele, hogy a kéményt kipakúták. Ugye másnap aztán ujságulták, hogy mi történt. Mer' ez arra divat vót."[16]

Teveli népszokások és hiedelmek

„Akkor tudja, hogy mi vót divat? Az aprószentek.[17] Az arra divat vót. Akkor nem lehetett nagyon kimenni az utcára, mert mindenkit megvertek. Mindenki csinált egy suprikát, vesszőbül fonták, sok ágbu', vesszőbü' egy suprikát, amive' ütnek. Aztán hogy »friss légy, jó légy, egészséges légy, fejed ne fájjon!« Tudja mindenhová üt azzal a suprikával, mindenhun megütögeti végig az egész testét, hogy ez se fájjon, az se fájjon… aztán hát az vót a divat. Aztán még egy áldozata is lett mit gondul? Egy nagy legény. Ugye aztat ugy megverték, hogy szegény belehalt."

Rontás

„Ez [a bérmakeresztanyja – T. I.] inkább uan nagyon magába zárt vót. Ugy hogy senkivel nem beszélgetett, nem társalgott. Azt mondta mindig, hogy ütet [őt] megrontották. Hát az én édesanyám eccer kérdezi: »há' mi van teveled? Há' nem beszélsz soha senkive' se?« Azt mondja: »jaj szomszéd néni azt mondja, engemet megrontottak. ...tudom, maguk nem hiszik e'. De gyüjjön, nézze meg, mi van az én vánkosomba!« Elüvette a vánkost, aztán mindenféle tollkoszoru ugye tollak hegye. Igy egymásba vót lökődve'. Szóva' három lött vóna. Aszondja erre ü a körösztanyám: »ha a harmadik elkészült vóna, én má meghaltam vóna.« Hát akkor édesanyám baltáva' öszevagdalta ezt a tollat, aztán elfütötték a kemencét, hogy elégetik. El is égették. De hallja, még a toll se akart égni! Ulyan furcsa valami vót, és hát rá egy üdőre, szóva' nem sok üdőre öngyilkos lett. Hát ebbe belezavarodott, hogy ü meg van rontval."

Marosi Erzsébet (gyűjtés: 1973)[18]

„Én Decsen születtem, bár – édesapám ott vót a Szőkéné' juhász – négy évesen elkerültem onnand. Akkor kerültünk, hát akkorába kerültünk Tevelre. De hát – mer ott még kis-

[14] Marosi Ferencre utal, akinek 1937-ben amputálták az egyik lábát.

[15] A december 24-én tartott éjféli misét „pásztorok miséjének" is hívták, amelyre általában minden pásztor el szokott menni, családjával együtt. Általános volt országszerte, és különféle hiedelmek fűződtek hozzá. Bálint, 1977, II, 105.

[16] Az éjféli misék alatti lopásokról országszerte számos folklóradat gyűjthető különféle változatokban.

[17] December 28-a, Aprószentek napja, a vesszővel történő csapdosásnak egészségmegóvó szerepet tulajdonítottak. Országosan elterjedt volt.

[18] Vékási Ferencné, Marosi Erzsébet, Gyümölcsény-puszta, Baranya m. Lásd: EA-P297/74 ifj. (Tomisa, 1974, 29–40.)

lány vótam – anyám mindig szokta mesélni, hogy szalmaszállal mentem almát lopni. Ottan a Szőkééknek az udvarába vót egy almafa, és akkor ugye ott ütögettem, azok meg lesték az ablakon, akkor azon kidobtak egy almát, hogy az lepottyant, akkor mindig kiabáltam, hogy nana pottyant!

Tevelen osztán nem vót [gyümölcs]. Akkor Tevelen, hát aztán ott szerettünk, mer azokkal a gyerekekkel tudtunk végin beszélni, mer hát még beszélni se tudtam, mer azok nem tudtak magyaru.' Jáccás [játszás] közbe mi ugy megtanútunk – ahogy ott összehaverkodtunk –, hogy hát jobban beszéltem má' végin otthun is németü' akartam beszélni. Akkor bátyáim mindig rám szótak, hogy itt nem »váncogsz«. Én meg csak azér váncogtunk az Annussal, ugye ugy megtanult németü', mint én. Akkor szerettük azt, hogy mink most tudunk németü' beszélni, ez nekünk ugy teccett[19] [tetszett].

A szülei is megtanultak?

A szüleim azok is tudtak e' kicsit, mer németek közt vótak jobban. Anyám is elég jó' beszélt németü', bátyáim nem. Azok csak valamit értettek, meg ulyan rosszul ejtették is ki a szót. Azok persze nem érintkeztek annyit, mer azok má' akkor iskolába jártak, és mikor megjöttek, akkor e' köllött menni segitteni behajtani. Akkor azok jártak segitteni behajtani apámnak, mer az má' üdössebb vót, s akkor mindenkinek menni köllött. Aki csak tudott menni.

Milyen emberek voltak a teveliek?

Hát jók vótak ugy átlagba, nem vótak rossz emberek. Hát azér is hát tizenkét[20] évig ott szógált apám. Hát má' akkor is ott lett vóna, ha élt vóna, akkor meghalt, akko' elgyüttek a gyerekek, mer nem maradtak. Mer Varga-pusztát bérleltük, ott vótak a saját birkáink, és ugye messze vót oda hordani az élelmet, mer minden héten kellett jönni, és ugye ez nagy strapa vót nekik. De ugy jók vótak, szerettek, sőt mindig is mondogatták, hogy e' ne menjetek innen, csak maradjatok. Tikteket má' meg se lehet ismerni [vagyis különböztetni] uan jó' megvagytok. Hát vót fődünk is, vettünk,[21] jó is vót, hát éltünk ugy, mint a többi emberek, hát parasztoknak is lehet mondani, mer vót kis szőllőnk is, na abba vót kis gyümőcs, na hát barac', meg meggyfa vót ottan. Má' mikor azt megvettük, de ugye apánk meghalt, akko' elkerültünk onnan. Nagyon bántam, és én harmincéves koromig vissza se mentem abba a faluba. Mikor én mentem legelőször a temetőbe, igyenyest [egyenesen] nekimentem apám sírjának, szinte uan… nekem uan… ugy megrázott, szinte uan lelki rázást éreztem, jaj mondok, és én igy ide találtam! Mondtam is a lányoknak, hagyjatok most, hogy én ide találok-e, merre megyek. Mentem, mentem, és – pont igy velem szembe' van a fölirás – jaj mondom hát ez szinte nem igaz, mintha valaki oda huzott vóna harminc év után.

A sok gyerekkori élmény kötötte oda?

Az nagyon! És elmentem egyik barátnőmhő' – aki szomszédunkba is lakott, bemegyünk, köszönünk, néz az is egy darabig, azt mondja »Bözsi te vagy?«

Mondom megismerté'? – Azt mondja meg.

Mondom én is. Sok gyerek vót ott 8-10 is ott a szomszédunkba, sok gyerek vót. Hát lányok, nem fiuk, …és ugy haverok is vótunk, mer mindegyikre vót 2-3 ugye, és mind hát haverkodtunk. Vasárnap nekünk egyik háztu' a másikig, vagyis minden vasárnap másik házná' vót az össze[jövetel], meg köllött szivelni üket, aztán jáccottunk itt is, ott is."

[19] Marosi Erzsébet dél-dunántúli tájszólását – amely kissé eltér a húgáétól – szintén igyekeztem megőrizni (tájszavak, ö-zés, rövid magánhangzók, hosszan ejtett mássalhangzók), ám néhány jelzést (pl. a szóközi aposztrofok jelölését) itt is elhagytam, hogy ne nehezítsék az olvasást.

[20] A testvérek eltérően emlékeznek erre az adatra is. Marosi Ferenc 17 évet adott meg.

[21] Valójában bérelték, és napszámosokkal műveltették meg, noha a család nőtagjai is besegítettek.

Gyermekjátékok

„Vót ugy homok, vagy mi az ördög, homok vót, ugy emlékszek. S azt kiöntöttük az asztalra, és arra gombostűt tüzködtünk. És akkor ilyen kis csomókat csináltunk, ki mennyit hozott, s annak annyi gombostü vót abba a csomóba. Hát igy nyertünk, ki mennyit nyert. Hát nagy divat vót. Vót egy kis dobozom, ilyen kis doboz, az mindig teli vót gombostüvel. És vittük, mikor vasárnap mentünk jáccani, akkor ugye kötetött bele tüzködni ugye, ki mennyit tett bele, s ha nem vót csomója, akkor nem nyert semit se. De hát ez vót a kis szórakozásunk. Na ha ezt meguntuk, akkor vót más, akkor gyürüztünk. Gyürüt tettünk egyiknek a kezibe, na most hol van a gyürü? De németü' szoktuk azt is mondani, és meg hát seggreverőst, az is rácsaptunk. Ki vót, akkor e' köllött találni, hogy ki vót. Hát akkor közbe este is vót, akkor haza köllött menni, mert hát nem lehetett ám este csavarogni. Aztán mire sötétedett, akkor haza mentünk mind. Nyáron meg hát kinn vótunk az udvarba, labdáztunk.

Nem volt különbség a gyerekek között?

Ott nem vót. Ott nem vót. Hát mondjuk má' nagyobb korba azér' vót, mer láccott, hogy azér ük kitüntek, hogy ük parasztlányok. Talán vót egy szoknyával több nekik, hát ugye ük ugy gondulták, hogy ük többek. De engem nem… mer valahogy megszoktak bennünket ottan annyira. A többivel jobban éreztették talán, aki e' kicsit nem őtözködött ugy, mint mi. Mer ugy köllött őtözkönnyi, ahogy ük őtözködtek. Hát széles szoknyába! Vót kétszáz szoknya rajtunk eccerre. Fehér péntölök, csipkés. Akkor meg lerakott szoknya föllü'. Hát vót az is, és én még mindig ugy szerettem eztet. Éngem nem néztek le. De az Annusunkat, avval nem szerettek jáccani, mer sokkal kisebb vót. Azt mindig szerették vóna, hogy menjen a kissebbek közé. Akkor el is vitte a bátyám az Annusunkat, hogy ott lesz őnáluk, majd főnevelik, mer 9-10 éves vót, mikor apánk meghalt, hogy ott lesz a bátyámná'. Mindig irt, hogy ő nem szeret ott lenni. Fogtam magamat, elmentem Tevelrü' Mágocsra gyalog, és elhoztam. Mikor mentem, akkor má' mondta: »Te nem maradok ám itt. Elmegyek teveled haza« – sirt. Mondom, »azér gyüttem, elviszlek haza tégedet.« Nem még ha nekünk jut egy falat kenyér. Megleső' te otthun. Nem kő tenéked elmenni senkihő' se. Nem szükösen éltünk, csak ugy gondulta bátyám, segitt rajtunk, ha elviszi a kislányt, hát ü azt neveli, főnevelik. Ott lesz őnáluk. Na osztán visszavittem, nem sokáig vót ott, talán egy hónapig, vagy kettőig, de nem szeretett ott lenni. Meg vót ugye a betevő falatunk, hát anyám jó' főzött. Vágtunk sok disznót, négy-ötöt levágtunk egy évbe, mer' hát pakulni köllött a gyerekeket a tanyára. A kalbászt meg nagyon szerettük az ilyesmit, meg baromfink is vót mindig. …Arra tenyésztettünk mindig, hogy legyen mit enni. Édesanyám mindennap főzött.

Az élelmet ki szokták vinni az édesapjuknak?

Hát ha főtt étel vót, akkor főttet, de csak délbe vittünk. Ebédet vittünk nekik, mikor má' jó üdő vót. Akkor kezdődött, hogy visszük az ebédet, még nem lett hüssebb [hűvösebb] az üdő. Akkor délután kinn maradtunk, mer' vót kukorica fődünk is kettő, meg répa, akkor ott maradtunk kapálni egy kicsit anyámná'.

Vót uan kis étekhordós kis szerszámunk ilyen széles, abba vittük a levest, meg más egyebet meg a kosárba rakta anyám. Bele egy kis kosárba, ebbe-abba, aztán vittük. A hideget hát azt könnyebb vót, meg ugy is vittünk mindig, hogy egész kenyeret vittünk. Sütöttünk kenyeret, akkor kivittünk mindig egy egész kenyeret, akkor egy pár nap ölég vót. De reggel-este különös vót, hogy kimenni a hodályhó'. Akkor nem a legelőre vittük, hanem csak a hodályhó'. Reggelire ugye szoktak enni tejet, meg vótak kecskék is, szerették is nagyon a tejet, leginkább tej vót a reggeli. Hát meg utána ettek kis szalonnát, ilyesmit.

Emlékszik az édesapja putrijára, milyen volt?

Vót rajt' azér' rendes kis ablak is, mit mondjak ilyen négy kis keretes ablak, benn egy ágy, asztal, kis székek vótak, ők csinálták ilyen fürészült deszkábu'. Csináltak ilyen kis sámliszerüt, ilyen négy lába vót, meg sokszor a fődön ettek. Kimentünk a putri elé, oda leteritettünk egy

pokrócot, oszt' azon ettek. Azér' ez jobb vót, mint ott benn, mer annyi bogár vót nyáron, hogy sok. Cserepes vót. Rendes kis hodály is vót, azt nem is olyan nagyon régen épülték oda, és akkor ilyen kis putrit is. Kis szoba vót, rendes, vót uan háromszor hármas. Még kályha is vót benne! Uan kis dobkályha-szerü', nem tudom mi vót. Mer télen haza hajtottak. Mikor nem vótak ott a birkák – a falusiak[é] –, akkor a mienk vót ott, a hodályban meg a bátyám a Pista. Akko' télen este haza járt vacsorázni, akkor nem köllött már annyit mászkálni, mikor leesett a hó, akkor minden nap kiballagtak. Meg télen nyirték a falusi birkákat, mer ott az vót a szokás, kétszer nyirték. Télen, mikor nem jártunk ki, ugy hogy mire kihajtás vót, akkorra kinőjön e'kicsit a szőrük. Télen kicsit szabadabbak vótak ük is, ha hó vót, de hó nem vót, akkor kihajtottak egész végig…"

Vihar a pusztán

„De azér az essző meg a vihar… eccer nagyon elkapott bennünket. Az oszt' nagyon emlékezetes, míg élek. Hajjaj! Mer én nagyon félek, ha villámlik, dörög. És alig hogy elhagyjuk az utolsó házat – mer ott szoktuk megtőtteni a kancsókat vizzel –, vót egy olyan nagyobb kis tejeskanna, ott megtőtöttük vizzel, és vittük ki. Vittünk vizet, mer nem vót víz, és kértünk egy esernyőt, mer láttuk, hogy gyün a vihar, hát nagyon fekete fölhő vót. Kiértünk, de alig értünk el egy kétszáz métert, akkor osztán ránk gyütt a szél, kiforditotta az esernyőnket. Akkor osztán azér is sirtunk, mer öszetéptük az esernyőt, azt' nem is a mienk. Hogyan megyünk haza? Olyan jeges eső gyütt, hogy a kendőnket elvesztettük, a kis keszkenő vót mindig a fejünkön, azt leverte az eső. Olyan jégeső esett, összevert bennünket. Ugy sirtunk, mer a fejünk is fájt, hát nagyok vótak majnem mind e' kis tojás, olyan jó jó nagyok vótak, mint a verébtojás. Ugye hát igy zuhogott a fejünkre. Ugye hát oda tettük a kezünket, vagy valami, de csak verte. Sirva mentünk, szegény apám nézett ki a putri ajtón, mikor má' odaértünk. Mikor má' odaértünk, csillapodott, de a víz ott folyt le a hegyeken, hogy majdnem elvitt bennünket. Nem tudtunk átugrálni a vizfolyáson. Aztán látja, hogy gyüvünk, elkezdett mérgelődni, hogy mér engedett el anyátok titeket ilyen üdőbe, mondjuk: »akkor még nem vót ilyen idő, még akkor nem is láccott jóformán felhő, mikor elindultunk.« Szerettünk hát közbe kicsit jáccani is, haverkodtunk, ismertük ugy a gyerekeket, mer szerettünk jáccani, ugye mindennaposak vótunk. Akkor nem tudott velünk mit csinálni – mer tisztára bőrig áztunk –, akkor fogta, lehuztuk a vizes ruhát, beledugott a subába bennünket, az meg csipett az a szőr. Jaj. Sirtunk, akkor én mondom az Annusnak: »Te kelj föl, csapd be az ajtót!« – mer apánk elment ruháér' haza. Azt mondja ü nem kel fő, pucérba vótunk, nem mert főkelni, mer nem vót rajtunk semmi száraz ruha. Hozott ruhát apánk, akkor reggel mentünk haza, korán, különben nem aludtunk kinn soha."

Ház körüli munka

„Babot sokat termeltünk, krumplit, mindent megtermeltünk ilyesmit. Akkor telivetettük tökkel, akkor csak hordtuk haza a mezőrü' a tököt a jószágnak. Mikor haza mentünk az iskolábu', ki vót adval a parancs, menni tököt hozni. Messzi vót ez a mező is, ahunnan köllött hozni. Akkor akartuk sokszor, hogy kicsit könnyebben legyünk, akkor leguritottunk egy tököt a hegyen, mehettünk vissza. Fő köllött vinni a tököt a hegyre és megin elmenni, hozni a mezőrü' a tököt. Mer egyik felü' vőgynek köllött menni, akkor föl a hegynek, gondultuk, leengedjük, az legurul. S nem kő cipelni. Mer a fejünkön fővettünk egy tekercset csináltunk – azt a fejünkre, aztán vittük. Egyet a fejünkre, egyet a kezünkbe. Hát persze nehéz vót, mer azt is mindig fogni köllött, egyik kezünk se vót szabad, akkor fogtuk, leengedtük. Összetörött darabokra. Persze sokszor vót, nem akartuk elvinni. Na mondjuk ez má' talán érettebb, nem törik össze. De csak összetörött. Akkor mentünk vissza, hoztunk másikat, igy tartottuk a kis állatokat, hogy legyen,

mer hát sokan vótunk, nem lehetett a henteshő' menni, hogy hozunk egy kiló hust. Mer egy kiló az semmi se, mer csak vasárnap vót hus, igy friss hus. Hétköznap… hát tej vót. Kenyér is vót, krumpli vót, aztán csináltunk reggelit. Minden regge' vót főtt reggeli is. Mártást is csináltunk, azt szerettük a kalbászos mártást. E' vót a vasárnapi eledel. Meg magunknak is vetettünk spárga tököt, uborkát, paprikát. Hát minden igy megtermett nyáron. Akkor eltettünk télire is, még hordóba is raktunk paprikát, hagymát, meg káposztát is tettünk el egy hordóval, télire hát. Savanyu káposztát oszt' akkor ilyesmit. Babot, krumplit, káposztát, oszt' akkor sorba hust bele. Ajis vót hát füstült hus, akkor még jobban füstültek. Má' anyámnak mikor mi tudtunk segitteni, csütörtökön nem köllött iskolába menni, akkor elhivott, hogy gyere, kicsit gyüssz kapálni. Mikor meggyütt az aratás, akkor anyám kiküldött bennünket – mer eleség nem vót akkor, hogy dosztig vót – akkor jártunk kalászt szedni a mezőre. A parasztoknak a tarlójukra. Csokorba összekötöttük, akkor mindig ugy örültünk, mikor össze tudtunk szenni [szedni]: »Te én többet szedtem, mint te!« Akkor kicsépültük, lett egy szakajtó búza, pár nap ölég vót a csibéknek. De mennyit szedtünk! Vót amikor egy zsákkal össze gyűjtöttünk, annyit szedtünk. Amit elhagyott a gereblye. Ugy hogy sokan jártak igy szenni. Ott ulyan divat is vót talán. Nem az ment szenni, aki ippen rá vót szorúval erre, hanem divat vót. Mind a szomszédok mentek, vitték a kis cuccukat, aztá' mentek. Há' mondjuk ezek má' mind kalászt szenni [mennek]… mi is menjünk! Meg gazt, mer korán kezdett lenni tyukhur, meg pipacs, meg mit tudom én olyan mezei… kukoricafődeken még nem vót elvetve, ugar vót, gazt szenni a disznóknak, kora tavasztu' késő őszig, Mindig avval tartottuk a disznókat. Hát mentem is, e'kicsit kapáltam is, de akkor ugy fájt má' a tenyerem, törte a kapa. Akkor mondom, én má' nem kapálok tovább. De azt mondja csak még e' kicsit, még e' kicsit, na osztán akkor egész estig kapálgattam. Segitett is a sorba [édesanyám – T. I.], akkor örültem is, hogy azér én is csak kiérek, mire ő.

Azt a sok földet mind maguk munkálták?

Mink magunk. A Feri szokott azér, az szeretett a földbe dolgozni. Az szokta aztán learatni azt a kis árpát, ami vót. Vagy főszántani, ugye szántották, mer fogatunk nem vót. De aztán mink kapálgattunk anyánknak, mikor má' tudtunk segitteni, akkor jó vót neki. De bizon' addig egyedü'! Mer az emberek [a család férfi tagjai – T. I.] dógoztak. Megfőztünk, vittük az ebédet, oszt' délután kapáltunk. Répát is vetettünk, nagy darab takarmányrépát, ugye télen a disznóknak. Meg tehenünk is vót egy jó darabig. Többször vót, mint nem, hát vót, mikó' eladtuk, nem vettünk.

Akkó' szegény édesanyám minden este a fótozás, meg a kötés. Meg mindig javittani köllött neki. Hát öt férfire! Má' regge' korán is fótozott. Minden regge' az hajnalba kelt. Arra vótunk csak figyelmessek, hogy fótozott az asztalná', meg égett a lámpa, mer lámpa vót. Hát öt-hat férfira sokat köllötött. Még akkor ulyan fótos ingeket is fölvettek. Most nem vennénk fő fótos inget, hát jó' néznénk ki! Nekünk is mindennap kötni minden este, szombat kivételével. Mikor má' tudtunk kötni negyedikesek vótunk, »Kössetek! Csak kötni, kötni, legyen kész az a zokni!« De nem sokat kötöttünk ám, csak pár sort egy este. Nem engedtek játszani, kártyázni nagyon szerettünk – na szombat este. Akkor szabad szombat vót. Meg vasárnap.

A szomszédok nem szoktak átmenni?

Azok is. De azok is csak kötöttek, fonytak, ott nem vót az, hogy csak kimondottan beszélgetni mennek. Miről esett szó köztük? Hát mindenki a maga családjáva' győzkődött mindig. Meg akkor e' kicsit hallgatták, meg ujságér' köllött menni, jaj ujság az meg mindennap vót. Minden nap e' köllött mennem ujságér'. Téli üdőbe. Nyáron nem. De télen akkor ráértünk olvasni, akkor a ságornőm, az szokott mindig óvasni. Az szokta fölóvasni az ujságot mindig, mer anyám nem tudott, meg a Feri se tudott óvasni, akkor hangosan köllött mindig óvasni, meg ha nem az, akkor a másik. Mer politizálni szerettek. Mindet érdekülte az ujság, a szomszédokat is, mer a szomszédok nem vettek ujságot, nem ám! Akkor gyüttek, hogy hoztam ujságot, akkor oszt' mind a szomszédok, három-négy ember, átgyüttek. Ott nézték az ujságot, vagy hallgatták.

Ha mink óvastunk ugye, akkor nekik hallgatni köllött. Ha pedig nem óvastuk, akkor elkérték, hogy ők óvassák. Nem vett egy ujságot! Mer az pénzbe került, annyira spórultak.

Talán sok kellett a hozományra?

Persze a hozomány! A szomszédba lakott a kisbiró. Az szegén' má' kétségbe vót esvel – mikor még iskolába jártak a lányok –, hogy maj[d] nem veszik el a lányokat, mer nincsen neki annyi fődgye. Akkor mindegyiknek ad egy hód fődet, akkor neki nem marad semmi. Egy hód főd, az… ha nem kapott egy hód fődet, akkor nem vették el. Akkor megmaradt vénlánynak. Meg a stafférung, ugye csak meg köllött lenni És akkor ugye a forint, meg a pengő az nagyon kevés vót. Vót azér, akadt, aki annyira kikötött, de akkor ott a szomszédba vót egy szegény, nagyon szép lány vót, de szegény vót. Hát nem annyira szegény, hogy nem tom [tudom] mi, de szegény vót. Ugye nem vót födgye. Akkor az anyja azt mondta a fiának, elé tett egy rózsás tányért, azt mondja: »Na fiam itt van a szép tányér, csak egyé' belüle!« Hát igy gyütt ki. Nem is adott nekik semmit. Hát haragudott nagyon a fiára, de azér' csak elvette. És akkor külön mentek valami kis panzióba. Ott is vót, akinek vót két háza, akkor azér' beleengedett, ilyen panziónak, vagy minek hitták [hívták] akkoriban, hogy lakott csak benne. Vagy dógozni köllött érte, vagy fizetett valamit, és igy laktak.

Magukat nem környékezték meg a parasztlegények, mikor eladósorba kerültek?

Aa vót. Szekcsőn [Kaposszekcső] itt vót egy. Az nagyon futott utánam akkor. Pedig mondtam engemet ne is kisérgessen, én nem megyek el hozzá. Azt mondja: »elmegyek juhásznak, akkor se? Te csak juhászhó' mész?« »Én csak ahhó'.« Má' csak azér is mondtam, hogy ne szaladjon mindig utánam. Mer mindig féltem hogy hát mikor megláttam, akkor átmentem a másik ódalra. Akkor mindig elém állt. Nem engedett menni. Hát mondom, akkor én majd lerázlak tégedet. Éngem nem zavarsz te itten. »Én elmegyek juhásznak, akkor se gyüssz?« »Akkor se.« Akkor így elmaradt."

Juhászlakodalom Tevelen

„Hát Tevelen vót egy ilyen hosszi pásztorház. Mink laktunk az innenső végibe', az alsó végibe. Egy gulászcsaládda'. Utánna meg a kanászok, megin' gulyás, a végibe meg vótak ilyen öregek, akiknek nem vót semmijük se. A község tartotta el, ilyen szegény bácsik. Vót hibás bácsi is.[22] Aztán mikor hajtottak ilyen vándorjuhászok, gyüttek mifelénk is, igy a falun körösztü' hajtottak, minálunk szoktak jobban megtanyázni. Má' hát mink, édesanyám adott nékik vacsorát. Akkor a Vékási sógorom erre hajtott, az is ilyen vándorjuhász vót. Német Jóskáná' szógált, aztán megállt Szekcsőn a vásártéren a birkákka'. Mink meg ott laktunk, a pásztorház ott vót ipp' útba eső ház. Aztán 'kor a nővérem mindjárt megtetszett neki, hogy akkor elhajtott, Szászváron vót a nyári legelőjük. Akkor onnand kéccer elgyütt má' hát igy udvarúgatni, aztán hát össze is kerültek abba az őszbe. Aztán mikor elgyütt lakodalomkor az öccse, az én első uram, az is kanászgyerek vót. Ugy hogy hát az addig talán birkát nem is látott. Mikor elgyütt, az én bátyám birkái ott álltak a ház körü', az egész éjje' nem táncút. Az csak kinn vót a birkákná' egész éjje', rávette a subát, az csak kinn üdögélt. Még örült is a Miskánk, hogy nem kő kifügyelni a birkákhó', mer van ott „nyútmann" Aztán hajnal felé azér csak begyütt, na aztán mikor haza mentek a lakodalombu', azt mondta az édesapjának meg az édesanyjának, hogy ü többet kanász nem lesz. Ü elmén juhásznak. Hát el is szökött. Ugy szökött el, hogy hát nem is nagyon tudták, hogy elgyütt. Akkor beszegődött az én bátyámhó', Miskánkhó', ugy hogy anná' szógált négy évig. Ugyhogy onnan kerültünk mink össze. Ugy hogy a fronton vót a bátyám, közbe hazagyütt, akkor hát megtartottuk hát mink is, hát nem uan nagy lakodalmunk vót. De hát kapott szépen ajándékot a bátyámtu'. Innen a hust, amit levágtunk a lakodalomba, mind az adta. A saját fókábu' [falkából]. Aztán hát meg vótunk egy évig. Ugy hogy három hó-

[22] Mozgássérült, idős emberre utal.

napos terhes maradtam a kislányommal, mikor meghalt. Agyon ázott, fázott, mer hát nagyon meghűlt. Ugy hogy tüdőgyulladást kapott, vesegyulladást kapott, mind a két nagy bajt, aztán hát ebbe belehalt. Egy évig vótam özvegy. Kislány má' szép nagyocska vót, akkor ez a Bognár Miska, ez vót ott a kisbiró. Hát az mihozzánk mindennap elgyütt. Mindennapos vendég vót. Hát az én édesanyám csak mondja: »mér gyün ez a gyerek?« Hát én abba vótam, nekem nem szólt semmit, ugy hogy a Ferinkkel, a bátyánkkal szokott citorálni. Meg hát segitett neki, mer hát bognár inas is vót, sokat segitett neki. Kocsit javittani, ezt csinálni, azt csinálni. Hát egyszer csak az én Miskám megunta az idejárást szó nékünn, üdögélünk eccer ott a gangon, ilyen küve'[kővel] vót kirakval a gang, azt mondja: »Annus néni! mondanék én magának valamit.« Mondom: »Mondd Miska.« Azt mondja, hát meg szeretne nősülni az össze', elmennék-e hozzá? Mondom: »Jézus, Mária Miska, hát hogyan gondulsz te ulyant, iszen te még gyerek vagy!« (Két évvel fiatalabb vót, mint én.) Mondom, »hát itt má' a kislány is mögvan, akkor hát a birkáru' is gondoskodni kő', nincs széna semmi, gyün a tél.«

»Aa Annus néni ez nem bajj.« Hát akkor ugy két napot hagyott. Hogy két nap mulva Annus néni mondja meg, hogy hát mi lesz. Akkor ü hát ugy tervezi a dógait. Hát teccött nagyon neköm az én uram, mondom elmék [elmegyek] hozzá. Hát mikor gyütt, akkor meg édesanyámnak nem mert szólni. Neköm csak valahugyan mögmondta, de édesanyámnak! Azt mondja azon nem is tudom mellik nap vót, hogy vasárnap regge' vót, mikor akart ü édesanyámnak szólni. Édesanyám csak kisérgette amerre ment, a konyhábu' a szobába, a szobábu' a konyhába, ki a gangra kisérgeti. Má' akkor édesanyám mondja neköm németü', hogy a Miska ne értse, »mit akar ez a gyerek?« Mondom »jaj édesanyám ez magának szólni akar, hogy ü el akar engemet venni. De nem mer.« Má' akkor annyira mögbátoritottuk má', hogy csak mergye [merje] mögmondani. Aztán nahát ennyire ment a dolog, hogy meg merte mondani. Azt mondja édesanyám – mer kikértem a véleményit –, hogy mit szól hozzá? Azt mondja, »csak ne vóna olyan picike.« Mondom »édesanyám csak ez a baj?« Ez nem bajj, ha picike, mer alacsony termetü ember vót. Hát aztán igy összekerültünk abba 'z őszbe. Ugy hogy egy éves gyászom lejárt vóna 5-én, akkor 1-én esküdtünk. Kimentünk Niklára, kiadtuk a birkákat felibü'… ott kezdtük az életet."

Marosiné Marosi Mária (gyűjtés: 1973)[23]

Gyermekévek, asszonysors a pásztorcsaládban

„Látja, ezt mind ketten győzködtük az urammal [mutat a házra – T. I.]. Itt a fődem, még csak birok, dógozok. Mink mindent magunk kerestünk össze, nem segitett senki se." [Aztán a magnetofonra vetett kérdő pillantást, mire előadtam kérésemet, hogy meséljen nekem az életéről. Széttárta a karját. – T. I.]

„Mit meséljek? – Egy német faluba' [Tevelen] nevelődtünk, szüleim jók vótak hozzánk, ugye szerettünk a bálba járni, uan németes viseletbe vótunk, németü' beszéltünk, meg minden. Meg máma is hát a mama otthun allig tud magyarul. Mer tiszta német község vót, ugye hát a mama is má' nyócvanhat éves. Falusi juhászok vótunk, a falunak a küllős [kellős] közepin laktunk, két férfi gyerek vót, meg én. Én vótam a legüdössebb. Hát ugye a nagypapa sokat kinn aludtak ugye, pásztorkodtak kinn. A faluba' szerette üket mindenki, mást ugy nem birok mesélni.

Korán kezdett dolgozni?

Hát nem olyan korán ugye. Legtöbbet a szüleim dógoztak, mi meg a papának segitettünk őrözni. Vótunk ulyan tizenkét-tizenhárom évesek. Hát ugye nem vót nehéz dolog az őrzés. Mindig mondta a nagypapa, menjetek oda a kukorica szélibe. Vagy allu'[alul]. Ráértünk még

[23] A legidősebb testvér, Marosi Mihály az unokatestvérét vette feleségül, innen a névazonoság. Lásd: EA-P297/74 ifj. (Tomisa, 1974, 75–86.)

játszani is mellette. Hát ugye valamit dógoztunk ottan a kis bárányokkal, meg mindenféle. De hát én legtöbbet otthun vótam. Ugye az öcsém a Ferenc, az vót a legtöbbet a papával. Mer fődgyeink is vótak, vót egy hód [hold] fődünk is a határba. Sajátunk. Birkáink sajátunk vótak, meg minden. Mindig ulyan 250-260 körü' vót a birkaállományunk. Ott szabad vót nekünk tartani a község legelőn. Mondom a dédi nagypapa az még két-három hónapos vót, pólyába vitte a dédi nagypapának az anyja oda Rácmecskére.[24] És aztán ott is vótunk. Onnan kerültünk férhő', meg mindenféle. Hát ugye kislán' koromba rosszak vótunk. Ugye vótunk sok lányok ott a szomszédba, elmentünk rosszalkonnyi mindig. Bolondoztunk. Mikor má' nagyobb lányok vótunk, elmentünk este… a kendert tilúni [tilolni], kukoricát fosztani, akkor megálltunk egy utcasarkon, aztán vertük a tilukat össze. Hát ugye vannak emlékeim. Elmentünk játszani egy kicsit a faluba, vagy vasárnap, nálunk nagy divat vót, hogy összekapaszkodtunk lányok, karon öltöttük egymást, és akkor énekültünk a falun végig. Ilyen szép emlékeink vótak azokkal a német lányokkal. Meg nagyon kedvesek vótak mind, az egész falu. Hát mondom nem vót ott uan esküvő, hogy mink – juhászok vótunk –, de hogy mink ne lettünk vóna hivatalossak. Csak kilencszer vótam első koszorúslány. A keresztanyám – azok is hát nagyon gazdagok vótak, ott is nyóc gyerek vót, ott is négyszer vótam első koszorúslány. Sok járt ám a hozományba mindenbe. Hát az nem is vót lány, aki nyóc, vagy tizenkét vánkost nem kapott. Hát három ágyat kapott mindenik lány, három ágyra ágyruhát, meg mindenfélét, meg az a sok, kegyetlen sok ruhát, amit kaptak. S ugye hát mind szép, hát ilyen németes ruhába jártak. Akik gazdagok vótak, azok ugye földet is kaptak. Hát ugye gazdag sváb község vót az.

Este, ha disznóölés vót, elmentünk maszkába, lányok. Ott hattuk [hagytuk] a rokkát a fonóba, és elmentünk maszkába. Fölöltözködtünk. Körü' jártuk a falut. Hát a dógunk má' este nem ért semmit se nagyon. Mer' mindig tiz-tizenöten elmentünk. Menjünk el ide maszkába, menjünk el ahhó' a barátnéhó' maszkába. Aztán bizon sokszor vót, hogy reggelig ott mulattunk a disznótoros vacsorán. Még éjfél után egy óráig is, szólt a dáridó. Akkor ugye éjje' elmentünk a paphó', meg a tanittóhó'. Hát ugye ezek mind megvárták, hogy a maszkák menjenek. Ki ilyenbe, ki uanba. De hát ugye szépen fő' szoktunk őtözködni. Kivált, ha ilyen helyre mentünk e', a plébános urhó', meg a tanitóhó', meg a jegyzőhő', ezek meg is várták. Ugye hát mindegyiknek vót cselédlánya, szomszédlánya, akkor mindig mondták: »Gyertek ám el maszkába cselédlány, mer' várunk ám benneteket nagyon!« Hát egyszer a plebánián vótunk egyszer maszkába, akkor reggel három órakor eresztettek haza bennünket. Táncútunk. Még a plébános úr is úgy táncút, csak ugy ugrott a reverendája. Vót egy fiatalember, az vót a hermonikás [harmonikás] is, meg fölőtöztünk. Az egyik barátnőm – az a főerdésznek a lánya vót –, az meg az apjának az üres puskáját is a hátára vette, meg a táskáját. Mikor beléptünk, mer az a lány, az egyik, az szógáló cselédlány vót má' – ott vót öt évig a plebániába. S mikor beléptünk, az nyitotta ki az ajtót – hát ugye jártas vót ott –, azt mondja az a fiatal pap nékije, a káplány: »Kati, Kati itthun érzed magadat.« Hát ugye mindegyiknek maszkaálarc vót… azt mondja: »Jobb, ha leveszitek! Ugyis ismerlek benneteket.« Hát regge' három óráig táncútunk a konyhába. Hama' el segitettünk mosogatni, aztán má'… és akkor még az öreg öspörös az is táncút. Nem hattuk békibe. Muszáj vót nékije táncúni. Hát a szüleim nem nagyon izétak [szóltak érte] mer divat vót ez nálunk. Hát ugye elég jómódba vótunk mink. Nem panaszkodhatok. Ruhánk is vót mindig uan, mint a legelső parasztgyerekeknek. Meg nem is vótunk lenézve, mert ugye minden lakodalomba hivatalosak vótunk. Ha egy lakodalom vót, vagy bál vót, ott mink éppen uan hivatalosak vótunk, mint a leggazdagabb. Éppen uan tiszteletbe vótunk tartva, mint a leggazdagabb, meg máma is. Ha haza megyek, aki találkozik velem – ugye akik barátnőjeim vótak –, meg máma is örömmel fogad.

Amikor má' vótunk uan tizenöt-tizenhat éves lányok, hát játszásra nem jutott uan nagyon üdő, mer hát ugye otthun is befogtak bennünket a munkára. Este segitteni etetni, meg ugye – mer tehenek vótak, minden – ugye akkor este is köletett menni a birkákhol, ki a nagypapához, nagy-

[24] Erdősmecske, Baranya m.

papának vacsorát kivinni, vagy akárkinek is ugye, hát nem vótunk uan nagyon elkényeztetett gyerekek.

Akkor meg este elmentünk kukoricát fosztani. Akkor is fölőtözködtünk maszkába. Elmentünk, valamellik asszonnak megvertük az ablakját, akkor fölugrott, akkor elfujták a lámpát. Vót egy szerb lány barátnőm, fölőtőzködött az apja ruhájába, haját leeresztette, elment egy házhó, mondta, hogy: »Lencsi nyisd ki!« S akkor odanézett az asszony, aztán majd kétségbe esett, mingyá' elfujta a mécset, mink meg kint nevettük az ajtó előtt.

Akkor igy este tilulás közbe is, akkor végeztünk egy helen, elmentünk egy másikhó'. Akkor azokat meg nem engedtük dógozni. Hát ugye igy viccültünk egymással, igy ősszel, vagy nyáron a fiatalság. Hát ugye télen a fonóba szoktunk járni.

Miről folyt ott a szó?

Hát ugye szoktak mesélni, de mink ugye fiatalok, nem nagyon figyeltünk oda rájuk, én nem. Mink csak este megvacsoráztunk, akkor fogtam a rokkámat, főtettem a kendert szépen rája, és fogtam a rokkát, akkor mentem szépen a lányokhó'. Máma este itt vótunk enné' a házná', hónap este ott vótunk, igy sorba vótunk."

Farsangi szokások

„Hát a farsangi szokások azok uanok vótak, hogy akkor három nap a pincéket jártuk. Akkor vittünk hurkát, kóbászt, finom sört, finom bort – hát ugye legtöbben szoktunk akkor egy disznót vágni –, és akkor ugye egy lányos pincéhő', vagy egy legényes pincéhő' elmentünk, és akkor hát ugye ott mulattunk egész estélig. Az asztalok meg lettek teritve szépen, és akkor a rezesbanda, meg szólt a fúvós zenekar táncútunk estélig. Este meg elküldtek bennünket be a kocsmába. Akkor meg a kocsmába mulattunk. Mind a három este, akkor szoktak a legények bolondozni. Akkor hoztak egy szakajtóba hamut, akkor ahogyan álltunk körbe, mindegyiknek a homlokára csináltak egy körösztöt."[25]

Templombúcsú

„Meg hát búcsúkor szép vót, nálunk – az október 20-a[26] vót – nagyon megtartották a kétnapi búcsút. Vasárnap regge', mikor vége vót a misének, akkor tíz fiú, szépen fő' vótak őtözve', és akkor mindegyik elment a kedvessihő', vagy akinek nem vót udvarlója, akinek udvarút az a gyerek, akkor elment egy barátnéjáhó', akivel jóba' vót. És akkor a kalapjukat teli varrtuk rozmaringgal. Szalagot kötöttünk rá, bokrétát rá, meg minden, így vótak. Akkor vasárnap délelőtt, mikor a misének vége vót, akkor fővették a búcsút. A templomná' vót egy ilyen kis kibetonozott lik [lyuk] csinával, azon vót egy födő, és akkor abba lett beleállítval egy pintes üveg bor. Akkor a pap is kigyütt és akkor azt fővették. Akkor ott a muzsikások addig fújták a Rákóczi-indulót, és akkor bekisérték a plébános urat a hajléktyába [sic!], akkor ott fújtak néki szép himnuszt. Akkor elmentek, a tanitót haza kisérték, akkor ott is, akkor elmentek az előljárókhó', akkor az erdészethő', és aztán akkor sorra vették a lányokat. Akkor minden lányos házhó elmentek. És akkor vettek egy szép selyemkendőt, egy ternó-kendőt, és akkor csináltak, mint most má' hát

[25] A húshagyó keddi hamvazással a legények a másnapi, hamvazó szerdai egyházi szertartásra utalhattak.

[26] A település temploma a Szentháromság titulust viseli, ezért feltehetően az adatközlő a község egyik fogadott ünnepét eleveníthette fel. Október 20., Szent Vendel ünnepe a 18. században válik népszerűvé nálunk. Kultuszának elterjesztésében Padányi Bíró Márton veszprémi püspök mellett nagy szerepet játszottak a Pécsi egyházmegyéhez tartozó dél-dunántúli falvak német ajkú lakosai. Főleg a jószágtartó gazdák, a pásztorok, közülük is a juhászok védőszentjeként tisztelték. Vö. Bálint, 1977, II, 387.

vannak a sorsjegy, és akkor minden házhó' bementek, és akkor mindenki vett egyet. S akko' másnap hetfén [hétfőn] búcsú hetféttyin [hétfőjén], akkor gyütt össze a nép megin, mer ünnep vót. Akkor összegyüttünk megin, lányok, legények, asszonyok, ugye mindegyik odament, akkor a legények is járták a falut. Az utcán fogtak egy kokast, és akkor aztat elásták az utcán. És akkor hoztak ki egy asztalt, valakinek bekötötték a szemit, húsz fillért szoktak fizetni. Mikor megkerülték vele az asztalt, akkor adtak nékik egy mogyoró pálcát a kezibe, hogy üssön. Ha melléje ütött, akkor levette a kendőt, hát nevette a nép ugye? Hát ugye sok vót az a vicces is, aki az asszonyok közé vágott. És aztán mégis uan aki eltalálta a kakast, akkor megfőzték ott a kakast a kocsmába, ott is egész kivilágos reggelig mulattunk. Hát ugye minálunk uan vót a divat. Mind a lakodalomba, mind a búcsukor. Minálunk nagyon vig nép lakta."

Lakodalmi szokások

„Na akkor ilyen szokások lakodalmakba még: hát mikor mentek a vőfények lakodalmat híni [hívni] – ugye mikor készittő nap vót, akkor még egyszer a vőfények –, a menyasszony fölszalagúta üket, a kalaptyukat, bokrétát melléje, rozmaringot melléje. Akkor mindegyik kapott egy nádpálcát, és azokra vót egy zsebkendő és szalagok kötvel. És akkor má ugye lakodalom készittő napján mielőtt ebéd lett, akkor meghívták még egyszer a vőfények, aki má' ott vót szakácsné mind. Oda álltak az ajtóba, mind a két vőfény rozmaringos meg pántlikás kalapba, és akkor meghivták az egész vendégséget, de németü':

»Wir treten hereinen [herein] ehrenfürst[lich]/ Wir laden denn [euch] Hertz [herzlich], ums Zeuniges [Zeugnisse]./ Erstens laden wir Vatern, Mutren [Mutteren], zweiters Zönen [Söhnen], Töchtern, drittens bekannte Junge Wanke, weil wir sie nicht alle kennen./«[27]

Akkor mindenkit megkinálnak a családdal egy pohár borral a vőfények, viszik a bort magukkal ugye? Akkor másnap, mikor az esküvő van, hát akkor mindenféle vicceket mondanak nékijük [nekik]. Este vacsora közbe, ugye németü', hogy: »Jó kapás a mi menye lányunk, jó kaszás a mi vőlegényünk!« Hát akkor este, mikor vacsora van, akkor a barátnéja bekötötte a kezit, egyik meg fölőtőzött maskurának, és akkor fogták a merőkanalat, és akkor mentek, hogy a szakácsné elégette a kezit, hogy segitsenek nékije. Hát akkor ki husz fillért, ki harminc fillért dobott bele nékijük a merőkanálba. Aztat a menyasszon' táncba odaadták a menyasszonnak. Akkor a szakácsnék ugye hát mulattak azok is, első este má', készitő este, akkor a szakácsnéké vót a lakodalom, hát ugye sok disznót vágtak, állatot vágtak le, jószágot nyúztak meg. Rettenetes nagy lakodalmakat tartottak nálunk. És akkor másnap regge', lakodalom regge', addig nem eresztettek haza senkit se, még eccer nem főztek. Dél felé ment mindenki haza a lakodalombu', egyik nap készitettek, másik nap vót a lakodalom, harmadik nap akkor azt mondták a menyasszonnak a szülei, meg a vőlegénnek a szülei, hogy addig innen el nem mehet senki se, még egy falat hús van az asztalon. Hát odáig is mulattak ugye.

No meg hát az ételbeköszöntők! Magyarul úgy szokták a levest behozni, hogy: »Dicsértessék a Jézus Krisztus! Uan fene kislány vagyok,/ Egy tojással kétszer gyúrok. /Ha muzsika szót hallok,/ Isten uccse zsirtalanu', sótalanu' betálulok.« Akkor ledobta a nyoszolólány a tálat a fődre, a leveses tálat. De nem vót ám más benn' mind e' kis forró víz. És akkor meg a vőfény együtt: »Tessék tessék, hallgattassék! Az Úr neve dicsértessék! Kedves vendégjeim! Meghoztam a kis gyönge marhahús levest. Se nem öreg, se nem fiatal, csak hét évig járt az anyjával. Se nem evett, se nem ivott, csak egy kis korpát nyalogatott. Hát mindenki fogjon hozzá a jó kis leveshő', kinek jó foga van, ha a hús egy kicsit kemény is, rágja meg. Aki meg nem birja megrágni, annak hozzuk a húsdarálót, és majd megdaráljuk. Dicsértessék a Jézus Krisztus.«

[27] A szöveg nehezen érthető részint a rossz minőség okán, részint azért, mert nem ismerem a sváb nyelvjárásokat. E témáról összefoglalóan lásd: Hutterer, 1973, 93–119. Ezúton is köszönöm Kovács Bencének ezzel kapcsolatos segítségét.

Hát ugye nekünk nem vót nagy esküvőnk. … Sokfelé vótunk az urammal, mentem, segitettem neki hajtani. Bizon' vótam ölégbe!"

Betyármondák,[28] történeti mondák, hiedelmek

„Marosi néni nem tud arról, hogy errefelé voltak-e betyárok?

Hát az öreg Hukker Dániel bácsit ismertem, még gyerek vótam, mindig mondták, hogy – az csúszott az az ember – azt a betyárok verték agyon, annyira, hogy nem tudott többet menni. Má' ugye a legelőbe vótak ilyen gödrök, abba vótak, de nagy fák. Ott a nagy fák alatt. Ott tanyáztak ilyen jó verebek, ilyen betyár formák, hát eztet mesélték. Régente ott a nagy erdőségbe. A nagypapa mesélte, hogy itt is ütöttek, meg ott is ütöttek egy embert agyon, ugye a sirgyuk [sírjuk] ott meg vót, hogy nem lehetett üket a faluba behozni, mer hát ogye [ugye] ott haltak meg, ott lettek eltemetve.[29]

A nagyapját nem szokták meglátogatni?

Nem, hanem ilyen elkárhozott lelkekkel sokszor vót dolga nékije. Egyszer mesélte, hogy az ü nagypapája… a török háború után kinn aludtak valami kis dombon. Ott állt valamikor egy vár nálunk. De hát ugye most uan egy bozót van ottan. De egy pince, egy nagyon régi pince van ott, és akkor ahogyan elaludtak e'kicsit, egyszer a birkák elkezdtek futni, elkezdtek ríni [sírni] a birkák, akkor a dédi papa fölugrott, és nézte, és akkor azt mondta az apjának: »Édesapám hová fut maga?« Akkor nem szót [szólt], és a birka csak ment utána. Akkor megint csak szól az apjának: »Édesapám hová akar maga futni?« Akkor a dédi papa fölébredt, azt mondja néki, azt mondja: »Hát mit akarsz velem Misa fiam?« – Hát azt mondja, »nem maga fut ennek a hegynek föl?« – »Nem én!« – azt mondja, »itt vagyok.« Aztán igy fut föl a hegynek – hát régente ilyen bő gatyába jártak, a régi öregek. Azt mondja: »Nézze ott fut valaki egy bő gatyába, és én nem tudom, hogy kicsoda.« Akkor látták, hogy abba a török sürübe [bozótosba] bele futott. És akkor azt mondta öregapám, dédi nagyapának az apja, hogy azt mondja: »Hogy ha egy elkárhozott lélek vagy, akkor menj vissza a heledre, én meg elmék [elmegyek] a plebániára, röndülök [rendelek] neked egy misét, hogy legyen a lelkednek nyugta.« És azt mondja a dédi nagypapának az apja, hát ugye én nem ismertem aztat. De a dédi nagyapát, én hat hónapos vótam, mikor meghalt. Azt mondja, hogy egy helen aludt éjjel, a feje fölött uan tüzes golyók röpködtek. És akkor is hallott egy hangot, és akkor azon a hangon visszaszólt a dédi nagypapa, hogy azt mondja: »Ki vagy? Józan lélek, vagy elkárhozott lélek.« – Azt mondja – »Ha elkárhozott lélek vagy, akkor én elmegyek a paphó', és szógáltatok érted misét.« Azt mondja a dédi nagyapa, ü nagyon-nagyon sok misét óvastatott [mondatott] a templomba', amit ü füzetett. Ilyen kisérteteket, hogy őtet ne kisértessék meg. Amit látott, az uan török alakba vót.[30] Akkor is ugy misét óvastatott, mikor meghallotta a hangot, hogy egy elátkozott lélek. Hát akkor elment a paphó', és óvastatott misét rája, és akkor ugy elmaradt tülük [tőlük].

Egyszer azt mondja a nagypapa, hogy az ü dédi nagypapája mesélte, hogy egyszer ütet késérte [kísérte] egy ember, fej nékü'. Éjjel a birkák – azt mondja mindig ugy körbe-körbe járt a birkákná'. Azt mondja utóbb gondulta rászólt, hogy »ki az, mi az?« – de nem szót semmit se. De aztat ü látta, hogy egy elátkozott lélek lehetett, mert uan törökös forma ruhába vót őtözve. Rá vót tekerve egy lepödő, és azt mondja, fehér vót, és feje nem vót nékije. A birkákat igy kerülgette mindig. Azt mondja ugy féltek a birkák, hogy egymás hanyatt-hátára mentek. S'akkor a dédi nagypapa elkáromkodta magát nagyon, és akkor egyszerre eltünt. Akkor azt mondta a dédi nagypapának, hogy: »Ezer szöröncséd, hogy elkáromkodtad magadat, evvel megmen-

[28] A kérdéssel kimerítően foglalkozik: Magyar, 2018, VII.

[29] A kérdésről bővebben lásd: Takács, 1987.

[30] E típusú mondákról lásd: Magyar, 2018, III.

tetted a büneimet.« Akkor eltünt, elment a temető felé.[31] Hát ugye ezeket mesélte a nagypapa ugye igy este nekünk gyerekeknek."

A tűzgömb

„Aztán meg mesélte, hogy az ü dédi nagypapája egyszer éjjel kint aludt. Azt mondja nagyon csúnya vihar vót, ugy hogy ü akkor vót uan 62-63 éves ember, de ü ugy félt, hogy azt hitte, az ég a fődde' egybe szakadt. Aztán akkor a nagypapa vót még fiatalember. És akkor össze ültek a szürök alá, és akkor azt mondta a dédi nagypapa, hát nem igaz, hogy nem a világ vész el. Ott minden untalan belecsapott a villám az erdőbe. Akkor eccer látta gyünni onnan Lovászhetény felü' és Nagypall felü a levegőbe egy akkora nagy égi léggömböt, hogy azt mondja, az nem vót mindennapos. És azt mondja, az elfutott egész Fazekasbodáig! – Ugy a határná' kinn vótak, ahun [ahol] a három határ összegyün. Azt mondja, mikor odaért Fazekasboda[32] fölé, azt mondja két malom vót ott, két testvér. Ott egy nagyot villámlott, és bele vágott abba a léggömbbe, és az a nagy dörgés, meg azt mondja annyi szikrát vetett szét, mint egy nagy tüz. Uant életükbe nem láttak."

Kéziratok

Tomisa Ilona

1974 *Törzsökös pásztorcsaládok élete*. (Bővített változat.) Gyűjtötte és feldolgozta Tomisa Ilona. Kézirat. 226 o. Budapest, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma. P.297/74-ifj.

1980 *Generációs vizsgálatok egy juhászdinasztián belül*. Egyetemi szakdolgozat, Kézirat. 114 o. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet Könyvtára. Szn.

Irodalom

Ament-Kovács Bence

2019 Négy völgységi magyarországi német asszony elűzetés-története. In: Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek*. 147–163. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

Bálint Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium* I–II. Budapest, Szent István Társulat.

Eppel, Johann

1988 *Tevel. Zweieinhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn 1701–1948*. Eppingen – Budapest, Heimatgemeinschaft der Teveler E.V. Eppingen/BRD.

Hutterer Miklós

1973 A magyarországi német népcsoport. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve*. 93–117. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[31] Valójában a bűneitől szabadította meg az elbeszélés értelmezése szerint.

[32] Lovászhetény, Nagypall, Fazekasboda – német falvak Baranya megyében.

Magyar Zoltán
2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus és motívumindex* I–XII. Budapest, Kairosz Kiadó.
Paládi-Kovács Attila
2000 A „Pásztorrend". In: Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 117–137. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Szenyéri Zoltán
1998 A Tolna megyei németek sorsa a betelepítésektől napjainkig. *Földrajzi Értesítő*, XLVII, 2, 261–277.
Takács Lajos
1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Tomisa Ilona
2019 *Törzsökös pásztorcsaládok élete. Dél-dunántúli pásztor életrajzok. Marosi Ferenc és Erdélyi József elbeszélése alapján*. Budapest, Európai Folklór Intézet. /Documentatio Epica 2./
Weidlein János
1937 *A Tolna-megyei német telepítések*. Pécs, Tolna vármegye közössége. /Tolna vármegye múltjából 3./

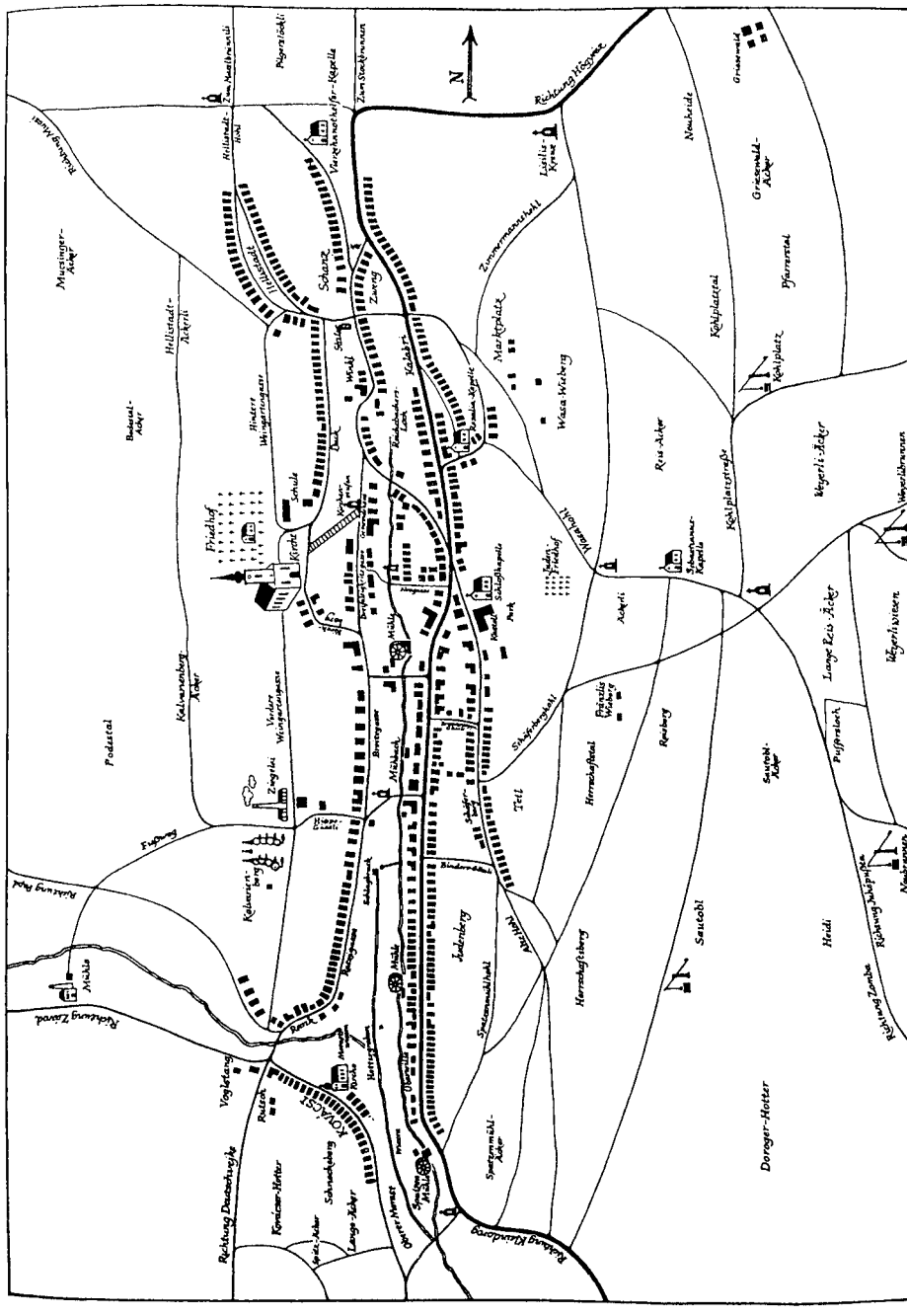

1. kép Teveli utcatérkép. (Forrás: EPPEL, 1988, 488.)

2. kép Marosi István egykori falusi juhász kostökzacskóval, amint cigarettát sodor. Baranyajenő, Tomisa Ilona felvétele, 1973.

3. kép Jellegzetes sváb paraszthház, Baranyajenő. Tomisa Ilona felvétele, 1973.

4. kép Marosi István egykori falusi juhász, amint rágyújt. Baranyajenő, Tomisa Ilona felvétele, 1973.

5. kép Falusi juhászlány sváb paraszti ruhában (Marosi Anna), 1938.
(Forrás: Tomisa, 2019, 217.)

6. kép Vékási Ferenc és Marosi Erzsébet esküvői képe 1939-ből.
(Forrás: Tomisa, 2019, 220.)

7. kép Marosi Ferenc és Hipp Erzsébet esküvői képe 1940-ből.
(Forrás: Tomisa, 2019, 221.)

Ilona Tomisa

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VILLAGE SHEPHERD AND THE VILLAGE COMMUNITY IN TEVEL, TOLNA COUNTY, BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The paper provides an insight into the life of a homogeneous Catholic Danube Swabian community through the recollections of a multi-generational shepherd family, three descendants of the Marosi family. The Marosi family worked in Tevel, Tolna County, for seventeen years, in the 1920s and 1930s. From the childhood recollections of each family member, we find out how well the villagers accepted them, how much the salary of a village shepherd was, the contemporary state of affairs in school and healthcare, the division of labor within the family, as well as the place of women in a large family of nine. Folk games and customs have an important place in these recollections. Since the recollections were tape-recorded by the author in 1973, these narratives have irrevocably become the intellectual heritage of times past.

Keywords: Tevel, Tolna county, children's games, shepherding, biography

Babai Dániel – Molnár Zsolt

KOMPLEX HAJTÓERŐK. A SZÉNACSINÁLÁS IDŐPONTJÁNAK VÁLTOZÁSA GYIMESBEN

1. Bevezetés

Európa hegyvidéki tájain hagyományosan a külterjes, szénatermelésre épülő, tejtermelő állattartó gazdálkodás volt az egyik legjelentősebb tájhasználati forma (Bignal – McCracken, 2000, 158.), amely elsősorban a marginalizálódott hegyvidéki területeken a mai napig fennmaradt (Bignal – McCracken, 2000, 150.; Galvánek – Lepš, 2008, 3242.). Ez a tájhasználati rendszer a gyakran az erdőzónában kialakított irtásrétekre, a nyári takarmányt termő legelőkre, valamint a téli takarmányt biztosító kaszálókra épült (Netting, 1981; Meilleur, 1986; Ivaşcu et al., 2016, 40.).

Az egykori erdők helyén kialakított irtásrétek ma Európa veszélyeztetett, fajgazdag élőhelyei (Tasser – Tappeiner, 2002; Galvánek – Lepš, 2008, 3242.; Wilson et al., 2012; Ivaşcu et al., 2016, 39.). E gyepek nemcsak természeti, hanem kulturális értéket is jelentenek, amelyet külterjes tájhasználati rendszerek alakítottak ki és tartanak fenn (Galvánek – Lepš, 2008, 3251.). A külterjes tájhasználat elsősorban az emberi és állati igaerőre épül (Bignal – McCracken, 2000, 157.). Kulturális és természetvédelmi értéküket az is növeli, hogy ezek az emberi közösségek által évszázadokon vagy akár több ezer éven át művelt élőhelyek és fajkészletük együtt fejlődött (Poschlod – WallisDeVries, 2002), adaptálódott a használathoz, gazdagabb közösséget teremtve, mint a potenciális erdővegetáció (Bignal – McCracken, 2000, 157.; Reyes-Garcia et al., 2019). A folyamat eredménye az állattartás meghatározta történeti kultúrtájak, erdő-gyep mozaikok hálózata lett (Ilyés, 2001, 2007).

A gyepek, különösen a kaszálórétek nagy kiterjedését a téli takarmányszükséglet indokolta: a hegyvidéki éghajlat miatt az állatok mintegy hét hónapon keresztül az istállóban tartózkodnak, szálas takarmányt fogyasztanak (vö. Poschlod – WallisDeVries, 2002, 368.). Az állatok szénaigénye nagy, hiszen a gyimesi gazdálkodók véleménye szerint egy szarvasmarha kiteleltetéséhez kb. 2,5–3 tonna széna szükséges (Babai et al., 2014; Ivascu et al., 2016). A nagy szénaigény következtében a külterjes, hegyvidéki kisparcellás gazdálkodás alapvetően a széna mennyiségére és minőségére optimalizált. További célja az időjárás és a termény mennyiségét befolyásoló egyéb tényezők hatásának kiküszöbölése, valamint a gyepeket érő természetes és antropogén zavarások (pl. száraz fagy, földmunka) káros hatásainak enyhítése, a gyepregeneráció gyorsítása (Babai – Molnár, 2014; Babai et al., 2015). E szofisztikált gyepgazdálkodási rendszer működtetése szükségessé teszi a kaszálók növényvilága, az élőhelyek és a vegetációdinamika ismeretét, biztosítva a megfelelő gyepgazdálkodást (von Glasenapp – Thornton, 2009; Babai – Molnár, 2016). Ez a hagyományos ökológiai tudásra épülő komplex kaszálóhasználati rendszer alapvető elemeit illetően Európa hegyvidéki területein meglehetősen hasonló volt

(Netting, 1981; Meilleur, 1986; von Glasenapp – Thornton, 2011; Babai – Molnár, 2014; Ivascu et al., 2016).

A komplex kaszálóhasználati rendszerek legfontosabb elemei a széna- és sarjúkaszálás, amely nemcsak a széna vagy a sarjú betakarításának, hanem a gyepek kezelésének is fontos eleme az erdősödés megakadályozása érdekében (Paládi-Kovács, 1979, 122.). A kaszálás időpontjának megválasztása gazdálkodási szempontból két okból is fontos: egyrészt a széna minősége, megfelelő állapotban történő kaszálása (ne vénüljön meg), másrészt a gyepek hozamának hosszabb távú fenntartása (pl. a megfelelő magérés révén) szempontjából. A szénacsinálás időpontját számos ökológiai, társadalmi, gazdasági és politikai tényező befolyásolja. A gazdálkodók mindezeket figyelembe véve hozzák meg döntésüket a kaszálás idejére vonatkozóan.

Kutatásunk a gyimesi (Keleti-Kárpátok, Románia) külterjes gyepgazdálkodás jellemzőit vizsgálta, különös tekintettel a szénacsinálás időpontját meghatározó szempontokra, valamint az elmúlt négy-öt évtizedben történt időpont-változás háttérfolyamataira, azok lokális percepciójára.

2. A kutatási terület: Hidegségpataka (Gyimesközéplok, Gyimes, Keleti-Kárpátok)

2.1. Gyimes – az állattartás meghatározta mozaikos kultúrtáj

A kaszálóhasználat kutatása Gyimesben, Gyimesközéplokon (Lunca de Jos) és Hidegségpatakán (Valea Rece) zajlott, a Keleti-Kárpátokban, a Tatros folyó és mellékvizei alkotta völgyrendszerben, a Hidegség-patak völgyében.

A terület jellegzetes hegyvidéki kultúrtáj. Az éghajlat montán-boreális, az éves átlaghőmérséklet 4–6 ºC, a csapadék éves mennyisége 700–1200 mm (Nechita, 2003; Pálfalvi, 2010). A település és a gazdálkodásban érintett területek zöme 800 és 1400 m között helyezkedik el a tengerszint felett. A terület legmagasabb pontja 1553 méter (Naskalat). A teljes terület a fahatár alatt, az erdőzónában található, melyet egykor összefüggő lucosok borítottak (savanyú Picea abies erdők – R4205) (Doniţâ et al., 2005). Ezek jelentős része a 18. században intenzíven megindult erdőirtás során tűnt el (Ilyés, 2007; Babai et al., 2014). A kiirtott erdők helyén gyepeket alakítottak ki, amelyeket legelőként és kaszálóként hasznosítottak. Így alakult ki a ma jellemző tájkép, amelyet 29,4% erdőborítás, 65,6% gyep (kaszáló és legelő), valamint 1,1% szántó jellemez (http1). A településterület és az utak 3,9%-ot borítanak (http1). Az irtásrétek a völgyaljakban és a hegylábi területeken elsősorban mezofil rétek, a magasabb régiókban hegyvidéki sovány gyepek, míg a havasi zónában a szőrfű (*Nardus stricta*) uralta gyepek találhatók. Ezek az irtásrétek Európa legfajgazdagabb élőhelyei közé sorolhatók. Fennmaradásukat a helyi tájföldrajzi adottságok (Merunková al., 2012), a regionális fajkészlet (Poschlod et al., 1998; Marini et al., 2008), a külterjes gyepgazdálkodás (Poschlod et al., 1998; Turtureanu et al., 2013), valamint az akár évezredek (pl. bronzkor) óta a tájban jelenlevő, külterjesen gazdálkodó ember segítik (Poschlod – WallisDeVries,

2002; Pärtel et al., 2007; Hájková et al., 2011). Ezek a feltételek, különösen a külterjes tájhasználat biztosítják a gyepek kivételes fajgazdagságát (pl. Babai – Molnár, 2014; Kun et al., 2019).

2.2. Gyimes betelepüléstörténete, a külterjes gyepgazdálkodás

A Keleti-Kárpátok vizsgált területe a Magyar Királyság határvidéke volt, amelynek intenzívebb használatáról egészen 1650-ig nincsenek adataink (Bárth, 2006; Ilyés, 2007). Nagyobb számú lakosság a 18. század második felében jelent meg (Bárth, 2006; Ilyés, 2007). Napjainkra a többségében magyar anyanyelvű, katolikus vallású közösség lélekszáma elérte a 2340 főt (2011) (http1).

A 18. század második felében betelepülő lakosság megkezdte az erdők irtását, az irtásrétek kialakítását (Babai et al., 2014), létrehozva a jellegzetes gyep-erdő mozaikot. A növekvő népesség és az öröklési rend következtében a magántulajdonban levő kaszálóparcellák folyamatosan aprózódtak, használatuk egyre intenzívebbé vált. Ez az intenzifikáció a táji adottságok, a technológiai lehetőségek és az anyagi források hiányában azonban nem lépte át a külterjes gazdálkodás kereteit (Babai et al., 2014).

A gyimesi gazdálkodók a geomorfológiai helyzet, a használat intenzitása és a fajkészlet alapján a kaszálók három típusát különítik el: a völgyalji (*lokhely*en levő) és a hegylábi *bennvaló kaszáló*kat, valamint a *kinnvaló kaszáló*kat (Babai – Molnár, 2016; Kun et al., 2019). A gyimesi gazdálkodók ezeket a gyepeket külterjes gyepgazdálkodási rendszerben művelik, amely az európai hegyvidékekre korábban általánosan jellemző gyepgazdálkodással sok közös vonást mutat (vö. Netting, 1981; Meilleur, 1986; von Glasenapp – Thornton, 2009; Ivascu et al., 2016). Ennek a kaszálások száma és időzítése, a kaszálók tavaszi tisztítása, a gyepek trágyázása, a mérgező gyomfajok szelektív gyérítése, a sarjúlegeltetés alapvető elemei voltak, Gyimesben pedig a mai napig azok, biztosítva a fajgazdag irtásréteken a megfelelő mennyiségű és minőségű széna előállítását (Babai – Molnár, 2014).

A gyimesi gyepgazdálkodás jellege és gyakorlata keveset változott a kultúrtáj kialakításától a közelmúltig. A Kelet- és Közép-Európában általános, a mezőgazdasági termelést drasztikusan átalakító szocialista változások (lásd pl. Kuemmerle et al., 2009; Pazúr et al., 2014) a gyimesi kaszálóhasználatot alig érintették. Románia 2850 hegyvidéki falujában a gazdasági és társadalmi feltételek miatt nem, vagy részlegesen történt meg a mezőgazdaság kollektivizálása (Huband – McCracken, 2011). Gyimesben például az erdők állami kézbe, a legelők közösségi tulajdonba kerültek, a kaszálóparcellák azonban magánkézben maradtak. Így a hagyományos, kisparaszti kaszálóhasználat és az ehhez kapcsolódó hagyományos ökológiai tudás is folytonos maradt (Babai – Molnár, 2014). Ebben az időszakban a lakosság egy része Csíkszeredában vállalt munkát főállásban, a gazdálkodást azonban mint második gazdasági tevékenységet folytatta. A rendszerváltás gazdasági és társadalmi változásai (pl. munkahelyek megszűnése) sem befolyásolták jelentősen a kaszálóhasználat gyakorlatát. Románia EU-csatlakozását követően az EU Közös Agrárpolitikája (KAP) és az ehhez kapcsolódó agrárkörnyezetgazdálkodási támogatás szabályozása alakította a gyimesi kaszálógazdálkodás kereteit,

ugyanakkor a gazdasági-társadalmi változások, például a fiatalok külföldi munkavállalása (Balatonyi, 2019), a gazdasági tőke megjelenése és a gépesítés jelentősen hatottak a korábban stabil gyepgazdálkodási rendszerre.

3. Kutatás módszertana

A kaszálóhasználattal, így a kaszálás időpontjának változásával is kapcsolatos kutatás 2007 és 2019 között zajlott. Ennek során a résztvevő megfigyelés, a részvétel a kaszálás munkaalkalmaiban (pl. kaszálás, a széna forgatása, a takarás, téli szénaszállítás) hangsúlyos szerepet játszott (kb. 100 terepnap). A terepi megfigyeléseket 52 gazdálkodóval (átlagéletkor 62,5 év) készített 85 félig-strukturált és strukturált interjú egészítette ki. Ezek segítségével feltártuk a munkafolyamat hátterét, a szénacsinálás idejét meghatározó tényezőket, amelyeket a gazdálkodók figyelembe kell vegyenek a széna minősége és mennyisége kapcsán. A kutatás során vizsgáltuk a gyepgazdálkodás időbeli változásait is. A változásokelemzéséhezháromjellemzőidőszakothatároztunkmeg,amelyekagyepgazdálkodás egy-egy meghatározó pillanatképét rögzítik: P1.) 1950-től a rendszerváltásig (1990), a külterjes gyepgazdálkodás „referenciaállapota", változása a mezőgazdaság szocialista átalakítása során, P2.) 1990–2007 rendszerváltást követő időszak az EU-csatlakozásig, az új, piacorientált gazdasági környezet megjelenése, P3.) 2007-től napjainkig tartó időszak, az EU-csatlakozást követő új politikai változások hatása a szénacsinálás időzítésére (vö. Balázsi et al., 2019). Az interjúk magyar nyelven készültek, azokat diktafonra rögzítettük, majd szó szerint lejegyeztük. Összesen 73 órányi hangfelvétel készült. A kérdések a kaszálók állapotát befolyásoló, a növényzetet, fajkészletet alakító tevékenységekre, a kaszálóhasználat ökológiai vonatkozásaira összpontosítottak, a kaszálótípusok közti eltéréseket is figyelembe véve.

4. Eredmények

4.1. A kaszálás időpontja és annak megváltozása

A széna gyimesi gazdálkodásban betöltött fontos szerepét a szénával kapcsolatos kifejezések is mutatják: „*Áldást, így mondták az idősek, hogy ilyen áldást tudunk rajta behozni."*[1] A széna betakarítása, a kaszálás rendkívül fontos gyepgazdálkodási művelet, de a kaszálás megfelelő időpontjának megválasztása is nagy jelentőségű a széna minősége és mennyisége szempontjából egyaránt.

A széna megfelelő érettségi állapotát a növényzet (fenológiai) állapota jelezte. A legfontosabb indikátorfajok a *bennvaló* és *kinnvaló* kaszálókon egyaránt a gyepek uralkodó szálfüvei (Poaceae-fajok), az *imolák* („*ő a kaszálónak a fejedelme*"[2]), valamint a kinnvaló kaszálókon a takarmánybaltacim (*Onobrychis viciifolia*) voltak (a további indikátorfajok – 1. táblázat).

[1] Saját gyüjtés, férfi, 1939, Hidegségpataka.

[2] Saját gyűjtés, férfi, 1936, Barackospataka.

1. táblázat A kaszálók növényzetének megfelelő (fenológiai) állapotát jelző indikátorfajok

Kaszáló típus	Tudományos név	Hivatalos magyar / helyi név	Fenológiai állapot	Idézet
Bennvaló	Poaceae-fajok	fűfélék / *imola*	virágzás	„*Legjobban, szerintem, az imolák jelzik, hogyha elvénült a fű. Akkor tiszta veres a teteje.*” (Saját gyűjtés, nő, 1995, Jávárdipataka.)
	Sinapis arvensis	vadrepce / *rabcsont*	virágzás	„*Kihánta a rabcsont a levelit, a virágját, miafféle, aszondták, má’ kell vágnom a másik rendet.*” (Saját gyűjtés, férfi, 1942, Hidegségpataka.)
	Tragopogon orientalis	közönséges bakszakáll / *bakceka*	elvirágzás	„*a bakceka ne barnuljon belé, ne vénüljön bele, mer’ akkor… valami miatt aztán kórósítsa el a szénának a minőségit.*” (Saját gyűjtés, nő, 1968, Hidegségpataka.)
Kinnvaló	*Onobrychis viciifolia*	takarmánybaltacim / *bartacin*	elvirágzás	„*A bartacin, igen, az nem kellett vóna elhullassa a virágát, le kellett vóna kaszálni, de vót úgy, hogy megkéstünk, s má’ csak kóró maradt belőle. De azt szoktuk figyelni, hogy a bartacin az ne legyen kórós. […] Akkor finom a széna, igen. De hogyha má’ elhullatta, s a magja es má’ megszáradt, akkor tiszta kóró. S ahol bartacines a fű, akkor az a széna nem sokat ér, az akkor tiszta olyan kórós lesz. S különben, ha fiatalon lekaszálod, nagyon finom széna.*” (Saját gyűjtés, nő, 1967, Jávárdipataka.)
	Trifolium alpestre és *T. pannonicum*	bérci here és magyar here / *piros* és *fehér vadhere*	elvirágzás	„*A vadlóhere, mikor azt a szép, gyönyörűszép pirossát kivirágozja, s a másik, az magasabbra nő egy kicsit, az olyan világossárga. Na, ez a kettő, mikor elhullatta a virágát, akkor lehet fogni kaszálni.*” (Saját gyűjtés, férfi, 1962, Hidegségpataka.)
	Leucanthemum vulgare	réti margitvirág, margaréta / *papvirág*	elvirágzás	„*Augusztusba’ nálunk má’ minden virág majdnem elhullassa, érted-e, egy, a papvirág nem. Amikor a papvirág hullatni kezdi* [a szirmait]*, érted-e, akkor azt a füvet kell kaszálni meg má’. Mer’ akkor má’ vénül el mindenféle.* […] *Azt mondják az a jó széna, amelyikbe’ benne van a papvirág. Akkor, akkor még fiatal a fű. De ha elhullatta érted-e, akkor má’ meg van vénülve.*” (Saját gyűjtés, férfi, 1954, Cokánpataka.)
	Rhinanthus angustifolium	csörgő kakascímer / *csengőkóró*	elvirágzás	–
	Origanum vulgare	szurokfű / *ezerjófű*	elvirágzás	–

A szénacsinálás időpontja a vegetáció állapotán túl jeles napokhoz, elsősorban búcsúkhoz kötődött. A bennvaló kaszálókon a P1 időszakban csak a Magdolna napi búcsú (július 22.) után (!) kezdődött meg a szénacsinálás: „*Ezelőtt csak Magdolnakor kezdték kaszálni a kertekbe'. Kocsiszekervel mentek a búcsúra. Akkor a csűrtől utat vágtak ki a kapuig, tudjanak kimenni az útra. Vágtak nyomot, s csak annyit kaszáltak.*"[3] A hegyi kaszálókra pedig Szent István búcsúja (augusztus 20.) után mentek ki: „*Régebb Szent István után mentek, azért maradt meg ennyi jó minden. Augusztus 20-a után ment a hegyre kaszálni!*"[4] A hegyi kaszálókon szeptember végéig tartott a munka, miközben megindult a sarjúkaszálás is.

A szénacsinálás ideje a bennvaló kaszálókon a P1 időszakban fokozatosan változott (korábbra került), különösen az 1960-as évektől 1990-ig. A P2 időszak kezdetére Szent János búcsújának (június 24.) napjára került a bennvaló kaszálók kaszálása: „*Szent Jánoskor, ha eltelt a búcsú, akkor fogtunk kaszálni.*"[5] Sőt, kisebb területeket már Szent János napja előtt lekaszáltak: „*azért csinálják meg Szent János előtt, mer' a régi öregek úgy tartották, hogy a Szent János előtt valóig széna megcsinálva az állatnak gyógyszer.*"[6] A kinnvaló kaszálókon a P2 időszakban július második felében, augusztus elején indult meg a szénacsinálás: „*Aztán a silányabb kaszálókot, azokot már csak, azt mondja, hogy július vége felé, augusztus elejin. S a hegyi kaszálókot, azt má' csak augusztusba'. Akkorra van elkészülve* (ekkorra érett meg a fű)."[7] Ezt követően a trágyázott, bennvaló kaszálókon a sarjút kaszálták: „*Hát, a sarjút, azt egészen szeptember-októberig. Azt egészen pityókaásáskor, hát, szeptemberbe, s október elejin. Akkor, mikor a pityókát ásták, akkor a sarjúkat, azelőtt amelyik kövér vót, megcsinálódott, s a többit, ahol küljebb vót, ottan később.*"[8]

A P3 időszakra a szénacsinálás még korábbra került. Általánossá vált a Szent János napja előtt megkezdett kaszálás a bennvaló kaszálókon, ezzel párhuzamosan a kinnvaló kaszálókon is hamarabb indult meg a szénacsinálás. Ezek a változások a helyi gazdálkodók percepciója alapján veszélyeztetik a hosszabb távú hozamot, mert ellehetetlenítik a magszórást: „*Most má' nem számít. Ha Magdolna, ha Szent János, ha mi, itt most nem törődik a nép. A régi öregek a hegyekre Szent Istvánkor mentek. Augusztus 20. előtt nemigen mentek a hegyekre. Na, de most augusztus 20-án má' el van végezve. Aztán csodálkozunk, hogy nincsen fű* (a következő években)."[9]

4.2. A kaszálás időpontjának változását előidéző hajtóerők

A szénacsinálás időpontját és annak változását számos ökológiai, gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai tényező, szabályozás alakította.

[3] Saját gyűjtés, férfi, 1934, Barackospataka.
[4] Saját gyűjtés, férfi, 1972, Hidegségpataka.
[5] Saját gyűjtés, nő, 1968, Hidegségpataka.
[6] Saját gyűjtés, férfi, 1936, Barackospataka.
[7] Saját gyűjtés, férfi, 1921, Jávárdipataka.
[8] Saját gyűjtés, férfi, 1933, Hidegségpataka.
[9] Saját gyűjtés, férfi, 1940, Hidegségpataka.

4.2.1. A tájhasználat, a gazdálkodás strukturális változásának hatása

Szántók felhagyása, a trágyafelesleg megjelenése

A szénacsinálás idejének változását előidéző egyik fontos szempont a gabona- és rostnövények (len, kender) termesztésének felhagyása volt. A gabona- és rostnövénytermesztés a II. világháborút követően egyre inkább visszaszorult. Ennek egyik oka a beszolgáltatási kötelezettség volt: „*Mikor má' ez a Cheau'-világ vót, akkor bé kellett adni […] főleg a rozsot. […] S aztán akkor kezdtük a pityókát többet ültetni.*"[10] A másik ok a kereskedelmi feltételek javulásával a síkvidékeken megtermelt gabona megjelenése volt (leszerződött növendékállatokért, kedvezményesen): „*a '60-as, '70-es évekbe' azér' kezdődött ez el, hogy vót a Cheausescu idejibe', hogy a szerződött borjút jól megfizették. S adtak reá gabonát. S akkor nem kínlódott a nép, így kimaradt. Mer' ha béadtál egy négyszáz kilós borjút, kaptál négyszáz kiló terekbúzát.*"[11] E változásokkal párhuzamosan a gabona-, len- és kenderföldeket nagy arányban felhagyták: „*régebb biza zabot termeltünk, rozsot termeltünk, árpát termeltünk, minden. De most… Közbejött az, hogy jó gazdagon lehetett vásárolni szemes gabonát, s akkor mindenki felhagyta a szántófődeket. Csak öppe amin pityókát termelt.*"[12] Amikor már kevesen foglalkoztak gabonatermesztéssel, a kártevők a megmaradt gabonaföldekre összpontosultak: „*az a helyzet, hogy akkor mindenkinek vót, mindenki vetett kendert, s akkor, ugye, a verebek es feloszlódtak. Na, de most, ha egy vet, az a magra mind, a verebek mind megölik, úgyhogy nem lehet vetni most má'.*"[13]

A gabona-, len- és kendertermesztés felhagyása a szántóföldterület jelentős csökkenésével járt, ezzel trágyafelesleg képződött, amely ezt követően a gyepekre kerülhetett. A trágyázás hatására egy új gyeptípus jelent meg (a bennvaló kaszálók napjainkban is megfigyelhető gyeptípusai), amelynek fajkészletét a rendszeres (2-3 évente történő) trágyázás alakítja, és amely kaszálókon lehetőség adódik a sarjúkaszálásra. A trágyázás egyrészt gyorsítja a vegetáció érését, másrészt hosszabb szárhosszt eredményez. Mindkét tényező a kaszálás időpontjának előbbre kerüléséhez járult hozzá.

Új munkaszervezeti rend kialakulása

A gabonatermesztés felhagyása, az aratás elmaradása befolyásolta a családi gazdaságok munkaerejének szervezését. Ez elsősorban a kinnvaló kaszálók kaszálását befolyásolta: a július végén, augusztus elején esedékes gabonaaratás elmaradása lehetőséget teremtett a hegyi kaszálók korábbi kaszálására.

Szintén a családi gazdaságok munkaerő-beosztását, a kaszálást érintő változás a *szerbemenés* szinte teljes megszűnése. A *szerbemenés* a tejtermékekre szakosodott családi gazdaságok rendszere volt a munkaerő hatékony szervezésére. A közös legelőn szarvasmarháikat legeltető családok az állatok tejhozama arányában (*tejbemérés* alapján) egymás között felosztották a legeltetési időszak tejfeldolgozási jogát. Egy család egy,

[10] Saját gyűjtés, nő, 1939, Hidegségpataka.
[11] Saját gyűjtés, férfi, 1957, Hidegségpataka.
[12] Saját gyűjtés, nő, 1932, Hidegségpataka.
[13] Saját gyűjtés, férfi, 1940, Hidegségpataka.

az állatai tejhozama alapján meghatározott ideig volt felelős a társult családok tejelő szarvasmarháiért: „*Elmentek, s tejet mértek, kinek mennyi marhája vót, s akkor mennyi tejet adtak, s azt akkor megmérték, s az szerint elosztották a napokat, s hogy te mennyi napot ülsz, s a másik es, hogy hán' napot. Mikor tudták, hogy na, most letelik, akkor úgy mondják: az én szerem letőtt. S akkor kezdődik a másé.*"[14] Ebben az időszakban a teljes tejhaszon („*kőtség*") a felelős családot illette: *„Akkor a kőtség, az az övé vót, mikor amelyiknek vót a szere, s akkor megcseréʼték, s akkor a másik ment egy hétig vajh két hétig, mennyi marhája vót. S akkor annak vót a szere, annak, akkor annak vót mindene, a savó, az orda, a vaj*."[15] A rendszer lényege, hogy a szerbe járó családok munkaerejét a szénacsinálás idején csak egy meghatározott időszakban köti le a fejés, sajtkészítés és a legelőn levő állatok gondozásának mindennapos feladata, így egyszerűbb volt a szénacsinálási munkálatok szervezése: „*Hát azért, hogy ne legyen úgy lefoglalva az a gazda, mert akkor tavasztól őszig ő nem tud elmenni az állatoktól, hanem ott kell, legyen. S így könnyebb vót, mert akkor két hetet ott vótál, de amíg még kétszer letelt, addig szabad vótál, s az állatodra es vigyáztak.*"[16]

Tavaszi legeltetés

Az első vizsgált időszakban (P1) még általános volt a kaszálók tavaszi legeltetése, amely március végétől május közepéig volt jellemző. E kaszálókezelési lépés segítette a kora tavaszi takarmányínséges időszak áthidalását, ugyanakkor az évelő fűfélék bokrosodását („*tavasszal, ha regeltetődik, bár május vége feléig, akkor meggyakrodik jól a fű. Olyan tömött fű nő*"[17]), és a szárhossz csökkenését is előidézte (vö. a gabonák tavaszi legeltetése). A szárhossz csökkenését a júniusi heves záporok miatt tartották fontosnak, mert a hegyoldalakon lezúduló csapadékvíz ledöntötte az érésben levő szénafüvet, így megnehezítette a kaszálást: „*Régen szokták mondani a gazdák, hogy, hogy hát az állatokat bele kell tavasszal engedni, mert ha nem, magasra felnő, és hamar, majd aztán, ha jön a vihar, akkor letarolja, és ledől, és elrothad*."[18] A tavaszi legeltetés a széna minőségét is javította: „*Ha nem regeltetődik meg, akkor egyhamar felnő a fű, s gyéren nő. Az a magas imolafű felnő, akkor nem nő közötte aprófű, ilyen lapias fű, sarjúfű, úgy mondják. S jobb a széna, ha megregeltetődik.*"[19] A trágyázás megjelenése, valamint a tavaszi időjárás szárazabbá válása miatt („*május 15–20-ig, addig rágatták a területeket. Most nem rágassák merʼazérʼnem es vótak mostanába a tavaszok olyan essős(ek). Evégett kicsit vótak rágva a helyek*"[20]) jelentősen visszaszorult a kaszálók tavaszi legeltetése (több széna is termett a szántók helyén kialakult kaszálókon, az éghajlat is változott (lásd alább), azaz csökkent a takarmányhiány). A trágyázott gyepeket korábban kaszálták, hogy sarjút is lehessen kaszálni, ez is a tavaszi legeltetés visszaszorulását okozta.

[14] Saját gyűjtés, nő, 1939, Bükkhavas.
[15] Saját gyűjtés, nő, 1939, Bükkhavas.
[16] Saját gyűjtés, nő, 1970, Hidegségpataka.
[17] Saját gyűjtés, férfi, 1934, Hidegségpataka.
[18] Saját gyűjtés, férfi, 1950, Hidegségpataka.
[19] Saját gyűjtés, férfi, 1934, Hidegségpataka.
[20] Saját gyűjtés, nő, 1968, Hidegségpataka.

4.2.2. Az időjárás változása és annak lokális percepciója

A klímaváltozás és az időjárás változásának hatása lokálisan érzékelhető a vizsgált területen (évszakok változása, az átlaghőmérséklet és napi maximumok emelkedése, a csapadékeloszlás- és intenzitás változása). Ezek a változások hatnak a vegetáció érésére, így a szénacsinálás időzítésére is. E hatások, változások egységesen a kaszálás korábbra kerülését okozzák.

Korábbi tavaszodás
A tavaszodás (*nyilatkozat*) a helyi gazdálkodók percepciója alapján nagyjából egy hónappal korábbra került, korábban hajtanak a kaszálók növényei: „*Aztán korábban kezdett lenni a tavasz, a nyilatkozat, s akkor hamarább nőtt föl a fű, akkor kezdték kaszálni korábban, s addig, hogy aztán Szent Jánoskor bé van érve, úgyhogy lehet vágni. Most még korábban kéne. Egy hónappal, mint… Nem Szent Jánoskor, hanem még azelőtt kéne má' vágni le a kertekbe'. Korábban van a nyilatkozat.*"[21]

Csapadék mennyiségének, eloszlásának változása
A korábban kiszámítható június eleji esőzések megjósolhatósága csökkent: „*Igen, mer' most pár éve, hogy nincsen eső. Most nincs eső. Má' május elejin olyan idő van, mint amilyen kéne júniusba' legyen.*"[22] Így a vegetáció fejlődése szempontjából kritikus időszakban csökkent a csapadék mennyisége és megjósolhatósága is. Ez gyorsítja a vegetáció érését, előbbre tolva a kaszálás időpontját. Ugyanakkor a júniusi esőzések intenzitása megnőtt, így a trágyázás megjelenése, valamint a tavaszi legeltetés megszűnése miatt megnövekedő szárhosszt ez negatívan érinti, szintén korábbi kaszálást előidézve.

Napi hőmérséklet-maximumok változása
A nyári időjárás változása lokális percepciójának fontos eleme a napi csúcshőmérséklet és a havi átlaghőmérséklet emelkedése: „*…de nincs es semmi, mer' megsül, ez a baj. Most az időjárás, olyan melegek vannak, hogy megsül, hogy még annyi széna sincs, mintha hamarabb megcsinálod. Ez a baj.*"[23] Ez a vegetáció érésének felgyorsulása szempontjából az egyik legfontosabb változás.

4.2.3. Agrárpolitikai keretek szerepe a kaszálás időpontja változásában

A fent ismertetett változások egy irányba mutatva a kaszálás időpontjának korábbra kerülését idézték elő. A termőhelyi, ökológiai és tájhasználati változások következtében a vegetáció érése jelentősen felgyorsult, így a hagyományos, az 1950-ben jellemző kaszálási időpontok nem voltak tarthatók: „*Magdolna eltőtt, aztán akkor kezdték kaszálni a belterületeket. Igen, de most ha elhagyja az ember akkorra, akkor úgy megöregedik a fű, hogy a marha se eszi meg. Tiszta szalmává válik.*"[24]

[21] Saját gyűjtés, férfi, 1934, Hidegségpataka.
[22] Saját gyűjtés, nő, 1970, Hidegségpataka.
[23] Saját gyűjtés, férfi, 1969, Hidegségpataka.
[24] Saját gyűjtés, férfi, 1934, Hidegségpataka.

Románia EU-csatlakozását (2007) követően a KAP keretében működő agrárkörnyezetvédelmi támogatási rendszer bizonyos szabályozásai a kaszálás időpontját is meghatározzák. Ennek értelmében a támogatott gyepterületeken a kaszálás csak július 1. után kezdődhet meg. Ez a szabályozás a termőhelyi, klimatikus és gazdálkodási okokból június második felére kerülő kaszálás időpontját hátrébb tolja.

4.2.4. A társadalmi-kulturális változások hatása a szénacsinálás időpontjára

A P3-ban, az EU-csatlakozást követő időszak gazdasági-társadalmi változásai a gazdálkodással kapcsolatos családi hagyományok lazulását, a kulturális értékrend változását idézték elő: *há' nem tudom én, hogy mennyire vót vénülve* [július második felében]*, de e' vót a divat akkor. A szokás. E' vót a szokás, aztán most hamarabb es megkaszálják. Most mindenki azt akarja, hogy hamarabb végezzen.*"[25] A fiatalabb generáció számára az egyéb (akár külföldi) munkák miatt a szénacsinálás csak másodlagos jelentőségű, a lehető legrövidebb idő alatt igyekeznek elvégezni, függetlenül a vegetáció állapotától és az idősebb nemzedékek szénacsinálás időzítésével kapcsolatos tudásától és tapasztalatától. Ezt segíti a gépesítés fokozódása is. Egyúttal szinte versennyé vált a szénacsinálás mind korábbi befejezése. A szomszédos kaszálóparcellák tulajdonosai nem szívesen maradnak el egymástól („*azér, hogy sietünk, hogy legyen meg a szénacsinálás. Ne maradjunk el.* […] *Ha komám korábban kaszált, akkor én is fogok neki, s ez így működik...*"[26]).

Ezek a változások az idősebb gazdálkodók percepciója alapján azonban már veszélyeztetik a gyepek hosszú távú hozamát, ezzel a gyepek állapotát: „*Na, de most má' augusztus 20-án, mikor Szent István, akkor má' jőnek be a hegyről. Jovarésze elvégezte má'. Annyira siet az emberiség. S ez mind azt jelenti, hogy annak a fűnek a magja nem tud visszahullni, silányodnak el a helyek.*"[27]

Ezek a változások már nincsenek összhangban a vegetáció fenológiai állapotával, veszélyeztetve a kaszálók hosszú távú hozamát, megakadályozva a gyepalkotó fajok magszórását: „*fiatalon a fű az tényleg jó, mert több a tápértéke, de viszont saját területeden irtod a… egyszerűen nem vetsz, nem aratsz, na. Sokáig csak aratsz, s nem vetsz, aztán egyszer nem is aratsz. Ugye ha saját magát ha nem tudja visszavetni…*"[28]

5. Az eredmények megvitatása

5.1. A szénacsinálás idejének megváltozása és a változás okai

A gyepkezelés prioritásai a jó minőségű és elegendő mennyiségű széna, a növények vegetatív és generatív szaporodási stratégiáinak biztosítása, az időjárási évhatások enyhítése és a természetes vagy antropogén diszturbancia kiküszöbölése voltak (Babai –

[25] Saját gyűjtés, férfi, 1943, Barackospataka.
[26] Saját gyűjtés, férfi, 1972, Hidegségpataka.
[27] Saját gyűjtés, férfi, 1951, Hidegségpataka.
[28] Saját gyűjtés, férfi, 1972, Hidegségpataka.

Molnár, 2014; McGinlay et al., 2017). Mindezek érdekében a helyi gazdálkodók folyamatosan kompromisszumokat kötöttek a fontos gazdálkodási célokat, a családi hagyományokat, a hagyományos ökológiai tudást és a változásokat generáló közvetlen és közvetett hatásokat figyelembe véve. A kompromisszumok a széna minőségét, mennyiségét, a gyep állapotát és a támogatási bevételeket érintették. Ebben a folyamatban a kaszálás időzítése volt az egyik kulcsmozzanat (Humbert et al., 2012).

A kaszálás időpontja a vegetáció állapotához és jellemzően jeles napokhoz kötött volt (a bennvaló kaszálókon Magdolna, később Keresztelő Szent János búcsúja), hasonlóan a Moldvában (Halász, 2018, 664.) vagy Máramarosban (Ivaşcu et al., 2016, 45.) jellemző kaszálóhasználathoz. A naptárban rögzített jeles napokon túl a kaszálás pontosabb idejét a növényzet állapota szabta meg. A Kárpát-medence egyes tájain a legtöbb faj virágzása (pl. Ikvai, 1962, 34.), vagy kifejezetten a domináns fűfélék virágzása adta meg a jelet az első kaszálás megindításához (Szabó, 1957, 30.; Ikvai, 1962, 34.; Paládi-Kovács, 1979; Bellon, 1985, 164.; Halász, 2018). Gyimesben az első vizsgált időszakban inkább a fűfélék magszórása, a második időszak végén már a bennvaló kaszálókon a fűfélék virágzása volt a legfontosabb indikátor. A hegyi kaszálókon a fontos takarmánynövény, a takarmánybaltacim (*Onobrychis viciifolia*) indikátor-szerepe (elvirágzása) kiemelkedő. Gyimesben kisebb jelentőségű, de Moldvában és Máramarosban is elsődleges a kakascímer-fajok (*Rhinanthus* spp.) kiemelt indikátor-szerepe (Sándor, 1944, 11.; Ivaşcu et al., 2016, 45.; Halász, 2018, 664.).

Gyimesben a kaszálás ideje több mint egy hónappal került előbbre az elmúlt öt–hat évtizedben, hasonlóan Moldvához, ahol szintén a klímaváltozás, a gyepek trágyázásának megjelenése, a tavaszi legeltetés elmaradása lehetnek fontos tényezők (Halász, 2018, 664–665.). A szénacsinálás időzítését tehát ökológiai, gazdálkodási, társadalmi, kulturális és politikai hatások egyaránt befolyásolják. Ezek egy része a gyepek növényzetének érésére is hatott. Ezt a kaszálás időpontjának változása lekövette. A változást generáló hatások egy része a vegetáció állapotától független, csak a kaszálás időpontját befolyásolta. Így a P2-ben, de különösen a P3-ban jellemző társadalmi-kulturális változások a vegetáció érésének változását meghaladó mértékben befolyásolták a kaszálás időpontját, figyelmen kívül hagyva a gazdálkodási és ökológiai-természetvédelmi szempontokat (vö. Poschlod, 2015). A fiatal generációk egyre elterjedtebb külföldi munkavállalása (Balatonyi, 2019) egyrészt jelentős munkaerő-hiányt okozott a gazdálkodásban, másrészt a gazdálkodó közösség elöregedését is magával hozta. Ugyanakkor az általuk hazahozott/küldött összegek jelentős fejlesztéseket tettek lehetővé a családi gazdaságok gépesítésében, intenzifikálásában (kaszálógépek, takarógépek, szénabegyűjtők, bálázók - elsősorban az Alpok területéről érkező használt gépek). A gazdálkodási hátrányokat okozó hatásokat a helyi gazdálkodók percepciója is megerősíti, a természetvédelmi szempontból kedvezőtlen hatásokat szakirodalmi adatok támasztják alá (pl. Humbert et al., 2012).

5.2. A támogatási rendszer szerepe és hatása

Ezeket a változásokat az EU Közös Agrárpolitikájához kötődő, az agrárkörnyezetvédelmi támogatásokba foglalt, a kaszálás időpontját is korlátozó szabályozások próbálják mérsékelni (Babai et al., 2015). Azonban a kaszálás időpontjának egységes, merev szabá-

lyozása (a támogatott területeken a július 1. utáni kaszálás a megengedett) nem veszi figyelembe sem a vegetáció érését felgyorsító lokális ökológiai és gazdálkodási kontextust, sem az adott év időjárását, noha régóta ismert, hogy „*állandó regulákat szabni ki a szénamunkára nem lehet, mert az idő számtalan változásokat okozhat*" (Pethe, 1805, 710.). Ez gyakran gazdasági károkat okoz (a széna minősége romlik - „*jobb inkább néhány nappal előbb levágni a füvet, mint egy nappal később*" – Szabó, 1957, 30.), fokozva a gazdasági szempontból amúgy sem életerős, kis területen gazdálkodó családi gazdaságok sérülékenységét (Tudor, 2015). Ugyanakkor ez a szabályozási döntés csökkentette a tájhasználati mikrodiverzitást (gazdálkodók egyéni döntései, családi hagyományok), negatívan befolyásolva a növényi biodiverzitást is (Tasser – Tappeiner, 2002; Humbert et al., 2012; Babai et al., 2015; Sutcliffe et al., 2015; Kun et al., 2019).

A tevékenységorientált, pénzbeli kompenzációra épülő támogatási rendszer a hagyományos, külterjes gazdálkodás nehézségeit nem oldja meg. A terméskiesést anyagi szempontból kompenzáló támogatási rendszer nem veszi figyelembe az állatjóléti szempontokat (pl. a széna minőségét), amely fontos a helyi gazdálkodók számára (kulturális értékrend) (de Krom, 2017), és nem veszi figyelembe a szabályozási elvek kulturális és társadalmi beágyazottságát sem (Burton – Paragahawewa, 2011). A szabályozás az extenzív gyepgazdálkodás gyakorlatát is alig támogatja (Babai et al., 2015), és nem segíti a külterjes gyepgazdálkodást működtető családi gazdaságok fennmaradását (Bignal – McCracken, 2003, 152.; Garcia-Martinez, 2008; Babai et al., 2015).

Mindez azért fontos, mert ha egy kultúrtájban mind az extenzív tájhasználatot folytató, és a hozzá kötődő hagyományos ökológiai tudást birtokló gazdaközösség, mind a nagy természeti értéket jelentő irtásrétek jelen vannak, az megkülönböztetett figyelmet érdemel (pl. Gyimes, valamint a Kárpátok számos faluközössége). Egy olyan regionalizált, így a lokális ökológiai, társadalmi és gazdasági kontextushoz szabott szabályozásra van szükség, amely figyelembe veszi a helyi közösség érdekeit, így biztosítva a még létező gyepgazdálkodás és hagyományos ökológiai tudás fennmaradását (von Glasenapp – Thornton, 2011; Babai – Molnár, 2014; Iancu – Stroe, 2016), a természetvédelmi szempontokat, valamint egyéb társadalmi igényeket (de Krom, 2017). A hatékony és gyors cselekvés sürgető: a fiatal generációk életmódja ezekben a tájakban napjainkban urbanizálódik és globalizálódik, így az akkulturáció felgyorsul, a tudásátadás megszakad, az extenzív tájhasználat polarizálódik (MacDonald et al., 2000; Biró et al., 2011; von Glasenapp – Thornton, 2011), az irtásrétek biológiai sokfélesége eltűnik (Galvánek – Lepš, 2008; Dahlström et al., 2013).

6. Záró gondolatok

A szénacsinálás időzítésének rendkívül komplex kérdése a külterjes gyepgazdálkodás sarkalatos pontja, amelyet számos ökológiai, társadalmi, kulturális és politikai változás befolyásol. A társadalmi-ökológiai rendszer működését befolyásoló szempontok figyelembevételével meghozott kompromisszumos gazdálkodói döntések a családi gazdaságok optimális állapotát igyekeznek fenntartani a gazdasági, financiális és ökológiai szempontokat szem előtt tartva. A támogatási rendszernek az alapos kutatásokkal feltárt

lokális sajátosságokhoz jobban alkalmazkodó elvekkel kellene működnie, miközben szükséges lenne kulturálisan is beágyazottabbá válnia.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki az interjúalanyoknak, akik tudásukat, idejüket megosztották velük a kutatás során. Babai Dániel kutatásait az MTA Prémium Posztdoktori Kutatási Ösztöndíja támogatta [PPD008/2017].

Irodalom

Babai Dániel – Molnár Zsolt
2014 Small-scale traditional management of highly species-rich grasslands in the Carpathians. *Agriculture, Ecosystem and Environment,* 182, 123–130.
2016 Species-rich Mountain Grasslands Through the Eyes of the Farmer: Flora, Species Composition, and Extensive Grassland Management. *Martor. Revue d'Anthropologie du Musée du Paysan Roumain*, 21, 146–170.

Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt
2014 „*Ahogy gondozza, úgy veszi használ*" Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben. Budapest – Vácrátót, MTA BTK Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Botanikai és Ökológiai Intézet.

Babai Dániel – Tóth Antónia – Szentirmai István – Biró Marianna – Máté András – Demeter László – Szépligeti Mátyás – Varga Anna – Molnár Ábel – Kun Róbert – Molnár Zsolt
2015 Do conservation and agri-environmental regulations effectively support traditional small-scale farming in East-Central European cultural landscapes? *Biodiversity and Conservation,* 24, 1–23.

Balatonyi Judit
2019 A külföldi munkavállalás gyimesi értelmezései: problémák és a lehetséges megoldások a mindennapi és nyilvános diskurzusok szintjén In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások: A vidékiség mai formái.* 193–203. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

Balázsi, Ágnes – Riechers, Maraja – Hartel, Tibor – Leventon, Julia – Fischer, Joern
2019 The impacts of social-ecological system change on human-nature connectedness: A case study from Transylvania, Romania. *Land Use Policy,* 89, 104–232.

Bárth János
2006 A csíkszentmiklósi havashasználat és a Tatros-völgy korai népessége. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*, 17–36.

Bellon Tibor
1985 A külterjes állattartás, a legelő- és rétgazdálkodás összefüggései a Tápiómentén. *Studia Comitatensia,* 15, 157–169.

Bignal, Eric M. – McCracken, Davy I.
2000 The nature conservation value of European traditional farming systems. *Environmental Reviews*, 8, 3, 149–171.
Bíró Róbert – Demeter László – Knowles, Barbara
2011 Farming and management of hay meadows in Csík and Gyimes – Experiences from social research. Mountain hay meadows. In: Knowles, Barbara (szerk.): *Mountain Hay Meadows. Hotspots of biodiversity and traditional culture*. Csíkszereda, Pogányhavas Kistérségi Társulás. https://www.mountainhaymeadows.eu/online_publication/11-farming-and-management-of-hay-meadows-in-csik-and-gyimes.html (letöltés ideje: 2020. július 20.)
Burton, Rob J. – Paragahawewa, Upananda Herath
2011 Creating culturally sustainable agri-environmental schemes. *Journal of Rural Studies*, 27, 1, 95–104.
Burton, Rob J. – Schwarz, Gerald
2013 Result-oriented agri-environmental schemes in Europe and their potential for promoting behavioural change. *Land Use Policy*, 30, 1, 628–641.
Dahlström, Anna – Iuga, Anamaria – Lennartsson, Tommy
2013 Managing biodiversity rich hay meadows in the EU: a comparison of Swedish and Romanian grasslands. *Environmental Conservation*, 40, 194–205.
Doniţâ, Nicolae – Popescu, Aurel – Paucâ-Comânescu, Mihaela – Mihâilescu, Simona – Biriş, Iovu-Adrian
2005 *Habitatele din România* [Románia élőhelyei]. Bukarest, Editura Tehnicã Silvicã.
Galvánek, Dobromil – Lepš, Jan
2008 Changes of species richness pattern in mountain grasslands: abandonment versus restoration. *Biodiversity and Conservation*, 17, 13, 32–41.
García-Martínez, Anastacio – Olaizola, A. – Bernués, A.
2009 Trajectories of evolution and drivers of change in European mountain cattle farming systems. *Animal*, 3, 1, 152–165.
von Glasenapp, Markus – Thornton, Thomas F.
2011 Traditional ecological knowledge of Swiss Alpine farmers and their resilience to socioecological change. *Human Ecology,* 39, 769–781.
Hájková, Petra – Roleček, Jan – Hájek, Michal – Horsák, Michal – Fajmon, Karel – Polák, Michal – Jamrichová, Eva
2011 Prehistoric origin of the extremely species-rich semi-dry grasslands in the Bilé Carpaty Mts (Czech Republic and Slovakia). *Preslia*, 83, 158–204.
Halász, Péter
2018 Hagyományos szénamunka a moldvai magyaroknál. *Ethnographia,* 129, 654–692.
Huband, Sally – McCracken, David I.
2011 Understanding High Nature Value Agriculture in the Romanian Carpathians: a Case Study. In: Knowles, Barbara (szerk.): *Mountain Hay Meadows: hotspots of biodiversity and traditional culture. London, Society of Biology*.

Online: http://www.mountainhaymeadows.eu/online_publication/08-understanding-high-nature-value-agriculture-in-the-romanian-carpathians-a-case-study.html. (letöltés ideje: 2020. július 29.)

Humbert, Jean-Yves – Pellet, Jérôme – Buri, Pierrick – Arlettaz, Raphaël
2012 Does delaying the first mowing date benefit biodiversity in meadowland? *Environmental Evidence*, 1, 1, 9.

Iancu, Bogdan – Stroe, Monica
2016 In Search of Eligibility: Common Agricultural Policy and the Reconfiguration of Hay Meadows Management in the Romanian Highlands. *Martor. Revue d'Anthropologie du Musée du Paysan Roumain*, 21, 128–145.

Ikvai Nándor
1962 Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. *Ethnographia*, 73, 26–53.

Ilyés Zoltán
2001 Gazdálkodásfüggő tájmintázatok. Genetikai – kvalitatív tájszerkezeti analízis Gyimes egy példaterületén. In: Ilyés Zoltán – Keményfi Róbert (szerk.): *A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére*. 185–202. Debrecen – Eger, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék.
2007 *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola.

Ivaşcu, Cosmin – Öllerer Kinga – Rákosy László
2016 The Traditional Perceptions of Hay and Hay-Meadow Management in a Historical Village from Maramureş County, Romania. *Martor. Revue d'Anthropologie du Musée du Paysan Roumain*, 21, 38–51.

de Krom, Michiel P.M.M.
2017 Farmer participation in agri-environmental schemes: Regionalisation and the role of bridging social capital. *Land Use Policy*, 60, 352–361.

Kuemmerle, Tobias – Müller, Daniel – Griffiths, Patrick – Rusu, Marioara
2009 Land use change in Southern Romania after the collapse of socialism. *Regional Environmental Change*, 9, 1, 1.

Kun Róbert – Bartha Sándor – Malatinszky Ákos – Molnár Zsolt – Lengyel Attila – Babai Dániel
2019 "Everyone does it a bit differently!": Evidence for a positive relationship between micro-scale land-use diversity and plant diversity in hay meadows. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 283. Article 106556.

MacDonald, Darla Hatton – Crabtree, John R. – Wiesinger, G. – Dax, Thomas – Stamou, N. – Fleury, Philippe – Gutierrez Lazpita, J. – Gibon, Annick
2000 Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: environmental consequences and policy response. *Journal of Environmental Management*, 59, 1, 47–69.

Marini, Lorenzo – Scotton, Michele – Klimek, Sebastian – Pecile, Angelo
2008 Patterns of plant species richness in Alpine hay meadows: Local vs. landscape controls. *Basic and Applied Ecology*, 9, 365–372.

McGinlay, Jim – Gowing, David J. – Budds, Jessica
2017 The threat of abandonment in socio-ecological landscapes: Farmers' motivations and perspectives on high nature value grassland conservation. *Environmental Science & Policy,* 69, 39–49.
Meilleur, Brian Adrien
1986 *Alluetain Ethnoecology and Traditional Economy: The Procurement and Production of Plant Resources in the Northern French Alps*. PhD thesis. Washington, University of Washington.
Merunková, Kristina – Preislerova, Zdenka – Chytrý, Milan
2012 White Carpathians grasslands: can local ecological factors explain their extraordinary species richness? *Preslia,* 84, 311–325.
Nechita, Nicoleta
2003 *Flora şi vegetaţia cormofitelor din Masivul Hăşmaş, Cheile Bicazului şi Lacu Roşu*. [A Nagyhangymás-hegység, a Békás-szoros és a Gyilkos-tó flórája és vegetációja]. Bibliotheca Historiae Naturalis 2, Piatra-Neamţ, Muzeul de Ştiinţe Naturale.
Netting, Robert M.
1981 *Balancing on an Alp. Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Community*. Cambridge, Cambridge University Press.
Paládi-Kovács Attila
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Pálfalvi Pál
2010 A Gyimesi-hágó környékének flóralistája (Keleti-Kárpátok, Románia). *Kanitzia*, 17, 43–76.
Pärtel, Meelis – Helm, Avelina – Reitalu, Triin – Liira, Jaan – Zobel, Martin
2007 Grassland diversity related to the Late Iron Age human population density. *Journal of Ecology*, 95, 574–582.
Pazúr, Robert – Lieskovský, Juraj – Feranec, Ján – Oťaheľ, Ján
2014 Spatial determinants of abandonment of large-scale arable lands and managed grasslands in Slovakia during the periods of post-socialist transition and European Union accession. *Applied Geography*, 54, 118–128.
Pethe Ferenc
1805 *Pallérozott mezei gazdaság*. Sopronban, Szísz Antal József' Nyomtatószerivel.
Poschlod, Peter
2015 The origin and development of the central European man-made landscape, habitat and species diversity as affected by climate and its changes–a review. *Interdisciplinaria Archaeologica – Natural Sciences in Archaeology*, 6, 197–221.
Poschlod, Peter – Kiefer, S. – Tränkle, U. – Fischer, S. – Bonn, S.
1998 Plant species richness in calcareous grasslands as affected by dispersability in space and time. *Applied Vegetation Science*, 1, 75–90.
Poschlod, Peter – WallisdeVries, Michiel F.
2002 The historical and socioeconomic perspective of calcareous grasslands – lessons from the distant and recent past. *Biological Conservation*, 104, 361–376.

Reyes-García, Victoria – Fernández-Llamazares, Álvaro – McElwee, Pamela – Molnár, Zsolt – Öllerer, Kinga – Wilson, Sarah J. – Brondizio, Eduardo S.
2019 The contributions of Indigenous Peoples and local communities to ecological restoration. *Restoration Ecology,* 27, 3–8.

Sándor Gábor
1944 *A hóstátiak szénavontatása*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet – Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T.

Sutcliffe, Laura M.E. – Batáry Péter – Kormann, Urs – Báldi András – Dicks, Lynn V. – Herzon, Irina – Kleijn, David – Tryjanowski, Piotr – Apostolova, Iva – Arlettaz, Raphaël – Aunins, Ainars – Aviron, Stéphanie – Baležentiene, Ligita – Fischer, Christina – Halada, Lubos – Hartel Tibor – Helm, Aveliina – Hristov, Iordan – Jelaska, Sven D. – Kaligaric, Mitja – Kamp, Johannes – Klimek, Sebastian – Koorberg, Pille – Kostiukova, Jarmila – Kovács-Hostyánszki Anikó – Kuemmerle, Tobias – Leuschner, Christoph – Lindborg, Regina – Loos, Jacqueline – Maccherini, Simona – Marja, Riho – Mathe Orsolya – Paulini, Inge – Proenca, Vânia – Rey-Benayas, José – Sans, F. Xavier – Seifert, Charlotte – Stalenga, Jarosław – Timaeus, Johannes – Török, Péter – van Swaay, Chris – Viik, Eneli – Tscharntke, Teja
2015 Harnessing the biodiversity value of Central and Eastern European farmland. *Diversity and Distributions,* 21, 6, 722–730.

Szabó Mátyás
1957 A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása. *Néprajzi Közlemények*, 2, 1–94.

Tasser, Erich – Tappeiner, Ulrike
2002 Impact of land use changes on mountain vegetation. *Applied Vegetation Science*, 5, 2, 173–184.

Tudor, Monica Michaela
2015 Small scale agriculture as a resilient system in rural Romania. *Studies in Agricultural Economics*, 117, 27–34.

Turtureanu, Pavel Dan – Palpurina, Salza – Becker, Thomas – Dolnik, Christian – Ruprecht, Eszter – Sutcliffe, Laura M.E. – Szabó, Anna – Dengler, Jürgen
2013 Scale- and taxon-dependent biodiversity patterns of dry grassland vegetation in Transylvania (Romania). *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 182, 15–24.

Wilson, J. Bastow – Peet, Robert K. – Dengler, Jürgen – Pärtel, Meelis
2012 Plant species richness: the world records. *Journal of Vegetation Science*, 23, 4, 796–802.

Internetes források

http1: Erdélystat Statisztikák (letöltés ideje: 2020. június 9.)
http://statisztikak.erdelystat.ro/adatlapok/gyimeskozeplok/1422?fbclid=IwAR08YYD8YoQmpWy0A-S8CKMZXAa743VlqQ1Bqif1f_n2kXMT-TRAgtxgAyY

Dániel Babai – Zsolt Molnár

COMPLEX DRIVERS BEHIND THE CHANGES IN THE TIME OF HAYMAKING IN GYIMES

In the highlands of Europe, extensive grassland management used to be common, and in some regions, it persists to this day. On the one hand, this highly sophisticated land use system provided winter and summer fodder for livestock, but at the same time it created and maintained clearings (meadows and pastures) in place of forests of major natural and cultural value. One of the cornerstones of meadow use was the mowing itself (timing and frequency of mowing), which played an important role not only in the harvesting of winter fodder but also in the sustainable management of grasslands.

We examined the use of meadows, including the timing of mowing, in the Eastern Carpathians, in Gyimes (Gyimesközéplok, Hidegségpataka). With the help of semi-structured and structured interviews, we explored the aspects involved in determining the timing of mowing, the changes experienced by local farmers in the last five to six decades, and the drivers behind these changes.

The date of mowing (haymaking) has moved up by more than a month during the decades studied. Among the reasons for this, according to local farmers, the most important are land use changes (abandonment of cereal cultivation, decline in spring grazing), climate change (early spring, arrival of hot summer days, changing patterns of precipitation), socio-cultural changes (foreign employment, diminishing respect for tradition), and political changes (regulation of farming and agri-environmental schemes).

The significant change in the timing of haymaking was partly due to the acceleration of the maturation of the vegetation; however, it has also changed at a greater rate during the study period because of different drivers. The latter changes are not beneficial, even according to local farmers, and the agri-environmental schemes of the EU Common Agricultural Policy are trying to officially mitigate this. However, the regulation of the subsidy system is not culturally sustainable, as it does not help the long-term survival of the disadvantaged farming community in Gyimes. A more adaptive and sustainable subsidy system that takes into account the local values, farming characteristics, informal social institutions, and local ecological conditions would be needed.

Keywords: land-use change, driver, extensive grassland management, time of mowing, Carpathians

Mészáros Csaba

A legelő- és rétgazdálkodás változásai a tulajdonviszonyok tükrében. Egy etnológiai esettanulmány és annak tanulságai

Szibéria és a komparatív módszerek[1]

Az etnológiai kutatásoknak Magyarországon hagyományosan közvetítő szerepe van. E közvetítő szerep kettős, egyrészt e kutatások a nemzetközi elméleti-módszertani szakirodalom tanulságait adják át, másrészt hasznos esettanulmányokkal szolgálnak a magyar néprajzi anyagok értelmezésében. Egy esettanulmány azáltal válik igazán tanulságossá, ha nem csupán az egyes példák egymásmellettiségét, eltéréseit tárja fel, hanem segíti az egyes közösségek, kultúrák egymással való *szembesítését*. A komparativisztika e két lehetősége közötti eltérést (vagyis a különbségek kataszterszerű számbavételét, és az esettanulmányok egymásra vonatkoztatásának igényét) a szakirodalom a laterális, illetve a frontális összehasonlítás közötti különbségként határozza meg (Candea, 2018). Ugyan az összevetés e két módja egymással ötvöződhet is, a céljuk valójában eltérő. Az egyes néprajzi/antropológiai iskolák komparativisztikája sajátos tudománytörténeti és társadalmi alakulástörténetének köszönhetően eltérő mértékben támaszkodik a néprajzi összehasonlítás egyik vagy másik módszerére.

Különösen igaz ez a magyar néprajztudományra. A hazai etnológiai kutatásoknak ugyanis már az induláskor az volt az egyik legfontosabb feladatuk, hogy magyar nyelven és a magyar néprajzi kutatás szemszögéből elérhetővé tegyenek olyan esettanulmányokat, példákat, amelyek segíthetnek értelmezni a Kárpát-medence egyes régióinak társadalmi és kulturális folyamatait. Ezt a feladatot kétféleképpen látták el. Egyrészt modellalkotás révén. Tehát olyan helyi, vagy a néprajzi elemzés során kiérlelt modellek segítségével, amelyek segíthetnek értelmezni az egyes hazai kulturális és társadalmi jelenségeket (Tőkei, 1976). Másrészt olyan esttanulmányok felmutatásával, amelyek vagy areális, vagy genetikai, vagy tipológiai kapcsolatban állnak a Kárpát-medencében ismert kulturális vagy társadalmi jelenségekkel (Kovács – Paládi-Kovács szerk., 1997). A magyar etnológiai kutatásokban a nagyléptékű laterális összehasonlítás valójában sosem jelent meg. Egyes magyar kutatók kapcsolódtak ugyan olyan nemzetközi kutatásokhoz, amelyek az egyes kultúrák eltérését, sokszínűségét igyekeztek feltárni,[2] de ez a kutatási irány a hazai etnológiában mindvégig másodlagos cél volt.

[1] A tanulmány megjelenését az SNN 126230-as számú NKFIH pályázat támogatta.

[2] Ide tartoznak például a Folklore Fellows kutatási hálózatában megvalósult gyűjtések (Sebestyén – Bán, 1912), vagy a Hunfalvy Pál által Morgan számára elkészített magyar rokonsági elnevezési rendszer munkálatai (Bodrogi, 1961, 131.).

Ezzel szemben a frontális összehasonlítás igényével számba vett, Szibériából származó esettanulmányok hagyományosan fontos szerepet töltöttek be a hazai etnológiai munkákban (Mészáros, 2013). Különösen igaz ez a vallási jelenségek (Diószegi, 1958), az etnicitás (Nagy, 2011) és a gazdálkodás (Jankó, 1900) kérdéseire. Szibéria tehát számos néprajzi kérdés tárgyalása során összehasonlítási alapként vagy viszonyítási pontként jelent meg a hazai néprajzi munkákban. Ez a frontális összehasonlítás azonban rendszerint egyirányú volt. A szibériai néprajzi leírások elsősorban az összehasonlítás azon oldalán álltak, *amelyhez képest* a Kárpát-medencei néprajzi anyag megérthető volt. Tehát a szibériai esettanulmányok elsősorban azt a célt szolgálták, hogy pontosabb képet lehessen alkotni a magyarság tárgyi kultúrájának vagy éppen szellemi műveltségének egyes elemeiről. Különösen tanulságos Jankó János komparasztikája, aki a földrajzi és időbeli távolságot egymással kapcsolatba hozva értelmezte az egyes finnugor népek tárgyi kultúrájának összevetése során (Jankó, 2000).

Ellentétben a hazai szakirodalommal, amelyben a szibériai anyag elsősorban a frontális összehasonlítás igényével jelent meg, a nemzetközi antropológiai szakirodalomban Szibéria a laterális összevetések egyik leggyakrabban használt terepe. Összehasonlító anyagként, a különbségek bemutatásának céljával számos nagyléptékű elmélethez járultak hozzá a szibériai esettanulmányok.[3] Ennek egyik oka az, hogy Szibéria az az Európán kívüli terület, ahonnan igen nagy mennyiségben álltak rendelkezésre az összehasonlító kutatások számára már a 18. század közepe óta néprajzinak tekinthető leírások. A másik ok pedig az, hogy olyan sajátos környezet és klimatikus viszonyok jellemzik Szibériát, amelyek az összehasonlító munkák számára tanulságos esettanulmányokkal szolgálnak (Forde, 1934).

Az összehasonlító kutatások pedig előszeretettel nyúltak olyan esettanulmányokhoz, amelyekhez hasonlót máshol nem lehetett találni. Ez pedig mindenekelőtt a rénszarvastartó közösségek gazdálkodása. Ennek megfelelően Szibériában (különösen annak északi részén) a néprajzi/antropológiai szakirodalomban elsősorban a rénszarvastartó és a különféle gyűjtögető-vadász közösségek leírásain keresztül vált ismertté (Vajda, 1968; Crate – Nuttal, 2009). Ma is elsősorban ezek a rénszarvastartó közösségek állnak az antropológiai vizsgálódások homlokterében (Anderson, 2002; Vitebsky, 2006; Kolås – Xie, 2015; Brandišauskas, 2016).

A rét- és legelőgazdálkodás összevetése

A rénszarvastartó közösségek életformájához képest sokkal kevesebb figyelmet kaptak a nemzetközi összehasonlításokban a nagyállattartó közösségek (Humphrey – Sneath, 1999; Crate, 2006; Takakura, 2015; Oehler – Varfomoleeva, 2020). A hazai kutatási hagyományokba jól beilleszthető egy olyan szibériai esettanulmány feltárása, amely hatékonyan járul hozzá a hazai rét- és legelőgazdálkodás változásainak vizsgálatához. Az egyik legnagyobb szibériai nép, a szahák (ismertebb nevükön a jakutok) hagyomá-

[3] Ide sorolható a Jesup expedíció kutatósa (Vakhtin, 2011), Lévi-Strauss rokonságelmélete (Lévi-Strauss, 1969), vagy éppen a nomadizmus egyes fajtáinak bemutatása (Khazanov, 1994).

nyos gazdálkodását (néhány peremhelyzetű csoport kivételével) elsősorban a nagyállattartás jellemzi. A nagyállattartással pedig Szibériában együtt jár az adott ökológiai és szociokulturális környezetnek megfelelő legelő- és rétgazdálkodás is. Tanulmányomban erre a kapcsolatra szeretnék rámutatni. Vagyis arra, hogy az elmúlt négy évszázad szociokulturális illetve ökológiai változásai miképpen hatottak a szaha ló- és marhatartásra, és azon keresztül a legelő és rétgazdálkodásra.

A szaha esettanulmány két szempontból is tanulságos a hazai kutatások számára. Egyrészt arra mutat rá, hogy a földtulajdon-viszonyok milyen változatos képet mutathatnak Szibériában. Korántsem bizonyos az, hogy Szibériában valódi földtulajdonviszonyok helyett csupán használati jogokról érdemes beszélni (Riasanovsky, 1965; Kasten, 2002; Ziker, 2002). Az a széles körben elterjedt elképzelés ugyanis, amely a legeltető állattartást a közösségi földtulajdonlással állítja párba, a szaha példa esetében nem állja meg a helyét. Példák sokaságával kívánom alátámasztani azt, hogy a kaszálórétek birtoklása elterjedt gyakorlat volt a 17. századi Jakutiában, és annak megszűnése valójában a cári közigazgatáshoz köthető. A családhoz vagy személyhez kapcsolható tulajdonlás kérdése a pásztorkodás esetében mindössze az állatok kapcsán merült fel az eurázsiai pásztornépek kapcsán (Khazanov – Schlee, 2012), a földtulajdon esetében szinte kizárólag a kollektív birtoklásformák kerültek bemutatásra. A másik célom az, hogy a legelő- és rétgazdálkodás dinamikájának bemutatása során az eddigi kutatásokhoz képest nagyobb súlyt fektessek az állami szabályozás működésének leírására. Amellett kívánok érvelni, hogy az elmúlt közel négy évszázadban orosz és szovjet állam jelenléte sokkal jelentősebb adaptív nyomást jelentett Jakutiában, mint a környezet ökológiai adottságai.

Különösen azért tanulságos a szaha anyag számbavétele a hazai kutatások számára, mert a szibériai összehasonlító anyagok a gazdálkodás témakörében elsősorban a halászathoz kapcsolódtak. A szaha példa az eurázsiai füvespuszta pásztornépeinek kulturális örökségének gazdagságáról és alkalmazkodóképességéről tanúskodik. E legelőváltó pásztorkodásnak pedig szerves része volt a rétgazdálkodás is. A 20. század közepéig a hazai szakirodalomban olykor dogmatikusan képviselt szembeállítását a földműves/letelepült és az állattartó/nomád életmódnak a legteljesebb formájában (és szibériai párhuzamok felhozásával) Paládi-Kovács Attila vonta kétségbe, sőt cáfolta meg a magyar parasztság rétgazdálkodásának bemutatása során (Paládi-Kovács, 1979, 26–33., illetve a magyar nép anyagi műveltségének történeti elemzésében: Paládi-Kovács, 2011). A gazdálkodás, és a hozzá kapcsolható műveltségi javak vizsgálatakor a szerző nagy súlyt fektetett arra, hogy a rét- és legelőgazdálkodást, valamint a magyar állattartó kultúrát ökológiai környezetébe beágyazva elemezze.

A tanulmányomban ehhez a kutatási irányhoz igazodva, azt tovább gazdagítva az Északkelet-Szibériában élő szahák legelő- és rétgazdálkodásának bemutatása során a legelőváltó gazdálkodáshoz kapcsolódó rétgazdálkodás sokszínűségére és változékonyságára kívánom felhívni a figyelmet. Valamint arra, hogy elengedhetetlen a tájtörténeti kontextus figyelembevétele a rétgazdálkodás történeti változásainak vizsgálata során. Jelen tanulmány három forrásra támaszkodik. Az első 2002 és 2013 között végrehajtott néprajzi terepmunkáim tapasztalata, a második az írott történeti források

korpusza (amelyeknek egy jelentős része publikált), a harmadik pedig a közép- jakutiai táj ökológiai adottságai. A kérdés az, hogy miképpen lehet e három forráscsoportot releváns módon egymásra vonatkoztatni a szaha rétgazdálkodás vizsgálatakor.

Mielőtt azonban erre kísérletet tennék, fontos előrebocsájtani azt, hogy a szaha nagyállat-tartás azt követően, hogy területet bekebelezte az orosz állam (vagyis a 1630-as évek után) számos változáson ment keresztül. A 19. század végén azonban, amikor Jakutiában évtizedekig élő politikai száműzöttek alapos néprajzi leírásokat adtak a kor gazdálkodásáról, egy rendkívül adatgazdag pillanatfelvétel áll a rendelkezésünkre e változás egy szakaszáról (Leventaľ, 1929; Vitashevskij, 1929). Erre az állapotra tekint rendszerint a néprajzi/antropológiai néprajzi kutatás úgy, mint a hagyományos szaha rét- és legelőgazdálkodás hagyományos formájára (Alekseev – Romanova – Sokolova, 2012, 141.). Tanulmányomban azonban amellett kívánok érvelni, hogy a szahák rétgazdálkodásának nincs egyetlen hagyományos, kimerevített formája, hanem egy folyton változó dinamikus rendszert ad. Ez különösen abból a szempontból tanulságos, hogy az etnológia (és azon belül a hazai néprajztudomány is) hajlamos egyfajta időtlenségben, változatlanságban szemlélni a nem-európai közösségek gazdasági rendszereit (Fabian, 1983; Wolf, 1982).

Jakutia ökológiai adottságai, és azok változása

Elsőként tehát azokat a környezeti, éghajlati sajátosságokat kívánom számba venni, amelyek egyáltalán lehetővé teszik a nagyállattartást Északkelet-Szibériában, bemutatva azokat az ökotópokat és tájakat, amelyek a legelő, és rétgazdálkodás színhelyei. A hagyományos gazdálkodási rendszerben a rétek és a szaha emberek olyan oszthatatlan rendszert alkottak, amelyben mind a két fél képes volt alakítani és megváltoztatni a másikat. Jakutiát az igen szélsőséges klimatikus viszonyok jellemzik. Télen a hőmérő higanyszála (különösen a völgyekben) olykor -60 C alá esik, nyáron azonban nem ritka a +40 C-ot megközelítő forróság sem. A vegetációs időszak igen rövid, mivel a hótakaró csak május végén kezd el felszakadozni, míg az első talajmenti fagyok már augusztus második felében jelentkeznek. E rendkívül hideg éghajlatnak köszönhetően Jakutia talaja (egy-egy kisebb terület kivételével) állandóan fagyott. Az örökké fagyott (permafroszt) talaj meghatározza e terület nagy részének felszínformáit és vegetációját. A permafroszt talajon két olyan táj található, amely alkalmas helyszínt biztosít a rét- és legelőgazdálkodás számára.

Az egyik ilyen táj az *alaas*.[4] A közép-jakutiai alföldön, az Aldan és a Léna folyók könyökében, sok helyen lencseszerű termokarsztos mélyedések jöttek létre. Ezek a mélyedések az eltérő becslések szerint a teljes felszín 17–30 százalékára terjednek ki (Katamura et al., 2006; Telbisz – Nagy, 2008). A ma megfigyelhető alaasok közel 60 000 éve kezdtek el kialakulni, a késői pleisztocén kor ismételt jegesedéseinek hatására Jakutia talaja magas jégtartalmú, és egyes helyeken több mint 1000 méter mélységig fagyott (Czudek-Demek, 1970). Az éghajlati viszonyok ingadozása a korai holocén

[4] Ezeket a termokarsztos süllyedéseket a hazai geográfusok a magyar kiejtést követve álásznak írják át. (Gönczy – Szalai, 2004, 4.).

folyamán kiterjedt termokarsztos folyamatokat eredményezett, amely a jégben gazdag permafroszt talaj degradációját, és helyenkénti megsüllyedéséhez vezetett (Kaplina, 2009). Ma Közép-Jakutiában közel 16 000 alaas található (Bosikov, 1991). A melegebb éghajlati időszakok a permafroszt talaj felső rétegét kiolvasztják. Ez a kiolvadási réteg aztán fokozatos mélyül, a termokarsztos mélyedés pedig egyre kiterjedtebb lesz. Ezt a folyamatot nemcsak éghajlati tényezők indíthatják el, hanem helyileg, a vegetációs takarás, erdőtűz vagy erózió is.

A folyamat évtizedek, évszázadok vagy akár több évezred alatt zajlik le, az alaas méretének függvényében. Máig vitatott kérdés az, hogy ez a folyamat egyirányú-e vagy ciklikus. Azok az elméletek, amelyek amellett érvelnek, hogy a folyamat egyirányú azzal számolnak, hogy az alaasok életútja négy részből áll: felolvadás, tágulás, becsatornázódás (vagyis az alaas felszíni vízének elfolyása) és végül a kiszáradás (Morgenstern et al., 2013; Ulrich et al., 2017).

A termokarsztos mélyedések az eurázsiai tajgában nem erdei, fás vegetációval jellemezhetők, hanem gyepekkel. Rendszerint háromféle vegetációs zóna figyelhető meg egy alaason: vizes élőhely, nedves gyep és száraz gyep, amelyek mindegyike koncentrikusan helyezkedik el az alaas tava körül (Desyatkin, 2008). Az egyes vegetációs zónák növényei eltérő mértékben alkalmasak takarmányozásra. A vizenyős élőhelyeken leginkább sás- és kákaféléket lehet találni, emellett a kiváló takarmányt adó pántlikafüvet (*chyychakhsyt, Digraphis arundinacea*), a rosszabbat adó harmatkását (*ölöng*, *Glyceria maxima*) és a nádtippanféléket (*sökü, Calamagrostis*). Ritkában jelen van e vegetációs zónában a jobb takarmánynak tekintett kétsoros sás (*ikki eretteekh üker, Carex Disticha*) és a rosszabb minőségű vízi sás is (*uu ükere*, *Carex aquatilis*) is. E növények többsége takarmányozási célból csekély jelentőséggel bír. A nedves gyepeken zömében sótűrő mézpázsit fajok (*bettiemeler*, *Puccinella*) tenyésznek, amelyek magas tápértékű és magas hozamú takarmányt adnak. A száraz gyepek tipikus növénye a réti perje (*uukaryskaj/bettieme, Poa pratensis*), a tarajos fésűperje (*otokhoon, Koeleria gracilis*) illetve a turkesztáni árpa (*khalba dabydala, Hordeum brevisubulatum)*, valamint a tarackbúza (*acha/silis ot, Elymus repens*). A száraz gyepek takarmányozási célra való felhasználása alacsony hozama miatt szintén kiegészítő jellegű, de az innen származó szénát tekintik a szahák a legjobb minőségű takarmánynak. A három vegetációs zóna határa az alaason található tó vízszintjének ciklikus emelkedésével és süllyedésével folyamatosan változik, így az alaasról begyűjthető széna mennyisége és minősége is éves ingadozást mutat (Usanova – Perfil'eva, 1966).

A három vegetációs zónából gyűjtött takarmány között különbséget tettek a szahák. Elsősorban a széna két fajtáját különítik el. Az egyik, az ún. alaas füve (*alaas oto*), amely száraz gyepekről származó takarmányt jelentett. A legkiválóbb szénát az alaasokon a helyiek szerint a virágos rétek füve (*sibekki oto*) adja, ebben a szénában található egyebek mellett erdei deréce (*kuchu*, *Chamaenérion angustifolium*) vagy éppen szürke fürtösveronika (*borong lohuor*, *Pseudolysimachion incanum*) is. A virágos rétek füvéből származó takarmányt gyógyhatásúnak tartják, ahogy a virágos retekről származó takarmányon nevelt tehén tejét édesebbnek, vaját táplálóbbnak. Az alaas füve ugyanakkor nem terem megbízhatóan. Száraz években csak igen kis mennyiségű szé-

nát lehet betakarítani, és a helyiek szerint elsősorban a szárazabb alaasokat károsítják a sáskák (*kötör anyngka*) is. A vizenyős területek füve (*uu oto*), amely, ellentétben az alaas füvével, minden évben megbízhatóan, nagy mennyiségben nő, de alacsonyabb a tápanyag és vitamintartalma (Abramov, 2000, 20–22.). Az íze pedig savanykásabb, sósabb, következésképpen az ilyen takarmányon tartott tehén teje is kevésbé jóízű, mint a száraz gyepek takarmányát fogyasztó tehenek teje. Röviden: a széna minősége jelentős hatással van a kifejt tej zsírtartalmára és ízére, éppen ezért a tejelő teheneket (ha csak lehet) az alaasokról betakarított szénával etetik a szahák.

A kollektivizálásig széles körben fogyasztott növények, mint pl. az őszi vérfű (*ymyjakh, Sanguisorba officinalis*), a virágkáka (*unnula, Butomus umbelatus*) vagy a gyékény (*kuba ahylyga, Typha latifolia*) ma már kivételesen sem találhatók meg a táplálkozásra szánt növények között. Sokuk nevét az iskolai oktatásnak köszönhetően a fiatalok ma már inkább oroszul ismerik. A szárazabb alaasokon, illetve a régi, elhagyott szállások közelében termő jakut üröm (*üöre oto, Artemisia jacutica*), valamint a nedvesebb élőhelyet kedvelő gilisztaűző varádics (*timekh ot, Tanacétum vulgáre*) gyógynövényként és ételízesítőként való felhasználásával azonban még manapság is lehet találkozni (Tokumova – Tokumov, 2011).

Mivel az alaasoknak óriási jelentősége van a takarmánygazdálkodásban, ezért a szahák északkelet-szibériai megtelepedésüket követően (tehát a 12–13. századtól kezdve) a tájformálás aktív részesei voltak (Ermolaev, 1991). A tájformálás elsődleges célja a nedves és száraz gyepek kiterjedésének növelése volt. E célnak megfelelően az alaasok megváltoztatásának három fő módja volt ismeretes. Ezekkel az alaasokról betakarítható széna mennyiségét valamint a halászati és víznyerési lehetőségeket befolyásolták a szahák (Petrov – Petrov, 2002, 4–6.).

1. A legelterjedtebb eljárás az erdőirtás volt. Egész Jakutiában (különösen Közép-Jakutiában) teljesen általános volt az alaasok méretének erdőirtás általi megnövelése. Az erdőirtás során nyert kaszálókat megtisztított földnek (*soloohun sir*) nevezték, és a kollektivizálás előtt egy két generáción keresztül azon családok kizárólagos tulajdona volt, akik az erdőirtásban részt vettek. Az így keletkezett területek takarmányprodukciós képessége ugyan elmaradt a nedves rétekétől, de különösen Közép-Jakutiában, ahol a 18. századtól már nem álltak bőséggel a helyiek rendelkezésére szabadon elfoglalható alaasok az erdőirtás teljesen általános eljárás volt. Az irtásföldekről gyengébb minőségű szénát lehetett gyűjteni, mint az alaasokról, ezért az erdőirtás csak azokon a területeken terjedt el, ahol nincsenek alaasok, vagy ahol igen kisméretűek.

2. A másik módszer az alaasok lecsapolása volt (*khoruu*). Elsősorban a nagyobb vízfolyások melletti alaasok vizét csapolták le egészen az 1980-as évekig. A tavak és mocsaras területek lecsapolása által nyert területek az irtásföldekhez hasonlóan nem kerültek be a helyi földalapba. A lecsapolással nyert területek egyik legnagyobb problémája az volt, hogy gyenge minőségű szénát adtak (Abramov, 2000, 20–22.). Éppen ezért gyakran nem is kaszálóként, hanem legelőként használták a lecsapolt (de még süppedékes) területeket. A lecsapolásokhoz kapcsolható eljárás volt a zsombékok (*dulgha*) elkotrása is. A zsombékos területeken kaszával is sokkal nehezebb volt a szénamunka, mint a sík réteken, traktorokkal pedig egyenesen lehetetlen volt. Zsombékos területeket

jellemző vegetáció (*sökü*) az egyik legrosszabb minőségű takarmányt adja. Míg korábban a zsombékos területeket kézi erővel tették simává, addig a szovhoz fennállásának idején a zsombékokat buldózerekkel egyengették el.

3. A helyi ökotópok megváltoztatásának harmadik módja az alaasok elárasztása, mesterséges tavak (*kupput küöl*) létrehozása. Ezekben az esetekben olyan helyeken (elsősorban mocsaras, mélyen fekvő területeken) hoztak létre tavakat, ahol valamilyen okból megnövekedett a területen élők vízigénye. Jakutiában ugyanis az örökké fagyott talaj miatt nem lehet kutakat ásni. A víznyerés egyetlen forrása a felszíni víz összegyűjtése. A szahák októberben, a tavak felszínén először megjegecesedett jeget vágják ki és tárolják télen a szabadban, nyáron pedig földalatti jégvermekben. A tavakat elsősorban homokos talajú területeken hozták létre, mivel a homoki tó (*kumakh küöl*) vize a helyi emberek szerint tisztább és jobb ízű, mint az agyagos, mocsaras talajú tavaké (*n'amakh küöl*).

Összefoglalóan, a termokarsztos mélyedésekben kialakult alaasok a szahák számára elsőrangú kaszálókat és legelőket adtak. Azonban a kaszálók létrejötte nem csupán természeti folyamat, hanem egy olyan összetett folyamat eredménye, amelyben az ember tájalakító tevékenysége is komoly szerepet kapott. Vagyis az alaasok, és Közép-Jakutia tájai ma másképp néznének ki, ha ott nem telepedett volna meg a 12–13. században egy olyan közösség, amelynek tagjai a nagyállattartás ismerete mellett ne lettek volna birtokában a rét- és legelőgazdálkodás módszereinek valamint azoknak a tájformáló eljárásoknak, amelyekkel az északkelet-szibériai tájat alkalmassá lehetett tenni arra, hogy ott intenzív ló- és marhatartást folytassanak. A következő fejezetben arra kívánok rámutatni, hogy e sokrétű tájformáló tevékenység és gazdálkodási forma milyen jogi, társadalmi környezetben valósult meg.

A kaszálók és rétek birtoklása és adásvétele a 17. századi Jakutiában

Amint az az előző fejezetből kitűnik, a kaszálók és legelők birtoklásának óriási jelentősége van a szaha nagyállattartásban. Ez így volt akkor is, amikor még az orosz állam nem szabályozta a földtulajdon-viszonyokat Jakutiában. Az *alaas*-ok gazdagon termő rétjeinek köszönhető az, hogy a ló- és marhatartó szahák elsősorban Közép-Jakutia *alaas*-okkal pettyezett síkságain telepedtek le és laknak ma is a legnagyobb számban. Bár a nagyobb folyók (Viljuj, Jana, Indigirka) dúsfüvű öntésterületei mentén is élnek még jelentősebb létszámú szaha közösségek, azonban ezeken a területeken csak az orosz gyarmatosítás idején, a 17. század végén telepedtek meg. A hagyományos szaha ló- és marhatartás éppen a fent említett környezeti és ökológiai adottságok miatt egyedülálló formát öltött (Abramov – D'jakonov, 1990; Vinokurov, 2001; Granberg – Soini – Kantanen, 2010). A klasszikus néprajzi munkáktól (Ksenofontov, 1992; Seroshevskij, 1986) és a közvélekedéstől eltérően – amely hajlamos a szahák gazdálkodását nomád legelőváltó állattartásként jellemezni – Jakutiában az *istállózó nagyállattartás* volt jellemző. A rövid tenyészidőszak miatt Jakutiában a marhákat kilenc hónapig (szeptember és május között) istállózni kell, és erre az időszakra állatonként (a jelenlegi Simmentaler marhák mellett) átlagosan két tonna takarmányt (mindenekelőtt

szénát) kell nyáron gyűjteni. Ez a gazdálkodási rendszer két fontos következménnyel járt. Az egyik az, hogy jelentős mennyiségű takarmányt kellett biztosítani a állatoknak, a másik pedig az, hogy nem lehetett nomadizálni. A letelepült életmód, illetve az alaasok intenzív használata megkövetelte azt, hogy valamilyen módon szabályozzák a szahák a kaszálórétek használatát.

Északkelet-szibériai megtelepedésük első időszakában minden bizonnyal egyre újabb és újabb kaszálókat foglaltak el az nagyállattartó szahák – folyamatosan kiszorítva Közép-Jakutiából a rénszarvastartó evenkiket. Erről a folyamatos terjeszkedésről, a szaha történeti mondák is beszámolnak. Az alaasok keletkezését ugyanis a szahák nem természetes jelenségnek tekintették, hanem egy olyan folyamat eredményének, amelyben részt vettek a területen megtelepedő őseik. A több forrásból is ismert történeti monda szerint, amikor a szahák megjelentek Jakutiában, akkor felégették az erdőket (alaasokat kialakítva), és harcban legyőzték az evenkiket (Sehen Bolo, 1994, 85.). Nyilvánvalóan a szabad kaszáló és legelőfoglalásnak az alaasokkal pettyegtetett közép-jakutiai táj betelepülése véget vetett. Az Aldan, Amma, Léna folyók körbezárta alföld betelepülésével lassanként elfogytak a szabadon elérhető kaszálók és legelők. Vagyis a takarmány fokozatosan egyre szűkösebb és egyre értékesebb erőforrássá vált. Ez a helyzet megkövetelte már az orosz állami közigazgatás megjelenése előtt a kaszálók használatának szoros ellenőrzését.

Arra vonatkozóan, hogy ez a szabályozás a 17. századig milyen formát öltött, belső írott források hiányában rendkívül nehezen rekonstruálható. 1632-től kezdve, tehát amikor az orosz állam bekebelezte Jakutiát, megjelentek azok a külső források, amelyek a moszkvai nagyfejedelemség közigazgatásának képviselőitől (elsősorban a jakutszki vajdáktól) származtak. Ezek az orosz nyelvű feljegyzések változatos iratanyagot hoztak létre. A kaszálók és rétek tulajdonjogára vonatkozó források közül a legfontosabbak a beszámolók (*otpiski*) a petíciók, peres ügyek (*chelobitnie i sud'ebnye d'elo*), a vizsgálatok jegyzőkönyvei (*syshchik*) és végül a panaszok (*zhaloby*), amelyek a szahák és az evenkik belső feszültségeit tárták fel (Ivanov, 1979).

A panaszok elsősorban azokat a kérdéseket érintették, amelyekben az orosz bürokrácia tekintélye nélkül nem tudtak vagy nem akartak dönteni a helyi szaha vezetők, vagy éppen jelentőségük miatt nem voltak felhatalmazva arra, hogy önállóan ítéletet hozzanak. Az említett forráscsoportokat az orosz és a szovjet történészek és etnográfusok többször is kiadták. E kiadások közt egyaránt találhatóak forrásközlések és értelmezések (Ivanov, 1964; Materialy, 1970).

A petíciók és kérelmek, illetve a panaszok a beszámolóknál gazdagabb, néprajzi szempontból relevánsabb információval szolgálnak, ám ezek a források is meglepő egyöntetűséggel összpontosítanak bizonyos kérdésekre. Mivel e kérelmek és panaszok voltaképpen periratoknak tekinthetők, az azokban megemlített szahák beazonosítása is sokkal könnyebb. Ezek az iratok ugyanis rendszerint egyes emberek vitáiról számolnak be. A peres iratokra jellemző az, hogy a perben érintett személy rokoni hovatartozását igyekezett tisztázni a cári hatóság képviselője, valamint azt, hogy milyen helyi szaha vezetőnek volt alárendelve a panaszt benyújtó személy. A kaszálók használatára vonatkozó kérelmek és panaszok megfogalmazásában rendszerint mellékes körülmény volt

az, hogy milyen felépítésű háztartásban és kikkel élt együtt a panaszos, ahogy az is, hogy milyen lokális közösséghez tartozott.

Ezt az iratanyagot részletekbe menően kutatták a történeti érdeklődésű szovjet szerzők. Munkáik a szaha etnogenezis kérdései mellett az egyes társadalmi állapotok fejlettségének egymásra épülésére összpontosítottak. Éppen ezért ezekben a könyvekben az iratanyag elemzésének egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy feudális rendszernek tekinthető-e az a jogi és társadalmi szabályozás, amely a szaha nagyállattartáshoz kapcsolódott (Ivanov, 1964, 1974; Safronov, 1977). E vita ismertetése meghaladná a jelen tanulmány kereteit, azonban a vita fő kérdése, hogy milyen tulajdonviszonyok jellemezték a földbirtoklást, központi helyet kap a jelen fejezetben. Röviden: két álláspont körvonalazódott a vita során. Az egyik amellett érvelt, hogy a 17. század elején a kaszálók (legalábbis azoknak egy részük) kiscsaládi, áruba bocsátható magántulajdonban álltak. A másik azt állította, hogy a legelőváltó gazdálkodás máshol is ismert példáinak megfelelően Jakutiában is, törzsi-nemzetségi viszonyok szerint rendeződtek a kaszálók használatára vonatkozó szabályok.

Általános elképzelés Szibériában és az eurázsiai nagyállattartás gazdálkodási formájának bemutatása kapcsán az, hogy az hagyományos formájában nem járt együtt a földmagántulajdon kialakulásával (Riasanovsky, 1965). Azonban azok a sajátos ökológiai adottságok, amelyek közegében kibontakozott a szaha istállózó nagállattartás oly mértékben eltérnek az eurázsiai sztyepp környezetétől, hogy a füvespusztai legelőváltó gazdálkodásra jellemző földhasználati viszonyok itt nehezen lennének alkalmazhatóak.

A következőkben erre a sajátos szabályozásra szeretnék példákat hozni azokból a peres iratokból, amelyek a 17. században keletkeztek. Már a legelső feljegyzésekből is egyértelművé válik, hogy az orosz állam képviselői Közép-Jakutiában egy letelepedett népességgel találkoztak, Szibériában szokatlanul magas népsűrűség mellett (Dolgih, 1960). Emellett az is hamar világossá vált az orosz állam képviselői számára, hogy igen bonyolult és rétegzett társadalmi viszonyok jellemzik a szahákat, és e rétegzettség együtt járt a jószágok, valamint a kaszálók egyenlőtlen elosztásával (Sehen Bolo, 2002). Nem meglepő tehát, hogy a szahák egymás közötti peres viszonyainak jelentős része éppen a kaszálók és a lekaszált széna tulajdonviszonyát érintették. Közép Jakutiában 1634-ben Galkin kozák atamán beszámolója miszerint „*A hangalaszi hercegeknek és az ő emberei birtokolnak minden földet, a szomszédos hercegek pedig tartanak tőlük*". Az egyik hangalaszi herceg Öjük Nikin panaszt emelt 1644-ben és 1646-ban az ügyben, hogy más területekről földönfutók érkeztek az ő területeire, és arra kérte a cári közigazgatást, hogy tiltsák meg azt, hogy a földönfutók korábbi szálláshelyeiket lehagyják (Ivanov, 1964, 220.).

A földtulajdonnal kapcsolatos vitákban már 1644-ben az orosz hatóságokhoz fordultak egyes szaha vezetők. Az imént említett Öjük Nikin ismét panasszal járult a jakutszki orosz közigazgatáshoz. Panaszában arról számolt be, hogy az ő és két unokaöcsének kaszálóit lekaszálták az orosz közigazgatás szolgálónépei. Az esetet kivizsgálták és az orosz állam jelentős kártérítést fizetett a kaszálók tulajdonosainak (Ivanov, 1964, 221–222.). Több tucat olyan perirat ismert a 17. századból, amelyben a kaszálók tulajdonjogát az orosz állam elismeri, az arról gyűjtött szénáért pedig kártérítést fizet. A periratokban teljesen általános az, hogy egy-egy területre, mint saját tulajdonukra hivatkoznak a szahák.

Ezek az esetek természetesen nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy ezek a kaszálók nem egyes személyekhez, hanem egy nagyobb rokoni csoporthoz kötődjenek, amely csoport nevében lépnek fel az egyes szaha vezetők. Ekképpen tehát mégsem földmagántulajdonról, hanem törzsi-nemzetségi alapon használt és birtokolt területekről érdemes beszélni. Azonban ismertek olyan peres anyagok is, amelyek ennek az ellenkezőjére engednek következtetni. 1678-ban jegyezték fel azt az esetet, amikor Torok és Menik Tojbokoev Nam megyéből panaszt emelt a Bötün megyei Csögün Izhilov ellen, aki a Léna szigetein elterülő kaszálóikat lekaszálta. A panaszosok azzal érvelnek, hogy ezek a területek apjuktól és nagyapjuktól örökölt kaszálók. Az ügy részletes kivizsgálást eredményezett, amelynek során a 15 tanúból 12 megerősítette a panaszosok állítását – miszerint a föld Tojbokoev családé nemzedékek óta. Az esetet elemző Tokarev arra következtetésre jutott, hogy Menik és Torok nem közeli rokonok, és egy nagyobb nemzetség nevében lépnek fel. Azonban a vizsgálatot végző kozák, Ivan Kychkin a vizsgálatában egyértelműen azt állítja, hogy itt Torok és Menik közeli rokonok. Ami még érdekesebb, az azonos nemzetségbe tartozó megszólaltatott tanúk egyike sem hivatkozik úgy a területekre, úgy, mint ami a nemzetség közös tulajdona lenne (Ivanov, 1964, 226.).

Még érdekesebbek azok az esetek, amelyek a kaszálók adásvételéről számoltak be. 1687-ben Tokhtohoj Kamrukov eladta a kaszálóját az azonos közigazgatási egységen belül élő Kainasnak két lóért és egy fejőstehénért. A két rét, amelynek a neve „*Két Turagas*” volt, a vásárlás után még két évvel 1687-ben sem került át a vásárló tulajdonába. Ezért Kainas perre vitte az ügyet (Ivanov, 1966, 228–229.). A szahák azonban nemcsak egymás között kereskedtek a kaszálókkal, hanem az orosz állam helyi képviselőivel is. Tucatnyi olyan feljegyzés maradt fenn, amelyekben az orosz állam (és annak helyi képviselői) elismerik és jogszerűnek tartják a kaszálók adásvételét (Ivanov, 1966, 234–237.). A kaszálók családon belüli vagyontárgyként való megöröklése a 17. században – amíg az orosz állam lassanként nem vált képessé ellenőrizni és megváltoztatni a jakutiai tulajdonviszonyokat – teljesen általános jelenség volt. Összefoglalva, a kaszálók kiscsaládi tulajdonban való használatáról, tulajdonlásáról, adásvételéről és megörökléséről a 17. században jelentős mennyiségű (majdnem 100) fennmaradt peres irat árulkodik (Basharin, 1956, 30.). Fontos megjegyezni azt is, hogy a tulajdonlás szabályozása csak a kaszálókra terjedt ki – a legelők, mint kiscsaládok által birtokolt vagyontárgyak nem jelennek meg a 17. századi forrásokban. Ezt a helyzetet változtatta meg lassanként az orosz állam, fokozatosan megszüntetve a fölmagántulajdont Jakutiában.

Az orosz állam intézkedései Jakutiában a 17. században

Az orosz és a szovjet állam jakutiai jelenléte három szempontból gyakorolt jelentős hatást a szaha társadalom felépítésére. Az első ezek közül a *jaszak* begyűjtése, vagyis az *adóztató gazdasági rendszer bevezetése*, amely a helyi gazdálkodást radikálisan megváltoztatta. A második változást a *közigazgatási határok* meghúzása, illetve az állam által elismert és támogatott együttműködő csoportok megteremtése jelentette. Ezzel ugyanis megváltozott az a társadalmi rendszer, amely a rét- és legelőgazdálkodás alap-

jául szolgált, valamint – és ez a harmadik nagy változás – megváltoztak a jakutiai *földtulajdon-viszonyok* is.

Elsőként az adóztató gazdasági rendszer alapvonásait tekintem át. A jaszak, vagyis a prémadó az orosz állam jakutiai jelenlétének talán legfontosabb intézménye volt 1630-tól (az első *jaszak*-gyűjtés időpontja Jakutiában) egészen 1822-ig (a Mihail Speranskij-féle reform évéig). A *jaszak* intézménye Oroszország és a nem-orosz politikai egységek között az egyszerű hűbéri jellegű alávetés és az egyenlőbb árucsere formája közt ingadozott, attól függően, hogy mekkora volt a cári hatóságok érdekérvényesítő képessége az adott területen a nem orosz politikai vezetőkkel szemben (Sunderland, 2004, 22.; Khodarkovsky, 2002, 61.). A *jaszak* intézménye eredetileg tehát nem adóztatási forma, hanem külpolitikai eszköz volt. A szimbolikus jelentőségű, egyenlőtlen csere azonban nem rokoni csoportokat vagy etnikumokat rendelt az orosz állam alá, hanem politikai és ellenőrzési egységeket. Az államiságot nélkülöző Szibériában az orosz birodalom *a helyi vezetők által* lépett *jaszak*-gyűjtő viszonyba egy terület lakosságával, és a *jaszak* csak fokozatosan (az állami jelenlét megerősödésével) változott át kifejezetten fejadóvá, amellyel az orosz cár alattvalói tartoztak az államnak.

A *jaszak*-fizetés 17. századi állandósítása komoly változást hozott a szahák társadalomszervezetében az 1640-es években. Mindenekelőtt a *jaszak*-fizetés megjelenésével együtt kialakult, közösen adózó csoportok elkezdtek megszilárdulni. E csoportokon belül vezetők emelkedtek ki, akik egyszerre nyertek jogokat saját közösségükben (vagy azzal szemben) és vállaltak kötelezettségeket az orosz állam felé. Az orosz állam képviselői, a vajdák, a 17. század elején egyes helyi szaha vezetőket támogatva neveztek ki fejedelmeket *(knjazy)* a jakutiai adófizetők élére, mintegy a cári birodalom hűbéri formáinak megismétléseképpen (Dolgih, 1960, 354.; Tokarev–Bahrushin, 1953, 31–41).

A jaszak begyűjtése egyúttal az együtt adózók közösségeit elválasztó közigazgatási határok meghúzásával is együtt járt. A 17. századi vajdáknak értelmezniük kellett azt, hogy milyen társadalmi formáció áll az általuk legelőször adózásra bírható vezetők mögött, erről ugyanis be kellett számolniuk a szibériai minisztériumnak, a *sibirskij prikaznak*. E beszámolók arra vonatkoztak, hogy a helyi vezetők mögött milyen méretű, miként kezelhető és mekkora összegű *jaszak* befizetésére képes csoportok állnak. A jakutszki kormányzóság területén a vajdák értelmezése szerint ezek a csoportok a *volost'*-ok voltak. A *volost'* tisztán területi egységet jelent, a *jaszak*ot egy helyen és egy vezetőn keresztül fizető emberek csoportját jelöli (Dolgih, 1960, 11.; Borisov, 2002). Szibériában ez a kifejezés a letelepült vagy félig letelepült népek adózási csoportjait jelentette, szemben a vándorló vagy legelőváltó életformát követő csoportokkal, amelyek *rod*ok, azaz nemzetségek szerint adóztak (Tokarev–Bahrushin, 1953, 45.; Dolgih, 1960).

A kétfajta adófizetési mód között, hogy a *volost'*-ok szerinti fizetés esetében a *jaszak* beszolgáltatását szervező helyi vezetőket mintegy *hűbéresként elismerte az orosz állam*, ez esetben a *jaszak*-gyűjtés rajtuk keresztül történt. Mivel a *rod*ok vezetőit kevésbé legitimnek tartották, a fizetéshez csaknem a *teljes csoportnak* el kellett mennie a *jaszak*-fizetést ellenőrző állami közigazgatási központokba. Kelet-Jakutiában például (ahol az adóztatási rendszer csak 1740-re szilárdult meg) a tavasszal felkeresett Aldan-parti éves vásárok idején *(jarmarka)* teljesítették az evenkik és a szahák beszolgáltatási

kötelezettségüket (Kovlekov, 2003, 61.). A *volost'*-ok szerint megszervezett adófizetés voltaképpen orosz mintán alapult, és nem a szahák társadalmi szervezetén vagy földtulajdon viszonyain, ahogy ezt korbban részletesen bemutattam (Mészáros, 2013). Oroszország európai területein és Szibériában a *földterületek felügyelete* és a *politikai hatalom birtoklása* egymást feltételezte. Azáltal tehát, hogy a cár és a jakutszki *uezd* vezetője a *volost'*-ok vezetőit elismerte és legitimálta, egyben azt is elősegítette, hogy a *volost'*-ok vezetőinek érdeke szerint önálló és új földtulajdoni és földhasználati formák jöjjenek létre az adóztató gazdasági rendszer által igazgatott közép-jakutiai területeken (Kivelson, 2007, 37.). E politika eredményeképpen a szahák áruba bocsájtható magántulajdonként és köztulajdonként használt földjeit az állam kisajátította és azoknak használatát az adófizetési képességtől tette függővé (Pahomova–Maharova, 1999, 10–15.).

Az adóztatás révén az állam által legitimált *volost'*-vezetők és a hozzájuk tartozó *volost'*-ok így új, földrajzilag is értelmezhető jelentést kaptak. A jakutszki *uezd* vajdáinak 17. századvégi beszámolói nem is hagynak kétséget efelől, hiszen egyre kevésbé utaltak emberekre, vagy azok csoportjaira a *volost'* elnevezéssel, hanem inkább meghatározott területekre. A cári kormányzat a politikai és gazdasági hatalom területhez kötésével, illetve a területek birtokjogának megváltoztatása révén erősítette meg helyzetét, illetve az általa létrehozott új szaha patrónus-kliens viszonyokat Jakutiában. Ennek első jele a *jaszak*-fizetési kötelezettség megváltozása volt. A cári hatóság a 18. század elejétől egyre kevésbé prémben, hanem inkább pénzben követelte meg a *jaszak*ot. A leghatékonyabban úgy lehet biztosítani a pénzalapú adózást, ha azt egyben földalapúvá teszi a kormányzat (Thomas, 1984, 18–19.). A változás legfontosabb következménye a *nasleg*nek mint közigazgatási egységnek bevezetése volt. Míg a 17. században egy-egy *volost'* lakossága egységesen adózott, és azon belül rokoni csoportokat tételeztek fel a cári kormányzat bürokratái, addig a 18. században egyre nagyobb figyelemmel voltak a területi és földhasználati viszonyokra is. Ehhez igazodva a *nasleg* a *volost'* területének egy részeként és az azon gazdálkodó lakosságot egybefoglaló egységként került meghatározásra. A *nasleg*ek területének kimérését és lakosságának meghatározását a cári kormányzat 1763-ban kezdte meg. A *jaszak*-rendszer revíziója mellett a *volost'*-ok szerint adózó szahák röghöz kötése is megtörtént 1766-ban, állandósítva ezáltal a földalapú adóztatást (Istorija Jakutskoj ASSR, 1957, 141.). Ez a folyamat éppen akkor zajlott le, amikor a *volost'* vezetésének apáról fiúra szálló örökölhetősége megszűnt (Gogolev, 2005). Az új rendszer a vezetők választhatóságán alapult, ami a vezetők – kaszálók birtoklásától függő – vagyoni (és nem leszármazási-rokoni) alapú legitimációjának és az ennek megfelelő klientúra-építésnek kedvezett.

A földterület – vagyis a szahák esetében a *kaszálók* – használata szerinti adózás a költözési tilalommal együtt a szahák gazdálkodását és társadalmi csoportjait is megváltoztatta, ugyanis a gazdaság alapját jelentő kaszálóhasználatot, és ebből kifolyólag az együttműködő csoportok összetételét és azok települési formáit – tekintet nélkül a szaha társadalmi formációkra – kizárólag a cári igazgatás révén beszerezhető pénzeszközök birtoklásától tette függővé. Vagyis a koloniális gazdálkodás Jakutiában inkább tudatosan átalakította, mintsem folytatta volna a korábbi termelési viszonyokat.

Milyen következménnyel járt tehát a földalapú adóztatás és ezzel együtt a költözési tilalom bevezetése? Mindenekelőtt az egyes háztartásokhoz kapcsolódó kaszálóterület nagysága egy-egy *nasleg*en belül viszonylag gyorsan változott, hiszen az azok használatára vonatkozó jogot nem örökölni, hanem évről-évre megváltani lehetett (Basharin, 1956, 44.). A megváltás kizárólag a *volost'*-ok és a *nasleg*ek vezetőin keresztül történhetett, mivel ők közvetítették a pénzforgalmat az államtól a szahákig, és fordítva. A kaszálók használata és ezzel összefüggésben a szállások eloszlása ezáltal a cári közigazgatás által legitimált vezetők hatáskörébe került, akik a korábban létező (rokoni és territoriális alapon összetartó) szaha társadalmi formációkat saját igényeik szerint alakították át. Ennek következtében a 19. századra a rokoni alapon szerveződő együttműködés és területhasználat megszűnt, vagy jelentéktelenné vált (Istorija Jakutskoj ASSR, 1957, 163.).

A napóleoni háborúk után a cári kormányzat egyre szervesebben igyekezett beilleszteni a szibériai területeket az ország közigazgatásába, ezért a földtulajdonlás és az adóztatás jakutiai rendszerét ismét megváltoztatta. Ekkor indult meg a telepesek nagymértékű bevándorlása Szibériába, és ekkor került bevezetésre az a szibériai népekre vonatkozó, egységes *közigazgatási reform*, amely Szibériában az adóztató hűbéri jellegű rendszerről egy földalapú igazgatási rendszerre tért át. Ez az új rendszer már inkább hasonlított a birodalmon *belül* integrált csoportok föld és személy alapú adóztatására, mint az alávetett *idegenek* megsarcolására (Lincoln, 2007, 157.).

A Speranskij-féle reformok, és a hagyományosnak tekintett szaha rétgazdálkodás kialakulása

Ezt a változást Mihail Speranskij indítványozta és vezényelte le, aki rendelkezéseinek meghozatalakor, 1822-ben Szibéria gubernátora volt. A Speranskij jegyezte szabályrendszer, az *Ustav ob upravlenii inrodcev* („Rendelkezések az őslakosok közigazgatásáról") a szibériai népeket három csoportra osztotta: vándorlókra *(brodjachie),* legelőváltókra *(kochevye)* valamint letelepültekre *(osedlye)*, és *jaszak* beszolgáltatására csak a vándorlókat kötelezte. A reform a közigazgatás új szintjeit vezette be: a korábban egységes jakutszki *uezd* területét öt *okrug*ra (területre), az *okrug*ok területét *ulus*okra (megyékre), az *ulus*okét pedig *rod*okra vagy *nasleg*ekre osztotta. A szahák túlnyomó többsége az új adóztatási rendszerben a legelőváltó csoportba került, melynek alapján már formáját tekintve sem *jaszak*ot, hanem földadót kellett fizetniük. Ez az adózási rendszer a használt földterület alapján négy csoportba osztotta a lakosságot: teljes, fél és negyed adót fizetőkre, illetve nincstelenekre, akik adót nem fizettek, de kaszálót sem használhattak (Istorija Jakutskoj ASSR, 1957, 163–168.). A pénzben megtérítendő földadó (szaha nyelven *ölbüge*) a kaszálók használatát szabályozta, tovább alakítva a kaszálók és a szahál viszonyát:

1. A földalapú adóztatást megelőzően az egy-egy együttműködő csoporthoz tartozó erdőterületek és a távolabbi halastavak átkerültek a *nasleg* „közös" tulajdonba és haszonvételébe (Tokarev – Bahrushin, 1953, 104.; Slepcov, 1989, 16–17.; Basharin, 1956, 38.), ami ez esetben azt jelentette, hogy a helyi vezetők döntöttek felhasználásukról. Ennek következtében a kaszálók teljesen elkülönültek a többi területtípustól.

2. A föld- és pénzalapú adóztatás miatt intenzívebbé vált a gazdálkodás, és a lótartás ellenében egyre nagyobb szerephez jutott a marhatartás, amely viszont éppen az orosz állam által kiparcelláztatott kaszálók használatától függött. Ez igen gyorsan a kaszálók hiányához vezetett Közép-Jakutiában. Ennek következményeként a rossz minőségű, a 17. században még szabadon kaszálható másod- és harmadrangú kaszálók is kiosztásra és adóztatásra kerültek (Istorija Jakutskoj ASSR II., 1957, 280.). A kaszálók hiánya és szűkössége ettől kezdve máig hatóan akut problémája a szaha gazdálkodásnak.

3. A szabadon használható és az együttműködő csoportok által kizárólagosan használt területek eltűnésével a kiterjedt rokoni csoportok szerepe a földhasználatban és a gazdálkodás megszervezésében igen korlátozottá vált.

A pénzben szedett adó jelentősen megváltoztatta az állatállományt is. A nagyjószágok közül egészen a 19. század elejéig a lónak volt nagyobb jelentősége, a marhatartás csak fokozatosan nyert egyre nagyobb jelentőséget (Basharin, 1956, 19–20.; Seroshevskij, 1993, 257.). Ez a változás együtt járt a földhasználat új formáinak elterjedésével is. Míg a szilajon tartott lovak esetében a téli takarmányozás csak kiegészítő jellegű volt, addig a szarvasmarhákat kilenc hónapig istállóban tartották a szahák. Ezért a 19. századtól kezdve Jakutiában még tovább nőtt a kaszálók jelentősége és aránya a legelőterületek rovására.

Ez a folyamat lassanként oda vezetett, hogy a 20. század közepére a mezőgazdaságilag hasznosított területeken belül megegyezett a kaszálók és a legelők részaránya (Basharin, 1956, 45.; Matveev, 1989, 54.). A kaszálók intenzív használata megkövetelte, hogy a téli szállások (*kystyk*) a kaszálókon, vagyis Közép-Jakutiában az alaasokon helyezkedjenek el, így a nyáron betakarított szénát nem kellett télen nagy távolságra szállítani. A nyári szállások (*sajylyk*) a téli szállástól rendszerint 10–20 kilométerre helyezkedtek el, azokon a területeken, amelyeken nyáron a tehenek jó legelőt találtak maguknak, de nem tehettek kárt a kerítésekkel csak részben elzárt kaszálók füvében. A téli és a nyári szállás közötti átlagos távolság nagyságát jelzi az is, hogy a szahák tíz kilométernyi távolságot neveznek egy *kös*-nek, azaz egy költözés(nyi) távolságnak. A két (téli és nyári) szállás közelsége miatt nemritkán előfordult az is, hogy a férfiak nyáron nem költöztek ki a nyári szállásokra, hanem a téli szállásokon maradva a közeli kaszálókon gyűjtöttek szénát. A szaha háztartások május végétől szeptember elejéig tartózkodtak a nyári szállásokon. Ősszel (szeptember végén, október elején), amíg az első jelentős, és már el nem olvadó hó (*kystyk khaar*) leesik, a férfiak még egy harmadik, őszi szálláson (*otor*) is éltek. E szállások környékén addig legeltek a marhák, ameddig csak tudtak, a férfiak pedig ekkor gyűjtötték be a maradék, az első fagyokat követően már alacsonyabb minőségű szénát.

A közeli téli szállást használó háztartások (ezek vagy ugyanazon az alaason, vagy egymás melletti alaasokon laktak) együttműködő csoportokat hoztak létre, rendszerint 2–4 háztartást összefogva. Emellett a terület földrajzi adottságait figyelembe véve alakultak nagyobb együttműködő csoportok is (*tüölbe*), amelyek összehangolták gazdasági tevékenységüket (Darbasov – Egorov – Solov'ev, 2000, 45.). Az együttműködő csoportok nagyságát elsősorban nem a háztartások száma, hanem a gondozott jószág mennyisége döntötte el. Általában egy *tüölbe* háztartásaiban 100–150 fejőstehenet

tartottak, ugyanis hozzávetőleg ennyi fejőstehén megtermékenyítésére volt elegendő egy bika. Ekkora állatállománya 12–18 háztartásnak volt általában egy közép-jakutiai naslegben, ami körülbelül az 1930-as évek közepén megalakult kolhozok átlagos méretének felelt meg.[5]

Egy háztartás átlagosan 5–6 fejőstehénnel rendelkezett a kollektivizálást megelőzően (Alekseev – Romanova – Sokolova, 2012, 146.), az állomány eloszlásában azonban igen jelentős különbségek voltak. Tobulukban például a kollektivizálás előtt a háztartások harmada csak egy-két tehénnel rendelkezett, ahogyan az a kaszálók eloszlásából kitűnik.

A betakarítás éves mennyisége I. Bajagantaj naslegben, 1917-ben			
	0–5 tonna széna	*5–10 tonna széna*	*10–20 tonna széna*
Háztartások száma	44	81	20
Kaszálók száma	298	740	259
Átlagos kaszálószám	6,7	9,1	12, 95
Összes földterület (ha)	171, 92	606,5	246
Átlagos kaszálóméret (ha)	0, 585	1,22	1,05*

*A táblázat Gabyshev (Gabyshev, 1929, 14.) alapján készült.

A szaha tehenek nemcsak kisméretűek (350–400 kilogrammosak) és rendkívül igénytelenek voltak, hanem viszonylag csekély (vagyis kevesebb, mint egy tonna) takarmánynyal is átvészelték a hosszú takarmányozási időszakot. Hasonlóan a szaha lovakhoz, a tehenek is kikaparták maguknak a hó alól a füvet, így részben még a téli időszakban is legeltek. A tehenekből származó tejhaszon nem haladta meg évente a 800 kilogrammot, viszont igen magas (5–7 százalékos) volt a zsírtartalma.

A kollektivizálás kezdetén (az 1930-as években) ezt a kisebb takarmányigényű szaha fajtát a szovjet mezőgazdasági vezetés a tejhozam fokozásának érdekében először az orosz holmogori fajtára, majd az 1960-as évektől kezdve az osztrák eredetű Simmentaler tehenekre cserélte le. A kollektivizálás előtti gazdálkodáshoz illő szaha marhából 1990-re alig 900 maradt meg Jakutia területén, ma pedig Jakutiában a szarvasmarhák túlnyomó többsége a Simmentaler fajtához tartozik. Az új európai fajták több (két-háromszor annyi) és jobb minőségű takarmányt igényelnek, ezért a rétek állapotában bekövetkező változásokkal szemben sokkal kiszolgáltatottabbak. A Simmentaler marhának a vízigénye is nagyobb, mint a szaha tehénnek, ami további nehézséget jelent az ellátásukban. Tehát napjainkra a hagyományosnak tekintett szaha gazdálkodási rendszer e 20. században lezajlott fajtaváltás következtében sem állítható helyre.

[5] Az egy földrajzi egységben *(urochishche)* együttműködő háztartásokat tekintette eleinte a szovjet vezetés is a kollektív termelési egységek természetes alapjának (Darbasov – Egorov –Solov'ev, 2000, 102.).

A kollektivizálás és dekollektivizálás hatása a rét- és legelőgazdálkodásra

A kaszálók és a szahák viszonyát tovább változtatták azok a szovjet gazdasági és társadalmi modernizációs törekvések, amelyek abból a modernista szemléletből táplálkoztak, amely a természetet és az emberi társadalmat nemcsak szembeállította, hanem egyúttal hierarchikus viszonyba is rendezte (Richter, 1997, 73.). A szovjet gazdaságpolitika szerint a környezet elsősorban leigázandó, meghódítandó szűz területet jelent, amely csak arra vár, hogy gazdasági szempontból minél hatékonyabban kihasználják értékeit (Kula, 1998, 60.). A szovjet időszak gazdasági direktíváinak intézményesített közvetítése, és ezáltal a helyi közösségek környezetszemléletének megváltoztatása, a *kollektivizálás* folyamatának szerves részét képezte (Argunov, 1985, 199–200.). A kollektivizálás kezdetén, vagyis 1929-ben a legtöbb középjakutiai nasleg területén a téli szállásokból kolhozközpontok *(sugulaan)* jöttek létre a központi gazdasági irányadásnak megfelelően (Kolesov, 1931). A kolhozközpontok területén megjelentek az első olyan épületek is (kolhoz-vezetőség, iskola, klub stb.), amelyek az állami modernizációs törekvések lenyomatai lettek az *alaas*-okon.

A kollektivizálás második hulláma a második világháborút követően fokozta a központosított termelést. A háború utáni ember- és jószághiány miatt már nem lehetett újjászervezni a korábbi kolhozokat. Ekkor hozták létre a falvakat Jakutia-szerte. Az egyik *sugulaan*-központból alakult ki a falu. A korábbi kisebb kolhozok *sugulaan*jai (amelyek egyszersmind a korábbi téli szállások csoportjai, a *tüölbé*k is voltak) ettől kezdve a nagy és egységes kolhoz brigádjainak nyári szállásai lettek. A korábban kaszálónak használt kaszálók egy része (a falutól távolabb esők) legelőként hasznosult. A termelés az 1970-es években, a szovhozok megalakulásával még inkább nagyüzemivé vált: a manuális kaszálást felváltotta a traktorral végzett munka, a helyiek brigádokban dolgoztak, a kaszálókról egyszerre gyűjtötték be a szénát és nem családi, rokoni és baráti együttműködés keretében.

A brigádok által végzett munka ugyan hatékonyabb lett a központosítás által, és nagyobb mennyiségű széna betakarítását tette lehetővé (amelyre az új Simmentaler fajtáknak szüksége is volt), de károsan befolyásolta az alaas ökotóp biodiverzitását (Troeva et al., 2010, 218.). Hasonlóan káros hatással volt az alaasokra a csordák megnövekedett mérete, melyek egyszerre jelentek meg, és tovább maradtak egy-egy legelőn, amely szintén a kedvezőtlen hatással volt a biodiverzitásra (Troeva – Cherosov, 2012). A lecsökkent fajgazdagságú kaszálók a szélsőséges időjárású években (aszályos vagy túl esős) sokszor kevesebb és/vagy rosszabb minőségű szénát teremnek.

A Szovjetunió szétesése után, vagyis a dekollektivizálás és a szocialista típusú mezőgazdasági termelés szétesésének idején, 1990 és 2012 között Jakutiában 40%-kal csökkent a szarvasmarha állomány (Vinokurova – Prohorova, 2013, 6.). A helyiek az állami gazdaságokból többé nem kaptak fizetést, és az alacsony felvásárlási árak miatt a termelés, a nagyállat-tartás veszteséges volt (Darbasov – Egorov – Solov'ev, 2000, 75.). Ez azzal is járt, hogy a korábban jól ismert kaszálókra egyre kevésbé látogattak ki a szahák. A helyi tudás nemcsak egy-egy konkrét kaszálóra vonatkozóan tűntek el, hanem az alaasok vegetációjának ismerete is megkopott, mely a széles körű gépesítést

megelőzően arra is kiterjedt, hogy melyik alaason mikor érdemes kaszálni. A korábban és később lekaszált kaszálók, illetve a rövidebb és hosszabb ideig használható legelők rendszere határozta meg azt, hogy hol voltak a nyári (*sajylyk*), illetve az őszi (*otor*) szállások. A szovhoz időszakától kezdve azonban a kaszálók lekaszálásának sorrendjét leginkább a gépek kaszálókra juttatásának lehetőségei szabták meg, és nem a kaszáló füvének jellege. Az egyes fűfajtákat egyre kevésbé ismerik fel a helyiek. A korábban széleskörű növényekre vonatkozó ismereteket felváltotta a gépekre és agrotechnikára vonatkozó ismeret. Ez különösen azért jelentős változás, mert a kaszálók átalakításának egy új – korábban nem ismert – formája is megjelent. Ez pedig a megfelelő takarmányt adó takarmánynövények vetése. A két leginkább elterjedt takarmánynövény az árva rozsnok (*Bromus inermis*) és a tarackbúza egy rokon faja (*Elymus mutabilis*). E növények megjelenése a gyepeken alapjában változtatta meg a kaszálók kinézetét és növénytársulását (Emel'janova et al., 2017).

Egy esettanulmány haszna, és a frontális összevetés sajátosságai

Az etnológiai leírások esetében igen gyakran tekint (elsősorban a gazdálkodásra) egyfajta megrekedt állapotként az antropológiai/néprajzi komparativisztika. Ez a hazai összehasonlító kutatásokban egyúttal azt is jelentette, hogy az összevetések esősorban arra a kérdésre összpontosítottak, hogy a szibériai példákhoz képest hová jutott el a magyarság gazdálkodása. Ez a kérdésfelvetés abból az előfeltevésből indult ki, hogy a szibériai népek gazdálkodását elsősorban az ökológiai adottságok és az etnogenetikus kapcsolatok határozzák meg. A tanulmányomban felhozott szaha példa arról árulkodik, hogy nem lehet eltekinteni attól a hatástól sem, amelyet az orosz állam közigazgatása jelentett Szibériában ez elmúlt közel 400 év alatt.

A 17. század elején megfigyelhető igen komplex földtulajdonviszonyok a 19. század végére, amikor az első hosszú távú terepmunkán alapuló néprajzi terepmunkák keletkeztek, sokkal egyszerűbbé váltak. Azonban a komparatív néprajz egészen a 20. század végéig nem volt birtokában azoknak az adatoknak, amelyek a szahák rétgazdálkodásról, és vele együtt az eurázsiai nagyállattartásról valós képet adtak volna. Ma már tisztán látszik az, hogy a 17. századi Északkelet-Szibériában igen összetett és bonyolult jogrendszer és kereskedelmi gyakorlat övezte a kaszálórétek tulajdonjogát. Ez a rendszer nemcsak megközelítette, hanem egyes elemeiben meg is haladta a 17. századi európai állapotokat, és elsősorban az orosz állam koloniális politikájának köszönhető az, hogy két évszázaddal később a néprajzkutatók már sokkal egyszerűbb tulajdonviszonyokat találtak.

Ez az esettanulmány – úgy vélem – érzékenyen mutat rá arra, hogy a frontális összehasonlítás módszere nem engedi meg azt, hogy az összehasonlítás csupán az egyik oldalra összpontosítson. Vagyis nem az egyik esethez képest értelmezi a másikat, hanem a két esetet igyekszik kölcsönösen egymásra vonatkoztatni. Ez az igény azzal a következménnyel is jár, hogy az összehasonlítás mindkét oldalát dinamikusan, a történeti háttér ismeretében szemléli, amelyben az ökológiai viszonyok mellett a szociokulturális környezet is folyamatosan változik.

Irodalom

Abramov, Aleksej Fedorovich – D'jakonov, I. G.
1990 *Sakha sirin küne-d'yla uonna sylgy iitiite*. Jakutskaj, Sakha sirineeghi kinige izdatel'stvota.

Abramov, Aleksej Ferdorovich
2000 *Ekologo-biohimicheskie osnovy proizvodstva kormov i racional'nogo ispol'zovanija pastbishch v Jakutii*. Novosibirsk, Nauka.

Alekseev, A. N. – Romanova, E. N. – Sokolova, Z. P. (szerk.)
2012 *Jakuty, Saha*. Moskva, Nauka.

Anderson, David
1998 Property as a way of knowing on Evenki lands in Arctic Siberia. In: Hann, Chris (szerk.): *Property relations: Renewing the anthropological tradition*. 64–84. Cambridge, Cambrdige University Press.
2002 *Identity and Ecology in Arctic Siberia: The Number One Reindeer Brigade*. Oxford, Oxford University Press.

Argunov, I. A.
1985 S*ocial'noe razvitie jakutskogo naroda. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie obraza zhizni*. Novosibrisk, Nauka.

Basharin, G. P.
1956 *Istorija agrarnyh otnoshenij v Jakutii*. Moskva, Nauka.

Bodrogi Tibor
1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány,* III, 129–148.

Borsiov, A. A.
2002 *Jakutskoe obshchestvo i obychnoe pravo v XVII–nachale XX v*. Moskva, Universitet.

Bosikov, N. P.
1991 *Evolucija alasov central'noj Jakutii*. Jakutsk, Institut Merzlotovedenii.

Brandišauskas, Donatas
2019 *Leaving Footprints in the Taiga. Luck, Spirits and Ambivalence among the Siberian Orochen Reindeer Herders and Hunters*. London, Berghahn.

Crate, Susan A.
2006 *Cow, Kin and Globalization. An Ethnography of Sustainability*. Lanham, AltaMira Press.

Crate, Susan A. – Nuttall, Mark (szerk.)
2009 *Anthropology and Climate Change: From Encounters to Actions*. Walnut Creek, Left Coast Press.

Czudek, T. – Demek, J.
1970 Thermokarst in Siberia and its influence on the development of lowland relief. *Quaternary Research*, 1, 103–120.

Darbasov, V. R. – Egorov, E. G. – Solov'ev, E. P.
2000 *Osnovy razvitija kooperacii. Teorija, opyt, problemy*. Novosibirsk, Nauka.

Diószegi Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Dolgih, Boris Osipovich
1960 *Rodovoj i plemennoj sostav Sibirii v. XVII veka.* Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
Emel'janova, A.G. – Sivceva, V.I. – Neustroev, A.N.
2017 *Vidy i sorta kormovyh trav dlja travosejanija v uslovijah Jakutii: metodicheskoe posobie.* Ufa, Aeterna.
Ermolaev, V.F.
1991 *Uu dolgun kuttaakhtara*. Jakutsk, Sakha sirineeghi kinige izdatel′stvota.
Fedorov, Roman V.
2008 *Pochvoobrazovanie v termokarstovyh kotlovinah – alasah kriolitozony*. Novosibrisk, Nauka.
Fabian, Johannes
1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York, Columbia University Press.
Forde, Daryll C.
1934 *Habitat, Economy and Society a Geographical Introduction to Ethnology*. London, Methuen.
Gabyshev, M.
1929 *O zemel'noi reforme v Iakutii. K VI vseiakutskomu s'ezdu sovetov*. Iakutsk, Izdanie narkomzema IaASSR.
Gogolev, Anatolij I.
2005 *Istorija Jakutii*. Jakutsk, Izdatel'stvo Jakutskij Gossudarstvennij Universitet.
Gönczy Sándor - Szalai Katalin
2004 *Geomorfológiai fogalomgyűjtemény*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
Granberg, Leo – Soini, Katriina – Kantanen, Juha
2009 *Sakha Ynagha. Cattle of the Yakuts*. Helsinki, Academia Scientarium Fennica.
Humphrey, Caroline – Sneath, David
1999 *The End of Nomadism? Society, State, and the Environment in Inner Asia*. Durham, Duke University Press.
Istorija Jakutskoj ASSR II.
1957 *Ot 1630-h godov do 1917*. Tom. II. Tokarev, S. A. – Gogolev, Z. V. – Gurvich, I. S. (szerk.) Moskva, Nauka.
Ivanov, V. F.
1974 *Istoriko-etnograficheskoe izuchenie Jakutii v XVII–XVIII. vv*. Moskva, Nauka.
1979 *Pismennye istochniki po istorii Jakutii XVII. veka*. Novosibirsk, Nauka.
1991 *Russkie pismennye istochniki po istorii Jakutii XVIII. nachala XX. v*. Novosibirsk, Nauka.

Ivanov, V. N.
1964 *Social'no-ekonomicheskie otnosheniia u jakutov*. XVII. vek. Jakutsk, Jakustkoe Knizhnoe Izdatlel'stvo.
Jankó János
1900 *A magyar halászat eredete*. Budapest, Hornyánszky.
2000 *Utazás Osztjákföldre 1898*. Budapest, Néprajzi Múzeum.
Kaplina, T. N.
2009 Alasnye komplexy severnoy Yakuti. *Kriosfera Zemli*, 13, 4, 3–17.
Kasten, Erich (szerk.)
2002 *People and the Land: Pathways to Reform in Post-Soviet Siberia*. Berlin, Dietrich Reimer Verlag.
Katamura, Fumitaka et al.
2006 "Thermokarst Formation and Vegetation Dynamics Inferred from a Palynological Study in Central Yakutia, Eastern Siberia, Russia." *Arctic, Antarctic, and Alpine Research,* 38, 4, 561–570.
Khazanov, Anatoly Michailovich
1994 *Nomads and the Outside World*. Madison, University of Wisconsin Press.
Khazanov, Anatoly Michailovich – Schlee, Günther (szerk.)
2012 *Who Owns the Stock?: Collective and Multiple Property Rights in Animals*. Oxford, Berghahn.
Khodarkovsky, Michael
2002 *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*. Bloomington, Indiana University Press.
Kivelson, Valerie
2007 Claiming Siberia. Colonial Possession and Property Holding in the Seventeenth and Early Eighteenth Century. In: B. Breyfogle, Nicholas – M. Schrader, Abby – Sunderland, Willard (szerk.): *Peopling the Russian Periphery. Borderland Colonization in Eurasian History*. 21–40. London, Routledge.
Kolås, Åshild – Xie, Yuanyuan (szerk.)
2015 *Reclaiming the Forest: The Ewenki Reindeer Herders of Aoluguya*. Oxford, Berghahn.
Kolesov, G. G.
1931 *Kolhozy Jakutii po perespisi 1930 g*. Jakutsk, Gosudarstvennaja planovaja komissija.
Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.)
1997 *Honfoglalás és néprajz*. Budapest, Balassi Kiadó.
Ksenofontov G.V.
1992 *Uraangkhai sakhalar: Ocherki po drevnei istorii iakutov.* Jakutsk, Nacional'noe izdatel'stvo Respubliki Sakha-Jakutiia.
Kula, Erhun.
1998 *History of Environmental Economic Thought*. London, Routledge.

Leventaľ, Lev Grigorevich
1929 Podati povinnosti i zemlja u jakutov. In: Majnov I. I. (szerk.): *Materialy po obychnomu pravu i obschestvennommu bytu jakutov*. 221–448. Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
Lévi-Strauss, Claude
1969 *The Elementary Structures of Kinship*. Boston, Beacon Press.
Lincoln, Bruce W.
2007 *The Conquest of a Continent. Siberia and the Russians*. Ithaca, Cornell University Press
Mandelstam-Balzer, Marjorie
2016 Indigeneity, Land and Activism in Siberia. In: Tidwell, Alan C. – Zellen, Barry Scott (szerk.): *Land, Indigenous Peoples and Conflict*. 1–19. London, Routledge.
Materialy po istorii Jakutii (szerk.)
1970 *Materialy po istorii Jakutii XVII veka: dokumenty jasachnogo sbora: v 3-h ch*. Moskva, Nauka.
Matveev, I. A. (szerk.)
1989 *Atlas Sel'skogo Hozjajstva Jakutskoj ASSR*. Moskva, Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii pri sovete ministrov SSSR.
Mészáros Csaba
2013 Irányzatok és módszerek Szibéria néprajzi kutatásában. *Ethnographia,* 124, 377–383.
Morgenstern, Anne – Günther, Frank – Ulrich, Mathias – Fedorova, Irina – Rudaya, Natalia – Boike, Julia – Schirrmeister, Lutz
2013 Evolution of thermokarst in East Siberian ice-rich permafrost: A case study. *Geomorphology,* 201, 1, 363–379.
Nagy Zoltán
2011 The Invisible „Ostjaks": The Khanty people int he Tomsk Oblast. In: Grüthal, Riho – Kovács, Magdolna (szerk.): *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities.* 359–384. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
Oehler, Alex – Varfolomeeva, Anna (szerk.)
2020 *Multispecies Households in the Saian Mountains: Ecology at the Russia-Mongolia Border*. London, Lexington Books.
Pahomova, I. O. – Maharova, A. G.
1999 U*pravlenie zemelnymi otnoshenijami v Jakutii (1632–1998)*. Jakutsk, Sahapoligrafizdat.
Paládi-Kovács Attila
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Paládi-Kovács Attila (főszerk.)
2011 *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Petrov, Anatolij Egorovich – Petrov, Egor Anatol'evich.
2002 *Khoduhany tupsaryy, tuhanyy*. D'okuuskaj, Sakha Respublikatyn Üöreghin Ministerstvatyn Bastaky uonna orto anal üörekh departamenyn izdatelstvota.

Riasanovsky, Valentin A.
1965 *Customary Law of the Nomadic Tribes of Siberia*. Bloomington, Indiana University Press.
Safronov, F. G.
1977 *Vopros o sobstvennosti na zemlju v sibirskom istoricheskoj literature*. Novosibirsk, k. n. (különnyomat)
Sebestyén Gyula – Bán Aladár
1912 Tájékoztató a Folklore Fellows Magyar Osztályának országos gyűjtéséhez. *Ethnographia*, XXIII, 200–213.
Sehen Bolo
1994 *Lieneghe nuchcha kelien innineeghi sakha ologho: urukku D'okuuskaj uokuruk sakhalaryn bylyrgyttan kepseennerinen*. D'okuuskaj, Bichik.
2002 *Südü törütterbit olokhtoruttan: ühüjeenner*. D'okuuskaj, Bichik.
Seroshevskij, Vaclav Leoplodovich
1993 *Jakuty. Opyt etnograficheskogo issledovanija*. Moskva, ROSPJEN.
Slepcov, Platon Alekseevich
1989 *Tradincionnaja zem'ja i obrjadnost' u Jakutov (XIX–nachalo XX vek)*. Jakutsk, Jakutskoe knizhnoe Izdatel'stvo.
Sunderland, Willard
2004 *Taming the Wild Field. Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Ithaca, Cornell University Press.
Takakura, Hiroki
2015 *Arctic Pastoralist Sakha. Ethnogaphy of Evolution and Microadaptation in Siberia*. Victoria, Trans Pacific Press.
Telbisz Tamás – Nagy Balázs
2008 Termokarsztos mélyedések vizsgálata töbörmorfometriai módszerekkel, űrfelvételek alapján. *Karsztfejlődés,* 13, 215–238.
Thomas, Clive Yolande
1984 *The Rise of the Authoritarian State in Peripheral Societies*. New York, Monthly Review Press.
Tokarev, S. A. – Bahrushin, S.
1953 *Jakutija v XVII v. Ocherki*. Jakutsk, Institut Jazyka Literatury i istorii.
Tokumova, Klara Petrovna – Tokumov, Petr Petrovich
2011 *Töröббüt dojdubut emteekh üünejilere*. D'okuuskaj, Bichik.
Tőkei Ferenc (szerk.)
1976 *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, Magvető Kiadó.
Troeva, Elena I. et al.
2010 *The Far North: Plant Biodiversity and Ecology of Yakutia*. Springer, London.
Troeva, Elena I. – Cherosov, Mikail. M.
2012 "Transformation of Steppe Communities of Yakutia Due to Climatic Change and Anthropogenic Impact." In: Werger, Marinus J. A. – Staalduinen, Marja A. van (szerk.): *Eurasian Steppes. Ecological Problems and Livelihoods in a Changing World*. 371–396. London, Springer.

Ulrich, Mathias – Wetterich, Sebastian – Rudaya, Natalia – Frolova, Larisa – Schmidt, Johannes – Siegert, Christine – Fedorov, Alexander – Zielhofer, Christoph
2017 Rapid thermokarst evolution during the mid-Holocene in Central Yakutia, Russia. *The Holocene,* 27, 1899–1913.
Usanova V. M. – Perfil'eva V. I.
1966 *Opredelitel' kormovyh rastenii Jakutii (Zlakovye, Oskovye, Bobovye)*. Moskva, Nauka.
Vajda László
1968 *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag.
Vakhtin, Nikolaj
2001 Franz Boas and the Shaping of the Jesup Research in Siberia. In: Krupnik, Igor – Fitzhugh, William W. (szerk.): *Gateways: Exploring the Legacy of the Jesup North Pacifi c Expedition, 1897–1902*. 71–89. Washington D. C., Arctic Studies Center and National Museum of Natural History and Smithsonian Institution.
Vinokurov, I. N.
2001 *Severnye tipy loshadej jakutskoj porody*. Jakutsk, RAN SO IPMNS
Vinokurova, D. E. – Prohorova, M. N.
2013 Sovremennoe sostojanie i razvitie zhivotnovodstva v Respublike Saha (Jakutija). *Voprosy sovremennoj Ekonomiki*, *Ekonomika regionov*, 1, 4.
Wolf, Eric
1982 *Europe and the People Without History*. Berkeley, University of California Press.
Vitashevkii, Nikolai A.
1929 Jakutkie materialy dlia razrabotki embriologii prava. In: Majnov, I. I. (szerk.): *Materialy po obychnomu pravu i obschestvennommu bytu jakutov*. 80–220. Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
Vitebsky, Piers
2006 *Reindeer People: Living with Animals and Spirits in Siberia*. Boston – New York, Houghton Mifflin Company.
Ziker, John P.
2002 *Peoples of the Tundra: Northern Siberians in the Post-Communist Transition*. Long Grove, Waveland Press.
Znamenski, Andrei A.
2007 The "Ethic of Empire" on the Siberian Borderland. The Peculiar Case of the "Rock People", 1791–1878. In: Breyfogle, Nicholas B. – Schrader, Abby M. – Sunderland, Willard (szerk.): *Peopling the Russian Periphery. Borderland Colonization in Eurasian History*. 106–127. London, Routledge.

Csaba Mészáros

CHANGES IN GRASSLAND HUSBANDRY IN LIGHT OF OWNERSHIP. AN ETHNOLOGICAL CASE STUDY AND ITS LESSONS

Ethnological research has traditionally played a mediating role in Hungary. This mediating role is twofold: on the one hand, such research conveys the lessons of the international theoretical and methodological literature, and on the other hand, it provides useful case studies. A case study becomes truly useful if it not only explores the juxtaposition and differences of the individual examples but also facilitates the confrontation of communities and cultures. In line with Hungarian research traditions, the present study explores a case study from Siberia in order to shed light on the transformation of Hungarian grassland and pasture management. A review of the Sakha material is highly relevant because previous comparisons from Siberia in the field of local economy focused nearly exclusively on fishing. The case study presented here reveals the richness and diversity of the cultural heritage of the pastoral people of the Eurasian grasslands. Grassland management was also an integral part of pastoralism in Yakutia. The opposition of farmer/sedentary and herder/nomadic in its most complete form – previously represented in Hungarian literature quite dogmatically – was called into question and even refuted (with Siberian examples) by Attila Paládi-Kovács in his study of the grassland management of the Hungarian peasantry, as well as his historical analysis of the material culture of the Hungarian people.

Keywords: land ownership, pasture management, stock breeding, Siberia, ecological anthropology, grassland management

ETNIKUM, KÖZÖSSÉG, VALLÁS ÉS IDENTITÁS

Győrfy Eszter

„…NEM AKARTAK TOVÁBB ROMÁN VALLÁSON MARADNI” A CSÍKSZÉPVÍZI RÓMAI ÉS GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉGEK ÉS HÍVEIK A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN[1]

Magyar nyelvű görögkatolikusok: kisebbség a kisebbségben

A görögkatolikus egyházak Európa középső részén, a nyugati és keleti kereszténység érintkezési sávjában, illetve Európa keleti és nyugati felének politikai ütközőzónájában jöttek létre. A „görögkatolikus tér” (Keményfi, 2000, 3., 2001; Bartha, 2001, 314–330.) az egykori Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti, keleti részén (a mai Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna, Románia és Magyarország területén) húzódik. Ez a terület a történelem során nemcsak különböző kultúrák és népcsoportok együttélésének helye volt, hanem olyan „puffer” zóna (Keményfi, 2001, 106–107.; Bartha, 2001, 315., 2004, 193–194.) is, ahol mind az államhatárok és a politikai rendszerek, mind az itt lakók nyelvi, vallási és etnikai kötődései állandó változásban voltak.

Az itt létrejött görögkatolikus egyházak sorsában alapvetően közös vonás a politikai meghatározottság: politikai szándékok hozták létre őket;[2] az I. világháborút követő határváltozások és a II. világháborút követő betiltás[3] lényeges fordulatot jelentettek közösségeik számára; majd ismét politikai változások (a kelet-európai rendszerváltások) teremtettek

---

[1] Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

[2] A görögkatolikus egyházak a 16–18. században, elsősorban a Habsburg uralkodók erőfeszítései nyomán alakultak meg, akik az ellenreformáció sikerein felbuzdulva igyekeztek előmozdítani a birodalomban élő ortodoxok unióját Rómával. Az ortodox püspökök és papok egy része elfogadta a pápa egyházfőségét, a Filioque-tant, a tisztítóhely létezését, valamint azt, hogy az Oltáriszentség anyaga ostya és kovászos kenyér egyaránt lehet – cserébe megtarthatták keleti rítusukat, liturgikus nyelvüket, papjaikra továbbra sem volt kötelező a cölibátus, és ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat élvezhették, mint latin szertartású társaik. Maga az egyesülés (unió) mindenütt a basel-ferrara-firenzei XVII. egyetemes zsinaton 1439-ben elfogadott fenti elvek alapján jött létre, az uniós folyamatok viszont egymástól függetlenül, eltérő körülmények között indultak meg és mentek végbe. Elsőként a lengyel fennhatóság alatt élő ukrán és ruszin ortodoxok fogadták el az uniót (1596), ezt a Magyar Királyság északkeleti részén élő ruszinok és szlovákok (1646), majd az erdélyi románok egy részének uniója (1697–1700) követte (Pirigyi, 1990 I. 100–106., 2001, 27., Gergely, 1991, 107–108.; Magocsi, 2008, 38–46.).

[3] A II. világháború után Magyarország kivételével mindenhol megszüntették a görögkatolikus egyházakat: Lengyelországban 1946-ban, Romániában 1948-ban, a Szovjetunióhoz csatolt Ukrajnában 1949-ben, Csehszlovákiában 1950-ben. Lengyelországban az 1950-es évek második felétől, Csehszlovákiában 1968 után újra működhettek a görögkatolikus egyházak. Bartha, 2001, 306–309.; Magocsi, 2008, 53–58.; Pilipkó – Pusztai, 2010, 78–79.

lehetőséget újjászervezésükre (Bartha, 2001, 315–319.).[4] A politikai tényezők mellett a felekezet etnikai karaktere is meghatározó volt. A görögkatolikus egyházak hívei alapvetően ruszin és román etnikumúak voltak, a vallási és etnikai hovatartozás pedig szorosan összekapcsolódott tagjaik életében.[5] A 19. századtól az autonómiával rendelkező ruszin és román görögkatolikus egyházaknak központi szerepe volt e kisebbségek növekvő politikai aktivitásában, nemzeti mozgalmaik jórészt ezekből az egyházakból indultak ki (Niessen, 1993, 1994, 240.; Magocsi, 2008, 42–44.).

Ugyanakkor Magyarország északkeleti megyéiben és Erdélyben – főként a 18–19. századi asszimilációs folyamatok eredményeképpen – jelentős számú[6] magyar anyanyelvű görögkatolikus is élt, akik nem rendelkeztek saját egyházzal, hanem a ruszin és a román nemzeti egyházakba tagolódtak. A 20. század során egyre-másra változó állami keretekben élő magyar görögkatolikusokat a különböző politikai érákban hol vallási, hol nyelvi-etnikai hovatartozásuk miatt diszkriminálta környezetük, illetve a világi és egyházi hatóságok, így ez a két identitáselem gyakran került konfliktusba e közösségek tagjainak életében.[7]

A többszörösen kisebbségi helyzetben – nyelvi-nemzeti kisebbség egy kisebbségi egyházban – élő magyar nyelvű görögkatolikusok ügye a 19. század végétől a magyarországi egyházi és politikai diskurzusokban folyamatosan napirenden volt. Ezzel párhuzamosan a görögkatolikus világi értelmiség a 19. század végétől országos szinten, változatos módszerekkel igyekezett a magyar nyelvű görögkatolikusok „magyarságát" bizonyítani. Ez egyrészt egy sajátos magyar görögkatolikus identitás és történeti tudat[8]

[4] E folyamatokról összefoglalóan lásd: Bartha, 2004; Magocsi, 2008, 46–58. Az egyes országokban működő – 1989 után újjászervezett – görögkatolikus egyházakról részletesebben lásd: Mahieu – Naumescu, 2008 tanulmányait.

[5] A történelmi Magyarországon a vallási megoszlás részben fedte a nemzeti-etnikai tagolódást, azaz az egyes nemzetiségek sok esetben zárt felekezeti egységeket alkottak, így már a kora újkortól kezdve sajátos megfelelések alakultak ki felekezek és etnikumok között, és egyes egyházak – köztük a görögkatolikus is – kimondottan nemzeti jellegűek voltak (Niessen, 1991, 38–39.; Kósa, 2008, 391–394.; Gergely, 2008, 15–17.). A görögkatolikus egyházak 20. századi betiltásában nagy szerepe volt az etnikai és a vallási hovatartozás összefüggéseinek is (Keményfi, 2001, 109–120.).

[6] A népszámlálási statisztikák szerint 1890-ben számuk majdnem 200 000 volt, ez 1910-re 300 000-re növekedett (Niessen, 1991, 40–43., 1994, 241.).

[7] A legdrasztikusabb fordulat a görögkatolikus egyházak betiltása volt az a II. világháború után, aminek következtében a hívek egy része a római katolikus (protestáns környezetben valamelyik protestáns), más része az ortodox egyházakba tagolódott be. Az „identitások ütközése" és az ezzel kapcsolatos választások a továbbiakban a vallásgyakorlás és az identitás rendkívül változatos formáit alakították ki, sőt gyakran egy közösségen belül is jelentős törésvonalak keletkeztek – amelyek főként az 1989-ben lehetővé váló újraszervezés kapcsán vezettek konfliktusokhoz. Erre vonatkozó esettanulmányok, a teljesség igénye nélkül: Oláh, 1993, 1998, 1999; Pusztai, 1996, 1997; Kovács, 1999; Pál, 1999; B. Kovács, 2000; Geszti, 2001; Szilágyi, 2003; Domokos, 2005; Pilipkó, 2007a, 2007b; Pilipkó-Pusztai, 2008, 2010.

[8] Ez elsősorban egy olyan szelektív történelemszemléletet jelentett, ahol a magyar történelem fontos eseményeit a magyar görögkatolikusok történetével igyekeztek összekapcsolni. Ennél is fontosabb talán az ún. kontinuitás-elv kidolgozása, amely szerint a magyar görögkatolikusok nem elmagyarosodott ruszinok és románok utódai, hanem a honfoglalás idején a keleti rítusra tért csoportok leszármazottai (Pusztai, 2002, 24–25., 2004, 215–218., 2005, 125.). A magyar görögkatolikusok identitásépítésének folyamatáról, eszközeiről, céljairól részletesen lásd: Pusztai, 2007.

kimunkálásában érhető tetten, amit kiadványaikban, és főként a korabeli sajtóban forgalmaztak, másrészt a századforduló környékén a magyar görögkatolikusok országos és helyi szervezeteket alapítottak,[9] és megjelentek különböző rendezvényeken is.[10] 1900-ban mintegy négyszáz magyar görögkatolikus zarándokolt Rómába, hogy a magyar nyelvű liturgia engedélyezését kieszközöljék (Pirigyi, 1982, 118–119.).[11] A Szentszék ekkor elutasította a magyar liturgikus nyelvet, ám a nemzeti ügyként felfogott kezdeményezést a magyar kormány felkarolta,[12] így több évtizedes politikai és diplomáciai küzdelem eredményeként 1912-ben megalakult a magyar görögkatolikus Hajdúdorogi Egyházmegye.[13]

Az új püspökség felállítása ugyanakkor nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Egyrészt a Szentszék liturgikus nyelvként az ógörögöt határozta meg,[14] ami csalódást okozott a magyar nyelvű hívek és egyháziak körében, viszont a gyakorlatban nem szorította vissza a magyar nyelv használatát. A püspökség megszervezése komoly küzdelmekhez vezetett az egyes plébániák átsorolását kifogásoló (elsősorban román) püspökökkel is.[15] Másrészt az egyházmegye azért sem tölthette be a neki szánt szerepet, mert az I. világháborút lezáró békeszerződések következtében az addigi állami keretek felbomlottak, a történelmi Magyarországon élő görögkatolikusok egy része új országok polgára lett, ahol visszasorolták őket a román és ruszin egyházmegyékbe. Az utódállamokban a korábbi időszak magyar nemzetépítési törekvéseit ellensúlyozni kívánó intézkedések léptek életbe, a magyar nyelvű görögkatolikusok nyelvi és etnikai hovatartozása pedig számos politikai és vallási természetű konfliktushoz vezetett.

Végül, a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítása a gyakorlatban nem igazán változtatott a görögkatolikusok társadalmi megítélésén sem, így a hívek továbbra is nagy számban hagyták el – egyházjogilag gyakran szabálytalanul – a görög rítust.[16] Ez a folyamat már a 19. század második felében elindult, és bár az ország különböző részein

[9] Ezek közül a legfontosabb két országos szervezetük: az 1898-ban alapított Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága, és az 1902-ben létrehozott Magyar Görög Katolikusok Egyesülete (Pirigyi, 1982, 116–117.; Pusztai, 2005, 121.).

[10] Ezek közül fontos megemlíteni, hogy 1896-ban Budapesten magyar nyelvű görögkatolikus misét celebráltak (Pirigyi, 1982, 114.; Niessen, 1991, 50.).

[11] Az erre az alkalomra szerkesztett *Emlékkönyv* a görögkatolikus magyarság történetét kívánta megismertetni a pápával. Az *Emlékkönyv*ben alkalmazott diszkurzív stratégiákról és a magyar görögkatolikus elit korabeli öndefiníciójáról lásd: Pusztai, 2004, 2012.

[12] Véghseő Tamás kimutatta, hogy a magyar kormány az ügyet elsősorban bizonyos belpolitikai céljai elérése érdekében támogatta (Véghseő, 2013, 114–115.).

[13] A Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását megelőző küzdelmekről lásd: Pirigyi, 1982, 108–118., 1990, II, 83–120. A püspökség megalapításának közvetlen előzményeiről lásd: Niessen, 1994; Véghseő, 2013.

[14] A római katolikus valláshoz hasonlóan a népnyelv – ebben az esetben a magyar nyelv – használatát a prédikációkra és az egyházi énekekre korlátozva engedélyezték (Pirigyi, 1990, 127, 131.; Ilyés, 2007a, 737.).

[15] Ráadásul a magyar nyelvű görögkatolikusok mintegy 40%-a kívül maradt az új egyházmegyén, ami még tovább bonyolította a helyzetet (Pirigyi, 1982, 133.; Niessen, 1991, 51–52.).

[16] Ez számos joghatósági vitát okozott, ellenségeskedést szült egyes római és görögkatolikus papok között. Lásd például: Ilyés, 1999, 9.; Lukács, 2009, 84–91., 2010a, 76–78.

eltérő ütemben és mértékben zajlott, kiindulópontját mindenütt hasonló társadalmi folyamatok jelentették – a magyar görögkatolikus közösségeket vizsgáló tanulmányok azt mutatják, hogy e közösségek tagjainak alapvetően hasonló problémákkal és választásokkal kellett szembenézniük a korszakban. A történelmi Magyarországon élő, ruszin és román eredetű, de nyelvében elmagyarosodott görögkatolikusok nagy része a magyar nyelvterület peremén, etnikailag és vallásilag vegyes településeken élt. Ez egyrészt magyarázza, miért volt körükben az országos átlagnál nagyobb mértékű a nyelvi asszimiláció (Niessen, 1991, 42.), másrészt azonban a görögkatolikus népesség nem csak nyelvi-etnikai, hanem gyakran társadalmi-gazdasági értelemben is elkülönült környezetétől. A protestáns vagy római katolikus magyar falvakban letelepedő ruszin és román görögkatolikusok többnyire szegény zsellérek, napszámosok voltak,[17] ám idővel sokan nemcsak nyelvileg asszimilálódtak a magyarsághoz, hanem birtokot szereztek, házassági kapcsolatokat létesítettek a többségi társadalom tagjaival, így származásukra már csak vallásuk emlékeztetett. A magyar nyelvű görögkatolikus közösségek tagjait vallásuk és liturgikus nyelvük[18] miatt gyakran idegennek – „orosznak", „oláhnak" – tartotta környezetük (Ilyés, 1998b, 92.; Geszti, 2001, 35–36.; Pusztai, 2002, 17.; Hámori, 2007, 192.; Pilipkó, 2007a, 43.; Lukács, 2009, 77–84.), sőt, sok esetben az állami szervek is összemosták a görögkatolikus vallást a nemzetiséggel.[19] Ebben a helyzetben sokan azért akartak a többségi vallásra áttérni, mert ez társadalmi előrelépést jelentett, illetve lehetővé tette az adott közösségbe való teljes betagolódást (Oláh, 1999, 281.; Lukács, 2010, 66–67.).

Ugyanakkor a korábbi vizsgálatok alapján az is látható, hogy a helyi viszonyok – például a lakosság összetétele, a mindennapi és liturgikus nyelvhasználat és ennek változásai, a közösségben szolgáló papok személye, vagy éppen a helyi egyházi és világi elitek nemzetépítési törekvései és konfliktusai – függvényében jelentős különbségek is adódtak e közösségek 20. századi történetében.

Jelen tanulmányban a történelmi Magyarország keleti határvidékén, az egykori Csík vármegyében fekvő Csíkszépvíz görögkatolikus egyházközségének, illetve az egyházközség híveinek sorsát mutatom be, a 20. század első felére fókuszálva. A Székelyföld keleti peremvidékén elhelyezkedő etnikai, vallási, kulturális *kontaktzóna*[20] (részben vagy egészen görögkatolikus) településeinek etnikai és vallási szerkezetében bekövetkezett változásokkal, valamint ezeknek a demográfiai, történelmi, politikai és egyházpolitikai folyamatokkal való összefüggéseivel több szerző is foglalkozott korábban. Ilyés Zoltán számos tanulmányban vizsgálta a Csík vármegyei (kiemelten a csíkszépvízi egyházköz-

[17] Egészében véve a görögkatolikus hívek az ország legszegényebb társadalmi rétegeiből kerültek ki, a velük együtt élő, más vallású csoportok tudatában a görögkatolikus vallás gyakran a „szegények vallásaként" élt (Pirigyi 1990, II, 126.).

[18] A liturgia nyelve a ruszin püspökségekben az óegyházi szláv, a román püspökségekben a román volt (Pirigyi, 2001, 56.; Niessen, 1994, 240.).

[19] Románia példáján lásd: Scheffler, 1942, 9–11.; Hámori, 2007; Lukács, 2009, 68–71., 2010a, 72–75.

[20] A fogalom alatt a néprajztudomány olyan sávokat, kulturális mezsgyéket ért, „ahol a két, egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek" (Keményfi, 1994, 13., 1998, 25–26.; Ilyés, 1998a, 91., 2004, 10–11., 2005, 56–57.).

ségben élő) görögkatolikus népességet érintő akkulturációs, asszimilációs folyamatokat: anyakönyvek, népszámlálási statisztikák és egyházmegyei sematizmusok adatainak feldolgozása alapján mutatta be az exogámia és az etnikus identitás valamint a nyelvállapot összefüggéseit, az identitásváltás(ok) településeként különböző folyamatait (Ilyés, 1998a, 1998b, 1999, 2001, 2003b, 2005). Az egykori Csík vármegye görögkatolikus papságának konfliktusairól, igazodáskényszereiről Ilyés Zoltán, Pusztai Bertalan és Hámori Péter közöltek elemzéseket (Ilyés – Pusztai, 1994; Hámori, 2007; Ilyés, 2007a, 2007b.). Mirk Szidónia-Kata néhány csíki település római katolikus historia domusának áttekintése nyomán publikált újabb adatokat a 20. század eleji csíki rítusváltoztatásokra vonatkozóan (Mirk, 2020). Az erdélyi rítusváltoztatások változó egyházjogi és állami szabályozását és a római és görögkatolikus egyházak ún. rítusvitáját Lukács Imre Róbert tanulmányaiból ismerhetjük meg részletesen (Lukács, 2009, 2010).

Látható tehát, hogy a csíki görögkatolikus közösségekben lezajlott nyelv- és vallásváltások különböző útjainak, dinamikájának nagyobb ívét a korábbi kutatások már meglehetős részletességgel felrajzolták. Saját kutatásom egyrészt alátámasztja, másrészt fontos adalékokkal egészíti ki eredményeiket, hiszen az eddig feldolgozott források (népszámlálási adatok, egyházmegyei sematizmusok, anyakönyvek, helyi sajtótermékek) mellett korábban kutatatlan levéltári forrásokat (elsősorban kérvényeket, panaszokat, peres anyagokat)[21] is bevontam a vizsgálatba, amelyek segítségével e folyamatok helyi alakulása, hatásai, a papság és a hívek döntéseit, cselekedeteit befolyásoló tényezők is jobban megismerhetők.

Írásom célja, hogy a korábbi kutatások által leírt makro-, illetve mezoszintű folyamatok lokális lefolyását, illetve kontextusát bemutassam. Vallási és etnikai tekintetben vegyes lakosságú térség lévén véleményem szerint ehhez elengedhetetlen a helyi római katolikus egyházközség korabeli történetének felvázolása is, így tanulmányomban párhuzamosan, egymással való viszonyukat is feltárva mutatom be a két egyházközséget.[22] Forrásaim alapján nyomon követem a szépvízi római és görögkatolikus egyházközségek pasztorációs viszonyainak változásait, a papok egymás közti konfliktusait, bemutatom a helyi vallási élet ebből adódó jellegzetességeit, továbbá az itt élő a görögkatolikusok rítusváltásainak különböző motivációit és tényezőit.

[21] Levéltári kutatásokat a Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltárban (a továbbiakban: GyÉL), a Hargita Megyei Állami Levéltárban (a továbbiakban: HMÁL), a Bákó Megyei Állami Levéltárban (a továbbiakban: BMÁL) és Nyíregyházán, a Görögkatolikus Püspökség Levéltárában (a továbbiakban: GKPL), továbbá a csíkszépvízi (a továbbiakban: CSP) és a kosteleki (a továbbiakban: KP) római katolikus plébániákon végeztem.

[22] Csíkszépvízen – ahogyan arról hamarosan szó lesz – tulajdonképpen három katolikus egyházközség működött, hiszen a falunak jelentős számú örmény lakossága is volt, akik az örmény katolikus egyház hívei voltak. A helyi örmény közösségre és egyházközségre azonban kutatásom nem terjedt ki – a szakirodalomból és a forrásokból származó adatok alapján azonban néhány helyen említést teszek majd róluk.

Székelyek, románok és örmények – Csíkszék és Szépvíz etnikai és vallási képe a 16–19. században

A történelmi Magyarország keleti határvidékén, a Csíki-medencébe Moldva felől átjárást biztosító Gyimesi-hágó közelében – tehát az Erdélyt Moldvával összekötő közlekedési útvonalon – fekvő Csíkszépvíz a 17. század óta etnikailag és felekezetileg vegyes település volt. Ennek okait elsősorban a 16–18. századi erdélyi és moldvai társadalmi folyamatokban, illetve kölcsönös – főként ezekből adódó – népmozgásokban kell keresnünk.

A 16. század közepétől felgyorsult a székely társadalom bomlása, aminek következtében a század második felétől Csíkszékből is tömegesen szöktek át Moldvába, hogy a jobbágysorsot elkerüljék. Az áttelepedés gyakorlatilag a 18. századig folyamatos volt – a járványok, elviselhetetlen robot- és katonakötelezettség vagy az elszegényedés elől menekülő székelyek kisebb-nagyobb csoportjai távoztak Moldvába (Takács, 2018, 22–33.). Csíkszék – és ezen belül különösen a határmenti Szépvíz – népességét a 17. század második felében több alkalommal megtizedelték a török-tatár csapatok betörései is (Szőcs, 1999, 123–126.; Gál, 2017, 19–21.).

Ugyanakkor a 16–18. században változó intenzitással, de folyamatosan zajlott egy ellenkező irányú, Moldvából Erdélybe irányuló vándorlás is: veszteségeiket a földesurak sokszor román munkaerővel pótolták, ezen kívül a szomszédos fejedelemségből a túlnépesedés, a növekvő adóterhek és a pásztorkodásra alkalmas legelőterületek visszaszorulása miatt új hazát kereső románok is folyamatosan érkeztek Csíkszék területére. Számuk ugyanakkor egészen a 18. század közepéig az össznépességen belül nem volt túl jelentős,[23] a csíki, gyergyói, kászoni településeken nagyobb arányban csak ekkortól jelent meg a románság.[24] A Csíkszékre érkező románok egy része kisebb, elszórt csoportokban a székely falvak valamelyikében telepedett le, de a 17–18. században – többnyire főúri telepítések nyomán – kialakult néhány kimondottan román, vagy legalábbis román többségű település is (például Gyergyóbékás, Damuk, Bélbor, Lóvész) főként az egyes családok vagy községek korábban lakatlan és földművelésre csak korlátozottan alkalmas havasi birtokain (Szőcs, 1999, 105–126.).

Vallás tekintetében az itt élő magyar lakosság szinte kizárólag római katolikus, a románság pedig görögkatolikus vallású volt.[25] 1750-ben Petru Aron görögkatolikus vikári-

[23] Az 1614-es, Bethlen-féle lustrában szereplő csíkszéki családfőknek például mindössze 3,6%-a volt (feltételezhetően) román, a Csíkszépvízt is magába foglaló Felcsíkon ez az arány 4,8% (Szőcs, 1999, 100–102.).

[24] Egész Csíkszék adatait nézve 1614 és 1750 között a román lakosság több mint tizennyolcszorosára nőtt. Szőcs János a jelentős, természetes szaporulattal nem magyarázható növekedésre lehetséges magyarázatként a Horea-felkelés elfojtását és az orosz-török háborúkat követően nagyszámú moldvai betelepülést feltételez (Szőcs, 1999, 138–141.). A 19. század közepén Csíkszék összlakosságának 86%-a római katolikus, 14%-a görögkatolikus volt (Takács, 2018, 27.).

[25] Ellentétben például a szomszédos Háromszékkel és Udvarhelyszékkel, ahol a magyarság jó része valamelyik protestáns felekezethez tartozott. A háromszéki románok – egyrészt amiatt, hogy a barcasági és a Szeben környéki románok az unió ellenzői voltak, másrészt a moldvai és havasalföldi románság folyamatos beáramlása miatt – az ortodox egyház hívei voltak, míg Udvarhelyszéken kö-

us elrendelte csíkszéki hívei összeírását, ekkor Szépvízen 143 görögkatolikust találunk, akik saját templommal, pappal és kántorral rendelkeztek. A görögkatolikusokat 1762-ben ismét számba vették, eszerint Szépvízen 19 görögkatolikus család élt, akiknek saját papjuk volt. Egy 1787-es, a csíki és gyergyói görögkatolikus parókiák jövedelmét, templomaik állapotát és híveik számát rögzítő felmérés gyenge állapotú, 90 fő befogadására alkalmas fatemplomot említ Szépvízen. Ugyanitt azt is olvashatjuk, hogy a szépvízi parókiához 13 falu is tartozott, így a szépvízi plébános elvben összesen 85 család, 547 személy lelkigondozását látta el (Szőcs, 1999, 136–140.; Gál, 2017, 297.).

Kisebb-nagyobb csoportok középkori, koraújkori erdélyi betelepedése – illetve esetenként Moldvából Erdélybe való menekülése – után 1672-ben a török hadak és a moldvai vajda elől menekülő örmények (mintegy 1400–1800 fő) kértek és kaptak engedélyt I. Apafi Mihály fejedelemtől, hogy letelepedhessenek Erdélyben. A következő évtizedekben az erdélyi fejedelmek sajátos jogi és gazdasági kiváltságokkal ruházták fel őket, az örmények bevándorlása Moldva felől pedig tovább folytatódott a 18. században is. Szétszórt, Erdély különböző részein megtelepedő kis közösségeik mellett az elsősorban kereskedelemmel, kézművességgel foglalkozó erdélyi örmények négy településen alkottak domináns közösséget: Erzsébetvárosban, Szamosújváron, továbbá a Csíkszékben található Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen (Pál, 1997; Pozsony, 2009, 112–115.).

Szépvízre 1672-ben érkezett nagyjából 60 örmény család, ám közülük – csakúgy, mint a helyi székely családok közül – az 1694-ben a faluba betörő tatárok sokakat megöltek.[26] Balás Lajos szerint egy másik nagyobb örmény csoport 1742-ben, az orosz-török háború idején telepedett le a faluban (Balás, 1935, 6.). Az Erdélyben megtelepedő, keleti keresztény örmények 1690-ben fogadták el a Rómával való egyesülést – ennek értelmében elismerték a pápa egyházfőségét, ám a görögkatolikusokhoz hasonlóan megőrizhették keleti rítusukat és liturgikus nyelvüket (Pál, 1997, 106.). A szépvízi örmény családok először egy kis fatemplomot emeltek, majd 1762-ben ezt lebontották, és 1785-re felépítették a ma is álló kőtemplomot (Gazdovits, 2006, 174.).

Csíkszépvízen tehát székelyek, románok és örmények, illetve római katolikusok, görögkatolikusok és örmény katolikusok éltek együtt. Az 1850-es népszámlálás adatai szerint számuk a 19. század közepére a következőképpen alakult: a falunak összesen 1899 lakosa volt, közülük 1584 magyar, 22 román és 293 örmény; 1877 római katolikus (ebbe az örmény katolikusokat is beleszámolták) és 22 görögkatolikus.[27]

A csíkszépvízi római és görögkatolikus egyházközségek és híveik 1920 előtt

A falu többségét alkotó római katolikusoknak a 20. század elejéig nem volt önálló plébániájuk: a szépvízi római katolikusok filiaként a közeli Csíkszentmiklós egyházköz-

zel azonos arányban éltek görögkatolikusok és görögkeletiek (Pál, 1999, 37.; Hermann – Kovács, 1999, 167., 191.; Mirk, 2006, 38.).

[26] 1715-ben 15, 1721-ben 24, 1735-ben 20, 1750-ben 22 örmény családfőt regisztráltak Csíkszépvízen (Pál, 1997, 109.).

[27] Lásd a 4. számú melléklet Csíkszépvízre vonatkozó táblázatát!

ségéhez tartoztak.[28] Részben talán anyagi okokból – ti. az egyházközséget alkotó három falunak nagy kiterjedésű, közösen birtokolt területei, elsősorban havasai voltak,[29] és részben ezek jövedelméből tartották fenn a templomot, fizették a papot és a kántort, így az anyaközség legalábbis semmiképp nem volt érdekelt a szétválásban –, mindenesetre az ezt megelőző időszakban a szépvízieknek az itt élő hívek nagy száma ellenére[30] sem sikerült önálló plébániát létesíteniük.

A faluban a 19. század végéig római katolikus templom sem volt, mindössze egy Havas Boldogasszony tiszteletére szentelt kis kápolna állt a település szélén. A kápolna feltehetően a 15–16. század folyamán épült, a 17. században a török-tatár betörések során többször megsemmisült, ám a helyiek mindig helyreállíttatták. 1732-ben a szépvízi római katolikusok kérvényt intéztek püspökükhöz, hogy engedélyezze a szentmiklósi plébános szombatonkénti misézését a kápolnában. Az engedélyt megkapták, így a továbbiakban heti egyszer Szépvízen is volt lehetőségük misét hallgatni – amit főleg az idősek és a betegek vettek igénybe (Gál, 2017, 91., 236–237.).

Ennek ellenére a saját templom építésére egyre határozottabb igény mutatkozott a helyiek részéről, amely szándékukat a 19. század közepétől több alkalommal előterjesztették a püspöknek is. A templomépítés és az önálló plébánia létrehozásának szükségességét a szépvíziek egyrészt a helyi római katolikusok nagy számával, másrészt a szentmiklósi anyatemplom távoli fekvésével indokolták. Noha a püspök támogatta a tervet, az ezt tárgyaló egyháztanácsi gyűléseken a csíkszentmiklósi plébános hathatós közbelépése nyomán több alkalommal elvetették azt. 1877-ben Fogarassy Mihály püspök maga javasolta Bálint Lázár szentmiklósi plébánosnak – szintén a szépvízi hívek nagy számára és az ebből adódó pasztorációs szükségletekre hivatkozva –, hogy a hívekkel vitassa meg egy önálló plébánia létesítésének lehetőségét (Gál, 2017, 91–93.). A plébános válaszában kifejtette, hogy anyagi lehetőségek híján ez nem lehetséges, ugyanakkor a következőképpen érvelt az önálló szépvízi plébánia létrehozása ellen:

> *De nem is annyira szükséges, Kegyelmes Uram, mint első tekintetre látszik, mert Szépvíz sokkal közelebb van az anyamegyéhez, mint némely egy községből álló nagyobb terjedelmű megyének alsó vagy felső része, azon fölül annyira kitűnő útja van, hogy hat percz alatt bármikor képes vagyok gyalog Szépvízen s ők nálam megjelenni. S azután, ha mindjárt oly távol volna is, amint nincsen, az örmény szertartású templomban mindennap szentmisét hallgathassanak. Különben is minden héten egyszer szentmisét mondok a kápolnában, sőt néha többször is… Egyéb vallási dolgokban szintén nem történhetik fennakadás, helyt lévén a plébánoson kívül az örmény szert. gör. egyesült és más közeli szomszéd papok* (idézi: Gál, 2017, 93.).

[28] A csíkszentmiklósi egyházközség vagy más néven *megye* a 18. században három falu: Csíkszentmiklós, Csíkszépvíz és Csíkborzsova római katolikus népét fogta össze. Bárth, 2006, 18. A *megye* szó egyházközség jelentéséről részletesen lásd: Bárth, 2003.

[29] Több más csíki megyéhez hasonlóan a szentmiklósi is jelentős havasi birtokokkal rendelkezett, olyannyira, hogy a 19. században Gyimesben a szentmiklósi megye volt a legjelentősebb birtokos az ottani havasok mintegy négyötödének tulajdonosaként. Benkő, 1853, II, 63.; Antal, 1992, 13.; Takács, 2018, 49.

[30] A történeti források tanúsága szerint Szépvíz római katolikus lakossága már a 16. században jócskán meghaladta a szentmiklósi római katolikusok lélekszámát. 1823-ban Szépvíz 1952, Szentmiklós 915, Borzsova pedig 360 római katolikus lelket számlált (Gál, 2017, 91.).

Amint korábban láthattuk, a római katolikusok kápolnáján kívül valóban volt a faluban még két katolikus templom és plébánia, és amint a 19–20. századi forrásokból kitűnik, a három plébános szükség esetén valóban gyakran kisegítette egymást a pasztorációs feladatok terén. A szépvízi római katolikusok ennek ellenére a továbbiakban is törekedtek a filiális helyzet megszüntetésére, ennek tárgyalása előtt azonban szót kell ejtenünk a helyi görögkatolikus egyházközségről is, mivel – különösen a 20. század elején – olyan fontos folyamatok és események zajlottak a községben, amelyek mindkét egyházat érintették.

A csíkszépvízi görögkatolikus egyházközség a sematizmusok szerint *parochia antiqua*, az első kis fatemplomot a 18. század első felében építették a hívek. Az egyházközséghez tartozott filiaként számos környékbeli csíki falu, valamint néhány havasi település is. A filiák száma a korábban is idézett 18. század végi összeírás szerint akkoriban 13 volt, az azonban sajnos nem derül ki a forrásból, mely települések voltak ezek. A 19. században keletkezett görögkatolikus egyházmegyei sematizmusok alapján azonban részletesebb képet kapunk a filiákról. 1835-ben a filiák száma 6 volt, majd ez folyamatosan emelkedett egészen 1891-ig, amikor elérte a 21-et.[31]

A csíki filiák egy részében (Ajnád, Csíkborzsova, Csíkszentmiklós, Csíkszereda, Csobotfalva, Görcsfalva, Taploca, Vacsárcsi, Várdotfalva) a 19–20. század nagy részében gyakorlatilag nem is éltek görögkatolikusok, csak néhány évben jeleznek a sematizmusok pár személyt vagy családot. A filiák egy másik csoportjában (Csíkdelne, Csíkrákos, Csíkszentmihály, Madéfalva) nagyjából stabil létszámú, vagy az idők során lassan, de folyamatosan csökkenő kisebb, 20–40 fős görögkatolikus közösségeket találunk. Egy harmadik csoportba pedig az ennél valamivel nagyobb, 60–80 főt számláló, esetenként a 100 főt is elérő közösségek (Csíkcsicsó, Csíkcsomortán, Csíkpálfalva) tartoznak. A csíki falvakban – beleértve magát az anyaközséget is – tehát a többséget alkotó római katolikusok mellett csak viszonylag kisszámú görögkatolikus élt, az anyaközség templomán kívül a többi településen görögkatolikus templom sem volt. Ugyanakkor ezek a filiák Szépvíz nagyjából tíz kilométeres körzetében helyezkedtek el, így az itt élőknek viszonylag könnyen elérhető volt papjuk, templomuk.

Egészen más volt a havasi filiák (Lóvész, Kostelek és Bükklok) helyzete. Mindhárom település a 18. században keletkezett ún. telepítvényes falu.[32] Lóvészt a Csíkszentmihály havasi birtokaira telepített románok lakták (Szőcs, 1999, 125–126.), Kostelek és Bükklok az ún. Negyedfél-megye havasán[33] és a csíkszentmiklósi megye

[31] A filiákról és a hívek számának 19–20. századi változásairól lásd a 2. és 3. számú mellékletek táblázatait!

[32] A telepítvényes jogállás lényege, hogy a havasi területekkel rendelkező megyék vagy magánbirtokosok jobbágyokkal, zsellérekkel kötöttek szerződést, amelynek értelmében évente fizetendő járadék (taxa) fejében használatra átengedtek nekik bizonyos területeket. A korábban lakatlan erdőségekben megtelepedő embereknek a megélhetésük alapját jelentő állattartáshoz elengedhetetlen volt az erdőirtás, a legelők, kaszálók létrehozása. A havasait bérbeadó tulajdonos tulajdonképpen ugyanebben volt érdekelt: a telepítvényesek szerződésben vállalt feladata az erdők irtása, a bérbe vett területek megtisztítása és tagosítása – kaszálók, kertek kialakítása – volt (Balás, 1935, 6–7.; Bárth, 2005, 2006; Takács, 2018, 60–62.).

[33] Negyedfél-megye havasát Pálfalva, Delne, Csomortán, Csobotfalva Szentlélek, Mindszent és Menaság falvak birtokolták. Bővebben lásd: U. Kerékgyártó, 1992, 5–46.

havasi birtokain jött létre, az első betelepülők egy része moldvai román pásztornépesség lehetett, más része a csíki, kászoni, gyimesi településekről érkező (gyakran szintén román eredetű, korábban betelepült) népesség. Bükklok részben az Felső-Fehér vármegyei Pálosról települt (Ilyés, 1998a, 286., 2003a, 14–19.; Szőcs, 1999, 125.; Takács, 2001, 30–69., 2018, 61., 64–72.). Ezek a települések a 19. században jóformán homogén, és folyamatosan növekvő számú görögkatolikus lakossággal rendelkeztek, egyúttal ezek voltak a legnépesebb filiák is. Az egyházmegyei sematizmusok alapján a szépvízi egyházközség híveinek nagyobb részét – a 19. század második felétől kezdve legalább a felét – Lóvész és Kostelek népe tette ki.

Mindemellett azonban mindhárom település az anyaegyháztól távol, nehezen megközelíthető helyen feküdt, így az itt élők lelkigondozása meglehetősen esetleges volt a korszakban. Templom a 19. század végéig egyik faluban sem volt, és a gazdasági, időjárási és útviszonyok miatt a helyieknek is ritkán nyílt módja arra, hogy az anyaközség templomát felkeressék. A havasi filiák pasztorációs viszonyairól némileg részletesebb képet kaphatunk azokból a levéltári dokumentumokból, amelyek a kostelekiek templomépítéséhez kapcsolódnak:

1872-ben a kosteleki hívek templomépítésre szánták el magukat, erre vonatkozó kérésüket a szépvízi görögkatolikus plébános tolmácsolta a balázsfalvi érsek felé. A levélből megtudhatjuk, hogy a kostelekiek – bár nagyon fontos számukra a vallásosság – az anyaegyháztól való távolság és a sokszor veszélyes, járhatatlan utak miatt többnyire csak évente kétszer, húsvétkor és a templombúcsú alkalmával tudtak Szépvízen szentmisén részt venni. Emiatt a faluban élő 30 család úgy döntött, hogy közös erővel templomot építenek. Egyúttal kérték, hogy a szépvízi görögkatolikus plébános minden harmadik, negyedik vagy ötödik vasárnap (tehát nagyjából havi rendszerességgel), továbbá a templom védőszentjének ünnepén és pünkösdkor mutasson be liturgiát, illetve betegség vagy halál esetén is végezze el a szükséges szertartásokat. A kostelekiek ugyanakkor azt is leszögezték, hogy a templomépítéssel párhuzamosan nem kívánnak függetlenedni a szépvízi anyaegyháztól, sőt, ha ott bármilyen munkára vagy anyagi hozzájárulásra van szükség, abból is ki fogják venni a részüket (HMÁL 685/10, 16–17.).[34] Az érseki engedély még ugyanebben az évben megérkezett (HMÁL 685/10, 18.), a falu első, Oszlopos Szent Simeon tiszteletére szentelt kis fatemploma 1875-ben készült el (Schem, 1900, 339. Vö. Boar, 2001, 112.). A kostelekiek rendszeres lelkigondozása azonban a továbbiakban – amint azt látni fogjuk, egészen az 1940-es évekig – sem volt megoldott. Keresztelő vagy esküvő esetén a résztvevők többnyire gyalog, ritkábban lóháton vagy szekérrel tették meg a 18–20 kilométeres hegyi utat Szépvízre, a temetést végző papot pedig sok esetben kénytelenek voltak fogadott fuvarossal elhozatni a faluba.[35]

[34] A kérvényben szereplő utolsó kitétel 1872-ben nagyon is aktuális jelentőséggel bírt – talán éppen maga a kérvényt megfogalmazó Dobrán János plébános javaslatára került bele a levélbe – hiszen Szépvízen a 18. században épült, ekkoriban már nagyon szűkösnek bizonyuló görögkatolikus fatemplom helyett 1869-ben kezdték meg egy új, nagyobb, immár kőből készült templom építését. A pénzbeli hozzájárulás mellett az egyházközség népe önkéntes munkával is segítette az építkezést, ami végül 1879-ben fejeződött be (Boar, 2001, 112.; Gál, 2017, 298–299.).

[35] Az anyakönyvek (HMÁL 47/251, 252, 253) minden esetben tartalmazzák a keresztelést, esketést, temetést végző pap nevét, aki többnyire – bár nem kizárólagosan – a mindenkori szépvízi

Az eltérő pasztorációs ellátottság mellett fontos kiemelni, hogy a Csíkszépvízhez tartozó görögkatolikus filiákban a 19. század során nagyon különböző társadalmi, illetve akkulturációs[36] folyamatok játszódtak le. A csíki falvakban megtelepedett románság nagy része – csakúgy, mint a Székelyföld más részein[37] – a 19. századra magyar nyelvűvé vált,[38] és társadalmilag, gazdaságilag is teljesen betagolódott a többségi székely társadalomba, román eredetükre csak felekezeti különállásuk, adott esetben a nevük emlékeztetett (Ilyés, 1998a, 286., 1999, 6–9.). Az itt élő görögkatolikusok körében gyakoriak voltak a római katolikusokkal kötött vegyes házasságok (Ilyés, 1999, 8–9.), saját felekezetük viszonylag távol levő temploma helyett gyakran a helyi római katolikus templomot látogatták – előfordult, hogy kizárólagosan. 1911-ben például a csíkcsomortáni görögkatolikusok egy, az érsekhez írott kérelmükben (GyÉL püspöki iratok 28.6765/1911) úgy fogalmaztak, hogy a 8 km-re levő szépvízi görögkatolikus templomba nem tudnak eljárni, misét rendszerint a helyi római katolikus templomban hallgatnak, így gyakorlatilag megkeresztelésük óta a római katolikus vallásban nevelkedtek és azt gyakorolják.[39]

Ezzel ellentétben az anyaközségtől távol fekvő havasi településeken a 19. század végéig egyfajta elzárkózás volt jellemző: Lóvész, Kostelek és Bükklok sokáig erősen endogám közösségek voltak, csak az 1870-es évektől kezdett nőni az exogám – de egyelőre még csak szintén görögkatolikus felekkel kötött – házasságok aránya. Kostelekben és Bükklokon ez a század végére megváltozott, a két közösség kapcsolata minden szempontból megélénkült a környező gyimesi és csíki településekkel. Kostelek

görögkatolikus plébános volt. Ugyanakkor az is előfordult, hogy hirtelen bekövetkező halálesetnél egy-egy helyi, esetleg írni-olvasni tudó, vagy legalábbis a szertartásokat valamelyest ismerő „tudományosnak” kellett a temetésről, adott esetben a szükségkeresztelésről gondoskodnia. Vö. Takács, 2001, 71-73., 82-83. A Takács György által idézett egyik interjúrészletben az elbeszélő azt is megemlíti, hogy halál esetén sokszor a Szépvízen bejelentést tevő hozzátartozót kérte meg a pap, hogy temessék el nélküle az elhunytat, miközben az anyaközség templomában három napig harangoztak érte.

[36] „Az *akkulturáció* egy adott kultúrának más kultúrával való érintkezése nyomán bekövetkező változása, ahol társadalmi csoportok (népek, közösségek, egyének) a másik kultúrával való érintkezés révén átveszik annak kulturális elemeit és megváltoznak” (Ilyés, 1999, 17. 2. sz. jegyzet, kiemelés a szerzőtől. Vö. Ilyés, 1998a, 285.).

[37] Egyes székelyföldi területekre és településekre vonatkozóan lásd: Hermann, 1999 tanulmányait. Vö. továbbá Oláh, 1993, 1998.

[38] Ezt a 19. századi, anyanyelvre is rákérdező népszámlálások adatai is alátámasztják, hiszen a székely falvakban is magyar anyanyelvű görögkatolikusokat mutatnak ki – Szépvíz és Szentmihály kivételével. Előbbihez tartozott közigazgatásilag Bükklok és Kostelek, utóbbihoz pedig Lóvész, így a statisztikákban az adataik összevonva jelennek meg.

[39] Takács György egy csíkcsicsói asszony visszaemlékezését idézi, aki elmondta, hogy férje csak házasságkötése kapcsán tudta meg, hogy ő valójában görögkatolikus, az asszony családja pedig ennek hallatán aggályait fejezte ki, hogy egy román emberrel készül összeházasodni (Takács, 2001, 81.). Részben ez a jelenség szolgálhat magyarázattal arra is, hogy a népszámlálások és az egyházmegyei sematizmusok adatai helyenként jelentős különbségeket mutatnak az egyes településeken élő görögkatolikusok számát illetően: Utóbbiak a híveknek az adott egyházban nyilvántartott „hivatalos” számát hivatottak közölni, ám nem feltétlenül egyeznek az (elvileg) önbevalláson alapuló, és a hívek tényleges vallásos gyakorlatait és önbesorolását valamivel jobban tükröző népszámlálások adataival, és egyházjogi szempontból sem mindig korrektek. Vö. Ilyés, 1999, 8., 2003b, 23.

kiemelkedik a korszakban az exogám, vegyes rítusú házasságok számának növekedésével: jelentős volt a három gyimesi településről és Csíkmenaságról beházasodó – (részben) magyar nyelvű és római katolikus – személyek száma (Ilyés, 1998a, 287–289., 1999, 8–9., 2003a, 25.; Takács, 2001, 93.). Részben ennek eredményeként indult meg a közösségben az a nyelvváltási folyamat, amelynek nyomán a 20. század elejére már többé-kevésbé a magyar nyelv vált normává a faluban.[40] Ugyanakkor a beházasodó római katolikusok a pasztoráció megoldatlansága miatt, illetve közösség nagyobb részének rítusát követve vallásilag betagolódtak a helyi görögkatolikus egyházba.

A többségi társadalom részéről szintén egészen más megítélés alá estek a Csíkihavasok és a gyergyói határszél hegyi településein kompaktabb közösségekben élő görögkatolikusok és a székely falvakban a többségi magyarság között szórványhelyzetben élő társaik. Ezt fogalmazta meg például a korszakban Vitos Mózes csíkszentkirályi plébános, amikor Csíkszék 19. századi nemzetiségi viszonyainak tárgyalása kapcsán az itt élő románok két csoportjáról beszélt: „belföldiekről" és „határszéliekről". Előbbiek véleménye szerint a középkor óta a székely birtokosok által betelepített jobbágyok leszármazottai, akik bár vallásukra nézve görögkatolikusok, „már annyira elszékelyesedtek, hogy oláhul egy szót sem tudnak", a székelyekkel gyakran kerülnek házassági kapcsolatba, és teljesen magukévá tették a székely szokásokat, viseletet – emiatt pedig „rossz néven vennék, ha nem tartanók őket tiszta és jó székelyeknek". Velük ellentétben a havasi románok a határ melletti, elszórt, földrajzilag és társadalmilag elszigetelt településeken élő, pásztorkodó emberek, akik a plébános szerint „nemzetiségükhöz oly konokul ragaszkodnak, hogy oláhul beszélnek, teljesen oláh nemzetiségi módon élnek, viselkednek és a mi nyelvünket egészen ignorálják s ebből alig tudnak annyit, hogy megértsenek" (Vitos, 2003, 16–19., 42.).

Az ország más vegyes lakosságú területeihez hasonlóan a Csík vármegyei magyar és román világi és egyházi elitek között is (mind szimbolikus, mind gyakorlati síkon) felfokozott küzdelem zajlott a korszakban a helyi román, illetve román eredetű népesség nyelvi-nemzeti hovatartozása felett. Mivel a csíki falvakban élő román eredetű népesség nyelvi, kulturális asszimilációja a századforduló táján már teljesnek tekinthető (Ilyés, 1998b, 286., 1999, 6–9., 2005, 58–62., 2003a, 24–25.), ez elsősorban a határszéli, havasi településeken élőket érintette. A különböző közigazgatási átszervezések, új római katolikus egyházközségek és filiák szervezése,[41] a magyar tannyelvű állami iskolák létesítése (több esetben a görögkatolikus felekezeti iskolák rovására),[42] a felekezeti iskolák

[40] Emellett elsősorban családon belüli és liturgikus használatban megmaradt a román nyelv is. Vö. Ilyés, 1998a, 288., 1999, 9., 2003b, 25.

[41] Borszéken, Békásban és Gyergyóhodoson új egyházközséget, Bélborban új filiát hoztak létre (Ilyés, 2003b, 26.).

[42] A századforduló táján állami, magyar tannyelvű elemi iskolákat létesítettek a népszámlálások adatai szerint a román többségű etnikai zónába (vö. Ilyés, 2005c térképeivel!) tartozó Tölgyes, Bélbor, Gyergyóholló, Vasláb, Gyimesbükk, Rakottyás és Kostelek településeken (Ilyés, 2003b, 26., 2005c, 65–66., 2007b, 170.). A kostelekiek 1878 óta többször kérvényezték plébánosuk útján az egyházi hatóságoknál, hogy létesítsenek a faluban görögkatolikus felekezeti iskolát, erre azonban nem került sor (HMÁL 685/10, 30.)

magyarul oktatni nem tudó tanítóinak elmozdítása[43] mind a magyar elitek nemzetépítési törekvéseit, a helyi románság asszimilációját, nemzeti befolyásolását szolgálták. A népszámlálási statisztikák alapján úgy tűnik, mindez nagyban előmozdította a határszéli települések görögkatolikusainak nyelvváltását: az 1900. és 1910. évi adatsorokból látható, hogy lényegesen nőtt e települések korábban román anyanyelvűként összeírt lakóinak magyar nyelvtudása (Ilyés, 2005, 62–66.).

A helyi magyar hatóságok a korszakban élénk figyelemmel kísérték, és lehetőség szerint igyekeztek saját nemzeti céljaik szolgálatába állítani a csíki görögkatolikus papság tevékenységét is. Jellemző volt a „nem megbízható” papok államsegélyének megvonása, a sajtó pedig széles körű társadalmi nyilvánosságot biztosított a plébánosok tevékenységének, magyarsághoz való lojalitásának értékelésére.[44] A román fél ugyanakkor a görögkatolikus hívek nyelvváltását igyekezett megakadályozni vagy visszafordítani. Ennek érdekében, noha az érsekségen is tisztában voltak vele, hogy a magyar anyanyelvű hívek nem értik a román liturgiát, az egyház vezetése minden egyházközségben ragaszkodott ehhez.[45]

A csíki görögkatolikus papság ebben a kettős igazodáskényszerben igyekezett helytállni, ami miatt sok esetben egymással is konfliktusba kerültek. A román érzelmű papok a tevékenységüket elmarasztaló sajtóközleményekkel és a hatóságok retorzióival szembesültek. A magyarsághoz lojális társaik – akik közül többen magyarul prédikáltak, és lehetőségeikhez mérten a liturgiában is igyekeztek alkalmazkodni híveik anyanyelvéhez – a román egyházi vezetés ellenszenvét vívták ki. A korabeli csíki hírlapokban ilyen „hazafias” papként említik a a szépvízi plébánost, Gergely Györgyöt és fiát, a Gyimesbükkön szolgáló Gergely Viktort (Ilyés, 1999, 9., 2003b, 26., 2007b, 167., 173., 177.). [46]

A sematizmusok és a népszámlálások adatai alapján látható, hogy a székely filiákban élő görögkatolikusok száma – a legtöbb településen – a 19. századi első felében tapasztalható minimális növekedés után a század második felében, illetve a 20. század elején folyamatosan, és helyenként drasztikusan csökkent. Azokban a falvakban (például Csomortánban, Csicsóban és Pálfalván), ahol valamelyest nőtt a görögkatolikusok szá-

[43] Erre Gyimesbükkben és Lóvészen is volt példa. Az 1890-es évektől ráadásul a vármegyei hatóságok rendszeresen ellenőrizték a görögkatolikus felekezeti iskolák tanítóinak magyar nyelvtudását, amit az államsegély biztosításának feltételeül szabtak (Ilyés, 2005, 66., 2007b, 170.).

[44] Ezeket a törekvéseket, illetve a vármegyei elit és a görögkatolikus papság diskurzusát, a papság igazodáskényszereit és a „nemzetbeszéd” toposzait elemzi a korabeli sajtó alapján: Ilyés, 2007b.

[45] A korszakban keletkezett görögkatolikus sematizmusok sok esetben feltüntették a magyar, illetve kétnyelvű egyházközségeket. Erre utalnak ugyanakkor a hajdúdorogi egyházmegye létrehozása körüli vitákban a román egyháziak különböző nyilatkozatai is (Lukács, 2010, 76–77.). Csík vármegyében arra is volt példa, hogy – főként a román liturgikus nyelv erőltetése miatt – egy falu teljes görögkatolikus lakossága áttért a latin rítusra (Ilyés, 1998b, 95, 2005, 68–69., 2007a, 748–751.)

[46] A magyar érzelmű székelyföldi görögkatolikus papok többnyire magyar anyanyelvű, székelyföldi származású emberek voltak, akik gyakran római katolikus iskolákba jártak balázsfalvi szemináriumi tanulmányaik megkezdése előtt. Gergely Viktor egy 1940-es levelében nagyon szemléletesen írja le saját ambivalens megítélését és ebből adódó identitáskonfliktusát: míg a helyi székelység, illetve később hajdúdorogi paptársainak egy része oláhnak bélyegezte, a balázsfalvi papság és általában a románok székelynek csúfolták (GKPL I.1.a. 443/1942, szövegkiadása: Hámori, 2007, 201–206.).

ma a korszakban, a természetes szaporodáson felül akár házasság, akár más ok (például munkalehetőség) miatti beköltözéseket feltételezhetünk. A római katolikusokkal kötött vegyes házasságok ugyanakkor mindenütt a görögkatolikusok számát apasztották, hiszen ilyen esetben az asszony férje rítusára tért át, és gyermekeiket is az apa rítusára keresztelték (vö. Ilyés, 1999, 8., 2007a, 748.).

A székely falvakban élő görögkatolikusok körében a 19. század utolsó évtizedeitől egyre többször előfordultak ettől eltérő okokból bekövetkezett *rítusváltás*ok,[47] tehát a római katolikus rítusra való egyéni és csoportos áttérések. Mivel ehhez mindkét érintett püspök engedélyére – továbbá a Szentszék jóváhagyására – volt szükség, a görögkatolikus főpapok ennek megtagadásával próbálták híveiket egyházukban tartani. Ennek ellenére sokan mégis szabálytalanul rítust váltottak, sok esetben úgy, hogy a hatályos egyházi törvényeket kijátszva először a református egyházba iratkoztak át, vagy felekezetnélküliek lettek, majd néhány héttel vagy hónappal később kérték felvételüket a római katolikus egyházba (Ilyés, 1999, 9.).[48] Majláth Gusztáv Károly püspök igyekezett az egyházjogilag szabályos mederbe visszaterelni ezt a folyamatot, így először 1904-ben püspöki engedélytől tette függővé az ilyen személyek visszavételét az egyházba. 1905-ben pápai felhatalmazást kapott, hogy amennyiben a görögkatolikusokat „lelki eltévelyedés" fenyegeti a rítusváltoztatás kapcsán (azért, mert saját főpásztoraik nem adják meg nekik az engedélyt erre), felveheti őket a római egyházba a görögkatolikus püspök engedélye nélkül is (Marton, 1993, 172–173.; Lukács, 2010, 78.).[49] Néhány ilyen, püspöki engedélyért folyamodó kérvény a szépvízi filiák lakóitól is fennmaradt – ezek alapján némi rálátást nyerhetünk arra, milyen okok miatt akarták az itt élő görögkatolikusok egyre növekvő számban elhagyni rítusukat.

Antal József, majd utódja Kovács Mihály csíkcsicsói római katolikus plébánosok 1890-ben egymás után terjesztették fel püspökünknek annak a 15–20 helyi görögkatolikus családnak[50] az ügyét, akik a törvényt kijátszva próbálták megváltoztatni rítusukat: az év

[47] Az egyes egyházak közti eltérő egyházjogi viszony alapján megkülönböztetünk *rítus- és vallásváltás*t aszerint, hogy mely felekezetek között történik az áttérés. Mivel ugyanazon egyház két eltérő szertartásrendet követő ágát képezik, a római és a görögkatolikus felekezetek közti áttérést csupán *rítusváltás*nak, míg e két felekezet bármelyike és a Rómával nem egyesült ortodox egyház vagy bármely protestáns egyház közti konverziót *vallásváltás*nak nevezzük. MKL 2004, 632–634., Vö. Mirk, 2020, 213.

[48] Az 1868-as és 1895-ös állami törvények engedélyezték a vallás- és rítusváltást, sőt, a felekezetnélküliséget is. Ugyanakkor a Hitterjesztési Kongregáció 1903. évi utasítása alapján az ilyen esetekben a visszatérők erre vonatkozó külön püspöki vagy pápai engedély hiányában azt a rítust voltak kötelesek felvenni, amihez eredetileg tartoztak (Marton, 1993, 170.).

[49] Bár az 1918-as egyházi törvénykönyv a rítusváltoztatást továbbra is szentszéki engedélytől tette függővé, Majláth püspök gyakorlatilag 1928-ig élt felhatalmazásával. Ekkor az ügyben illetékes Keleti Kongregáció Románia pápai nunciusára bízta a rítusváltoztatások engedélyezését (Marton, 1993, 172–173.; Lukács, 2010, 78.; Mirk, 2020, 216–217.).

[50] Az 1890-es egyházmegyei sematizmus szerint ekkor 76 görögkatolikus élt Csíkcsicsóban, eszerint tehát az egész közösség rítusváltási szándékáról van szó. Kovács Mihály felterjesztésében ugyanakkor úgy fogalmazott, hogy a helyi a görögkatolikusok egy része kíván a római rítusra áttérni – valószínűleg ez a helyes, hiszen Csíkcsicsóban az 1896-os sematizmus szerint 76, később, az 1911-es sematizmus szerint még mindig 26 görögkatolikus élt.

elején mindannyian áttértek a református vallásra, majd néhány hónap múlva kérték felvételüket a római katolikus egyházba. Kovács Mihály plébános azt is hangsúlyozta, hogy a csicsói hívek mindannyian buzgó katolikusok, a római katolikus templomban korábban és most is rendszeresen jelen vannak (GyÉL püspöki iratok 28.1348/1890, 28.4439/1890). A püspök leiratában felhatalmazta a plébánost, hogy a csicsói híveket átvegye, az üggyel kapcsolatban azonban 14 évvel később, 1904-ben Gergely György csíkszépvízi görögkatolikus plébános panaszt tett saját érsekénél – éppen a korábban említett egyházi szabályozásra hivatkozva, amely szerint ilyen esetben a hívek csak eredeti rítusukba térhetnek vissza. Elpanaszolta ugyanakkor azt is, hogy ugyanilyen eljárás keretében a csíkdelnei római katolikus plébános négy,[51] a csíkrákosi esperes-plébános pedig nyolc görögkatolikus személyt vett át (GyÉL püspöki iratok 28.3502/1904). A római katolikus püspök válaszában mindezekre vonatkozóan kiemelte, hogy a 1890-ben még nem volt érvényben az említett egyházjogi szabályozás, 14 évvel később pedig amúgy is lehetetlen lenne a híveket a görög rítusba visszakényszeríteni, illetve szerinte ebben az esetben ismét reformátusok, vagy felekezetnélküliek lennének inkább. Mindezek miatt a görögkatolikus plébános panaszával kapcsolatban semmilyen intézkedést nem hozott (GyÉL püspöki iratok 28.5880/1904).

Az illetékes csíksomlyói plébános 1908-ban terjesztette a püspök elé 14 csíkcsomortáni görögkatolikus család (71 személy) kérelmét, miszerint rítust szeretnének változtatni (GyÉL 28.6616/1908). Mivel az ügy ekkor nem oldódott meg, 1911-ben a csomortáni hívek ismét kérést intéztek a főpásztorhoz átvételük tárgyában (GyÉL 28.6765/1911). Mindkét iratban részletesen megindokolták kérésüket. Eszerint görögkatolikus vallásukat sosem gyakorolták, hiszen az anyaközségtől való nagy távolság miatt oda templomba járni nem tudnak, ehelyett a csomortáni római katolikus szentmiséket látogatják. A görögkatolikus lelkésznek ennek ellenére kénytelenek megfizetni az adót, a szépvízi görögkatolikus felekezeti iskolába járó gyermekeik után pedig a tandíjat. Átvételük esetén – érveltek a kérelmezők – megszűnne a környezetük gúnyolódása is, akik vallásuk miatt oláhnak tartják őket, annak ellenére, hogy ők magyarnak tartják magukat. A püspök válaszában (GyÉL 28.6765/1911) arra utasította a híveket, hogy elbocsátásuk ügyében elsőként forduljanak saját érsekükhöz – a csomortániak azonban plébánosuk útján tudatták vele, hogy mivel az érsek hasonló esetekben tudomásuk szerint sosem adja meg az engedélyt, amennyiben nem veszik át őket a római katolikus egyházba, inkább reformátusok lesznek. Ennek ellenére később megpróbálták a hivatalos procedúra szerint a balázsfalvi érsek engedélyét megszerezni, aki azonban nem látta megfelelően indokoltnak, így nem engedélyezte a rítusváltást. Majláth püspök végül a Szentszéktől elnyert különleges felhatalmazása alapján engedélyt adott a csomortániak átvételére (GyÉL püspöki iratok 28.2349/1912).[52]

[51] A csíkdelnei római katolikus plébános a helyi Rutzuj család tagjainak ügyét a historia domusban is megörökítette. Leírása alapján a férfiak, miután a görögkatolikus egyházból kiléptek, majdnem egy évig felekezetnélküliek voltak, majd döntésüket megbánva kérték felvételüket a római katolikus egyházba (Mirk, 2020, 219–220.).

[52] A csíksomlyói historia domus vonatkozó bejegyzése mindezeken felül arról is tájékoztat, hogy a rítusváltási ügy miatt a csíksomlyói római katolikus plébános, és az itteni híveket eredetileg

Csíkpálfalván 1912-ben és 1913-ban két egyéni kérelmet nyújtottak be Majláth püspökhöz a latin rítusra való átvétel tárgyában. Sánta István – mivel a görögkatolikus érsek rítusváltását nem látta indokoltnak és nem engedélyezte – különleges püspöki engedéllyel nyert felvételt a római katolikus egyházba (GyÉL püspöki iratok 28.7228/1912). Péter Imre annak érdekében, hogy egy másik településen a római katolikus iskolában állást nyerhessen, engedélyt kapott saját érsekétől, így a szentszéki jóváhagyás után is áttérhetett a latin rítusra (GyÉL püspöki iratok 28.7712/1913, 28.8318/1913).

A szépvízi görögkatolikus egyházközség „székely" filiáiban tehát az I. világháború előtti évtizedben nagyon megfogyatkoztak a hívek. A havasi, kompakt görögkatolikus népességű filiákban ugyanakkor éppen ellenkezőleg: a hívek száma folyamatosan nőtt. Lóvészen a hívek és a szépvízi plébános kérvényei nyomán 1897-ben részben saját költségükön, részben érsekük anyagi támogatásával görögkatolikus felekezeti iskolát létesítettek (Schem, 1900, 339.; Ilyés, 2007b, 170.),[53] 1910-ben pedig templomot is építettek. (Schem, 1911, 120.). Bükklokán és Kostelekben, bár ezeknek a közösségeknek volt saját temploma, a pasztoráció továbbra is nagyon nehézkes és esetleges volt – amit a kostelekiek az 1910-es években a szomszédos Magyarcsügés és Gyepece[54] görögkatolikusaival összefogva önálló plébánia létrehozásával kívántak orvosolni.

Az érseknek címzett, 1911-ben keletkezett kérvényükben a három település egyháztanácsosai leírták, hogy a gyimesi anyaközségtől nagy távolságra fekvő csügési és gyepecei filiákba csak évente kétszer, vízkereszt táján és Szent Ilona ünnepén jár ki az illetékes görögkatolikus plébános. Az itt élő iskolás gyermekek az állami iskolában hitoktatásban nem részesülnek, és mivel az említett ünnepek alkalmával a házszentelés és a három falu – mivel az ünnepi szertartásokon a kostelekiek is részt vesznek – felnőtt lakosságának (ez idő szerint nagyjából 600 fő) gyóntatása és áldoztatása teljesen lefoglalja a plébánost, ő sem tud időt szánni erre, így a fiatalok szentgyónáshoz és áldozáshoz sem járulhatnak. A levél megfogalmazói azt is részletesen kifejtették, hogy a szépvízi anyakönyvezés,[55] illetve haláleset, keresztelő vagy házasság esetén az ilyenkor elengedhetetlenül szükséges fuvar jelentős pénzösszeget, sok időt és utánajárást követelnek, így nagyon megterhelőek a hívek számára. Ráadásul minden igyekezetük dacára is sokszor előfordul, hogy a haldoklókhoz nem sikerül idejében papot hozatni, így sokan nem részesülnek az utolsó kenet szentségében sem. Mindezek miatt a helyiek kérvényezték, hogy a három település önálló plébániává alakulhasson, helyben (Kostelekben vagy Magyarcsügésen) lakó görögkatolikus pappal, akinek eltartásáról a három falu lakossága anyagi lehetőségeihez mérten gondoskodna a papságnak járó államsegélyen felül (HMÁL 685/10, 76–77.)

pasztoráló szépvízi görögkatolikus plébános között meglehetősen heves vita bontakozott ki. Szintén itt olvasható, hogy mielőtt a hívek a püspöki engedélyt megkapták volna, 1912-ben először felekezetnélküliek lettek, majd a csíkszeredai szolgabíróságon bejelentették, hogy a csíksomlyói római katolikus egyházba lépnek be (Mirk, 2020, 220–221.).

[53] A szépvízi anyaközségen kívül az egyházközségben máshol nem volt görögkatolikus felekezeti iskola.

[54] A két település a gyimesbükki görögkatolikus egyházközség filiája volt.

[55] Közigazgatásilag Magyarcsügés és Gyepece is Szépvízhez tartoztak. Az 1894. évi XXXIII. törvénycikk értelmében 1895. október 1-től Magyarországon kötelezővé vált az állami anyakönyvezés.

Az önálló kosteleki vagy csügési plébánia létesítésének terve felsőbb egyházi körökben már egy évvel korábban, 1910-ben felmerült, a hárompataki falvakat pasztoráló csíkszépvízi és gyimesbükki lelkészek azonban hathatósan érveltek az elképzelés ellen – elsősorban az egyházközség korábban említett összetételéből adódó anyagi megfontolásokra hivatkozva. A kosteleki hívek elszakadásával – írta a szépvízi görögkatolikus plébános, Gergely György – az anyaegyház gyakorlatilag létjogosultságát és főként létalapját veszítené el, hiszen a Szépvízhez tartozó csíki falvakban a hívek száma igen kevés, jelentősebb számú görögkatolikus lakosság csak Kostelekben és Lóvészen van, a kántor és a pap bevételének kétharmad része a kosteleki filiából származik (HMÁL 685/10, 52.). Mindezek miatt a plébános egyáltalán nem támogatta az önálló kostelek-csügési plébánia létrehozását.

Fia, a gyimesbükki görögkatolikus plébános ugyanezen okokra hivatkozva foglalt állást az új plébánia létesítése ellen. Hozzátette ugyanakkor, hogy bár e települések lelkigondozása valóban sok nehézséggel jár, a csügési hívek önálló plébánia alapítására vonatkozó kérésükkel pusztán az éppen épülő gyimesbükki templom költségeiből rájuk eső rész megfizetésétől szeretnének mentesülni. Ezzel kapcsolatban azt javasolta az érsekségnek, hogy az új plébánia felállítása csak a már megállapított hozzájárulás megfizetése után történjen, egyúttal kérte feljebbvalóit, hogy személyes kiszállás során, vagy a két plébános útján inkább próbálják meggyőzni a híveket a korábbi egyházigazgatási állapotok fenntartásáról (HMÁL 685/10, 69–70.). Valószínűleg végül a fenti gazdasági megfontolások vezettek oda, hogy végül sem Kostelekben, sem Magyarcsügésen nem létesült önálló görögkatolikus plébánia.

Érdekes ugyanakkor a csügési és kosteleki hívek 1911-es kérvényének egy további pontjára kissé részletesebben kitérni. A levél megfogalmazói valóban panaszként említik a gyimesbükki templom építése kapcsán rájuk kirótt fejenként 20 koronányi hozzájárulást, és kérik e kötelezettség eltörlését, „*mi ha kedvezöen nem történnék, elszakadunk, romai kth. leszünk, hol semi féle rovatalal és előre nem látható, költségekel nem fognak megterhelni*”[56] – írják (HMÁL 685/10, 77.). A levélírók ezen felül úgy vélték, amennyiben a három település lakossága a csíkszépvízi római katolikus plébánia kötelékébe tartozna, a pap és a kántor javadalmazását, valamint a temetések, keresztelők, esketések alkalmával fellépő nagy összegű fuvardíjat Szépvíz község havasi birtokainak jövedelmeiből lehetne finanszírozni, így a havasi telepek lakói jelentős anyagi terhektől szabadulnának meg. A szépvízi és a gyimesbükki anyaegyházakat kétségkívül rosszul érintette volna a hívek tömeges áttérése, és véleményem szerint a levelet megfogalmazó kosteleki és csügési egyháztanácsosok éppen ezt próbálták kihasználni érvelésükben, amely azonban a körülmények ismeretében inkább csak fenyegetőzésnek, mint reális elképzelésnek látszik.

Amint arról már korábban szó esett, a szépvízi római katolikusok az 1860-as évektől több alkalommal megfogalmazták, majd a püspök elé terjesztették templomépítési tervüket, továbbá azt a szándékukat, hogy Szépvízen önálló római katolikus plébániát létesítsenek. Anyagi természetű problémák – illetve a Szentmiklóssal és Borzsovával

[56] A levéltári dokumentumok részleteit minden esetben az eredeti helyesírás és központozás megtartásával közlöm.

közösen bírt havasok jövedelmei, később az ezek megosztása feletti viták – valamint a szentmiklósi plébános ellenállása miatt a templomot csak 1891-re sikerült felépíteni, majd a szükséges berendezés és felszerelések beszerzése után 1897-ben szentelték fel.[57] Az anyaközséggel folytatott hosszas küzdelem eredményeképpen, valamint a Püspöki Hivatalhoz intézett sorozatos kérvények hatására ugyanebben az évben kihelyezett káplán került Szépvízre, az elszakadást ellenző szentmiklósi plébános halála után pedig 1901-ben önálló római katolikus plébánia létesült a faluban (Gál, 2017, 114–119.).

Az I. világháborút megelőző időszakban a templom, a paplak és a kántori lak fenntartása, továbbá a pap és a kántor megfelelő javadalmazása teljesen kimerítette az egyházközség anyagi lehetőségeit, ráadásul 1912-ben jelentős hiányt találtak az egyház pénztárában (Gál, 2017, 124–133.). Mindezek ismeretében valószínűtlennek látszik, hogy a fiatal szépvízi plébánia további 500–600 személy lelki gondozását el tudta és akarta volna látni. A fent idézett kérvényt megfogalmazó csügési és kosteleki hívek ráadásul abban is tévedtek, hogy áttérésük jelentős anyagi könnyebbséget jelentene: a szentmiklósi egyházközségben a személyi és dologi költségeket 1877 óta valóban bizonyos havasok erre a célra elkülönített jövedelméből fedezték, így a hívek semmiféle egyházi adót nem fizettek, ám ez csak a három falu birtokosságaiban jogosult személyekre vonatkozott (Balás, 1935, 7–10.).

A mindenkori szentmiklósi-szépvízi római katolikus papság ugyanakkor tisztában volt vele, hogy Kostelekben élnek római katolikusok, kis létszámuk és a település távoli, nehezen megközelíthető volta miatt azonban adminisztrálásukra és lelkigondozásukra egészen az 1930-as évek végéig nem történt kísérlet sem a szépvízi plébánosok, sem a közelebb fekvő gyimesbükki római katolikus plébánia részéről. Ezt a helyzetet írja le egy későbbi dokumentumban Gergely Viktor gyimesbükki görögkatolikus espere s édesapja, Gergely György idejéről szólva, aki 1878–1924 között volt csíkszépvízi görögkatolikus plébános (Véghseő, 2015, 25.):

> *„Az oda beszivárgott néhány rom. kath. is, mindig gör. kath. papok által lett ellátva a lelkiekben; mert az életveszélyes, nyaktörő utakon nem vállalkoztak a rom. kath. plebános urak arra,*

[57] A csíkszentmiklósi egyházközséget alkotó három falunak nagy kiterjedésű közösen birtokolt területei, elsősorban havasai voltak. Ezek egy részét az erdőirtást, új legelők feltörését vállaló csángóknak, románoknak adták bérbe. Az 1850-es években aztán az egyre emelkedő haszonbér fizetését a bérlők megtagadták, aminek nyomán egészen az 1870-es évek végéig húzódó pereskedés kezdődött a birtokos községek és a bérlők között – ez idő alatt pedig a havasi birtokok semmi jövedelmet nem hoztak. Ráadásul az 1873. évi XXII. tc. alapján a telepítvényesek az általuk használt birtokokat nagyon kedvező feltételekkel örökösen megválthatták, ami – bár az 1870-es években jelentős bevételt hozott, amit a szépvíziek templomépítésre fordítottak – hosszabb távon szintén jelentős jövedelem-kiesést jelentett. Az 1873-as közigazgatási törvény értelmében Szépvíz a felcsíki járás székhelye lett, emiatt a község kiadásai lényegesen megnövekedtek, ezek fedezésére a birtokosságok a községnek juttattak bizonyos havasi területeket. A közösen birtokolt havasokon Szépvíz ½, Szentmiklós és Borzsova ¼ – ¼ részben volt birtokos, így a közös pénztárhoz is ebben az arányban járult hozzá a három község. Érthető módon a szentmiklósi plébános emiatt is ellenezte az önálló szépvízi római katolikus plébánia létrehozását. A három község aztán az 1880-as években megosztozott az addig közösen birtokolt területeken, ám az egyházközségi pénztár továbbra is közös, az ehhez való hozzájárulás aránya pedig változatlan maradt. E problémák valamint a templomépítés részleteiről lásd: Balás, 1935, 6–10, 14-17; Gál, 2017, 91–113.

hogy oda belátogassanak. Ezen ok miatt az ott elhalt rom. kath. gyári munkásokat is, mindig a gör. kath. papok temették el. Jól emlékszem olyan kijelentéseire az ott illetékes rom. kath. plebános uraknak, – a melyeket a néhai apámhoz intéztek, hogy »eredj Gyurka! temesd el, mert ha az egész Kosteleket rám iratják, akkor sem megyek be oda.« És ezen nem is csodálkozom, mert például télen a mikor hófuvások vannak, csak 70 km.-es kerülővel lehet odajutni” (GyÉL püspöki iratok 13.1981/1941).

A Gyimesekből és a csíki falvakból házasság miatt vagy jobb megélhetés reményében Kostelekbe települő – az anyakönyvek tanúsága szerint a 20. század elején egyre növekvő számú (vö. Ilyés, 2003b, 25.) – római katolikusok tehát a pasztoráció megoldatlansága miatt, illetve közösség nagyobb részének rítusát követve vallásilag betagolódtak a helyi görögkatolikus népességbe. Nők esetében a helyi szokások a férj rítusának követését és a gyermekeknek az apa vallására való megkeresztelését feltételezték,[58] valószínűnek látszik azonban, hogy az ide költöző római katolikus férfiak is gyakran görögkatolikusként kerültek egyházi nyilvántartásba (vö. Ilyés, 2003b, 23.). A területileg illetékes római katolikus papság nem sérelmezte, sőt esetenként maga szorgalmazta a távoli települések görögkatolikus pasztorációját.

A I. világháborút megelőző időszakból még egy fontos eseménysort kell kiemelnem, amely elsősorban a helyi görögkatolikusok szempontjából volt meghatározó. 1912-ben 35 székelyföldi, többségében magyar anyanyelvű görögkatolikus egyházközséget – köztük a csíkszépvízit is – az ekkor létrehozott Hajdúdorogi Egyházmegyéhez csatoltak, így jött létre Székelyudvarhely központtal a Székelyföldi Vikariátus (Pirigyi, 1982, 130.; Gergely, 1991, 110.; Ilyés, 2007a, 738.; Lukács, 2010, 75–76.). A csíki sajtó a „magyarság győzelméről” cikkezett, az új püspökséget az itt élő görögkatolikusoknak a magyarság számára való „megmentése” miatt ünnepelte (Ilyés, 2007a, 740–742.). A román érsekség ezzel párhuzamosan az átsorolások sérelmes voltát igyekezett bizonyítani, székelyföldi papjait pedig arra ösztönözte, gyűjtsenek tiltakozó aláírásokat a román liturgikus nyelvhez ragaszkodó hívek körében (Niessen, 1991, 11.; Ilyés, 2003b, 26–27., 2007a, 743–745.). Elie Câmpeanu gyergyói esperes például a lóvészi és a kosteleki hívekkel akart aláíratni egy, a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez való csatolás elleni tiltakozást, amely azonban a magyar hatóságok fellépése miatt meghiúsult.[59] Az ehhez hasonló ese-

[58] Ilyés Zoltán megállapítása szerint: „A magyarországi egyházjog szerint a vegyes rítusú házasságokat mindig a menyasszony rítusa szerint kötötték meg, a születendő gyermekeket pedig mindig az apa rítusára keresztelték” (Ilyés, 2007a, 748.). Erdélyben a görög és a római rítusok kapcsolatára vonatkozó, 1873-ban megkötött Vancea-Fogarassy egyezmény a vegyes házasságok megkötését ehhez hasonlóan szabályozta, és feltételezte, hogy ilyen esetekben mindkét fél a maga eredeti rítusa papjának joghatósága alatt marad. A Gyimesekben – így valószínűleg Kostelekben is – azonban ettől némileg eltérően az volt a helyi gyakorlat, hogy vegyes rítusú házasságok esetén minden szolgálatot (esketést, keresztelést, temetést) a férj lelkésze végzett, és a görögkatolikus családokba beházasodó római katolikusokat gyakran görögkatolikusként adminisztrálták – ha egyházjogilag nem is történt meg a rítusváltás (GyÉL püspöki iratok 28.131/1944).

[59] Ilyés Zoltán teljes terjedelmében közli az említett tiltakozó irat magyar fordítását, illetve összefoglalja az eset helyi sajtóvisszhangját, és az állami szervek retorzióit is: Ilyés, 2007a, 743–747. James Niessen további 11, nagyrészt magyar nyelvű híveket tömörítő székelyföldi parókiáról tesz említést, amelyek tagjai kérvényezték, hogy kerüljenek vissza a balázsfalvi egyházmegyéhez (Niessen, 1991, 55.).

tekre reagálva a helyi világi elit igyekezett félreállítani a „nemzeti szempontból" aggályos, „oláh agitációval" vádolt görögkatolikus papokat,[60] a megüresedett parókiákra pedig a magyarsághoz lojális plébánosok kerültek.[61]

Az 1912-ben magalapított Hajdúdorogi Püspökség ambivalens fogadtatásán és a liturgikus nyelv problémájának megoldatlanságán kívül az I. világháború kitörése miatt sem tudta betölteni a neki szánt szerepet. Az 1890-es évektől meglévő és az egyházmegye megalapítása körül csúcsosodó ellentétek a csíki görögkatolikus papság sorain belül a háború alatt még inkább kiéleződtek: a román érzelmű papok több esetben üdvözölték az 1916-ban Erdélybe betörő román hadsereget, majd a visszavonuló román csapatokkal távoztak. Magyar érzelmű társaik közül sokan (köztük Gergely György szépvízi plébános is) családostól elmenekültek a betöréskor, később közülük többen arról számoltak be, hogy a katonaság parókiájukat feldúlta, ingóságaikat magával vitte. Néhány évvel később aztán az I. világháborút lezáró békeszerződések alapvetően átrendezték a politikai erőviszonyokat – az itt bemutatott vallási, illetve nemzeti alapú küzdelmek tehát új kontextusban folytatódtak.

Pasztorációs rivalizáció a római és görögkatolikus papság között (1920–1940)

Az I. világháborút követő hatalomváltás minden tekintetben felcserélte a korábbi szerepeket: Erdély Románia része lett, és az előző korszak magyarosítási tendenciáit ellensúlyozni kívánó román nemzetépítés kezdődött a térségben, aminek többek között a hitéletet is igyekeztek szolgálatába állítani. Az 1923-ban szentesített román alkotmány elvben biztosította ugyan a vallásgyakorlás szabadságát, ám csak az ortodox és a görögkatolikus egyházakat nyilvánította „román" egyházaknak – egyúttal jelezve azt is, hogy e két egyház tagjait az állam románoknak tekinti (Scheffler, 1942, 9.; Lukács, 2010, 72–73.)[62] Az új törvények nyomására Erdély-szerte nagy számban tértek át vagy vissza a görögkatolikus (és az ortodox) vallásra.

Az ekkor érvényben lévő egyházjogi szabályozás szerint a szertartásváltoztatást szentszéki engedélyhez kötötte az egyház, amelyet 1929-től kezdve az egyes országok pápai követei adhattak meg (Scheffler, 1942, 8.; Lukács, 2010, 78.). A román állam ezzel szemben különleges státust biztosított az ortodox és görögkatolikus egyházak tagjainak a többi felekezettel szemben, ráadásul a görögkatolikus vallást jogilag elkülönítette a többi katolikus rítustól, aminek következményeképpen a rítusváltás a továbbiakban vallásváltásnak minősült. Ennek formaságai is lényegesen megváltoztak: az áttérést a továbbiakban csak az anyakönyvi hivatalnak kellett bejelenteni, ami 30 napon be-

[60] Csík vármegyében például négy pap – köztük Elie Câmpeanu – ellen indult peres eljárás „nemzetiségi izgatás" miatt, egyúttal a papoknak járó államsegélyt is megvonták tőlük (GKPL I.1.a. 85/1912).

[61] Gergely Viktort például 1913-ban gyimesbükki rendes lelkésszé, később a csíki kerület esperesévé nevezték ki (GKPL I.1.a. 53/1913; GKPL I.1.a. 372/1917).

[62] Az 1928-as vallásügyi törvény – amely az ortodox egyházat uralkodó egyháznak, a görögkatolikust nemzeti egyháznak minősítette – ráadásul jelentősen megkönnyítette az áttérést ezekbe az egyházakba.

lül visszavonható volt, azután vált véglegessé (Scheffler, 1942, 9.; Lukács, 2010, 72–75.). A gyakorlatban a görögkatolikus papok nagy része ezeket az államjogilag áttért híveket – az egyházjog rendelkezésével ellentétes módon – saját híveinek tekintette. Vegyes vallású családokban a gyermekek vallásának megállapítása elvben az apa kizárólagos döntése lett, a gyakorlatban azonban sokszor előfordult az is, hogy bár az apa római katolikus volt, a hatóságok nem fogadtak el mást, csak „román vallásra” való bejelentést (Benkő, 2002, 16.; Lukács, 2010, 75.).[63]

A csíkszépvízi egyházközségben élő görögkatolikusok különbözőképpen viszonyultak a helyzethez: míg bizonyos településeken megnőtt a gazdasági vagy más megfontolásból a „román” vallást választók vagy megtartók aránya,[64] számos közösségben ekkor nyertek befejezést a korábbi időszak asszimilációs tendenciái – azaz voltak, akik a várható hátrányok ellenére is áttértek a római katolikus vagy református vallásra (Ilyés, 1999, 11.). Egy csíkszentmihályi férfi például 1932-ben arra hivatkozva kérte átvételét a római katolikus vallásra, hogy nem ismeri a görög liturgiát és soha nem gyakorolta, római katolikus hitoktatásban részesült és templomba is csak oda jár (GyÉL püspöki iratok 28.814/1932; 28.1081/1932). A helyi historia domus tanúsága szerint 1934-ben Csíkpálfalva teljes görögkatolikus közössége (67 fő) „*az év folyamán szabadakaratból, amit a felvett jegyzőkönyvek is bizonyítnak egyházilag is áttértek, illetve szertartást változtatva, róm. kath. lettek, annál is inkább, mert ők sohasem vettek részt más mint róm. kath. isteni tiszteletben*” (Mirk, 2020, 221.).

1923-ban új görögkatolikus egyházközséget szerveztek Csíkszeredában – ami addig maga is Szépvíz filiája volt, mindössze három-négy hívővel –, és a szépvízi filiák közül ide sorolták át Csomortánt, Csobotfalvát, Pálfalvát, Taplocát, Várdotfalvát, 1929-ben pedig Csíkcsicsót és Madéfalvát is. Mindennek következtében a csíkszépvízi görögkatolikus egyházközség hívei közül gyakorlatilag csak a havasi filiákban lakók maradtak meg.

Ezekben a közösségekben két ellentétes irányú folyamat bontakozott ki a korszakban. Lóvészen és Bükklokon erősödött az endogámia, Lóvészen vegyes rítusú házasság az 1921–1930 közötti időszakban egyáltalán nem volt. Ez egyrészt erősítette a román nyelvi normát ezekben a közösségekben, másrészt mindkét település továbbra is nagyjából homogén görögkatolikus népességgel rendelkezett. Az anyakönyvek tanúsága szerint ezzel ellentétben Kostelekben 1921–1930 között jelentős volt a vegyes rítusú, exogám házasságok aránya, illetve a korábbi időszakhoz képest megnőtt a településen

[63] Ezt a gyakorlatot tükrözik a szépvízi római katolikus plébános panaszai is. Egy 1941-es dokumentumban például így írt a törvénytelen eljárásokról felettesének: „Latin ritusu apának és görög ritusu anyának gyermekeit, – akiket az állami anyakönyv mindenkor görögkatolikusoknak tüntetett fel, – nemcsak elfogadta keresztelésre, hanem egyenesen magának is követelte.” György Lajos gyimesbükki római katolikus plébános 1937–1939 között 62 olyan esetet jegyzett fel, amikor az állami anyakönyvi hivatal a szülők kifejezett kérése ellenére is görögkatolikusnak anyakönyvezte a római katolikus gyermekeket (GyÉL püspöki iratok 28.208/1941.)

[64] A népszámlálási adatokból és az egyházmegyei sematizmusokból látható, hogy bizonyos településeken az 1920-as, 1930-as években ismét megnőtt a görögkatolikusok száma, sőt, néhány faluban – például a vasút révén számos embernek állami munkát biztosító Madéfalván és Lóvészen – ortodoxok is megjelentek a statisztikákban.

belüli vegyes rítusú házasságok száma, ami a helyi, rítusához ragaszkodó római katolikus népesség számbeli gyarapodását jelzi (Ilyés, 1999, 12., 2003a, 27.).[65]

Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a még megmaradt görögkatolikusok körében a vallás etnicizáló kategóriaként való értelmezése fokozottabban érvényesült a román impérium alatt, ami az 1930-as népszámlálás felekezeti és nemzetiségi statisztikáiban az általam vizsgált régióban is jól megmutatkozik: a Csíkszépvízhez tartozó, az 1910-ben magukat magyar anyanyelvűnek valló görögkatolikusok nagy részét román anyanyelvűként és román nemzetiségűként regisztrálták (vö. Ilyés, 1999, 12., 15., 2003a, 27–28.).

A háború után a fiatal szépvízi római katolikus egyházközség lelki és anyagi tekintetben is rohamosan fejlődött. Felépültek az új papi és kántori lakások, a háború alatt rekvirált harangok helyébe a közösség újakat vásárolt, számos vallásos egyesület alakult, a plébános missziókat szervezett híveinek (Gál, 2017, 143–149.). 1934-ben a közösség első plébánosa, Kovács Mihály nyugállományba vonult, helyét 1936-tól Timár Sándor vette át – aki folytatta elődje szervező munkáját, számos új ájtatossági formát vezetett be a közösségben, lelki napokat, missziókat, zarándoklatokat szervezett, rendbe tette az egyházközség anyagi ügyeit, és folyamatosan építette-szépítette a templomot is. A fennálló politikai helyzetben kiemelten fontosnak tartotta a magyar nyelv és identitás ápolását, ezért a román tannyelvű állami iskolában „magyar tagozatot" szervezett, ahol a hittant és az írás-olvasást magyar nyelven tanulták a helyi gyermekek. Sokoldalú tevékenysége a hatóságoknak is feltűnt, így egyre többször ellenőrizték, majd többször törvényszék elé is idézték az évek során, előfordult, hogy papi államsegélyét is megvonták (Gál, 2017, 151–156.).

Az állami politika megváltozott céljai és a felek új pozíciói számos konfliktushoz vezettek a csíkszépvízi római és görögkatolikus plébánosok között is. Az 1930-as években kezdődött el egyfajta *pasztorációs rivalizáció* a két plébános között, akik egészen az 1940-es évek végéig különböző érvekkel és vádakkal igyekeztek a hívek egyik vagy másik oldalhoz való tartozásának az egyházi és állami hatóságoknál is érvényt szerezni.

Korábban is szó esett róla, a korszakban keletkezett különböző peres dokumentumokban pedig számos elszórt adatot találhatunk arra, hogy a felekezetileg meglehetősen vegyes képet mutató Csíkszépvízen korábban a különböző egyházak együttélésének voltak bizonyos íratlan, a hivatalos szabályozástól olykor eltérő normái. A területileg igen nagy kiterjedésű szépvízi egyházközség híveinek ellátása gyakran meghaladta a plébánosok lehetőségeit, így előfordult, hogy a római, görög és örmény szertartású papok keresztelték, eskették és temették egymás híveit.[66] A római és görögkatolikus felekezet papjai kölcsönösen felkeresték egymást és az erre igényt tartó híveket az újévi házszentelések alkalmával, a vegyes házasságok és az ezekből született gyermekek vallásának kérdése pedig sok eset-

[65] Egyetértek Ilyés Zoltánnak azzal a megállapításával is, hogy a települési endogámia és a vallási exogámia összekapcsolódása az előző évtizedekben megkötött vegyes rítusú házasságokból született gyermekek egy részének római katolikus hitben való megkeresztelésére is utalhat (Ilyés, 1998b, 288.).

[66] Még a helyi lapok is megemlékeztek arról, hogy Gergely György görögkatolikus plébános kifejezetten jó viszonyt ápolt örmény katolikus társával, Fáraó Simonnal, aki szükség esetén gyakran keresztelte, eskette, temette a görögkatolikus híveket, amikor papjuk távol volt a filiákban (Ilyés, 2007b, 173.; Gál, 2017, 298.).

ben nem az egyházi vagy állami formák, hanem a hívek és a két plébános megegyezése alapján rendeződött. E sajátos, évtizedek óta működő pasztorációs gyakorlatok az 1930-as évek második felében komoly konfliktusokhoz vezettek: a helyi római és görögkatolikus papok számos kérdésben pereskedésig fajuló ellentétbe kerültek egymással.

Ez egyfelől nem függetleníthető a plébánosok személyiségétől, hiszen a forrásokból kitűnik, hogy az 1929-től Szépvízen szolgáló Avisalon Costea és az 1936-ban Csíkszépvízre érkező Tímár Sándor mindketten agilis, ambiciózus, ráadásul erősen nemzeti beállítottságú emberek voltak. Másfelől – és elsősorban – e viták a korszak politikai légkörének következményei voltak: a „magyar”, tehát kisebbségi vallás papja úgy érezte, defenzívába kényszerül a románosító államhatalommal és a kivételezett helyzetben lévő görögkatolikus egyházzal szemben, meg kell védenie, sőt, „vissza kell szereznie” híveit.

Kettejük vitái leginkább a Csíkszépvízhez tartozó filiák lakóiról szóltak, hiszen az anyaközségben és a környező székely falvakban eleve kisebb számú görögkatolikus élt, akik ráadásul – a korábban vázolt okokból – többnyire már áttértek a római rítusra, míg a havasi telepeken élők ragaszkodtak vallásukhoz, sőt (elsősorban a római katolikus pasztoráció megoldatlansága miatt) gyakran az ide költöző római katolikusok is görög rítusúvá lettek.[67] A szorosan vett helyi ügyek mellett ezért a két plébános ellentétei elsősorban a filiák pasztorálása, illetve főként az ún. *elkeresztelések*[68] körül csúcsosodtak ki.

A filiákban élő római katolikusok elhanyagolt helyzetére elsőként György Lajos gyimesbükki római katolikus plébános hívta fel paptársa figyelmét. 1937–1938-ban több olyan konkrét esetről számolt be az illetékes szépvízi plébánosnak, amikor római katolikus hívek a lelkigondozás hiánya miatt váltak – olykor tudtukon kívül – görögkatolikusokká, és kérte, „kegyeskedjék ügyelni az elszéledt hiveire is” (CSP 54/1937; CSP 329/1938) 1939-ben Tímár Sándor a következőképpen számolt be a Szépvízhez tartozó havasi telepek helyzetéről:

> *„Szépvíz politikai községhez tartoznak a gyimesi völgyekben levö némely telepek: Bükkloka, Kostelek, Csügés, melyeknek román lakossága közé bekerül házasság révén néhány Felsöloki, vagy gyimesi csángó, akik régebben csak gyakorlatilag, de mióta az állami törvények megengedik államilag is a gör. kath ritusra mennek át. Hogy a még meglevö hiveinket számba vegyem, – miután ezek a telepeken lakók idáig soha semmi adminisztrálásban nem részesültek, – az idén házszentelni voltam náluk”* (CSP 44/1939).

A három havasi település, köztük Kostelek lakóinak többségét tehát a plébános románnak tartotta, és a közéjük beházasodó néhány római katolikus gyimesi csángó hosszú évtizedek óta – egyébként a mindenkori szépvízi római katolikus papság tudtá-

[67] Ennek tükrében érdekes adat, hogy az 1910-es népszámlálás során 50 római katolikust írtak össze Kostelekben, az 1932-es görögkatolikus sematizmus szerint pedig 48 római katolikust élt a faluban (Schem, 1932, 103.).

[68] „Az elkeresztelés szoros értelemben véve a vegyes házasságban élő szülők gyermekeinek a »nem nemet követ« elvvel ellenkező keresztelése” (MKL 1997, 47.). Mivel Kostelekben ezt az elvet amúgy sem követték a vegyes házasságból született gyermekek keresztelésénél, esetünkben ez a kifejezés inkább tágabb értelemben utal arra, amikor a keresztelést (illetve esketést, temetést) olyan felekezet papja végzi, aki az érvényben lévő egyházi és/vagy állami törvények alapján nem jogosult erre.

val – zajló, olykor hivatalos, máskor inkább csak gyakorlati értelemben vett rítusváltását sérelmezte. A továbbiakban a plébános ezért igyekezett ezeket a latin rítusú egyház képviselői által addig elhanyagolt híveket lelki gondozása alá venni, vagy legalábbis regisztrálni. Későbbi beszámolói szerint ez magyarosító, így államellenes cselekedetnek minősült az akkori államhatalom és a görögkatolikus egyházi hatóságok szemében, így a helyi görögkatolikus pap feljelentései nyomán 1937-ben „jogtalan népösszeírás", 1938–1939-ben „vallási ténykedés bitorlása", 1939–1940-ben pedig „titkos gyűlésezés" miatt helyezték őt vád alá (GyÉL püspöki iratok 10.1021/1940). Részletes dokumentáció csak az 1939-es házszentelési és elkeresztelési vitákról maradt fenn.

1939. január 8-án a csíkszépvízi római katolikus plébános az egyházközségéhez tartozó Bükklok filiában házszentelést végzett néhány görögkatolikus családnál. Avisalon Costea szépvízi görögkatolikus plébános – aki a bükkloki görögkatolikus híveket is pasztorálta – emiatt feljelentést tett ellene, amelyben sérelmezte, hogy a római katolikus pap ez irányú tevékenységére nem volt szükség, hiszen ő már elvégezte a házszentelést ezeknél a családoknál, ráadásul paptársa nem is jelentette neki a házszentelés tényét. Bepanaszolta továbbá Tímár Sándort a görögkatolikus egyház gyalázása miatt, mivel értesülései szerint a bükkloki híveknek azt mondta: mindegy, a templomba mennek, ahol román nyelven folyik a szertartás, vagy egy istállóba, hiszen a nyelvet egyik helyen sem értik.[69] Az ügyészség megállapította, hogy utóbbi vád nem tényeken, pusztán a helyiek szóbeszédén alapult, sőt, maga a görögkatolikus plébános is bevallotta, hogy a kijelentés igazságtartalmáról nem győződött meg kellőképpen. Tímár Sándor elöljáróinak felterjesztett védekezésében ugyanakkor leírta, hogy még elődei idejéből származik az a hallgatólagos megállapodás, amely szerint a két plébános – úgy Szépvízen, mint a filiákban – minden évben kölcsönösen elment házszentelésre egymáshoz, illetve a másik felekezethez tartozó hívek közül azokhoz, akik az erre vonatkozó igényüket bejelentették, így ő is joggal tehetne panaszt a görögkatolikus lelkész ellen. (GyÉL püspöki iratok 28.208/1941). A római katolikus plébánost végül felmentették a vádak alól.

Mind az anyaközségben, mind a filiákban számos vitás ügy származott az ún. *elkeresztelések*ből is. Avisalon Costea több alkalommal tett panaszt amiatt, hogy a római katolikus plébános államjogilag görögkatolikus híveket esketett, keresztelt vagy temetett, míg Tímár Sándor az egyházjog rendelkezéseire hivatkozva védte saját álláspontját. Az ellentét ebben az esetben a román állami szabályozás és az egyházjog között fennálló lényeges különbségekből származott, és az adott helyzetben többnyire a görögkatolikus félnek kedvezett. A fenti esetek kapcsán leginkább azt kell kiemelni, hogy a távoli filiákban korábban bevett eljárásnak számító pasztorációs gyakorlatok a megváltozott politikai kontextusban visszaélésként jelentek meg, és mindkét plébános panaszt emelt miattuk. Avisalon Costea ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy ő kizárólag az állami bejegyzést veszi figyelembe a hívek rítusának megállapításánál (GyÉL püspöki iratok 28.658/1940; 13.1981/1941.).

Vele szemben Tímár Sándor a szépvízi római és görögkatolikus anyakönyvek összevetésével részletes kimutatásokat készített, majd ezeket elküldte feletteseinek annak bizonyítására, hogy a hívek egy részének nem csak a nevét románosították az évek

[69] Bár ez a vád később alaptalannak bizonyult, a megfogalmazás ugyanazt a nyelvi állapotot jelzi, amit korábban Kostelekre vonatkozóan láthattunk, ti. hogy a hívek egy része nem, vagy csak részben értette a román nyelvű görögkatolikus liturgiát.

során, hanem „*egész sorozata van azoknak az elkereszteltelteknek, akiknek egyházjogilag ró. kath.-nak kellene lenniük, de az állami anyakönyvezetö által gör. kat. vallásunak jegyeztettek be és akiket ezen a cimen gör. kat. pap keresztelt meg és ma az ö hiveinek tekint*”. (GyÉL püspöki iratok 28.208/1941.) Nem sokkal korábbi írásával – amelyben a szépvízi filiák kapcsán még csak az ottani román lakosság közé beházasodott néhány római katolikus szabálytalan rítusváltását panaszolta – összevetve különösen tanulságos, egyúttal a római katolikus egyház álláspontjának változását is jelzi, hogy az 1939. év végén már így fogalmazott: „*a fenti esetek és ezekhez hasonlóknak egész sorozata folyt és folyik a Szépvizi politikai községhez tartozó Bükkloka, Kóstelek, Csügés nevü telepeken.*” (GyÉL püspöki iratok 28.208/1941.)

A II. világháború előestéjén tehát a római katolikus egyház képviselői elkezdtek érdeklődni, sőt egyre fokozottabb figyelmet tanúsítani a havasi filiákban élő, viszonylag kisszámú, és elődeik által elhanyagolt római katolikusok iránt. Bár a rendelkezésemre álló adatok alapján ez nem jelentette azt, hogy az illetékes plébános tényleges lelki gondozásba vette volna a Csíkszépvízhez tartozó filiák híveit, de mindenesetre számon tartotta, sőt, a századfordulóig visszamenően dokumentálta a havasi telepeken élő római katolikusoknak legalább egy részét. Ugyanakkor – részéről egyelőre csak tervezett – pasztorálásuk ügyében hajlandó volt komolyan konfrontálódni a helyi görögkatolikus plébánossal.

Önkéntes és erőszakolt rítusváltások a „kis magyar világban” (1940–1944)

A két fél vitái teljesen új irányt vettek az 1940. augusztus 3-i bécsi döntés után, hiszen Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolása alapvető változásokat hozott nemcsak a két érintett állam, hanem az itt tárgyalt két felekezet életében is. A hatóságok intézkedései különösen érzékenyen érintették a székelyföldi görögkatolikusokat és ortodoxokat, mivel a hivatalnoki kar kritika nélkül „elfogadta azt a korábbi román álláspontot, mely azonosnak tekintette a vallást és a nemzeti hovatartozást” (Hámori, 2007, 196.; vö. Ablonczy, 2011, 140–141.). A megbízhatatlannak minősített görögkatolikusok számára gyakorlatilag vállalhatatlan lett felekezetük, aminek köszönhetően tömeges valláselhagyási hullám indult meg: a sok esetben kiutasítással megfenyegetett hívek nagy része a római katolikus vallásra tért át. A román éra alatt történt rítus- és vallásváltoztatásokat érvénytelennek tekintették (Ilyés, 2003a, 29.), ugyanakkor 1942-ig érvényben maradt a korábbi román vallásügyi törvény (Scheffler, 1942, 11.) – a rítusváltás maga tehát meglehetősen egyszerűen ment.

A csíkszépvízi görögkatolikus plébános, Avisalon Costea 1940 tavaszán Vaslábra, később – számos görögkatolikus és ortodox paphoz hasonlóan – Romániába távozott (GyÉL püspöki iratok 28.208/1941),[70] így a csíkszépvízi görögkatolikus plébánia hosszú időre betöltetlen maradt. A papi teendőket ezért a következő években a gyimesbükki Gergely Viktor látta el lehetőségei szerint – bár számos paptársával együtt ő is nagyon nehéz helyzetbe került a magyar hatalomátvétel után.

[70] Iuliu Hossu kolozsvár-szamosújvári püspök korabeli adatai szerint 1940 decemberére a Csík vármegyei görögkatolikus plébániák kétharmada pap nélkül maradt (GyÉL püspöki iratok 14.537/1941).

Az ország más részeihez hasonlóan 1940 őszétől a Csík vármegyei görögkatolikusok is nagy számban tértek át a római katolikus vallásra.[71] Gergely Viktor elöljáróinak küldött jelentéseiben és leveleiben többször leírta, hogy amennyiben a rítusváltások a korábbi ütemben folytatódnak, „*az egész székelyföldi gör. kath. paróchiákból nem marad meg más, mint Vasláb, Gyimesbükk egy része, Szépvíznek három leányegyháza (Kóstelek, Lóvész és Bükkloka egy része)*" (GKPL I.1.a. 443/1942, szövegkiadása: Hámori, 2007, 204.) Aggodalmai nem bizonyultak alaptalannak, hiszen az 1941-es népszámlálás adatai alapján a Csík vármegyei görögkatolikus népesség az 1930-as állapothoz képest egyharmadára csökkent (1941 népszámlálás, 260.).[72] Csíkszépvíz községben szintén nagyon látványosan, 929-ről 240-re csökkent a görögkatolikus vallásúak száma (Ilyés, 2003a, 30., 48.) – az említett havasi filiákon kívül a csíki településekről tehát tehát jóformán eltűnt a görögkatolikus kisebbség.

Lóvésszel és Bükklokkal kapcsolatban nincsenek pontos információim, Kostelekre vonatkozóan viszont a források és a visszaemlékezések elég pontosan kirajzolják, hogyan folytatódott a magyar hatalomátvétel után a két katolikus egyház papjainak korábban megindult küzdelme. A részben román anyanyelvű és nagyrészt görögkatolikus vallású kosteleki lakosság a karhatalom rendkívül erélyes diszkriminatív intézkedéseivel szembesült. A faluba telepített csendőrség és katonaság a kezdetektől gyanakvással tekintett az itteniekre: románoknak, ennél fogva pedig megbízhatatlannak tartották őket. Sokak számára meghatározó élmény ezzel kapcsolatban, hogy a magyar katonák bevonulásától kezdve „román szót nem lehetett hallani" a faluban – a katonaság és az iskola tanítója ugyanis megkövetelték, hogy helyiek kizárólag magyarul beszéljenek. A megváltozott politikai erőviszonyok és a románellenes közhangulat legdrasztikusabb következménye azonban a helyi görögkatolikusok tömeges rítusváltása volt. A levéltári adatok alapján a lakosság nagy része 1940. október–november hónapokban bejelentette a római katolikus rítusra való áttérését az állami hatóságok felé (GyÉL püspöki iratok 10.1021/1940; GyÉL püspöki iratok 28.658/1940; BMÁL 329/2457).

Tímár Sándor csíkszépvízi római katolikus plébános az impériumváltás után határozottan kezébe vette a szépvízi filiák lelki gondozásának ügyét. Mivel ő maga az anyaegyház híveinek ellátása mellett nem tudta vállalni a 24 km-re fekvő Kostelek pasztorálását, 1940. november első napjaiban a csíksomlyói ferences házfőnököt kérte meg, küldjön valakit kisegítésre. A plébános még októberben, az iskolai beiratkozások felekezeti adatait látva (19 római katolikus vallású gyermek Kostelekben, 21 Magyarcsügésen) döntött úgy, hogy pontosabb felmérést készíttet a filiákban élő római katolikusok számáról. Az összeírást P. Sebestyén Benjamin ferences szerzetes végezte, és munkája „*rávilágitott arra is, hogy e telepeken még mindig 155 a latin ritusu hivek száma*" (GyÉL püspöki iratok 28.658/1940), ezen felül pedig „*87 kérte az utóbbi évtized alatt történt törvény ellenes*

[71] A székelyföldi rítusváltoztatási hullám által érintett településekről lásd Ilyés Zoltán térképét (Ilyés, 2005, 64.).

[72] A görögkatolikus papok Esztergomba küldött jelentéseiből ugyanakkor arra következtethetünk, hogy az áttérések zöme ezután, 1941 második felében és 1942 elején történt, ez a statisztika tehát még nem jeleníti meg az „1942-es terrorisztikus presszió hatására történt rítusváltoztatások eredményét" (Ilyés, 2003b, 30.; Hámori, 2007, 197.).

anyakönyvelési adatainak rom. kath. vallásura való helyesbitését” (GyÉL püspöki iratok 10.1021/1940). A fenti adatokra, illetve a helyi görögkatolikusok lelkész nélkül maradására hivatkozva a katonai parancsnokság november 7-én a szépvízi plébános kisegítőjeként P. Sebestyén Benjámint bízta meg Kostelek, Gyepece és Magyarcsügés lelki gondozásával (GyÉL püspöki iratok 28.658/1940).

Az atya egy püspökének küldött 1941-es beszámolójában Kostelekre vonatkozóan is nagyon hasonló tendenciáról, illetve személyes motivációkról számolt be, mint amiket a csíki falvak magyar nyelvű görögkatolikusai kapcsán már láthattunk: véleménye szerint a görögkatolikus hívek egy része azért „tódult” saját elhatározásából a magyar katonaság bevonulása után a római egyházba, mert kellemetlen volt számukra, hogy vallásuk miatt románnak tartja őket környezetük.

> *„Az fáj leginkább az Esperes Úrnak* [ti. Gergely Viktornak – Gy.E.], *hogy magyar gör. kath. hivei a magyarok bejövetelekor tömegesen tódultak a jegyző elé és mindnyájan róm. kath. ritusuakká jelentkeztek, hiszen a vallás ugyanaz, de ők nem akartak tovább »román valláson« – amint ők mondják – maradni. Mese beszéd az, hogy valaki kényszeritette őket”* (GyÉL püspöki iratok 13. 1981/1941).

Jóformán minden ezzel kapcsolatos beszámolóban szerepel ugyanakkor, hogy a rítusváltások zöme kényszerből, karhatalmi nyomásra történt, hiszen a görög rítusban megmaradni szándékozókat azzal fenyegették, hogy átteszik őket Romániába. Ennek köszönhetően Kostelekben 1940 őszén mindössze néhány olyan család maradt, akik nem iratkoztak át római katolikus vallásra. Ugyanakkor sokan a hivatalos forma ellenére továbbra is a görögkatolikus vallást érezték sajátjuknak. Gergely Viktor miséit nagy számban látogatták; a görögkatolikus rítusban megmaradt néhány család mellett esetenként egy-egy római katolikusnak átiratkozott család is vele kívánta megkereszteltetni gyermekét, vagy eltemettetni halottait, és egyesek csak nála gyóntak szívesen.

Timár Sándor 1940 decemberétől kezdve komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Kostelekben állandó római katolikus lelkészséget állítsanak fel.[73] Kérése természetesen találkozott a magyar nemzetpolitika aktuális céljaival (ami különös figyelmet fordított a szórványokra és a határszéli közösségekre), így a kostelekiek „vallási és faji szempontból való veszélyeztetettségére” való tekintettel 1942. január 1-től felállították a kosteleki kihelyezett lelkészséget (*expositura*) (GyÉL püspöki iratok 32.778/1942), amelynek vezetésével P. Sebestyén Benjámint bízta meg a püspöki helytartó.

Mindezt természetesen a székelyföldi görögkatolikus hívek összességéért, de különösen saját Csík vármegyei híveiért aggódó gyimesbükki plébános, Gergely Viktor sem hagyhatta szó nélkül: 1940 novemberétől sorozatos panaszleveleket intézett elsősorban a római katolikus püspöki helytartóhoz, de olykor saját feletteseihez is a környezetében

[73] Érdemes kiemelni ezzel kapcsolatban a megváltozott politikai helyzet nyomán a kosteleki hívekről szóló diskurzus átalakulását: korábbi panaszaihoz képest az 1940-es évek elején a plébános már úgy érvelt, hogy a kosteleki görögkatolikusok nagy része a székely falvakból származó, magyar eredetű személy, akik a római katolikus pasztoráció nehézségei folytán, illetve a görögkatolikus papok jogtalan elkeresztelései, átírásai miatt váltak az idők során görögkatolikussá (GyÉL püspöki iratok, 28.658/1940.; GyÉL püspöki iratok, 10. 1021/1940).

zajló atrocitások és erőszakos átiratások és a görögkatolikus templomok jogtalan használata miatt (GyÉL püspöki iratok, 28.658/1940.; GyÉL püspöki iratok 28.3515/1942.; GyÉL püspöki iratok, 14.537/1941.; GyÉL püspöki iratok, 32.68/1943.). A római katolikus egyházi vezetés az adott történelmi körülmények között igyekezett körültekintően, és a görögkatolikus egyház tagjainak nehéz helyzetére való odafigyeléssel eljárni: saját papjaikat az érvényben lévő egyházi törvények betartására figyelmeztették, körlevelek, rendelkezések sorában tiltották a tömeges rítusváltásokat, és alaposan kivizsgáltatták a görögkatolikus plébánosok panaszait.

A hívek nagy részének rítusváltását azonban ekkor már nem lehetett megakadályozni, különösen a csíki falvakban, ahol már az I. világháború előtt is a legtöbben szabadulni igyekeztek „román vallásuktól" – és a „román világ" diszkriminatív intézkedései, bár időlegesen lelassították ezt a folyamatot, végeredményben csak további ellenállást szültek a hívek körében. Kostelek és a hasonló helyzetű havasi filiák ügye éppen amiatt vált központi fontosságúvá, mert a görögkatolikus papság is érezte, kizárólag ezeken a településeken tudják megtartani híveiket, illetve megőrizni pozícióikat. Az egyházi-politikai erőviszonyok azonban hamarosan ismét gyökeresen megváltoztak, hiszen a II. világháború végével Észak-Erdélybe visszatért a román közigazgatás.

Végül – görögkatolikusok nélkül

A háború utáni évekre a csíki görögkatolikus plébániák híveinek csak nagyon csekély része maradt meg vagy tért vissza. A szépvízi filiák közül Lóvész és Bükklok lakossága a „magyar világ" idején is megmaradt görögkatolikusnak, a kostelekiek nagy része pedig 1945 tavaszán visszatért eredeti egyházába.[74] 1948-ban ismét drasztikus, és e közösségek vallási életét máig meghatározó esemény következett be: decemberben a román kormány rendeletileg felszámolta a görögkatolikus egyházat, egyúttal annak minden ingó és ingatlan vagyonát az ortodox egyháznak adta át. A szépvízi egyházközség ezen a ponton tehát megszűnt – az anyaegyház és a három legnagyobb filia templomai – és nagyrészt a hívek is – az ortodox egyházhoz kerültek. A havasi filiák görögkatolikus lakói választás előtt álltak. Lóvész és Bükklok esetében a közösség túlnyomó része ortodox lett (Ilyés 1999, 13.; 2003a, 30.), Kostelekben viszont a lakosság egyik fele a római katolikus, másik fele az ortodox vallást választotta, így a közösség vallási kettéosztottsága véglegessé vált.[75]

[74] Az érsekségről 154 család visszatérését jelezték, míg egy 1945 decemberében kelt római katolikus egyháztanácsi jegyzőkönyvben szűkszavúan csak annyit jegyez meg a ferences atya, hogy „a híveink egy része visszahúzódott a görög egyházba". A visszaemlékezések többségében 25–30 római katolikus rítuson megmaradt családot említettek a helyiek, valószínű tehát, hogy a lakosság nagyobbik része a görög rítusra való visszatérést választotta.

[75] Bár erre vonatkozó források híján a pontos számokat nem ismerem, a 20. század második felének népszámlálási adatait a római katolikus plébánián talált néhány plébánosi jelentés adataival összevetve elmondható, hogy 1948-tól napjainkig nagyjából fele-fele arányban oszlik ortodoxokra és római katolikusokra a kosteleki lakosság.

Mellékletek

1. A régi Csíkszék, a későbbi Csík vármegye déli része – pirossal Csíkszépvíz és a szépvízi görögkatolikus egyházközség filiái a 20. század elején[76]

[76] Takács, 2018, 25. átdolgozásával készítette: Zombory Andrea.

2. A csíkszépvízi görögkatolikus egyházközség, Csíkszépvíz anyaegyház és a filiák görögkatolikus népességének alakulása a görögkatolikus egyházmegyei sematizmusok alapján 1835–1890 között[77]

	1835	**1842**	**1865**	**1871**	**1876**	**1880**	**1886**	**1890**
Csíkszépvíz	17	21	28	40	20	22	45	54
Ajnád	-	-	15	25	15	14	12	8
Bükklok	-	-	16	25	30	28	41	39
Csíkborzsova	-	-	-	-	0	0	0	0
Csíkcsicsó	30	23	84	100	98	98	78	76
Csíkcsomortán	23	140	91	75	58	59	69	62
Csíkdelne	45	46	14	20	15	16	16	14
Csíkpálfalva	28	45	78	60	61	60	80	79
Csíkrákos	15	42	13	40	25	23	50	44
Csíksomlyó	-	-	-	20	8	6	5	6
Csíkszentmihály	-	116	103	40	18	19	45	44
Csíkszentmiklós	-	-	-	-	0	0	0	0
Csíkszereda	-	-	-	-	4	4	3	3
Csobotfalva	-	-	-	-	-	-	-	0
Göröcsfalva	-	-	-	-	0	3	0	0
Kostelek	-	-	108	150	180	184	215	234
Lóvész	62	48	186	225	250	252	283	271
Madéfalva	-	-	84	45	40	41	65	55
Pricskető	-	-	-	-	-	-	4	3
Taploca	-	-	-	30	2	2	0	0
Vacsárcsi	-	-	-	-	0	0	0	0
Várdotfalva	-	-	-	-	-	-	0	0
összesen (fő)	220	481	819	895	824	831	1011	992

[77] Schem, 1935, 154..; Schem, 1942, 164.; Schem, 1865, 119–120.; Schem, 1871, 117–118.; Schem, 1876, 122.; Schem, 1880, 264–265.; Schem, 1886, 269–270.; Schem, 1890, 252.

3. A csíkszépvízi görögkatolikus egyházközség, Csíkszépvíz anyaegyház és a filiák görögkatolikus népességének alakulása a görögkatolikus egyházmegyei sematizmusok alapján 1896–1932 között[78]

	1896	**1900**	**1906**	**1911**	**1923**	**1929**	**1932**	**1937**
Csíkszépvíz	53	30	39	38	38	42	59	70
Ajnád	8	5	6	4	-	-	-	-
Bükklok	40	48	47	56	68	75	83	93
Csíkborzsova	0	0	0	0	0	0	1	5
Csíkcsicsó	44	34	26	26	26	-	-	-
Csíkcsomortán	85	77	65	64	-	-	-	-
Csíkdelne	12	12	5	0	0	0	2	3
Csíkpálfalva	78	78	75	83	-	-	-	-
Csíkrákos	63	21	39	20	20	19	33	27
Csíksomlyó	7	7	6	1	-	-	-	-
Csíkszentmihály	40	25	24	34	38	62	59	76
Csíkszentmiklós	0	0	0	0	0	0	3	3
Csíkszereda	4	5	3	5	-	-	-	-
Csobotfalva	0	0	0	0	-	-	-	-
Göröcsfalva	0	8	5	0	0	0	1	1
Kostelek	298	288	293	410	485	420	575	677
Lóvész	304	289	289	333	393	396	458	519
Madéfalva	47	39	32	36	36	-	-	-
Pricskető	5	6	0	38	-	-	-	-
Taploca	0	0	0	0	-	-	-	-
Vacsárcsi	0	0	0	0	0	0	-	-
Várdotfalva	0	0	0	0	-	-	-	-
összesen (fő)	1088	972	954	1148	1036	1014	1274	1274

[78] Schem, 1896, 269–270.; Schem, 1900, 339.; Schem, 1906, 144.; Schem, 1911, 120.; Schem, 1923, 68.; Schem, 1929, 64.; Schem, 1932, 103.; Schem, 1937, 37.

4. Csíkszépvíz és a szépvízi görögkatolikus egyházközség filiáinak népessége nemzetiség, anyanyelv és felekezet szerinti megoszlásban a népszámlálások adatai alapján[79]

Csíkszépvíz

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	1899	22	1584	293[1]	-	-	-	22	0	1877	
1857	2013	-	-	-	-	-	-	181	0	1566	275[2]
1869	2397	-	-	-	-	-	-	262	0	1913	220[3]
1880	2334[4]	-	-	-	256	1927	151	288	0	1845	201
1890	2577	-	-	-	415	2097	65	434	0	1949	194[5]
1900	2811	-	-	-	435	2366	10	588	0	2178	45
1910	3078	-	-	-	92	2974	12	640	4	2386	48
1920	3246	569	2586	91	-	-	-	-	0	-	-
1930	3197	887	2208	102	779	2404	14	929	58	2099	111
1941	3466	120	3326	20	125	3323	18	240	12	3147	67

[1] Az egyéb nemzetiségűek örmények.
[2] Az egyéb felekezetűek örmény katolikusok.
[3] Az egyéb felekezetűek közül 205 örmény katolikus.
[4] Beolvadt Kostelek.
[5] Az egyéb felekezetűek közül 150 örmény katolikus.

[79] A következő táblázatokban szereplő adatok Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* című köteteinek javított és bővített online adatbázisából származnak: https://varga.adatbank.transindex.ro (letöltés ideje: 2020. augusztus 24.).
A táblázatokban az 1880-as népszámlálás eredeti adatsorai helyett a kiigazított verziót használtam. Mivel az eredeti közlésben a beszélni nem tudó gyermekeket nem számolták hozzá egyik csoporthoz sem, a kiigazított változatban a beszélni nem tudókat szétosztották az egyes anyanyelvek között azok számarányának megfelelően.

Ajnád[80]

Bükklok[81]

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1910	116	-	-	-	58	57	1	60	0	56	0

Csíkborzsova

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	505	0	505	0	-	-	-	0	0	505	0
1857	556	-	-	-	-	-	-	0	0	556	0
1869	545	-	-	-	-	-	-	0	0	545	0
1880	553	-	-	-	0	542	11	11	0	542	0
1890	516	-	-	-	0	516	0	0	0	516	0
1900	600	-	-	-	0	600	0	0	0	600	0
1910	639	-	-	-	0	639	0	0	0	639	0
1920	728	64	648	16	-	-	-	-	-	-	-
1930	723	1	705	17	0	709	14	4	1	704	14
1941	805	0	805	0	0	805	0	0	0	803	2

Csíkcsicsó

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	1705	63	1551	91	-	-	-	63	0	1635	7
1857	1717	-	-	-	-	-	-	0	0	1714	3
1869	1783	-	-	-	-	-	-	39	0	1736	8
1880	1824	-	-	-	0	1820	4	44	0	1768	12
1890	1843	-	-	-	0	1840	3	24	0	1815	4
1900	1780	-	-	-	0	1780	0	11	0	1762	7
1910	2226	-	-	-	0	2224	2	50	0	2167	9
1920	2092	34	2055	3	-	-	-	-	0	-	-
1930	2240	51	2180	9	51	2183	6	45	31	2119	45
1941	2430	7	2415	8	7	2421	2	19	4	2356	51

[80] A korszakban közigazgatásilag Csíkszentmihály része volt, adatai külön nem szerepelnek a statisztikákban.

[81] Adatai csak 1910-ben vannak külön feltüntetve – mivel közigazgatásilag Csíkszépvízhez tartozott a korszakban, adatai egyébként annak adatsoraiban szerepelnek.

Csíkcsomortán

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	442	52	390	0	-	-	-	52	0	390	0
1857	489	-	-	-	-	-	-	34	0	455	0
1869	506	-	-	-	-	-	-	62	0	444	0
1880	585	-	-	-	0	570	15	72	0	513	0
1890	579	-	-	-	0	579	0	65	0	513	1
1900	671	-	-	-	0	654	17	81	0	590	0
1910	706	-	-	-	0	698	8	69	0	637	0
1920	642	52	590	0	-	-	-	-	-	-	-
1930	674	1	672	1	0	674	0	4	0	668	2
1941	741	0	674	0	0	741	0	0	0	737	4

Csíkdelne

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	662	0	662	0	-	-	-	0	0	662	0
1857	702	-	-	-	-	-	-	0	0	702	0
1869	708	-	-	-	-	-	-	10	0	698	0
1880	639	-	-	-	1	636	2	1	0	637	1
1890	590	-	-	-	1	589	0	4	0	584	2
1900	662	-	-	-	1	659	2	11	0	651	0
1910	699	-	-	-	0	699	0	1	0	698	0
1920	655	75	573	7	-	-	-	-	-	-	-
1930	622	0	621	1	4	618	0	0	0	619	3
1941	701	0	700	1	0	700	1	0	0	698	3

Csíkpálfalva

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	487	0	429	58	-	-	-	58	0	429	0
1857	528	-	-	-	-	-	-	8	0	520	0
1869	517	-	-	-	-	-	-	72	0	445	0
1880	516	-	-	-	2	514	0	50	0	466	0
1890	502	-	-	-	0	502	0	67	0	432	3
1900	521	-	-	-	0	521	0	67	0	454	0
1910	651	-	-	-	0	651	0	79	0	569	2
1920	720	136	584	0	-	-	-	-	-	-	-
1930	621	2	619	0	0	621	0	52	0	569	0
1941	699	0	698	1	0	697	2	0	0	695	4

Csíkrákos

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	1229	29	1188	12	-	-	-	29	0	1200	0
1857	1271	-	-	-	-	-	-	1	0	1266	4
1869	1184	-	-	-	-	-	-	26	0	1154	4
1880	1200	-	-	-	0	1199	1	46	0	1149	5
1890	1203	-	-	-	0	1202	1	28	2	1170	3
1900	1436	-	-	-	1	1431	4	46	1	1384	5
1910	1604	-	-	-	0	1604	0	24	0	1562	18
1920	1258	15	1240	3	-	-	-	-	-	-	-
1930	1369	17	1324	28	14	1348	7	11	7	1329	22
1941	1473	1	1466	6	2	1469	2	4	0	1444	25

Csíksomlyó[82]

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1941	1415	6	1405	4	5	1405	5	12	2	1380	21

[82] Adatai csak 1941-ben vannak külön feltüntetve, Varga E. Árpád jegyzete alapján „Csobotfalva és Várdotfalva egyesült e néven”.

Csíkszentmihály

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	1769	185	1583	1	-	-	-	185	0	1583	1
1857	2005	-	-	-	-	-	-	90	0	1915	0
1869	2176	-	-	-	-	-	-	177	0	1999	0
1880	2082	231	1844	7	-	-	-	253	1	1828	0
1890	1888	-	-	-	224	1664	0	258	0	1625	5
1900	2244	-	-	-	292	1947	5	321	0	1894	29
1910	2543	-	-	-	334	2206	3	353	2	2139	49
1920	2805	418	2387	0	-	-	-	-	-	-	-
1930	2734	481	2243	10	472	2259	3	452	41	2213	28
1941	3138	415	2719	4	493	2642	3	491	0	2620	27

Csíkszentmiklós

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	959	0	959	0	-	-	-	0	0	959	0
1857	1034	-	-	-	-	-	-	0	0	1034	0
1869	1005	-	-	-	-	-	-	24	0	981	0
1880	1050	-	-	-	0	1029	21	20	0	1028	2
1890	1009	-	-	-	0	979	30	30	0	978	1
1900	1108	-	-	-	0	1108	0	0	0	1107	1
1910	1100	-	-	-	0	1100	0	0	0	1100	0
1920	1068	154	899	15	-	-	-	-	-	-	-
1930	1171	2	1146	23	2	1169	0	1	0	1168	2
1941	1216	1	1205	10	0	1202	14	2	0	1208	6

Csíkszereda

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat	ort.	r.kat.	egyéb
1850	961	0	914	47	-	-	-	0	0	956	5
1857	1016	-	-	-	-	-	-	0	0	1002	14
1869	1247	-	-	-	-	-	-	2	5	1185	55
1880	1597	7	1534	56	-	-	-	19	0	1453	125
1890	1789	-	-	-	21	1708	70	20	7	1589	173
1900	2858	-	-	-	52	2739	67	48	33	2299	478
1910	3701	-	-	-	44	3591	66	95	21	2924	661
1920	2675	268	1957	450	-	-	-	-	-	-	-
1930	4807	598	3796	413	570	4007	230	160	432	3592	623
1941	6926	36	6765	125	32	6799	95	98	37	5529	1262

Csobotfalva

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	293	0	293	0	-	-	-	0	0	293	0
1857	354	-	-	-	-	-	-	0	0	354	0
1869	381	-	-	-	-	-	-	0	0	381	0
1880	316	-	-	-	0	310	6	6	0	310	0
1890	362	-	-	-	0	340	22	23	0	339	0
1900	412	-	-	-	0	385	27	27	0	385	0
1910	421	-	-	-	0	395	26	0	0	421	0
1920	385	10	375	0	-	-	-	-	-	-	-
1930	410	2	391	17	2	407	1	2	0	407	1

Görócsfalva

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	436	0	436	0	-	-	-	0	0	436	0
1857	477	-	-	-	-	-	-	0	0	477	0
1869	469	-	-	-	-	-	-	5	0	464	0
1880	474	-	-	-	0	474	0	2	0	472	0
1890	439	-	-	-	0	439	0	1	0	438	0
1900	483	-	-	-	0	483	0	0	0	483	0
1910	474	-	-	-	0	474	0	0	0	467	7
1920	459	459[1]	0	0	-	-	-	-	-	-	-
1930	536	1	514	21	1	535	0	1	2	532	1
1941	593	0	593	0	2	591	0	6	2	584	1

[1] A magyar lakosság románként való feltüntetése nyilvánvaló tévedés

Kostelek[83]

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1857	157	157	0	0	-	-	-	157	0	0	0
1910	399	-	-	-	0	399	0	348	0	50	1

Lóvész[84]

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1910	351	-	-	-	305	46	0	310	1	14	25

[83] Adatai csak 1857-ben és 1910-ben vannak külön feltüntetve – mivel közigazgatásilag Csíkszépvízhez tartozott a korszakban, adatai egyébként annak adatsoraiban szerepelnek.

[84] Adatai csak 1910-ben vannak külön feltüntetve – mivel közigazgatásilag Csíkszentmihályhoz tartozott a korszakban, adatai egyébként annak adatsoraiban szerepelnek.

Madéfalva

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	1282	39	138	5	-	-	-	39	0	1243	0
1857	1392	-	-	-	-	-	-	8	0	1384	0
1869	1433	-	-	-	-	-	-	46	0	1387	0
1880	1590	-	-	-	15	1547	28	77	0	1512	1
1890	1566	-	-	-	9	1529	28	63	0	1496	7
1900	1698	-	-	-	16	1666	16	39	0	1653	6
1910	1908	-	-	-	3	1855	50	13	0	1855	40
1920	1947	43	1893	11	-	-	-	-	-	-	-
1930	2246	157	2067	22	149	2085	12	39	120	1960	127
1941	2370	9	2344	17	10	2340	20	28	3	2247	92

Taploca

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	1524	5	1488	31	-	-	-	5	0	1519	0
1857	1570	-	-	-	-	-	-	0	0	1561	9
1869	1536	-	-	-	-	-	-	4	3	1524	5
1880	1568	-	-	-	0	1564	4	0	0	1566	2
1890	1423	-	-	-	0	1421	2	3	0	1415	5
1900	1587	-	-	-	0	1586	1	0	0	1571	16
1910	1760	-	-	-	0	1754	6	1	0	1737	22
1920	1839	3	1832	4	-	-	-	-	-	-	-
1930	2095	54	2010	31	48	2034	13	28	32	1921	114
1941	1944	10	1920	14	13	1921	10	30	7	1833	74

Vacsárcsi

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	798	0	789	9	-	-	-	0	0	798	0
1857	816	-	-	-	-	-	-	0	0	816	0
1869	761	-	-	-	-	-	-	0	0	761	0
1880	758	-	-	-	0	758	0	0	0	757	1
1890	684	-	-	-	0	683	1	0	0	684	0
1900	735	-	-	-	1	734	0	5	0	730	0
1910	776	-	-	-	0	776	0	1	0	774	1
1920	763	0	763	0	-	-	-	-	-	-	-
1930	723	2	721	0	1	722	0	0	1	722	0
1941	824	3	821	0	4	819	1	0	4	815	5

Várdotfalva

év	összesen (fő)	nemzetiség			anyanyelv			felekezet			
		román	magyar	egyéb	román	magyar	egyéb	g.kat.	ort.	r.kat.	egyéb
1850	664	0	664	0	-	-	-			664	
1857	774	-	-	-	-	-	-	5	5	752	12
1869	1262	-	-	-	-	-	-	36	4	1213	9
1880	909	-	-	-	6	890	13	17	3	864	25
1890	718	-	-	-	0	715	3	8	0	698	12
1900	869	-	-	-	0	858	11	5	0	835	29
1910	949	-	-	-	0	938	11	7	2	915	25
1920	899	23	872	4	-	-	-	-	-	-	-
1930	994	36	937	21	36	947	11	25	19	919	31

Görögkatolikus egyházmegyei sematizmusok

SCHEM, 1835
Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioceseos Fogarasiensis in Transylvania. Blasii.
SCHEM, 1842
Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioceseos Fogarasiensis in Transylvania. Blasii.
SCHEM, 1865
Siematismulu veneratului cleru catolicu de ritulu orientale alu archi-diecesei metropolitane a Albei-Julie. Blasiu.
SCHEM, 1871
Siematismulu veneratului cleru alu archidiecesei metropolitane greco-catolice a Alba-Juliei si Fagarasiului. Blasiu.
SCHEM, 1876
Siematismulu veneratului cleru alu archidiecesei metropolitane greco-catolice a Alba-Juliei si Fagarasiului. Blasiu.
SCHEM, 1880
Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice Alba-Juliei si Fagarasiului pre anulu 1880. Blasiu.
SCHEM, 1886
Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice Alba-Juliei si Fagarasiului pre anulu 1886. Blasiu.
SCHEM, 1890
Siematismulu veneratului cleru alu archidiecesei metropolitane greco-catolice a Alba-Juliei si Fagarasiului pre anulu 1890. Blasiu.
SCHEM, 1896
Siematismulu veneratului cleru alu archidiecesei metropolitane greco-catolice a Alba-Juliei si Fagarasiului pre anulu 1896. Blasiu.
SCHEM, 1900
Şematismul veneratului cler al archidiecesei metropolitane Alba-Iulia şi Făgăraş pre anul domnului 1900 de la sânta unire 200. Blaş.
SCHEM, 1906
Şematismul veneratului cler al arhidiecezei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Făgăraş pe anul 1906. Blaj.
SCHEM, 1911
Şematismul veneratului cler al arhidiecezei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Făgăraş pe anul 1911. Blaj.
SCHEM, 1923
Şematismul veneratului cler al arhidiecezei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Făgăraş pe anul 1923. Blaj.
SCHEM, 1929
Şematismul clerului arhidiecezei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Făgăraş pe anul 1929. Blaj.

Schem, 1932
Şematismul veneratului cler al arhidiecezei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Făgăraş pe anul 1932. Blaj.
Schem, 1937
Şematismul clerului arhidiecezei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Iulia şi Făgăraş pe anul 1937. Blaj.

Irodalom

1941 népszámlálás
1984 *1941. évi népszámlálás.* Demográfiai adatok községenként (országhatáron kívüli terület). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
Ablonczy Balázs
2011 *A visszatért Erdély 1940–44.* Budapest, Jaffa Kiadó.
Antal Imre
1992 *Gyimesi krónika*. Budapest – Bukarest, Európa Kiadó – Kriterion Kiadó.
B. Kovács András
2000 XX. századi identitásváltás a háromszéki Lisznyóban. *Székelyföld,* IV, 12, 126–134.
Balás Lajos
1935 *Örökös emlékirat. A Szépvízi volt székely katona, nemes és volt úrbéres háromtizes birtokosság közönsége magánvagyonának eredete, megtartása, mikénti kezelése, jogi használata és a jogosult családoknak névjegyzéke*. Hatvan, Szerzői kiadás.
Bartha Elek
2001 Egy felekezeti nagyrégió Európa közepén. A görög katolikus tér Kelet és Nyugat határán. *Ethnographia,* CXII, 299–340.
2004 Encounter of religions between East and West. Greek Catholics in the Carpathian Basin. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millenium: Selected papers of the 7th SIEF Conference*. 193–204. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Bárth János
2003 Az erdélyi egyházközség: a megye. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Autonóm közösségek a magyar történelemben. A Kiskun Múzeumban rendezett konferencia előadásai, 2003. május 22–23*. 211–220. Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum Baráti Köre.
2005 Irtás és település. Gyimesi erdőirtó egyezségek és a Tatros-völgyi településterület növekedése. In: Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc (szerk.): *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. 149–159. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.
2006 A csíkszentmiklósi havashasználat és a Tatros-völgy korai népessége. In: Murányi János (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005. I. Társadalom- és humántudományok*. 17–36. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.

Benkő Károly
1853 *Csík Gyergyó és Kászon múltja, jelene, általános és részletes osztályokban* I–II. Kolozsvár, Stein Nyomda.
Benkő Levente
2002 Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–44). *Pro Minoritate*, VII, 7–41.
Boar, Liviu
2001 Biserica şi scoala românească în scaunele Ciuc, Giurgeu şi Casin îintre anii 1848–1900. *Angvstia,* 6, 111–122.
Domokos Vera
2005 Etnikai és felekezeti elhatárolódás a naptárváltás tükrében. In: Beregszászi Anikó – Pap Richárd (szerk.): *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. 30–55. Budapest – Beregszász, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
Gazdovits Miklós
2006 *Az erdélyi örmények története*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó
Gál Hunor
2017 *Múltba rejtett örökség. Fejezetek Szépvíz történelmi örökségéből*. Gyergyószentmiklós, Mark House Kiadó.
Gergely Jenő
1991 Az erdélyi görög katolikus román egyház. *Regio*. *Kisebbségtudományi Szemle,* 2, 3, 106–117.
2008 Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt. In: Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. 15–21. Budapest, Kossuth Kiadó.
Geszti Zsófia
2001 „Mi és a másikok.” Felekezetek közötti konfliktusok és vallási identitás Tiszabökényben. *Tabula,* 4, 1, 34–59.
Hámori Péter
2007 Székely–oláh görög katolikus sorstörténet. *Regio,* XVIII, 2, 189–222.
Hermann Gusztáv Mihály – Kovács Piroska
1999 Udvarhelyszéki románok: a betelepedéstől a beolvadásig. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. 157–210. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
Ilyés Zoltán
1998a Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930). *Demográfia,* XLI, 2–3, 285–299.
1998b A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík-megyében (19. sz. közepe–1948). *Néprajzi Látóhatár,* VII, 3–4, 91–101.
1999 „Magyarul beszélünk.” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. 6–21. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza könyvek I./

2001 A csík-megyei görög katolikusok identitásváltozásai (1850–1944). *Székelyföld*, V, 7, 88–105.

2003a Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete. In: Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak: Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. 7–53. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

2003b Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. In: Kozma István – Pap Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. 77–88. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

2004 A határ paradigmája a társadalomtudományokban. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. 9–15. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2005 A kulturális kontaktzóna történeti változásai a Székelyföld keleti peremvidékén, az egykori Csík megyében. In: Klamár Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében. Nemzetközi tudományos konferencia*. 56–76. Aszód, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2007a „...mentsük ki őket az oláh polip ölelő karjaiból": A hajdúdorogi görög katolikus püspökség szervezése Csík megyében. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. 737–754. Budapest, L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. /Studia Ethnologica Hungarica XIII./

2007b „Kozsókos mefisztók" és „hazaszerető papok". In: A. Gergely András – Pap Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai: Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. 167–178. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.

Ilyés Zoltán – Pusztai Bertalan

1994 Crucifixus etiam (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben). *Jel. Spirituális és kulturális folyóirat,* VI, 7, 214–216.

Keményfi Róbert

1994 A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Folklór és Ethnographia 85. In memoriam Sztrinkó István*. 13–22. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.

1998 *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése*. Debrecen, Kossuth L. Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza L./

2000 Szakrális tér – „etnicitás" – nemzetállam. Szakrális térfolyamatok elemzési lehetőségei az etnikai dinamika alapján. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. 33–50. Budapest – Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

2001 Az európai görög katolikus tér reneszánsza. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát.medencében 5. (Konferencia Pápán 1999. június 22–24.).* 105–128. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

Kovács Piroska
1999 Maréfalva. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. 215–257. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Kósa László
2008 Felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa. In: Pap Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* 391–400. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Lukács Imre Róbert
2009 A politikai események befolyása a rítusváltoztatásra 1912–1930 között. *Studia Theologica Transsylvaniensia,* XII, 67–97.
2010 A görög katolikusok helyzete Erdélyben az első világháború után. *Iustum Aequum Salutare,* VI, 65–78.

Marton József
1993 *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Kolozsvár, Gloria.

Magocsi, Paul Robert
2008 Greek Catholics: Historical background. In: Mahieu, Stéphanie – Naumescu, Vlad (szerk.): *Churches In-Between. Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe*. 35–64. Berlin, Lit Verlag.

Mahieu, Stéphanie – Naumescu, Vlad
2008 *Churches In-Between. Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe*. Berlin, Lit Verlag.

Mirk Szidónia-Kata
2006 *Felekezeti és etnikai vegyes házasságok három Csík-megyei településen.* Debrecen, DE Néprajz Tanszék. Doktori disszertáció. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/118533/mirk%20szidonia0001-t.pdf?sequence=5&isAllowed=y (letöltés ideje: 2017. szeptember 12.).
2020 Néhány adalék a 20. század eleji Csík vármegyei rítusváltoztatások történetéhez. In: Kántor Barbara – Lajos Veronika (szerk.): *ePUB Docendo discimus: A 60 esztendős Kotics József köszöntése*. 213–226. Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék. /A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék Könyvei 13./

Niessen, James
1991 Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. *Regio,* 2, 3, 38–64.
1994 Hungarians and Romanians in Habsburg and Vatican Diplomacy: The creation of the Diocese of Hajdúdorog in 1912. *Catholic Historical Review,* 80, 2, 238–257.

Niessen, James (szerk.)
1993 *Religious Compromise, Political Salvation: The Greek Catholic Church and Nation-building in Eastern Europe*. Pittsburgh, Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh. /The Carl Beck Papers in Russian and East Europen Studies 1003./

Oláh Sándor
1993 Magyar görög katolikus „románok”. *Regio,* 4, 2, 99–120.
1998 Románok asszimilációja a Székelyföldön. (Esettanulmány). *Regio,* 9, 2, 64–84.
1999 Homoródalmás. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. 275–296. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
Pál Judit
1997 Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum,* LIX, 1–2, 68–76.
1999 A románok háromszéki betelepítésének néhány kérdése (1614–1850). In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. 25–97. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
Pilipkó Erzsébet
2007a Etnikai és vallási identitás a salánki görög katolikusok körében. In: Pilipkó Erzsébet: *Identitás és hit I. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai.* 26–57. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.
2007b Görög katolikus-ortodox ellentét egy kárpátaljai magyar görög katolikus egyházközségen belül. In: Pilipkó Erzsébet: *Identitás és hit I. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai.* 58–67. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.
Pilipkó Erzsébet – Pusztai Bertalan
2010 Identitás-(re)konstrukciók. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Identitás és hit III. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai*. 77–102. Budapest – Ungvár, Intermix Kiadó.
2008 ’Religion in Motion’: Routes of identification among Hungarian Greek Catholic in Subcarpathia. In: Mahieu, Stéphanie – Naumescu, Vlad (eds.): *Churches In-Between. Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe*. 273–296. Berlin, Lit Verlag.
Pirigyi István
1982 *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
1990 *A magyarországi görögkatolikusok története I–II*. Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
2001 *Görög katolikusok Erdélyben és Kárpátalján*. Debrecen, Debreceni Görög Katolikus Egyházközség.
Pozsony Ferenc
2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székelyek, szombatosok, cigányok*. (Egyetemi jegyzet). Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
Pusztai Bertalan
1996 Ütköző identitások. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv,* 2, 201–214.
1997 Collision of identities. *Acta Ethnographica,* 42, 1–2, 149–163.

2002 A szegedi görög katolikus egyházközség kialakulása: Egy vallási szórvány helykeresése a társadalmi térben. *Történeti Tanulmányok*, 5, 17–34.

2004 Öndefiníció a társadalmi térben: Központi „narratívák” a magyar görög katolikus diskurzusban. In: Kozma István – Pap Richárd (szerk): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Kárpát-medence etnikai tér- és identitásszerkezetében című konferencia előadásaiból*. 206–221. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

2005 Discoursive Tactics and Political Identity: Shaping Hungarian Greek Catholic Identity at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. *National Identities,* 7, 2, 117–131.

2007 Discoursing boundaries: Hungarian Greek Catholic Identity Creation in the Interwar Period. In: Lamberg, M. (szerk.): *Shaping ethnic identities: Ethnic minorities in Northern and East-Central European states and communities, c. 1450–2000*. 35–69. Helsinki, East-West Books.

Scheffler János

1942 Az erdélyi ritusváltoztatások. *Magyar Szemle,* XLII, 1–6, 7–12.

Szilágyi Ferenc

2003 Görög katolikusok Bihar megyében. In: Dr. Süli-Zakar István (szerk.): *Társadalomföldrajz-Területfejlesztés*. 69–80. Debrecen, Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

Szőcs János

1999 Románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben (1614–1850). In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. 98–156. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Takács György

2001 *Aranykertbe’ aranyfa. Gyimesi, hárompataki, úzvölgyi csángó imák és ráolvasók*. Budapest, Szent István Társulat.

2018 *Az én lelkemmel elfújlak... A magyarcsügési ráolvasófüzetek*. Budapest, L’Harmattan Kiadó – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. /Fontes Ethnologiae Hungaricae XIII./

U. Kerékgyártó Adrienne

1992 A csíkiak Negyedfél-megye havasáról. *Néprajzi Értesítő,* LXXXIV, 5–46.

Véghseő Tamás

2013 A Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának közvetlen előzményei. *Athanasiana,* 35, 109–121.

2015 *Görögkatolikus papok történeti névtára. 1. kötet: A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus 1850 és 1950 között felszentelt papjai*. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.

Vitos Mózes

2003 [1894] *Csikmegyei füzetek. Adatok Csikmegye leírásához és történetéhez*. Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal.

Eszter Győrfy

„… THEY DIDN'T WANT TO KEEP THEIR ROMANIAN RELIGION ANYMORE." THE ROMAN AND GREEK CATHOLIC PARISHES OF CSÍKSZÉPVÍZ AND THEIR PARISHIONERS IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Located on the eastern border of historical Hungary, Csíkszépvíz has been a denominationally mixed settlement since the 17th century: in addition to Roman Catholics, Armenian Catholics and Greek Catholics also settled here. The present study focuses on the Roman and Greek Catholic parishes of Csíkszépvíz and their parishioners. Until the end of the 19th century, the Roman Catholics of Szépvíz did not have their own church, the village being a filial branch of nearby Csíkszentmiklós. An independent Roman Catholic parish was established in the village in 1901. The local Greek Catholic parish, however, had many filial branches in the area and further away. Most of the parishioners lived in these remote, hard-to-reach filial branches, so their spiritual care presented many difficulties.

Over the centuries, specific local practices of denominational coexistence and the pastoral care of parishioners have developed, but in the first half of the 20th century they disintegrated and changed significantly, in parallel with the demographic, linguistic, political, and ecclesiastical changes taking place in the region. The study tracks these changes based on the archival sources explored by the author and the demographic sources created during the period, on the one hand, and on the findings of previous research, on the other hand.

Border changes, ecclesiastical restructuring, the local effects of alternating Hungarian and Romanian nation-building efforts, the identity crisis and rite changes of Hungarian-speaking Greek Catholic parishioners, conflicts of the local Roman and Greek Catholic clergy are presented in detail. As a result, by the middle of the 20th century, the Greek Catholic parish of Csíkszépvíz had practically disappeared, and parishioners remained in only a few filial branches. In contrast, the Roman Catholic parish was reinforced, and the number of parishioners gradually increased as the majority of Greek Catholics also converted to the Roman rite.

Keywords: Transylvania, Roman and Greek Catholics, denominational coexistence, pastoral rivalry, rite change, language change

Ament-Kovács Bence

A MERCY–APPONYI URADALOM RÓMAI KATOLIKUS ALSÓPAPSÁGA. TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET ÉS NÉPRAJZI ÉRDEKLŐDÉS[1]

Ahogy arra Paládi-Kovács Attila több munkájában is rámutatott, az egyházi személyek tevékenysége igen fontos szerepet játszik a magyar néprajz tudománytörténetében.[2] Tanulmányomban a Pécsi Egyházmegyében, szűkebb értelemben pedig a Mercy–Apponyi uradalomban,[3] főként magyarországi németek lakta településeken tevékenykedő, római katolikus alsópapság[4] történelemszemléletével, néprajzi látásmódjának kibontakozásával és plébániatörténet-írásuk attitűdváltásával foglalkozom. Kutatásom elsődleges fókuszpontjában e helyi szokásrendet meghatározó plébánosok plébániai szférában kifejtett, elsősorban a historia domus által megőrzött, napjainkig nagyrészt rejtve maradt tevékenysége áll. Tapasztalatom szerint munkáik a helytörténetírás, a néprajzi érdeklődés, a táj- és népismereti leírás korai képviselőinek tekinthetők. Írásommal a Bárth Dániel által megfogalmazott néprajz-tudománytörténeti kérdéseket felvető kutatási programhoz is szeretnék esettanulmánnyal hozzájárulni, amelynek középpontjában a 18–20. századi történeti Magyarország lokális közösségeiben tevékenykedő katolikus és protestáns papság attitűdje, műveltsége és habitusa áll (Bárth, 2019a, 395–397.).

I. A Pécsi Egyházmegye forrásadottságai

A Pécsi Egyházmegye területén 205 plébániát tartanak számon, melyek közül 88 alakult újjá 1780 előtt (tulajdonképpeni kontinuus középkori plébániákkal nem számolhatunk), 32 II. József uralkodása alatt (1780–1790) jött létre, 85 plébániát pedig azt követően

[1] A tanulmány az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport támogatásával készült.

[2] Rövid válogatásként lásd: Paládi-Kovács szerk., 1985, Paládi-Kovács, 1989, 2006, 2011, 2012, 2016.

[3] A következő római katolikus és evangélikus, kisebb számban református vallású, a második világháborúig döntően németek lakta települések (mai névalak szerint): Aparhant, Bátaapáti, Bonyhádvarasd, Diósberény, Dúzs, Felsőnána, Hőgyész, Izmény, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kismányok, Kisvejke, Kölesd, Lengyel, Mucsfa, Mucsi, Nagyvejke, Pálfa, Sárszentlőrinc, Szakadát, Varsád, Závod (a felsorolásban az uradalmi puszták nem szerepelnek). A Botka, majd Sinzendorf családok által birtokolt uradalom közkeletű elnevezését a struktúráját kialakító Claude Florimund de Mercy grófról, valamint a birtokot 1773-ban megvásárló Apponyi Györgyről kapta, akinek leszármazottai 1817-ben Hőgyész, Kölesd és Pálfa központokkal három részre osztották fel azt, így a hajdan nagy kiterjedésű birtok fokozatosan tovább aprózódott (Várnagy, 1998, 47–102.).

[4] Az alsópapságról a 18. századi pécsi egyházmegyére vonatkozóan lásd: Gőzsy, 2019, 211–258. A téma néprajzi vetületeiről lásd: Bárth, 2013, 9–42.; valamint a kötet esettanulmányait: Bárth szerk., 2013.

hívtak életre. Az egyházmegye plébániahálózatának levéltári szempontú vizsgálatakor a kutatónak – más egyházmegyékhez hasonlóan – nagyfokú esetlegességgel kell számolnia. A források hiátusait okozhatják a plébániaváltás zökkenői, a tárolás nem megfelelő minősége, illetve az aprófalvak elnéptelenedése következtében bekövetkező nagyarányú plébániaösszevonások. Napjainkban a dokumentumok jelentős hányada a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban kutatható, melynek iratanyagát figyelembe véve kijelenthető, hogy a plébániai levéltárak elsősorban a 19–20. század során létrejött dokumentumokban bővelkednek, kora újkori iratok csupán szűkebb körükben maradtak fenn (Varga, 2006, 5–6.).

A katolikus egyházi irányítás és a népi kultúra kapcsolatát adatoló dokumentumok szerzői az elit kultúra, a nagyhagyomány képviselői, akiknek döntő szerepe volt a népi kultúra 16–18. századi reformjában. A vonatkozó forrástípusok közül elkülöníthetők azok az iratok, melyek létrehozásában az alsópapság másodlagos vagy teljesen inaktív szerepet játszott, és azok, melyeknek megalkotása a falusi plébánosokhoz köthető (Bárth, 2005, 48., 61–62.).

Elsősorban a püspöki levéltárakban, de gyakran a plébánián is olvasható forrástípusok az egyházlátogatási jegyzőkönyvek.[5] Ezen iratok jellemzően bőséges leírással szolgálnak a templom, a plébánia és az iskola állapotáról, berendezéséről, lakóiról, a plébánosról, és szerencsés esetben a bevett formuláknál bővebben is említést tesznek a falu lakosságáról. Mivel a vizitátorok (elsősorban püspöki helynökök, esperesek) a plébánosok válaszait előzetesen szétküldött kérdőívekre rögzítették, egy kissé sematizált, olykor torzult valóságképet mutatnak, egy-egy plébánia egyedisége főként a negatív, kirívó példákban mutatkozik meg. Szintén kevéssé hangsúlyos az alsópapság szerepe a zsinati határozatok, konzisztóriumi jegyzőkönyvek, szerzetesházak és missziók tevékenységét megörökítő dokumentumok létrehozásában, ám néprajzi vizsgálatuk a vizitációkhoz hasonlóan mégis indokolt (Vanyó, 1941, 34.; Tomisa, 1992, 5–17.; Bárth, 2005, 58–63.).

Az 1827 előtt létrehozott anyakönyveket a plébániákon lelhetjük fel, szerencsés esetben fennmaradt másodpéldányuk a megyei levéltárban, 1895. október elsejétől pedig a püspöki levéltárban található. A plébániai iratok kötetes dokumentumai közé sorolandók továbbá az iskolaszéki jegyzőkönyvek, egyházmegyei körlevelek, rendeletek protokollumai, valamint optimális esetben másolva is fennmaradtak a szálas iratok közé sorolandó levelezések, kihallgatási jegyzőkönyvek, az alapítványok és felajánlások dokumentációi, a vallásos egyesületek iratai, a párjegyzékek, prédikációs gyűjtemények, és esperesi székhely esetén a koronák dokumentumai. Forrásként tekinthetünk a plébániai könyvtári állományra is, mely körben történeti néprajzi szempontból kiemelkedő információértékkel bírnak a szertartáskönyvek (Bárth, 2005, 49–56., 61–62., 2008, 290–300., 2019b, 197–210.; Varga, 2006, 10–24.).

[5] A Pécsi Egyházmegye területén a következő, olykor töredékes jegyzőkönyvek ismertek: 1721, 1729, 1738–1742, 1753–1757, 1776, 1783–1785, 1810–1811, 1828–1830, 1841–1851. A felsorolásban nem szerepelnek az esperesi vizitációk, illetve a szűkebb régióra koncentrálók. A fentieken kívül az 1733-as plébánia összeírást emelném ki, mint e körbe tartozó, jelentős forrástípust (Kersák, 1983, 304.; Patkóné Kéringer, 1999, 14–17.; Gőzsy, 2013; Gőzsy – Varga, 2015, 76–77.).

I.1. A historia domus

A historia domus (historia parochiae, annales, res gestae parochiae) jelentése plébániai évkönyv, plébániai krónika. Egységesen viseli magán a krónika és az évkönyv sajátosságait, noha a szakirodalomban és a forrásokban igen keskeny a választóvonal a plébániatörténet és a plébánia krónika között. Az egyidejűség a szubjektivitás különbözteti meg a plébánia krónikát a plébániatörténettől, továbbá a létrehozó személye, hiszen a plébániatörténet-írás lehetősége e szempontból nyitottabb fogalom. Amíg a plébániatörténet optimális esetben nyomtatva jut el az olvasóközönséghez, addig a historia domus esetében még akkor is a kézírás volt gyakorlatban, amikor a gépírás már ismert volt, így tehát e tulajdonság is a napló jelleget sugallja (Félegyházy, 1936; Vanyó, 1940, 37–39.; Beke, 1997, 150–151.).

A Pécsi Egyházmegye szerencsésebb településein 18. századi háztörténeteket is fellelhetünk, ám vezetésüket Szepesy Ignác, majd tartósan Zichy Gyula püspök szabályozta, pontosabban tette kötelezővé 158/1913-as, instrukciókat is tartalmazó rendelkezésével (Varga, 2006, 7–10.; Vértesi, 2015, 25.). A háztörténetek forrásértéke a 18. század során más források hiányában értékelődik fel, ezt követően pedig beszámolóik a szabadságharc, az első és második világháború éveinek vonatkozásában pótolhatatlanok (Tomisa, 1998; Máté, 2011; Bánkuti – Varga – Vértesi szerk., 2015; Csibi – Vértesi szerk., 2019).

Az évkönyvek vezetése a régióban nem volt egységes. Jelenleg úgy tűnik, hogy a historia domus vezetése másodlagos fontosságú volt a Pécsi Egyházmegyében (Varga, 2006, 7.), ám e kijelentés nem állítható arányba egyes példányok kiemelkedő információértékével. Vizsgálatom során a historia domusok két nagy körét tudtam elkülöníteni a Mercy–Apponyi uradalomban. Az első körbe tartozók a 18. századi polihisztor plébánosok tudományos munkáját dicsérik, míg – a hosszú 19. század nagy cezúrája után létrejött – második körbe tartozók a 20. század elején elsősorban Zichy Gyula püspök instrukcióinak megfelelően, történeti szempontból Brüsztle József munkájára építve, a recens korszak történéseit évkönyv formában rögzítve kerültek összeállításra.

II. Akik Brüsztle forrásai voltak

II.1. A Pécsi Egyházmegye a 18. század második felében

Gőzsy Zoltán és Varga Szabolcs kutatásai alapján a Pécsi Egyházmegye 18. századi történetében[6] négy nagyobb egységet különíthetünk el. Az első egység a hódoltság megszűnésétől a Rákóczi-szabadságharcig tart, hiszen e hadi események elsöpörték a nehezen kivívott eredményeket. A második szakasz az ismét szabadon működő megye kiépítésétől (1710–1711) Mária Terézia uralkodásának első évtizedéig tart (1740-es évek vége). Ezen éra az újjáépítés mellett már a konszolidáció jegyében telt, főként az uradalmak elsődleges szerepvállalásával. Ezt követi az 1770-es évek elejéig tartó

[6] Az egyházmegyei struktúra újjáéledésének fázisairól és történetéről a század első felében lásd: Gőzsy – Varga, 2009.

periódus, amelyben az egyház tekintélyes részt vállalt a lakosság racionalizációjában és társadalmi integrációjában a világi hatalommal együttműködve. E célok abszolválásában kulcspozíciója volt a megyei főispáni tisztséget is betöltő püspököknek. A század utolsó szakaszában egyre erősebben érvényesítette koncepcióját az abszolutista világi hatalom, pragmatikus elképzeléseknek megfelelően pedig az egyház a transzcendens szférába tartozó értékek intermediációja mellett a hasznos állampolgári lét ismérveit is közvetíteni kényszerült (Gőzsy – Varga, 2015, 74–75.).

A racionalizáció szellemiségében az állam a mindennapi vallásgyakorlatba is beleavatkozott a körmenetek, vallásos társulatok kontrollálásával. E reformkatolicista megközelítésmódot tovább acélozta II. József rendelkezése, mellyel bezáratta a püspöki szemináriumokat, és a papnövendékeket két általános szemináriumba tömörítette. Éppen ezért olyan mozaikszerűen összetett egy-egy plébános megközelítésmódja. Történeti-néprajzi szempontból a 18. századi barokk megnyilvánulásai a kései konfesszionalizáció keretében értelmezhetők, melyben nagy szerepe volt a népi vallásosság plébánosok által is pártolt látványos megnyilvánulásainak, karöltve a profán szférába sorolandó szokások felvilágosodás szellemiségében való elítélésével (Katus, 1991, 63–64.; Bárth, 2019a, 398.).

II.2. Polihisztor plébánosok

A 18. századi tudósok alakjára elsősorban polihisztorként tekinthetünk. Képviselőik között nagy számban találni egyházi személyeket, akik számára a kezdetleges viszonyok közepette a teendők heterogén jellege következtében értelmiségi foglalkozásuk lehetővé, a tudományágak differenciáltságának kezdetleges körülményei pedig szükségszerűvé tették, hogy több diszciplínát is műveljenek. Főként a hajdani hódoltság – de a tulajdonképpeni Magyar Királyság – területén is jellemző volt, hogy e személyeket fő érdeklődési területük ellenére pályájuk életük végéig az egyházhoz fűzte (Kosáry, 1983, 139–140.; Kádár, 2011). Rendszerint nem főpapi funkciót töltöttek be, hanem az egyházi hierarchia alsó vagy középső szintjén helyezkedtek el. Falusi vagy mezővárosi plébánosként, lelkészként mindennapjaik lelkipásztori tevékenységgel, tanítói és vezetői feladataik elvégzésével teltek (Várnagy, 1999, 65–66.; Szuromi, 2006, 67–69.).

A néprajz mint önálló tudomány a 19. század során jelent meg, ezt megelőzően elsősorban néprajzi leírásként, megfigyelésként, beszámolóként értelmezhetjük a szakma előfutárainak tevékenységét. Az etnográfia és a folklorisztika hasonló időkeretben határozza meg első nagy korszakát. Az etnográfia esetében Bél Mátyás *Notitia*jának 1735–1742 között megjelent első négy kötetét tekinthetjük az időhatár jelképes kezdetének, végének pedig Xantus János 1872-es kinevezését a Magyar Nemzeti Múzeumba. Folklorisztikai szempontból azonban Révai Miklós felhívása (1782) és az első magyar átfogó népköltési gyűjtemény (Erdélyi János: *Népdalok és mondák* 1846–1848) kiadása között állíthatjuk fel az első nagy korszak határát. Mindkét értelmezés képviselői egyetértenek abban, hogy a 18. század második fele, illetve a 19. század első fele elsősorban előzménynek, a tudományos élet kibontakozása korszakának tekinthető (Kósa, 2001, 37–69.; Gulyás, 2011, 127.; Paládi-Kovács, 2011, 41.). A történettudomány né-

zőpontjából egyaránt a 18. század értelmezhető a tudományos történetírás alapvetési korszakának, hiszen a nemzeti történetírói szemlélet csíráinak kibontakozása ellenére, a historiográfia is a polgári kor kezdetén (1848) húzza meg nagy korszakhatárát (Gunst, 2000, 139–196.).

A Mercy–Apponyi uradalom településein az egyházi anyakönyvezés az újranépesítés után egy-egy plébános személyes indíttatásának, lehetőségeinek függvényében indult meg. Összefoglalóan kijelenthető, hogy az anyakönyvek vezetését legkésőbb a telepítést követő 10 év során megkezdték, a néprajzi szempontból legkiemelkedőbb plébánosi munkák pedig néhány évtizeddel később jöttek létre. Szerzőik kivételes intellektussal rendelkező, a lokális közösség életére nagy hatással bíró személyek voltak. Rendszerint nagy örömmel vetették bele magukat közösségük vallási életének formálásába, a templomépítésbe, azonban mentalitásukban kézzel fogható a felvilágosodás hatása. Vizsgálódásuk során önálló csoportként tekintettek a falu köznépére, plébániájuk lakosságára. Érdeklődésük hangsúlya rendszerint a lakosság javítandó morálja köré szerveződött, olykor megörökítésre érdemesnek ítélve a lakosság életmódját és szokásait. E szemléletben négy plébános hozott létre tudománytörténeti szempontból figyelemreméltó, a néprajzi érdeklődés csiráit magán viselő historia domust. Henckelmann János hőgyészi plébános feltehetően 1760–ban kezdte meg munkáját,[7] Winkler Mihály szakadáti plébános 1765-ben,[8] Kelemen Tamás János závodi plébános pedig feltételezésem szerint 1783-ban.[9] Megközelítés szempontjából Nagy Ferenc mucsi plébános 1832-től vezetett historia domusa is ezen szemléletmód körébe sorolandó.[10]

[7] *Protocollum Currentalium ab Anno 1760*. A munka jelenleg nem lelhető fel, tartalmát Várnagy Antal és Brüsztle József munkájából ismerem: Várnagy, 1998; Brüsztle, 1879, III, 109–110. Vö. Dóka, 1987, 40.

[8] PEL.III.123.historia_vol.I. *Protocollum Parochiae Szakadáthensis. Ab Anno 1785*. A kötet címlapjára feltehetően a későbbiekben jegyezték fel az évszámot, hiszen Winkler Mihály munkájának 32. oldalán 1765. július 30-re datálta első feljegyzéseit.

[9] PEL.III.148.historia. *Historia Parochiae Závod ab anno 1718–*. Mivel munkájának írásképe és tintahasználata egységes, ezért a létrehozására vonatkozóan a lejegyzett utolsó időpontot, 1783-at tartom irányadónak.

[10] PEL.III.087.historia. *Liber Annalium Parochiae Mutsiensis ab eiusdem Erectionis tempore, seu ab Anno 1745.* A munka megnyitásának időpontját, Nagy plébános jegyezte fel a belső címlapra: *Annales, seu breves Adnotationes Rerum memorabilum, Parochiae Mutsiensis, inde ab Eius creatione, seu ab Anno 1745, usuque ad novissima tempora, e dispersio hinc inde per Protocolla parochialia, documentis, pro posteritatis memoria, collecto, et ab Anno 1832 successive continuato. per 1832 Franciscum Nagy Parochum.*

1. kép Winkler Mihály portréja (képeslap) Völgységi Múzeum, F.2011.3336.

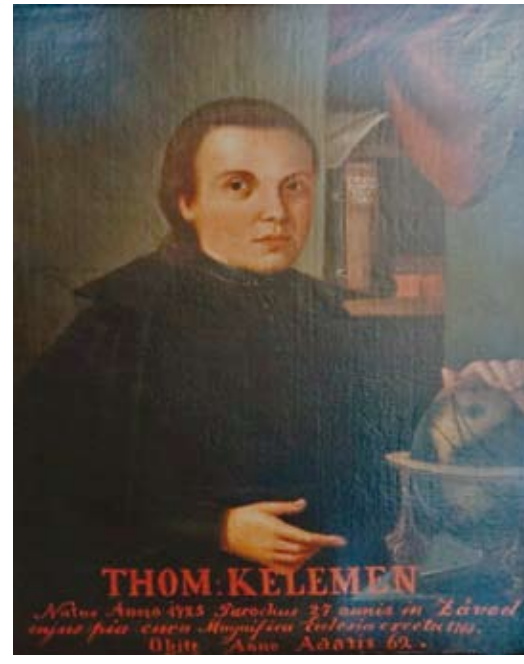

2. kép Kelemen Tamás János portréja Závodi plébánia, Elblinger Ferenc felvétele.

3. kép Hőgyész középkori és jelenlegi temploma (1800 k.) Az eredeti rézlemezzel készült 20. századi nyomat részlete, a szerző tulajdona.

II.2.a. Winkler Mihály

Winkler Mihály 1729. szeptember 7-én született Kőszegen. Szüleit gyermekkorában elvesztette, ezért nagynénje, majd nagybátyja gondoskodott neveltetéséről. Középiskolai tanulmányait Egerben és Pesten, a teológiát pedig Pécsett végezte el. 1754. január 13-án szentelték pappá, ezután 3 évig volt magyarszéki káplán, majd 1757 és 1759 között – először – gödrei plébános. 1759–1769 között a szakadáti, 1769–1789 között pedig a bonyhádi plébániát vezette. 1789-ben tért vissza Gödrére, ahol másodszorra is plébános lett 1810. március 2-án bekövetkezett haláláig, ezután a plébániatemplomban helyezték örök nyugalomra. Plébánosi működése során négy templomot épített fel Szakadáton, Bonyhádon, Gödrén és Bikalon. Előmozdította a falusi iskolák ügyét, 4000 forintot ajánlott a kaposvári gimnázium létesítésére, foglalkozott az árvaüggyel, és oroszlánrésze volt a bonyhádi és a kaposvári ispotály létrehozásában. Kiterjedt irodalmi tevékenysége során Szakadáton elkészítette a szakadáti, diósberényi, udvari és szárazdi római katolikus családok családfáit,[11] és több mint ezer oldalon hagyta az utókorra elmélkedéseit és az oltáriszentségről szóló példázatait.[12] Tekintélyes, elsősorban jiddis nyelvészeti, bonyhádi és korai gödrei munkáira nagy hatással volt a bonyhádi izraelita lakosság.[13] Mindezeken kívül szerteágazó tudását egy sajátos csillag és napóra felfedezésével is kamatoztatta[14] (Galambos, 1989, 485–499., 522–526.).

II.2.b. Henckelmann János

Henckelmann János Unterebersbachban született, keresztelésének időpontja 1724. május 11. Gimnáziumi tanulmányait Fuldában végezte, a würzburgi egyetemen pedig teológiát és 3 évig filozófiát hallgatott, majd 2,5 évig dogmatikai és morális tanulmányokat folytatott. Az egyetemet pappá szentelésének helyszínén, Pécsett fejezte be. Noha 1755-ös, egyházmegyéjéből való elbocsátásakor engedélyt kapott a nagyobb egyházi rendek felvételére, mégis pécsi tanulóévei után, 1757. augusztus 20-án, 33 éves korában szentelték fel. 3 évig káplánként működött Németbólyban, majd 10 éves adminisztrátori működése után kapta meg a plébánosi kinevezést Hőgyészen (ezzel elnyerve Dúzs és Csicsó filiákat is). Kívánságának megfelelően a hőgyészi középkori templomban temették el, végrendeletében három szegény gyermek taníttatására alapítványt hátrahagyva (Várnagy, 1998, 302–303.).

---

[11] *Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis.*

[12] *Domestica Crammatica Ecclesiastica pro viro Ecclesiastico curato. Scripsit Michael Winkler, indignus Parochus Szacadathiensis. Anno 1761*. Valamint: *Manipulus Florum. Anno 1767 haec collegi, seu potius praefato anno terminavi Michael Winkler, indignus Parochus Sakadathiensis.*

[13] *Máttéah-Schlisil, wiman sallesendas Jhudisch Teitsch gdruktiun gschribini,verfertig durch Michael Winkler in der Marktflek Bonhad imjarnach dem anfang des kristtichin glabins 1787*; *Ein Gespräch zwischen einen Christen und zwischen einen Jud. Gödre 1790. von Michael Winkler, Pfarrer und Dechand*. Valamint: *Dubium super eo, an non gens Hungara possit censeri suam originem deducere de seminje S Patriarchae Abraham. Proponit Mich. Winkler. Can. V. eccl et VADiaconus Gödrensis, Gödre, 1794.* Egyetlen kinyomtatott munkája is e körbe sorolandó: *Epistola ad omnes Judaeos, qui dispersi sunt sub caelo per universam terram*. Viennae, 1800.

[14] *Neu erfundene Stern Uhr mit beygefügter Sonnen Uhr nach Bolushöhe 46 Grad und 30 Minuten verfertiget von Michael Winkler, Pfarrer und Dechand zu Gödry im Jahr Christi 1791*.

II.2.c. Kelemen Tamás János

Kelemen Tamás János 1731. november 16-án született Pozsonyban, filozófiai és teológiai tanulmányait Pécsett végezte. 1755 januárjától Márokon működött adminisztrátorként, ahonnan 1760-ban Závodra távozott, kinevezését 1761. szeptember 30-án vehette kézbe. Híveivel karöltve felépítette 1768-ra a závodi Keresztelő Szent János templomot, 1776-ban pedig a nagyvejkei Szent Imre templomot. 1777-ben Mercy gróf közbenjárására plébániatemploma megkapta Rómából Szent Benedek vértanú teljes testereklyéjét. Az úriszéki dokumentumok határozott jellemű emberről adnak tanúbizonyságot, hiszen 1782-ben beperelte a helyi iskolamestert az egyház megsértéséért, 1787-ben pedig a kisvejkei jegyzőt a magyarok inzultálásáért, az ellentétek szításáért, és nem mellesleg tartozása miatt.[15] A Tolna Megyei Levéltár megőrizte 1788. július 1-i halála előtt néhány nappal felvett vagyonleltárát. Holttestét a ma is álló závodi templom kriptájában helyezték el (Brüsztle, 1879, III, 688–689., 1880, IV, 904–905.; Lantosné Imre, 2003, 198–202.; Gőzsy, 2019, 249–251.; Maul-Link, 2019).

II.2.d. Nagy Ferenc

Nagy Ferenc 1792. október 20-án született Döbröközön nemesi családba, Nagy Mihály és Erdődy Klára gyermekeként. Szegeden folytatott filozófiai tanulmányokat, majd Pécsett teológiai képzésben részesült. 1816. június 22-én tartotta első miséjét, majd Kurdon, Pakson és Hőgyészen (Kolb Károly mellett) működött káplánként. 1832-ben elnyerte Mucsi plébániáját, ahol az iskola és a templomépület felújítása kötődik nevéhez. 1866. augusztus 6-án hunyt el, gazdag örökséget és kegyes alapítványokat hátrahagyva tehetséges fiataloknak, plébániájának és kedvelt segédlelkészének, a későbbiekben a szakadáti plébániát elnyerő Wajdics Gyulának. Brüsztle József Nagy plébános alakját a megszokottnál is ékesebben értékeli, személyét szorgalmasnak, igazságosnak, éles eszűnek nevezi, intelligenciája mellett pedig klasszikus műveltségét hangsúlyozza (Brüsztle, 1879, III, 868–870.).

II.3. Historia domusok mint tudományos produktumok

A 18. századi historia domusok közül Winkler Mihály, Kelemen Tamás János és Nagy Ferenc latin nyelvű munkáját volt lehetőségem összehasonlítani, mivel Henckelmann János plébániatörténete napjainkra nem lelhető fel, tartalmát Brüsztle József és Várnagy Antal munkáiból ismerem:

> „Az egész 18. századból csak tőle maradt följegyzés a plébánosok közül, […] Följegyzéseiben megtaláljuk: az évek eseményeit, – a falu szokásait, – még máig élő dűlőneveket is, – régi nyelvi kifejezéseket, – egyszerű emberek saját kezű aláírását, – a régi temetőben a síroknak az eltemetés szerinti sorrendjét, stb.
>
> Megmaradt a végrendelete és vagyoni leltára, továbbá az általa összeállított templomleltár minden fölszerelésének ismertetésével. Az ő idejéből való az 1767. évi. Status animarum: az egész falunak minden családról szóló teljes összeírása, családtagok névsora és lélekszáma. […]

[15] MNL TML XIII.1. 54.d.: 311; 55.d.: 489. Vö. Cserna, 2002, 64., 72.

> Senkitől sem maradt ennyi hivatalos és egyéni írás a plébánia, a nép és Hőgyész életéről. Neki köszönhetően van betekintésünk a 18. századi Hőgyész világába." (Várnagy, 1998, 303.)

A historia domusok tartalmát néprajzi szempontból összehasonlítva a plébánosok esetében nem fogalmazódott meg a megmentés, mint ismereteik összegyűjtésének célja, azonban gyűjtési módszereik néprajzinak tekinthetők (Gulyás, 2011, 130.). Nem pusztán az egyházi év alkalmaihoz és az emberi élet fordulóihoz köthető megfigyeléseiket jegyezték le, hanem interjút is készítettek a lakossággal. A helytörténeti, telepítéstörténeti és a hódoltság utáni berendezkedésre vonatkozó információikat az oral history segítségével szerezték, ezért kitűnő forrásai a népi történelemszemléletnek (Magyar, 2007). Magyar és német híveik körében végzett gyűjtéseiket utólag jegyezték le, adatközlőikre pedig általánosságban vagy nevüket elhallgatva hivatkoztak, egyeseket mégis megismerhetünk név szerint is. Winkler Mihály szakadáti plébános sok információt kapott Franz Gallinek uradalmi vadásztól,[16] Henckelmann János pedig saját bevallása szerint a helyi szokásokra vonatkozó információit az akkor két éven át Hőgyészen tanítóskodó Johannes Drageniustól szerezte (Várnagy, 1998, 302.). A plébánosok általában felhasználták a plébánián talált forrásokat historia domusuk megírásához, ám a források professzionális használata elsősorban Winkler Mihály nevéhez köthető, aki saját bevallása szerint tudatos levéltári igényű gyűjtést folytatott Josephus Prinznaker teveli espereskerületi irattárában.[17] Ezzel megelőzve e műfaj pécsi egyházmegyei szinten talán legjelesebb képviselőjét, Brüsztle Józsefet.

Mindhárom munka kitért a megye 18. század eleji közállapotaira, elsősorban a rác lakosság jelenlétére a régióban.[18] Telepes falvakként bemutatták a németek érkezését, lehetőleg származáshelyük regionális feltüntetésével és a földesurak[19] ismertetésével. E tekintetben szükséges kiemelnem Kelemen Tamás Jánost, aki annotáltan közölte a földesurak, az uradalmi tisztségviselők, az iskolamesterek és a bírók neveit anya és leányegyházaiban.[20] Mivel Hőgyész kivételével mindegyik település telepítése után filia rangú volt, ezért a plébánosok általában a mater lelkipásztorától kezdték a papság bemutatását, mely egységesen elődeik annotált listaszerű felsorolásában teljesedik ki. Ezen egymástól független, mégis mind a négy plébánosra jellemző momentum Brüsztle *Recensio*jának egyik legfontosabb előzményeként, forrásaként értelmezhető. Hasonlóan a legfontosabb mementóhoz, a telepítés után rendszerint még évtizedekig használt középkori templomhoz, melyek állapotáról és inventáriumáról a vonatkozó községek tekintetében szintén e négy személy feljegyzéseiből tudott meg Brüsztle a legtöbbet.

Egységes képet mutat a panaszos megjegyzésekkel kísért, eredeti német, gót betűs uradalmi orgio szerződés bemásolása is, melyet Willerscheid Péter hőgyészi plébános kötött Mercy gróffal. Emellett a plébánosok jellemzően kevéssé bíztatóan szólnak a plé-

[16] PEL.III.123.historia_vol.I.,0019: 22.old.

[17] PEL.III.123. historia_vol.I.,0008: 1.old.

[18] A témáról lásd Máté Gábor összefoglaló tanulmányát: Máté, 2018.

[19] Munkáik jellemzően a Sinzendorf családot említik elsőként, a török kortól 1700-ig az uradalmat birtokló Bottka családról nem olvashatunk műveikben.

[20] PEL.III.148.historia,0004: 2.old., valamint: uo.0006: 7.old.

bániák épületéről, melyek – érdemes megjegyezni – rendszerint jobb állapotúak voltak a 18. századi paraszti lakóházaknál. Az anyakönyvek számára Kelemen Tamás János önálló fejezetet szentelt, Winkler Mihály pedig felrótta elődeinek hanyagságukat, és megpróbálta a hiányzó matrikulákat nyomon követni.[21] Kelemen Tamás csupán időrendben és röviden mutatta be filiáit, ideiglenesen oldallagos plébániáit, Nagy Ferenc pedig Csibrákról és a papdi búcsújáró kegyhelyről elsősorban az 1745-től évkönyvszerűen vezetett szakaszban nyújt bővebb információkat. Winkler Mihály hosszasan írta le az egyes falvak lakosságának történetét, részletezve moráljukat és velük kapcsolatos konfliktusait, melyek gyakorta voltak szerteágazó pénzügyi jellegűek, és összefüggtek az építkezések olykor terhes költségeivel. E megjegyezések hangsúlyos ellenpárját szolgálják a vallásos élet látványos formáit megörökítő sorai. A fenti fókuszpontok köré szerveződő plébániatörténetüket a plébánosok évkönyvszerű bejegyzésekkel folytatták. E szakaszban elsősorban a plébánia életére releváns, rendkívüli alkalmak (például canonica visitatiok) vagy olyan események kerültek megörökítésre, melyek gyarapították a templom vagy az iskola vagyonát.

Winkler Mihály és Kelemen Tamás János munkájában határozottabban jelenik meg a régészeti érdeklődés, elsősorban településük középkori templomának, templomainak vizsgálata kapcsán. Winkler Mihály szerteágazó érdeklődését bizonyítja, hogy a településen talált római kori lelet részletes leírását is lejegyezte a historia domusba.[22] Plébániájuk bemutatásakor mindannyian kitértek a lakosság hitéletére, rossz szokásaira, a köznép életmódja iránti érdeklődésük is elsősorban e csomóponton ragadható meg. A hívők olykor a vizitációkhoz hasonló, erősen sematizált leírása – noha tartalmaz néprajzi adatokat – mégsem tekinthető egyenértékűnek az etnográfiai leírással (Bárth, 2005, 60–61.). E szempontból Nagy Ferenc és Kelemen Tamás János érdeklődését elsősorban helytörténeti irányúként határoznám meg, míg Winkler Mihály és Henckelmann János sorai egyfajta együttérző érdeklődésről, híveik kultúrájának megörökítésre érdemesnek ítéléséről tanúskodnak. Noha a települések lakossága dominánsan német volt, a magyar hívek bemutatásában mégsem mutatkozik kirívó különbség a plébánosok munkáiban.

Bizonyos törvényszerűségek és hasonló fókuszpontok ellenére a plébánosok munkái mégis hangsúlyosan egyediek. Winkler Mihály nem bontotta fejezetekre írását, az mégis következetesen felépített, igényes mű. Hamar szembetűnő sajátosságát a korát megelőző – korábban említett – forráskezelés szolgálja, hiszen az íráshoz felhasznált dokumentumok jellemzően egy-egy tematikus blokk után bemásolásra kerültek. A régióban a korszakban egyedülálló, hogy Winkler plébános a körleveleket és rendeleteket protocolluma önálló fejezeteként is bemásolta, munkájának filozófiai igényű nyitása és zárása keretébe. Úgyszintén képzettségét dicséri Magyarország középkori történetének ismertetése:

> „Valószínűleg a falu I. Ferdinánd magyar király uralkodása alatt vált elhagyott hellyé, mert abban az időben a boldogtalan haza három része szakadt pusztasággá lett. Nevezetesen az éppen említett Ferdinándtól, Szapolyai János vajdától és végül a török barbároktól. Végül azok

[21] PEL.III.148.historia,0005: 4.old.; PEL.III.123. historia_vol.I.,0018: 21. old.

[22] PEL.III.123.historia_vol.I.,0024: 32.old.

a magyarok maradtak, akik Ferdinánd oldalán álltak és ellenük harcoltak. Nem sokkal később, amikor Szapolyai János, a magyar ellenkirály meghalt, és örököskent gyermek fiát hagyta meg, az úr 1541-es évében a hitetlen barbár a kisfiút és anyját, Izabellát Erdélybe vitte. Annak ürügyén, hogy őre és gyámja volt, uralma alá vette Budát és a többi várost, amíg a fiatal király fel nem nő, és képes a kezébe venni a föld sorsát és a birodalom védelmét. De a török soha nem adott vissza kereszténynek semmit harc nélkül, ha csak nem kényszerítették feladni ezt vagy azt a várost. Így űzték el 1687-ben Isten segítségével Simontornyáról."[23]

A köznép életéről szóló leírásai is pontosabbak, részletesebbek a kortársai munkáiban olvashatóknál:[24]

„A szakadátiak körében sok babonás szokás akadt. Általános gyakorlat volt, hogy ha egy menyasszony kijött a szülői házból, hogy a templomba vezessék, egy mézeskalácsot készített neki a mézesbábos, hogy három részre harapja, és feje felett a három darabot a körülálló tömegbe vesse. A menyasszonyok hosszú kézvédőt (manica) viseltek, hogy senki se láthassa útközben, vagy a templomban csupasz kezüket. Ha nem tartották be ezeket a szokásokat, és előfordult, hogy az ifjú házasoknak csak a második, vagy a harmadik évben fogant gyermeke, a gonoszt sejtették a háttérben. Ez aztán vitát váltott ki a házastársak között, akik a meddőséget illetően egymásra mutogattak."

„Franz Gallinek fővadász (egy valóban buzgó ember) azt mesélte nekem, hogy minden tisztelet hiányzik Isten házában, hogy az emberek esküvők alkalmával a főzőedényekkel és sütőedényekkel, és [az eszközzel] amellyel az asszonyok kenyérsütéskor a parazsat húzzák ki a kemencéből, lovaglásszerűen jönnek a templomajtóig, betörnek és a templom körüli sírokon olyan zajt csapnak, mintha fegyverek sülnének el. Még a mise alatt is élcelődnek boroskancsóikkal és poharaikkal istentelen módon."[25]

Kelemen Tamás a závodi historia domust rövid, lexikoncikkszerű fejezetekre osztotta fel, összegezve egy-egy témáról (templomok, plébánosok, uradalomi tisztviselők) való ismereteit,[26] melyek közül a rövid *De Divinis* (Az Isteni dolgokról) című szakasz tekinthető a köznép hitélete szempontjából szorosabb értelemben informatívnak:

„Elsőként elmesélés szerint :/papok hiánya miatt a helyi szentmise ideje és Isten igéjé[nek hirdetése] távoli szerzetes prédikátoroktól függött. Amikor pedig a szentmisét Závodon celeb-

[23] PEL.III.123. historia_vol.I.,0009: 2.old. Saját fordítás. Fordításomhoz segítségemre volt: Galambos, 1987, 23.

[24] Mivel Henckelmann János munkája tanulmányom megírásakor nem volt fellelhető, ezért szokásleírásait csak Várnagy Antal interpretációiból ismerem, aki elsősorban azok tartalmára és nem módszertanára helyezte feldolgozásának hangsúlyát: Várnagy, 1998, 302–303.

[25] PEL.III.123. historia_vol.I.,0019: 22–23.old. Saját fordítás. Fordításomhoz segítségemre volt Galambos Ferenc németnyelvű átirata: Galambos, 1987, 49–50. E két szövegrészletet Galambos Ferenc is közölte magyar nyelven, ám az eredeti szöveggel összevetve, jelen fordítás néhány formai kérdésben különbözik a Galambos Ferenc által magyarul publikált szövegektől: Galambos, 1989, 502.

[26] *De Situ loci, De antiquitate Loci, De Dominys quibus cum tempora subjectu fuit, et eorum Profectis, Profecti et suspectores erant, De Religione Závodiensis, De Ecclesys restauratis, De Successione Parochus, De Divinis, De Matricula, De Domo Parochiali, De Proventibus Parochorum, De Filialis Subjectis, De Ludimagistris, De edituis, De Ruderibus Ecclesias adjacentibus [adiacens], De Nova Ecclesia*.

> rálták, egyszerű, falusi spirituálisok járatlan dalaikkal németül harsogtak az orgona 1756-os megszerzéséig, amelynek segítségével énekszavuk dallamosabban hangzik."[27]

Munkájának utolsó fejezete a templomépítés és a Szent Bendek-ereklye okán kapott kiemelt hangsúlyt,[28] az ereklye Závodra érkezésének leírása pedig a barokk devóció iskolapéldája:

> „június 29-én közös énekléssel ünnepi menettel teste Závodra hozatott, folyamatos tömjénezés és harangozás közepette, megszámlálhatatlan ember sokaságában /: jól lehet az idő esős volt:/"[29]

Nagy Ferenc ezzel szemben munkáját három nagy szakaszra tagolta,[30] melyekben Mucsi történetével és lakóinak bemutatásával foglalkozott, ezt követően pedig a plébánia alapításától közölte évekre bontva a fontosabb eseményeket. Második fejezete elsősorban morális kérdésekre fókuszál, a köznépet önálló csoportként értelmezi, műfaja pedig népkarakterológiai leírásként határozható meg. E szövegrészben Nagy plébános a lakosok rossz morálját, nem megfelelő erkölcsét és értékrendjét fájlalja:

> „Abban az időben, amikor a mai mucsiak nagyanyái és dédanyái Mucsi földjén megtelepedtek, Fulda provinciából birtokba vették e sűrű erdőt, minden oldalról környeztek házsoraik, éppen úgy építették falujukat mintha búvóhely lenne, teljesen szűk utcákkal, közös elhatározás szerint – véleményem szerint, hogy előnyük légyen, erdei emberek mai elméjük olyan mint jellemük, távol Jupitertől, távol a villámoktól (procul a Jove procul a fulmine)."[31]

Véleményem szerint e fejezet elsősorban Nagy plébános a lakosság körében sivár vallásosságuk elleni és megfelelőbb keresztény nevelésük érdekében véghezvitt küzdelmét hivatott bizonyítani. A harmadik 1865-ig, működésének utolsó előtti évéig terjedő, évkönyvi fejezet a korábban vázolt kérdéskörökkel foglalkozik, azonban az adatok krónika jellegű közlése, valamint a falu közéletét érintő események (például tűzvész) vagy a katolikus egyház felső szférájában zajló történések (IX. Pius Jubileuma)[32] lejegyzése már egy újszerű historia domus-vezetés jegyeit is magán viseli.

III. Brüsztle József és a Recensio

A Pécsi Egyházmegye egyháztörténeti feldolgozását már a kora újkorban megkezdték, s ezután összefoglaló munkák sora látott napvilágot. Szilágyi István Klimó György

[27] PEL.III.148.historia,0005: 4.old. Saját fordítás.
[28] Kelemen plébános munkájának e fejezete tölti be a tulajdonképpeni évkönyv funkciót is, hiszen a történések további folyamát is itt vázolja.
[29] PEL.III.148.historia,009: 12.old. Saját fordítás.
[30] *I. Origo Parochiae Mutsi, II. Genius, & moralis populi huius character, III. Fragmenta Annalium parochiae Mucsi ab eius origine, seu ab anno 1745*.
[31] PEL.III.087.historia,0007: 9.old. Saját fordítás.
[32] Egyaránt: PEL.III.087.historia,0041: 72.old.

püspök kérésére megírta Pannonia egyháztörténetét,[33] Koller József a pécsi püspökök tevékenységét dolgozta fel saját koráig,[34] Aigl Pál pedig a káptalan és a káptalani papság történetétről közölt szintézist.[35] Brüsztle József e retrospektív munkák sorát zárta a plébániákról, és azokat az újraalapítás óta vezető plébánosok történetéről szóló, 3500 oldal terjedelmű írásával.[36]

Brüsztle József[37] negyedszázados (elismerés nélkül maradt) kutatómunkája gyakorló plébánosként kétségtelenül grandiózus, anyagi nehézségekkel kísért vállalkozás volt. Saját bevallása szerint elsősorban egy történeti szempontú plébánosi névjegyzék elkészítése volt az eredeti célja, amely vállalkozás fokokozatosan nőtte ki magát négykötetes művé. Elsősorban az 1842-es schematismus hiányosságai, tévedései ösztönözték arra, hogy rendszerezettebb plébániatörténeteket és papi életrajzokat állítson össze. Munkájához felhasználta a Pécsi egyházmegyei püspöki és káptalani levéltárak, valamint a szerzetesrendi és plébániai irattárak anyagát. Lehetőségeihez mérten kutatott más egyházmegyékben is, egyes forrásai pedig napjainkra már nem elérhetők, így kötetei valóban hiánypótló forrásmunkák. Írásához a korábban említett négy historia domust is felhasználta, és munkája – annak korabeli mérsékelt visszhangja ellenére – végérvényesen meghatározta a plébániatörténet-írást a Pécsi Egyházmegyében. Noha Galambos Ferenc olaszi plébánosként elődje védelmére kelt, Brüsztle kutatási módszereinek negatív örökségével is szükséges szembesülnünk. 1876-tól betegsége következtében fokozatosan csökkenő mobilitású vidéki plébánosként gyakran kölcsönzött ki köteteket, iratokat, melyek olykor a napjainkig hiányoznak, vagy a századelőn kerültek vissza, a hiányzó dokumentumok sorsa pedig feltehetően a Recensio nem értékesített példányaihoz hasonlóan az enyészet lett (Galambos Göller, 2000; Schmelczer-Pohánka, 2019. Vö. Hartmann, 1933; Kersák, 1983; Petrovich,1983).

[33] Salagii, Stephani: *De statu ecclesiae Pannonicae libri VII*. Quinque-Ecclesiis, Typis Joannis Josephi Engel. 1777.

[34] Koller, Josephi: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I–VII. Posonii et Pestini: sumptibus Joannis Michaelis Landerer.1782–1812.

[35] Aigl, Paulum: *Historia brevis venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem anni 1838*. Quinque-Ecclesiensis: typis Lycei Episcopalis. 1838.

[36] Brüsztle, Josephus: *Recensio universi eléri dioecesis Quinque-Ecclesiensis, distincte a tempore amotae cum exitu seculi 17-mi tyrannidis Turcicae, restitutaeque in his partibus tranquillitatis, adjectis quibusdam aetatem hanc antecedentibus, commentariis historicis illsutrata*. I–IV. Quinque-Ecclesiis: Typis Lycei Episcopalis, C. Ramazetter. 1874–1780. A középkori plébániákat feldolgozó munka 2009-ben készült el: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József szerk.: *A Pécsi egyházmegye története 1. A középkor évszázadai (1009–1543)*. I–II. Pécs: Fény Kft. 2009.

[37] Brüsztle József (1817. augusztus 6, Dárda – 1896. április 4, Olasz) 1841-től bogádi, beremendi, szenterzsébeti, majd pécs belvárosi káplán, 1855-től bogdásai, 1861-től olaszi plébános. Prebendáriusi kinevezése következtében egyházmegyei rubricistaként feladata volt a direktórium szerkesztése. Brüsztle, 1876, II, 284–288.; Galambos Göller, 2000, 2–8.; Schmelczer-Pohánka, 2019, 418–420., 426.

IV. szakadás és megtorpanás – diszciplináris önállósulás

Nagy Ferenc historia domusa után közel egy évszázadra volt szükség, hogy a Mercy–Apponyi uradalom területén ismételten historia domus megkezdésébe, háztörténet vagy krónika írásába vágjon egy plébános. A hosszú 19. század[38] során döntően német lakosságú plébániájukon jellemzően évtizedeket eltöltő plébánosok nem nyitottak historia domust, a megkezdett évkönyveket nem folytatták, vagy csupán szűkszavúan szóltak bennük. Néhány településen (Bonyhádvarasd, Hőgyész, Lengyel, Pálfa[39]) összeállítottak ugyan protokollum formájú körlevél-, rendelkezés-másolatokat, melyekben az esetleges alapítványt tevő dokumentumok tarthatnak számot néprajzi érdeklődésre, ám bejegyzésük célja más irányú volt (Csibi, 2012).

A társadalmi integrációt plébániai szinten abszolválni kívánó 18. századi jozefinizmusnak nagy szerepe volt abban, hogy a katolikus egyház megváltozott mentalitást képviselő tagjai nem tudtak a polgári átalakulásban konstruktív tényezőként részt venni. Az egyházat I. Ferenc uralkodása alatt megterhelte a nagyfokú bürokrácia, a főpapság országgyűlési tagsága miatt olykor tartósan távol tartózkodott az egyházmegyéjétől, melyek igazgatása helynökeik képességein múlt (Katus, 1991, 65–67.; Gárdonyi, 1994, 185.; Forgó – Gőzsy, 2018, 118–120.). A népi vallásosság látványos formáinak fennmaradása ellenére az uradalomban szolgálatot teljesítő plébánosok körében erős közöny figyelhető meg, melyet kitűnően érzékeltet Eötvös József Charles de Montalembertnek írott levele:

> „klérusunk körében az apátia és a közömbösség olyan foka állott be, amilyen más országokban nemigen fordul elő, és ennek következménye a katolikusok legnagyobb fokú vallási indifferentalizmusa." (idézi: Katus, 1991, 65.)

Magyarországon 1848-ig a római katolikus egyház államegyház volt, az uralkodóval, I. Ferenc Józseffel és képviselőjével, a király személye körüli miniszterrel, majd a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel való viszonyrendszerét a főkegyúri jog és az ebből adódó jogosítványok gyakorlása határozta meg. A korszakban jelentkező római centralizmus, a főpapság kevéssé erőteljes fellépése és e státusz felszámolása következtében végbemenő radikális szeparáció mellett az országgyűlésben egyre nagyobb számú evangélikus és református követ képviseletét követhetjük nyomon, mely a katolikus vallás megkérdőjelezhetetlen hegemóniája ellenére a protestáns egyházak politikai súlyának növekedését eredményezte. A század végén a valódi vallási egyenjogúság rögös útjának fordulópontja a vegyes házasságok rendezésének kérdése volt. E házasságokba született gyermekeknek 1868 óta azonos nemű szüleik vallását volt szükséges követniük, ám nagyszámú katolikus plébános csupán a reverzálist adó párokat áldotta meg, s e konflik-

[38] A római katolikus egyház és helyi társadalom kapcsolatáról lásd Bednárik János Buda környéki falvak példáján végzett történeti etnográfiai vizsgálatát a 19. század második feléről: Bednárik, 2018.

[39] PEL.III.019.006; PEL.III.048.historia_vol.I., 0002–0017: 1–31.old.; PEL.III.069. historia_vol.I., 0003–0036: 1–69.old.; PEL.III.098.001. A Pécsi Egyházmegyei Levéltár folyamatosan dolgozza fel a plébániai iratokat, ezért a protocollumok listája nem teljes.

tusra Trefort Ágoston kultuszminiszter 1884-es rendelete sem hozott megoldást, hiszen a kánonjogra hivatkozó plébánosok nem küldték át a gyermekek keresztlevelét az illetékes felekezet lelkészének. Feltehetően az 1890-es, e tevékenységeket pénzbüntetéssel sújtó törvény alkalmazási nehézségeinek következtében az országgyűlés 1894–1895-ben megszavazta a kötelező polgári házasság bevezetését. Engedélyezték az izraeliták és keresztények közötti vegyes házasságot, megkönnyítették a válást, és teret engedtek a felekezetnélküliségnek (Katus, 1991, 67–70.; Gárdonyi, 1994, 178–179.; Gergely, 2004, 155–157.).

A klérus is tudatában volt belső megújulása szükségességének. Hazánkban az 1890-es években bontakozott ki a *katolikus reneszánsz*, amely a két világháború közötti évtizedekben mutatkozott meg érett formában. Ekkor a római katolikus egyház kevéssé fajsúlyos politikai eredményeihez mérten, ugrásszerű fejleményeket ért el a sajtó és a társadalmi szerveződés terén. Nagygyűléseket, szociális mozgalmakat, hitbuzgalmi társaságokat (például Szent István Társulat) szerveztek. A szemléletváltásnak köszönhetően a püspökök újszerű hangsúlyt fektettek híveik lelki gondozására, és az ezt a célt abszolválni tudó plébánosok képzésére. A szemináriumokból egyre több *ifjúsági-lelkipásztor* került ki, és a legkisebb falvakban is olvasóegyletek, legénykörök, gazdakörök sora alakult. Enyhült az egyház androcentrikus értékrendje is, külön hangsúlyt fektettek a leányok nevelésre, kulturális-társadalmi szervezésére (például leányegyletek, Mária-lányok) (Kaczián, 1983, 26.; Katus, 1991, 70–72.; Lantosné Imre, 1991, 179.; Gárdonyi, 1994, 191–193.).

Szőlősy Károlynak köszönhetően gazdag információkkal rendelkezünk a Pécsi Egyházmegye klérusának újszerű lelkesedéssel kalendáriumokat, ünnepi beszédeket, imádságokat kiadó, és nemzetközi szakirodalmat fordító tevékenységéről (Szőlősy, 1892a, 1892b, 1892c). Az ájtatossági irodalom egyik kulcsfigurája, a korábban Nagy Ferenc mucsi káplánjaként működő Wajdits Gyula szakadáti plébános Szemennyey Mihály regölyi plébánossal 1884-ben megalapította, majd másfél évtizedig közösen adta ki a *Szent-Család Naptárat*. A könyvecske eladott példányszáma megközelítette a 100 000 darabot, ezért a bevételből felújították a szakadáti templomot, és letették a regölyi zárda és leányiskola alapjait. Wajdits ugyancsak Szemennyey Mihállyal írta meg az *Emlékkönyv a lourdesi magyar zarándoklatról 1881-ben* című kötetet. 1883-ban lefordította Dominique Peyramale lourdesi plébános életrajzát,[40] melynek bevételeiből a szakadáti templomtorony felépítését fedezte (Schmelczer-Pohánka, 2020). Wajdits kortársa, a későbbiekben bővebben említett Wosinszky Mór is aktív résztvevője volt a hitbuzgalmi irodalom terjesztésének. Romaisz Ferenc plébánossal 1884-ben magyarra fordította Lasserre Henrik *Lourdes Csoda-Eseményei* című két kötetes munkáját (Szőlősy, 1892, 715.).

[40] Lasserre de Monzie, Henri: *Peyramale lourdesi plébános a megjelenések előtt. Henrik Lasserre után magyarítá egy plébános*. Wajdits József Gyorssajtóján, Nagy-kanizsa, 1882. Valamint: Lasserre de Monzie, Henri: *Peyramale lourdesi plébános a megjelenések előtt. Henrik Lasserre után magyarítá egy plébános*. Második javított és bővített kiadás. Wajdits József Gyorssajtóján, Nagy-kanizsa, 1882. Pécsi működése alatt látott napvilágot utolsó fordítása: Germano di, S. Stanislao: *Galgani Gemma luccai szűz életrajza*. Nyomatott a Dunántúl Nyomda R.T.-nál., Pécsett, 1916.

E folyamattal párhuzamosan a 19. század elsöpörte a polihisztor tudósokat, a teológia, a történetírás, a régészet és a néprajz önálló diszciplínává formálódott. Ilyen módon a falusi plébánosok, ha folytattak is gyűjtéseket vagy tudományos tevékenységet az uradalom területén, mégis elszakadtak a polgári tudományos közélettől. E szemléletváltást az uradalom domináns német lakosságával magyarázhatjuk, melynek kutatása a reformkori, romantika inspirálta tudományos mozgalmat talán kevéssé szólaltatta meg, és a német plébánosok körében sem hozta el a népi kultúra iránti 19. századi intézményes érdeklődés kibontakozását, értékcentrikus felfogását.[41] Az uradalom területén e korszak egyetlen képviselője a závodi káplánként működő Egyed Antal volt.

A történettudomány területén a nemzeti függetlenség hatása és a polgári átalakulás eszméje kölcsönösen jelentkezett (Gunst, 2000, 178–196.), a néprajztudomány pedig rövid megtorpanását követően (1850–1872) kiépítette intézményeit és megkezdte a diszciplína tudományos megalapozását. A 19. század második felére a néprajz képviselői nemzetközi reflexiókat fogalmaztak meg, munkásságukat pedig meghatározta az evolucionizmus, a folklórtexteológia és a folklórfilológia (Landgraf, 2011, 164–166.; Paládi-Kovács, 2011, 64–85.; Szemerkényi, 2011, 142–157.). A korszak második felében a professzionális tudományos közéletben is aktív részt vállaló plébánosok számára a teológia nem mint polihisztorikus kiindulópont szolgált, hanem egyházi pozíciójuk biztosított lehetőséget a tudományos érvényesülésre, szakmai kapcsolataik kiépítésére. E szaktudományban is önállóan érvényesülni tudó plébános alakja körvonalazódik Wosinszky Mór tevékenységében.

IV.1. Egyed Antal

E hosszú 19. századot felölelő korszak első szakaszának az uradalomhoz köthető – de tevékenységét nem ott kifejtő – legjelesebb képviselője Nagy Ferenc kortársa, az 1807-ben Hermann Lőrinc mellett závodi kápláni tisztséget betöltő és itt a német nyelvet elsajátító Egyed Antal volt.[42] Munkássága a táj- és népismereti leírás körébe sorolandó, írásai magukon viselik a professzionalitás igényét és jegyeit, és mucsi kortársával ellentétben azok nyomtatásban is eljutottak az ekkor már formálódó tudományos közösség tagjaihoz. A polihisztor plébános attitűd átalakulását, a plébánosi feladatok és a tudományos közeg szétválasztását bizonyítja, hogy 10 éves bonyhádi működése során összesen háromnegyed oldalt jegyzett be a helyi historia domusba.[43] Kétségtelen, hogy a közélet aktív tagjaként és a települést bemutató tanulmány[44] szerzőjeként kellő ismeretekkel

[41] Magyar és szlovák párhuzamairól, ellenpéldáiról lásd: Bárth, 2019a, 398.; Bednárik, 2019, 445.

[42] Egyed Antal (Székesfehérvár, 1779. június 13. – Dunaföldvár, 1862. augusztus 27.). Szülővárosában végzett gimnáziumi tanulmányai során volt tanára Virág Bendek, aki felkeltette néprajzi érdeklődését, támogatta műveinek megjelenését. Pécsi teológiai tanulmányait követően 1804-től bükkösdi, 1806-tól bátaszéki, 1807-ben pedig závodi káplánként tevékenykedett. Rövid szentszéki bírói hivatal betöltése után 1808-tól kocsolai, 1813-tól bonyhádi, 1822-től paksi, 1829-től dunaföldvári plébános. 1832-től a Koppánymonostor apátja cím birtokosa, 1833-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (Paládi–Kovács, 2006, 192.).

[43] PEL.III.018.historia,0070: szn.

[44] Egyed Antal: Bonyhád Mező-városnak rövid leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 7, 5, 71–79. 1823.

rendelkezett Bonyhádról, de feltehetően már nem a historia domust tartotta a történetírás, népleírás megfelelő közegének.

Művei magukon viselik a magyar nemzeti törekvések kifejezését, a népiesség érvényre juttatásának igényét, és Tolna megye sajátosságai miatt, a nemzetiségek irányába forduló érdeklődés mellett az expanzív német nyelvű kultúrától[45] való félelmet is. Hatalmas és be nem fejezett munkája 22 kiküldött kérdésére beérkezett válaszokban maradt az utókorra, melyből kirajzolódnak a megye benépesülésének és a feudalizmus végi lakosság életmódjának falusi jegyzők által interpretált körülményei és kulturális viszonyai. Feltehetően kérdőívére néhány válasz be sem érkezett, vagy nem jutott el Egyed Antalhoz, hiszen 33 év alatt nem készített feldolgozást az anyagukból (Kaczián, 1983, 23.; Paládi-Kovács, 2006, 193–212.).

IV.2. Wosinszky Mór

Wosinszky Mór 1854-ben született Tolnán a lengyel Wosinszky István gyógyszerész és Glatz Katalin gyermekeként. Középiskolai tanulmányait Kalocsán végezte, majd a pécsi papnevelde hallgatója lett, ahol 1877-ben szentelték fel. Rövid gödrei működés után Aparra került káplánnak, ahol felkeltette Apponyi Sándor gróf figyelmét. Közbenjárására kaphatta meg 1881-ben a lengyeli plébánosi kinevezést, aminek köszönhetően a helybeli kastély hatalmas könyvtárában volt lehetősége kutatni. Itt szerzett tapasztalatai ösztönözték a lakosság által *Töröksánc*nak nevezett terület első feltárására. Barátai (Kamamerer Ernő, Hampel József) tanácsai mellett tanulmányozta a nemzetközi szakirodalmat is, mely az e tárgykörbe tartozó leleteket napjainkig *Lengyeli kultúra*-ként említi. A folyamatos ásatásai során előkerülő leletek az Apponyi család házi múzeumába, valamint a Nemzeti Múzeumba kerültek. 1885-ben Lengyelről a jobb javadalmazású Závodra került, ahol külföldi tanulmányutakkal tágíthatta ismereteit: 1885-ben Dániában és Svédországban, 1887-ben Egyiptomban, valamint Török- és Görögországban járt a Szentföldet is érintve. 1887-ben visszatért Aparra, immár plébánosként. Itt fogott bele a megyei monográfia régészeti szakaszának megírásába, és 1889-ben Bécsben és Párizsban ismertette tudományos eredményeit, melyeket tizenhárom magyar, két francia, és egy német nyelvű tanulmányában is olvashatott a nagyközönség. Pulszky Ferenc, Czobor Béla, Posta Béla és Török Aurél mellett vendégül láthatta a würzburgi Rudolf Wirchowot, a berlini Albert Vosst, a müncheni Johannes Ranket valamint a római Luigi Pigorinit. Elnyerte a bonyhádi egyházkerület esperesi címét is, ám a megnövekedett egyházi adminisztráció csökkentette a kutatásokra fordítható energiáit, ezért Apponyi gróf támogatásával 1894-ben kinevezték a Szekszárd-belvárosi plébániára. Noha adomák sora őrzi határozott alakjának emlékét,[46] és apari utódja nem jegyzett fel panaszt arra vonatko-

[45] A megye lakosságának alakulásáról és etnikai viszonyairól történeti összefoglalásként lásd: Jeney – Tóth, 1996. A korszak Európájának német nyelvismeretről lásd: Glück, 2002.

[46] Egy visszaemlékezés szerint Závodra költözése alkalmával kocsisa istenkáromló szavakat használt, és Wosinszky figyelmeztetése ellenére sem hagyott fel azokkal, ezért a kerítésen át az utcára hajította. Az iskolaszéki üléseket felelevenítők szerint pedig egyet nem értő társait a tornácra invitálta, ahol pipaszárával *„talpig keményen meghányta”*, ami után kezdeményezéseit rendszerint egyhangúlag elfogadták (Gaál, 2005, 35.).

4. kép Wosinszky Mór szemináriumi társaival (Pécs, 1875. k.). Közli: V. Kápolnás, 2005, 180.

5. kép Bräutigam Ferenc szakadáti plébános és Bitter Antalné Geyer Irén tanítónő betlehemesekkel, 1932. Gruller Jánosné Genszler Katalin tulajdona, a fénykép digitalizálását Krémer Péter végezte.

zóan, hogy elhanyagolta volna plébániáját, mégsem hagyott írott emléket a plébániatörténetben sem Lengyelen, sem Závodon, sem Aparon. Pályájának sikerében kulcsfontosságú volt találkozása Apponyi Sándorral, de legalább ennyire fajsúlyos káplánjainak segítsége, akik nélkül nem lett volna lehetősége kellő időt kutatásaira fordítani.

Tolna megye múzeumának körülményes létrehozása után, 1898-ban annak első igazgatója lett, 1901-ben kinevezték a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége felügyelőjévé, 1902-ben pedig az MTA levelező tagjává választották. Az időben megkapott elismerések ellenére azonban szerteágazó feladatai miatt kevés ideje maradt a tudományos tevékenységre, ezért megpályázta a nagyváradi litteratus kanonoki széket, ám nem járt szerencsével. Élete utolsó éveit múzeuma népszerűsítésének szentelte, 1907. február 22-én bekövetkezett haláláig betegen is aktívan dolgozott (Gaál, 2005, 9–11.; Gaál szerk., 2005).

V. Akik Brüsztle munkájából merítettek

A Pécsi Egyházmegyében hazai viszonylatban kissé későn, 1913-ban rendelte el Zichy Gyula püspök a historia domusok kötelező vezetését, melyek ellenőrzését az alesperesekre bízta (Varga, 2006, 7.; Kovács, 2015, 118.).

> „[…] azon tapasztalati meggyőződésre jutottam, hogy az 1858 évi esztergomi tartományi zsinat által előírt plébániai évkönyvek […] úgy történeti, mint jogi szempontból kiválóan figyelemreméltók. Ez okból hivatolt tartományi zsinatnak egyházmegyémre eddig «ius subsidiarium» jellegű intézkedését jelen határozatommal egyházmegyei jogszabálynak nyilvánítom […]".

Rendelkezésében instrukciókat is megfogalmazott, mellyel tudományos igényű, objektív munkák megszületését remélte:

> „[…] a személyek leírásánál mindig a szeretet és a tisztelet vezéreljen, hogy történeti naplóba nem illő dolgok leírása kerültessék, […] nagy fontosságú okmányok egész terjedelmükben az évkönyvbe bevezetessenek. Legyen ki-ki pártatlan megítélője az eseményeknek, hogy így nemes szolgálatot tegyen a jövőnek. […]"[47]

Felhívását követősen historia domusok sora látott napvilágot. Brüsztle József munkájának ismertségét és teljes körűségre való igényét jelzi, hogy az általam vizsgált települések plébánosai elsősorban munkája alapján, vagy annak egyszerű, latin nyelvű bemásolásával írták meg plébániájuk történetét.[48] Zichy püspök *nagy fontosságú iratok* megjegyzését elsősorban a recens anyagra értelmezték, a plébánián fellelhető – és a püspök által megmenteni kívánt – szálas történeti forrásokat csupán kevesek másolták be a plébániatörténetbe. Hasonlóan sematikus figyelmet fordítottak plébániájuk lakosságának bemutatására:

[47] Másolatát lásd: PEL.III.148.historia,0016–0017: 27–28.old.

[48] Vonatkozó másolatát lásd: PEL.III. 069.historia_vol.I.,0039–0045: 73–84.old.; PEL.III.148. historia,0016–0020: 26–35.old. Klein József magyar nyelvű, Brüsztle koncepciója alapján felépített bevezető fejezetét pedig: PEL.III.003.historia_vol.I.,0003–0022: 1–39.old.

„Az apari plébánia hívei általában csendes természetűek, vallásosak, józanok, és szorgalommal művelik földjeiket. A vallástalan és felforgató eszmék eddigelé úgyszólván érintetlenül hagyták őket. – Egyszóval: megbízható hűséggel viseltetnek királyuk és hazájuk iránt, Istennek pedig híven szolgálnak."[49]

Mind történeti, mind forrási vonatkozásban a legösszetettebb, valóban kutatáson alapuló munka Klein József apari historia domusa.[50] Átfogó igényű összeállításra törekedett a nagy elől, Kelemen Tamás János munkáját folytató Faludi Ádám is,[51] hiszen az idő közben eltelt több mint 100 év alatt pusztán Hermann Lőrinc másolta be egy vizitáció szövegét a háztörténetbe. Brüsztle (ugyanezen kötetre hivatkozó) adatainak bemásolásával, elődjétől levélben megkért információkkal, valamint rövid összefoglalójával igyekezett pótolni a hiányosságokat.[52] Hasonlóan nagy hiátus tapasztalható Mucsi és Hőgyész nagy múltú plébániatörténeteiben is. A mucsi plébánián a Nagy Ferencet követő Kallenberger József 1866 és 1896 között nem tett feljegyzéseket, ideiglenes távozása közben, 1886–1887 folyamán Szinger Keresztély adminisztrátor pótolta hiányosságait,[53] majd Háj Endre 1918-tól vette kezébe a historia domus tartós vezetését. Hőgyészen Henckelmann plébános 1787-es halála után Gyenis Károly protocollum jellegű másolatai között 1851-ben olvashatunk először újra *Pro memoria* jellegű megjegyzést, vezetése azonban csupán 1881-től lett rendszeres Streicher Péternek köszönhetően.[54] Az uradalom területén az egyetlen folyamatosan vezetett háztörténet Szakadátról származik, ahol a létrehozó Winkler Mihály utódja, Gruber József gazdag feljegyzései után Füleky László 1802 és 1841 között mindössze 7 oldalon hagyott emléket,[55] ám 19. századi utódai folyamatosan vezették a historia domust. A diósberényi háztörténetet 1905-ben, a püspöki felhívás előtt kezdte meg Rudolf Mátyás, aki plébániatörténeti feljegyzései mellett igen gazdagon adatolta a település fogadott ünnepeit, alapítványait, jeles napjait és azok szokásrendi vonatkozásait.[56] Egy évtized elteltével, a felhívásnak megfelelően vágott bele a munkába a korábban említett Lerch István és Klein József mellett a pálfai Szánthó Ignác, aki az 1800–1905 közötti történéseknek mindössze 3 oldalt szentelt,[57] és a bonyhádvarasdi Gestettner Konrád, aki meg sem próbálkozott a hajdani történések feltérképezésével.[58] Az uradalomban legkésőbb önállósult plébánián, Nagyvejkén 1861 és 1970 között egy plébános sem vezetett historia domust.[59]

[49] Klein József, 1915. PEL.III.003.historia_vol.I.,0026: 46.old.

[50] PEL.III.003. historia_vol.I.

[51] PEL.III.148.historia,0016–0030: 26–55.old.

[52] PEL.III.148.historia,0021–0025: 37–45.old.

[53] PEL.III.087.historia,0044–0051: 79–93.old.

[54] PEL.III.048. historia_vol.I.,0011: 19.old., Valamint uo. 0018: 32.old.

[55] PEL.III.123.historia_vol.I.,0095–0098: 176–182.old. A kötet hátsó, szám nélküli oldalain (0154–0156) található 5 oldal terjedelemben 3 püspöki rendelkezés másolata, melyek az íráskép alapján Füleky Lászlóhoz köthetők.

[56] PEL.III.023.historia_vol.I., [digitalizálási szám nélkül]: 170.old., valamint: uo. 0003–0019: 251–282.old., és 0021–0022: 286–289.old.

[57] PEL.III.098.historia,0004–0005.: 4–7.old.

[58] PEL.III.019.historia.

[59] A Pécsi Egyházmegyei Levéltár folyamatosan dolgozza fel a plébániai iratokat, ezért a fenti kijelentéseket a 2020-ban elérhető források ismeretében fogalmaztam meg.

A plébánosok horizontjában Virág Ferenc püspök 1936-os rendelkezésének megfelelően (Vértesi, 2015, 29.) megjelennek a vatikáni történések is, azonban a kegyúri szférát meghaladó országos ügyekre – noha feljegyzéseik alapján naprakész információkkal rendelkeztek – elsősorban a hadi események alkalmával fordítanak nagyobb figyelmet gazdag fogoly, áldozat, kényszermunkára hurcolt és kitelepített személy listájával kiegészített olykor egodokumentum jegyeit magán viselő leírásukban. Munkáikban a korábban bevett vizitációkat dokumentáló bejegyzések helyét átveszik a bérmálásokról szóló híradások, a plébánosok újmiséiről szóló beszámolók. Noha Klein József apari háztörténete kivételével szűkszavúbb lett a filiák bemutatása, az első alkalommal Nagy Ferenc mucsi plébános által képviselt koncepció szerint a feljegyzések bővebben ismertetik a falvak mindennapjait, a társadalmi élet eseményeit, a közművek fejlesztését, vagy éppen a mezőgazdasági jellegű időjárási károkat. Az általuk helytörténeti szempontból jelentősnek ítélt események néprajzi igényű lejegyzése, egy új, akkor még formálódó szemléletre (Vanyó, 1941, 41.), és a következő évtizedek Heimatbuch[60] jellegű plébánosi munkáiban megvalósuló attitűdre nyitnak ablakot:

> „Ezen év július 2-án Krémer János, hsz. 123. dupla utcában lebontja házát, s vele együtt eltűnt az utolsó, még a német telepítés – 1725 év idejéből, Szakadáton fennállott ház. A ház beosztása, falaiban és homlokzatában elhelyezett faszerkezet a telepes házak faszerkezetét mutatta. E házban őriznek egy agyag kancsót »Hessen Nassau 1724« felírással talapzatán. Még a bevándorlók hozták magukkal."[61]

VI. Összefoglalás

Munkámban a Mercy–Apponyi uradalom alsópapságának néprajz tudománytörténeti szerepével foglalkoztam, elsősorban az általuk létrehozott historia domusokat megvizsgálva. Tapasztalataim szerint e dél-magyarországi, főképp 18. században betelepült németek lakta településeken a lokális közösségekre nagy hatást gyakorló, kivételes műveltségű plébánosok körében kibontakozott egy tudományos (történeti, néprajzi, régészeti) látásmód. Munkáikhoz levéltári kutatásokat végeztek és a korszaknak megfelelő néprajzi igényességgel felmérték plébániájuk lakosságának ismereteit. A pécsi püspöki szemináriumot elvégzett alsópapság tehetségesebb tagjainak (az általam vizsgált uradalomban Winkler Mihály, Henckelmann János, Kelemen Tamás János és Nagy Ferenc) latin nyelvű írásai és feljegyzései nem maradtak el a szakma előfutárainak 18. századi

[60] E tulajdonképpen falumonográfiaként meghatározható kötetek nem csupán helytörténeti, hanem jelentős családtörténeti adatokat tartalmaznak. A második világháború utáni kitelepítést követően a németországi és a hazai németségnek egyaránt fokozott igénye mutatkozott a hajdani településközösség kultúrájának ápolására, történetének megismerésére. A mind fizikailag, mind emocionálisan fragmentált lakosság között fontos közvetítő szerepe volt az egyháznak és a német, vagy a német nyelvet is ismerő papságnak, akik nagy számban hoztak létre ilyen kötet, vagy működtek közre e munkák megvalósításában. A Heimatbuchok történetéről, metodikájáról és hatásáról lásd a Mathias Beer által szerkesztett tanulmánykötetet: Beer (szerk.), 2010.

[61] Éberhard József, 1936. PEL.III.123. historia_vol.I.,0145: 277.old.

teljesítményétől, noha tudományos érdeklődésre számot tartó eredményeik legfontosabb lejegyzési fóruma településük historia domusa volt. Plébániájuk történetének megírását elsősorban a templom és a plébánosok történetének megírásaként értelmezték, ezzel teremtve meg a 19. századi pécsi egyházmegyei egyháztörténet-írás központi személyisége, Brüsztle József munkájának alapjait.

A tudományos élet differenciálódása azonban háttérbe szorította a régió aktív, barokk és felvilágosodás jegyeit egyaránt magán viselő historia domus-író hagyományát, a reformkorban pedig az uradalom nagyrészt németek lakta területén nem bontakozott ki intézményes, a népi kultúrát értékcentrikusan felfogó professzionális plébánosi látásmód. A 19. századi tudományos közéletben az általam vizsgált régióból Egyed Antal és Wosinszky Mór kivételével a plébánosok kevéssé képviseltették magukat, személyükre pedig polihisztor plébános elődeikkel szemben a tudományágak párhuzamos művelőjeként tekinthetünk.

A 19. század vallási életének látványos formáiról nagyrészt hallgatnak a historia domusok, azokról az olykor négy évtizedet egy településen eltöltő plébánosoktól kevés feljegyzéssel rendelkezünk. A plébánia krónikák újbóli virágkorát a római katolikus egyház belső megújulása és a püspök 1915-ös felhívása hozta el, hiszen ezen évtizedekre a klérus újra aktív, szervező tagja lett a közösségi életnek, tudományos munkássága elsősorban a hitbuzgalmi irodalom irányába fordult. Az uradalom 18. századi plébánosainak, valamint Brüsztle József munkájának fontosságát jelzi, hogy a Zichy Gyula felhívására megszülető historia domusok történeti szakaszában dominánsan e munkákra építettek, ám krónikajellegű feljegyzéseik már távol állnak az intézményesült néprajztudomány eredményeitől.

Függelék: historia domust vezető plébánosok[61] a Mercy–Apponyi uradalomban[62]

Hőgyész[63]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1723–1732	Willerscheid Péter	-
1732–1739	Kienner Károly József	-
1739–1740	Schuhknecht Ferenc	-
1740–1744	Muth Henrik	-
1744–1745	Federspiel András	-
1745–1753	Babonits Pál	-
1753–1760	Fabik Antal	-
1760–1787	**Henckelmann János**	-[64]
1787–1798	Pirker József	-
1799–1842	Kolb Károly[65]	-
1842–1874	**Gyenis Károly**[66]	**1–32.**
1874–1881	Hunyady Károly	-
1881–1910	**Stericher Péter**[67]	**32–51.**[68]
1911–1922	**Schäfer József**	**51–55.**
1922–1930	**Léh József**	**55–62.**
1930–1934	**Éberhardt József**	**62–63.**
1934–1938	**Bräutigam Ferenc**	**63**.
1939–1958	**Pásztor Endre**[69]	**64–65.**

[61] A plébánosok neveit a Magyar Katolikus Lexikon rendszerének megfelelően egységesen magyar formában közlöm.

[62] A felsorolásban a II. világháború előtt alapított plébániák és a mater rangú települések szerepelnek. Az adatok forrása: Brüsztle, 1876, II, 26–36., 204–207.; 1879, III, 94–126., 546–558., 855–871.; 1880, IV, 139–141., 468–483., 775–776., 814–815., 896–907; Diós, 1993, 62.5; 2004, 376., 568–569.; 2005, 460.; 2007, 512–513.; Horváth – Patay, 2010, 521.; Máthé, 1993, 334–335.; Patkóné Kéringer, 1999, 23–129.; Várnagy, 1998, 411.; Weidlein, 1937, 43–44.

[63] A német családok betelepítése 1722-ben kezdődött meg.

[64] Historia domusa jelenleg nem fellelhető.

[65] Várnagy Antal beszámolója szerint Pirker József és Kolb Károly nem vezetett historia domust.

[66] Nevéhez köthető a ma ismert háztörténet 1849-es megnyitása, melyben 1869-ig elsősorban körlevél, rendelkezés és alapítványi dokumentumok másolatai olvashatók, néhány köztes *Pro memoria* megjegyzéssel kiegészítve, 1853, 1854, 1864, 1865, 1870 és 1872-ből.

[67] Gyenis koncepcióját folytatva *Pro memoria* címen tett bejegyzéseket, azonban dokumentum másolatok 1882-ig találhatók meg a kötetben.

[68] A kötet utolsó számozott oldala: 50.

[69] Pásztor Endre pótolta a hiányzó évek történéseit, utolsó kutatható bejegyzése 1939-ből származik.

Szakadát[70]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1727–1730	Szigethy (Szégethy) András	**-**
1737–1741	*Marker Ágoston Antal*[71]	-
1741–1757	Kovács Simon	**-**
1757–1759	Inda János	**-**
1759–1769	**Winkler Mihály**[72]	**1–97, 103–109.**
1769–1771	Mittelbacher Dániel	**-**
1772–1802	**Gruber József**[73]	**98–103, 109–175.**
1802–1841	**Füleky László**	**176–182.**[74]
1841–1844	Mutschenbacher József[75]	**-**
1844–1874	**Hunyady Károly**	**182–198.**
1874–1887	**Wajdits Gyula**	**198–230.**
1887–1897	**Szinger Keresztély**[76]	**231–241.**
1897–1918	**Pelz Árpád**[77]	**241–260.**
1918	Nagy István[78]	**-**
1919–1934	**Bräutigam Ferenc**	**260–275.**
1934–1948	**Éberhard József**	**276–293.**[79]

[70] A német családok 1723–1724-ben megkezdődött betelepítése után 1727-ig Hőgyész filiája volt.
[71] Plébániatörténetre vonatkozó jegyzetei az anyakönyvben találhatók.
[72] A plébániatörténet mellett a rendelkezéseket, körleveleket is rögzítette a historia domusba.
[73] Gruber József káplánként már 1769-től tett bejegyzéseket a háztörténetbe.
[74] A kötet szám nélküli oldalain található 5 oldal terjedelemben 3 püspöki rendelkezés másolata, mely az íráskép alapján Füleky Lászlóhoz köthető.
[75] A működése alatti történések lejegyzését Hunyady Károly pótolta.
[76] Betegsége következtében 1890-ig vezette a historia domust, azonban az anyakönyvekben 1896-ig megtalálható jellegzetesen szép kézírása.
[77] Az 1890–1897 között hiányzó jegyzeteket Pelz Árpád nem pótolta.
[78] Az 1918-as év jegyzeteit Bräutigam Ferenc pótolta.
[79] A historia domus utolsó számozott oldala: 280, utolsó kutatható bejegyzése 1940-ből származik.

(Diós)berény[80]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1788–1810	Szabó József	-
1810–1852	Horváth László	-
1852–1866	Türk Antal	-
1866–1900	Felinger Gyula	-
1900–1908	**Rudolf Mátyás**[81]	**1–38, 170–181, 251–289, 302.**
1908–1924	**Palkó József**	**248–250, 290–301.**
1924–1925	**Zanyi Ferenc**	**182–184.**
1925–1936	**Faludi Ferenc**	**39–51, 59, 126–130, 163–169, 184–205, 210–227.**
1936	**Palotai János**[82]	**205–206, 227–230.**
1936–1940	**Vaszary Kálmán**	**51–57, 206–209.**
1940–1947	**Bujdosó Tibor**	**230–246.**
1947–1972	**Mim Imre**	**66–76, 246–247.**

Závod[83]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1732–1739	Vogl Jakab Antal	-
1740–1742	Willerscheid Péter	-
1742–1746	Heincze János	-
1746–1747	Kausich Mátyás	-
1747–1751	Wolnhoffer Donát	-
17511752	Seng József	-
17521760	Schmidt József	-
1760–1787	**Kelemen Tamás János**[84]	**1–14.**
17871799	Spreng Mátyás	-
1799–1810	Klie györgy	-
1810–1821	Szabó József	-
1821–1857	*Hermann Lőrinc*	*15–26.*[85]
1857–1885	Rovacsek György	-
1885–1887	Wosinszky Mór	-
1887–1893	Szerényi Gyula	-
1893–1909	**Magyar Miklós**[86]	**39–45.**
1909–1918	**Faludi Ádám**[87]	**26–36, 47–55.**
1919–1932	**Scharfenberger János**	**56–73.**
1932–1939	**Kovács Kálmán**	**73.**
1939–1979	**Miklósi István**	**75–95.**[88]

[80] A kontinuus magyar lakosság visszaköltözése után a németek betelepítése 1728-ban kezdődött meg. 1727-ig Hőgyész, majd 1788-ig Szakadát filiája volt.

[81] A historia domust létrehozásakor három részre osztotta (I. Amivel a hívek etetik a lelkipásztort, II. Amivel a lelkipásztor eteti a híveket, III. Historia Parochiae), ám rendszerét utódai a fogyó oldalak következtében kevéssé tudtak fenntartani. Írásképüket az anyakönyvekkel összehasonlítva azonosítottam.

[82] Adminisztrátorként tett bejegyzéseket, a plébánosok sorában nem szerepel.

[83] Első német lakosai 1718-ban költöztek be Tevelről, majd az 1722-es telepítésétől Hőgyész filiája volt.

[84] Megírta plébániája történetét, utolsó bejegyzése 1783-ból származik.

[85] Egyetlen bejegyzése egy 1827-es vizitáció másolata. Kézírását az anyakönyvek alapján azonosítottam.

[86] Faludi Ádám kérésére levélben küldte meg az 1885–1909 között történt események leírását.

[87] Pótolta a plébániatörténetet és bemásolta a Recensio adatait. Vö. Brüsztle, 1880, IV, 896–907.

[88] Az utolsó kutatható bejegyzés 1946-ból származik.

Mucsi[89]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1745–1750	Bayermann János	-
1750–1754	Issl Jakab	-
1754–1773	Sturen Károly	-
1773–1777	Lorber Miksa	-
1777–1778	Kogler Alajos	-
1778–1779	Simon Márton	-
1779–1802	Mihelits János	-
1802–1820	Mildner Simon	-
1820–1832	Nagy József	-
1832–1866	**Nagy Ferenc**[90]	**1–78.**
1866	**Wajdits Gyula**[91]	**78–79.**
1866–1896	Kallenberger (Tarbéczi) József[92]	-
1886–1887	**Szinger Keresztély** (admin.)	**79–93.**[93]
1897–1905	Háj Endre	-
1905–1918	Major Károly	-
1918–1940	**Kaufmann János**	**95–101.**
1940–1948	**Feuerbach Péter**	**101–112.**[94]

Lengyel[95]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1768–1775	Volantics János	-
1775–1826	Paldiányi János	-
1826–1841	Mucsenbacher József János	-
1841–1843	Hunyady Károly	-
1843–1857	*Rovácsek György*[96]	-
1857–1866	*Kallenberger József*[97]	-
1866–1881	Weber Adolf	-
1881–1885	Wosinszky Mór	-
1885–1887	Szerényi Gyula	-
1887–1893	Magyar Miklós	-
1893–1894	Klein József	-
1894–1903	Herger József	-
1903–1954	**Lerch István**[98]	**105–131.**[99]

[89] A német családok 1722-es betelepítésétől Hőgyész, majd 1732-től Závod filiája volt.
[90] Saját koráig megírta plébániája történetét, utolsó bejegyzése 1865-ből származik.
[91] Adminisztrátorként tett rövid bejegyzést, kézírását az anyakönyvek alapján azonosítottam.
[92] 1888-ban Tarbéczire változtatta vezetéknevét. Távolléte alatt (1886–1888) adminisztrátorok helyettesítették.
[93] Kallenberger József jegyzetei alapján adminisztrátorként pótolta a feljegyzéseket a historia domusban.
[94] Az utolsó kutatható bejegyzés 1944-ből származik.
[95] Német családokkal való 1728-ban kezdődő betelepítése után Závod filiája volt. Wosinszky Mór, Szerényi Gyula és Magyar Miklós működési idejét az anyakönyvek alapján határoztam meg.
[96] Körleveleket, rendeleteket másolt a historia domusba.
[97] Körleveleket, rendeleteket másolt a historia domusba.
[98] Az első bejegyzéseket 1929-ben tette meg. Pótolta plébániatörténetet a lakosságtól szerzett információk alapján, és Brüsztle munkájának vonatkozó fejezete bemásolásával (Brüsztle, 1879, III, 546–558.).
[99] Utolsó kutatható bejegyzése 1945-ből származik.

Nagyvejke[100]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**[101]
1861–1866	Gabriel Wlassics	-
1866–1873	Ludovicus Láncz	-
1873–1879	Adamus Gött	-
1879–1882	Dietrich József	-
1882–1885	Szerényi Gyula	-
1885–1887	Brem József	-
1887–1889	Krisztanics István	-
1889–1897	Bakody Károly	-
1897–1898	Klein Tivadar	-
1898–1908	Fuchs Vilmos	-
1908–1912	Kiss Rezső	-
1912–1916	Rajczi János	-
1916–1939	Faust Antal	-
1939–1942	Waszner Ferenc	-
1942	Laczfy Emil	-
1942–1956	Sarlós György	-

Apar(hant)[102]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1726–1732	Stojkovics Márton	-
1732	Puck Kristóf	-
1733–1735	Vogl Jakab Antal	-
1735–1741	Jurash Pál	-
1741–1742	Klentz Ádám Balázs	-
1742–1747	Grim Gábor	-
1747–1750	P. Horváth Kázmér	-
1750–1760	Egerváry Lajos Pál	-
1760–1762	Fabsics György	-
1762–1766	Nagy Ferenc Szaléz	-
1766–1769	Vex József Frigyes Péter	-
1769–1771	Hersching János Zsigmond Ferdinánd	-
1771–1802	Nunkovics Antal	-
1802–1851	Endrődy Pál	-
1851–1862	Nagy Adalbert	-
1862–1866	Stark Pál	-
1866–1887	Pintér József	-
1887–1894	Wosinszky Mór	-
1894–1923	**Klein József**[103]	**1–64.**
1923–1934	**Klimkovich József**	**64–66.**
1934–1935	**Bucz Emil**	**66–72.**
1935–1947	**Gartner Elek**	**73–152.**[104]

[100] Németekkel való betelepítése 1747-ben kezdődött meg, a plébániaalapításig Závod filiája volt.

[101] A településen feltehetően nem vezettek historia domust.

[102] A magyarok és rácok lakta település 1722-ig Tevel filiájaként működött, németekkel való betelepítése (és a délszláv lakosság elvándorlása) 1742-ben kezdődött meg. A településeket 1943-ban egyesítették, Hanton önálló templom és kápláni állomás működött.

[103] A plébánián fellelhető források és Brüsztle Recensiojában foglaltak szerint megírta a plébánia történetét. Bejegyzéseit 1915-ben zárta. Vö. Brüsztle, 1876, II, 26–36.

[104] Gartner Elek 1945-ben tette utolsó bejegyzését a historia domusba, melynek utolsó kutatható bejegyzése Mim Imréhez, helyetteséhez köthető, akinek személyét kézírása alapján, az anyakönyvekkel összehasonlítva azonosítottam.

Bonyhádvarasd[105]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1804–1858	Németh János	**-**
1858–1896	Ajaky Jenő	**-**
1896–1898	Pévald Vilmos	**-**
1898–1907	Trim János	**-**
1907–1913	Dubniczky László	**-**
1913–1940	**Gestettner Konrád**[106]	**1–27.**
1940–1942	**Kaufmann János**[107]	**28–36.**
1942–1950	**Laczfy Emil (admin.)**	**37–47.**[108]

Pálfa[109]		
működési idő	**Név**	**Jegyzetei a historia domusban**
1800–1824	Diviánszky János	**-**
1825–1861	*Megyeli József*[110]	**-**
1861–1905	*Forster Ernő*[111]	**-**
1905–1924	**Szánthó Ignác**[112]	**1–14.**
1924–1925	Vaszary Kálmán (admin.)	**-**
1925–1926	Riedl Gusztáv (admin.)	**-**
1926–1934	**Horváth Lajos**[113]	**14–25.**
1934–1935	**Tillinger Ferenc (admin.)**	**25–28.**
1935–1941	**Reil Antal (admin.)**	**29–47.**
1941–1943	**Gáll Antal (admin.)**	**48–57.**
1943–1946	**Baranyai Ernő**	**58–87.**[114]

[105] A német családok 1728-ban kezdődő betelepítése után Apar filiája volt. Pévald Vilmos és Trim János működési idejét az anyakönyvek alapján határoztam meg.

[106] A historia domusban röviden szól elődjéről, de a plébánia történetét nem írta meg.

[107] Pótolta a megérkezése előtti hiányzó 5 év történéseinek rögzítését.

[108] Az utolsó kutatható bejegyzés 1945-ből származik.

[109] Az önálló plébániaalapításig Simontornya filiája volt.

[110] Önálló kötetben kezdte meg a körlevelek, rendeletek, az alapítványi dokumentumok és saját levelezésének lemásolását. Lásd: PEL.III.098.001.

[111] Folytatta az elődje által megkezdett kötet, a Pálfára szorosabb értelemben releváns dokumentumok lemásolásával, jegyzőkönyvek lejegyzésével, valamint az átkeresztelkedők névsorának megörökítésével.

[112] Az önálló plébánialapítástól írta meg a plébánia történetét, utolsó bejegyzése 1919-ből származik.

[113] 1924-től folytatta a plébániatörténetet.

[114] Az utolsó kutatható bejegyzés 1945-ből származik.

Levéltári források

PEL = Pécsi Egyházmegyei Levéltár[115]

PEL.III.003.historia_vol.I. *Az Aparhanti plébánia története 1726 évtől kezdődőleg*.
PEL.III.018.historia. *Historia Parochiae Bonyhád*.
PEL.III.019.historia. *A bonyhádvarasdi rk. egyházközség története 1913*.
PEL.III.019.006. *Iskolaszéki jegyzőkönyvek 1898-tól*.
PEL.III.023.historia_vol.I. *Historia Dberény*.
PEL.III.048.historia_vol.I. *A hőgyész plébánia mutatója és nevezetesebb eseményeinek följegyzései 1849ik évtől fogva.*
PEL.III. 069.historia_vol.I. *istoria parochiae Lengyel-ensis.*
PEL.III.087.historia. *Liber Annalium Parochiae Mutsiensis ab eiusdem Erectionis tempore, seu ab Anno 1745.*
PEL.III.098.historia. *A pálfai plébánia története. I. kötet 1918–.*
PEL.III.098.001. *Intimate Episcopus ab Anno 1842 Januarii.*
PEL.III.123. historia_vol.I. *Protocollum Parochiae Szakadáthensis. Ab Anno 1785.*
PEL.III.148.historia. *Historia Parochiae Závod ab anno 1718–.*

TML = Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára

MNL TML XIII.1. 54.d. – 55.d. Apponyi család iratai, Úriszéki perek.

Irodalom

Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.)
2015 *A Pécsi Egyházmegye és az I. Világháború.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet.

Bárth Dániel
2005 A katolikus egyházi irányítás és a népi kultúra kapcsolatának kora újkori forrásai. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXII. 47–70. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2008 Egyházi források a történeti szokáskutatás szolgálatában. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* 290–300. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – L'Harmattan Kiadó.
2013 Alsópapság és népi kultúra: Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek. In: Uő (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. 9–42. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.

[115] A pécsi egyházmegye historia domusai digitalizálás után visszakerültek az adott plébánia, vagy az ellátó plébánia irattárába, ezért a fenti nyilvántartás az e-archivum jelzeteit követi. A lábjegyzetekben ezért nem csupán a kéziratok eredeti oldalszámait, hanem az e-archivumban őrzött fényképek számait is feltüntettem, így azok mindkét platformon visszakereshetők.

2019a Papság és népi kultúra a 18-19. században. Tudománytörténeti kérdésfeltevések. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27*. 395–410. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

2019b Papok a 18. századi lokális közösségekben: attitűd, mentalitás, világkép. In: Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18. században.* 197–210. Pécs, META Egyesület.

Bárth Dániel (szerk.)

2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.

Bednárik János

2018 *Egyház és helyi társadalom a 19. század második felében: Történeti etnográfiai vizsgálat Buda környéki települések példáján*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola.

2019 Gyümölcsfatermesztés és szlovák grammatika. Egy nemzetiségi falu plébánosa a 19. század első felében. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27*. 437–453. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

Beer, Mathias (szerk.)

2010 *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung*. Göttingen, V&R unipress.

Beke Margit

1997 A historia domus fontossága, helye és gyakorlata. *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, 9, 3–4, 149–154.

Brüsztle, Josephum

1874–80 *Recensiouniversi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis, distincte a tempore amotae cum exitu seculi 17-mi tyrannidis Turcicae, restitutaeque in his partibus tranquillitatis, adjectis quibusdam aetatem hanc antecedentibus, commentariis historicis illsutrata* I–IV. Quinque-Ecclesiis, Typis Lycei Episcopalis, C. Ramazetter.

Cserna Anna

2002 *Az Apponyi család*. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. /Tolna Megyei Levéltár családi iratainak repertóriumai IV./

Csibi Norbert

2012 A püspöki körlevelek művelődéstörténeti jelentősége a pécsi egyházmegye példáján (1905-1918). In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai*. 65–84. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet.

Csibi Norbert –Vértesi Lázár (szerk.)

2019 *A világháború kálváriáját járva. A Pécsi Egyházmegye és az I. világháború*. Pécs, META Egyesület.

Diós István

1993 Bonyhádvarasd. In: *MKL*. I. 926–927.

1993 Diósberény. In: *MKL.* II, 625.
2004 Mucsi. In: *MKL*. IX, 376.
2004 Nagyvejke. In: *MKL*. IX. 568–569.
2005 Pálfa. In: *MKL*. X, 460.
2007 Szakadát. In: *MKL*. XII, 513–514.

Dóka Klára
1987 *Plébániai levéltárak B. kötet.* Budapest, Új Magyar Központi Levéltár. /A Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei II. A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke/

Félegyházy József
1936 A historia domus vezetéséről. *Egyházi Lapok*, 17, 10, 296–298.

Forgó András – Gőzsy Zoltán
2000 A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz. Kihívások és válaszok. In: Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka (szerk.): *Pontes. A PTE BTK Történmnettudományi Intézetének Évkönyve 1.* 115–132. Pécs, PTE BTK Történettudományi Intézet.

Gaál Attila
2005 Wosinsky Mór, Tolna Vármegye Museumának megálmodója és létrehozója. In: Uő (szerk.): *Wosinsky Mór „…a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854-1907*. 7–38. Szekszárd, Wosinszky Mór Megyei Múzeum.

Gaál Attila (szerk.)
2005 *Wosinsky Mór „…a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854–1907*. Szekszárd, Wosinszky Mór Megyei Múzeum.

Galambos, Franz
1987 *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre*. München, Ungarisches Institut München. /Studia Hungarica 34./

Galambos (Göller) Ferenc
1989 Winkler Mihály a „közjó előmozdítója” a 18. században. In: Szita László (szerk.): *Baranya Megyei Helytörténetírás 1989*. 485–526. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 485–526.
2000 Brüsztle József és műve, a „Recensio”. *Pécsi Szemle*, 3, 3, 2–20.

Gárdonyi Máté
1994 A magyar egyházpolitika tényezői1848 és 1918 között. In: Szn.: *Munkálatok*. 178–194. Budapest, Budapest Növendékpapság Egyházirodalmi Iskolája.

Gergely Jenő
2004 Egyházi autonómiák Magyarországon. In: Uő (főszerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–1948.* 155–189. Budapest, ELTE Történettudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történet Program.

Glück, Helmut
2002 *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.

Gőzsy Zoltán
2013 Szempontok az 1733-as Cassa Parochorum összeírások vizsgálatához Baranya és Tolna megye példáján. *Levéltári Közlemények,* 84, 2, 113–144.
2019 Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében. In: Uő et Forgó András (szerk.): *Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18.* században. 211–258. Pécs, META Egyesület.
Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs
2009 Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. *Századok*, 143, 5, 1123–1161.
2015 A pécsi egyházmegye kora újkori történetének kutatási lehetőségei. In: Klestenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. *Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára.* 65–77. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
Gulyás Judit
2011 A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848). In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.1*. *Táj, nép, történelem*. 127–142. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Gunst Péter
2000 *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
Hartmann, Rudolf
1933 „Recensio" J. Brüsztles als Quelle für die deutsche Ansiedlung in der Schwäbischen Türkei, im 18. Jahrhundert. *Deutschungarische Heimatblatter* V, 54.
Horváth Sándor – Patay Pál
2010 Závod. In: *MKL*. XV, 521.
Jeney Andrásné – Tóth Árpád
1996 *Tolna megye*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. /Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 10./
Kaczián János
1986 Az Egyed Antal-féle felmérés. In: Kaczián János – Cserna Anna: *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről*. 1–27. Szekszárd, Tolna megyei Levéltár.
Katus László
1991 A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században. In: Somorjai Ádám – Zombori István. (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon*. 59–73. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Munkabizottsága. /Ecclesia Sancta I./
Kádár Zsófia
2011 Hogyan dolgozott egy 17. századi jezsuita történetíró? Dobronoki György Leveleskönyve és a soproni historia domus (1636–1639). In: Bartók Zsófia Ágnes et al. (szerk.): *Mű & Szerző*. 137–150. Budapest, ELTE BTK.

Kápolnás Mária, V.
2005 Wosinsky Mór élete és munkássága a fényképek tükrében. In: Gaál Attila (szerk.): *Wosinsky Mór „…a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós…" 1854–1907*. 175–212. Szekszárd, Wosinszky Mór Megyei Múzeum.
Kersák Pál
1983 Pécsi Püspöki Levéltár. In: Balázs Péter (szerk.): *Magyarország levéltárai*. 302–307. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Kosáry Domokos
1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kósa László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris Kiadó.
Kovács József
2015 A Historia Domus mint a plébánia működését összegző forrás. In: Kiss Zsolt Tamás – Lőrincz Dávid (szerk.): *A szegedi Szent Gellért Szeminárium évkönyve*. 117–128. Szeged, Szent Gellért Szeminárium.
Landgraf Ildikó
2011 A folklorisztika önálló tudományszakká válása (1890–1920). In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem.* 158–174. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Lantosné Imre Mária
1991 A katolikus németség népi hitélete a Pécsi Egyházmegyében. *Baranya,* IV, 1–2, 175–188.
2003 Ikonográfiái program és szakrális tájformálás (Závod a 18-19. században). In: Gaál Attila (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 25*. 197–215. Szekszárd, Wosinszky Mór Megyei Múzeum.
Magyar Zoltán
2007 Orális tradíciók és népi történelemszemlélet „felülnézetben". In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. 372–380. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Maul-Link Dóra
2019 *Egy falusi plébános hagyatéka.* https://mnl.gov.hu/mnl/tml/hirek/egy_falusi_plebanos_hagyateka (letöltés ideje: 2020. április 24.)
Máté Gábor
2011 Az 1848–49-es szabadságharc pécsi és baranyai eseményei a kárászi Jankó János plébános feljegyzéseiben. *Pécsi Szemle*, 14, 2, 22–25.
2018 A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia,* CXXIX, 3, 371–390.
Máthé József
1993 Aparhant. In: *MKL*. I, 334–335.
MKL
1993–2014 *Magyar Katolikus Lexikon.* Főszerk.: Diós István. Budapest, Szent István Társulat.

Paládi-Kovács Attila
1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. *Ethnographia*, C, 14, 109–120.
2006 *A nemzetiségek néprajzi felfedezői.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem*. 39–125. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2012 A Tudományos Akadémia és a néprajzi kutatások képviselete, támogatása a 19. században. In: Bartha Elek (szerk.): *„A burgonyától a szilvafáig." Tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére.* 142–164. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
2016 *Magyar népismeret 19. században. Előfutárok és klasszikusok.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Paládi-Kovács Attila (szerk.)
1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest, Gondolat Kiadó.
Patkóné Kéringer Mária
1999 *Pécsi Egyházmegye.* Budapest, EFO Kiadó és Nyomda. /Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 7./
Petrovich Ede
1983 Pécsi Káptalani Levéltár. In: Balázs Péter (szerk.): *Magyarország levéltárai.* 307–308. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Schmelczer-Pohánka Éva
2018 „Én sok poros aktát ástam ki a levéltárak aljából. Ha valaki ezen felül kíván történetet írni, tegye, fogjon hozzá, kutasson tovább – és írjon." Brüsztle József Antal plébániatörténeti kutatási a 19. század második felében. In: Gyánti István – Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. 418–427. Pécs, MNL Baranya Megyei Levéltára.
2020 *Pro Memoria. 100 éve hunyt el Wajdits Gyula püspöki helynök, pápai prelátus (1842–1920).* https://pecsiegyhazmegye.hu/intezmenyek-szervezetek/pecsi-egyhazmegyei-konyvtar/3527-pro-memoria-100-eve-hunyt-el-wajdits-gyula-puspoki-helynok-papai-prelatus-1842-1920 (letöltés ideje: 2020. április 22.)
Szemerkényi Ágnes
2011 A magyar folklorisztika tudományos megalapozása (1848–1890). In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem.* 142–158. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Szőlősy Károly
1892a Pécs egyházmegyei papság irodalmi működése. *Magyar Sion*, 6, 7, 551–556.
1892b Pécs egyházmegyei papság irodalmi működése. *Magyar Sion*, 6, 8, 619–630.
1892c Pécs egyházmegyei papság irodalmi működése. *Magyar Sion*, 6, 9, 711–716.

Szuromi Szabolcs Anzelm
2006 *Egyházi intézménytörténet*. Budapest, Szent István Társulat. /Instituiones 5./
Tomisa Ilona
1992 *Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
1998 Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc az egyházi forrásokban. A nyalkai historia domus tanulságai. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* 291–301. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
Vanyó Tihamér
1941 A plébánia-történetírás módszertana. *Regnum*, 4, 3–64.
Varga Szabolcs
2006 A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a Pécsi Egyházmegyére*. 135–161. Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet.
Várnagy Antal
1998 *Hőgyész. Községtörténeti monográfia II*. Hőgyész, Hőgyész Nagyközség Önkormányzata.
1999 *Liturgika. Szertartástan, az egyház nyilvános istentisztelete.* Abaliget, Lámpás Kiadó.
Vértesi Lázár
2015 Historia domusok a pécsi egyházmegyében. In: Klestenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. 25–29. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
Weidlein János
1937 *A Tolna megyei német telepítések*. Pécs, Tolna vármegye közössége. /Tolna vármegye múltjából 3./

Bence Ament-Kovács

THE ROMAN CATHOLIC LOWER CLERGY OF THE MERCY-APPONYI DOMAIN. HISTORICAL VIEWPOINT AND ETHNOGRAPHIC INTEREST

My work addresses the role of ethnography in the history of the lower clergy of the Mercy–Apponyi domain. As my experience shows, the highly educated parish priests of these settlements in southern Hungary, mainly inhabited by Germans, maintained a certain scientific (historical, ethnographic, archaeological) perspective. They conducted archival research and assessed the knowledge of their parishioners in line with the ethnographic sophistication of the era. Their writings in Latin were on par with the achievements of their 18th-century professional peers, although the most important forum for recording their achievements was the historia domus (house history, i.e. parish history) of their settlement. The writing of the history of their parish was interpreted primarily as the writing of the history of the parish priests and the building of the church, thereby laying the foundations for the work of József Brüsztle (and his successors in the 20th century), the central figure in church historiography in the 19th century in the diocese of Pécs. However, the differentiation of scientific life pushed the region's active historia domus-writing tradition to the background, and in the Hungarian Reform Era, these parish priests failed to adopt a professional perspective that embraced folk culture in a value-oriented way. The parish priests, some of whom spent four decades in a settlement, remain largely quiet about the visual forms of 19th-century religious life. The second flourishing of parish chronicles was brought about by the internal renewal of the church and the bishop's 1915 call, foreshadowing the clerical attitude of the Heimatbücher (hometown books) after World War II.

Keywords: lower clergy, historia domus, local community, history of science, Tolna county

Iancu Laura

A SZOKÁSOK HARCMEZEJÉN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. A FORRÓFALVI PLÉBÁNIA „LAPJA” (FORRÁSKÖZLÉS)

Bevezetés

„A Forrófalvi Plébánia Lapja” című kézirat 1920–1952 között keletkezett a moldvai Forrófalván, a községben szolgáló Iosif Tălmăcel ferences pap kezdeményezésére. A magyar nyelven első ízben olvasható szöveg jelenleg a helyi plébánián található.[1] A kéziratra Ștefan Vacaru plébános hívta fel Anton Coșa egyháztörténész figyelmét, aki 2005-ben közreadta a *Moldvai Néprajzi Múzeumok Évkönyv*ében, majd két évvel később a településről készített kismonográfiájában (Coșa, 2005, 131–166., 2007, 101–137.). A napló szerzője a már említett Tălmăcel, valamint a plébánosi székben 1923 márciusában őt követő Mihai Bejan, és – feltehetően – Ioan Ladan. A két kötetbe rendezett forrás első fele az 1920. április 25. – 1924. június 29. közötti időszak, a második az 1924. július 6. – 1952. június 12-ig terjedő időszak eseményeit rögzíti. A feljegyzések elsősorban a plébános intézkedéseit, tevékenységét tartalmazzák, ami a néprajzkutatás szempontjából azért rendkívül értékes, mert azok többnyire a népi kultúrához szorosan kapcsolódó témákat érintik. A közösségi események (guzsalyosság/fonó, köszöntő szokások, templomépítések stb.),[2] valamint a magyar nyelvhasználat[3] és az azok ellen irányuló egyházi intézkedések írásba foglalásának a motivációja nem ismert.

Ahhoz, hogy a forrás kulcsszereplőit megismerjük, a benne foglaltakat pedig tágabb kontextusban is szemlélhessük, szólni kell röviden az egyház korabeli működéséről és a népi kultúrához való viszonyáról.

---

[1] A forrás, valamint a román szakirodalomból idézett részletek magyar fordítását e sorok írója készítette el. A fordítás mindenben követi a román kiadást. Az itt előforduló …-ról, információk hiányában nem tudható, hogy átvétel az eredeti szövegből vagy pedig a közreadó, Coșa, által használt és esetlegesen kihagyott szövegrészre utal.

[2] Sajnálatos módon, a forrásból nem kapunk eligazítást arra vonatkozóan, hogy pontosan mit jelent, mit fed a „sezătoare” kifejezés, amit – a moldvai magyar nyelvjárásoknak megfelelően – guzsalyosságnak (értsd: fonó) fordítottunk. A magyar néprajzi szakirodalomban a kifejezés két jelentéstartalmával találkozunk. Az egyik a fonó, amely a különféle anyagok (gyapjú, kender, len stb.) feldolgozásának közösségi alkalma, a másik a fiatalok ismerkedési közege (Bódán, 2003, 285–304.). Minthogy a forrásban többnyire fiatalokról, továbbá „orgiáról”, „züllöttségről” stb. esik szó, feltételezhető, hogy az egyház a fonó ez utóbbi formája ellen harcolt.

[3] Elsősorban Tălmăcel utóda, Bejan Mihai-Serafim plébános bejegyzéseiben szerepel.

Az időszak: 1920–1940

Nicolaie-Iosif Camilli 1915-ben bekövetkezett halálát követően,[4] 1920-ig, a jászvásári egyházmegyét Ulderic Cipolloni vezette apostoli adminisztrátor minőségben. Cipollonit Alexandru Th. Cisar (1880–1954) követte a püspöki székben,[5] aki 1920–1925 között igazgatta az egyházmegyét. Nevéhez kapcsolódik a gregorián naptár bevezetése (Blaj, 2014, 153., 298–299.). A püspök gondot fordított a vallásosság modernizálására, rende-

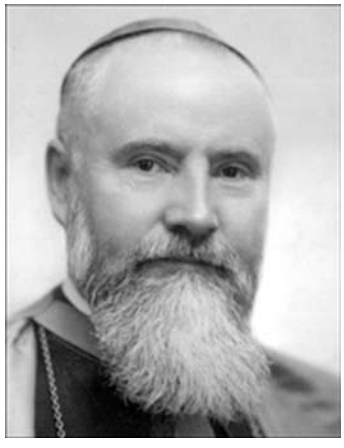

1. kép Alexandru Theodor Cisar

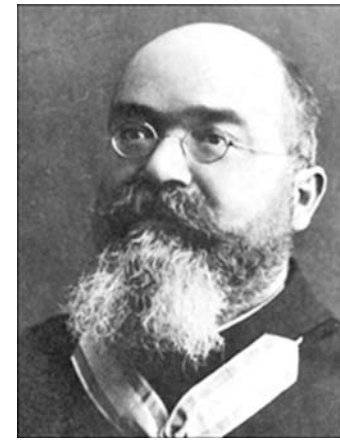

2. kép Ulderic Cipolloni

leteiben, előírásaiban több ízben kitért a népi kultúra „erkölcstelen", a hitre „kártékony" hatására. Utóda, Mihai Robu (1884, Szabófalva – 1944, Belényes/Beiuş), aki a dolgozatban közreadott forrás keletkezésével nagyrészt egy időben, 1925–1944 között vezette a moldvai katolikus egyházat.[6] Ezekben az években számos templom épült és újult meg; a püspök kiemelt figyelmet fordított a papképzésre, a vallásos társulatok alapítására és szervezésére, valamit a katolikus sajtó szélesebb körű terjesztésére (Galaţanu – Neculăeşi, 2014, 218.).

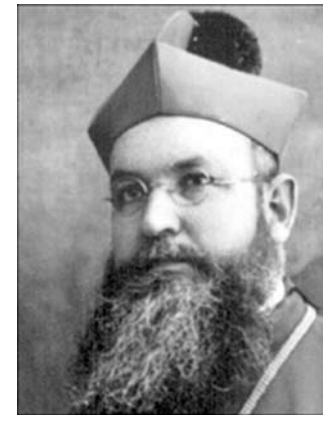

3. kép Mihai Robu

A korszak egyházpolitikai viszonyait, valamint a püspökség és a helyi papság viszonyát a népi kultúrához, a magyar nyelvű folklórhoz és magához a magyar nyelv-

[4] Nicolae Iosif Camilli (1840–1915) olasz ferences szerzetespap, 1884–1894 között volt első ízben a Jászvásári Egyházmegye püspöke.

[5] Cisar apja cseh, anyja lengyel származású volt, 1924-ben kapta meg a román állampolgárságot. Cisar volt az első, Moldvában született katolikus egyházi vezető, akit Románia területén szenteltek püspökké. Blaj, 2014, 149.

[6] Mihai Robu püspökségéről több egyháztörténeti munka látott napvilágot. Legfrissebb: Tamaş – Doboş, 2011.

hez egy korábbi tanulmányban részletesen bemutattam (Iancu, 2013, 511–531.). A témában végzett kutatások tapasztalata alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban került sor azokra a változtatásokra, amelyek eredményeként, a magyar nyelvű népi vallásosság valamint a latin, illetve román nyelvű hivatalos hitélet párhuzamos működésében törés következett be. Az ekkor meghozott egyházi intézkedések olyan folyamatokat indítottak el, amelyek nem csak a nyelv, de a hitélet tekintetében is hagyományváltást eredményeztek. A hitélet „modernizálását" a helyi születésű, a falusi közösségek, a parasztársadalmak mindennapjait, lelkületét és mentalitását belülről ismerő papság valósította meg. Köztük találjuk Iosif Tălmăcel ferences szerzetespapot is, akinek a forrófalvi katolikusok vallási életéről, valamint saját papi tevékenységéről szóló naplója, kiválóan illusztrálja ezt a folyamatot.

A szerzők: Iosif Tălmăcel (ill. Bejan Mihai-Serafim, Ioan Ladan?)

Iosif Tălmăcel (1887, Halasfalva/Hălăucești – 1979, Mărgineni) a helyi papság egyik legmeghatározóbb alakja volt. Életrajzírói rendkívül céltudatos személyiségnek, „az erkölcs őrének", a legjelesebb egyházírók egyikének tartják, aki tanárként, költőként is ténykedett, és a népi gyógynövények szakértőjeként is (el) ismert volt (Doboș, 2007, 11.).[7] Teológiai tanulmányait Halasfalván és Rómában végezte, utóbbi helyen került sor pappá szentelésére is. Szabófalván (Săbăoani), Răducăneniben, Nagypatakon (Valea Mare), Bákóban (Bacău) és Poiana Micului-on szolgált. Az első világháború után árvaházat létesített, illetve vezetett. Paptársaival együtt több egyházi lap alapítója,[8] számos ponyva, vallásos kiadvány szerzője volt.[9] A két világ-

4. kép Iosif Tălmăcel

[7] Lásd még: Dumea, 2002, 197–199.; Petcu, 2012, 1938, 1958.

[8] A legjelentősebb a *Viața* [Élet] című lap, amit 1913-ban, Szabófalván adtak ki. A lapban, Tălmăcel tollából, Dumeat idézve: „a szentek életéről szóló, továbbá kedves, épületes erkölcsi történetek mellett gyakorlatias tanácsokat is találunk: […], háztartási tanácsok, egészségóvó intelmek, gyógyászati tippek, a vetéssel, a műtrágyával kapcsolatos tudnivalók, terhes vagy kisgyermekes anyáknak szóló tanácsok sorakoznak egymás után; beszámolókat olvashatunk a parasztok és az értelmiség vagy éppen a kocsmárosokkal való viszonyáról, a részegeskedésről és a káromkodásról". Dumea, 2002, 167–168.

[9] *Fericirea copiilor* [A gyermekek boldogsága]; *La picioarele lui Isus* [Jézus lábánál]; *Treizeci şi una de vizite la preasfântul sacrament al Eucharistiei* [Harmincegy látogatás az Oltáriszentségnél]*; O vizită deosebită pentru fiecare zi a lunii* [Egy különleges látogatás a hónap minden napjára]; *Fericioara din Răducăneni sau Viața sfântă a Mariei Augustin* [A răducăneni szűz avagy Agoston Mária szent élete]; *Cântăm cu toţii. Rugăciuni în timpul Sf. Liturghii* [Együtt énekelünk. Imák a mise keretében]*; Cântece de Crăciun, urături creştineşti şi trei piese de teatru şcolar* [Karácsonyi énekek, keresztény köszöntők, és három iskolai színdarab]*; De ce înjuri*? [Miért káromkodsz?]; *Leacuri ieftine* [Egyszerű gyógyászati tanácsok]*; Viața de familie şi cea de pe câmp; sfaturi pentru sănătate* [A családi és a mezei élet; egészségóvó tanácsok].

háború közötti nemzedék az általa összeállított vagy írt imákat és megzenésített liturgikus énekeket használta az egyéni és templomi vallási eseményeken egyaránt. A gyermekek és az ifjúság számára versbe szedte az egyház tanításait, illetve a katekizmust. A falusi közösségek számára szánt, egészségügyi, erkölcsi útmutatásokat tartalmazó kötetei szélesebb körben is ismertté tették (Doboş, 2007, 11.). Nevéhez kapcsolódik több templom építése, restaurálása, festése.[10] 2002-ben, a Jászvásáron tartott *Nemzetközi Szeminárium. A csángók eredete, nyelve és kultúrája* című konferencián, Jászvásár akkori püspöke, Petru Gherghel hozzászólásában Iosif Tălmăcelt „hitünk és moldvai közösségeink hősei" között említette.[11]

Tălmăcel alakja a nép emlékezetében is nyomot hagyott. A ferences pap, a Poiana Micului-on és annak környéken élő lengyel hívei számára anyanyelven mutatta be a liturgiát. Ugyanakkor – a naplójában olvashatók alapján – a magyar nyelvvel, annak használatával szemben meglehetősen intoleráns volt. A somoskai származású Ioan Minuț pap naplójában,[12] egy konfliktus kapcsán Tălmăcel-ről is szó esik. A magyar népénekek templomi használatát támogató Minuț lészpedi évei alatt, az anyanyelvhasználat engedélyezése miatt került összetűzésbe Tălmăcel-el.[13] Egy lészpedi lakos visszaemlékezés szerint, „Tălmăcel felbérelt egy kisebb csoportot, és azt a megbízást adta számukra, hogy üldözzék el Lészpedről Minuț-t, ellenszegülés, tiltakozás esetén pedig gyilkolják meg. A nyomásnak engedve, Minuț, néhány híve kíséretében elindult a Gărleni vasútállomásra, ahol Tălmăcel felfegyverkezett emberei várakoztak. Minuț a várakozók tudtára adta, hogy semmiben nem tartja magát vétkesnek, nem fél a haláltól […], majd megáldotta az ott tartózkodókat és nyugodt, határozott lépésekkel felszállt a beérkező vonatra. Hívei könnyező szemmel vonultak otthonaikba, a cinkosok pedig szégyenkezve félrehúzódtak."[14]

5. kép Bejan Mihai-Serafim

A napló másik szerzője, Bejan Mihai-Serafim szintén a ferences rend tagja. Életéről és munkásságáról kevés adatunk van. 1892-ben született Huși-Corni-ban, és ugyanott hunyt el 1979-ben. Tanulmányait Rómában

[10] Pl. Răducăneni, Schineni stb.

[11] Documente episcopale [Püspöki iratok]. In http://www.ercis.ro/biblioteca/scrisori.asp?id=20020705 (letöltés ideje: 2020. április 20.).

[12] Ioan Minuț 1907. szept. 14-én született Somoskán (Somușca), tizenegy tagú családban. Apja 40 éven át volt a falu kántora. A helyi általános iskola után Halasfalván, majd Rómában tanult. Ezt követően Bákóban, Nagypatakon, Szabófalván és Lészpeden teljesített papi szolgálatot. (Perca, 2012, 50–52.)

[13] A témáról a következőket írja: „Nagypatakról levelet írtam a püspöknek, tájékoztattam, hogy ha nem szolgáltat igazságot az ügyben, ha nem küld magyar papot, a hívek öt kálvinistát fognak hívatni. A püspök megijedt, hogy el fogja veszíteni moldvai híveit. Kollégáim támadtak amiatt, hogy a magyarokat pártoltam. Kérésemre, ferences vezetőim összehívták a papságot, hogy oldják meg a problémát. 394 pap a magyar nyelv mellett, 42 pap a román nyelv mellett szavazott". (Perca, 2012, 51.)

[14] A *Moldvai Magyarság* 2006. 11. számában megjelent írást idézi: Perca, 2012, 52.

végezte, itt került sor pappá szentelésére is. 1923–1926 között volt Forrófalva plébánosa. Több plébánián szolgált (Cămpulung-Moldovenesc, Kotnár/Cotnari, Külső Rekecsény/Fundu Răcăciuni stb.), a kalagori szemináriumban pedig filozófiát oktatott. Az utolsó bejegyzések szerzője feltehetően Ioan Ladan, aki – elődeihez hasonlóan – bizonyos helyi szokások és a magyar nyelvhasználat elleni küzdelmeiről, valamint a templomépítést kísérő nehézségekről számol be.

A helyszín: Forrófalva

Forrófalva régi katolikus település. Az egyháztörténészek egybehangzó álláspontja szerint a (magyar) husziták moldvai megjelenése előtt már fennállt (Coşa, 2007, 77.).[15] A középkorban is népes falu volt, annak ellenére is, hogy az országút közelsége miatt lakosai sűrű betörések és háborúk közepette élték mindennapjaikat, gyakran a közeli erdőkben keresve menedéket. A közösség létszámát a székely, az erdélyi, viszonylag rendszeres kivándorlók is gyarapították. A fenti okok miatt a falu helye több ízben módosult, mígnem az 1700-as években kettévált Forrófalva és Nagypatak (Valea Mare) településekre (Gabor, 1995, 96–98.).[16] Forrófalva 1730-ig a bákói plébániához tartozott, az egyházi, vallási szolgálatot Bákó plébánosa teljesítette (Coşa, 2007, 81.).

A jó hírben álló, a misszionáriusok által rendszeresen felkeresett falu sem a román, sem a magyar kutatás érdeklődését nem keltette fel. 2007-ben, Anton Coşa tollából megjelent ugyan egy kismonográfia, ám annak tartalma – a Tălmăcel által jegyzett napló kivételével – alig hoz új, korábban nem ismert adatot. Éppen ezért indokoltnak tartom azt a néhány, szigorúan a közösség vallási életére vonatkozó, újonnan feltárt adatot ezen a helyen közreadni. 1682. június 12-én Anton Angelini misszionárius a következőket jegyezte fel:

> „A falu puszta, lévén, hogy annak az útnak a közelében fekszik, ahol a törökök naponta átvonulnak; a nép az erdőben bujkál, itt keresi fel őket Anton Giorgini da Torre atya havi egy alkalommal, hogy lelkigondozásukat elvégezze, és egyéb szükségükben kiszolgálja őket. Az atya munkáját mindnyájan, még az ortodoxok is elismerik, akik a katolikusokkal együtt vannak, lévén, hogy az atya ellenszolgáltatásra nem tart igényt, hiszen az emberek felfoghatatlan nyomorban élnek" (Bişoc é. n. II, 184.).

A misszió prefektusának, Ioan Hrisostomul De Giovanni-nak 1762-ben készült feljegyzései különösen érdekesek, hiszen itt még nem esik szó azokról a jelenségekről, amelyek ellen bő másfél évszázaddal később Iosif Tălmăcel küzdelmet folytat. A híveiket

[15] Bernard Bişoc egyháztörténész hivatkozik egy XVII. századi forrásra, amely alapján arra következtet, hogy a forrófalvi és a bogdánfalvi (Valea Seacă) katolikusok a Zsigmond király által 1420 táján Magyarországról kiűzött magyar husziták leszármazottai. (A szász husziták Kotnárban telepedtek le.). Megjegyzi azt is, hogy egy forrófalvi, 1924-ből fennmaradt, a polgármesteri hivatalban őrzött jegyzet szerint a falu régi fatemplomát Bálint Márton építette 1435-ban. A bejárati ajtón a következő felírat állt: „Bálint Marton csinálta". (Bişoc, é. n., II, 187–188.)

[16] Lásd még: Lahovari, et alii 1898, 324–325. A településről magyar nyelvű összefoglaló: Gazda, 2005, 113–119.

két-három havonta felkereső (idegen nyelvű és nemzetiségű) misszionáriusok és a helyben lakó papok a népi kultúra más-más területével kerülhettek kapcsolatba. A misszionáriusoktól – ebben a konkrét esetben – azt tudjuk meg, hogy híveik „jó keresztények". A helyi papság feljegyzéseiben egyfelől ennek az ellenkezőjéről olvasunk, másfelől a népi kultúra – bizonyos elemeinek – erkölcstelen voltjáról.

> „Faruane… a moldvai katolikusok legnagyobb települése; 214 házzal, 900 lélekkel, valamennyi katolikus. […] Ami erkölcsi életüket, istenfélelmüket, a keresztény tanok ismeretét illeti, valamennyi, nemi hovatartozástól függetlenül, igen jól áll; az elnyomás, a rabság, az adóterhek ellenére is keresztény életre törekednek, mi több: kegyes keresztények; dermesztő látvány ez a nyomorból fénylő szent élet, amit az ortodox szerzetesek és a görög földbirtokosok igája alatt raboskodó katolikusoknál látunk." (Bișoc, é. n., II, 185.)

Ugyanebből a feljegyzésből megtudjuk azt is, hogy Forrófalván, a misét megelőzően a kántor magyar nyelven tanítja a katekizmust, továbbá hogy az egybegyűltek számára kegyességi irodalmat is olvas (Bișoc, é. n., II, 185.). Az egyházi feljegyzésekben szó esik egy sűrű, „veszélyes" erdő közepén fekvő „Poiana Ciciola"-ról, a „Csicsiólai Tisztás"-ról, amelyet a lakosok rejtekhelynek használtak. A források adataival megegyező 20. századi visszaemlékezések szerint, szükség idején ide menekültek a forrófalviak, és a körükben időnként megjelenő misszionárius pap is itt kereste fel őket. Csicsióla és a településközpont között ma keresztút áll, pünkösd alkalmával pedig körmenetet szerveznek (Coșa, 2007, 88–89.).

Forrófalván született a népköltési, nyelvészeti gyűjtései révén ismert Petrás Incze János (1813–1886) minorita szerzetespap, és itt maradt fenn a legterjedelmesebb magyar nyelvű kézirat, az ún. *Forrófalvi Imádságoskönyv* (Domokos, 1987, 208.). Padovai Szent Antal tiszteletére szentelt temploma 1939-ben épült. Jelenlegi papja: Măriuț Felix**.** A legutolsó, 2011-es romániai népszámlálás adatai szerint a település összlakossága 3840, a magyar anyanyelvűek száma: 102.

Az egyház népszokásokhoz való viszonyáról általánosságban

Mindaz, amit Tălmăcel tollából olvasni fogunk, nem tekinthető egyedi jelenségnek. A helyi egyház a 19. századtól kezdődően kiemelt figyelmet fordított a (népi) kultúra kereszténytyiesítésére, ami egyszersmind a nyelvi asszimilációt is magába foglalta. A helyi papság tehát nem saját indíttatásból cselekedett, hanem püspöki iránymutatásoknak és utasításoknak tett eleget akkor, amikor a „keresztény hit tisztasága védelme" céljából harcba szállt a hagyománnyal. Az ellenszegülőkkel szembeni egyházi szankciók jellege, alkalmazásuk módja a plébános temperamentuma szerint eltérő lehetett, ám egy-egy erkölcsi ügy kapcsán megfogalmazott püspöki levél ismeretében arra kell következtetnünk, hogy a szankciókat nem egy esetben maga a püspök szabta ki.[17] A püspöki

[17] 1922. június 17-én kelt levelében Cisar püspök felszólítja Bogdánfalva (Valea Seacă) plébánosát, Neumann Petre-t, hogy a házassági válságban élő Patrașcu házaspárt hívja magához, és „feddje meg a szégyen miatt, amit a Katolikus Egyházra hoztak, azzal, hogy házasságtörést követtek el, bűnben élnek és így rossz példát mutatnak a fiataloknak". (Dosar Nr. XIII. Corespondență pastorală… 209. lap)

eszköztárban ezekben az évtizedekben a szertartások átmeneti felfüggesztése, az átok és a kiközösítés egyaránt szerepelt, az erről szóló rendelkezéseket pedig a papságnak, a vasárnapi mise keretében kellett ismertetnie a hívek előtt.[18]

Alexandru Th. Cisar Klézse katolikusai számára címzett levelében (1925. május 12.) részletesen ír az ifjúság szokásairól és a helyi hagyománnyal kapcsolatos kifogásairól:

> „Tudomásunk van sok, igaz keresztény életet élő hívőről, de sajnálatos módon, nagy bánatunkra, olyanok is akadnak, kivált a fiatalok körében, akik nem hoznak dicsőséget a katolikus egyházra, ami sok kívánnivalót hagy maga után; ez az oka annak, hogy lelkipásztori levéllel fordulok hozzájuk, azt kérve Klézse plébánosától, hogy valamennyi filián, főmise keretében, tegye ismertté a benne foglaltakat […]. Elvárjuk, hogy mostantól fogva, az ifjúság, kivétel nélkül, annak minden tagja, vegyen részt a vallási oktatáson […]. Azt reméljük, hogy az ifjúság nem fogja a pénzét a kocsmákban elkölteni, sem tisztességét, idejét és egészségét eltékozolni, és megtartja az előírásokat, miszerint a plébánia vagy a kántor udvarán táncolja ki magát, hiszen a tisztességes vidámság Isten kedvére van […]. Amikor az Úr angyalát jelző esti harangszó megszólal, a mulatságnak vessenek véget, és vonuljanak otthonaikba”.[19]

Búcsúlevelében Cisar úgy fogalmaz: „Egy kő továbbra is nyomja a szívünket, éspedig amiatt, hogy az új püspök számára néhány megátalkodott lelket és az ifjúság engedetlenségéből fakadó nehézséget hagyunk örökül”.[20] 1928. március 27-én, az új püspök, húsvéti körlevelében a mulatságok és az öltözködés helyes formájára hívta fel hívei figyelmét:

> „Őrizzétek meg a keresztény illemet és szerénységet. Az öltözködés célja a hideg elleni védekezés, testünk és testrészeink megfelelő elfedése. […] Kivált a nőket kérem, legyenek óvatosak, öltözködésükkel ne hivalkodjanak, sem utcán, sem a templomban. Ruházatuk legyen szolid; se karjuk, se mellük ne legyen csupasz, átlátszó ruhát ne viseljenek; szoknyájuk bokáig érjen, lábszáruk ne látszódjon; ruhájuk szabása ne legyen feszes, alakjuk ne legyen kirívóan látható.[21] […] Ami a mulatságokat illeti, felhívom a kedves Testvérek figyelmét arra, hogy tartsatok mértéket, és figyeljetek az illemre. A keresztény számára akármilyen szórakozás nem megengedhető, csak a tisztességes együttlét: távol a részegeskedéstől, az ostoba tréfáktól, szégyenletes játéktól, távol mindennemű zülléstől”.[22]

---

[18] Lásd pl. Cisar 1922. február 13-án kibocsátott levelét, amelyben Ș. B. kántort megátkozza és kiközösíti az egyházból. (Dosar Nr. XIII. Corespondență pastorală… 211. lap). 1939-ben Robu Mihai püspök például az oțeleni híveket intediktum (egyházi átok) alá helyezte, melynek következtében a templom harangját nem használhatták, egyházi szertartást nem tarthattak (ideértve a lobogók használatának tilalmát a temetések alatt). Tamaș, 2014, 314. Később, 1942 márciusában kiátkoz és kiközösít egy fărcășeni apát és annak lányát, akit apja válásra bíztatott. (Tamaș, 2014, 322.)

[19] Dosar Nr. XIII. Corespondență pastorală… 221. lap.

[20] Dosar Nr. XIII. Corespondență pastorală… 221–222. lap.

[21] A nők öltözködéséről 1930. január 12-én XI. Piusz pápa maga is nyilatkozatot adott ki, aminek a tartalmát Jászvásár püspöke körlevélben tolmácsolta hívei felé. Az előírásokat megszegő nők egyebek mellett nem áldozhattak, nem lehettek keresztszülők, súlyosabb esetben a templomból is kiutasíthatták őket. (Dosar Nr. XIII. Corespondență pastorală… 244. lap)

[22] A levél külön kitér a városban lakó katolikusokra, szól a mozi, a színház látogatása ellen stb. (Dosar Nr. XIII. Corespondență pastorală… 237. lap)

A katolikus papok oktatótevékenysége keretében alkalmazott módszerek között a helyi családi neveléstől sem idegen eljárásokat is megtaláljuk, így a különböző formában megnyilvánuló fizikai bántalmazást is. Számos feljegyzést és visszaemlékezést ismerünk még az 1970-es évekből is arról, hogy a Moldvában szolgáló papok egy része nem tartózkodott a fizikai erőszak alkalmazásától. Tălmăcel szigorúsága tehát nem egyéni, személyes vonás, inkább egy elfogadott magatartásnak számított. A kérdés illusztrálására, annak súlyát nyomatékosítva, álljon itt egyetlen visszaemlékezés Dsidafalváról (Adjudeni), 1940-ből:

> „Ezekre az első osztályos legényekre jól emlékszem, előttem van a pillanat, amikor Bernardin Romila plébános érkezett a hittanórára, kiugrottak az ablakon, át a kerítésen, és Catináig, Borcaáig meg sem álltak,[23] mert nem tudták megtanulni a Tízparancsolatot. Ez minden, amire hittanból, az első osztályból emlékszem. Való igaz, Romila atya, Isten nyugosztalja, egészen egyedi módon feleltetett az órán. Felült az első padra, lógatta a lábát, egy nagy kulcsot fogott a kezében, talán a templomajtó kulcsát vagy a plébániáét, nem tudom. Maga elé hívott, kérte: Mondd el ezt vagy azt az imát! Aki nem tudta, vagy megszeppent a himbálózó bakancs látványától, az ökölbe szorított kulcstól, annak hátat kellett fordítania és előbb a kulccsal vágta derékba, majd a bakanccsal rúgott bele, kicsit lejjebb. Közben azt kiabálta: »Takarodj ki, te szamár! S legközelebb jobban vigyázz!« Nem tudom, hogy az illető, a következő alkalommal nem az ablakon menekült-e ki. Talán nem kellene ilyesmiket mondanom Bernardin atyáról, hiszen sok szép dologra megtanított minket, de ezek is annak az időszaknak a színes világához tartoznak.” (Danca, 2005, 364–365.)

A katolikus sajtó (felvilágosító) szerepe

A népszokásokkal és általában a falusi életmóddal kapcsolatos problémák a 20. század elején kibontakozó katolikus sajtóban is megjelennek. Bár a lapok egyik missziója a világegyházba, az egyetemes katolicizmusba való bekapcsolódás, a cikkekben azok tartalma alapján az általános felvilágosító szándékot és általában az életmód modernizációjára irányuló törekvéseket is felfedezhetjük.[24] Ennek a tevékenységnek egyik emblematikus képviselője éppen Iosif Tălmăcel volt.[25] Szerepéről, Emil Dumea a következőket írja: „Tălmăcel egyedülálló módon behatolt parasztjaink életébe, jól ismerte tulajdonságaikat, szükségleteiket, de hibáikat is. […] A parasztság szintjére ereszkedett […] keresztényibb, és a megváltozott időkkel összegangolt életmódra segítve híveit. […]. Számos cikket írt az egészség megóvásának valamint a higiénia fontosságáról” (Dumea, 2005, 187., 180.).

Tălmăcel „*Ţanc... ţanc...* [„Él… él…”] címmel, az általa szerkesztett *Viaţa* [Élet] folyóiratban rendszeresen közölt a falusi olvasók számára különféle, az élet megannyi területén hasznosítható intelmeket. A rovat indokoltságát a következőkkel magyarázta: „A jó keresztények megsegítésére vállalkozunk, azért, hogy szükség esetén, készek

[23] Helynevek Dsidafalván.

[24] A jászvásári egyházmegye keretében megjelent sajtótermékekről Emil Dumea készített egy rövid áttekintést: Dumea, 2005, 181–189.

[25] Lásd pl. az általa 1913-ban Szabófalván alapított *Viaţa* (Élet) lapot (Dumea, 2005, 185.).

legyenek a hit védelmére; a lapban cikkeket közlünk a vallás ellenségei irányából nap mint nap megnyilvánuló kritikákról" (Dumea, 2002, 189.). 1937-ben az újság *Almanah*-ot is megjelentetett, amelyben Tălmăcel kulcsszavak, rövid mondatok formájában mintegy összegzi a falusi közösségek számára szánt intelmeit:[26] „1. Tisztaság. 2. Az ivóvíz ellenőrzése. 3. A huzattól való védekezés. 4. Izzadt állapotban kerüljék a hideg víz fogyasztását! 5. Vizes vagy kővel fedett felületen ne aludjanak. 6. Jól megérett és egészséges kukoricát fogyasszanak, a lisztet szárítsák meg, a puliszkát alaposan főzzék meg. 7. Tartózkodjanak a szeszes italok, különösen a pálinka fogyasztásától! 8. Kerüljék a világi eltévelyedéseket. 9. Ne köpdössenek a földre! 10. Faluhelyen hiányoznak a mellékhelyiségek! 11. Az elpusztult állatokat temessék el! 12. Szerezzenek maguknak jó fekvőalkalmatosságot! 13. Törődjenek a szarvasmarhák egészségével. 14. Fogyasszatok több tojást! Végül: használják a gyógynövényeket."

Tălmăcel szerint a falusi közösségek valódi „újjászületése és kivirulása" csak akkor remélhető, ha világképükből a török fatalizmus, hitükből pedig az öregasszonyok hagyományait kísérő hiedelmek sokasága eltűnik.[27]

Ziarul Parohiei Faraoani
[A Forrófalvi Plébánia Lapja] [28]

1920. május 30.
Pünkösdvasárnap. A mai napon az első misét Nagypatakon celebráltam, majd Forrófalvára vonultunk, onnan pedig Klézsére, ahol aznap tartották a régi időktől fogva népszerű búcsút, Mária tiszteletére.

Csík-vidékén, Csíkszereda mellett az Obszerváns Ferences Kolostorban található egy híres szentély, amit az Úr Anyja tiszteletére állítottak, és amit a Csíksomlyói Úr Anyja Szentélyként is ismernek. Ide zarándokoltak el a szomszédos falvakból minden esztendőben a hívek, de tőlünk Moldvából is, Bákó megye minden katolikus településéről érkeztek zarándokok.

Erről egy régi forrásból értesültem, amit a Kolostor Archívumában fedeztem fel, amikor hat esztendővel ezelőtt, 1914-ben, P. Vincent Vella O. M. C. tatrosi plébánossal felkerestük a kolostort, és ahol igen kedves fogadtatásban és ellátásban volt részünk, három napon át. Az említett dokumentum szerzői feljegyzik, hogy a moldvai zarándokokra külön figyelmet fordítottak, három napi ellátást és szállást biztosítottak számukra. Mi több, egy jó szándékú személy a hegyekben, fogadót épített, ahol a moldvai búcsújárók megszállhattak.

---

[26] A felsorolt intelmek és a köztük fennáló sorrend, Dumea Emil alább idézet könyvében olvasottak szerint szerepel.

[27] In: *Almanahul revistei Viaţa* pe anul 1937 [Az Élet folyóirat almanachja 1937-re]. Idézi: Dumea, 2002, 191–192.

[28] A forrásban szereplő lábjegyzeteket a közreadó, Anton Coşa készítette: Coşa, 2007, 101–137. A fordító megjegyzései (I. L.) kiegészítéssel szerepelnek.

Amikor a kálvinisták erőszakkal terjesztették az eretnekséget Erdélyben, a csík-somlyói kolostor szerzetesei arra bíztatták a népet, vonuljanak az Úr Anyja Szentély elé, és kitartóan imádkozzanak azért, hogy a kálvinisták szándékai ne valósuljanak meg, hogy a sötét és förtelmes eretnekség ne terjedjen el a körükben.

Többre nem is volt szükség. A nép özönlött, hogy imádkozzon az Úr Anyjához, hogy Szent Ferenc fiainak tüzes prédikációit hallgathassa, hogy megerősödjön a hitük, hogy gyónásukat elvégezzék, és hogy elnyerjék bűneik bocsánatát.

A források szerint a katolikusok legyőzték a kálvinistákat, az eretnekség itt nem tudott akkora pusztítást végezni, mint Erdély többi részén. Az eretnekek feletti győzelem emlékére, Pünkösd ünnepén zarándoklatot szerveznek azóta is a csíksomlyói Úr Anyja Szentélyhez; a szokás napjaikban is él.

Nem tudom, mi lett a szentély és a mellette álló kolostor sorsa a világháború alatt, és azt sem tudom, hogy most mi a helyzet. Moldvából az utóbbi időkben, az útlevél megszerzése körüli nehézségek miatt már nem zarándokoltak olyan sokan, mint korábban, ellenben a hagyomány emléke ma is élő Bákó megye katolikus falvaiban, kiváltképp Lujzi Kalagor hívei körében.

Bár a régmúltban nagyon sokan zarándokoltak Csíksomlyóra, a többség számára mégis távolinak és nehézkesnek tűnt az utazás, már nem tudtak részt venni rajta, és úgy döntöttek, közelebbi helyszínen szerveznek zarándoklatot, ahol a közösség többsége könnyebben részt vehet.

A választás helyszíne a klézsei plébániatemplomra esett...

Idén, igen szép napunk volt, és hálából a bőséges esőért, ami megmentette a vetést, nagy sokaság gyűlt össze e történelmi búcsún. Alulírott énekes misét mutatott be, és prédikált.

Pr. Iosif Tălmăcel O. M. C. Forrófalva plébánosa

1920. május 31.

Pünkösd másodnapja. A mai napon misét mutattam be Forrófalván, azt követően, körmenetben, Nagypatakra vonultunk, ahol megünnepeltük a templombúcsút.

A nagypataki búcsú Pünkösdkor van, ám már hosszú ideje, voltaképpen a templom felépülése óta, Pünkösd másodnapján ünneplik, lévén, hogy pünkösd első napján a nép Klézsére zarándokol.

1921. február 15.

Szentmisét tartottam Forrófalván, és az evangéliumról prédikáltam. Néhány, a lakodalmakban tapasztalt rendellenességről is szót ejtettem, és újból elítélően nyilatkoztam a guzsalyosságról.

1921. február 20.

Az első misét Forrófalván mutattam be, az evangéliumról prédikáltam, a konkolyról, amit az ellenség szór a búzamagok közé. A második misét Klézsén mutattam be, itt a gyertyákat is megáldottam. Klézsén a mise előtt nagy botrány tört ki. Néhány bolsevik – akik sok ideje azon munkálkodnak, hogy eltávolítsák a kántort – cselt szőttek ellene és

ellenem, éspedig azért, mert eltávolítottam állásából a harangozót, Mihai Pojom-ot, akit lopáson értek tetten. Olyan dühkitörés kerekedett, hogy az életünk is veszélybe került. Végül a kántor álhírének köszönhetően – miszerint lemond állásáról – lecsillapodtak. Rettentően megsértettek, egyik éppen a templomban szólt meg. A bákói prefektúrához fordultam, hogy vizsgálják ki az ügyet. Bezártam a templomot, és Jászvásárba utaztam, hogy számot adjak a püspöknek a történtekről. A püspök döntése alapján a templom egészen Húsvétig zárva marad, a lázongás vezetőit pedig megtérésre szólítja fel. Amennyiben nem kérnek bocsánatot, nem tartanak nyilvános vezeklést, családjukkal egyetemben kiátkoztatnak…

1921. március 7. hétfő
… Egy lány, akinek házasságon kívül született gyermeke, nyilvános bűnbánatot tartott a templomban és bocsánatot kért a botrány miatt…

1921. március 13. vasárnap
… A klézseiekre várakoztam, vártam, hogy bocsánatot kérjenek mindazon sértésekért, amit személyem ellen követtek el február 20-én, annak rendje és módja szerint, amint azt Mosn. Cisar püspök úr elrendelte, ám senki sem jött…

1921. március 15.
Húshagyat. A kántorral és az egyik templomszolgával Nagypatakra mentem, abból a célból, hogy ellenőrizzük azokat a házakat, ahol guzsalyosságot tartanak, és azokat a helyeket, ahol az ifjúság húshagyat éjszakáján bált szervez. Meghoztuk a szükséges lépéseket. Az esti órákban, kilenc óra tájt megtudtuk, hogy Forrófalván, egy bizonyos háznál szintén guzsalyosságot tartottak, odamentünk és ott találtunk mintegy 15 férfit és 30 lányt. Egy árva leány otthonában tartózkodtak és orgiát szerveztek éppen – itt is meghoztuk a szükséges lépéseket, az egybegyűlteket szétzavartuk.

1921. március 20., vasárnap
… Az egyházi intézményeknek való engedelmesség kötelezettségről beszéltem, céloztam a klézseiek engedetlenségére is, amiért a püspök kegyetlen büntetésében részesültek. A második misét Forrófalván mutattam be. Somoskán prédikáltam. Ismét szót emeltem a guzsalyosság ártalmas voltáról, és elítéltem az engedetlen fiatalokat.

1921. szeptember 25., vasárnap
…Ifjúsági katekizmust tartottam, majd a guzsalyosság ellen beszéltem.[29] Forrófalván bérmálásra készítettem fel a fiatalokat, majd körmenetet szerveztem a Szent Antal kereszthez, ahol ismét szóltam a guzsalyosság ellen.

1921. október 30., vasárnap
Ismét a guzsalyosságok megszűntetése érdekében emeltem szót. Nagypatakon semmibe veszik a rendeleteket, ünnepnapokon továbbra is megszervezik a bűnös guzsalyosságokat. Drasztikusabb rendeleteket hoztam.

[29] Mindez Nagypatakon történt.

1921. november 13., vasárnap
…Az első misét Nagypatakon celebráltam…, ismételten szóltam a guzsalyosságok ellen. A második misét Forrófalván mutattam be, ahol ugyanarról prédikáltam, mint Nagypatakon.

Ádvent harmadik vasárnapja
Az első mise Nagypatakon volt… betiltottam a leányok Karácsony előestjére tervezett köszöntő szokását, és a férfiaknak is megtiltottam, hogy Karácsony napján köszöntsék a leányokat. Régi szokás szerint Karácsony előestjén a leányok felkeresték a legényeket, a ház ablaka alá gyülekeztek, karácsonyi énekeket énekeltek. Hasonlóképpen cselekedtek a legények is, akik Karácsony napján felkeresték a nagylányokat, énekeltek, a lányok pedig fonott kaláccsal és pálinkával kínálták meg őket stb. A végeredmény: a legények lerészegedtek, ellopták a kapukat stb. A második misét Forrófalván celebráltam… Itt is betiltottam az előbb említett szokást, a lányoknál is, a fiúknál is.

Szent István ünnepe
Először Klézsén miséztem, lévén, hogy itt most nem tartózkodik pap... A második misét Forrófalván tartottam, de a misén nem énekeltem. A prédikáció rövid volt. A teljes plébániaközösség büntetés alatt áll, ugyanis a forrófalvi és a nagypataki legények nem tettek eleget Advent harmadik vasárnapján kinyilvánított parancsomnak, miszerint Karácsony napján nem kereshetik fel a lányokat. A településeken messzire visszhangzott a ricsaj és a hejgetés. Mindannyian vétkesen, de leginkább az öregek, akik makacsul ragaszkodnak rossz szokásaikhoz. Büntetés gyanánt a misén nem énekeltem, nem adtam keresztáldást, és vecsernyét sem tartottam.

Újév
Az első misét Somoskán tartottam. A másodikat Forrófalván…

1922. szeptember 15., péntek
A Hétfájdalmú Szűz Anya ünnepnapja. Mons. Alexandru Cisar, valamint az őt kísérő P. Mihai Robu püspöki titkár, továbbá: P. Pavel Mosel O.M.C. bákói dékán és plébános, P. Petru Neumann O.M.C. Bogdánfalva plébánosa, P. Anton Caneve O.M.C. volt prazsesti provinciális és plébános, P. Nazareno Cipollini O.M.C. lujzikalagori dékán és plébános, P. Vincent Vella O.M.C. tatrosi dékán és plébános, P. Ioan Poglut pusztinai és klézsei plébános, valamint alulírott, Forrófalva plébánosa, továbbá P. Cohanoski O.M.C. Bákó vikáriusa, P. B. Flamini O.M.C. prazsesti vikárius, Andrei Ciuraru Andrica Forrófalva község polgármestere, és tekintélyes számú, a környék katolikus falvaiból érkező nép jelenlétében, ünnepélyes keretek között Nagypatakon leraktuk az épülő templom alapkövét, majd egy zöldágakkal díszített kápolnába főpapi misét celebráltunk, Te Deumot énekeltünk, majd a püspök szentségi áldást adott az egybegyűltekre. Az eső miatt a prédikáció elmaradt. Az adományok összege: 3.900 lej. Ugyanazon a napon, az esti órákban, a püspök és a titkár visszautazott Jászvásárra.

1922. november 11.
Szent Márton püspök ünnepe; Bákó megye legrégebbi templomának[30] a védőszentje, mely templom Forrófalva jelenlegi temetőjében[31] található, Nagypatakon, ahol 1600 előtt a falu állt. A kistemplom fala, ajtói, gerendái mind tölgyfából készültek és ma is állnak. A bejárati ajtón a templomkészítő neve olvasható: „Balint Marton csinalta",[32] vélhetően más felirat is lehetett rajta, talán a keletkezés évszáma, ami azonban már nem olvasható. A templom teljes egészében fából épült, semmiféle fém eredetű elem (szeg, csavar, sarokvas) nincs benne. Az ácsok véleménye szerint a templom építésekor sem fűrészt, sem gyalut nem használtak csak bárdot, fejszét és fúrót, a szegek és a sarokvasak később kerültek a szerkezetbe. Hogy hány alkalommal renoválták, az nem tudható, ám azt tudjuk, hogy utoljára 1843-ban, P. Anton Finta O.M.C. forrófalvi vikárius újította fel. Ekkor került a helyére a ma is látható oltár, ami – egy éppen ma felfedezett felirat szerint – Ianuş Coşa és családja adománya. Az említett felirat egy oltárdeszka hátoldalára ragasztott papíron olvasható: „Ezen kus oltarnak felepulese volt a Tisztelendo P. Vicarius Finta Antalnak szent viselese alatt 1843 esztendoben".[33]

1893-ban új, tölgyből készített talpazattal erősítették meg a templomot, 1916-ban pedig P. Iacint Bock O. M. C. hozzáfogott a tető újjáépítéséhez is, amit a háború miatt azonban nem tudott bevégezni.

A hagyomány szerint a templom Nagy István idejében épült; ez az elgondolás a polgármesteri hivataltól származik; a forrás – amiknek a hitelességéről nem lehetünk bizonyosak – a keltezés napját, a hónapot és az évet is jelöli: „A községben három katolikus templom található, az egyik Forrófalván, amit 1864-ben építettek; a második Nagypatakon, ami 1700-ban épült, a harmadik pedig a temetőben található, 1435. október 26-án épült, fából".

P. Inocentius Petras, Klézse plébánosa, aki egyébként Forrófalván született, „eclesia antiquissima"-nak nevezi. Lásd: „Diarium P. Petras, amit a klézsei plébánián őriznek".[34]

Végtére is valamiféle igazságalapja lehet a forrásnak. Köztudott ugyanis, hogy sem a forrófalviak sem pedig a nagypatakiak nem a mai lakhelyükön éltek, hanem (eredetileg) azon a helyen, ahol ma az temető áll, ahol a Szent Márton tiszteletére szentelt templom is található.[35] Ennek emlékét a hagyomány is őrzi, és erre utal az a tény is, hogy a temető egykor a falu központjában állt, a templom körül, pontosan úgy, ahogyan Szabófalván, Halasfalván, Corni Huşi-ban, Lujzi-Kalagorban, Tamásfalván, Răchiteni-ben stb. […]

A hagyomány szerint Forrófalva lakói a tatárbetörések elől húzódtak mostani helyükre, zugok, gödrök mélyére, ahol a következő falvakat alapították meg: Magyaros, Nagy Kákova, Kis Kákova, a mai Forrófalva és Costiţa, Valea Dragă és Nagypatak, ami később két részre, Valea de Sus és Valea de Jos falvakra vált szét […]

---

30 Anton Coşa: *Forrófalva templomai*, Almanahul „Presa Bună". Iaşi, 2000, 144–151.
31 Ibidem.
32 Bálint Márton készítette – fordításunk nyomán.
33 Az oltár 1843-ban készült el, Finta Antal vikárius atya idejében – fordításunk nyomán.
34 Bákó Megye Levéltári Igazgatósága, Nemzeti Levéltár, Klézsei Római Katolikus Plébánia.
35 Coşa, 2000, 144 –151.

A települések elhelyezkedése szempontjából[36] elegendőnek bizonyult volna egy templom is, ahogyan korábban volt, egyetlen templom állt Forrófalván, a két település (Forrófalva, Nagypatak) közötti határon, a Costiţa dombon; az idősek elbeszélései szerint Nagypatak lakói mindent elkövettek azért, hogy függetlenedjenek Forrófalvától, hogy saját templommal rendelkezzenek; így aztán elbontották a Costiţa-n álló templomot, az anyagot és a templom felszerelését két részre osztották, és új, saját templomot építettek….

A forrófalviak és a nagypatakiak tehát mai területükre húzódtak, és megépítették a saját kápolnájukat, ahol ünnepnapon egybegyűltek.

Források, visszaemlékezések hiányában nem tudhatjuk azt, hogy Nagypatakon vajon állt-e (valaha) kápolna. Az azonban tény, hogy a település 1837-től saját – tehát Forrófalvától független – születési, házassági és halotti anyakönyvekkel rendelkezik, ami alapján nem egészen alaptalan feltételezés a kápolna esetleges léte.

Forrófalván élnek még olyan idősek, akik tudni vélik, hogy a jelenlegi templom helyén kápolna állt, a helyi plébánia adminisztrációs könyvében pedig az a bejegyzés olvasható, hogy 1854-ben 166 lejt költöttek zsindelyre és vasszegre, amit a kápolna és a parókia javítására használtak fel.

Ezen kívül, egy másik, közös, Padovai Szent Antal tiszteletére ajánlott templom is állt a Costiţa domboldalon, aminek az alapköve még ma is látható.

Hogy mikor épülhetett az első közös templom,[37] az nem tudható. Az 1780-as anyakönyvek[38] Forrófalva kapcsán, egyértelműen Padovai Szent Antalnak szentelt templomról beszélnek, és nem kis kápolnáról.

Ha azt feltételezzük, hogy a fent említett templom plébániatemplom volt, amint az az 1780-as anyakönyvek alapján is sejthető, akkor valószínűsíthető, hogy a Costiţa-templom 1820-ban épülhetett, amint az az 1821-es és 1822-es adminisztrációs könyvekben is olvasható.

Az új templom alapkőletételére – a könyv adatai alapján – 1820. október 18-án került sor. A kőalapzatú, gerendákból épített – ahogy említettük, ma is látható – templom a mostani forrófalvi templomhoz hasonlóan nagyméretű volt.

A hagyomány szerint, és az azzal megegyező feljegyzések alapján, az épület faanyagát a Berzeuţi-i ortodox zárdafőnök adományozta. 1825-ben a hivatalt betöltő plébános 1,10 lej áron 50 db körtecsemetét vásárolt, amit ajándék gyanánt eljuttatott a Berzeuţi-i zárdafőnöknek.

A harangláb a jelenlegi plébániaépület mellett állt, amely egyébként a régi plébániaépület helyére épült, fából. Az utolsó harangláb, a közigazgatási napló adatai szerint 1818–1819 között épült.

[36] Forrófalváról és Nagypatakról van szó.

[37] Coşa, 2000, 144–151.

[38] Anton Coşa: *Izvoare inedite privind catolicii din Moldova: „Status animarum", prima parte* [A moldvai katolikusokra vonatkozó kiadatlan források, Születési anyakönyvek, első rész]. Arhiva Genealogică V (X), 1–2, Iaşi, Editura Academiei Române, 1998, 155–160; respectiv partea a doua [továbbá a második Arhiva Genealogică rész] in Arhiva Genealogică, V (X), 3–4, Iaşi, Editura Academiei Române, 1998, 199–258.

Nehéz idők jártak ekkoriban. Az írásos feljegyzésekben és az idősek visszaemlékezéseiben egyaránt azt találjuk, hogy az országot gyakran kifosztották az átvonuló törökök, később az oroszok is. 1811-es irat szerint a helyiek megjavították az oroszok által tönkretett ablakokat… 1821-ben 26,12 lejt költöttek; 4 lejért visszaszerezték a törökök által eltulajdonított templomi tárgyakat; a törökök portyázásaik során több ízben is kifosztották a helyieket 18,32 lejjel; 1822. január 29-i átvonulásuk alkalmával 11,21 lejt tulajdonítottak el; 1823. március 18-án a törökök által elkobzott kehely és ostyatartó helyett másikat vásároltak 57 lej értékben. Egy másik feljegyzés szerint az ugyancsak törökök által eltulajdonított szelence és ostyatartó helyett 15 lej értékben másikat vásároltak; végül a szentségház helyett (amit szintén a törökök oroztak el) 59 lej értékben másikat vásároltak.

A feljegyzések értelmében, az 1820-ban épült templomot több alkalommal renoválták, 1858-ban, más forrás szerint 1860-ban, amikor P. Dominic Migliorati O. M. Conv. irányításával az új templom építéséhez fogtak hozzá, ami 1864–1865 között el is készült.

A Costiţa-i templomot ekkor lebontják, és Forrófalva és Nagypatak között szétosztják. Azt beszélik, a nagypatakiak a faanyag felét, az egyik harangot és az orgonát vitték magukkal. A legutolsó, fagerendákból épített nagypataki templomot 1920 nyarán bontották le. 1922. szeptember 15-én pedig Mons. Cisar, Jászvásár római katolikus püspöke lerakja az új, immár egészében kőből és téglából épülő templom alapkövét.

Idén, a temetőben álló Szent Márton templomot újrafedték és külső burkolattal látták el; november 11-én pedig, Szent Márton ünnepén újraszentelésére is sor került, alulírott, Forrófalva plébánosa által, továbbá P. Petru Neuman O. M. C., Bogdánfalva plébánosa és Ioan Gherguţ klézsei vikárius jelenlétében. Az ünnepségen részt vevők számára Mons. Cisar őexcellenciája 50 napra búcsút adott. Annak ellenére, hogy barátságtalan idő volt, a résztvevők száma nagy volt, és az adományok is bőségesek voltak, a felújítás költségét fedezik (10.862 lej és 5 bani). Ugyanebben az évben került sor a forrófalvi templom felújítására, új fedelet kapott és a megrongálódott falait kijavították.

Mintegy kiegészítve az eddigieket, megjegyezzük, hogy a forrófalvi parókián igen gazdag archívum található,[39] amely érdekes forrásokat tartalmaz a plébániára vonathozóan is…

Itt találjuk az 1781. január 1-től jegyzett „Status Animarum”-ot[40] Forrófalváról (Kis Kákova és Nagy Kákova) továbbá Diószénről (Gioseni) – Somoskáról (Somuşca) – Pokolpatakról (Valea Rea) – Magyarosról (Moghioruş) – Costiţa-ról – Nagypatakról – Valea Dragă-ról – Klézséről (Cleja) – Budáról (Buda)… Falvak, melyek mindegyikében Forrófalva plébánosa szolgált, és ahonnan a halottakat mind-mind a forrófalvi Szent Márton templom temetőjébe temették el. A fenti településeken, 1792-ben még nem

[39] Az 1971/472-es rendelet alapján, az archívum nagy részét az Állami Levéltár Bákói Filiájában őrzik.

[40] Anton Coşa: *Izvoare inedite privind catolicii din Moldova: „Status animarum”, prima parte* [A moldvai katolikusokra vonatkozó kiadatlan források, Születési anyakönyvek, első rész], Arhiva Genealogică V (X), 1–2, Iaşi, Editura Academiei Române, 1998, 155–160; respectiv partea a doua [továbbá a második Arhiva Genealogică rész] in Arhiva Genealogică, V (X), 3–4, Iaşi, Editura Academiei Române, 1998, 199–258.

volt temető; az utolsó temetésre 1793 áprilisában került sor, amikor is Diószénből és Pokolpatak-Klézse településekről elhunytakat temettek el itt, a Szent Márton templom temetőjében.

1780-tól a plébánián 45 pap fordult meg,[41] (közülük többen több ízben), vagy talán jobban mondva, a plébánia 45 alkalommal cserélt plébánost. A rendelkezésre álló forrásokból nem deríthető ki, mikor volt első ízben plébánosa a falunak. A leghosszabb időt, 1861-től 1901-ig, P. Dominic Migliorati O. M. Conv. töltötte Forrófalván.

Migliorati építette a falu ma is álló templomát, ő maga volt az építész. A nagypataki és – az elmondások szerint – a diószéni templomot is ő építtette. A hosszú idő alatt, sok szenvedésben is része volt. Plébánosi szolgálata alatt, 1864-ben került sort a földosztásra; közreműködésének köszönhetően a forrófalvi és a nagypataki templom is hozzájutott a törvény által garantált földterülethez. Ez alkalommal számos ellenséget szerzett magának, bíróságoknál próbálta védelmezni az egyház jogait.

A plébánia archívumában számos, a fenti tárgy kapcsán készült dokumentumot találunk. P. Migliorati tanult ember volt, élete végéig figyelmet szentelt a művelődésre. Akik ismerték, úgy emlékeztek rá, mint aki a tudomány dolgaival naprakész volt, latinul, olaszul, franciául, németül és magyarul is beszélt. A források szerint ellenségei igen gyakran feljelentették, szégyentelenül szemtelen módon, minden jövedelmüket erre pazaroltál; s minthogy P. Dominic atyában az egyéni és az egyházi jogok erős védelmezőjébe ütköztek, a rágalmazásoktól sem riadtak vissza.

Az ellenség P. Migliorati halálát követően is folytatta a harcot, ám – Isten akaratából fény derült az igazságra – éspedig éppen az atya által, nagy ügyességgel összegyűjtött dokumentumok révén. A forrófalvi Szent Márton temetőben pihen, egy ikersírban, a kistemplommal szemben, a végítéletre várakozva, ahol minden rágalom helyretétetik az egész világ szeme láttára, az Igazságos Ítélőbíró által.

1922. november 12. Forrófalva, P. Iosif Tălmăcel O. M. C.

Megjegyzés: 1819-ben 70 lej értékben az egyház egy házat vásárolt, „iskolaépület” címen.

Megjegyzés: Lásd alulírott által jegyzett, Forrófalva története című kézirat, amelyet 1923. augusztus 14-én helyeztem az iratgyűjtőbe.

Megjegyzés: Lásd alulírott által készített, 6-os számmal ellátott, a 14. számú iratba helyezett kézirat (1923. augusztus 4.)

Népmissziók

A mai napon, 1922. november 28-én Anton Szydlonski I. I. Cernăuți valamint I. I. Petre Penzes szatmárnémeti atyák közreműködésével a forrófalvi plébánián kezdetét vette szent misszió román és magyar nyelven…

1922. december 17. Advent harmadik vasárnapja

Megtiltottam a leányoknak és a legényeknek az énekes köszöntéseket, Szenteste sem, és Karácsony napján sem járhatták a falut. Lásd az 1921-es évet is.

[41] A forrófalvi plébánián szolgálatot teljesítő papok névsorát megtaláljuk P. Iosif Gabor Forrófalva *Katolikus Plébániája* című kéziratában. Lásd még: Coșa, 2000, 12.

December 24. Szenteste
Nagyon keményen szóltam a leányok és a legények énekes szokásai ellen…

1922. december 31.
…Az ifjúságnak javasoltam, hogy jól viselkedjenek a hejgetés során.

1923. február 11.
Megfelelő eligazítást nyújtottam a farsangi szabályok megszegésével kapcsolatosan.

1923. február 18.
Nagyböjt első vasárnapja
Szeretett hívek,
…Amikor kereszténnyhez méltatlan, rossz, pogány, illetlen, helytelen szokásról értesültem, mindent elkövettem, hogy azt megszűntessem… Sokak számára, hangom pusztába kiáltott szó maradt – adja Isten, hogy a többség számára ne így legyen. Három év után sem tudtam kitépni a gyökerét az átkozott guzsalyosoknak, nem tudtam megakadályozni a fiatalok éjszakai esztelen jövés-menését. Három év megfeszített munka árán sem tudtam rábírni a szülőket arra, hogy éljenek gyermekeik feletti hatalmukkal. Három esztendő alatt nem tudtam elpusztítani az aljas mulatságokat, egyetlen lakodalom nem volt, amely ne botrányba torkollott volna, illemtelen énekekkel, csujogatásokkal. Mindezt látva, vérző szívvel kérdezem magamtól, vajon mit kell tennem ezzel a nyájjal? Mi az, amit még tennem kell?

A Megfeszített lába előtt… meghoztam ezt az utolsó döntésemet; úgy határoztam, a rosszat, mostantól gyökerestől tépem ki, ha szükséges, akár élő szervezetből is. Pletykák tárgya leszek, becsmérelni, rágalmazni fognak, megfenyegetnek, üldöznek, semmi gond… P. Tălmăcel nevét a minap még dicsőség övezte, aztán, amint a rothadást pusztítani kezdte, fenyegetés, rágalmazás lett osztályrésze; kibeszélik, veréssel vagy éppenséggel elzavarással fenyegetik.

Íme, miket hallok: „Nos, ha a pap így viselkedik, sok keresnivalója nem marad a falunkban. A pap üljön nyugodtan a plébánián és a templomban, ott, a prédikáció során mondhat bármit, de a falu életére egyetlen pillantást se vessen!”

Az anyák azt kérdezik: Mit avatkozik be a guzsalyosságainkba, mi dolga a lányainkkal? „A mi anyáink sem őriztek minket, mi sem őrizzük leányainkat!” – mondják.

A férfiak is hozzáteszik a magukét, hogy ti.: így éltek ők is, így kell élni fiaiknak is. A mulatságokon, a lakodalmakon a felnőttek nincsenek tekintettel arra, hogy a környezetükben gyermekek, ártatlan fiatalok is vannak, ontják magukból az undorító disznóságokat…

Vajon Krisztus követőjének mondhatja-e magát az, aki fiát, lányát engedi, hogy egyedül járkáljon éjszaka az utakon, hogy engedi a guzsalyosságokba? Krisztus követőjének mondhatja magát az, aki az Általa alapított egyház tekintélyét semmibe veszi? Mondjátok el ti, mi a ti ítéletetek, legyen az bármennyire is korlátolt?

Aztán, ha arra gondolok, hogy a fentiek között olyanok is vannak, akik eszesnek tartják magukat, mert mondjuk írástudók, vagy vastagabb a pénztárcájuk, vagy erős az

öklük, akik – társadalmi előnyük miatt – a züllöttek támasza...! Mert sokan hallgatnának a pap szavára, sokan beállnának a barázdába, de az önfejűek láttán, inkább követik őket a rosszban. Azt mondják, hadd lássuk, mit tesz ez vagy az az illető, aki a falu nagyja, lássuk, mit szól hozzá a pap? Hadd lássuk, ez vagy az engedi fiát, lányát guzsalyosba? Hadd lássuk, bátorkodik a pap szembeszállni ezzel vagy azzal?

Nos, keresztények, bátorkodom! Amint azt eddig is bizonyítottam. Aki nem akar tőlem semmit sem hallani, az mondja azt, hogy már nem katolikus, és a papnak semmi dolga sem velük, sem családjukkal…

Hány ízben szóltam a guzsalyosságok rossz hatásáról, és mégis, minden folytatódik tovább, erre én nem is gondoltam volna… A felnőtt guzsalyosságok mellett, a kisebbek számára is szerveztek összejöveteleket; azok számára, akik jóformán mit sem tudnak a világról. Kiskortól fogva szoktatjátok gyermekeiteket az aljasságokhoz. Oh, ti keresztények! … Kérlek, hagyjatok fel végre ezekkel a szokásokkal, legyetek tekintettel gyermekeitekre! Emlékezzetek arra, hogy lelketek van, hogy lelketek a Szentlélek temploma, meg kell mentenetek a lelketeket!

1923. augusztus 20.
P. Mihai Bejan szabófalvi atya látogatott meg, aki rövidesen átveszi tőlem a forrófalvi plébánia irányítását.

1923. augusztus 26.
…A mai napon megtartottuk a szokásos, éves körmenetet Ciciola-hoz. A szertartást megelőzően Forrófalván misét mutattunk be, majd Nagypatak irányába indultunk. A nagypatakiak nagyszerű ötlete alapján idén elkészült a keresztút, 14, nagyméretű tölgyfából ácsolt kereszt, a Jeruzsálem melletti Kálvária mintájára. A prédikációt követően, melyben a keresztútáhítat jelentőségéről beszéltem, minthogy Rómából rendkívüli felhatalmazást, Mons. Cisar-tól pedig engedélyt kaptam, a keresztutat megáldottam, Urunk szenvedésének, a keresztút 14 állomásának emlékére. Idén annyi résztvevő volt, mint még soha. A forrófalviak és nagypatakiak mellett, Bogdánfalváról is érkezett csoport, továbbá: Trunkból (Galbeni), Klézséből, Somoskából, Gajdáról (Găidari), Stufu-ból és Pokolpatakról. A keresztút – amelynek járása mintegy három és fél órát vett igénybe – a hegycsúcsra vezet, ahol egy öreg tölgyfa árnyékában három kereszt áll. A hely egyszersmind Bogdánfalva és Forrófalva határát is jelzi. Itt, a csúcsún egy oltárt rendeztek be, P. Serafim Bejan O. M. C. énekes misét mutatott be, bogdánfalva plébánosa, P. Petru Neumann O. M. C. pedig szép szentbeszédet mondott az evangéliumból olvasottakról… A mise végén, a tölgyfa árnyékában agapét tartottak. A mai vecsernye elmaradt.

1923. szeptember 10.
Bákóban jártam, P. Bonaventura Morariu provinciálisra várakoztam, aki azért érkezett, hogy P. Iosif Pal O. M. C. helyét előkészítse Lujzi Kalagorban; megtárgyaltuk az én áthelyezésemet is, illetőleg P. Serafim Mihai Bejan-ét.

1923. szeptember 11.
Bejan atyával Bákóban jártam. A forrófalvi plébánia adminisztrációját átruháztam Bejan-ra, én pedig megkaptam a bákói plébániát. Bákóban, mellettem marad P. Paul Mosel, aki helyettesít mindaddig, amíg a nagypataki templom építését felügyelem.

1923. szeptember 12.
Carrisimo meo Succesori megemlékezés Forrófalván és Nagypatakon.

1923. szeptember 16.
P. Bejan, Forrófalva új plébánosa bemutatott két misét… Magam Bákóban jártam…

1923. október 28.
Két mise bemutatása, P. Tălmăcel által, búcsúprédikációt tartva mindkét településen…

1924. február 10.
Két misét tartottam. Az első liturgia után egybehívtam a népet, ismertettem a Közoktatási Minisztérium rendeletét, amelyben a kibocsátó, a katolikus papnak megtiltja a hitoktatást az iskolákban. Kértem, írják alá a tiltakozást.
A tiltakozás szövege:
Tisztelt Minisztérium,
Alulírott, Forrófalva (Bákó megye) római katolikus lakosai, az egykori fejedelemség területén élő katolikussal egyetemben fordulunk Méltóságod elé panaszunkkal, és meghallgatásodat kérjük. A nemrég kibocsátott rendeletben úgy döntött, megtiltja katolikus papjaink számára, hogy gyermekeinek számára hittanra oktassanak az iskolában. Ebbéli döntésével a lehetséges legfájdalmasabb csapást mérte ránk, a számunkra legbecsesebb ügyben, a mi hitünkben. Mi nem szolgáltunk rá erre a tisztességtelen lépésre, ellenkezőleg, évszázadok óta polgárai vagyunk hazánknak, a Román Hazán kívül nem ismerünk más hazát, minden háborúban katonai szolgálatot teljesítettünk, megfizetjük az adót, adományainkkal támogatjuk az iskolát.

Mindezt pedig most azzal jutalmazzák, hogy a papunkat eltiltják a hivatalos hitoktatástól. Ha a hitoktatás kötelező az iskolában, ki fogja az a gyermekeink számára tanítani? Készek vagyunk bármit elszenvedni, minthogy gyermekeinket más valaki oktassa a hitre. Úgyszintén, amennyiben nem vonja vissza rendeletét, a továbbiakban nem kívánjuk támogatni az iskolát. Románia polgáraiként tiltakozunk tehát e igazságtalanság ellen, és nyomatékkal kérjük, teljesítse kérésünket, hogy ti. a falu iskolájában a hittant a katolikus pap oktassa.

A tiltakozást megismerte és támogatta minden egybegyűlt, 286-an pedig aláírásukkal erősítették meg.

1924. február 11.
A mai napon a fenti tiltakozást eljuttattam feletessem számára is. Egy másolatot pedig, hivatalos levélben a Püspökségre is elküldtem (11-es számon leltározva, folyó évben).

1924. február 18.
Bákóban jártam, bejegyeztettem egy hektár erdőt. 5700 lejt fizettem.

1924. március 2.
Két szentmise. A prédikációban azokról szóltam, akik nem hajlandóan felhagyni rossz szokásaikkal, beidegződéseikkel. Az esti táncmulatságot betiltottam. A vecsernye előtt összegyűjtöttem a lányokat, akik a legények társaságában szórakoztak a kerítések mentén. Este, fél kilenc körül megtudtam, hogy Berbecaru Antalnál guzsalyosságot tartanak. Odamentem, és valóban ott találtam vagy 20 legényt. A lányok mind Berbecaru gyermekei voltak. A társaságot szétzavartam.

1924. március 3.
Az átkozott Petre Sabău, Martin Roca volt kántor veje, a pap hergelésére, összeszedte a leányokat és a legényeket és éjfélig táncoltak otthonában. Nagy Kákova minden leánya s legénye ott volt. Magyaroson is tartottak mulatságot V. Maria Martin-nál és P. Antal Chicit-nél.

1924. március 4.
Farsang. P. Sabău-nál ma este is volt mulatság.

1924. március 5.
Hamvazószerda. Másfél órán át gyóntattam; jószerivel csak nők jöttek. Úgy döntöttem, a fiatalok számára, a nagyböjti időben nem engedélyezem a kereszt elé járulást, amiért nem teljesítették kérésemet és mulatságokat szerveztek éjszaka.

1924. március 9.
Két szentmise. A prédikációban nem beszéltem az evangéliumról, csak az ifjúság rossz magaviseletéről a farsang idején. A vecsernyén, a katekizmuson Istenről beszéltem. Jelentést készítettem a püspökségre a farsang alatt történtekről.

1924. március 23.
Két szentmise. A prédikációban az evangéliumról beszéltem. Nagypatakon a „Cercul Cultural" [Kulturális Kör] napja volt, amire meghívást kaptam. I. Menciu osztályfőnök a hazaszeretetről beszélt az egybegyűlteknek, majd arra bíztatta őket, hogy vegyenek részt a nemzeti ünnepeken. Az egyik gazda odafordult a tanárhoz és megkérdezte tőle: „Mi a helyzet a mi vallásunkkal?" I. Menciu elmagyarázta a népnek, hogy a tanárok nem hibásak azért, mert a hitoktatást megszűntették, illetve, hogy várjanak türelemmel a minisztérium válaszára. A következő pillanatban felugrott Constantin Dimitru, a forrófalvi iskola egyik osztályfőnöke és mérgesen azt mondta: a katolikusok ebben az ügyben rosszul cselekedtek, hallgatniuk kellett volna a miniszterre, hiszen ők elsősorban románok és csak azután katolikusok. Ekkor azonban, szavait hallván én vágtam a közbe; tudomására hoztam, hogy először katolikusok vagyunk és azután románk, mert Istennek és az Egyháznak kell elsőrendűen engedelmeskednünk és csak azt követően a világi hatóságoknak, legyenek azok akármilyenek is.

A gyülekezés végén Dumitru úr a közelembe jött, és ujját felém tartva azt mondta mérgesen: „Nos, eszerint rossz hit követője vagy, mert arra buzdítod az embereket, hogy számon kérjenek minket!”. Elmagyaráztam neki, hogy nem tudtam a fenti gazda szándékairól. Valóban, úgy tűnt, I. Menciu biztatta fel. Én pedig azt kértem D. Dimitriu-tól, adjon magyarázatot arra, hogy miért találja úgy, hogy a katolikusok rossz útra tértek akkor, amikor az inzultus ellen tiltakoztak, ellenben az elnök ekkor feloszlatta a tömeget. Végül, én magam a következő hivatalos levelet juttattam el a Tanfelügyelőségre:

Felügyelő Úr,
A napokban, a forrófalvi iskolában, a Bizottság elnökévé választottak. Az alábbi indítékok miatt azonban, miszerint:
1) a katolikus tanulók számára az állami iskolában nem taníthatok hittant;
2) Dimitriu úr, a Bizottság titkára minden ügy megoldását tőlem várja el;
3) a Nagypatakon rendezett Kulturális Kör alkalmával, március 23-án, súlyos, indokolatlan és igazságtalan sértések értek, éppen Dimitriu úr részéről, aki más úton is ártani próbált, annak ellenére, hogy én a legjobb szándékaim szerint képviseltem az iskola ügyét, lemondani kényszerülök tisztségemről, amit kérem, levelem kézbevétele pillanatától tekintsen érvényesnek.
Tanfelügyelő Úr részére,
Pr. Mihai Bejan
Forrófalva plébánosa.[42]

1924. július 6.
A misén kevesen voltak, miután a faluban megjelentek a fegyverek után kutakodó rendőrök.

1924. augusztus 10.
Két szentmise… Megfogalmazódott az a szándék, hogy az adományok egy részét a Csicsiólára tervezett kápolna építésére különítsük el.

1924. augusztus 11.
A mai napon befejezték a kőműves munkát a nagypataki templomnál. Holnap a bádoglemez rögzítésébe fognak.

1924. október 5.
…A mise után Újfaluba (Satu Nou) mentem, Bogdánfalvára, ahol az új kistemplom felszentelésére került sor.

1924. december 21.
…A mai naptól kezdődően Nagypatakon is tartok misét, az új templomban… Nyilvános vezeklésre köteleztem a bűnbe esett fiatalokat: Antal Martin Panțiru-t és Maria P. Bejan Pisar-t Magyarosból (gyertyával, templomba, három egymást követő vasárnapon)…

[42] Az aláírás értelmében ez lehet az első bejegyzés, amit már nem Tălmăcel jegyez. (I. L.)

1924. december 24.
…Mintha-mintha a lányok megértették volna a szavamat. Úgy tűnik, ma éjszaka nem kolindálnak[43] a legényeknél.

1924. december 25.
…Ma este a legények, tiltásom ellenére hejgetni mentek a leányokhoz, mi több, egy csapat még demonstrációt is tartott a kapumban éjfél után kettő körül: Hej!-t kiáltozva.

1924. december 26.
…A lányok nem voltak hajlandóak imádkozni a rózsafűzért, úgyhogy két alkalommal is hátrafordultam, és rájuk szóltam! Prédikációt nem tartottam, a mise végén ellenben az ifjúság számára volt némi mondandóm, elmarasztaltam őket engedetlenségük miatt és vízkeresztig eltiltottam őket a kereszt megcsókolásától.[44]

1925. február 8.
…Az oktatás elején ellenőriztem, hogy az ifjúság minden tagja eljött-e. Egy legény és egy leány a plébánia szőlőjétől nyugatra lévő helyiségben bujkált. Nem értem utol őket.

1925. február 24.
Farsang. Karnevál… Úgy tűnik, az ifjúság betartotta utasításomat, amit a prédikációk során annyiszor elmondtam.

1925. március 1.
Giurgi Iacobuș harangozó lemondott. A mise után egybegyűjtöttem a népet, hogy válasszunk új harangozót. Meglepetésemre azt mondták, ő legyen a harangozó, mert nekik azt mondta: továbbra is vállalja. Ő azonban ma elment otthonról. Az a döntés született, hogy amíg nem jelenik meg személyesen, nem választunk új harangozót. Ezt követően beszélgetésbe elegyedtek a munkanapról. A forrófalviak nem hajlandóak szarvasmarhával ledolgozott nappal adózni. Felesleges volt a vita: ahogyan eddig fizettek, ezt követően is úgy fognak. Némelyik meglehetősen szemtelen volt! Hogy miért nem énekelnek magyarul a misén? Az egyház rendelkezéseit idéztem, befogtam a szájukat…[45]

1925. március 8.
…A vecsernye végén P. Tălmăcel szólt arról, hogy a templomban a papnak és a kántornak latin nyelven kell énekelnie…

1925. március 23.
A mai napon került sor az egykori kántor, Martin Roca anyjának a temetésére; semmi-

[43] Énekes, köszöntő szokás. (I. L.)
[44] Nem tudjuk, pontosan mire vonatkozik ez a tiltás. A kereszthódolat, aminek keretében a feszület megérintésére vagy megcsókolására kerül sor, általában a nagyböjti idő szertartásai közé tartozik. (I. L.)
[45] Itt jelenik első ízben a magyar nyelv kérdése. (I. L.)

féle egyházi szertartás nem kísérte, a harang nem szólt, a lobogókat nem használták, a keresztet sem, és sem a kántor, sem a pap nem volt jelen lévén, hogy a illetőt még 1923-ban kiátkozta Jászvásár püspöke, és halála órájában sem mutatta a megbánás jelét. Hívtak hozzá, ám miután nem teljesítette a püspök által támasztott kívánalmakat, nem mehettem. A kiátkozottaknak és az öngyilkosaknak elkülönített helyre temették a temetőbe.

1925. április 13.
…Húsvét második és harmadik napja; minthogy nem ünnepnap, azt mondtam a népnek, ami nem kötelességem, azt nem cselekszem meg, miután ők sem teljesítik pappal szembeni kötelezettségeiket. Az emberek rossz néven vették, és persze, azok voltak a legerélyesebbek, akiknek tartozása volt. Azt hiszik, az ünnepnap, akár parancsolt, akár nem, abból áll, hogy hallgatnak vagy sem misét; de a részegeskedés nem maradhat el, húsvéti időben végképp nem. Így aztán ma, Húsvét másnapján zsúfolásig telve voltak a kocsmák…

1925. július 1.
Nagyszabású temetésen vettem részt Nagypatakon, de a szertartás csak a templomig tartott; (errefelé a nép sokallja a papnak járó 50 lejt, ami a temetőig tartó szertartások ára, ám az nem okoz gondot nekik, hogy több ezer lejt költsenek a torra, egy ökörre, amit ilyen alkalmakra levágnak).

1925. július 17.
A mise előtt eljött hozzám Ianuș Gh. Benchea, hogy anyja temetését megszervezze. Tájékoztattam őt az egyházzal és a plébániával szembeni tartozásairól, ám az összeg megfizetését megtagadta. Erre én azt mondtam: a temetést pap és kántor nélkül tartsák meg, a harangokat pedig nem használhatják; távozáskor azt mondta: az egyházi adók jogtalanok, és a pap, minden hónapban megemeli az összeget… Hogy a papok élősködők, nem áll jogukban napszámot követelni, és egyéb javadalmakat sem. Hogy neki nincs ökrös szekere, hogy a papnak szolgáljon vele, hogy az ő ökrei soha nem jönnek misére, amiért cserében napszámmal tartoznának a plébániának… Abba maradtunk, hogy a temetés a fentiek szerint bonyolódik majd le.

Délután, ha óra körül ismét megjelent nálam és azt mondta: kész megadni a tartozását, de nem mindent, hanem egyedül azokat a tételeket, amelyeket indokoltnak tart. Mintegy egy órás vita után, a reggel elhangzott – papra vonatozó – jelzőit újrahallgatva, sikerült meggyőzni tévedéséről, és arról, hogy az egyházi és a plébániai adó jogos. Végül megbékélt, és minden tartozását megfizette, 50 bani kivételével…

1925. augusztus 2.
A mise alatt egy ifjú pár, Ianoș Roca Roșu és Maria Patrașcu, elkövetett vétkük miatt, fekete gyertyával térdeltek… A két év alatti gyermekek körében szamárköhögés-járvány van, többségük meghal.

1925. augusztus 9.
A nagymise keretében összeeskettem a megesett ifjú párt, Ianoș Roca Roșut és Maria Patrașcut. Fejükre csalánkoszorút rakattam!...

1925. szeptember 14.
Szent Kereszt felmagasztalása – búcsú Lujzi Kalagorban. Reggel megérkeztem Bákóba, közben megérkezett Huș-ról P. Bonaventura Moraru provinciális atya, együtt mentünk Lujzi Kalagorba, ahol provinciális atya lerakta és megáldotta az új templom alapkövét…

1925. szeptember 20.
…Jászvásárra utaztam, részt vettem Mons. Mihai Robu püspökké szentelésén.

1925. szeptember 29.
A nagypataki templom felszentelése, és búcsúja.

1925. október 22.
A mai napon részt vettem Bákóban az esperesség gyűlésén… A délutáni órákban került sor a plébániavezetés egységesítéséről szóló megbeszélésre, ennek keretében pedig a magyar nyelvű éneklés kérdésének a megvitatására. A plébánosok egy része azon a véleményen volt, hogy engedélyezni kell a magyar énekek használatát, hogy a hívők maguk is énekelhessenek a misén; mások az állam törvényeinek és az egyház határozatainak a megtartására hívták fel a figyelmet, mindaddig, amíg a püspök nem adja meg a rendkívüli felhatalmazást. A rendelkezéssel szembemenni az egyházra, és más plébániákra nézve is kártékony. Ez a nép halálosan kötődik ehhez a romlott, korcs magyar nyelvhez, mint ahogyan összes szokásához is makacsul ragaszkodik évszázadok óta. Ha a kedvükben járunk, egyre többet akarnak majd, egyesek azt találták mondani, hogy hozzanak papot Magyarországról. Amit engedélyezni lehet, azt engedélyezzék, ám az egyház törvényei nem sérülhetnek.

1925. november 25.
A mai napon részt vettem a bogdánfalvi templom szentelésén, amit P. Mathias Neumann építtetett, saját telkén… Ugyanitt épített egy otthont, ami – a püspökség engedélyezése alapján – a ferences atyák szanatóriuma lesz. Ez a ház valódi kolostor, rendünk helyi tulajdona…

1925. december 25.
…Már advent harmadik és a negyedik vasárnapján megtiltottam, hogy a legények és a leányok járjanak hejgetni tegnap és ma. Kérésemet semmibe vették.

1925. december 26.
Prédikációs szentmise Nagypatakon. A mise alatt az olvasót is mondták. Éspedig azért, mert a férfiak megszegték a szabályt, éjszaka Forrófalván jártak…

Ad perpetuam rei infamiam
Raport
Szentséges Atyám,
Tudomására hozom a plébániánkon történeteket.
Az 1925-ben kiküldött 221-es püspöki dekrétum alapján, Forrófalván kihirdettem az új templom építéséhez szükséges hozzájárulás terén hozott változásokat. A nép fellázadt. Azt mondták, nincs szükség templomra, hiszem, a jelenlegi is megfelel nekik. Létrehoztam egy bizottságot, ám ezzel sem voltak elégedettek, azt kérték, ők maguk akarják megalapítani a testületet. Várakoztam; a mai napig nem történt előrelépés. Hozzá kell tenni ehhez azt, hogy Szenteste, a lányok hejgetni járnak a fiúkhoz, másnap pedig fordítva. Ezen alkalmakkor botrányok, bűnök sokasága esik meg. Elődeim is, én magam is megtiltottam ennek a szokásnak a gyakorlását, ám erre nem voltak tekintettel, mi több, tiltakozásul a plébánia épülete előtt is megálltak, zajongtak, és kövekkel dobálták meg a tetőt. A történtek miatt Szent István vértanú napján Nagypatakon is, Forrófalván is csendes misét tartottam, közben elmondattam a rózsafüzért. A lányok, akik rendszerint hangosan feleltek az imára, most hallgattak. Megfordultam, és kértem, mondják hangosan; nem engedelmeskedtek. Ekkor azt mondtam: ha nem mondjátok hangosan, takarodjatok ki a templomból. Arcomba nevettek, az imát továbbra sem mondták. Szóltam a kántornak, hogy hagyja abba a rózsafüzért. Ekkor néhányan ordítani kezdték: Kifelé! Mindenki! Gúnyolódtak velem, sőt, káromkodtak is, Istent szidalmaztak, a pap és a kántor keresztjét szidták. Aztán egyesek lökdösni kezdték azokat, akik nem akartak kimenni a templomból. Csitítani próbáltam, de olyan nagy volt a zaj, hogy a semmit sem lehetett tisztán hallani. Egy páran visszajöttek a templomba, bejöttek a sekrestyébe és arra kértek, hagyjam ott az oltárt, menjek ki. Még a „Glóriánál" tartottam, közöltem velük, a liturgiát nem szakíthatom félbe, majd kivonultak. Éppenséggel abbahagyhattam volna, de nem tettem meg, hiszen mintegy 200 fő ott maradt a templomban, hogy a nagyobb bajt elkerüljem, mondtam tovább a misét. A tömeg, látván, hogy nem megyek ki azonnal, beözönlött a templomba, a sekrestyébe, karon fogtak és azt kérték, távozzam a településről. Közöltem velük, hogy megyek. Amikor kimentem, még azt sem engedték meg, hogy átvegyem a ruhámat; mások azzal jöttek hozzám, hogy adjam vissza az adományokat. A pénzt visszaadtam. Kérték a jegyzőkönyvet, és a templom teljes megtakarítását, mondván, hogy az mind-mind az ő tulajdonuk. Ezt már nem hagyhattam szó nélkül, azt mondtam: én mindent a püspöktől kaptam, és egyedül neki tartozom elszámolással. Úgy engedtek csak el, hogy a kulcsot a kántornál hagytam, és én úgy is cselekedtem. Aztán különféle aljas vádaskodások közepette, kizavartak a kapun és hurrogások, kiabálások kíséretében, férfiakkal, legényekkel, leányokkal és gyermekekkel mögöttem, elhagytam a falu határát (ekkor már több mint 24 órája nem étkeztem). A kocsisnak meghagyták, hogy nehogy utánam jöjjön, egy illető késő estig őrt állt mellette. Gyalog mentem Bákóba, az esperes atyánál beszámolót tartottam, majd Jászvásárra utaztam…

1925. december 28.
A mai napon az ünnepi rend szerint szóltak a harangok. Nagy sokaság gyűlt egybe, Nagypatakról is jöttek. 11 órára megérkezett Bákóból a püspök küldötte. Az esperes beszédében elítélte a történetek, majd a püspökség küldötte a lázadókat kiátkozta és az

egész falut arra kötelezte, hogy a templom és a plébánia épületén ejtett rongálásokat javítása meg.

1925. december 31.
Óévi vecsernyét – a püspöki küldött kérésének megfelelően – csak Nagypatakon mutattam be.

1926. január 1.
Nagypatakon mise, prédikációval. Azt követően, a forrófalvi résztvevők körülvettek, és körmenetbe elvonultunk arra a helyre, ahol egykor kivezettek a faluból. Amikor megérkezünk a templomhoz, két vétkes személy, akik a püspök küldöttétől is elnézést kértek, bocsánatért folyamodtak hozzám. A csendes misén, amin prédikációt sem tartottam, a rózsafüzért mondták.

1926. január 2.
A mai napon a fenti ügy tettesei után kutakodott a rendőrség, vallomástétel céljából, ám az érintettek megszöktek. A kihallgatáson én is részt vettem, és elmondtam a véleményemet. Az ügyész úgy határozott, papot küldet a községbe, hogy kivizsgálja az esetet.

1926. április 5.
Húsvét második napja. Délután ellátogattak hozzám Nagypatakról leányok és legények, és – régi szokás szerint – egy bárányt és tojást ajándékoztak a papnak. Egy pohár borral kínáltam meg őket.

1926. november 11.
…P. Bejan elköszönt, nagy fájdalmak közepette, amelyet a hívek közömbössége okozott…[46]

1926. november 12.
Bemutattam a szentmisét, könnyeimmel áztatva az oltárt, nem azért, mert meg kellett válnom Prăjești szeretett híveim miatt, hanem a teher miatt, amit most a vállamra helyeztek, hiszen olyan helyre kerültem, ahol a nyelvtudás és a tapasztalat hiánya miatt félelem tölt el.[47]

1926. november 17.
Négy esküvő, énekes misével. Mindjárt érkezésem idején közölték velem a helyi szokást, hogy ti. az esküvő napján, kilenc óra magasságában a mennyasszony és a vőlegény elindul otthonából és a falu egy bizonyos pontján találkoznak, itt táncolnak, és aztán visszavonulnak, mondván, hogy a templomnál jártak. Ez egy régi szokás lehet abból az időből, amikor a lakodalmakat vasárnapi napokon szervezték. Minthogy a 1101-

[46] Úgy tűnik, ez volt Bejan Mihai utolsó bejegyzése. (I. L.)
[47] Coşa egy későbbi jegyzete értelmében a naplóbejegyzéseket a továbbiakban az új pap, Ioan Ladan készítette. (Coşa, 2007, 128.) (I. L.)

es számú kánon úgy fogalmaz: „Parochus curet út sponsi benedictionem sollemnem, accipiatit", arra gondoltam, mindent megteszek azért, hogy a lakodalom napján, valamiképpen a templomhoz hívjam az ifjakat, és az énekes mise keretében egyházi áldást adjak nekik. Csodával határos módon: sikerrel jártam. A templom, zsúfolásig megtelt.

1926. november 22.
A kiátkozottakat magamhoz hívtam, hogy lassan véget vessek a tavalyi évben történteknek… A tapasztalat azt mutatja, hogy a falu nagy része, valamint Bejan Mihai atya között nagy volt a személyes gyűlölet…

1926. november 28.
Megtudtam, hogy a guzsalyosságokat, amelyeken a leányok és a legények vesznek részt, minden este megszervezik. Összegyűjtöttem a Szentírás és a Szentatyák írásaiból minden itt hasznosítható tanítást, és teljes erőmből megtiltottam ezt a gyilkos szokást.

1926. december 5.
Advent alatt nem engedélyeztem a házasságkötéseket. Az volt ugyanis a szokás, hogy a házaknál egybegyűlve, ebben az időben is tartottak esküvőket; szőttek, mulattak, mintha advent a párkerítés időszaka lett volna.

1926. december 19.
A prédikációt a szokások elítélésével zártam; a lehető legkeményebb szavakkal megtiltottam a lányoknak a szentesti, a legényeknek pedig a karácsony napján esedékes hejgetést. Egyedül a 14 év alatti gyermeknek engedélyeztem, akik az éjféli miséig járhatták a falut.

1926. december 25.
Éjféli ünnepi szentmise. A templomban első ízben énekeltek román nyelven, éspedig teljes odaadással.[48]

A reggeli misét Forrófalván tartottam. 11-kor Nagypatakon miséztem. Mindkét helyszínen megújítottam a parancsot, miszerint a legények nem végezhetik a köszöntő szokásaikat, a lányokat pedig, engedelmességük miatt megdicsértem.

Este végig jártam Forrófalva és Nagypatak utcáit, és senkit nem találtam az utcákon, sem legényeket, sem férfiakat, sem fiúkat – síri csend volt. Éjfél után, egy óra körül lefeküdtem. Hála, és tisztelet legyen Szent Antalnak, lévén, hogy amióta Forrófalván szolgálok, idén először megtartották szavam. Olvastassék el bizonyítékul ez a lap. Adja Isten, hogy ez a rossz szokás eltűnjön „oblivionem perpetuam".

1926. december 27.
A templomban felolvastam a püspök rendeletet miszerint a kántornak 5 dkg kukoricával többet tartoznak adni. Négy öreg – mert ugye, ebben a faluban minden ellenkezés az öregektől indul – bekiabálta a templomba, hogy nem engedelmeskednek a parancsnak…

[48] Ezek alapján úgy tűnik, ezt megelőzően talán magyar, esetleg latin nyelvű énekek hangzottak el a két templomban. (I. L.)

1927. Nagypéntek
…A leányok kiengedett hajjal járultak a kereszt elé hódolni… nagy öröm volt látni, milyen jól áll nekik.

1927. április 17.
Húsvét. Húsvét másnapján a forrófalvi és a nagypataki legények és leányok szeretetük jeleként öt bárányt és 1000 tojást ajándékoztak.

1927. április 23.
Szent György napja. Búcsú Trunkba (Galbeni). Elkísértem a népet. Majd mind ott voltak Forrófalváról és Nagypatakról. Mindenki megütközött a meglepetésen, hogy az În suflet iubire [Szívünkben szeretet] és a Voioși să fim cu adevărat [Valóban méltók legyünk] énekeket román nyelven énekeltem, és ez csakugyan elnyerte tetszésüket.

A Szentségi áldás[49] során viszont szájtátva maradtam, amikor látni kényszerültem, amint a papok egy része megbecsteleníti az Anyaszentegyház parancsait és a „Cantum ergo"-t magyar nyelven énekeli. Hol vagy, ó, uram, Ţepes…[50]

1927. május 3.
Capota-n (Klézsei Plébánia) voltam, búcsún. A templomi éneklést illetően, ugyanazzal a benyomással érkeztem vissza, mint Trunkból.

1927. május 18.
Délben, 12.30 perckor szörnyű tűz ütött ki a faluban. Mintegy három óra alatt 21 gazdaság pusztult el. Egy erős szél az iszonyatos szárazságban a tűzet Nagypatakra sodorta. Leírhatatlan keserűség és félelem lepte el Nagypatak és Bogdánfalva lakóit. Az emberek nem tartózkodtak otthonaikban, víz nem volt, minden „adott volt" ahhoz, hogy a falu a tűz martalékává váljon.

1927. május 26.
Hat hónap és 15 nap után, elhagyom ezt a plébániát… Amint ide érkeztem azon voltam, hogy megszűntessek minden rossz szokást… A guzsalyosság a virágkorát élte, ritkán akadt olyan legény és leány, aki ne vett volna részt ezeken. Emellett, ugyancsak ritkán akadt olyan leány és legény, aki szombaton és vasárnap este ne találkozott volna egymással, éspedig az Isten által teljes mértékben tiltott formában. Ünnepnapokon az utcák, a környék szőlősei egy velejéig romlott, átkozott terepe volt a bűnnek, amit a leányok és a legények követtek el. Aki pedig nem vett részt ezeken az eseményeken, azt kinevették és kicsúfolták.

Forrófalva és Nagypatak ifjúsága ma már más. A guzsalyosságok csak voltak – már nincsenek, az együtthálások száma csökkent, és Szent Ferenctől, Szent Antaltól s tőlem is átkozott legyen az, aki bátorkodik feleleveníteni valaha ezeket az ördögi szokásokat… Nagypatakon a fiatalok illetlen s ezért tiltott mulatságokat tartottak – ennek is vége, és mindörökre így maradjon.

[49] Ti. az Oltáriszentséggel történő papi áldás. (I. L.)
[50] Vlad Ţepeș (1431–1476) nagytekintélyű, keménykezű havasalföldi fejedelem. (I. L.)

1927. augusztus 14.
…Kérem azokat, akik nem tudják a gyónásukat román nyelven elvégezni, ne várakozzanak hiába, mert én egyáltalán nem tudok magyarul. Ha a szükség úgy hozza, ha itt kell maradnom, megpróbálom megtanulni a nyelvet, de ebben a pillanatban semmit nem tudok magyarul.[51]

1927. szeptember 12.
…Nagy hévvel folyik a harc azon szokás ellen, midőn ünnepnapokon éjszaka, gödrökbe és szőlősekbe alszanak a fiatalok, amint azt folyó év május 26-a kapcsán megjegyeztük. Azonban meg kell jegyezni, hogy augusztus 7-én több helyen rajtakapták legényeket és leányokat, szégyenletes módon. A gyermekek, akik megértették ezt a szégyent, kövekkel dobálták őket… Olyan fekély ez, amely nagyon nehezen fog meggyógyulni, de igyekezni fogunk… hogy mielőbb bekövetkezzen.

1927. december 18.
…A vecsernyén rendkívüli prédikációt tartottam a legények számára. Megtiltottam a karácsony napi leányköszöntéseket, és a leányoknak is ugyanezt.

1928. május 19.
…Ma reggel megérzett P. Gh. Lenghen, aki katekizmusból levizsgáztatta a gyerekeket, és az elsőáldozókat meggyóntatta magyar nyelven.

1928. május 20.
…Egy ünnepi szentmise, reggel nyolc órakor, melynek keretében P. Gh. Lenghen megáldoztatta az elsőáldozó gyermekeket és magyar nyelvű prédikációt tartott. Vecsernyét is tartottak, ahol szintén magyarul énekeltek.

1928. július 26.
…Tegnap este egy nagyszabású temetésről kaptam tájékoztatást, egy váratlanul elhunyt öregasszony temetéséről, Nagypatakról. Valaki mástól is hallottam, hogy az öregasszony bájoló volt, a szembetegségeket gyógyította; a misén a ráolvasások ellen és a halálra való felkészülésről prédikáltam. Két nappal később értesültem arról, hogy ez a szerencsétlen öregasszony éppen bájolás közben hunyt el; nos, ha én erről a temetés előtt értesülök, azt sem engedtem volna meg, hogy a kántor temesse el.

1928. december 27.
„Opro Szentek” napján megtiltottam, hogy a leányok és a legények felköszöntsék egymást.

1930.
Folyó év július 27-én lerakták Forrófalva új templomának alapkövét, amit Páduai Szent Antal tiszteletére építenek. A szertartást őméltósága, Mons. Mihai Robu jászvásári püspök celebrálta, az alábbi atyák kíséretében:

[51] Ioan Ladan-ra vonatkozó információ.

P. Iosif Tălmăcel O. M. C. Bákó esperese és plébánosa;
P. Bonaventura Romila O. M. C. Forrófalva plébánosa;
P. Iosif Petru Gal O. M. C. Kalagor plébánosa;
P. Iulius Obescu, Bogdánfalva plébánosa;
P. D. Petru Pal, a jászvásári kántorképző rektora;
P. Ioan Mărtinaş, Klézse plébánosa.
Ebben az évben az alap és a talpazat épült meg és a munka ezzel abbamaradt, mert néhányan a templomépítés ellen agitáltak, különféle ürügyeket emlegetve, sőt, azt akarták, hogy maradjon abba a templom építése. Ennek következtében öt esztendőn át így állt az alapzat, ellepte a gaz. 1935-ben, megkeményítettem a szívem, nem foglalkoztam az ellenségekkel, „Isten segéljen!" – mondtam magamnak, és a Gyümölcsoltó Boldogasszony napján tartott prédikációban előálltam a témával, a jószándékú emberek mozgósításába fogtam. Hozzáfogtak a kövek gyűjtéséhez, hordásához, téglát égettek, és 1935. augusztus 18-án elkezdődött a templom építése; az ablakok magasságáig jutottunk, majd december 11-én arra az évre befejeztük a munkát.

1936.
Nyáron folytattuk a templomépítés munkálatait, az oldalajtókkal egész az ereszig jutottunk. A nép kedvet kapott, némileg csodálkozott is azon, hogy milyen nagyléptékben épül a templom.

1937.
A betonoszlopok öntésével haladtunk, az oldalhajókhoz készültek, illetve ezek alapjait is leraktuk; a munka folytatásához szükséges anyagot beszereztük.

1938.
Kiöntöttük a betongerendákat, amelyek a főhajót tartják majd, aztán folytattuk a falak építését a főhajó ablakáig jutva, itt azonban a beállt hideg miatt abba kellett hagyni a munkát. A munkában sok jóakaratú ember vett részt, olyanok is, akik korábban ellenezték a templomépítést.

1939.
Isten segedelmével, idén folytatódott az új templom építése, az építést be is fejeztük, a főhajót tartó betongerenda is elkészült, sőt, a torony is felépült, jóformán a tetőig elkészült, úgyszintén az oldalhajó ívei – ezek téglából. A munkálatokat erre az évre felfüggesztettem. E magasztos templom építésében egy rendkívül ügyes építész-vállalkozó, Pietro Tappani volt a segítségemre, aki e műemlék minden építészeti elemére gondot fordított.

1940.
Január 20-án elhunyt a nagyrabecsült és értékes építész, Pietro Tappani, egy kegyetlen betegség következtében. A templomépítés legfontosabb emberét elveszítettük… Őszig várakoztunk a folytatással. Időközben tárgyalásokat folytattam egy fiatal építésszel,

Gustav Migala-val, aki vállalta a munka irányítását, és akivel együtt beszereztük a tetőhöz szükséges faanyagot. November és december folyamát elkészült a teljes tetőszerkezet. Október 22-én, 8 óra 10 perckor egy 7 fokos földrengés volt, rettenet fogott el, éppen hogy kimenekültem, és figyeltem, ahogyan a torony lengedezik, a deszkák röpködtek róla és az ablaknyílásokról is. Úgy adta Isten, hogy a földrengés mintegy három perc múltán véget ért, a pánikból felocsúdva, bementünk felmérni a károkat, ám szerencsére a fent említetteken kívül egyéb rongálás nem történt.

1940. november 10.
A rémületes emlék… A mai napon, ti. 1940. november 10-én, hajnali 3 óra 40 perckor, 9 fokos földrengés volt,[52] aminek következtében az új templom súlyos sérüléseket szenvedett, a toronyból mintegy 20 méter leomlott, és a falak, az oldalhajó úgyszintén. A nagypataki templom homlokzata leomlott, egész az orgonáig, összezúzva azt; a templom egésze, tetőtől talpig szétrepedezett. Az oltár alján, az apszis egy része is megrongálódott, ebből következően a templomot bezártam és misét nem tartunk benne. A toronyból kb. 10 méter szintén leomlott, a szerkezet és a harangok maradtak épek. Másnap, november 11-én leszerelték a harangokat és egy állványra helyezték ideiglenesen, ki tudja, meddig… majd a nép eldönti, mikor fog hozzá a templom újjáépítéséhez, mikor lesz belőle a kultusz méltó helyszíne, mikor épül meg a torony, mikor kerülnek helyükre a harangok. Addig a pillanatig a szentmisét az ugyancsak alaposan megrongálódott plébánián tartják, egy erre a célra kijelölt helyszínen, éspedig két alkalommal…

A házban összetörtek a kályhák, egy márványkagyló, egy tükör és Szent Antal szobra…

1941. március 11.
…Csak néhány éve annak, hogy a templomban román nyelven énekelnek; nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy meghozzák a nép kedvét a román nyelvű vallásos ponyvák olvasása iránt… Karácsonykor megtartják a köszöntő szokásokat, de nem a régi forma szerint – egykori szokásaiktól nem tudnak megválni. Télen tartanak még mulatságokat, egy-egy férfinál akad furulya, és táncra is perdülnek… Farsang idején zenészek közreműködésével tartanak guzsalyos mulatságokat; nem tudják elviselni a böjtöt, ha nincsenek zenészek és… galambocskák. A lakodalmakon, nappal, de főleg éjszaka divatba jött az, hogy a leányok a legényekkel párban táncolnak… annak ellenére, hogy ezt a püspökség tiltja. Szombat este, de főként vasárnap este a legények a leányokkal beszélgetnek a kapukban – beszélgetnek… persze… Átkozott szokás, amelyért elsősorban a nagyobb fiúk tehetők felelőssé, és a szülők, akik mindezt engedélyezik a számukra, sőt, van, hogy ők maguk küldik ki lányaikat a legényekhez. Mindebből az olvasó tájékozódhat és levonhatja a következtetéseket. Nincs mit csodálkozni azon, hogy majd minden esztendőben megjelenik egy kakukkfióka – átkozott szokás, amely nem látszik megszűnni. Hát, így állnak a dolgok mostanság, 1941, március 11-e tájékán… Súlyos probléma, hogy a helyiek, főként az idősebb asszonyok nem értenek románul…

[52] Mercalli-skála szerint.

1941. május 25.
A nagypataki P. Ioan Farcaș Gherghina elsőmiséje, ám, minthogy a tavalyi földrengésben a templom megrongálódott, az eseményre itt, Forrófalván került sor… 10 órakor vette kezdetét a plébániától induló körmenet… Az 5–6–7. osztályos lányok és a templomban szolgáló leányok fotában[53] és kendőben vonultak elől – a forrófalviak ünnepi viselete, ami sajnos eltűnőben van –, és virágszirmot szórtak.

Az 1923-ban elsőáldozó gyermekek névsora

Fiúk
Martin Gheroghe Farțade
Gherg. Antal Ciurar
Martin Giurgi Farcaș
Antal Andrei Andrica
Gheorghe Ștefan Bulai
Petre Andrei Bărbuță
Andrei Antal Ciurar
Ianoș Ianoș Farcaș Hulubar
Giurgi Ciceu Mihai
Mihai Antal Andrica
Antal Mihai Farcaș
Ileana Andrei Duma
Maria Ianoș Duma
Varvara Ștefan Coșa
Magda Antal Farcaș
Maria Ianoș Jitar
Roza Andrei Bulai
Barbara Antal Ianău
Ileana Antal Patrașcu
Roza Andrei Duma
Maria Dumitru Ciurar
Mihai Antal Boroș
Andrei Antal Mihai
Andrei Ștefan Morar
Martin Giurgiu Mezei
Giurgi Ianoș Solomon
Mihai Ișvanca Petre
Petre Giurgi Budău
Mihai Andrei Patrașcu
Ianoș Martin Farcaș
Ianoș Ianoș Ișvanca
Antal Ișvanca Martin
Petre Gheorghe Duma
Mihai Giurgiu Ciurar
Ianoș Gheorghe Duma
Mihai Giurgi Ciurar
Ianoș Gheorghe Duma
Anton Andrei Coșa
Ianoș Giugi Coșa

Leányok
Ileana Andrei Duma
Maria Ianoș Duma
Varvara Ștefan Coșa
Magda Antal Farcaș
Maria Ianoș Duma Șurubar
Magda Ianoș Jitar
Roza Andrei Bulai
Barbara Antal Ianău
Ileana Antal Patrașcu
Roza Andrei Duma
Maria Dumitru Ciurar
Maria Giurgi Duma
Maria Mihai Ciurar
Maria Mihai Diac
Anița Mihai Ciurar
Varvara Martin Ciurar
Varva Martin Duma
Magda Petre Ciurar
Magda Giurgi Mezei
Roza Giurgi Mezei
Varvara Martin Duma
Varvara Mantin Coșa
Roza Martin Stoleru
Marghita Antal Boroș

[53] Ti.: lepelszoknya. (I. L.)

Varvara Martin Duma
Magda Andrei Farțade
Magda Gheorghe Duma
Varvara Mihai Coșa
Roza Martin Stoleru
Marghita Antal Boroș
Varvara Martin Duma
Magda Andrei Farțade
Magda Gheorghe Duma
Varvara Ișvanca
Catalina Mihai Antal
Roza Giurgi Patrașcu
Maria Giurgi Cojocar
Magda Andrei Ciurar
Anna Mihai Jușca

A Forrófalvi Plébánia gyermekeinek névsora 1952-ben

Antal Cionta Iș. Anton
Antal Iș. Varvara (Vaida)
Antal Francisc
Cochior Mt. Ștefan
Antal Iș. Varvara
Antal Iș Martin (Cobzaru)
Bejan I. Varvara
Ciceu Ant. Maria
Ciceu Mt. Anton
Cochior Ant. Martin (Gădări)
Cochior P. Ștefan (Cunar)
Cochior Mt. Martin
Corbu Gi. Gheorghe
Cochior Ant. Ștefan
Farcaș I. Francisc
Frâncu I. Petru
Farcaș Gh. Ștefan
Marior Ghe. Gherghel
Patrașcu F. Magdalena
Pal Ferenț. Ștefan
Pascaru Mih. Margareta
Patrașcu P. Caterina
Pal…
Roca Gr. Margareta (Antalca)
Sabău Gheorghe
Menghereș Mt. Roza
Antal Catrina (Tremurici)
Benchea A. Gheorghe
Berbecaru And. Gheorghe
Budău Mihai
Cochior Șt. Andrei (Tolpoș)
Novak Ion
Berbecaru Andrei Roza
Sabău Ant. Veronica
Antal Ant. Anton
Antal Mt. Francisc
Ciceu P. Ion
Frîncu I. Grigore
Pal Mih. Tereza
Frîncu Mihai
Patrașcu Anton
Cochior Gi. Celestin
Frîncu Mihai
Ptrașcu Anton
Cochior Gi Celestin
Frîncu Gh. Petre
Roca Gh Anton

Antal Șt. Ana
Antal Tereza
Antal I. Francisc
Ambăruș M. Tereza
Birou Gr. Maria
Butnaru Mih. Marghita
Cancel Fr. Iosif
Ciceu Mih. Ion
Ciceu I. Valerica
Ciceu Ant. Maria
Cochiorca Ant. Ștefan
Cochior Maira
Ciuraru Ant. Augustin
Duma F. Maria
Farcaș Pavel
Grosu Mt. Varvara

Patraşcu Gr. Pavel
Patraşcu Ion
Patraşcu Mt. Pavel
Pal. Fr. Gheorghe
Matei Mt. Gheorghe
Duma Mih. Veronica
Sabău Gr. Catalina
Farțade Anton Marghita
Sabău Iş. Augustin
Solomon Marghita (Duma)
Andrei P. Elisabeta
Antal Mih. Maria
Antal (Burlacu) Pavel
Antal Mih. Gheorghe
Antal Ant. Petru
Antal (Corbu) Mih. Maria
Butnaru Iş. Elena
Butnaru Ana (Ghiurca Mihai)
Benchea Mih. Mihai (Ghija)
Bejan Ion
Cochior Gh. Varvara
Cochior Șt. Marghita
Cochior Mt. Ștefan
Cancel Mart. Martin
Ciuraru I. Ștefan
Ciceu Mt. Maria
Cochior A. Severin
David Mih. Anton
Doboş Mih. Mihai
Farcaş Mt. Magdalena
Frîncu Mt. Ștefan
Iacobuş I. Silvestru
Matei I. Ștefan
Matei Fer. Varvara
Pal Ant. Varvara
Roca Andr. Magdalena
Sabă Iş.

Ambăruş Mih. Petru
Benchea Margareta
Bejan Mt. Mihai
Ciceu Mih. Tatiana
Cochior I. Grigore
Cochior Șt. Maria
Cancel Ant. Martin
Cancel Mih. Petru
Ciuraru Mt. Maria
David Mih. Gheorghe
Duma Fr. Roza
Farcaş Gr. Ștefan
Frîncu Gr. Tereza
Frîncu Ant. Anton
Chiurca Mih. Ștefan
Mareş Iş. Margareta
Menghereş Mt. Mihai
Pascaru Mih. Maria
Roca Gh. Petru (Ciuraru)
Roca I. Margareta (Roşu)
Sar Ant. Varvara
Sar Mih. Martin
Iştoc Fr. Francisc
Antal Fr. Varvara
Antal (Chici) Mt. Petru
Antal Mih. Maria
Antal And. Maria
Andrei Gr. Elisabeta
Butacu Mihai Maria
Cancel Ant. Anton
Cojocaru I. Veronica
Ciceu I. Petru
Cochior Gr. Maria
Cochior Ant. Veronica
Cochiorca I. Roza
Farcaş Mih. Ion
Frîncu I. Ion
Frîncu Ion
Matei Șt. Martin
Pal Gr. Martin
Roca Gr. Maria
Menghereş Mt. Pavel
Cochior Șt. Tolpoş Margareta
Ciceu Roza
Ciuraru I. Roza

Andrei Ant. Maria
Antal Is. Tereza (Vaida)

Antal Gr. PEtre (Burlacu)
Antal Mih. Anton (Berb.)
Antal Mih. Mihai (Corbu)
Antal Iş. Varvara (Berb)
Bortoş Mih. Maria
Butnaru Ant. Veronica
Benchea Gh. Elisabeta
Cochiorca Mihai
Coşa Mih. Petru
Cojocaru Mt. Gheorghe
Cochior P. Veronica (Cunos)
Ciceu Mt. Margareta
Ciceu Ant. Ion
Frîncu Iş Mihai
Frîncu Iş. Martin
Farcaş Lucia
Chiurca I. Elisabeta
Maior D. Veronica
Menghereş Mt. Tereza
Mateş Gr. Clara
Matei I. Veronica
Patraşcu P. Elisabeta
Patraşcu Gh. Varvara
Petru P. MArtib
Patraşcu Diac Margareta
Roca P. Varvara
Roca Ant. Alois
Vaida Gr. Mihai
Antal Gheorghe
Antal Marghita
Antal Pavel
Antal Ion
Antal Tereza
Antal Gr. Tereza
Antal Martin (Tremuciri)
Andrei Gr. Gheorghe
Bejan M. Augusztin
Benchea Ant. Anton
Andrei I. Grigore (Bolog)
Budău Maria
Cancel Gh. Gheorghe
Cancel Fr. Petre
Cochior Anton Veronica
Cochior Ant. Tereza (Gădări)
Cichior And. Iştoc
Cochior Gr. Clara (Iohoş)
Ciuraru Veronica
Cochior Ant. Roza
Cojocaru Gh. Ferenţ
Farcaş Gr. Elisabeta
Farţade I. Lucia
Ghiurca I. Varvara (Moghioruş)
Pal Ant. Francisc
Farcaş I. Ion
Pal Fr. Andrei
Panţiru Tereza
Roca Mih. Magda (Roşu)
Roca Iş. Varvara
Roca Gr. Anton
Roca Boldog I. Lucia
Sabău Gr. Elisabeta
Sabău Iş. Martin
Patraşcu Ilie Anton

Lelvéltári források

Dosar Nr. XIII. Corespondenţă pastorală. Vol. II. 1843 – 1943. Parohia Romano-Catolică Valea Seacă. No. 2/1920. [Egyházi levelezés, Bogdánfalva, Római Katolikus Plébánia]

Kéziratok

Bişoc, Bernard
é. n. *Dicţionar istoric al localităţilor catolice din Moldova I–II.* [A moldvai katolikus települések történeti szótára]. Román Nemzeti Levéltár, Bákó megye fília.

A tanulmányban szereplő fényképek az Episcopia Romano-Catolică de Iaşi honlapjáról származnak: www.ercis.ro

Irodalom

Blaj, Andrei
2014 Episcopul Alexandru Theodor Cisar [Alexandru Theodor Cisar püspök]. In: Tamaş, Iosif – Doboş, Fabian (szerk.): *Dinamica păstoririi bisericii romano-catolice din Moldova de la înfiinţarea episcopiei de Iaşi (1884) până în prezent. II.* Episcopul Mihai Robu [A moldvai római katolikus egyház működése a jászvásári püspökség megalakulásától (1884) napjainkig]. 147–158. Iaşi, Sapientia.

Bódán Zsolt
2003 Gyimesi guzsalyas. *Ethnographia*, 114, 3–4, 285–304.

Coşa, Anton
2000 Bisericile din Faraoani [Forrófalva templomai]. *Almanahul „Presa Bună”*. 144–151.
2005 Un izvor inedit privind catolicii din Moldova: Ziarul Parohiei Faraoani [Egy kiadatlan forrás a moldvai katolikusokról: A Forrófalvi Plébánia Lapja]. *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei* [A Moldvai Néprajzi Múzeumok Évkönyve], 5, 131–166.
2007 *Catolicii din Faraoani* [Forrófalva katolikusai]. Oneşti, Editura Magic Print.

Dănuţ Doboş,
2007 Figuri ilustre. Pr. Iosif Tălmăcel [Jeles személyiségek. Iosif Tălmăcel pap]. *Lumina creştinului*, XVII, 3, 207.

Danca, Anton
2005 Mărturii istorice. In: Doboş, Dănuţ – Zahariuc, Petronel – Cireş, Lucia – Butnaru, Daniela (szerk.): *Adjudeni. Şase veachuri de prezenţă pe valea Siretului* [Dzsidafalva. Hat évszázados jelenlét a Szeret völgyében]. 361–372. Iaşi, Sapientia.

Domokos Pál Péter
1987 *A moldvai magyarság*. Budapest, Magvető Kiadó.
Dumea, Emil
2005 *Istoria bisericii catolice din Moldova*. [A moldvai katolikus egyház története.] Iași, K. n.
2002 *Cărți și reviste catolice românești în Moldova* [Román katolikus könyvek és lapok Molvában]. Iași, Sapientia.
Gabor, Iosif
1995 *Dicționarul comunităților catolice din Moldova* [A moldvai katolikus közösségek szótára]. Bacău, Editura „Conexiuni”.
Gazda László
2005 *Gazda László Codex.* Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal.
Iancu Laura
2013 A népi és egyházias vallásosság ütközésének egyházpolitikai vonatkozásai a 20. század eleji Moldvában. *Ethnographia*, 124, 4, 511–531.
Lahovari Ioan George et alii.
1898 *Dicționar geografic al Romîniei I.* [Románia földrajzi szótára I.] București, Societatea Geografică Romînă.
Perca, Mihai
2012 *Rădăcini. Despre maghiarii din Moldova (ceangăii)* [Gyökerek. A moldvai magyarokról (csángók)]. Săbăoani, K. n.
Petcu, Marian
2012 *Istoria jurnalismului din România în date* [A romániai sajtótörténet kronológiája]. Iași – București, K. n.
Tamaș, Iosif – Doboș, Fabian (szerk.)
2014 *Dinamica păstoririi bisericii romano-catolice din Moldova de la înființarea episcopiei de Iași (1884) până în prezent. II. Episcopul Mihai Robu* [A moldvai római katolikus egyház működése a jászvásári püspökség megalakulásától (1884) napjainkig]. Iași, Sapientia.

Laura Iancu

ON THE BATTLEFIELD OF CUSTOMS BETWEEN THE TWO WORLD WARS. “THE JOURNAL OF THE PARISH OF FORRÓFALVA” (SOURCE COLLECTION)

The paper presents the circumstances of the genesis of the manuscript “The Journal of the Parish of Forrófalva” (1920–1952), along with its authors, and introduces the nearly forty-page-long source, available in Hungarian for the first time. The Romanian text was translated into Hungarian by the author of the paper. For a more authentic

and informed interpretation of the contents of the parish journal, the religiosity of the community – the villagers of Forrófalva – the contemporary relationship between the Moldavian Catholic Church and folk culture, and the activities of the Catholic press are briefly discussed. A significant part of the notes record the actions and activities of the parish priests, which is valuable from the perspective of ethnography because it mainly presents topics closely related to folk culture (spinning rooms, greeting customs, church construction, etc.).

Keywords: Moldavian Hungarians, Csángós, Forrófalva, history of the Catholic press, parish documents, folk culture

Sántha István – Somfai Kara Dávid

BARÁTHOSI BALOGH BENEDEK TÁVOL-KELETI KUTATÁSAINAK ÚJRAGONDOLÁSA TEREPEN SZÁZ ÉV MÚLTÁN. ETNIKAI VISZONYOK ÉS SÁMÁNIZMUS AZ AMUR MENTÉN ÉS SZAHALINON A 21. SZÁZAD ELEJÉN[1]

Az elmúlt három évben olyan magyar antropológus vénájú utazók kutatásait elevenítettük fel terepen, akik keleti utazásaikról őslakos (karakalpak, kirgiz, baskir) munkatársakkal tértek vissza. Ezeknek a keleti származású munkatársaknak a történetét vittük vissza oda, ahonnan ők származtak. A szovjet rendszer által nem kompromittált hősökkel ismertettük meg a posztszovjet őslakos értelmiséget, melynek eredményeképp új közös kutatások alapjait fektettük le.

Kutatási projektünk egyik, jelen dolgozatban tárgyalt alanya Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945), aki orosz távol-keleti expedíciói során a turanizmus elméletéhez gyűjtött anyagokat. Baráthosi munkássága rendkívül összetett és – bár voltak erre kísérletek – mindmáig csak részben feldolgozott. Ez annak tudható be, hogy ugyan gyűjtései rendkívül gazdagok, de maga Baráthosi sosem tett arra kísérletet, hogy tudományos írások formájában publikálja gyűjtött anyagait, kutatási eredményeit. Inkább úti beszámolókban foglalta össze egy-egy nép körében vagy térségben folytatott gyűjtéseit anélkül, hogy időrendi utalásokkal segítette volna olvasóit.

Baráthosi az ugyancsak székely Kőrösi Csoma Sándort tekintette példaképének, az ő nyomán indult el Erdélyből Keletre. Nem végzett etnográfiai tanulmányokat, mégis ma már tudjuk, gyűjtései, megfigyelései rendkívül pontosak, több mint száz év után terepen is használhatók. Turanista felfogását jellemezte, hogy nem etnikumokban gondolkodott, hanem egyfajta rokonságon alapuló, etnikumok fölött álló kategóriában (rasszban), mely a közös kultúrán alapul. Tárgyi és nyelvi gyűjtései, a folklór és spiritualitás kutatása során ezen elmélethez gyűjtött igazoló anyagokat. Legalaposabb kutatásait az orosz Távol-Keleten és Japánban végezte, ahol négyszer járt (1903–04, 1908–09, 1911, 1914) az első világháborút megelőzően.

Kutatóutunk során a Baráthosi által gyűjtött anyagokkal felvértezve, őslakos (ulcsa/nányi) munkatársa leszármazottainak és a hátrahagyott anyagoknak a felkutatásával sikerült képet nyernünk két alapvető témáról. Az egyik az etnikus identitás kérdése, a másik a helyi sámángyakorlat. Az etnikus viszonyokat kezelő és az etnikus identitást kifejező viselkedésformák között több mint egy évszázad óta igyekeznek egyensúlyt fenntartani egy politikailag terhelt térségben. Baráthosi gyűjtései lehetővé tették, hogy terepmunkánk során rálátásunk legyen ezek összefüggéseire. A másik téma kapcsán –

[1] Ezúton szeretnénk köszönetet nyilvánítani a Klebelsberg Kunó-alapítványnak és a MINPAKU-nak (National Museum of Ethnology, Japan, Osaka), melyek támogatása révén projektünk és kutatóutunk lehetővé vált.

bár arra már nem volt alkalmunk, hogy élő sámánokkal találkozzunk – megállapíthatjuk, hogy az őslakosok továbbra is hisznek az egykori sámánok által készített bálványokban. Az új technikák, melyekkel kezelni igyekeznek a manapság gyakorta jelentkező bizonytalanságot, a hit mai komolyságára mutatnak.

Írásunk a fenti témák ismertetéséből, és az ehhez szükséges antropológiatörténeti vonatkozásokból, valamint a háttérként szolgáló úti beszámolónk (2019. augusztus–szeptember) kapcsolódó részleteiből áll össze.

Bevezetés: Ajdanu és Baráthosi Balogh Benedek barátsága

Baráthosi Balogh Benedeknek először 1904-ben, a kitörőben lévő orosz–japán háború miatt gyűlt meg a baja az orosz hatóságokkal. Mint minden külföldi állampolgárnak, neki is nyilatkoznia kellett, hogy melyik oldalon áll. Baráthosi 1903-ban és 1904-ben több mint egy évet töltött Japánban, ekkor látogatott először Hokkaidó szigetére, hogy ajnukkal találkozzon, és ekkor vendégeskedett a japán császár udvarában is (Baráthosi, 1906, 1930). Érthető módon Baráthosi Japán mellett döntött. Talán már itt szerencsés említenünk a jelen kutatás egyik eredményeként, hogy egy Hokkaidón készült japán nyelvű jelentés arról tudósít, hogy őt viszont a japánok orosz utazónak gondolták.

Másodszor 1914-ben amuri kutatóútja során, az első világháború kitörésekor került nehéz helyzetbe. Habarovszkban tartózkodott, mikor fényképet készített barátja, Onyenko Bogdán nanaj prémkereskedő házáról. A kép készítése olyan beállítási szöget kívánt, amelybe az amuri orosz flotta kis naszádjai is beleestek. Följelentették és kémtevékenység miatt letartóztatták. Csak barátja és kollegája, Vlagyimir Arszenyev,[2] más visszaemlékezések alapján a helyi főkormányzó, Nyikolaj Gondatti[3] közbenjárására engedték csak

[2] Vlagyimir Klavgyijevics Arszenyev (1872–1930) alezredest, pétervári származású katonatisztet 1900-ban vezényelték az orosz Távol-Keletre, ahol főként expedíciós tevékenységet folytatott a tengermelléken, az Amur-vidéken, Kamcsatkán és Ohotszk vidékén udegék, orocsok és goldok körében. 1906-ban találkozott Derszu Uzala tajgai vadásszal, aki vezetőként segített neki és csapatának. 1908-ban kezdett írni hőséről, melyet végül 1921-ben publikált könyv formájában (Arsenev, 1921), s amely világhírt hozott neki. 1910-ben járt az Amur-vidéken, miként Lev Sternberg kísérőjeként Szahalinon is. Tori professzorral is találkozott annak a polgárháború utáni amuri expedíciói során. Gondattival (1913–17) és Lipszkijjel (1930) komoly konfliktusai voltak.

[3] Nyikolaj Lvovics, Gondatti (1860–1946), tudós, államférfi, többek között 1894 és 1897 között mint az Anadiri kerület adminisztrációjának vezetője leírást készített a kerület antropopológiai, etnográfiai és statisztikai viszonyairól. Ő volt az iniciátora az 1909–10-es Amur menti expedicónak, melynek feladata a vidék helyi viszonyainak vizsgálata volt azon célból, hogy hogyan lehet betelepíteni Oroszország belső területeiről földműves lakossággal. 1911 és 1917 között az Amur-vidék főkormányzójaként tevékenykedett. Arszenyevnek – habarovszki múzeumi igazgatósága idején – közvetlen főnöke volt, amely komoly konfliktusokat eredményezett közöttük, mivel az expedíciós kiszállások Gondatti amur-vidéki főkormányzó, mint munkáltató engedélyéhez voltak kötve. Gondattit 1917 márciusában feljelentették, de nem találtak tevékenységében semmi komolyabb rendellenességet. 1917 májusában visszaadta megbízatását. 1918-ban el kellett hagynia Oroszországot és haláláig Mandzsúriában, Harbin városában élt, ahol a Kelet-kínai Vasúttársaság alkalmazásában a tudományos földfelmérési hivatalt vezette. Mikor a második világháború végén a szovjet

szabadon, de még így is sürgősen el kellett utaznia Oroszországból, maga mögött hagyva a világon egyedülálló (Oroszországot és Japánt is beleszámítva), egyes források szerint negyvenkét doboznyi, több mint kétszázötven, többségében rituális tárgyat (amulettet) tartalmazó gyűjteményét. Biztosak vagyunk abban, hogy az „elveszett" gyűjtemény jelentősége is szerepet játszott abban, hogy mind a helyi orosz kutatók, mind a japán specialisták készségesnek mutatkoztak irányunkban, és igyekeztek elősegíteni kutatásunkat.

Ezeknek a tárgyaknak törekedtünk utánajárni 2019-es utazásunk során, melynek eredményeképpen tizenegy tárgyat sikerült azonosítanunk Baráthosi elveszett ajnu gyűjteményéből, jellemző módon eredeti katalógusleírások (és Baráthosi nevének bármiféle említése) nélkül. Ez egybe esik előzetes várakozásainkkal, amennyiben az utólag beosztott „talált" tárgyaknak nem lehetnek eredeti leíró cédulái, mint ahogy az is, hogy nem is szerepelhetnek a beérkezett tárgyak múzeumi leltárkönyvében.

Baráthosi egész hátralévő életében próbálta visszaszerezni a Habarovszkban maradt tárgyakat, de a polgárháború után megváltozott politikai viszonyok miatt a turanizmus egyik ismert, egyre jobban radikalizálódó orosz- és bolsevikellenes teoretikusa nem tudta elérni célját. De ez már egy másik történet.

Most csak az Arszenyevvel kialakított kapcsolatának lesz jelentősége cikkünk szempontjából. Baráthosi baráti, kollegiális kapcsolatot alakított ki Arszenyevvel kint tartózkodása során. Tisztelettel emlékezik róla *Bolyongások a mandsur népek között* című könyvében (Baráthosi, 1927, 33.; Galambos, 2008). Arszenyev is értekezik naplójában Baráthosiról, a vele való találkozásról, arról, hogyan szabadította ki a magyar tudóst a rendőrség markából (Husamutdinov, 2005, 69–71.).[4] Arról is tudomást szereztünk, hogy habarovszki tartózkodása során megismerkedett a helyi múzeum amuri és szahalini gyűjteményével. Miután visszatért kutatóútjáról, segített Arszenyevnek – aki akkoriban a múzeum igazgatójaként tevékenykedett – a tárgyak értelmezésében, a cári orosz „katalógusrendszerben" való elhelyezésükben.[5] Kapcsolatuk mélységére utal az is, legalábbis egyes források szerint, hogy mikor Baráthosi bajba került, gyűjteménye egy részét Arszenyevre bízta megőrzésre. Felmerül a kérdés, hogy ismerte-e Baráthosi Arszenyev Derszu Uzalájának alakját. Hatással lehetett-e Arszenyev és Derszu Uzala kapcsolata arra, hogy Baráthosi milyen kapcsolatot alakított ki az amuri bennszülött lakosság képviselőivel, köztük az ulcsa Ajdanuval?

csapatok elfoglalták Harbint, őt is elfogták, azonban kompromittálni nem tudták. Kérték, hogy térjen vissza a Szovjetunióba, melyet ő hajlott korára és egészségi állapotára való hivatkozással elhárított.

[4] Baráthosi emlékezéseiben ezzel szemben azt írja, hogy nem Arszenyev járt közben kiszabadítása ügyében, hanem Gondatti. Talán mégis inkább arról van szó, hogy Arszenyev mint a Habarovszki múzeum igazgatója járhatott közben Gondatti főkormányzónál Baráthosi ügyében, és mivel Gondatti volt döntési helyzetben, ő rendelhette el Baráthosi szabadlábra helyezését, azzal a feltétellel, hogy záros határidőn belül saját maga érdekében el kell hagynia Oroszországot.

[5] Ami lehet egy könyvtári, vagy múzeumi katalógusrendszer, mai értelemben egy „fájlrendszer", ahol minden részletének meg lehet találni a maga helyét. A brit szociálantropológiai irodalomban a *mind* (angol): értelem szó írja le legjobban a rendszert, mellyel leginkább – szinte kizárólagosan – csak a gyarmatosító birodalmak rendelkeznek.

1.kép Baráthosi és Ajdanu az Amur partján ulcsa gyerekek társaságában (1909). Forrás: Baráthosi, 1996, 103. (Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár: F. 16989).

Amuri utazásunk során két népet sikerült felkeresnünk. Tulajdonképpen az Amur alsó folyásáig ereszkedtünk le. Először az Amuron fentebb lakó nanajok közé utaztunk, ahol Baráthosi sámán szövegeit szólaltattuk meg a nanaj nyelvet még ismerő helyi idős beszélők segítségével. Ez azért sem volt egyszerű, mert egyrészt a nanaj nyelvnek több dialektusa is van, másrészt a nanaj népet és nyelvet a mandzsu mellett erős evenki hatás is érte. A sámánszövegeket Baráthosi Onyenko Bogdantól, Toakunga sámán fiától gyűjtötte. Eredeti céljaink közé tartozott, hogy a megfejtett sámánszövegeket elénekeltessük. Erre senki sem volt hajlandó, mely a vallásos hit mindmáig való továbbélésének legszembetűnőbb jele. Ezt még Onyenko Bogdán egyik leszármazottja, aki történetesen maga is sámánként praktizál, sem tudta megtenni, de ennek más oka is volt. Ő már egy új, burját hatásra elterjedő sámánizmus követője volt, emiatt pedig a helyi nanaj öregek is kétkedéssel szemlélték tevékenységét. Egyszerűen nem rendelkezett azzal a tudással, mely a dolgok nanaj értelmezéshez szükséges, noha minden joga meg lett volna hozzá.

Később az Amur alsó folyásának középső részén élő ulcsákhoz utaztunk, Baráthosihoz hasonlóan hajóval. A nanajok és az ulcsák nemcsak közeli mandzsu-tunguz nyelveket beszélnek, hanem rokoni-családi kapcsolatban állnak egymással. Az ulcsákhoz érve egyből elkezdtünk Ajdanu iránt érdeklődni.

Baráthosi és Ajdanu barátok voltak, egymást testvérként szerették. Mikor Baráthosi vérhast kapott, gyógyszerrel kezelte magát, de Ajdanu a Baráthosi párnája alá rejtett amulettek erejének tulajdonította barátja hirtelen felgyógyulását. Állandóan együtt voltak és közösen utazták be a térséget. Többek között Ajdanu kísérte el Baráthosit az Amur alsó folyásán, lejjebb fekvő Tirbe, ahol ma már többségében giljákok, saját ne-

vükön a nyivhek laknak. Ők nem a mandzsu-tunguz, hanem rokontalan (úgynevezett paleoázsiai) nyelvet beszélnek. Itt talált egy dzsürcsen feliratú sztélét, mely ma a vlagyivosztoki múzeumot gazdagítja.

Baráthosi Ajdanu segítségével gyűjtötte azokat a szövegeket és rituális tárgyakat (amuletteket), melyek révén világszerte ismert lett neve a néprajzos körökben. A szövegekről kutatóutunk során derült ki, hogy rendkívül pontosak, jó képet adnak az ulcsa nyelv szovjet kor előtti állapotáról. Az utolsó ulcsa nyelven beszélő idős emberek is értelmezni tudták a Baráthosi gyűjtötte szövegeket. Baráthosi ulcsa szövegeinek jelentőségét akkor érthetjük meg talán legjobban, ha figyelembe vesszük, hogy körülbelül tízen lehetnek azok, akik ma még anyanyelvi szinten beszélnek ulcsául, és ők is csak monológokra képesek. Nagyon ritkák azok a helyzetek, ahol párbeszéd jöhet létre a beszélők között.

Mi is Baráthosi tárgyainak és szövegeinek köszönhetjük, hogy gyors utat találtunk az ulcsa kultúrához. Az ulcsák körében végzett utazásunk végén ajánlatot kaptunk, hogy írjuk meg az ulcsák számára Baráthosi rövid életrajzát egy térképvázlattal, melyen követni lehet, hogy merre járt-utazott a távoli világból érkező kutató. Mindezt egy háromezer fős nép, az ulcsák képviselői kérték tőlünk, akik kivételesen értékesnek találták Baráthosi munkáját. Mikor megtudták, hogy Baráthosi több Amur menti és szahalini népet is felkeresett, furcsa ötlettel álltak elő. Azt ajánlották, hogy ne csak velük, az ulcsákkal foglalkozzunk, hanem a negidálokkal (ötszáz fő) és az orocsokkal (hatszáz fő) is, mert nekik nagyobb szükségük van a kutatók figyelemére, hisz senki se kutatja őket. A negidalok és az orocsok annyira kevesen vannak, és annyira félreeső helyen laknak, hogy kiesnek a kutatások fő sodrából. Teljesen magukra maradtak, nem tartják magukat mások számára érdekesnek. Az ulcsa értelmiség tagjai úgy gondolják, hogy a negidal és orocs nép sokkal veszélyeztetettebb, mint ők. Baráthosi kutatásainak ismertetése révén ők újra a figyelem középpontjába kerülhetnének.

A szavakat tettek követték, és hivatalos meghívást kaptunk 2021 tavaszára egy őslakos táborba állandó előadónak, ahol a negidal nyelv szentpétervári specialistájával, Pevnov professzorral[6] együtt tartunk majd előadásokat. A szahalini olaj az ulcsák területén keresztül jut délre, az itt működő transzformáló állomáson pedig technikai átalakítás is folyik. Az ide települt nagy nemzetközi cégek (pl. Exxon Oil) tevékenységéből befolyó helyi adóból a helyi kisebbségi szervezetek is részesülnek. Ez lehetőséget ad arra, hogy tíz méteres faragott totemoszlopokat állítsanak, melyekkel szent helyeiket igyekeznek megvédeni az olajcégek terjeszkedésével szemben.

Az ulcsák körében folytatott kutatásunk során sikerült megtalálni Ajdanu családjának még élő tagjait, akik érdeklődéssel hallgatták a dédapjukról szóló részleteket, nézegették a családtagjaikról Baráthosi által több mint száz éve készített fényképeket. Barátságot kötöttünk velük, beengedtek otthonukba, megmutatták a padláson elrejtett amulettejeiket, bálványaikat. A család legidősebb tagja megerősítette, hogy a család

[6] Alekszandr Mihajlovics Pevnov Novoszibirszkben végzett mint madzsu-tunguz nyelvész és filológus. Leningrádban a Nyelvtudományi Intézetben V.A. Avrorinnál szerzett kandidátusi fokozatot. Dolgozott Novoszibirszkben, Vlagyivosztokban. Jelenleg a Szentpétervárott működő Nyelvtudományi Intézetet vezeti. Fő kutatási területe a negidál és a történeti dzsürcsen nyelv, valamint a negidál folklór.

egykor tehetős volt. Azt is elmesélte, hogy a sztálini represszió idején a család férfi tagjait a többi ulcsa és más amuri népek értelmiségi kéviselőivel együtt a bolsevikok egy hajóra gyűjtötték össze, melyet Nyikolajevszknél elsüllyesztettek. Az elpusztult értelmiség tagjainak emléket állító szobor talapzatán látható listán ott találjuk az Ajdanu család több férfi tagjának nevét is. Baráthosi ulcsa barátja, Ajdanu révén az amuri és szahalini népek szovjet korban átélt tragédiáiról, traumáiról kaptunk bizalmas információkat. Baráthosi ulcsák és más amuri, szahalini népek körében végzett kutatása arra is lehetőséget kínál, hogy mi is közös kutatásokat kezdeményezzünk velük.

***

Az Ulcsáktól visszautaztunk Habarovszkba, ahol annak idején Baráthosi is járt amuri utazása során, és ahol 1914-ben az első világháború kitörése miatt kiutasították Oroszországból, kénytelen-kelletlen hátra hagyva szahalini (ajnu és ulta), illetve Amur-vidéki (nanaj, ulcsa, nyivh) etnográfiai tárgygyűjteményét (és véletlenül a dobozokba került jegyzeteket is).

Habarovszkból Juzsno-Szahalinszkba utaztunk, mely Baráthosi idején Toyohara néven Dél-Szahalin (Karafuto) székhelye volt egészen 1945-ig, mikor is a második világháború után szovjet fennhatóság alá került. Az ajnukat mint japán állampolgárokat a szovjetek kitelepítették a szigetről. Pár ajnu más nemzetiségűnek vallotta magát és így

2–3. kép A déli ulta nyelvjárás két utolsó beszélője Poronajszkban.

helyben maradhatott, akárcsak a Poronajszk (háromszáz kilométerre északra) környékén elő déli ulta közösség. Az ulták szintén tunguz nyelvű etnikum, ők Szahalin szigetén élnek és nyelvileg közel állnak az ulcsákhoz és nanajokhoz. A háromszáz főnyi ulta kisebbség két csoportra oszlik. A déli csoportjuk a Poronaj folyó vidékén él az ajnukkal együtt, tagjai főleg halászattal foglalkoztak. Az északi csoport a Val folyó völgyében él, és keveredett a Szahalinra vándorolt réntartó evenki csoportokkal. A háromszáz ultából ketten beszélik a déli ulta nyelvjárást (Poronajszk), és ketten az északi nyelvjárást. Ehhez vehetjük azt az északi ulta asszonyt (Bibikova), aki Juzsno-Szahalinszkban él és ulta szövegeket fordít (néha kreál) és ad ki (Bibikova, 2018).

Juzsno-Szahalinszkban a japánok által épített helytörténeti múzeumban az ajnukutató kurátor vezetésével megismerkedtünk a szahalini népeket bemutató kiállítás anyagaival. A múzeum vezetősége írásban jelezte, hogy szerintük intézetükben Baráthosi gyűjtötte anyagok nem találhatók. A szahalini kisebbségek gilják származású vezetője segített szállást találni Poronajszkban, és kapcsolatba lépni a Noglikiban található múzeum és könyvtár munkatársaival. Ezen felül visszafelé utazva Juzsno-Szahalinszkban találkoztunk a kihalóban lévő ulta nyelv anyanyelvű kutatójával, Jelena Bibikovával, akinek segítségével az ulta kiadványokba kaptunk betekintést.

4. kép Tengerpart Otaszu falucska közelében (Poronajszk, Szahalin).

1914-ben a Poronaj folyó két partján fekvő két kis falucskában (Otaszu, Szacsi) élő ultákat Baráthosi is felkereste.[7] A dél-szahalini Poronajszkban mi is ellátogattunk Otaszu szigetére, ahol az ajnu és ulta falvak egymás mellett helyezkedtek el Baráthosi idejében. A háromszáz főnyi ulta kissebség fele él itt, a nyelvet ottjártunkkor már csak

[7] Pilsudski is járt itt.

két idős asszony beszélte. Őket felkerestük, de a sámánhagyományokról csak annyit tudtak mondani, hogy egy idős asszony végzett áldozatokat a tenger szellemének. Kiderült azonban, hogy ez az asszony nanaj származású volt, akit az Amur vidékéről száműztek ide. A Poronaj menti ultákat a japánok telepítették itt le, és vették számba, ezért legtöbbjüknek a mai napig japán családneve van. Az ulták itt az ajnukkal együtt éltek, ezért sok olyan bálványt, melyet ulták készítettek, később az ajnuknak tulajdonítottak (ez a tévedés a Néprajzi Múzeum Baráthosi-gyűjteményében és a Hokkaidó Egyetem által birtokolt ajnu tárgyak kapcsán is megfigyelhető; Kohara – Wilhelm, 1999).

Otaszuban meglátogattuk a bentlakásos iskolát, ahol a helyi őslakos kisebbség diákjai tanulnak és élnek. Benyomást szereztünk a mindmáig hagyományos tevékenységet, halászatot folytató őslakosok mindennapi életéről. Találkoztunk a helyi ulta anyanyelven beszélő értelmiség képviselőivel, akiktől sikerült ulta nyelvű szövegeket és énekeket is gyűjtenünk. Ennek jelentősége abban mutatkozik meg, hogy jelen pillanatban öten beszélik az ulta nyelvet anyanyelvi szinten, akik mind hetven év fölötti asszonyok. Nyelvtudásuk mindinkább monológokra terjed ki, egyikük sem folytat párbeszédet a másikkal. Az egyik asszony másnap indult Japánba, Hokkaidóra, hogy Tokióban részt vegyen egy Japánba ajnuként menekült ulta temetésén. Megtudtuk, hogy szívügye a második világháború után Kanszkba száműzött ulta férfiak sorsának kutatása. Másikuk a helyi internátusiskola ulta nyelvtanára volt. Poronajszkban való tartózkodásunk során felkerestük a helyi múzeumot, ahol a szahalini őslakosokat bemutató kiállítás több érdekes kérdést vetett fel számunkra: hogyan mutatják be az őslakosokat, milyen szerepet kapnak a kisváros kulturális életében? Poronajszkban találkoztunk a szentpétervári Oroszországi Etnográfiai Múzeum munkatársával (Osztrovszkij Alekszandr Boriszovics), aki jövőre tervezett interaktív kiállításukhoz készített interjúkat a helyi őslakos értelmiség képviselőivel.

5. kép Val falucska (Nogliki járás), az északi ulták lakóhelye.

Ezután északra utaztunk Valba, ahol az egyik utolsó ulta anyanyelvi beszélőnél kaptunk néhány napra elhelyezést. Így lehetőségünk adódott ulta nyelvű hosszabb improvizatív és életszerű szövegek gyűjtésére. Betekintést kaptunk szállásadónk és családjának mindennapi életébe, sorsfordító események interpretálásába ulta nyelven, egy egykori ulta falu mai helyzetébe, abba, hogy az ulta értelmiség hogyan igyekszik érvényesíteni etnikus érdekeit a kőolajkitermelés biztosította anyagi javakból. Megértettük, hogy milyen törékeny az ulta nyelv helyzete. A két egymással közeli rokonságban álló anyanyelvi beszélő személyes konfliktusa lehetetlenné tette, hogy párbeszédes kommunikáció alakulhasson ki ulta nyelven.

A Valban töltött terepmunkánk végén lehetőséget kaptunk, hogy megismerkedhessünk az ulták mindennapi életével. Mivel éppen a bogyógyűjtés ideje volt, a hozzá

6–7. kép Látogatás az ulta halászbrigádnál; Ulta rénpásztorok tábora a tundrán.

való érzelmi kötődést is meg tudtuk figyelni. A helyi ulták szerveztek egy kirándulást, melyre minket is magukkal vittek. Ennek az utazásnak a keretében ellátogattunk a helyi ulta halászok bázisára, találkoztunk az utolsó ulta réntartókkal egyik nyári táborukban. Felkerestük az ultákkal együttműködő halászok telepét, és láttuk a szürke bálnák teljes állományát nyári tartózkodási helyükön. A halászat mellett képet kaptunk az alkalmi fókavadászatról, és ennek kapcsán az ulták fókához való viszonyáról.

Az északi ulták Nogliki településtől északra, a Val folyó völgyében laknak. Az elmúlt száz évben összekeveredtek a helyi rénpásztor (orocson) evenkikkel. Az északi ulták közt is csak két ultául beszélő maradt, akik közül eggyel sikerült találkoznunk, néhány napig együtt is éltünk vele. Az itteni ulták közül néhányan ma is réntartással foglalkoznak, de elsősorban már az állam által nyújtott pénzjuttatás megszerzése céljából. A sámánkodással szorosan összefüggő epikus hagyományok egy kis töredéke hangfelvételeken is megőrződött, melyeket Vlagyimir Petrovics Nyegyalkov, a pétervári akadémiai Nyelvtudományi Intézet vezető nyelvésze készített a hatvanas években. Ezekből a felvételekből kiderült, hogy az ulta és evenki nyelven előadott narratív és énekes részeknek a ritmikus váltakozása adja meg az ulta epikus költészet utolsó emlékének sajátos ízét. Ez is utal az északi ulta és evenki (orocson) kultúra etnikus jellegzetességére: a tárgyi kultúra és a szellemi élet különböző szférái – példának okáért a sámán-, és epikus hagyomány, valamint a nyelvhasználat – szerves összefonódására.

Visszautunkon Noglikiban meglátogattuk a helyi múzeumot és könyvtárat. A település a kőolajfúró üzletág szahalini központja, és emellett az őslakos giljákok számára a „főváros" is jelenti. Itt lakik Vlagyimir Szangi író, a nyivh (gilják) irodalom legnagyobb alakja, a gilják ábécés könyv megalkotója és a helyi szánhúzó kutyafajta (újra) tenyésztője. Jelenléte meghatározó a település és a környék gilják lakossága életében. Azon kevés szahalini őslakos értelmiségi közé tartozik, akiknek munkásságát folyamatosan támogatják a szahalini olajcégek. Ez a megkülönböztetett figyelem, kisebbségeket támogató politika vegyes érzéseket kelt az őslakos népek értelmiségének körében, mert homogenizál és monopolizál olyan jelenségeket, melyek természetüknél fogva sokrétűek. A gilják Szangi mellett az ulta filológus-fordító Jelena Alekszejevna Bibikova nyelvújító tevékenysége kelt kétes érzelmeket, midőn saját nyelvjárását önkényesen újítja meg. Annyira kevesen beszélik már a gilják és az ulta nyelvet, és akkora üzletet jelent a kihaló nyelveken művelt irodalmi tevékenység, elsősorban a fordítás, hogy ha nem áll más eszköz rendelkezésükre, akkor önhatalmúan nyelvet újítanak. Több (ultolsó) anyanyelvi beszélő állítása szerint olyan szavakat kezdenek el egyénileg használni, melyek addig ismeretlenek voltak az őslakos nyelvekben. Ezeknek a kiemelt értelmiségieknek ezirányú „kreatív" tevékenységét a többiek magas fokú szkepticizmusa kíséri. Tevékenységük rokoni alapon osztja meg az őslakos értelmiséget, nem jöhet létre párbeszéd a felek között, nem juthatnak támogatáshoz más értelmiségiek. Ez a jelenség általánosan jellemző az egyes szahalini őslakos népek értelmiségi köreiben. Kevésbé figyelhető ez meg az Amur mentén, ahol az olajvállalatok (mint a Sakhalin Energy) őslakosokat támogató tevékenysége kisebb mértékű, hiszen ott nem folyik kőolajkitermelés, csak transzformáló állomásokat működtetnek.

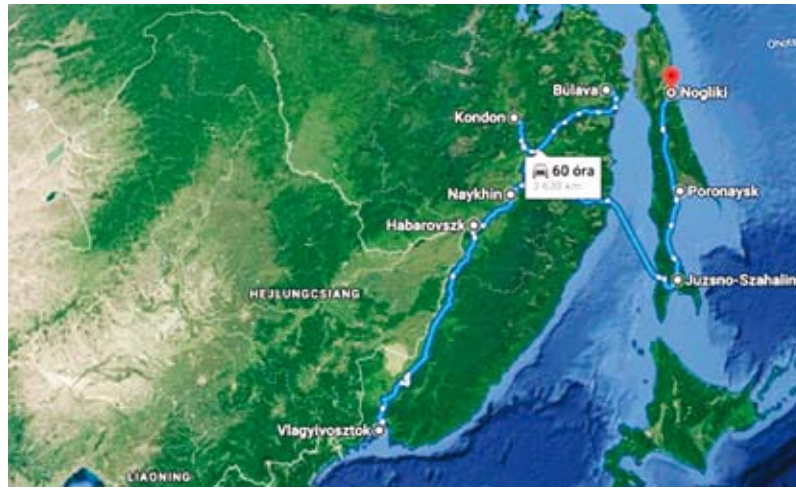

8. kép A szerzők 2019 augusztusában végzett terepmunkájának főbb helyszínei.

Oszakában és Szapporóban japán Baráthosi-archívumokat tanulmányoztunk. Tanimoto Kazuyiku (1932–2009) japán etnológusnak, etnomuzikológusnak felkeltette a figyelmét Baráthosi és japán kutatótársa (Tanimoto, 1999, 2002), Imaoka Dzsúicsiró és Tagan Galimdzsán tevékenysége, és általában véve a turanizmus eszmerendszere (Imaoka, 1942).

9. kép Baráthosi Balogh két tanítványával: a japán Imaoka Dzsúicsiró (balra) és a baskir Tagan Gálimzdsán (jobbra).
Forrás: Tanimoto Kazuyuki arhcívuma (MINPAKU, National Museum of Ethnology, Japan, Osaka).

Mivel nagy kvalitású, fontos pozíciókat betöltő, jelentős befolyással rendelkező tudós személyiség volt, lehetősége adódott, hogy Japánon kívül Magyarországon és az orosz Távol-Keleten is utánajárjon Baráthosi tudományos munkásságának.[8]Az archívumokban, ahol dolgozott (Oszaka és Szapporó), több fontos dokumentumot találtunk. Ezek az anyagok többnyire ismerősek voltak magyar archívumokból, jelentőségük abban rejlik, hogy megtudhatjuk a japánok hol találtak helyet számukra, hogyan helyezték el saját rendszerükben. Eddig ismeretlen erdeti dokumentumokat is találtunk itt, mint például annak a japán nyelvű jelentésnek a lapjait, melyben a helyi japán előljáró számol be arról, hogy Hokkaidón egy orosz (sic!, azaz Baráthosi) hogyan kereskedik az ajnukkal, hogyan egyezkedik velük, midőn néprajzi tárgyakat vásárol tőlük. A dokumentum ajnu vonatkozása és Baráthosi terepkutatása miatt is felbecsülhetetlen értekű , ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy általánosabb érvényű antropológiai meggondolásokat mérlegeljünk (népművészeti termékek értékképzésének folyamatáról). Az Amur partjáról és Szahalinról Oszakába visszatérve lehetőséget kaptunk, hogy több előadáson számoljunk be japán ajnu-kutató és antropológus kollégáinknak Baráthosi munkásságáról, valamint utazásunk ajnu és szibériai vonatkozásairól.

Az Amur mente etnikai képe

Távol-keleti és japán utazásunk során Szahalin szigetére utaztunk, hogy Baráthosi Balogh Benedek kutatásait értelmezzük és őslakos népeket érintő recens politikai és társadalmi tendenciákba kapjunk közvetlen betekintést. Baráthosi 20. század elején gyűjtött anyagai lehetőséget adtak, hogy gyorsan elmélyüljünk a helyi etnikus viszonyokban. Elsősorban azért, mert a nálunk lévő kiadatlan kutatási anyagai hitelessé tettek minket is a helyi értelmiség képviselői előtt. Másodsorban azért, mert Baráthosi kutatásai nemcsak unikálisak, de eredményei pontosan értelmezhetőnek bizonyultak. Ezt a mi terepmunkánkig nem volt alkalma senkinek megítélni. Ezen kívül a recens anyag és Baráthosi megállapításai közt kerestünk kapcsolatot. Ez nem mutatkozott könnyű feladatnak, hiszen több mint száz év viharos történelmi eseményeinek értelmezésén keresztül kellett erre kísérletet tennünk. Néha úgy, hogy magukról a történelmi eseményekről kellett először adatokat gyűjtenünk. Ezek az etnikus történelmi adatok gyakran nem voltak publikusak, és nehezen voltak összeegyeztethetők a nagypolitika elveivel, érdekeivel, megmaradtak mindmáig a családi történetek szintjén.

[8] 1997–98-ban a szapporoi Hokkaido Etnográfiai Múzem igazgatója, Tanimoto Kazuyiku kezdeményezésére egy ajnu tárgykiállítást rendezett Baráthosi anyagából. A kiállítás kapcsán létrejött egy japán–magyar projekt, melynek keretében a Baráthosi-gyűjteményből egy ajnu tárgykatalógus került kiadásra angol kísérő tanulmányokkal (Kohara – Wilhelm, 1999). A projektben magyar részről Wilhelm Gábor, a budapesti Néprajzi Múzeum Ázsia-kurátora, Hoppál Mihály sámánkutató és Kara György keletkutató filológus vett részt. Wilhelm Gábor a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyak helyét mérlegelte a máshova került Baráthosi tárgyak kontextusában. Hoppál Mihály a szerkesztésében magyarul megjelent Baráthosi-kötet (Baráthosi, 1996) angol fordítását készítette el a japánok részére, mely azóta sem került publikálásra. Kara György egy ösztöndíj keretében tette hozzáférhetővé Baráthosi ajnu szövegeinek magyar fordítását angolul, mely úgyszintén publikálatlan maradt.

Már Habarovszkban kiderült, amit eddig is sejtettünk, hogy Baráthosiról és kutatásairól a helyi kutatóknak sincs nagyon tudomásuk, bár a jelenleg divatos ajnu kutatási tendeciák miatt nevét azon ritka kutatók között emlegetik egyesek, akiknek megadatott, hogy eredeti és értekes anyagokat (tárgyakat, szövegeket és képeket) gyűjtsenek. Habarovszktól távolodva Szahalinon, nem ajnu, hanem gilják vagy ulta-evenki vonatkozásban már egyáltalán senki sem tudott róla és kutatásairól.[9]

[9] Baráthosi elődei közül feltétlenül meg kell említeni (Peter) Leopold (Ivanovics) von Schrenck nevét (1826–1894). Schrenck eredetileg német anyanyelvű pétervári zoológus volt, de geográfusként és etnográfusként is tevékenykedett. 1853-ban a Szentpétervári Tudományos Akadémia az Amur-vidék tanulmányozosára küldte, 1854-ben érte el az Amur torkolatát, 1855-ben Szahalinon is járt, míg végül 1856-ban tért haza. 1860-ban jelentette meg a *Reisen und Forschungen im Amur-Lande* című könyvét (Schrenck, 1860), melyben az utazáson tapasztaltakat foglalta össze, különösen az őslakos népekre vonatkozó leírásai értékesek. 1879-ben a Nagy Péter Antropológiai és Etnográfiai Múzeum igazgatójának nevezték ki Szentpétervárott.

Az elődök között Lev Sternberg (1861–1927) azon orosz antropológusok közé tartozik (mint Bogoraz vagy Iochelson), akik cárellenes forradalmi tevékenységükért a 19. század végén tíz-tizenkét évet töltöttek száműzetésben Szibéria távoli peremein. Sternberget Szahalinra száműzték, ahol a giljákokat és ajnukat, valamint a környékbeli mandzsu-tunguz népcsoportokat tanulmányozta. Részt vett a Boas vezette JESUP-expedíció munkálataiban, mely Amerika északnyugati partvidékének és a Szibéria keleti részén élő őshonos népeknek a tágyi kultúráját, művészetét, társadalmi viszonyait, fizikai antropológiáját, nyelvét és folklórját volt hivatott összehasonlító célok érvényesítése céljából leírni (Sternberg, 1908, 1933).

Sternberg mellett Berthold Laufer (1874–1934) is tagja volt a Boas vezette JESUP-expedíciónak. 1898–99-ben az Amur-vidéken és Szahalinon végzett etnográfiai terepmunkát. Terepkutatása eredményeit 1902-ben foglalta össze és publikálta a JESUP-expedíció sorozatában az amur törzsek dekoratív művészetéről (Laufer, 1902). Laufer Németországban született, Svájcban élt, majd 1898-ban az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. Nyelvzseni volt, sinológus és a keleti nyelvek tudósa, de számos antropológiai és történeti geográfiai tanulmányt is készített.

Baráthosi kortársai közül, Arszenyev és Gondatti mellett, Pjotr Petrovics Schmidtet (*Pēteris Šmits,* 1869–1938), a rigai egyetem keleti nyelvek nyelvészprofesszorát, Kotvics és Sirokogorov levelező társát kell elsősorban megemlíteni. 1909-ben beleegyzett, hogy magával vigye Baráthosit az amuri expedíciójára. P. P. Schmidt sinológus volt, dolgozott Pekingben és Vlagyivosztokban is, és leírta az amuri mandzsu-tunguz nyelveket az általa szerkesztett kiskönyvekben, melyek eredeti, Baráthosi által jegyzetelt példányait a Belső-ázsiai Tanszék könyvtárában lehet megtalálni Budapesten (Schmidt, 1923a, 1923b, 1928a, 1928b). Ezek jelentősége abban mutatkozik meg számunkra, hogy mintát szolgáltathattak Baráthosinak saját nyelvészeti gyűjtései során is.

Szergej Mihajlovics Sirokogorov/Shirokogoroff (1887–1939) orosz antropológus és etnográfus, az evenki társadalom és vallási képzetek világhíres kutatója Párizsban és Szentpéterváron végezte tanulmányait. 1912-től az Antropológiai és Etnográfiai Múzeumban (Kunstkamera) dolgozott, de még ebben az évben terepmunkát kezdett elsősorban Bajkálon túli és kelet-szibériai evenki csoportok, köztük a szamagirok körében. Az 1912 és 1918 közötti időszakot tulajdonképpen terepen töltötte, ahonnan csak egy rövid látogatás erejéig tért vissza Pétervárra. 1923-ban Kínába emigrált.

A habarovszki származású Ivan Alekszejevics Lopatyin (1888–1970) az Amur-parti népek temetkezési szokásainak specialistája (Lopatin, 1922). Lopatyin 1913–14-ben az Usszuri, 1915–16-ban az Amur menti goldokat és orocsonokat kutatta terepen. Előbb Kínába (Harbin), később az Amerikai Egyesült Államokba (Los Angeles) emigrált, ahol antropológusként dolgozott.

Meglepően sok lengyel származású, függetlenségért küzdő forradalmár került Szibéria keleti végeire, az orosz Távol-keletre és különösen Szahalinra 1886 után az általánosan kiszabott tizenhat évnyi száműzetés letöltésére, ahonnan többen egyáltalán nem tértek haza. A nem lengyel számazású

Baráthosi orosz távol-keleti és Japánban folytatott tevékenységének terepen való nyomon követése lehetőséget ad további következtetések levonására is. Ezek közül talán a legnagyobb jelentőségű az amuri-szahalini etnikus kép felvázolása. Az alábbiakban erre teszünk előzetes kísérletet.

Utazásunk során számos kutatóval találkoztunk, meséltünk nekik Baráthosiról és saját kutatásainkról, viszonzásul ők is megosztották velünk tudományos érdeklődésük egyes részleteit. Az idő hiánya és beutazott távolságok miatt (tizenkétezer kilométert tettünk meg egy hónap alatt az orosz Távol-Keleten, az Amur mentén és Szahalinon) nem volt lehetőség, hogy igazi, mély kutatásokat végezzünk, mégis olyan általános tudásra tettünk szert, melyre csak hosszú évek során lett volna esélyünk. Elsődleges megfigyeléseink és benyomásaink elegendőnek mutatkoznak arra, hogy egy-egy kérdés, prekoncepció megfogalmazására tegyünk kísérletet az alábbiakban.

Az egyik ilyen összetett kérdés, melyről utazásunk elején csak általános sztereotípiáink voltak, az amuri-szahalini etnikus kép volt. Utazásunk során a témáról dinamikus képet szereztünk, melyben nemcsak az Amur mente és Szahalin, ideértve az orosz Távol-Keletet és Hokkaidót is, hanem távolabbi területek, így Szibéria belsőbb részei (egyes esetekben akár a Bajkál-tóig), vagy Mandzsúria is helyet kaptak az alább felvázolt etnikus összképben.

Marina Oszipovna habarovszki ajnu kutató kérdésünkre, hogy vannak-e ma is ajnuk Oroszországban, azt válaszolta, hogy ajnu etnikumúak nincsenek, csak ajnu leszármazottak. Nekünk ez meglehetősen furcsa válasznak tűnt azok után, amit Szibériában és Közép-Ázsiában tapasztaltunk. Azokon a vidékeken egy rejtett identitás is központi szerepet kaphatott az önazonosság megfogalmazásában. Úgy éreztük, hogy valamilyen ismeretlen ok miatt fogalmaznak így az orosz kutatók, s terepmunkánk során értelmezni tudjuk kijelentéseiket.

Ahelyett, hogy a kérdés megoldódott volna, a terepen még furcsább dolgokkal találkoztunk. Kiderült, hogy ez a „furcsaság” az etnikus viszonyokban nem csupán recens jelenség, hanem már évszázadok óta így konfigurálódik. A második világháború után csak „új” politikai dimenziót kapott, de hasonló tendenciák már régóta megfigyelhetők voltak. Régebben is volt politikai töltete, hogy ajnuk kerültek Szahalinról az Amur

száműzött forradalmárokhoz hasonlóan többen az őslakosok nyelvének és kultúrájának kutatására használták száműzetésüket, ezzel megalapozva a lengyel Szibéria-kutatás tudományát, mely ma Szahalinon elsősorban az őslakosok nyelvének, többek között az ulta nyelvnek a kutatásában él tovább. E tekintetben Edward Piekarski, Waclaw Sieroszewski és Kazimier Tomaszewski nevét szükséges megemlíteni.

Közülük is kiemelkedik egy kutató, Bronislaw Pilsudski (1866–1918) lengyel antropológus, az ajnu és gilják nyelv, folklór és etnográfia valaha élt legmélyebb ismeretekkel bíró tudósa. 1887-ben cárellenes földalatti tevékenységéért előbb halálra ítélték, majd bűntetését száműzetésre változtatták. Így kényszerült Szahalin szigetén lakni. A térséget 1905-ben, tisztázatlan politikai körülmények között kellett elhagynia. Pilsudski teljesen beépült az ajnu és gilják kultúrába. Ajnu (és gilják) felesége volt és gyermeke is született (aki később Japánba/Hokkaidora emigrált más ajnukkal). Kutatása mélységének alapját az jelentette, hogy megtanult ajnu és gilják nyelven (Pilsudski, 1998–2011; Sokolov – Belyaeva-Sachuk, 2019). Ezek a nyelvek teljesen függetlenek, nem rokonok sem egymással, sem a környék mandzsu-tunguz nyelveivel. Baráthosival való kapcsolódási pont, hogy mindketten jártak a közép-szahalini Poronajszkban kutatóúton.

mellé, csak akkor nem volt annyira traumatikus és tabu jellegű a tényről beszélni, mint a második világháború után.

Mind orosz, mind japán részről tabu az ajnuk kérdését (hivatalosan) feszegetni. Mintha sem az oroszok, sem a japánok nem akarnának tudni arról, hogy ajnuk élhetnek orosz területeken. Az orosz hozzáállást az magyarázza, hogy az ajnukat az oroszok (szovjetek) ellenségeinek tartják, mivel japán területen éltek (és feltételezhetően lojálisak is voltak a japán rezsimhez). A japán logika szerint minden ajnu önként távozott Hokkaidóra a japán csapatokkal és a közigazgatás tisztviselőivel a második világháború után, amikor Dél-Szahalin szovjet fennhatóság alá került. Míg északon, a második világháború előtt szovjet fennhatóság alatt lévő területen a sztálini represszió során hurcolták meg a helyi kisebbség képviselőit, addig délen a második világháború és a japán megszállás után, mint a japánokkal kollaborálókat a közép-szibériai Kanszk környékére száműzték a japán hadseregben szolgáló ulta származású férfiakat (megjegyzendő, hogy Szahalinon semminemű harci tevékenységről nincs tudomásunk a szembenálló felek között). A koreaiakkal, mint a japán rendszer „rabszolgáival" szemben a szovjetrendszer pozitív diszkriminációt alkalmazott. Itt most előzetesen talán csak annyit kell megjegyezni, hogy ez a logika pro és kontra nemcsak az ajnu kérdés kapcsán merül fel, hanem más szahalini őslakos (ulta, evenki), vagy kisebbségi (koreai) népek helyzetét is magyarázza (lásd a kis népek poronajszki második világháborús emlékművét).[10]

10. kép A világháborúban meghalt kisebbségi lakosok emlékműve Poronajszkban.

[10] Poronajszkban a Poronaj folyó túl oldalán, Otaszu szigetén egy második világháborús hat nyelvű (ulta, gilják, orosz, japán, ajnu és koreai) emlékmű állít emléket az egykor itt elhelyezkedő őslakos falunak.

A giljákok helyzetéről e tekintetben egyszerűen nincsenek ismereteink. A betelepített nanajok nehezen értelmezhetők szahalini őslakos népként. A szahalini evenkik (hasonlóan az ajnukhoz) bár őslakos nép, életmódjuk és kultúrájuk annyira összefonódott az ultákéval, hogy egyszerűen megszűntek önnálló etnikumnak lenni (mindeközben az ulta nyelv is éveken belül elveszti beszélt nyelvi státuszát).

Ennek fényében sem a japán, sem az orosz kutatóknak nem könnyű objektív megközelítést alkalmazniuk, mivel „Szahalin" mint kutatási téma történetileg és politikailag terhelt konnotációkat hordoz. Az ajnukat leszámítva – akik általában véve már évek óta napirenden lévő témát jelentenek a japán érdeklődés miatt – a többi amuri és szahalini népnek, ahogy a helyi értelmiség képviselői érzékelik, a második világháború óta nincsenek elmélyült antropológus és néprajzos kutatóik.[11] Vagyis kevés kivételtől eltekintve, nem tudnak azonosulni a posztszovjet kutatói attitűddel. Ez az a kutatói űr, amibe mi magyar kutatók be tudnánk lépni a jövőben, egyenlőségi alapon szerveződő, őslakosokkal közös kutatási projektekkel. A fentiek alól talán csak a japán, az orosz és a finn nyelvészek jelentenek kivételt,[12] mert létérdekük együttműködni az utolsó anyanyelvi

[11] A második világháború utáni nemzedék szovjet etnográfusai közül példaként Anna Szmoljakot (1920–2003) kell megemlíteni, akit szerencsém volt személyesen is ismerni (S. I.). 1945-ben járt először Szibériában a Tajsetben fogva tartott japán katonákat tanulmányozni. 1947-ben már terepen kutatta az Amur menti népeket. Fő kutatása az ulcsákra irányult, de tanulmányozta a nyivheket (giljákok) és az orocsokat is. Diószegi révén Magyaországon is jelent meg angolul tanulmánya. 1958 után a nanajok is bekerültek a tudományos érdeklődési körébe. A szovjet iskolára jellemzően ő is az etnogenezist használta kutatási módszerként. Fő kutatási iránya a tárgyi kultúra megismerésére irányult, de később, talán Diószegi hatására (!), egyre jobban kiterjedt figyelme a vallási jelenségekre, a sámánizmusra is (Smoljak, 1991). Ez utóbbi témában jelent meg nagy hatású könyve, mely németül is kiadásra került. Saját terepen készített fotógyűjteményét is publikálta.

[12] Keveset tudunk a japán mandzsu-tunguz kutatásokról, amelyek inkább nyelvészetiek, de volt egy érdekes kutató, akinek példája nagy jelentőségű. Shiratori Kurakichi (1865–1942) japán sinológus és Kelet-kutató történész (német iskola) abban hitt, hogy csak egy ázsiai (azaz japán) ember értheti meg igazán a keletet (Kínát). A japánok nagy jelentőségűnek tartották, hogy a tunguzok őshazája Mandzsúriában található (lásd még: Shirokogoroff, 1929!). Elterjedt nézet lett Mandzsúria megszállása után a japán emberek körében, hogy a japánok a mandzsu-tunguz népek déli ágába tartoznak. Ennek az volt a jelentősége, hogy legitimizálta Mandzsúria mint ősi japán föld japánok általi megszállását.

Torí Ryúzó (1870–1954) nemzetközi reputációjú japán etnológus, több terepmunkát végzett a japán peremeken – Okinawan és Hokkaidon, kutatta többek között az ajnukat (nemcsak Hokkaidon, hanem a Kuril-szigeteken is). Az Amur-vidéken is járt többször kutatóúton (1919, 1921, 1928) az orosz polgárháború és Mandzsúria japán megszállása között. Nyolc nyelven beszélt, és ajnu nyelven is kutatott. Hatalmas összehasonlító anyag alapján bizonyította, hogy a japán és koreai embertípus egy rasszba tartozik. Érdekes módon megelőző terepkutatásainak helyszíne és az ezt követő japán gyarmatosítás fókusza egybe esett.

Kató Kjúdzó (1922–2016) japán régész, etnográfus szovjet hadifogságba került a második világháború után. Az itt átélt szenvedés, élmények és tapasztalatok hatására , melyeket orosz nyelvű kötetben publikált (Kato, 1992), vált szovjet specialistává. Ezentúl Üzbegisztánban végzett ásatásokat egészen haláláig, melyeket tanítványai folytatnak.

A lengyel etnográfusok mellett a finn nyelvészeket kell megemlíteni. Mindkét mozgalom az orosz birodalom idején alakult ki. A lengyeleknél forradalmi ellenállás lett jellemző a cári rendszerrel és magával a cárral szemben, s ennek eredményeként kerültek olyan helyzetbe lengyel értelmiségi-

képviselőkkel, ha sikeresek akarnak lenni a „veszélyeztetett, kihaló nyelvek" leírására kiírt pályázatokért folyó versenyben.

Valójában az etnonimek finomságai vlagyivosztoki tartózkodásunk során merültek fel először. Andrej Szamarral[13] folytatott beszélgetésünk alkalmával került szóba Arszenyev Derszu Uzalájának származása. Derszut nálunk udehének tartották, de etnikai hovatartozását illetően felvetődött a gold változat is. Először is kiderült, hogy majd minden tengermelléki és amuri népcsoport magáénak tekinti Derszut. A gold elnevezést a nanajokra is használták a cári orosz időkben, és *vice versa* a nanaj elnevezést a goldokra a szovjet periódusban. Később a gold a szovjet egységesítő politika hatásra azoknak a nanajnak leírt csoportoknak (orocs, ulcsa) lett az önelnevezése, akik nem tudták elfogadni, hogy nanajnak tekintették őket. Hasonló meggondolás játszik szerepet a szamar elnevezéssel kapcsolatban is. Az októberi forradalom előtt a szamarokat vagy szamagirokat Shirokogoroff még evenki törzsként írta le *Social Organization of the Northern Tungus* című könyvében (Shirokogoroff, 1929, 135.). A szovjet állami etnográfusok[14] a szamar dialektust nem tekintették se evenkinek, se önnálló nyelvnek, hanem csak a nanaj nyelv egyik dialektusának, így nem készülhetett nyelvkönyv sem a szamar nyelvről. Azok a szamarok, akik nem tekintették magukat nanajnak, továbbra is a szamar önelnevezést használják. Hasonló folyamatok figyelhetők meg az ulcsák tekintetében is, azzal a különbséggel, hogy az ulcsáknak sikerült kiharcolniuk, hogy a nanajoktól független identitásukat hivatalos állami körökben is elfogadták. Ezután készülhetett csak el az első nanajtól független, önálló ulcsa nyelvkönyv (Sunik, 1985).

Az Amur mentén haladva további betekintést kaptunk egyes etnikai folyamatokba. Egy evenki kötődésű (szamar) törzs élt az Amur bal partján nanaj közegben, melynek tagjai a szovjet központosítás során lettek átköltöztetve a folyó túlpartjára, ahol feloldódtak a masszív nanaj közegben. A másik evenki (szamar) csoport (mely Kondon faluhoz köthető) „felsőfolyási" nanaj megközelítésben csak egy „másik helyi nanaj dialektust" jelent. Bár evenkik éltek a nyugati parton is a folyón lefelé Nikolajevszk közelében, ők

ek, hogy képzettségüket a száműzetésben a környékükön élő őslakos népek kutatására fordították. A finnek viszont kihasználták a lehetőséget és direkt tudományos kutatásokat folytattak az orosz birodalom keretein belül saját céljaik érdekében. Mind lengyel, mind finn részről e kutatási hagyományok ápolását és folytatását lehet megfigyelni akkor, amikor fiatal nyelvészek az ulta vagy a nyivh nyelvek tanulmányozására vállalkoznak terepen.

Továbbá két házaspár – Marina Manszurovna Haszonova és Alekszandr Ivanovics Pevnov, valamint Ekaterina Gruzdeva és Juha Janhunen – tudományos tevékenységére tartjuk szükségesnek felhívni a figyelmet. Előbbiek nyelvészként mélyültek el a negidál etnográfiai, folklór és nyelvészeti kutatásokban (Hasanova-Pevnov, 2003). A másik esetben az orosz kutatási hagyományokon keresztül a finn oldal bevonódásának lehetünk tanúi a nyivhek nyelvészeti kutatásába. A finn nyelvészekhez hasonlóan (időközben Gruzdeva is finn állampolgárságot kapott) az amerikai nyelvészek is részt vesznek a kihalással veszélyeztetett nyelvek tanulmányozásáért folyó nemzetközi vetélkedésben a szahalini és az amuri nyelvek kutatásával (Gruzdeva, 2020).

[13] Andrej Petrovics Szamar az Orosz Tudományos Akadémia Távol-Keleti Tagozatának Távol-Kelet Népeinek Történeti, Régészeti és Néprajzi Intézetében dolgozik inkább régész orientációjú kutatóként. Kutatásait szülőföldjén, Kondonban a „nanajok" (pontosabban szamarok/szamagirok) között folytatja. Recens kutatási témája az unikális kondoni ökotípus leírása.

[14] Többek között Putyinceva (Putinceva, 2010) vagy Lipszkaja-Valrand.

felszívódtak a városban és más nagyobb településeken. De arra is találni példát, hogy kontinentális evenki csoportoktól kerültek egyének ulcsa közegbe.

Oszakában és Habarovszkban még az volt a tervünk, hogy ajnu egyénekkel találkozzunk Szahalinon vagy az Amur mentén. Erre ulcsa közegben került sor egy totemoszlop állító ünnepség során. A művészről, aki az oszlopot megfaragta később kiderült, hogy ajnu felmenőkkel rendelkezik, akik nem a második világháború után kerültek az ulcsák közé, hanem korábban, még a cári orosz időkben. Ezt is közvetetten Baráthosinak köszönhettük, hiszen az ajnu származású férfi felesége Ajdanunak, Baráthosi barátjának a leszármazottja volt. Így bizalmi viszonyba kerültünk a család tagjaival, többször meghívtak minket magukhoz vendégségbe.

11. kép Ajdanu dédunokája és férje a kuji (ajnu) nemzetségből származó fafaragó, Ajdanu fényképét nézik lakásukban.

A beszélgetések során derült ki, hogy többen ajnu (*kuji*) felmenőkkel rendelkeznek. Ennek, a politikai kontextuson túl, nem volt akkora jelentősége. Mint kiderült, nem ritka, hogy a nagyszülők közül akár három-négy is más nemzetiséggel bírt, akiknek szintén vegyes etnikai háttere volt. Egyszóval megállapíthatjuk, hogy évszázadok során keveredtek egymással a különböző amuri és szahalini őslakos népek. Olyan, mintha ez mindmáig egy védekezési stratégia lenne a betelepülő oroszokkal szemben. És még az sem játszik szerepet, hogy valaki alsó- vagy felső-folyásról való, amuri vagy szahalini származású, tunguz, vagy paleoázsiai nyelvet beszél, réntartó, halász vagy tengeri vadász életmódot folytatott hagyományosan, egyik sem jelentkezik kizáró elemként a helyi vegyes házasság gyakorlatában.

Azok az egyének, akik ajnu felmenőkkel rendelkeznek, nem tartják magukat egyértelműen ajnunak, még recens (japán, orosz) érdeklődés és figyelem hatására sem. Ők is a habarovszki ajnu-kutatókhoz hasonlóan elfogadják, hogy csupán másod- vagy harmadgenerációs ajnu leszármazottak.

Hogyan árnyalja Szahalin az amuri etnikai képet?

Az ulták esete több dologra rávilágít. Egyrészt arra, hogy az evenkik élete (életmódjuk, kultúrájuk és epikus hagyományaik) olyannyira összefonódott az ultákéval, hogy mára tulajdonképpen nem beszélhetünk önálló szahalini evenki kultúráról. A kolhozok megalakulása előtt a réntartó evenki családok együtt vándoroltak a réntartó ulta családokkal. Mivel mind az evenkiknek, mind az ultáknak ugyanaz az élettere (tajga), egymás között elkeveredve ugyanazokban a szellemekben hisznek, ugyanazok a vallási vezetőik, és nagyon nehéz az evenki és ulta tárgyi kultúra között különbséget tenni.

Mikor Északról visszatérve Juzsno-Szahalinszkban találkoztunk az ulta értelmiség helyi vezetőjével, Bibikova asszony elmondta, hogy rendelkezésükre áll egy hangfelvétel az utolsó ulta hőseposzmesélésről a hatvanas évek végéről. Mikor lelkes kérésünkre megmutatta az anyagot, először azt hallottuk, hogy a narratív részeket énekes részek követik. A döbbenetes azonban az volt, hogy az énekes-verses részek evenki, a magyarázó-prózai részek ulta nyelven kerültek előadásra. A nyelv az egyedüli határ az ulta és evenki kultúra között, de mivel evenki nyelven gyakorlatilag senki sem, míg ulta nyelven csak néhány ember beszél, tulajdonképpen szemünk láttára szűnik meg a nyelvi különbség, és tűnik el (gyakorlatilag már most múlt időben) előbb az evenki, majd néhány év múlva az ulta, mint beszélt nyelv Szahalinon.

Ugyanakkor nyelvi és kulturális határ húzódik a tunguz nyelvű ulták és a paleoázsiai giljákok között. Míg az ulták élete a tajgához és a réntartáshoz, a tajgai vadászathoz, addig a giljákoké a tengeri halászathoz, a (tengeri) vadászathoz kötődik. Ez az étkezési szokásokban is megnyilvánul.

Harmadrészt személyes beszélgetésekből kiderült, hogy az ulta nők japán férfiakkal is házasságot kötöttek. Ezek a férfiági japán felmenők ugyanolyan szerepet játszanak, mint az Amur menti ajnu elődök. Jelentőségük felmenők és leszármazottak közötti kapcsolatok formájában van, de nem etnikus identitást meghatározó, domináns elemként. A japán családnevek viselése minden japán fennhatóság alá esett őslakosra érvényes volt, bármiféle etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Tehát japán családnevekkel (nem japán felmenőkkel) rendelkező ulta egyénekről beszélhetünk, akik magukat is így határozzák meg. A japán felmenőknek csak akkor van jelentősége, ha az ulta egyének Japánba, Hokkaidóra költöztek (vagy menekültek), vagy ha manapság odalátogatnak.

A giljákok és koreaiak között figyelhető még meg napjainkban üzleti érdekeket érvényesítő összefonódás. A giljákok mint őslakosok jogot kapnak tengeri vadászatra és halászatra, meghatározott mennyiségű zsákmány elejtésére. A koreaiak a giljákok őslakos státuszán keresztül tevékenykednek, szereznek jogot szabad mozgásra a térségben, mely mindkét félnek kifizetődő együttműködés.

Sokkal kevesebb ajnu családi összefonódás található Szahalinon, mint az Amur partján, melynek az lehet az oka, hogy az ajnu felmenőkkel rendelkező családok ténylegesen kitelepültek Japánba 1945 után. Ez alapján úgy tűnik, hogy nemcsak az ajnuk, hanem általában véve Dél-Szahalin japán múltja is problémás. Ezt az is alátámasztja, hogy más dél-szahalini népek, például az ulták tagjai is Japánba menekültek az ajnukkal együtt a második világháborút követően.

Amur menti és szahalini tunguz népek sámán hagyományai a 21. század elején

Az Amur (helyi neve *Mangbo* vagy *Manggu*) folyó ma Kína és Oroszország határától folyik a Szahalin-sziget irányába. A terület egykor Észak-Mandzsúria néven volt ismert. Dél-Mandzsúria ma Kína három tartományából áll: Heilongjiang vagy Szahalianula, Jilin vagy Girin és Liaoning. Mandzsúria északi része 1860-ban lett hivatalosan az Orosz Birodalom része, magában foglalva a Habarovszki határterületet, az Amuri területet és a Tengermelléki határterületet. Mi 2019 augusztusában jártunk az Amur mentén, hogy Baráthosi Balogh Benedek 1908–1914 között végzett kutatásait nyomon kövessük. Baráthosi bár kisebb terepmunkát végzett a rokontalan (úgynevezett paleoázsiai) nyelvet beszélő nyivh (gilják) etnikum körében is,[15] de kutatása az itt élő tunguz népekre összpontosult (nanaj és ulcsa), akiknek nyelvét el is sajátította.

A nanajok az Amur középső szakasza tájékán élnek, főleg a Habarvoszki határterület Nanaj járásban (négy és fél ezren), valamint a környező Amurszk és Szolnyecsnüj/Kondon járásokban, (tíz ezren) és városokban (Komszomolszk, Amurszk, Habarovszk). Kínában, Heilongjiangban is fellelhető nanaj lakosság, akiket hivatalosan *hedzse-nyi* azaz „alsófolyás népe" névvel illetnek (létszámuk minteg négy és fél ezer fő). A *naanaj* vagy *naa-nyi* jelentése „helyi ember", az ulcsák is így nevezik magukat *naa-nyi*, és nyelvük is alig tér el a nanajtól. A nanaj és ulcsa nyelv egyfajta átmenetet képez a mandzsu és evenki nyelv között. Az ulcsák főleg az Ulcsa járásban élnek (mintegy másfél ezren) és Habarovszk egyéb részén szétszóródva (összesen két és ezren). A Nanaj járás Habarvoszktól nagyjából kétszáz kilométerre található, míg az Ulcsa járás hétszázötven kilométerre fekszik dél felé az Amur folyása mentén. A nyelvi helyzet lesújtó: a tízezer nanajból alig száz, a két és fél ezer ulcsából körülbelül húsz (nagyjából egy százalékuk) beszéli a nyelvet, és ráadásul mindegyikük hetven év fölötti idős ember.

Baráthosi főleg az őslakos tunguz népek körében végzett tárgyi gyűjtést, de emellett nyelvészeti és folkórgyűjtései is számottevőek. A tárgyakon kívül rajz- és fényképgyűjteménye is jelentős. A tunguzok hitvilága kiváltképp érdeklődése középpontjában állt. Az általa sámánizmusnak nevezett jelenségre ő úgy tekintett, mint a „turáni népek ősvallása". Útleírásából tudjuk (Baráthosi, 1927), hogy két alkalommal vett részt sámánszertartáson 1908-ban, mikor első alkalommal járt (felesége és P. P. Schmidt lett nyelvész társaságában) a nanajok között. Ekkor a mai Nanaj járás Dondon (Anyuj) falucskájában találkozott egy nanaj sámánnal, aki egy tűzvészben elhunyt házaspár halotti szertartását (*kasza*) végezte el. A szertartás során a sámán két fabábúba varázsolta bele a halott házaspár meghívott lelkeit, majd transzba esett. Saját lelke (*panya*) vezette el a tragikusan meghalt házaspár lelkeit a túlvilágra (*Buni*), mert meg kellett győznie a túlvilág őrzőit, hogy a lelkeket eresszék be oda. Ugyanezen a napon a nanaj sámán húga is végzett egy szertartást, amikor őrjöngő férfiből űzte ki az őt megszállt (*amba*) démont. A sámán asszony először dobolt, majd fejszével csapkodott egy követ, végül eszméletét vesztette. Sikerült a démont visszaküldenie a szellemvilágba, de a szellemeknek áldozatot kellett bemutatni: tarka disznót, fehér és fekete kakasokat.

[15] Az ötezer nyivh fele az Amur torkolatánál, fele a Szahalin-sziget északi részén él.

Baráthosi az ulcsák között töltötte a leghosszabb időt az amuri népek közül. Második kelet-szibériai útja során (1909) összebarátkozott Ajdanuval Udan falucskában.[16] Baráthosit Ajdanu vitte el a Bolony-tóhoz (Nanaj járás), amikor harmincnégy sámán gyűlt össze egy közös áldáskérő szertartásra, hogy bőséges halászatért fohászkodjanak a szellemekhez.

Ajdanu maga is sámán volt. Egy alkalommal a fermai sámánnal a vérhasban szenvedő Baráthosi gyógyulásáért is sámánkodott, és neki gyógyító amuletteket készített, melyet párnája alá rejtett. Később Baráthosi az Ulcsa járás északi részén (Aksa-tó) talált egy áldozóhelyet, ahol hatalmas kardos fabálványok (*mangnyi*) voltak. Baráthosi megpróbálta megszerezni a bálványokat, de mikor a helyiek megneszelték a dolgot, az egész áldozóhelyet felégették. Hasonló *mangnyi* bálványok a habarovszki helytörténeti múzeumban láthatók. Tehát elmondhatjuk, hogy Baráthosi utazása idején még szinte minden őslakos faluban voltak sámánok, néha több is. A sámánszertartások fontos részei voltak a mindennapi életnek gyógyítás, halotti szertartások és halászszerencse biztosítása céljából. Szinte minden házban voltak sámánok által készített fabálványok, melyeket nagy tisztelet övezett, etették őket és fohászkodtak hozzájuk saját céljaik elérése érdekében. Baráthosinak sikerült néhány sámánok által használt vagy készített fabálványra is szert tennie, melyeket a tunguz nyelveken általánosan a *sewen* szóval illetnek. Magángyűjteménye (tárgyak, rajzok, fényképek és kéziratok, folklórszövegek) halála után (1945) a Néprajzi Múzeumba került, melynek szövegeit az etnológus és mandzsu-tunguz filológus Diószegi Vilmos rendezte sajtó alá és tette közzé két cikkben (Diószegi, 1968, 1972).

Diószegi Vilmos után Hoppál Mihály foglalkozott az Amur menti tunguzok hiedelemvilágával a magyar kutatók közül.[17] Maga is járt a Nanaj járásban egy rövid terepmunkán (1993), ahol egy helyi sámán, Lindza Beldi (1912–1995) szertartásán vett részt, amelyről filmet is késztett (Hoppál, 1996). Emellett kötetbe rendezte Baráthosi Diószegi által feldolgozott anyagait (Hoppál, 2005).

Olga Jegorovna Kile (1920–2013) volt az utolsó hagyományos nanaj, és Ingyaka Gyakszul (1911–2007) az utolsó ulcsa sámán. Nekünk már nem volt lehetőségünk, hogy hagyományos sámánokkal találkozzunk, de azért szerettünk volna kutatóutunk során minél többet saját magunk megfigyelni és megérteni az Amur menti népek sámán hagyományokhoz való hozzállásából.

Vlagyivosztokban tartott előadásunk után az érdeklődőknek elmeséltük, hogy utazásunk egyik célja a Baráthosi által száz évvel ezelőtt gyűjtött nanaj sámánénekek megelevenítése. Anyanyelvi beszélőkkel elénekeltetjük azokon a helyeken, ahol a gyűjtés történt. Andrej Szamar, a kondoni illetőségű régész-néprajzos azt tanácsolta, hogy ha

[16] Udan falu Mariinszkoje közelében volt, de a szovjet centralizációs politika eredményeképpen ma már nem létezik.

[17] Baráthosi, Diószegi és Hoppál mellett az ELTE Belső-ázsiai Tanszéken oktató tanárainkat, U. Kőhalmi Katalint és Kara Györgyöt kell megemlíteni, akiknél általános nyelvészeti bevezető mellett evenki és mandzsu stúdiumokat hallgattunk, evenki meséket fordítottunk, melyek jó alapot jelentettek – más környékbeli nyelvek ismeretével együtt – bármelyik evenki beszélt nyelvjárás terepen való elsajátításához (S. I.), úgy is mint történelmi mandzsu szövegek olvasásához (S. K. D.). Ezek voltak azok az alapok, melyekkel mandzsu-tunguz nyelveken igyekeztünk szóra bírni az orosz Távol-Kelet utolsó anyanyelvi őslakos beszélőit.

Najhinban járunk, feltétlenül keressük fel Raisza Beldit, aki segíteni tud nekünk. Így is történt. Mikor a Nanaj járásban lévő Najhinba értünk, első utunk Raisza Beldihez (született Onyenko) vezetett. A rendkívül szegénységről árulkodó házában volt egy kis asztalka egy számítógéppel és előtte néhány napló lefelé fordítva. Kérésünkre elmondta, hogy éppen Alekszandra Putyinceva 1931-es latin betűs népmesegyűjtésének fordításán dolgozik, de nehezen halad, mert más dialektusban[18] lett az anyag lejegyezve. Később megtudtuk, hogy már évtizedek óta jegyez le nanaj sámánszövegeket,[19] és meséket[20] oroszországi

12. kép Raisza Beldi (született Onyenko) a Najhin és Dajerga közti úton (Nanaj Járás).

[18] Mint később megtudtuk, a nanaj nyelv kondoni nyelvjárásában. E változat evenki hatásra jelentősen eltér az általa beszélt többé-kevésbé érintetlen nanaj nyelvjárástól, ezért bizonytalan volt az értelmezésben.

[19] Láthatóan Bulgakova a recens nanaj sámánkutatás kulcsfigurája, akin keresztül Hoppál Mihály és Juha Pentikainen is hozzáférést kapott a kilencvenes években az utolsó régi módon beavatott sámánokhoz. Bulgakova támogatta az idősebb nanaj anyanyelvi beszélőket, vett rá tanítónőket, hogy felgyűjtsék a környezetükben élő utolsó sámánok énekeit, mielőtt végleg és nyomtalanul eltűnnének azok (Bulgakova, 2013, 2018).

[20] Habarovszkban a helytörténeti múzeum volt Baráthosi kutatásának központja. Gondatti és Arszenyev mellett (ne feledjük, Baráthosi itt segített az elsősorban sámán tárgyak katalogizálásában) pedig Lopatyin, Putyinceva, Lipszkaja-Valrond is élt és kutatott a településen hosszabb-rövidebb ideig.
A mai kutatók közül Tatyjána Diomidovna Bulgakova (született: Habarovszk) a nanaj sámán folklór, Marina Oszipova (született: Komszomolszk na Amure) az ajnu kultúra és történelem kutatója (többek között Osipova, 2008) nevét szükséges megemlíteni, akik mindketten itt kutattak, mielőtt Pétervárra kerültek volna (előbbi a Herzen Főiskola Északi Népek Tanszékére, míg utóbbi a Kunstkamerába).

kutatóknak,[21] és maga is sok sámántól gyűjtött anyagokat. Először Baráthosi nanaj sámánszövegeit mutattuk meg neki, melyeket a közeli Torgony falucskában gyűjtött Toakunga Onyenko sámán fiától, Bogdántól 1909-ben. Kiderült, hogy Baráthosi lejegyzése pontos, Raisza asszony tökéletesen értette Baráthosi szövegeit, de arra sehogy sem lehetett rávenni, hogy el is énekelje ezeket, mert szerinte ilyet csak sámán tehetett.

Ezután a bálványokról (*sewen*) érdeklődtünk. Raisza asszony szerint a falu összes bálványát összegyűjtötték a helyi és a járási múzeum számára, sajátjaként mutatta meg nekünk a helyi gyűjteményt, melyet az iskola egyik tantermében alakítottak ki. A Baráthosi-anyag alapján Diószegi helyesen állapította meg, hogy több fajta bálvány is használatban volt. Voltak az állatalakú *sewen* fabálványok, melyek a három szent állatot – medve (*duente*), tigris (*amban*) és párduc (*jarga*) – ábrázolták. Az állatalakú bálványok (totemek) emberi alakot is tudtak ölteni, ezeket nevezték *ajami* fabálványnak. A *sewen* bálványt gyakran száraz fűből is elkészítették, ezek neve *hermiktani*. Ezen kívül még létezett egy hegyi óriás, akit *kalgyamu* névvel illettek. Raisza asszony szerint a faluban már nem találunk ilyen bálványokat, bár ő látott egyszer egyet a Habarovszk-Komszomolszk útvonalon valahol egy padláson elrejtve.

Najhinban és a közeli Dajergában valóban nem találkoztunk bálványokkal, csak egy helyi fafaragó készített nekünk egy kis emberalakú *ajami* szobrocskát.

13. kép Nanaj fafaragó művész a najhini iskolában ajami szobrocskát készített a szerzőknek.

[21] Többek között A. Szamarnak és T. Bulgakovának.

Raisza Beldi elmondása szerint régen a sámán ilyenkor egy éjszakai szertartáson fogott egy lelket (*panya*) és azt belefújta a bálvány fatestébe. Kiderült, hogy Dajergában él egy sámán, aki viszont burjátföldi hatásra kezdett el sámánkodni. Megmutattuk neki a frissen készített kis fabálványt, és kértük, avassa fel egy szertartás keretében. S bár vállalkozott rá, de láthatóan nem igazán tudta, hogy mit kellene vele kezdenie. Ugyanakkor nagyon izgatta, hogy ki volt Baráthosi sámán adatközlője, mivel ő is az Onyenko nemzetségből származott. Ez azért is lehetett fontos számára, mert a burjátföldi sámán hagyományban, melyet ő és mestere is követett, jelentős szerepe van a vérvonalnak a sámán képességek öröklésében (*udkha-uzuur*). Ez a hagyomány viszont ismeretlen az amuri tunguzok (köztük a nanajok) körében, ott a sámánokat a szellemek esetlegesen választják ki. Raisza asszony is részt vett az újonnan készített bálványunk „felavatásán" egy esti szertartás keretében, ahol a sámán burjátföldi hagyományoknak megfelelően sámánruhába volt öltözve és dobolt is, mint ahogy burjátiai módon idézte meg a szellemeket is, akik megszállták a testét. Raisza asszony elmondása alapján ez ismeretlen volt a nanaj sámánok körében, akik a dél-szibériai török sámánokhoz hasonlóan eltávolították testükből a lelküket (nanaj *panya*, altaj-telengit *kut* vagy *süne*). Ezt a szellemi „sámánutazást" nevezték sámánizmusnak (Eliade, 1951; Lewis, 1971). A „megszállottság" élménye több kutató szerint nem tekinthető az általuk „sámánizmusként" definiált jelenség részének.

Raisza Beldi lelkesedésünket látva szégyenlősen elárulta, hogy Kondonba szeretne utazni barátnőjéhez, Raisza Szamarhoz, akivel meg tudnák fejteni Putyinceva harmnicas évek eleji nanaj gyűjtéseit. Najhinból Komszomolszk város érintésével az Amur túlsó partjára utaztunk, ahol a Gyevjatka (Gorin) folyó (330 km-re északra)

14. kép Burjátiai módon sámánkodó nanaj asszony az Onyenko nemzetségből.

menti Kondon településen a kondoni nanájok (másképpen szamarok vagy szamagirok) élnek. Shirokogoroffnál a szamagir (szamar) egykor egy evenki nemzetség volt (Shirokogoroff, 1929, 135.), amelynek tagjai később a nanajokkal keveredtek.

Raisza Szamar kedvesen fogadott bennünket, és az ajándékba hozott vodkából rögvest áldozott a sarokban álló fabálványnak. Hirtelen felismertük, hogy egy jó kiállású hegyi szellem, *kalgyamu* állt ott előttünk szép türkízkék gombszemekkel. Ekkor értettük meg, hogy még mindig elevenen él a bálványokba vetett hit a távolabb eső járásokban, elzártabb területeken élő nanajok körében. Miután a bálványnak inni adott, megsimogatta és beszélgetett is vele.

Mint kiderült, a helyiek szerint a bálványok élnek és lelkük (*panya* „árnyék") van. Ezért jelképesen táplálják őket, hogy a házat és lakóit megvédje a bajtól, betegségtől. Ha elfeledkeznek róluk, vagy rosszul viseltetnek velük, a bálványok megsértődnek, és akár vészt is hozhatnak a ház gazdájára és lakóira. Ma már nem találni régimódi sámánt a nanajok körében, akik tudják, hogyan kellene a bálványokat felszentelni, hogy megvédjék a ház lakóit. De amíg a bálvány „él", a ház

15–16. kép Raisza kondoni szamar asszony *ajami* bálványának italt áldoz és simogatja.

lakóinak kötelessége őrizni és „etetni” őket. Érdeklődésünkre, hogy vannak-e még más bálványok is a faluban, Raisza Szamar asszony rövid egyeztetés után elvitt minket egyik rokonához, aki három *ajami*-bálványt is őrzött a házában.

A két Raisza – régi barátnők és folklorista-kollégák – egész éjjel Baráthosi sámánénekeit, és Putyinceva meséit értelmezte. Nagyon élvezték a feladatot, még aludni sem akartak, annyira örültek a nem várt találkozásnak és a szent ügynek, hogy a latin betűs „tetszhalott” szövegekbe életet leheljenek. Baráthosi szövegei társra találtak Putyinceva szövegeiben, érzelmeket keltettek, és maguk is életre keltek.

17. kép Nanaj *ajami* bálványok egy kondoni asszony házában.

Hajnalban tovább kellett utaznunk az ulcsák közé, ahová az áradás miatt csak hajóval lehetett eljutni. Komszomolszk város hajóállomásáról másnap reggel indultunk légcsavaros hajón Bogorodszkoje járásközpontba (ulcsa nyelven Tiencsa). A helyi kisebbségi szervezet képviselői kedvesen fogadtak minket és meghívtak másnapra Bulau faluba, ahonnan a közeli Dudi falucskába készültek totemoszlopot (*tura*) állítani. Bár a szokás újkeletű, az ulcsák ezekkel a rituális oszlopokkal, melyre bálványokat faragtak, erősítik etnikus identitásukat, és igyekznek megvédeni kisebbségi érdekeiket, továbbá területeket is. Az eseményt a közelben működő Exxon Oil olajtársaság támogatta anyagilag.

18. kép Egy ulcsa férfi Bulau faluból a totemoszlop tetején lévő bálványt eteti a felállítás előtt (Dudi falu).

19–20. kép Szent hegy az Amur folyó mentén, Dudi falucska közelében 1909-ben és 2019-ben.
Az archív felvétel forrása: Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár.

A kétszázhetven fős Dudi ulcsa falu ma már inkább vegyes lakosságúnak mondható, és bár a helyi halfeldolgozó üzem bezárása óta számos orosz család is elvándorolt innen, az oszlop állításánál mégis többen részt vettek közülük. Az oszlopra faragott bálványokat *moszi*-val (halzsír és áfonya keverékéből készített pép) etették meg, mielőtt felállították volna a totemoszlopot.

Az egyik segédkező helyi orosz ember elárulta, hogy a házban, ahol családjával lakik, három bálványt talált, melyek a korábbi öreg ulcsa lakók után maradtak rájuk. Felajánlotta őket az ulcsáknak, de azok féltek idegen bálványokat magukhoz venni. Az orosz mégis odahozta őket az ünnepségre. Az ulcsák tanakodtak, mitévők legyenek. Láthatóan féltek a bálványoktól. Az egyik ulcsa asszony óvatosan megvizsgálta, hogy lélegzenek-e még. Végül még hozzájuk nyúlni se mertek. A tanácstalanságot látva megkérdeztük az oroszoktól, hogy mit szólnának, ha magunkhoz vennénk a gazdátlan bálványokat. Ajánlatunk támogatásra talált, és végül az ulcsa értelmiség vezetőinek segítségével sikerült is hazahoznunk a tajgai öregeket.

21. kép Az orosz család által megtalált, és végül a szerzőkhöz került bálványok az ünnepségen felsorakoztatva.

Dudiból visszatértünk Bulau ulcsa faluba, ahol kiderült, hogy több családnak is szahalini ajnu (*kuji*) gyökerei vannak. Az oszlopot faragó férfi is ajnu volt, a felesége pedig annak az Ajdanunak egyenesági leszármazottja, aki Baráthosit annak idején testvérül fogadta, ulcsául tanította és bálványokkal gyógyította. Meglátogattuk az édesanyját, Ajdanu unokáját, aki még emlékezett a nagyapára.

Ajdanut 1937-ben a sztálini represszió idején ölték meg fiával és más kisebbségi vezetőkkel együtt az NKVD tagjai. Látogatásunk végén elmondták, hogy ők is őriznek bálványokat a padláson, és kérésünkre megengedték, hogy megnézzük őket. A hosszú testű *kalgyamu* (hegyi óriás) bálványt pufajkába csavarva tárolták. Kidobni nem merték, bár az imákat, szertartásokat már nem ismerték. Jobbnak látták nem végezni olyan szertartást, melyekben nem voltak biztosak. A bálvány rituális nádlevelekkel volt borítva, és a lábához két kisméretű (*edzsehe*) bálványt is elhelyeztek. A bálványok előtt egy kis edény állt, ahová az áldozati italt vagy ételt tették, bár láthatólag már nagyon régen (elmondásuk szerint legalább húsz éve) nem áldoztak nekik.

22. kép Ajdanu unokája Bulau faluban a háza előtt.

23. kép Ajdanu családjának kalgyamu balványa pufajkába bugyolálva a padláson.

24. kép Medve alakú bálvány a hátán utazó sámánnal.

Mikor visszatértünk házigazdánkhoz, az ajnu származású fafaragóhoz, felesége (Ajdanu dédunkája) megkérte férjét, hogy mutassa meg nekünk bálványát, melyet még az utolsó sámán, Ingyaka Gyakszul útmutatása alapján készített. A betegségek, vagyis a betegségét okozó démon ellen védte ez a bálvány (*sewen*), melynek medve alakja volt (*maszi egyen*). Azt szimbolizálta, hogy a medve alakban megjelenő szellem, hátán a sámánnal elűzi a betegségdémont. Egy kartondobozban tárolták a rituális náddal betekert (fából faragott) medvét, amely előtt egy kis fatálka is található. Házigazdánk ebből folyamatosan etette – megfelelő áldozati étellel – a bálványt. Az ulcsák a medvét *maszi* (erős) névvel illetik, míg a tigris neve *dusze*. Használnak még hegyesfejű bálványt (*bucsu*) és koronás bálványt (*gorodo*). Ezen kívül kis bálványokat (*edzsehe*) is készítettek rézből, vagy más fémből, melyet nyakba akasztva vittek magukkal utazás vagy vadászat során.

Hosszas biztatásunkra a helyi kisebbség egyik aktivistája végül vállalta, hogy megmutassa a padláson őrzött bálványait. Egy *maszi* bálványt láttunk egy fadobozban, közelében két pohárral. Mellette állt még két nagyobb és két kisebb hegyi szellem (*kalgyamu*). A bálványokat itt is náddal szentelték fel, és etették is őket. A házigazda azért engedte meg, hogy láthassuk őket, mert elmondásunk szerint Baráthosit korábban már befogadták az ulcsák, és minket az ő szellemi örököseiként fogadtak el. De azért elmagyarázta váratlan látogatásunk okát ulcsa nyelven a bálványoknak és bocsánatot is kért tőlük, hogy megzavartuk nyugalmukat. Itt érzékeltük, hogy pontosan mi is a menete egy ilyen „találkozásnak”.

25. kép A helyi ulcsa aktivista találkozása bálványaival a padláson.

Másnap egy ulcsa vadász jött értünk, hogy visszavigyen minket Bulauból a több mint hatvan kilométerre fekvő járásközpontba. Útközben elmesélte, hogy neki is vannak bálványai, melyeknek áldoz is mielőtt vadászni indulna. Szó szót követett, végül meghívott minket vendégségbe, melynek keretében *sewen*jeit is megmutatta. Maszi bálványa előtt rituális tégely állt (*oto*), hasonló ahhoz, amilyeneket az ajnuk is készítenek (*ita*). A bálvány nyakában ugyanolyan apró fémbálvány lógott láncon, mint a vadász nyakában. Mikor elárultuk neki, hogy nekünk is vannak bálványaink, először érdeklődést mutatott, de amikor meglátta őket, ijedten elfutott. Láthatóan tartott attól, hogy az idegen bálványok szerencsétlenséget hozhatnak rá.

A járásközpontban felkerestük az utolsó ulcsa nyelven beszélőket, akik mind hetven év fölötti nők voltak, akik éppen azzal voltak elfoglalva, hogy új tankönyveket írjanak a mára orosz anyanyelvű ulcsa diákoknak. Az egyikük megdöbbenésünkre, miközben ulcsa nyelven beszéltettük, hirtelen felállt, és sámán módjára énekelni és táncolni kezdett, áthágva azt a nanaj tabut, mely a sámánok utánzását, énekeik előadását általában véve tiltotta. Egy másik asszony betegségóvó hímzett vászondarabokat hozott nekünk. Az egyiken egy nyilas volt látható, mely jelképesen lelőtte a betegséget. A másik bálvány közepére egy emberi alakot hímeztek, melyet az alsó világ, kígyók és gyíkok vettek körbe. Ezek a lények a sámánokat is segítették a gyógyításban, és konkrét betegségtől is óvták a delikvenst. Mikor a tulajdonostól megkérdeztük, kit ábrázol a középső alak, az asszony azt mondta, hogy *„ez meg itt középen talán én vagyok”*.

Az ulcsák között sokáig fontos szerepe volt a medve-ünnepnek, akárcsak a nyivh és ajnu etnikumok körében. A medvebocsot egy háznál felnevelték, majd egy szertartás (*bujumbe hupuvu* „medvével játszani”) keretében íjjal lelőtték, megnyúzták és húsát elfogyasztották. A medve a tajga (*duente*) gazdaszelleme (*egyen*), ezért ha egy falu feláldozott egy medvét, azzal a medve szellemének erejét szerezte meg. Ha egy medvét sikerült élve elfogniuk, az szerencsének bizonyult. Lehetőségük támadt üzenetet küldeni a feláldozott medve szellemén keresztül a túlvilágra, hogy jól viszonyulnak a medvéhez, az élethez általában és a szellemvilághoz. Ez a bánásmód, élethez való hozzáállás a jövőbeli vadászszerencse biztosítéka volt.

26. kép Iker szevenek egy kalgyamu bálvány társaságában (Bulau).

Ehhez meglehetősen hasonlók az ikrekkel kapcsolatos hiedelmek. Az ulcsák szerint az ikrek közül az egyik gyermek a tajga vagy a tajga gazdájának, a medvének a gyermeke. Mikor meghal az ikrek egyike, akkor vélekedésük szerint a medveszertartásokhoz hasonlóan lehetőség kínálkozik kommunikációra a szellemek világával. Ilyenkor a tajga visszakapja gyermekét, akárcsak a feláldozott medve esetében, és alkalmuk adódik,

hogy megmutassák, kifejezzék, hogy milyen jól élnek, hogyan, mennyire tisztelik a szellemeket. Ezzel egyidejűleg az ikerpár másik tagja békében élhet tovább, hiszen az eltávozott egyik iker a másik védelmét biztosítja.

Mindezekből kiderült, hogy minél jobban távolodtunk (Najhin, Kondon, Bulau) az orosz civilizációs központtól, Habarovszktól (nanaj nyelven *Buri* „új"), annál nagyobb esélyünk volt rá, hogy a sámánizmus hagyományainak maradványaival találkozzunk az őslakosok körében. Bár az utolsó sámánok a 21. század elején meghaltak, de az idősebb generáció tagjai a sámánok által készített bálványok egy (főleg saját magukhoz tartozó) részét megtartották. Áldoznak nekik, együtt élnek, spirituális kapcsolatban állnak velük. A bálványokkal kapcsolatos viselkedési szabályok és a tabuk is elevenen élnek, ha nem is egyformán a társadalom minden tagja számára. A fiatalabb nemzedék már egyre inkább elfordul ősei hitvilágától. Sokan megkeresztelkedtek és egyre többen adják át szüleik, nagyszüleik bálványait múzeumoknak megőrzésre. A múzeum számukra egy neutrális hely, egy semleges tér, az ott dolgozó múzeológusok véleményük szerint jobban tudják, hogyan kell velük bánni. Az orosz múzeológusok suttogva említették, hogy a havonta tartandó technikai szünnapokon mindig gondosan figyelnek arra, hogy ne felejtsenek el a bálványoknak is áldozni vodkával. A régimódi hagyományos sámánok szerepét burjátföldi mintára működő neo-sámánok veszik át, valamint a helyi kisebbségi vezetők által kreált újfajta szent helyek és ezekhez kapcsolódó újkeletű szertartások jelennek meg (pl. totemoszlopok állítása), melyeknek a sámánok már nem részesei.

Irodalom

Arsenev, Vladimir Klavdievich

1921 *Po Ussurijskomu kraju (Dersu Uzala). Puteshestvie v gornuju oblast',,Sihote-Alin'"*. Vladivostok.

Baráthosi Balogh Benedek

1906 *Dai Nippon, I. Utirajzok*. Budapest, Korvin testvérek Könyvnyomdája.

1927 *Bolyongások a mandsur népek között*. Budapest, Held.

1930 *Japán, a felkelő nap országa*. Budapest, Held.

1996 *Távoli Utakon.* Szerk.: Hoppál Mihály. Budapest, Néprajzi Múzeum.

Bibikova, Jelena Alekseevna

2018 *Khrabyj Merge (Mangga Merge), Ujl'tinskaja legenda*. Juzhno-Sakhalinsk.

Bulgakova, Tatiana Diomidovna

2013 *Nanai Shamanic Culture in Indigenous Discourse*. Fürstenberg – Havel, Verlag der Kulturstiftung Sibirien.

2018 Tiger rituals and belief in shamanic Tungus-Manchu cultures. *Etude mongoles et siberienne, centrasiatiques et tibetaines* 49. https://journals.openedition.org/emscat/3486 (letöltés ideje: 2020. október 20.)

Diószegi Vilmos

1968 The Three-Grade Amulets among the Nanai (Golds). In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. 387–405. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1972 A Nanai Shaman Song Sung at Healing Rites. *Acta Ethnographica Hungarica*, XXV, 115–128.

Eliade, Mircea

1951 *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*. Paris, Payot.

Galambos Imre

2008 A Hungarian Visitor Among the Ainu. *Japanese Religions,* 33, (1/2), 55–74. Tokyo, Center for the Studies of Japanese Religions.

Gruzdeva, Ekaterina

2020 Demonstratives in Nivkh: A semantic and pragmatic analysis. *Studia Orientalia Electronica,* 8, 1, 1–60.

Hasanova, Marina Mansurovna – Pevnov, Alekszandr Ivanovich

2003 *Mify i skazki negidal'cev.* Osaka, ELPR Publications Series A2-024.

Hoppál Mihály

1996 *Távoli utakon* (film).

2005 Nanaj sámánok között. In: Uő: *A sámánság újjászületése*. 134–159. MTA doktori értekezés. Budapest.

Husamutdinov, Amir Aleksandrovich

2005 *Vladimir Klavdievich Arsen'ev 1872–1930.* Moskva, Nauka.

Imaoka, Jū-ichirō (今岡十一朗)

1942 *Tsuran minzoku-ken*. Tōkyō, Ryūginsha (japánul: ツラン民族圏. 東京: 龍吟社).

Kato, Kjudzo (加藤九祚)

1992 *Sibir v serdce japonca.* Novosibirsk, Nauka.

Kohara, Toshihiro (古原敏弘) – Wilhelm, Gábor

1999 *Baráthosi Balogh's Collection Catalogue, Museum of Ethnography, Budapest*. Sapporo: Ainu Research Center (Hokkaido) – Museum of Ethnography (Budapest). In Japanese: ブダペスト民族学博物館所蔵 バラートシバログコレクション. 札幌市: 北海道立アイヌ民族文化研究センターコレクション調査報告書; ブダペスト民族学博物館

Laufer, Berthold

1902 The decorative art of the amur tribes. *Publications of the Jesup North Pacific Expedition*. 4. New York, American Museum of Natural History.

Lewis, Ioan Myrddin

1971 *Ecstatic Religion: A Study of Shamanism and Spirit Possession*. London, Penguin Books. / Pelican Anthropology Library /

Lopatin, Ivan Alekseevich

1922 *Gol'dy amurskie, ussurijskie i sungarijskie.* Vladivostok, Tip. Upr. vn. del.

Osipova, Marina Viktorovna

2008 *Ajny ostrova Sakhalin: tradicii i povsednevnost'*. Habarovsk, Dal'nevostochnyj gos. gumanitarnyj un-t.

Piłsudski, Bronisław

1998–2011 *The Collected Works of Bronisław Piłsudski* (1. kötet: The Aborigines of Sakhalin, 2. kötet: Materials for the Study of the Ainu Language and

Folklore, 3. kötet: Materials for the Study of the Ainu Language and Folklore, 4. kötet: Materials for the Study of Tungusic Languages and Folklore). Ford. és szerk.: Majewicz, Alfred F. Berlin – Boston, de Gruyter Mouton.

Putinceva, Aleksandra Petrovna

2010 *Dnevniki Krasnoj Jurty.* Habarovskij Kraev. Muzej im. N.I. Grodekova.

Schmidt, Petr Petrovich

1923a The language of the Negidals. *Acta Universitatis Latviensis*, 5, 3–38.

1923b Schmidt P. The language of the Olchas. *Acta Universitatis Latviensis,* 8, 229–288.

1928a The language of the Oroches. *Acta Universitatis Latviensis,* 17, 17–62.

1928b The language of the Samagirs. *Acta Universitatis Latviensis*, 19, 219–249.

Schrenck, Peter Leopold von

1860 *Reisen und Forschungen im Amur-Lande.* St. Petersburg, K. Akademie der Wissenschaften.

Shirokogoroff, Sergei Mikhailovich

1929 *Social Organization of the Northern Tungus.* Shanghai, Commercial Press Limited.

Smoljak, Anna Vasil'evna

1991 *Shaman: lichnost', funkcii, mirovozzrenie (narody Nizhnego Amura).* Moskva, Nauka.

Sokolov, Andrey – Belyaeva-Sachuk, Veronika

2019 *The Ainu through the eyes of Bronislaw Pilsudski.* Saint Petersburg, Sternberg.

Sternberg, Lev

1908 *Materialy po izucheniju giljackogo jazyka i fol'klora. T. 1. Obrazcy narodnoj slovesnosti. Ch. 1. Epos.* Saint Petersburg, Tip. Imp. Ak. Nauk.

1933 *Giljaki, orochi, gol'dy, negidal'cy, ajny*. Habarovsk.

Sunik, Orest Petrovich

1985 *Ul'chskij jazyk.* Leningrad, Nauka.

Tanimoto, Kazuyuki (谷本 一之)

1999 „To Live is to Sing." In: Fitzhugh, William – Dubrueil, C. O. (szerk.): *Ainu: Spirit of a Northern People.* Washington, D. C., University of Washington Press in assoc. Arctic Studies Center, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution.

2002 „Music of the Ainu, Nivkhi, and Uilta." In: Provine, R. C. – Tokumaru, Y. – Witzleben, J. L. (szerk.): *The Garland Encyclopedia of World Music.* New York, Routledge.

Umenura, Yuko (梅村 裕子)

2006 *A Japán-tengertől a Duna-partig. Imaoka Dzsúcsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Appendix

Amur mente etnikai viszonyai

Terület	*Népcsoport*	*Lélekszám*	*Anyanyelvi beszélő (fő)*	*Ennyi anyanyelvi beszélővel találkoztunk/ dolgoztunk együtt*
Távol-Kelet	udehe	ezerötszáz	tíz	senkivel sem
	orocs	nyolcszáz	öt	senkivel sem
Amur mente	**nanaj**	**tízezer**	**ötven**	**két nyelvjárás: tízből kettővel**
	gold			
	szama(gi)r			
	ulcsa	**háromezer**	**harminc**	**tizenötből hárommal**
	ajnu	**Oroszországban összesen száz**	**senki**	
	orocs	nyolcszáz	öt	senkivel sem
	negidál	ötszáz	öt	senkivel sem
Szahalin	**ulta**	**kétszázötven**	**öt**	**néggyel/ötből**
	evenki			
	ajnu	**néhány tucat**	**senki**	
	giljak	ötezer	húsz-harminc	senkivel sem
Hokkaido	ajnu	huszonötezer	senki	

István Sántha – Dávid Somfai Kara

REVISITING THE FAR EAST RESEARCH OF BENEDEK BARÁTHOSI BALOGH IN THE FIELD, ONE HUNDRED YEARS LATER. ETHNIC RELATIONS AND SHAMANISM ALONG THE AMUR RIVER AND ON SAKHALIN ISLAND IN THE EARLY 21ST CENTURY

In the last three years, we have revisited the research of anthropologically inclined Hungarian travelers who returned from their oriental journeys with indigenous (Karakalpak, Kyrgyz, Bashkir) assistants. We took the stories of these oriental assistants back to where they came from. We introduced the post-Soviet indigenous intelligentsia to heroes not compromised by the Soviet system, thereby laying the foundations for new collaborative research.

One of the subjects of our research is Benedek Baráthosi Balogh, who collected materials for the theory of Turanism during his Russian expeditions to the Far East. During our research trip, armed with the materials he collected, we managed to get an idea of two basic issues by searching for the descendants of his aboriginal (Ulcha/Nani) collaborator and the materials they left behind. One is the issue of local shamanic practice, the other is the issue of ethnic identity. Although we no longer had the opportunity to meet living shamans, the natives still revere the idols made by former shamans. The new techniques used to deal with the uncertainties that are common today also point to the importance of this reverence. Forms of behavior that deal with ethnic relations and express ethnic identity have been trying to maintain balance in a politically charged region for more than a century. Baráthosi's collections allowed us to gain an insight into these issues during our fieldwork, which we present in this paper for the first time.

Keywords: Shamanism, ethnic identity, social anthropology, Turanism, Russian Far East, Benedek Baráthosi Balogh

A HAGYOMÁNY PERCEPCIÓJA, ÉRTELMEZÉSE ÉS REPREZENTÁCIÓJA

Magyar Zoltán

A BÁNYASZELLEM ALAKJA AZ ERDÉLYI FOLKLÓRBAN

Az erdélyi magyar mondahagyomány egyik jellegzetes, ám sok tekintetben unikális hagyománykörét alkotják a bányaszellemről szóló mondák. Noha a *bányaszellem* (bányatörpe, bányarém stb.) hiedelemalakja integráns része a magyar folklórnak, az ismerete korántsem mondható általánosnak, annak ellenére sem, hogy olykor akár több évszázados narratív tradíciókról van szó. A javarészt német hospesek révén meginduló magyarországi ércbányászat (lásd az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok, vagy a szintén középkori Nagybörzsöny példáját) Kárpát-medencei „szigetein" létrejött folklórhagyományok sok tekintetben hasonlóak, esetenként azonosak a telepeseket kibocsátó területeken (Tirol, Türingia, Szilézia stb.) a 18–19. században feljegyzett hiedelmekkel. E történetekké formálódó hagyományokat utóbb a környékbeli magyar, szlovák lakosságból verbuválódott bányászok is átvették, azonban a „bányászfolklór" nem, vagy csak szórványosan terjedt el a környező településeken. E sajátos hiedelemvilág kialakulását a bányászok többnyire idegen eredetén kívül speciális munkakörülményeik és életmódjuk is magyarázza.

Jelen tanulmány témája e hiedelemkör erdélyi magyar redakcióinak lehetőleg minél teljesebb körű bemutatása. Mint azt a vonatkozó néprajzi kiadványok, az utóbbi húsz évben napvilágot látott szövegkorpuszok sora is bizonyítja, a magyar nép hiedelemvilágán belül a 16–17. századtól „Tündérország"-nak is nevezett Királyhágón túli területek folklórjában számos meghatározó regionális jellegzetesség mutatható ki. Archaikus jellegű hagyományok éppúgy, mint a különféle interetnikus hatások és az esetenkénti akkulturáció révén integrálódó balkáni eredetű folklórelemek. A magyar nép hiedelemvilágán belül szinte csak az erdélyi folklórból ismert a természetfeletti lények sorában a különféle természeti démonok (*vadleány*, *vad öreg*, *erdő anyja*, *fehér ember*) és a segítőszellemi szerepkörben megjelenő ördögszolga (*paratika*, *piritus*) hiedelemköre, mint ahogyan az óriásokról és tündérekről szóló – rendkívül gazdag – magyar hagyománykör folklórszövegei is javarészt Erdélyhez köthetők, e hajdani országrész területén lettek feljegyezve. Hasonlóan a tündérek „elboszorkányosodását" illusztráló *szépasszony*, a werwolf-hiedelmek speciális erdélyi redakciójaként ismert *prikulics*, avagy a mágikus erejű *román pap* hiedelemköréhez. A megannyi, csakis e nagytájon regisztrált narratívtípusról már nem is szólva. Sok tekintetben a bányaszellemről szóló erdélyi mondák is e sorba illeszkednek. Bár népiségtörténetileg az erdélyi és észak-partiumi bányásztelepülések a felföldiekhez és a dunántúliakhoz hasonlóan változatos rekrutációjúak, többségükben a kora újkortól nyelvileg és kulturálisan is magyar dominanciájúak,[1] másrészt pedig – mint látni fogjuk – számos olyan képzet és történet is része az erdélyi korpusznak, amely a Kárpát-medence más részein nem ismert.

[1] Vö. a 16–18. századi boszorkányperekben szereplő helybeli lakosok szinte kizárólag magyar nevűek és nemzetiségűek (Balogh Béla szerk., 2003; Tóth G. Péter szerk., 2005, 335–225.).

A helyenként antik időktől adatolható erdélyi bányászat területileg és ásványkincseit tekintve egyaránt változatos képet mutat. Az Erdélyi-érchegység szívében Aranyosbányától Abrudbányán, Verespatakon át Zalatnáig, sőt egészen a Hunyad megyei Nagyágig húzódó bányavidék nemesércekben gazdag terület, hagyományos bányászfolklórja azonban már csak nyomaiban tapintható ki a Horea, Cloşca és Crişan vezette 1784. évi román parasztlázadás (Keszeg, 2006, 132–133., 142–144.), és még inkább az 1848–1849-es genocídium (Keszeg, 2006, 134–142.; Magyar, 2008, 87–99.) etnikai következményeképpen. Az e tájon szerencsés módon megmaradt nyelvsziget, Torockó hosszú évszázadokon keresztül a vasércbányászatáról (és vasfeldolgozásáról) volt híres. Az Erdélyi-medence peremén a sóövezet nevezetes települései (Marosújvár – Torda – Kolozs – Szék – Dés/Désakna – valamint keleten a sóvidéki Parajd) a magyarság által legkorábban megült erdélyi területek közé tartoznak, és az ott folyó bányászattal szoros összefüggésben mint fontos mezővárosok, az erdélyi társadalomtörténetben is meghatározó szerepet játszottak. Ugyanez érvényes a Szatmári-bányavidék nevezetes ércbányáira (Nagybánya, Felsőbánya,[2] Kapnikbánya), továbbá azokra a máramarosi magyar jellegű, ám soknemzetiségű településekre, ahol a 20. század második feléig sót bányásztak (Rónaszék, Aknaszlatina,[3] Aknasugatag). E látképet tovább színesíti a tájegység peremén működő rézbányák (Rézbánya, Balánybánya) ipari munkásságának folklórja, továbbá a Zsil-völgyi bányavidék (Bányaság) újabb keletű telepeinek sora (Petrozsény központtal). E hunyadi bányásztelepülések magyarságát a 19. század második felétől Erdély más részeiről, főként a Székelyföldről odaköltözött munkások alkották (Kósa – Filep, 1983, 66., 121.; Magyar, 2011c, 267–268.), s noha szórványos folklóradatok innen is ismertek, már nem adatott kellő történelmi távlat számottevő lokális folklórtradíció kiteljesedéséhez.

Mint azt a tanulmány címe is jelzi, az nem az erdélyi bányászfolklór egészének áttekintésére, sőt még csak nem is a bányászok által ismert/megőrzött, a bányásztelepüléseken feljegyzett mondahagyomány ismertetésére vállalkozik, hiszen egy ilyen kiterjesztés óhatatlanul szétfeszítené a dolgozat kereteit. Igaz, maga a „bányászmonda" terminus is meglehetősen problematikus, hiszen a bányásztelepülések, kivált a bányavárosok sokszínű és rétegzett társadalmat alkottak, melyeknek csak egy – bár meghatározó – részét képezték a helyi bányá(k)ban dolgozó, a bányához kötődő munkások és tisztviselők, közvetve pedig a kitermelt ásványkincs feldolgozásában résztvevő helyi lakosok. Az sem ritkaság, hogy egy bányász nem csak a föld mélyében végzett munkájával kereste meg a maga és családja kenyerét: az észak-borsodi „*vaskőbányák*"-ban dolgozó martonyi mesemondó, Ésik István például szabadnapjain a szülőfalujában gazdálkodott (Magyar, 2005, 12–13.). Másrészt a bányászok körében, illetve a bányásztelepüléseken gyűjthető prózaepikai hagyományok is messze túlterjednek egy természetfeletti lényről szóló hiedelemkör folklórszövegein. Részét képezik mesék, apokrifek, tréfás népi elbeszélések és igaz történetek éppúgy, mint azok a mondák, melyeknek műfaji és tematikai változatossága is rendkívül nagyfokú (vö. Hála – Landgraf, 2001a, 33–91.). Beletartoznak, sőt a bányásztelepülések kapcsán kifejezetten meghatározóak a különféle alapí-

[2] Szmik Antal Felsőbányáról írt monográfiája bővelkedik folklór adatokban is (Szmik, 1906).

[3] Kovách Antal településmonográfiájának vonatkozó részei: Kovách, 2000, 69–71.

tási hagyományok: a bánya felfedezésére, a község megalapítására vonatkozó történetek, továbbá a címermondák (Magyar, 2018a, I, 171–172., 245–250.), egy-egy településen vagy annak környékén járt nevezetes történelmi személy emlékezete, a vidéket érintő háborús események, alkalmanként – mint azt éppen a Nagybányán és környékén gyűjtött hagyománykör igazolja – a betyármondák (Magyar, 2010, 79–103.; 2018a, VII, 401–419., 700–702.), a különféle vallásos tradíciók (Szent Borbála kultusza stb.), már csak a boszorkányperek fennmaradt tanúvallatási jegyzőkönyveiből tudhatóan a népi hiedelemvilág széles tematikai skálája (a visszajáró halottak, a kísértet, az ördög hiedelemköre, a táltosokról és különféle tudományosokról szóló képzetek stb.), nem utolsósorban pedig – esetenként a bányaszellemmel is összefüggésben – a tabumondák, a bűn és bűnhődés témacsoportja, továbbá a kincsmondák hosszú sora. Szintén egy külön tanulmány feladata lenne számba venni mindazokat a mondatípusokat, melyek csak és kizárólag egyes bányavárosokhoz, illetve bányászok lakta településekhez köthetők. Ilyen, kultúrtörténeti szempontból is nevezetes történet a selmecbányai Rössel Borbála (a „leányvári boszorkány") 16. századtól adatolható mondája (Magyar, 2018a, VI, 301–302. – típusszáma: MZ VI. M 22.), valamint a számos helyi redakcióval bíró *Háromszáz özvegyasszony tánca* címet viselő mondatípus (Magyar, 2018a, IX, 505–506. – típusszáma: MZ IX. J 27.), amelyről elsőként – Nagybánya kapcsán – az 1683-ban kiadott *Magyar Simplicissimus* emlékezett meg (Turóczi-Trostler szerk., 1956, 247–248.).[4]

S habár a bányaszellemről fennmaradt narratív hagyománykör e folklórtradícióknak csak egy viszonylag szűk körű és jól körülhatárolható szegmense, tipológiailag kifejezetten változatos. Erre utal már maga a hiedelemlény elnevezése is, amely Erdélyben – a felföldi és dunántúli névváltozatoktól eltérően – többnyire magyar vagy magyar eredetű[5] (*bányatörpe*, *bányarém*, *bányamanó*, *bányagnóm*, *bányapásztor*, *bányipásztor*, *bányaanya*, *kis ember*, *törpe prikulics*). Torockón, ahol a máig vitatott eredethagyomány szerint felső-ausztriai bányászok alapították a községet (vö. Jakó, 1976, 1989),[6] és ahol a vasfeldolgozás és az ércbányászat szakszókincse részben (mintegy 20%-ban) valóban német vagy alakilag megmagyarosodott német eredetű szó (Jankó, 1893, 197.), *birgej* a bányaszellem (egyik) helyi megnevezése (Versényi, 1890, 338.).

Az erdélyi bányászhiedelmek sok tekintetben autonóm voltára utal, hogy a hiedelemlény nevének német eredetre utaló változatai (vö. Berggeist = hegyi szellem; Bergmännl = hegyi ember) Erdélyben szinte teljességgel ismeretlenek, a torockói példán kívül egyedüli kivétel az a szépirodalmi feldolgozásból előkerült Zsil-völgyi adat, miszerint *permandli* az ottani szegény bányászt megsegítő nagyszakállú „törpe emberke" neve.[7] A magyarokhoz hasonlóan e hiedelemlény román elnevezése is konzekvens

[4] A mondatípus folklorisztikai feldolgozása: Hála – Landgraf, 2001b.

[5] E jelenség bizonyára összefüggésben van azzal, hogy a középkori eredetű erdélyi és máramarosi sóbányászat szakszókincse is szinte teljes egészében magyar.

[6] Történelmi tény, hogy a 15–16. században több német család is letelepedett az akkor városi rangú településen, középkori szabadalmaik Árpád-kori régiségére azonban nincsenek írásos adatok, az erre vonatkozó oklevél ugyanis nem hiteles, helyi értelmiségiek hamisították a község kiváltságainak igazolása végett (Kósa – Filep, 1983, 189–190.).

[7] https://hu.wikibooks.org/wiki/Hajdu_Sandor: A_banyaszellem_kincse (letöltés ideje: 2020. május 5.)

saját névadásról tanúskodik. Mint azt Mailand Oszkár írja: „Csodálatos az, hogy annak daczára a német befolyásnak, mely bányászatunk kezdete óta érezhető, mondhatnám uralkodó volt bányahelységeinkben, az oláh[ok] ezen, úgy látszik, már magukkal behozott szellemhez ragaszkodtak s a germán elemekből majdnem semmit sem vettek át mythosi képzeteikbe." (Mailand, 1890, 94.). A más románlakta tájakon erdei démonként, hegyi szellemként is emlegetett (Herrmann, 1893, 372.; Bîrlea, 1976, 436–437.; Vulcanescu, 1987, 566–567.; Taloş, 2001, 182.) *vâlva băilor* és Alsó-Fehér megyei névváltozatai (*vélva băilor*, *vŭvâ báji*, *vurfa boj*, *vîrva băi*) mellett szintén az erdélyi román folklórból került feljegyzésre a csoportosan megjelenő bányatörpék *oamneni micuţi* és *pipirig* megnevezése (Müller, 1885, 201.; Herrmann, 1893, 371.).

Mivel a tárgyalt hiedelemlény Kárpát-medencei hagyományköre viszonylag gazdag néprajzi irodalommal bír,[8] a tudománytörténeti feldolgozások taglalását javarészt mellőzve, e helyen elegendő azok erdélyi és partiumi vonatkozásait megemlíteni. Az erdélyi bányaszellemre vonatkozó legkorábbi adat jelen tudásunk szerint a magyar folklórtörténet bécsi triászának egyik tagjától, Majláth Jánostól származik, aki az *Aurora* című folyóirat harmadik évfolyamában adta közre *A' sóbányák* című elbeszélését (Majláth, 1824), amely rá egy évre német nyelven Majláth folklórtörténeti jelentőségű mesegyűjteményében is megjelent (Mailáth, 1825, 66–86.). E vadromantikus történet az általunk ismert változatban nyilvánvalóan Majláth írói képzeletének a szüleménye, azonban nagy valószínűséggel olyan folklóradatokra támaszkodik, melyekhez – az általa közreadott mesékhez hasonlóan – szóbeli értesülés nyomán jutott, legalábbis erre utal a pontos földrajzi meghatározás és ama tény, hogy a recens folklórgyűjtések még a 21. század elején is létező hiedelemkörre találtak a megnevezetett máramarosi településen, Rónaszéken. A 19. század második felében megélénkült utazási irodalom az Erdélyi-érchegység nagy múltú bányatelepein (Abrudbányán és Verespatakon) regisztrált az ottani magyar bányászoktól hallott hiedelemtörténeteket (Oroszhegyi, 1859, 762.; Sándor, 1874, 339.; Nagy A., 1885, 1.).

Az *Ethnographia* első évfolyamában jelent meg a magyar népköltészeti adatbázist a századfordulón saját folklórgyűjtéseinek tucatjaival gazdagító Versényi György nagyhatású tanulmánya (*A bányarémről*), amely az első olyan szakmunka, amely kiterjedt ismeretanyag, adatgyűjtés és személyes értesülések alapján tekinti át e hiedelemlény hagyománykörét. Noha az általa hivatkozott adatok zöme a felvidéki bányavárosokból származik (csak 1894-ben költözött Kolozsvárra),[9] számos erdélyi hagyományt is közöl Rézbányától Máramarosig (Versényi, 1890, 339–344.). Ugyanezen évben jelent meg a már idézett Mailand Oszkár áttekintése az erdélyi románok néphitéről, benne az Erdélyi-érchegység és Hunyad vármegye bányaszellemre vonatkozó hiedelemadataival (Mailand, 1890). Mailand Oszkárhoz hasonlóan főként román adatokat közölt Herrmann Antal is több részletben közreadott nagyszabású tanulmányában, amelyben Erdély népeinek hegyekhez fűződő hagyományait taglalta (Herrmann, 1893). Szin-

[8] A hiedelemlényről szóló főbb magyar folklorisztikai szakirodalom: Versényi, 1890; Nagy D., 1957, 1963, 1987; Bosnyák, 1962, 1975; Paládi-Kovács, 1988, 41–42.; Jung, 1998; Hála – Landgraf, 2001a; L. Juhász, 2002; Magyar, 2005, 2011b, 53–54., 203–208.

[9] Versényi néprajzi munkásságáról bővebben: Ujváry, 2002, 23–24.; Hála, 2014, 314–323.

tén ugyanezen évtizedben jelent meg Lázár Istvánnak, a nagyenyedi Református Kollégium tanárának néprajzi monográfiája Alsó-Fehér vármegye magyar népéről, benne a marosújvári sóbányászoktól feljegyzett hiedelemtörténetekkel (Lázár, 1896). S még ugyancsak a századforduló körüli évek gyűjtéseit tartalmazza Szmik Antal Felsőbányáról írt településmonográfiájának néprajzi fejezete (Szmik, 1896, 200–204.), valamint Lukácsi György és Tilesch Nándor kézirata (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma) az Abrudbánya környéki bányászok hitvilágának folklorisztikai kuriózumaival.

Az erdélyi folklórra reflektáló 20. századi néprajzi tanulmányokban a bányaszellem képzetköréről alig esik szó, s ha mégis, jószerével csak a Versényi által közölt adatokat és megállapításokat ismétlik (Szendrey, 1938, 264–265.; Pócs, 1990, 560.). A magyarországi bányászmondákat tartalmazó, immár az ezredfordulón publikált szövegkorpusz a Néprajzi Társaság 1995-ös mondagyűjtő pályázatára beadott két nagybányai hiedelemszövegen kívül (Hála – Landgraf, 2001a, 73.) hasonlóképpen nem tartalmaz újonnan előkerült folklóranyagot, pedig az erdélyi gyűjtők és kutatók kéziratos gyűjteményeiben további szövegek is fellelhetők lettek volna. Noha Görbe István mondagyűjtői életműve az 1960-as évek végétől publicitást kapott különféle kiadványokban (Görbe, 1969, 1984; Landgraf szerk., 1998, 115–144., 217–239.), a Nagybánya jellegzetes magyarlakta városrészében, Veresvízen 1958–1960 között feljegyzett korpusz csak egy 2010-ben megjelent táji folklórkötetben jelent meg teljes egészében (Magyar, 2010, 61–142.). Ugyanezen kiadvány adta közre Csordás Ilona máramarosszigeti tanárnő hiedelemmonda-gyűjteményét, középpontjában a vadleánnyal és a Máramarosban *bányipásztor*nak mondott bányaszellemmel (Magyar, 2010, 133–143.). A Román Akadémia kolozsvári Folklór Archívumában található az intézet néhai munkatársának, Vöő Gabriellának az alsójárai és verespataki magyarok körében végzett szövegfolklórgyűjtése, ez utóbbi erdélyi hagyaték tartalmazza a hiedelemkör egyik esztétikailag is leginkább figyelemre méltó szövegét (közölve: Magyar, 2008, 328–329.). E sorba illeszkednek azok a hiánypótló folklórgyűjtések, melyek az utóbbi két évtized szisztematikus regionális mondagyűjtései sorában olyan néprajzi tájakat is felöleltek, ahol valaha/az emlékezettel elérhető időben bányászat folyt, és a helybeli idősebb adatközlőktől még megörökíthetők voltak vonatkozó mondák, hiedelemtörténetek. Az Erdélyi-hegyalja tágabb földrajzi környezetében így került feljegyzésre néhány torockói hagyomány (Magyar, 2008, 327.), továbbá kisebb mondatöredékek a 20. század derekáig főként sóbányászatból élő magyarlakta máramarosi településeken (Magyar, 2011a, II, 397–398., 2018b, 271., 289.).

Kihangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a *bányaszellem* és a vele gyakran kontaminálódott *törpe* hiedelemalakja a magyar folklór kevésbé ismert és „népszerű”, kevésbé elterjedt természetfeletti lényei közé tartozik. Ennek egyik eredendő oka, hogy a magyar hiedelemvilágot eleve a természetfeletti képességű, mágikus erejű *emberek* dominanciája határozza meg, egyedülálló módon Európában, jelentősen különbözve a szomszédos szláv népek néphitétől, vagy akár a román, illetve osztrák/német néphittől is. Körner Tamás az általa áttekintett magyar hiedelemszövegek több mint felét (56%-át) találta e csoportba tartozónak, szembeállítva például a természeti démonok szövegcsoportjával, amely a nyugat-európai korpuszokban kifejezetten domináns, ellenben a magyar anyagban a szövegbázis alig 1%-át alkotja (Körner, 1967, 283–284.). Márpedig a bányaszellem alakja

éppen ez utóbbi csoportba sorolható. Igaz, a Királyhágón túli területek e tekintetben is számos speciális vonást mutatnak, hiszen – részben az ottani hiedelemrendszer belső fejlődése, részben pedig a különféle interetnikus hatások következtében – a Kárpát-medencei átlagnál kimagaslóan nagyobb a néphiten belül a természetfeletti lények aránya/szerepe (közel 30%-a), míg a természetfeletti képességű/mágikus erejű embereké az összmagyar átlagnál jóval kisebb („mindössze" 37–40%-a). E sajátosság pedig összességében kihat a tárgyalt hiedelemlény regionális elterjedtségére is.

A bányaszellem hiedelemalakjának vizsgálatát magyar viszonylatban ugyanakkor nehezíti, hogy viszonylag szűk körű szövegbázis áll rendelkezésre hozzá. Az 1980-ban publikált *Magyar hiedelemmonda katalógus* 60 szöveg alapján rendszerezte a rendelkezésre álló folklóranyagot (Bihari, 1980, 146–148.). A leginkább reprezentatívnak tekinthető hiedelemmonda-válogatásba mindössze 20 szöveg került, illusztrálandó a magyar folklór itt tárgyalt szegmensét (Pócs szerk., 2012, 197–202.). Az e tekintetben legteljesebb kiadvány, a magyarországi bányászmondák korpusza összesen 153 (műfaji tekintetben vegyes) szöveget tartalmaz, melyeknek közel fele szól valamilyen formában a bányaszellemről (Hála – Landgraf, 2001a, 64–91.). E Hála József által példás gondossággal összeállított korpusz sem tartalmazza azonban a rendelkezésre álló teljes folklóranyagot, egyrészt, mert a már két évtizede is elérhető kéziratos források zöme hiányzik belőle, másrészt, mert a szerzők elmulasztották, hogy a kötet adatbázisát recens folklórgyűjtésekkel bővítsék – holott a Kárpát-medence számos vidékén az ezredfordulón még mód és lehetőség lett volna erre. Az említett erdélyi példákon kívül elég itt utalnunk L. Juhász Ilona és e sorok írójának Rozsnyó-vidéki gyűjtéseire (L. Juhász, 2002; Magyar, 2001, 542–543., 2011b, 203–208.), sőt e tematika még felföldi mesemondók repertoárjának a részeként is felszínre került az ezredfordulót követő években (Magyar, 2005, 171.; Magyar – Varga, 2006, 112–113.).

A fentiekből adódik, hogy noha a bányaszellem magyar képzetköre viszonylag változatos hiedelemanyagot ölel fel, a rendelkezésre álló szövegbázis tipológiája véges. Lényegében ezt tükrözik az eddigi rendszerezési kísérletek is. A klasszifikációt elsőként megkísérlő Nagy Ilona a *Magyar Néprajzi Lexikon* vonatkozó szócikkében hét meghatározó témakörre osztotta a bányaszellemről szóló magyar mondákat (1. segít a bányásznak a munkában 2. előre jelzi a veszélyt 3. tabumondák: bünteti a tabusértőket 4. találkozás a bányaszellemmel 5. bányatűz 6. szomjas bányatörpe 7. kísért és megnehezíti a szekeret – Nagy I., 1977, 214–215.). Fő vonalakban ez a felosztás „köszön vissza" a későbbi tipológiai jellegű felosztásokban is (Hála – Landgraf, 2001a, 29–32.; Pócs szerk., 2012, 197–202.), mellőzve belőle az inkább típusnak, mint témakörnek tekinthető szomjas bányatörpéről, valamint bányatűzről szóló hagyományokat. A Bihari Annaféle katalógusban (*O/5. Bányaszellem, bányatörpe*) ellenben mindössze három tematikus csoportba (I. Bányászokat segítő, figyelmeztető bányaszellem II. Embereket megbüntető/megtréfáló bányatörpék III. Rosszindulatú bányaszellem, bányarém) lett besorolva a már említett hatvan folklórszöveg (Bihari, 1980, 146–148.). A Bihari által használt korpusz azonban csakis felföldi és dunántúli adatokat tartalmaz, erdélyi és partiumi folklórhagyomány egyetlen sincs közöttük, már csak ezért sem hiábavaló tudományosan rendszerezett formában számba venni a keleti magyar nyelvterületen regisztrált folklórörökséget.

Noha szükségszerű, ám nem mindig lehetséges a tipologizálás folyamán markánsan elkülöníteni a rendelkezésre álló szöveghagyomány alapján még a nemzetközi folklóranyagban sem a törpe és a bányaszellem hiedelemkörét (vö. Sinninghe, 1943, 54–56., 1977; Greverus, 1962; Sirovatka, 1963; Heilfurth, 1967,[10] 1981; Blechsmidt, 1974; Mackensen, 2000, 1071–1083.; Luffer, 2014, 189–193.).[11] Lévén, hogy mindkét alak természeti szellem, és a törpe is többnyire az erdőkben, barlangokban (vö. Magyar, 2011d, 142.), vagy éppen a föld alatt él – mint például a *földi pulyák*nak is nevezett koboldszerű, az emberekkel szemben többnyire ellenséges érzületű csoportjuk (Versényi, 1901, 318.).[12] A legfőbb elkülönítő vonás természetesen a bányászattal való kapcsolatuk: a bányatörpék (is) a föld rejtekében, titkos üregekben laknak, és többnyire maguk is bányászkodással foglalkoznak. Mindez már puszta megjelenésükben is szembeötlő, hiszen e törpeszerű lények általában piros bányászsapkában, barna bányászruhában/sóbányászöltözékben, kezükben gyertyával vagy lámpással jelennek meg az őket a tárnában megpillantó emberek előtt (**D 521.**). Természetesen e külső jellemvonások és attribútumok zöme nem függetleníthető a főként a német hiedelemvilágban általános, bányatörpéről szóló képzetektől, és még inkább a Grimm testvérek mesegyűjteménye által a 19. század eleje óta sugárzott és határokon átívelő képtől. Az utóbbi kétszáz év során a tömegkultúrában is széleskörűen elterjedt tündérmese (ATU/MNK 709. *Snow White*/*Hófehérke*) jó szándékú mellékszereplői (a hét törpe) történetesen bányászattal foglalkozó törpék.[13]

A bányaszellemről szólván kétségtelenül ez a kép az elsődleges és meghatározó réteg, azonban az erdélyi folklór messzemenően nem korlátozódik csupán erre az egyetlen alakváltozatra. Egyes dél-erdélyi gyűjtésekben (az Erdélyi-érchegységben és a Maros mentén) a bányaszellem ősz hajú, ősz szakállú öregember[14] (**D 522.**) – rokoníthatóan az *ősz ember* néven említett és Erdélyben is széleskörűen ismert kincsőrző szellemlénnyel. Abrudbányán és Oláhláposbányán jegyezték fel a helyi folklórból a föld mélyét uraló *fekete ember*/*fekete óriás* alakját (**D524.**), akinek a feje fekete csuklyába van burkolva, és péntekenként végiglátogatja Erdély összes bányáját. A verespataki *veres lélek*nek mondott vörös színű bányarém (**D 552.**) az ördöggel (bányaördöggel – lásd még: *szkaraoszki*) rokonítható hiedelemlény (Bodor, 1906, 58.). Más adatok szerint a bányaszellem megjelenhet állatalakban is, egy felsővidrai monda szerint aranyat tojó

[10] E monográfia tanulmány méretű recenziója Peter Wolfersdorf tollából: *Fabula*, 1969, 237–240.

[11] Az erdélyi magyar hiedelemanyaghoz legközelebb álló német és román folklórszövegeken kívül elsősorban a – szintén erős német hatást mutató – szlovák és cseh hagyományokra érdemes figyelni az összehasonlító vizsgálatok során: Polívka, 1931, V, 298–299.; Luffer, 2014, 189–193.

[12] Vö. Mot. F450. *Underground spirits*.

[13] A tündérmesék között léteznek persze olyan mesetípusok is, melyekben a törpe negatív figura. Ilyen a magyar népmese-katalógusban *Pancimanci* típuscímet viselő történetben a lélekért segítő törpe (ATU/MNK 500. *The Name of the Supernatural Helper*/*Pancimanci*), vagy a pozitív mesehős ellenfeleként feltűnő, vele birokra kelő „Bakarasz", „bakaarasznyi ember" (ATU 302. *The Ogre's/Devil's Heart in the Egg*/MNK 302A*. *Viaskodás a vadállatokkal*) (Diószegi – Kovács, 1982, 339–340.).

[14] Az említett alakváltozat verespataki román feljegyzése: Berindei, 2014, 457–458.

aranytyúk képében (**D 526.**),[15] sőt, máramarosi adatok olyan mitikus *bányakutyák*ról is említést tesznek, melyeknek morgását gyakran lehet hallani a mélyben (**D 526.1.**). Elsősorban a felsőbányai bányászhiedelmek sajátossága az, hogy csupán fény jelzi a bányaszellem jelenlétét (**D 528.**), ellenben viszonylag elterjedt motívum, hogy a bányaszellem különféle hanggal (csengettyűszó, sóhajtás stb.) adja tudtára a bányászoknak, hogy a közelben tartózkodik, illetve figyelmeztet valamilyen közelgő tragikus eseményre (**D 530., 565.**).

A bányaszellemről szóló erdélyi hiedelemtörténetek többnyire fabulatok, olyan, a von Sydow-i terminológia szerinti költői szöveggé vált, tipizált folklóralkotások (Sydow, 1948, 106–126.), amelyek már többnyire elvesztették eredeti hiedelemhátterüket. Számos esetben azonban – tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló szövegkorpusz jelentős része nem recens folklórgyűjtés eredménye, sőt 19. századi eredetű – nem állapítható meg, hogy a szüzsészerű formában leírt történet eredetileg egy megtörténtnek hitt esemény elmondása volt-e, vagy olyan memorat, amelyet egyes szám első személyben mondtak el. Mindaddig, amíg a bányák működtek és az adatközlők (és közvetlen családjuk) konkrét megtapasztalása volt a veszélyekkel teli munka és a bányászlét, maga a természetfelettibe vetett hit, a természetfelettitől való félelem is bizonyosan létezett a körükben. Mint ahogyan Gergely Ernő fogalmaz a magyarországi bányászszokásokat- és hiedelmeket ismertető könyvében:

> „A kockázattal terhes bányamunka, ennek a normális élettől távol eső, föld alatti színhelye, a természeti erők kiszámíthatatlansága, a sötétség, a csöpögő víz, s a sziszegő huzat, a kopogó kövek félelmetes zajai, a titokzatos légkör, amelyben veszélyek leselkednek, az izgalmas és szokatlannak olyan fluidumát hozták létre, amelyből sejtelmek, tabuk, babonás képzetek keletkeznek. Ezek a legkülönbözőbb fantáziaképekké sűrűsödhetnek, amelyben a borzongó hangulatok és az aggodalom ölt alakot" (Gergely, 1989, 10.).

E „fantáziaképek" az erdélyi hiedelemkört alkotó folklórszövegek többségében a bányászokat fenyegető, rosszindulatú bányaszellemről szóló hiedelemmondák kialakulásához vezettek, azonban természetesen szép számmal akadnak ellenkező előjelű történetek is. Ez utóbbi szövegcsoport jellemző narratívtípusa szerint a bányaszellem a rájuk leselkedő veszélyre, a közelgő bányaomlásra figyelmezteti a föld mélyén dolgozó bányászokat (**D 540.**). Más tájakon már akár a bányaszellem puszta megjelenése is baljós előjelnek számított (Hála – Landgraf, 2001a, 23.). A hiedelemlényt pozitív színben feltüntető mondák jellegzetes szövegtípusa, miszerint segíti nehéz munkájukban az arra érdemes (szegény) bányászokat, dolgozik helyettük (**D 531.**), illetve elkergeti őket egy értékes sóvágathoz vagy érctellérhez (**D 532.**). Egy további narratívtípus szerint a jóindulatú bányaszellem pénzt ad/osztogat az arra érdemeseknek (**D 533.**). Egy Versényi György

[15] Az aranytojást tojó aranytyúkról szóló történet az abrudbányai, verespataki aranybányák eredethagyományának is tekinthető, és az ottani bányászok körében – nemzetiségtől függetlenül – széleskörűen elterjedt volt már a 19. században is. Román nyelvű feljegyzései: Frâncu – Candrea, 1888, 67.; Bogdan, 1977, 179.; Berindei, 2014, 456. A bányaszellemről szóló egyéb román néprajzi gyűjtemények és tanulmányok az Erdélyi-szigethegység területéről: Botiş-Ciobanu, 1928; Şoit, 1974; Fisch, 2010; Mureşan, 2014.

által közölt történetben a kincsmondákból is ismert folklórelem, a tévesen értéktelen tárgynak vélt, és ezért nem eléggé becsült arany motívuma szerepel (Magyar, 2018, VIII, 338. – típusszáma: MZ VIII. H 38.2.). E nagybányai monda szerint – amelynek folklórpárhuzama az ördögnél szolgáló bába története – egy pásztor a bányarémhez viszi szolgálni a gyermekét, aki az év leteltével egy zsák, értéktelennek tűnő tobort kap fizetségképpen. A fiú nem becsülve az ajándékot, még a bányában kiönti azt, egyetlen darab azonban véletlenül a zsákban marad, és már csak hazaérkezve konstatálja, hogy az értéktelen ércdarab a föld felszínén színaranyná változott (**D 533.1.**). Más erdélyi folklórszövegek is arról szólnak, hogy a meggazdagodás feltétele a bányaszellemnek tett gesztus, segítség, a neki adott/hátrahagyott étel (**D 536–537.**), továbbá bizonyos feltételek betartása. Egy máramarosi és egy abrudbányai történet egyaránt arról szól, hogy a bányaszellem a mécsesükbe onnan ki nem fogyó olajat töltve segíti a bányászokat (**D 535.**), egy rónaszéki mondaszöveg szerint pedig kártyázni hív és szándékosan nyerni hagy egy szegény sóvágót, hogy ekképpen segítse meg őt (**D 534.**). Verespataki hiedelmek szerint egy fehér zsebkendőt kér az általa megkedvelt bányásztól, és miután megkapta, vezeti el őt egy gazdag aranytellérhez (**D 538.**) – akárcsak a szintén erdélyi specifikumnak számító fehér ember hiedelemkörében (Magyar, 2018a, VIII, 208. – típusszáma: MZ VIII. F 1.3.). Nemzetközileg elterjedt típus[16] a bányaszellemnek adott krajcár/félkrajcár története (**D 539.**). E fabulat szerint – amelynek észak-dunántúli és Baranya megyei párhuzamai is ismertek (Bihari, 1980, 147. – típusszáma: Bihari O/5. I. 3.) – a nagyvonalú és nagylelkű bányászt jutalmazza azzal a bányaszellem, hogy a közös munkával szerzett jövedelem rá eső részét is neki ajándékozza.

A mondák tanúsága szerint azonban a bányák veszterhes világát szigorú szabályok és tilalmak is áthatják. Miként a szentéletrajzokban a hallgatás Istennek tetsző erény (Magyar, 2018a, III, 59. – típusszáma: MZ III. A 150.3.), úgy a hiedelemmondákban esetenként szigorú szabály ugyanez. A kincsásás egyik legfőbb kritériuma, hogy az arra vállalkozó ember a megszerezni kívánt arany felszínre hozatala során mindvégig maradjon néma (Magyar, 2018a, VIII, 252–253. – típusszáma: MZ VIII. F 81.), míg a tárgyalt hagyománykörben a bányaszellem által megsegített/megajándékozott ember köteles hallgatni róla (**D 541., 556.**) – és ha a tilalmat a figyelmeztetés ellenére is megszegi, a szerencséje elvesztésével, netán súlyosabb következményekkel is számolhat. Jellegzetes vándormonda, amely a Grimm testvérek mondagyűjteményében is szerepel (Grimm – Grimm, 2009, 21.), mint szövegtípus, azonban más hiedelemköröknek is részét alkotja. E folklór analógiák egyike *A megszaporított liszt* típuscímet viselő, csakis Erdélyből ismert történet (Magyar, 2018a, IX, 131–132. – típusszáma: MZ IX. B 85.3.1.). Mind a bányaszellem-, mind pedig a tündér-hiedelemkörben e történet altípusa szerint a kíváncsi feleség unszolása az oka a tabusértésnek[17] (**D 541.1.**) – kevésbé pozitív végkifejlettel, mint például az ugyanezen narratív struktúrát követő, az állatok nyelvét értő ember történetében (ATU 670. *The Man Who Understands Animal Language*), amelynek az erdélyi folklórban mesei és mondai változatai egyaránt léteznek.

[16] Román és cseh változatai: Ioniţa, 1982, 52–53.; Berindei, 2014, 456–457.; Luffer, 2014, 191.

[17] Hasonlóképpen mint egy Mócvidéken lejegyzett román hiedelemmonda esetében: Ioniţa, 1982, 55.; Berindei, 2014. 457.

A bányában betartandó tabuk egyike a blaszfémia, illetve a keresztény erkölcsi szabályok áthágását jelentő káromkodás. Bűn és bűnhődés típusú mondák sokasága szól a káromkodó, Istent akarattal vagy meggondolatlanul káromló ember transzcendentális eredetű büntetéséről (Magyar, 2018a, VI, 175–180.), a bányászmondákban e szabálysértés következménye annyiban rendhagyó, hogy az isteni akarat közvetett végrehajtójaként a bányarém torolja meg az illetőn az elkövetett bűnt (**D 543.**). A nemzetközi folklórban jellegzetes bányász-tabuként szerepel a fütyülés tilalma is.[18] Az Erdélyben is széleskörűen elterjedt hiedelem szerint ugyanis a bányaszellem ki nem állhatja a füttyszót (**D 542., 558.**), és megbünteti azt, aki e szabály ellen vét. Szintén a keresztény normák súlyos áthágásának számít a tiltott napon/napszakban végzett munka, amelynek a történeti mondák kapcsán szinte könyvtárnyi az irodalma.[19] Témánk szempontjából itt azok a szövegváltozatok érdemelnek figyelmet, melyekben – mint azt a káromkodás kapcsán már említettük – a bányaszellem maga a példás büntetést statuáló isteni akarat végrehajtója (**D 546–547.**). A Tilesch Nándor által Verespatakon feljegyzett történet minden bizonnyal olvasmányélmény nyomán honosodott meg a gyűjtési helyszínen, és nagy valószínűséggel Tompa Mihály *Veres patak* című népregéje (Tompa, 1846, 114–118.) az eredeti rétege.

A büntető, bosszúálló, rosszindulatú bányaszellem az erdélyi hiedelemkör meghatározó szereplője. Bányaszerencsétlenséget okoz (**D 547.**), kővé változtat (**D 549.**), megöli a vele szemben tiszteletlen bányászt és tabusértőt (**D 548.**). Némely monda szociális felhanggal bír: a munkásokat hajszoló, a bérüket visszatartó bányatiszt az életével fizet az igazságtalanságáért, mert a bányaszellem végez vele (**D 548.2.**), egy rónaszéki variáns szerint pedig az ördögökkel viteti el (**D 549.**).[20] Más narratívumok szerint a bányaszellem ártó tevékenysége kimerül abban, hogy pusztán akadályozza a bányászokat a munkavégzésben: vízzel árasztja el a tárnát, minduntalan eloltja a lámpájukat, kettétöri a munkaeszközeiket (**D 558.**).

Az emberek által megbántott bányaszellem alkalmanként el is hagyhatja az általa addig lakott vidéket. A bányaalapítási mondák (Magyar, 2018a, I, 245–250.) inverzének is tekinthető az a mócföldi Felsővidrán feljegyzett történet, miszerint a bányaszellem aranytyúk képében tanyázott sokáig azon a vidéken, mivel azonban az ott lakó emberek egyszer el akarták fogni, elrepült Verespatak környékére, és távozásával elapadt a Biharhegység mélyéből az aranyérc (**D 553.**).

Részét képezi a bányaszellem erdélyi hiedelemkörének néhány folklór reliktumnak tekinthető invariáns hagyomány is. Verespatakon a 19–20. század fordulóján a bányászoktól dohánybagót kérő bányaszellemről, a tárnák mélyén rendszeresen mulatságokat tartó „gnómok”-ról is meséltek (**D 563–564.**). Egy Görbe István által feljegyzett nagybányai (veresvízi) történet szerint egy bányász a bányatörpék fogságában reked, akik gyökerekkel táplálják mindaddig, amíg a ruhája teljesen el nem kopik és a szakál-

[18] Mot. C480.1.1. *Whistling in mine tabu*.

[19] A téma eddigi legteljesebb összefoglalása típus- és motívumindex formájában: Magyar, 2018a, VI, 49–111.

[20] Az ördögök által elvitt bűnös folklór párhuzamai tűnnek fel Báthori András fejedelem székelyföldi mondakörében: Magyar, 2018a, IIb, 113.

la egy méternél is hosszabb nem lesz, ám mivel a mélyben más dimenziók érvényesek, a földi világban száz év telik el időközben (**D 566.**).[21] Nagybányai hagyomány szerint külön bányájuk is volt valaha az ott létezett törpéknek, akiknek emlékét őrzi a város határában magasodó Kereszt-hegy, amelynek a mélyében a hagyomány szerint kicsiny, kereszttel díszített koporsóikra is rátaláltak a bányászok, a törpék ugyanis oda temetkeztek (**D 561., 568.**).

A fentiekben áttekintett népköltészeti hagyományok természetesen csak kicsiny részét és sok tekintetben sajátos szegmensét képezik a bámulatosan gazdag és rendkívül sokszínű erdélyi hiedelemrendszernek. A készülő *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* e nevezett régió hiedelemtörténeteit átfogó jelleggel, monografikus igénnyel számba véve remélhetőleg majd sok olyan folklorisztikai kérdést is tágabb megvilágításba helyez, amelyekre e tanulmány keretei között nem volt lehetőség kitérni, illetve melyekre egy műfajilag releváns archívum hiányában eddig csak korlátozott érvényű választ volt adható. S noha több más hiedelemlénnyel, hiedelemalakkal, tematikus hiedelemcsoporttal ellentétben a bányaszellemről szóló narratív hagyományok már eddig sem számítottak folklorisztikai értelemben fehér foltnak, a fenti tanulmány és az annak függelékeként közreadott típusmutató remélhetőleg számottevő mértékben járul hozzá a témakör még alaposabb ismeretéhez.

Függelék: A bányaszellemről szóló erdélyi mondák típusmutatója (D 521–570)[22]

D 521–530. A megjelenő bányaszellem

D 521. Bányatörpe. A bányaszellem (bányatörpe/bányarém/bányapásztor/bányamanó/bányagnóm/szkaraoszki/vâlva/vêlva băilor/vŭvâ báji/vurfa boj/kis ember/birgej) alacsony termetű, alig fél méter magas, hosszú szakállt viselő, kicsi alak, aki többnyire egyedül, barna bányászruhában/hegyes süvegben/bányászsipkában/gubában/bocskorban/sóbányászöltözékben, kezében gyertyával/lámpással jelenik meg a bányászok előtt.

PA: Felsőbánya (Ipolyi Arnold, 1854. 575.); Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 112–113. – Az Ország Tükre, 1864); Máramaros vármegye (Versényi György, 1890. 338–339.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 397.); Rézbánya (Versényi György, uo. 339.); Felsőbánya – 2 (Szmik Antal, 1906. 200–201., 203–204.); Aknaszlatina (EA 4616/49. – Balázs Béla gy., 1943); Nagybánya-Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960); Nagybánya-Veresvíz (Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 73.; Magyar Zoltán, 2010. 137. – Görbe István gy., 1958–1960); Nagybánya-Veresvíz – 2 (Magyar Zoltán, 2010. 135.); Rónaszék – 5, Felsőbánya – 2, Kapnikbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134., 136–143.); Felsőbánya (Uo., 142. – Szilágyi

[21] Vesd össze az időutazókról szóló átmenti műfajú folklórszövegekkel (Magyar, 2018a, IX, 514–515.).

[22] Az alábbiakban közreadott típusmutató részét képezi a készülő *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus*nak, ezért a későbbi könnyebb kereshetőség érdekében megtartottuk a folklórszövegek majdani fejezeti besorolására utaló **D** jelzetet (*Természetfeletti lények*) és a szövegek leendő típusszámait.

Erzsébet gy., 1999); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.); Aknasugatag, Rónaszék – 2 (Magyar Zoltán, 2011a. II. 397–398.); Aranyosmeggyes (Uő., 2018a. 271.).
DE: Verespatak – 2 (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1., 2.); Petrozsény vidéke (MZA 14780. Hajdú Sándor verses mondafeldolgozása, 20. század közepe).

D 522. A bányaszellem mint ősz öregember. A bányaszellem öreg, ősz hajú, ősz szakállú emberként jelenik meg a bányászok előtt.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70–71.).
DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 339.); Marosújvár (Lázár István, 1896. 104.; Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 69.; Magyar Zoltán, 2008. 328.); Verespatak (Magyar Zoltán, uo. 328–329. – Vöő Gabriella gy., 1972).

D 523. A sókirály. A máramarosi sóbányák fejedelme a sókirály, Sogur, aki a fején sókoronával, jobbjában sópálcával, kristályokkal borított ruhában jelenik meg, és őrködik az aknák kincsei fölött. / A bányában csodás jelenésként egy királyfit pillantanak meg, aki bíborpalástban, a kezében aranypálcával látható.

PA: Rónaszék (Majláth János, 1824. 49–68.; Mailáth Johann, 1825. 66–86.; Versényi György, 1890. 339., 345.); Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 111–112. – Az Ország Tükre, 1864); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 138. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 524. A bányákat uraló fekete óriás. A bányaszellem egy fekete ember alakjában jelenik meg. / Abrudbánya hegyei között egy óriás/fekete óriás lakik, akinek a feje fekete csuklyába van burkolva, és péntekenként Erdély minden bányáját végiglátogatja.

ÉE: Oláhláposbánya (Versényi György, 1890. 339.).
DE: Abrudbánya (Sándor Kálmán, 1874. 339.; Müller, Friedrich, 1885. 218.; Herrmann Antal, 1893. 371–372.).
→MZH D662.6.

D 525. A veres lélek. A bányarém egy vörös színű, „veres lélek”-nek mondott szellem.

DE: Verespatak (Bodor Aladár, 1906. 58.).

D 526. A bányaszellem állatalakban. A bányaszellem mindenféle alakot képes magára ölteni. Megjelenik különféle madár (bagoly/stb.) formájában. / A bányaszellem egy aranyat tojó aranytyúk alakjában jár a hegyekben.

PA: Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 111–112. – Az Ország Tükre, 1864).
DE: Felsővidra (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Torockó (Magyar Zoltán, 2008. 327.).

D 526.1. A bányakutyák. A tárnák mélyén bányakutyák is vannak, melyeknek morgását gyakran hallani a mélyben.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 137. – Csordás Ilona gy., 1982); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 69.).
→MZH G212.

D 528. A bányaszellem jelenlétét jelző fény. A bányaszellem többnyire nem látható, a jelenlétét mindössze valamilyen fényjelenség (nagy világosság/csillogó szemek/gyertyafény) jelzi.

PA: Felsőbánya – 3 (Szmik Antal, 1906. 200–201., 203–205.); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2011a. II. 397–398.).

D 530. A bányaszellem jelenlétét jelző hang. A bányaszellem többnyire nem látható, a jelenlétét azonban különféle szokatlan hangok (gyereksíráshoz hasonló síró hang/sóhajtásszerű hang/csengettyűszó/kopogtatás/ostorcserdítés/a „zoborolás”/stb.) jelzik a tárna mélyén. (A szokatlan hang többnyire a hamarosan bekövetkező haláleset-re/bányaszerencsétlenségre figyelmeztet.)

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 199.); Nagybánya-Veresvíz – 2 (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya, Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 134., 137. – Csordás Ilona gy., 1982); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2011a. II. 397–398.).
ÉE: Désakna (Versényi György, 1901. 341.; Uő, 2011. 31.; Magyar Zoltán, 2014. 187. – 1880).
DE: Marosújvár (Lázár István, 1896. 105.; Magyar Zoltán, 2008. 327–328.).
→MZH A186.5.

D 531–540. A bányászokat segítő, figyelmeztető bányaszellem

D 531. A munkában segítő bányaszellem. A bányaszellem segíti a munkában az arra érdemes (szegény/jó lelkű/vele szemben tisztességesen viselkedő) bányászokat/éjjel álmot bocsát rájuk, és a helyettük kibányászott sót/aranyat reggel nekik adja.

PA: Aknaszlatina (Versényi György, 1890. 341–342.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.); Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 201–202.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Kapnikbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136. – Csordás Ilona gy., 1982); Aknaszlatina – 2 (Kovách Sándor, 2000. 70., 70–71.).
DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 342.); Alsó-Fehér vármegye, Marosújvár (Lázár István, 1896. 105.; Magyar Zoltán, 2008. 328.); Verespatak (Magyar Zoltán, 2008. 328–329. – Vőő Gabriella gy., 1972).

D 532. A bányakincsre vezető bányaszellem. A bányaszellem jóindulatból/a neki adott ajándékért viszonzásképpen egy bányászt elvezet egy gazdag sóvágathoz/érctellérhez. A szegény bányász nagyon meggazdagszik a bányaszellem segítségének/útmutatásának köszönhetően.

PA: Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 111–112. – Az Ország Tükre, 1864); Felsőbánya – 5 (Szmik Antal, 1906. 199–2004.); Felsőbánya (Szendrey Zsigmond, 1928. 35.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya (Uo. 134., 136–137. – Csordás Ilona gy., 1982); (Uo. 152. – Balla Katalin gy.).
DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.); Bucsum (Versényi György, 1890. 344.).

D 532.1. A bányaszellem által rendelt moratórium. Ha a bányászok gazdag érctellérre találnak, egy-két napig érintetlenül kell hagyniuk azt, és ha a nemesérc harmadnapra sem tűnik el, megkezdhetik a munkát, mert az azt jelenti, hogy a bányaszellem megengedte a kitermelését.

PA: Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 533. A pénzt osztogató bányaszellem. A bányaszellem sok pénzt/egy zacskó pénzt/egy zacskó ezüstforintot/egy zsák aranyat ajándékoz egy szegény bányásznak, mert megszánta őt/viszonzásképpen a bányásztól kapott ajándékért. / Az aranytyúk alakjában megjelenő bányaszellem a környékbeli emberek megsegítéséül a környező hegyekben rakja le az aranytojásait.

PA: Nagybánya (Versényi György, 1890. 342.); Felsőbánya, Rónaszék – 2, Rónaszék/Felsőróna (Magyar Zoltán, 2010. 134., 138., 140–142. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Petrozsény (Mailand Oszkár, 1890. 94.; Hála József–Landgraf Ildikó, 2010. 90.); Felsővidra (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Petrozsény vidéke (MZA 147800. – Hajdú Sándor verses mondafeldolgozása, 20. század közepe).

D 533.1. A nem eléggé becsült ajándék. Egy pásztor a juhait legeltetve a földön egy gereblyét talál, amit magával visz. Amikor legközelebb arra jár, találkozik a bányarémmel, aki számon kéri rajta, hogy hová vitte el a gereblyéjét. A pásztor hazudni kezd neki, mire a bányarém közli vele, hogy büntetésül el kell vinnie hozzá a fiát egy évet szolgálni. A pásztor kénytelen-kelletlen elviszi hozzá a gyermekét, akinek mindössze a bányarém kertjét kell locsolgatnia. Amikor letelik a szolgálati ideje, a bányarém egy zsák aranyat ad neki fizetségképpen, de meghagyja, hogy a zsákot hazáig ki ne bontsa. A fiú a tilalmat nem tudván megállni, kibontja a zsákot, és látja, hogy az toborral van tele A bányarémet szidva kiönti a zsákból a sok haszontalan tobort. Hazaérkezve észreveszi, hogy egy darab tobor még a zsákban maradt. Amikor az utolsót is dobná el, veszi észre, hogy az időközben fényes aranyná változott. Hiába fut vissza a többiért, az aranynak már csak hűlt helyét találja.

PA: Nagybánya (Versényi Gyula, 1890. 342.).
→MZ VIII. H 38.

D 533.2. Az el nem fogadott ajándék. A bányapásztor megjelenik egy szegény bányásznak, és közli vele, hogy megmutat neki egy gazdag nemesérc-lelőhelyet. A bányász annyira megijed, hogy nem mer vele tartani, aminek következtében továbbra is szegény marad.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 201.); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

F 534. A kártyázó bányaszellem (A nyerni hagyott bányász). A bányamanó egy a tárnában dolgozó sóvágónak azt indítványozza, hogy üljenek le kártyázni. Amikor a férfi szabadkozik, hogy nincsen nála pénz, a bányamanó biztatja, hogy keresgéljen csak a zsebében. És valóban, a bányász talál is egy krajcárt a mellényzsebében. Kártyázni kezdenek, és a bányász mindig csak nyer a bányamanó ellenében, aki szándékosan hagyja őt nyerni, hogy ezáltal segítse meg őt. A bányász sok pénzzel megy haza, azonban hogy miként jutott hozzá a tárnában, még a saját fiának sem árulhatja el.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 139–140. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 535. A mécsesbe töltött olaj. A bányaszellem azzal segíti a bányászokat, hogy megtölti olajjal a mécsesüket, amikor abban már csak kevéske van, és ezáltal azok tovább

dolgozhatnak/nem tévednek el. Az olaj attól kezdve csodás módon soha nem fogy ki a bányászok mécseséből, mindaddig, amíg a titkot el nem árulják valakinek.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).
DE: Abrudbánya (Sándor Kálmán, 1874. 339.).

D 536. A bányásznak vitt étel. Egy szegény bányász már fél napja dolgozik a tárnában étlen, amikor egyszer csak ott terem mellette egy gubás, kucsmás, bocskoros, kicsi ember (a bányamanó), és átnyújt neki egy cserépedényt, tele finom, gőzölgő étellel, mondván, a bányász felesége küldte. A bányász jóllakik, és folytatja a munkát, és csak este, hazaérkezve ért meg mindent, ugyanis a felesége közli vele, hogy ő nem küldött neki semmit, ételt sem.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 138–139. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 537. Az ételt kérő bányaszellem. A bányaszellem megjelenik a tárnában egy bányász előtt, és kéri, hogy fusson haza, és hozzon neki egy fazékban tokányt tejjel/puliszkát tejjel/a közeli városból egy kiflit/minden nap egy darab kiflit/minden nap egy jó tál ételt/egy darab kenyeret, cserébe a készséges/jószívű bányászt sok pénzzel/eredményes munkával ajándékozza meg. / Ha a bányaszellem munkavégzésének hangját lehet hallani a tárna mélyéről, ott kell hagyni számára egy darab friss kenyeret, és akkor a bányászok gazdag tellérre lelnek.

PA: Felsőbánya – 3 (Szmik Antal, 1906. 200–203.); Kapnikbánya, Felsőbánya, Rónaszék/Felsőróna (Magyar Zoltán, 2010. 136–137., 141–142. – Csordás Ilona gy., 1982); Felsőbánya (Uo. 142. – Szilágyi Erzsébet gy., 1999).

D 537.1. A tejet kérő bányaszellem. A bányaszellem megjelenik a tárnában egy bányász előtt, közli vele, hogy nagyon éhes, és kéri, hogy fusson haza, és hozzon neki egy fazékban tokányt tejjel/tejes puliszkát, de siessen, mert csak délig lesz ott. A bányász a kérést teljesítendő hazaszalad, azonban a feleségét nem leli otthon, a teheneket pedig akkorra már kihajtották a legelőre. A bányásznak a csak nagy sokára hazaérkező felesége ad vinni való ételt és tejet/a bányász végül az egyik szomszédban kap a puliszka mellé tejet, azonban mire visszaérkeznek a bányába, a toronyóra elüti a delet, és a bányapásztort már nem találja ott. A másnap újra jelentkező bányaszellem azt mondja neki, hogy nem haragszik rá azért, mert elkésett, csak próbára akarta tenni, és hálából egy gazdag aranytellérhez vezeti őt.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 200–201.); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136–137. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 537.2. A bányaszellemnek hagyott étel. Ha a bányaszellem munkavégzésének („zoborolásának") hangját lehet hallani, ott kell hagyni számára egy darab friss kenyeret, és akkor a bányászok is gazdag érctellérre lelnek.

PA: Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 538. A bányaszellemnek adott fehér zsebkendő. A bányarém egy fehér zsebkendőt kér az általa megkedvelt bányásztól, és amikor megkapja, a zsebkendővel ama hely felé int, ahol a bányában gazdag aranytellér található.

DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.).
→MZH D504.7.

D 539. A bányaszellemnek adott félkrajcár. A bányaszellem segít a munkában egy szegény bányásznak, és annyi sót vág ki neki/annyi aranyércet halmoz fel, hogy azért cserébe a bányász rengeteg pénzt kap. Amikor a fizetség elosztására kerül sor, végül megmarad egy páratlan krajcár, amit a bányász a fogával akar kettéharapni/amit a bányaszellemnek juttat, mire az látva a bányász jóhiszeműségét/nagylelkűségét, a pénz rá eső részét is neki adja.

PA: Aknaszlatina (Versényi György, 1890. 341–342.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.); Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 202–203.); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 140–141. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 342.).

D 540. A veszélyre figyelmeztető bányaszellem. A bányaszellem (bányapásztor/bányaanya) figyelmezteti a bányászokat (sóhajtással/csengettyűszóval/kopogtatással) a hamarosan bekövetkező bányaszerencsétlenségre. E figyelmeztetésnek köszönhetően a bányászok még időben felérnek a felszínre, és életben maradnak.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 199.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).
ÉE: Désakna (Versényi György, 1901. 341.; Magyar Zoltán, 2014. 187.).
SZ: Parajd (Madar Ilona, 1988. 227.).

D 541–560. Az embereket büntető/rosszindulatú bányaszellem.

D 541. A hallgatás tabuja (A kifecsegett titok). A bányaszellem segíti a munkában a jólelkű/szegény bányászokat/pénzt ad nekik/gazdag érctellérre vezeti őket, azonban figyelmezteti a megsegítetteket, hogy arról egy szót sem szólhatnak senkinek. Amikor egy bányász meggondolatlanul/részegségében/a felesége unszolására kifecsegi hirtelen meggazdagodása titkát, a bányaszellem példásan megbünteti/megöli őt. / A bányaszellemmel történő találkozásról/a bányaszellem segítségéről senkinek sem szabad beszélni.

PA: Felsőbánya – 3 (Szmik Antal, 1906. 199–201.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya – 2, Kapnikbánya, Rónaszék (Uo. 134., 136–137., 139–140. – Csordás Ilona gy., 1982); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).
DE: Abrudbánya (Sándor Kálmán, 1874. 339.); Bucsum (Versényi György, 1890. 344.); Verespatak (Magyar Zoltán, 2008. 328–329. – Vöő Gabriella gy., 1972).
→MZH D534–535. →MZH D556.

D 541.1. A kíváncsi bányászfeleség. Egy szegény bányásznak sokat segít a bányaszellem, aminek következtében az illető sok pénzt keres, azonban meggazdagodása okáról nem szabad senkinek sem szólnia. A hirtelen jött vagyon feltűnik a bányász

házsártos feleségének, és addig nem hagy nyugtot neki, amíg az el nem árulja, hogy a bányatörpe segíti a munkában/vezette el egy dús aranyérchez. A tilalmat megszegő bányászt a bányaszellem mindjárt másnap halállal sújtja.

PA: Kapnikbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 344.).

D 542. A tiltott fütyülés. A bányában nem tanácsos fütyülni, mert a bányaszellem ki nem állhatja a füttyszót. Azt, aki megszegi e tabut, a bányarém megbünteti.

PA: Rézbánya (Versényi György, 1890. 340.); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Verespatak (Oroszhegyi Józsa, 1859. 762.); Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.); Verespatak (Versényi György, 1890. 340.); Petrozsény (Mailand Oszkár, 1890. 94.); Alsó-Fehér vármegye/Marosújvár (Lázár István, 1896. 104.; Magyar Zoltán, 2008. 328.).

D 543. A tiltott káromkodás. A bányában szigorúan tilos káromkodni, mert az a bányarémet zavarja, és a tilalom megsértését megtorolja az illetőn.

DE: Alsó-Fehér vármegye/Marosújvár (Lázár István, 1896. 104.; Magyar Zoltán, 2008. 328.).

D 545. Az ünneprontó bányászok. A bányászok a tárnában egy dús aranytellérre bukkanva nem törődnek az ünnep kezdetét jelző harangszóval, hanem tovább dolgoznak. A bánya szelleme emiatt haragra gerjed, és elhatározza, hogy megbünteti a bányászokat: elkezdi bontani a tárna bejáratát tartó gránitköveket. Az öreg bányaőr észlelve a veszélyt, lekiált a tárnába, hogy süllyed a bánya, ám a bányászok ügyet sem vetnek rá, és amikor újra figyelmezteti őket a veszélyre, még ki is nevetik. Nem sok idő múlva a bányaszellem által meglazított kövek nagy robajjal összedőlnek, maguk alá temetve mindenkit, aki a föld alatt van. A bányában meghalt háromszáz bányász véréből fakad és folyik azóta a telkibányai-Veres-patak.

DE: Verespatak* (EA 10041/115–117. – Tilesch Nándor gy., 1912).
→MZ VI. C100. →MZ IX. J27.

D 546. A bányaszellem magánterülete. A bányászokat a bányatörpe figyelmezteti, hogy egy bizonyos ponton túl már ne menjenek, mert az az ő területe. A bányászok nem hallgatva rá, kíváncsiságból továbbmennek, hátha a bányaszellem által tiltott helyen még több aranyra lelhetnek. A bányatörpe megtorlásul rájuk omlasztja a bányát.

PA: Nagybánya–Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 547. A bányaszerencsétlenséget okozó bányarém. A bányaszellem az engedetlen/őt megsértő/az ünnepet nem tisztelő bányászokra omlasztja a tárnát.

PA: Rónaszék (Versényi György, 1890. 341.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.); Nagybánya (Kandra Kabos, 1897. 177.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960).
DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.); Verespatak (EA 10041/115–117. – Tilesch Nándor gy., 1912).

D 547.1. A Veres-patak eredete. A bányarém által beomlasztott tárnában elpusztult bányászok kiomló véréből ered meg a nagybányai Veresvíz/a telkibányai Veres-patak.

PA: Nagybánya (Kandra Kabos, 1897. 177.).
DE: Verespatak (EA10041/115–117. – Tilesch Nándor gy., 1912).

D 548. A bányaszellem által megölt bányász.

D 548.1. A megölt tabusértők. A bányaszellem megöli (őrületbe kergeti/a mélységbe dobja/sziklát omlaszt rá/megfojtja) a vele történő találkozást kifecsegő/a bányában részegen fütyülő bányászt.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 201–202.); Kapnikbánya, Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136., 136–137. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Verespatak (Oroszhegyi Józsa, 1859. 762.); Petrozsény (Mailand Oszkár, 1890. 94.; Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 90.); Bucsum (Versényi György, 1890. 344.), Verespatak (Magyar Zoltán, 2008. 328–329. – Vöő Gabriella gy., 1972).

D 548.2. A megölt igazságtalan bányatiszt. A bányaszellem megöli (sziklát omlaszt rá/kitekeri a nyakát/mélybe taszítja/a fejét összetöri) a munkások bérét visszatartó/a bányászokkal igazságtalanul bánó, őket hajszoló bányatisztet.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 202–203.).
DE: Abrudbánya, Verespatak, Brád (Sándor Kálmán, 1874. 339.).

D 548.3. A bányarém bosszúja. A bányarémek/bányakutyák megölik (mélységbe dobják/felfalják) az általuk uralt tárnába leereszkedő bányászt/a kincset rejtő barlangba kötélen leereszkedő turistát.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 205.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 142. – Görbe István gy., 1958–1960); Rónaszék (Uo. 137. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 549. Az ördögökkel elvitetett bányatiszt. A bányaszellem az ördögökkel viteti el a munkásokkal rosszul bánó bányatisztet. Egy nap idegen bányász (a bányamanó) érkezik a bányába, és érdeklődik, hogy hol találja az üzemvezetőt. Miután megmondják neki, konflis gördül be a bányaépület elé, rajta cilinderes, lólábú idegenekkel, és a hintóba téve magukkal hurcolják a bányatisztet.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 142–143. – Csordás Ilona gy., 1982).
→MZH D204.3.1.

D 552. Kővé változtató bányatörpe. A bányászok előtt rendszeresen megjelenik egy törpe, a kezében tartott aranysípot a munkásoknak kínálva. Amelyik bányász utánanyúl és megfogja a sípot, nyomban kővé változik. Azért lehet látni a bányában annyi emberi alakot formázó sziklát.

PA: Nagybánya-Veresvíz (EA 27142/75. – Görbe István gy., 1958–1960); Nagybánya-Veresvíz (Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 73.; Magyar Zoltán, 2010. 137. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 553. A megbántott bányaszellem (A kimerülő aranybánya). A Bihar-hegységben valaha azért volt sok arany, mert ott tanyázott a bányaszellem aranytyúk képében. Egy-

szer a Gaina-tetőre is felment, hogy oda rakja le a tojásait, de az emberek el akarták fogni a gyönyörű szárnyast, mire az az üldözői elől Verespatak környékére repült. Így apadt el a Bihar-hegységből az aranyérc. / A bányaszellemet nem szabad megbántani, elküldeni is csak kedvesen és tapintatosan lehet, különben kár éri az embereket.

DE: Felsővidra* (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Torockó (Magyar Zoltán, 2008. 327.).

D 555. Az eltűnő arany. Egy bányász serpenyőben aranyat visz beváltani, és útközben meggondolatlanul fütyülni kezd. Egy helyen megbotlik, és mire feltápászkodik, már nyomát sem találja az aranynak a serpenyőjében.

DE: Verespatak (Versényi György, 1890. 340.).

D 556. A kiapadó mécses. Két bányász mécseséből már éppen kifogyni készül az olaj, amikor megjelenik előttük a bányamanó, és megtölti a két férfi mécsesét. Rájuk parancsol, hogy senkinek el ne árulják, hogy segített nekik. Azt követően az olaj éveken keresztül úgy ég a bányász mécsesében, hogy közben egy cseppet sem töltenek bele. Egyszer azonban – évek múltán – a kocsmában mulatva kifecsegik találkozásukat a bányamanóval, mire másnap, amikor újra készülnek leszállni a tárnába, szomorúan látják, hogy a mécsesük teljesen üres. Akkortól kezdve megint minden nap kell olajat vásárolniuk.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).

D 558. A bányászokat akadályozó bányarém. A bányarém akadályozza a munkájukban a bányászokat: eloltja a lámpájukat/kettétöri a munkaeszközeiket/vízzel árasztja el a tárnát. / A bányatörpe ijeszti/becsapja az embereket.

PA: Rónaszék (Ipolyi Arnold, 1854. 108.; Versényi György, 1890. 341.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398. – Majláth János nyomán, 19. század első fele); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 152. – Balla Katalin gy.); Felsőbánya (Uo. 142. – Szilágyi Erzsébet gy., 1999); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.).

D 561–570. Bányaszellemmel kapcsolatos egyéb hagyományok

D 561. A bányatörpék bányája. A település határában valaha a bányatörpék bányája volt: rendes síneken, vagonokat tolva bányászták ott maguknak az aranyat.

PA: Nagybánya–Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960); Aranyosmeggyes (Magyar Zoltán, 2018b. 271.).

D 563. A gnómok mulatsága. A bányában olykor a bányatörpék mulatságot rendeznek önmaguk szórakoztatására.

DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 2.).

D 564. A dohányzó bányaszellem. A „veres lélek”-nek mondott bányaszellem dohányt kér a bányászoktól, azt a bagót, amit már a bányász kiköpött. Ha nem adnak neki, megharagszik.

DE: Verespatak (Bodor Aladár, 1906. 58.).

D 565. A bányaszellem jóslatai. A bányaszellem megjósolja a bányászoknak a rájuk váró jó vagy rossz jövőt, mely jóslatok mind valóra válnak.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).

D 565.1. A halálesetet előre jelző bányaszellem. A bányaszellem előre jelzi a tárnában hamarosan bekövetkező halálesetet: a régi bánya fenekén egyszer csak gyereksírás/három csengettyűszó/három kopogtatás hallatszik, és nemsokára érkezik a hír, hogy egy bányász a szakadékba esett, és odaveszett.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 137. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Abrudbánya* (Sándor Kálmán, 1874. 339.); Marosújvár (Lázár István, 1896. 105.; Magyar Zoltán, 2008. 327–328.).

D 566. A bányatörpéknél rekedt bányász. A bányászok az egyik járatban kicsi embereket pillantanak meg, és a nyomukba erednek, de egyiküket sem tudják elfogni. Egyszer csak megnyílik az egyik sziklafal, majd nyomban vissza is zárul, miáltal az egyik bányász a bányatörpék birodalmában marad. A törpék gyökerekkel táplálják a bányászt, és megmutatják neki, hogy milyen kincseket rejt a föld mélye. Csak száz év múlva engedik szabadon, mikorra a bányász ruhája már teljesen elkopott és a szakálla egy méteresnél is hosszabbra nőtt.

PA: Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 568. A bányatörpék sírjai. A bányaváros határában emelkedő egyik hegy mélyében régen törpék bányászkodtak. Ott is temették el őket. A bányászok sok-sok idővel később a hegy mélyén rátalálnak a kicsi, kereszttel díszített koporsókra: benne pedig a törpék, a kalapácsuk, a sapkájuk és a kicsi juhaik. Azóta nevezik azt a hegyet Kereszt-hegynek.

PA: Nagybánya-Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 569. „Vigyen el a birgej!" A bányaszellemmel kapcsolatos szólások és gyerekijesztők.

PA: Aknaszlatina (Magyar Zoltán, 2018. 289.).
DE: Torockó (MZA 120993. – Magyar Zoltán gy., 2003).

D 570. A bányaszellemmel kapcsolatos helynevek. A (környékbeli) bányaszellemről kapja nevét a nagybányai Kereszt-hegy/a felsőbányai Fekete-hegy/az Erdélyi-érchegységben a Gaina-tető/a torockói bányák közül pedig a Kis- és Nagy-Bagoly.

PA: Nagybánya-Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 142. – Szilágyi Erzsébet gy., 1999).
DE: Felsővidra* (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Torockó (Magyar Zoltán, 2008. 327.).

Irodalom

Balogh Béla (szerk.)
2003 *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest, Balassi Kiadó.

Berindei, Cosmina-Maria
2014 An Anthropological Approach of Popular Culture and Ideology of the Miners in the Apusani Mountains. In: Gregorio-Godeo, Eduardo de – Ramón-Torrijos, Maria (szerk.): *Multidisciplinary Views on Popular Culture. Proceedings of the 5th International SELICUP Conference*. 452–462. Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha.

Bihari Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6./

Bîrlea, Ovidiu
1976 *Mică enciclopedie a poveştilor româneşti*. Bucureşti, Editura ştiinţifică şi enciclopedică.

Blechsmidt, Manfred
1974 *Die silberne Rose. Europäische Bergmannsagen*. Leipzig, Greifenverlag Rudolfstadt.

Bodor Aladár
1906 *Útilevelek Erdélyországból*. Losonc, Kármán Nyomda.

Bogdan, Ioan
1977 Originea mitologică a tradiţionalului ‘Targ de fete’ de pe Muntele Găina. In: Felea, R. (szerk.): *Ţara Moţilor. Studii, articole şi communicări*. 173–189. Alba Iula, Abrud.

Bosnyák Sándor
1962 Baranyai bányászok meséi és elbeszélései. *Néprajzi Közlemények*, VII, 100–150.
1975 A pécskörnyéki bányászok meséi és elbeszélései. *Honismeret*, III, 5–6, 85–87.

Botiş-Ciobanu, Maria
1928 *Ţara Moţilor.Legende şi povestiri din Munţii Apuseni*. Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane.

Diószegi Vilmos – Kovács Ágnes
1982 Törpe. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 339–340. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fisch, Norbert
2010 *Legende şi povestiri din Munţii Apuseni*. Cluj-Napoca, Editura Tradiţii Clujene.

Frâncu, Teofil – Candrea, George
1888 *Românii din Munţii Apuseni: moţii.* Bucureşti, Tipografia Moderna Gregorie Luis.

Gergely Ernő
1989 *Babonák és mondák a bányászélet múltjából*. Miskolc, Péch Miniatűrkönyvgyűjtők Klubja.
Görbe István
1969 Gligor Pintea a veresvízi néphagyományban. *Korunk*, 44, 1623–1627.
1984 Veresvízi népmondák. In: *Bölcsőringató. Az Igaz Szó Évkönyve.* 147–148. Marosvásárhely.
Greverus, Ina-Maria
1962 Zur Problematik der Bergmannssage. Eine Erwiederung. *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 9, 77–106.
Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm
2009 *Német mondák*. (Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László.) Pozsony, Kalligram.
Hála József
2014 Versényi György, a magyarországi bányászfolklór kutatója. In: Uő: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből.* 314–323. Budapest, L' Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézete.
Hála József – Landgraf Ildikó
2001a *Magyarországi bányászmondák*. Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.
2001b A háromszáz özvegyasszony tánca. Egy bányászmondánk néhány történeti, irodalomtörténeti és folklorisztikai vonatkozása. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. 485–509. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
Heilfurth, Gerhard
1967 *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas*. (Unter Mitarbeit von Ina-Maria Greverus.). Marburg, N. W. Elwert Verlag.
1981 *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht*. Zürich – Freiburg im Breisgau, Atlantis Verlag.
Herrmann Antal
1893 A hegyek kultusza Erdély népeinél. I. A hegy a szászok néphitében. II. A hegy a czigányok néphitében. III. A hegy a magyarok néphitében. IV. A hegy a rumének néphitében. V. A hegy az örmények néphitében. *Erdély*, II, 24–30., 100–109., 137–141., 180–183., 238–242., 346–355., 368–389., 389–394.,
Ioniţa, Maria
1982 *Cartea Vilvelor. Legende din Apuseni*. Cluj-Napoca, Editura Dacia.
Ipolyi Arnold
1854 *Magyar Mythologia*. Pest, Heckenast Gusztáv.
Jakó Zsigmond
1976 A torockói legenda születése és kritikája. In: Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* 62–79. Bukarest, Kriterion Kiadó.
1989 A torockói legenda születése. *Történelmi Szemle*, 78, 1–2, 122–133.

Jankó János
1893 *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe.* Néprajzi tanulmány. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság.
L. Juhász Ilona
2002 A permonyík. (A bányaszellem és bányamanó egy gömöri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában.). *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 4, 127–142.
Jung Károly
1998 Bányadémon és Bergmandl. (Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez). *Néprajzi Látóhatár*, VII, 3–4, 80–83.
Kandra Kabos
1897 *Magyar mythologia*. Eger, Beznák.
Keszeg Vilmos
2006 *Egy Hir adás a'Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
Kósa László – Filep Antal
1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kovách Sándor
2000 *Verejtékből fakadó sóvirágok. Az aknaszlatinai sóbányák és a magyar iskola történelmi múltjának rövid áttekintése*. Gödöllő, Bussiness Club Sevice Kft.
Körner Tamás
1967 A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez. *Ethnographia*, LXXVIII, 280–285.
Landgraf Ildikó (szerk.)
1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok…" Magyar történeti mondák.* (Szerkesztette és a bevezetést írta Landgraf Ildikó.) Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
Lázár István
1896 *Alsófehér vármegye magyar népe. Etnografiai tanulmány*. Nagy-Enyed, Cirner és Lingner Nyomda.
Luffer, Jan
2014 *Katalog českých démologických pověstí*. Praha, Academia.
Mackensen, Lutz
2000 Berggeister. In: Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (szerk.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1.* 1071–1083. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
Madar Ilona
1988 Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez. *Ethnographia*, 99, 213–236.
Magyar Zoltán
2001 *Torna megyei népmondák.* Budapest, Osiris Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára I./
2005 *Ésik István meséi. Mesék, mondák és tréfás elbeszélések Martonyiból*. Perkupa, Galyasági Településszövetség.

2008 *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya*. Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára VIII./
2010 *Tatárok, betyárok, bányarémek. Folklórhagyományok Nagybánya vidékén*. Nagybánya, Teleki Társaság.
2011a *Erdélyi népmondák* I–II. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
2011b *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum Kiadó.
2011c *A magyar népi kultúra régiói* 2. *Felföld, Erdély, Moldva*. Budapest, M-érték Kiadó.
2011d A Homoródalmási-barlang mondaköre. In: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXVIII. 117–148. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
2014 *Erdőháti népmondák*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
2018a *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* I–XI. Budapest, Kairosz Kiadó.
2018b *Népköltészeti gyűjtés* 2. *Népmondák*. Budapest, Kairosz Kiadó. /Documentatio Folkloristica II./

Magyar Zoltán – Varga Norbert
2006 *Három szem klokocska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei*. Budapest, Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet.

Mailand Oszkár
1890 Az oláh népköltészet fő jellemvonásai (Különös tekintettel az 1888. év nyarán a Kisfaludy Társaság segélyével eszközölt gyűjtésekre). *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, XXXIV, 85–113.

Mailáth, Johann Grafen von
1825 *Magyarische Sagen und Maehrchen*. Brünn, J. Trassler.

Majláth János
1824 A' sóbányák. *Aurora*, III, 49–68.

Mureşan, Mihaela
2014 Aur şi vâlve în legende şi povestiri din Munţii Apuseni. *Anual Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 5, 80–93.

Müller, Friedrich
1885 *Siebenbürgische Sagen.* Wien–Hermannstadt, Graeser – Krafft.

Nagy Albert
1885 Kirándulásom egy aranybányához. *Kolozsvári Közlöny*, 122, 1–2.

Nagy Dezső
1957 A dobsinai „bulénerek" mondáiból. *Néprajzi Közlemények*, II, 3–4, 316–322.
1963 Az izsófalvi „ördöngös bányászás" (Adatok a folklorizáció kérdéséhez). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, III, 137–149. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
1987 *Magyar munkásfolklór*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Nagy Ilona
1977 Bányaszellem. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 214–215. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Oroszhegyi Józsa
1859 Abrudbánya vidéke. *Napkelet*, 761–763.
Paládi-Kovács Attila
1988 *Életmód, foglalkozás, nemzetiség*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza XIV./
Pócs Éva
1990 Néphit. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. 527–692. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Pócs Éva (szerk.)
2012 *Hiedelemszövegek*. Budapest, Balassi Kiadó.
Polívka, Jiři
1923–1931 *Súpis slovenských rozprávok* I–V. Turčianský Sv. Martin, Matica Slovenska.
Sándor Kálmán
1874 Az erdélyi román népmondák. *Vasárnapi Ujság*, XI, 338–339., 355–356.
Selmeczi Kovács Attila
2017 *Régi népélet*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
Sinninghe, Jacques R. W.
1943 *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten.* Helsinki, Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 132./
1977 *Katalog der Sagen im niederländischen Sprachraum* I. *Erddämonen*. Breda, Stichtung tot Codificatie van de Nederlandse Volksverhelen.
Sirovatka, Oldřich
1963 Bemerkungen zum Katalog der Tschechischen Bergmannsagen. In: Peeters, Karel C. (szerk.): *Tagung der "International Society for Folk-Narrative Research" in Antwerp (6.–8. Sept. 1962.). Berichte und Referate*. 75–77. Antwerp, Centrum voor Studie en Documentatie.
Şoit, Ana
1974 *Legende populare minereşti*. Bucureşti, Editura Minerva.
Sydow, Carl Wilhelm von
1948 *Selected Papers on Folklore. Published on the Occasion of his 70th Birthday.* Copenhagen, Rosenkilde and Bagger.
Szendrey Zsigmond
1938 A nép élő hitvilága. *Ethnographia*, XLIX, 257–273.
Szmik Antal
1906 *Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monografiájához*. Budapest, Kellner Nyomda.
Taloş, Ioan
2001 *Gândirea magico-religioasă la români*. Dictionar. Bucureşt, Editura Enciclopedică.
Tompa Mihály
1846 *Népregék, népmondák*. Pest, Beimel Nyomda.

Tóth G. Péter (szerk.)
2005 *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest, Balassi Kiadó.
Turóczi-Trostler György (szerk.)
1956 *Magyar Simplicissimus.* (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Turóczi-Trostler György.) Budapest, Művelt Nép.
Ujváry Zoltán
2002 *Kis folklórtörténet* V. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék.
Versényi György
1890 A bányarémről. *Ethnographia*, I, 335–345.
1901 Erdélyi népmondák. *Ethnographia*, XII, 125–127., 219–221., 266–272., 315–320.
2011 *Bányák, bányászok, hagyományok. Válogatott tanulmányok és költemények*. (Összeállította, a bevezetést és a kísérőtanulmányt írta Hála József. Az előszót írta Paládi-Kovács Attila. Szerkesztette Hadobás Pál és Hála József.) Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány.
Vulcănescu, Romulus
1987 *Mitologie română*. Bucureşti, Editura Academiei RSR.

Rövidítések

ATU: Uther, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Helsinki, 2004. /Folklore Fellows Communications 284–286./
DE: Dél-Erdély
EA: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, Budapest
ÉE: Észak-Erdély
gy.: gyűjtése, gyűjtései
MNK: Dömötör Ákos: *Magyar népmesekatalógus* 2. *A magyar tündérmesék típusai*. Budapest, 1988.
Mot.: Thompson, Stith: *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legend*s I–VI. Copenhagen–Bloomington, 1955–1958.
MZ: Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* I–XI. Budapest, 2018.
MZA: Magyar Zoltán Archívum, Nagymaros
MZH: Magyar Zoltán: Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. (előkészületben)
PA: Partium

Zoltán Magyar

THE MINE SPIRIT IN TRANSYLVANIAN FOLKLORE

The study summarizes the Transylvanian narrative traditions of beliefs about a mythical creature widespread internationally but only seldom known in Hungarian folklore: the mine spirit. While legends about mine spirits/mine dwarves developed in the western and northern parts of the Carpathian Basin under significant German influence (given that the founders of the mining towns were mostly German miners), in Transylvania and the bordering areas to the north, a set of Hungarian traditions emerged that was distinct in many respects, even despite shared features and migratory legends. The study reviews the historical layers of the Transylvanian legends about mine spirits, their geographical distribution, the variants of the name of the mythical creature, as well as Hungarian-Romanian interethnic aspects and main thematic groups in folk poetry. The chapter on the mine spirit from the forthcoming *Catalogue of Hungarian Belief Legends in Transylvania*, which is the most complete typology and scientific systematization of the folk poetry corpus related to this mythological creature, is included as an appendix to the study.

Keywords: mining, mine spirit, Transylvania, belief, legend

Domokos Mariann

GRIMM-MESÉK 19. SZÁZADI MAGYAR PONYVÁKON. ISMERTETÉS EGY KÉSZÜLŐ FORRÁSKIADVÁNYRÓL[1]

A dolgozat egy különleges forráscsoportot középpontba állító kötet munkaváltozatát szeretné ismertetni. A tervezett *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1860–1900)* című szöveggyűjtemény a magyar nyelvű ponyvákon a 19. században megjelent Grimm-mesékből nyújt válogatást. E szövegközlés célja, hogy ráirányítsa a figyelmet a magyarul megjelent Grimm-mesék sajátos és többszörösen rétegzett szöveghagyományára, ezen túl pedig adatokat és szempontokat szeretne kínálni a mesei tartalmú ponyvanyomtatványok kutatásához, a Grimm-mesék magyar recepciójához valamint folklorizációjához. Ilyen jellegű forráskiadás ez idáig nem készült, noha az irodalom és a folklór határterületén lévő ponyvai meseanyag számos tanulsággal szolgálhat mindkét tudományterület számára. A hazai folklorisztikában több mint száz éve köztudott, hogy a Jacob és Wilhelm Grimm által összeállított, a világon talán legtöbb nyelvre lefordított mesegyűjtemény, a *Kinder- und Hausmärchen* (a továbbiakban: KHM, első kiadása: Grimm, 1812/1815) egyes szövegei hatással voltak a magyar szájhagyományozó szóbeliségre (Róna-Sklarek, 1912; Faragó, 1969), e hatás azonban részleteiben és folyamatában máig szinte tökéletesen ismeretlen. A folklorisztikai szakirodalomban búvópatakként él az feltételezés, miszerint a Grimm-mesék elterjesztésében a szóbeliség és az írásbeliség között elhelyezkedő, sajátos létmódú ponyvanyomtatványok fontos közvetítő szerepet játszottak. A jelenség tudományos vizsgálatának igénye számos alkalommal megfogalmazódott,[2] néhány kivételtől (pl. Solymossy, 1913; Dégh, 1988; Domokos, 2019a) eltekintve azonban konkrét adatokkal máig sem támasztották alá. Mikor és mely Grimm-mesék jelentek meg magyar nyelven ponyvákon? Tudható-e, hogy honnan, milyen kiadványokból származnak ezek a szövegek? Mely nyomdák voltak aktívak e szövegek előállításában? A ponyvaszerzők milyen jellegű átalakításokat eszközöltek forrásaikon? Egyáltalán mérhető-e az, hogy mennyiben befolyásolta e kiadványtípus a szájhagyományozó meseismeretet? A Grimm-meseponyvák összegyűjtését és közzétételét ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása ösztönözte.[3] Az olcsó, tömegesen terjesztett füzetes ponyvanyomtatványok (népiratkák) összegyűjtése és vizsgálata iránti tudatos törekvé-

[1] A kézirat elkészültét az NKFIH a PD 124746 és az FK 132220 pályázatok keretében támogatta.

[2] Turóczi-Trostler József a Grimm-mesék ponyvai recepciójára, mint igen gazdag és kiaknázatlan forrásanyagra utalt (Turóczi-Trostler, 1936, 117.), évtizedekkel később Ortutay Gyula még mindig csak arról írt, hogy hasznos volna a Grimm mesék magyar paraszti adaptációjának az útját végigkövetni (Ortutay, 1963, 330.). A népmesék ponyvai úton való elterjedéséről lásd Dégh Linda részletes szövegelemzését (Dégh, 1946–1947).

[3] A ponyván megjelent meseszövegek feltárását 2015-ben a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj segítségével kezdhettem meg.

sek több mint két évszázados múltra tekintenek vissza.[4] Ipolyi Arnold több írásában is bizonyította a népmesék kapcsán a populáris olvasmányok szájhagyományozó szóbeliségre gyakorolt hatását (Ipolyi, 1855a, 1855b, 1858). Ebben a megvilágításban különösen érdekes, hogy ő maga több meseszöveget is közvetített ponyvára, melyeket Czéh Sándor magyaróvári nyomdász jelentetett meg az 1850-es években.[5] A magyar népköltészet első antológiasorozata a Kisfaludy Társaság égisze alatt megjelent Magyar Népköltési Gyűjtemény (a továbbiakban MNGy), elindításakor a népköltészet kiaknázható forrásaiként számolt a populáris írásbeliség jellegzetes megnyilvánulásaival is. A társaság 1863 nyarán közölt gyűjtési felhívásában a különböző, a mai folklór-felfogásunkba illeszkedő népköltési műfajok mellett a gyűjtők figyelmét a kéziratos énekeskönyvekben és a ponyvanyomtatványokban megjelenő hagyományanyagra is ráirányította. A szerkesztői koncepció az volt, hogy a magyar népköltészetet reprezentáló gyűjtemény összeállításakor a beküldött ponyvák szöveganyagát is felhasználják.[6] Ugyanígy járt el korábban Erdélyi János is a *Népdalok és mondák* szerkesztése során. Ezen elgondolás a modern folklorisztika számára ugyan idegennek tűnik, logikusan illeszkedik azonban a kor közköltészetének írásos szöveggondozási eljárásához.[7] Mindezzel csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a ponyvanyomtatványok a népköltészetről való gondolkodás kezdetei óta érvényes kutatási szempontként voltak jelen, melynek leírására az írásbeliség-szóbeliség kategóriái meglehetősen szűkösnek és bizonytalannak tűnnek. Az utóbbi évtizedekben örvendetes módon mind több kutató érdeklődését keltették fel a különböző karakterű populáris olvasmányok, melyeknek szöveganyagáról, keletkezéséről és felhasználásáról egyre többet tudunk.[8] Ugyanakkor még mindig nagyon kevés ismerettel rendelkezünk a ponyvák oralitáshoz fűződő viszonyáról vagy arról, hogy az alapvetően a középosztály kulturális termékeként ismert ponyvanyomtatványok hogyan váltak a társadalom nagy részét kitevő vidéki (többségében) agrárnépesség népszerű és még a 20. században is kedvelt fogyasztási cikkévé. Az eddigi adatok alapján úgy tűnik, hogy ez az akkulturációs folyamat a 19. század közepén kezdődött és a korszak művelődéspolitikájának köszönhetően a kötelező népoktatási törvény (1868. évi XXXVIII. tv.) bevezetésével egyre nagyobb szerepet kapott az alsóbb, homogénnek távolról sem

[4] A ponyvakutatás történetéről és a magyarországi ponyvakultúra társadalomtörténetéről lásd: Pogány, 1978; Mikos – Csörsz, 2019.

[5] A korszak több klasszikusnak tekintett mesegyűjtését is felhasználták populáris nyomdatermékek előállításhoz (Ipolyi meséin kívül többek között Mailáth János, Gaal György, Szemere Krisztina, Erdélyi János, Kriza János meséinek ponyvai/kalendáriumi átvételéről is tudunk. Minderről bővebben: Domokos, 2015, 45–72., 2019b, 418–421.

[6] „A ponyva-irodalom termékeit is óhajtja bírni a társaság, a legrégibb időktől a legujabbig. Ha belőlük könyvtárában egy lehető teljes gyüjteményt rendezhetne, érezhető hiányt pótolna, más részről pedig örömest *felhasználná belőle mindazt, mit népköltési gyűjteményben csak felhasználhatni*." A felhívást Gyulai Pál fogalmazta, ám az akkori titkár neve alatt jelent meg: Greguss, 1863; Gyulai, 1961, 617–620. (Kiemelés: D. M.).

[7] Az MNGy első sorozataként ismert *Népdalok és mondák* (Erdélyi 1846–1848) köteteinek Erdélyi János által érvényesített textualizációs eljárásairól és közköltészeti forrásairól lásd: Csörsz, 2014.

[8] Néhány fontosabb alapvetés: Schenda, 1970, 1976; Pogány, 1978; Küllős, 2004; Csörsz, 2009, 2016; Mikos, 2010.

tekinthető társadalmi rétegek kulturális életében. Ennek a hatásnak a felméréséhez kíván a készülő szöveggyűjtemény fogódzókat nyújtani.

A Grimm-mesék szöveghagyományának rétegei (kompiláció, edíció, adaptáció)

Egy hosszú, írásbeli szövegvariánsok sorozatából álló alakulástörténet eredményeként jelentek meg a Grimm-mesék magyar nyelvű ponyvaváltozatai. A fentiek fényében bármennyire is bornírtnak tűnik, mégis érdemes eltöprengeni azon a kérdésen, hogy a Grimm-mesék az írásbeliséghez vagy a szóbeliséghez tartoznak-e, illetve hogy a komplikált szövegfejlődés különböző állomásai hol helyezkednek el a népköltészet–közköltészet –irodalom hipotetikus rendszerében? Ehhez először is a szövegkeletkezés egyes rétegeit kell elkülöníteni egymástól. Első rétegnek az „eredeti", azaz a Grimm fivérek életében, általuk megjelentetett meseszövegeket (autorizált szövegváltozatokat) tekintem.[9] A Grimm testvérek munkásságukkal a német nemzeti kulturális örökségre kívánták ráirányítani kortársaik figyelmét, ennek szellemében mesegyűjteményük összeállításához különböző történeti és recens, írott és szóbeli forrásokat használtak fel. Már ennyiből is sejthető, hogy ha a KHM-nek csupán egyetlen kiadása létezne, a szövegek státuszának megítélése akkor sem volna egyszerű feladat. A nemzetközi Grimm-filológia azonban utánozhatatlan alapossággal azt a folyamatot is feltárta, ahogyan a fivérek, elsősorban Wilhelm a KHM egyes meséinek megfogalmazásán és a kötetek összeállításán évtizedeken keresztül, kiadásról kiadásra változtatott. A Grimm-mesék a polgári ízlés elvárásainak megfelelő folytonos szövegmódosításoknak és szerkesztői munkálatoknak köszönhetően a 19. században (egymással párhuzamosan) több szövegváltozatban voltak forgalomban.[10] A népi eredetűként feltüntetett, de szerzői szövegalakításon átesett, a szóbeliséggel és az írásbeliséggel sajátos, sokszorosan összetett viszonyban álló Grimm-mesék sem a népmese, sem a műmese kategóriákba nem illeszkednek. A népmese egy elképzelt, ideális, népies stílust imitáló írásban rögzített formájára a könyvmese (Buchmärchen) terminus használatos, melyet a szövegfolklorisztika éppen a Grimm-mesékre alakított ki.[11] A Grimm testvérek szövegalakító eljárása során egy többszörösen rétegzett szöveghagyományú új korpusz jött létre, amely az európai művelődésre óriási hatást gyakorolt, nem csak azzal, hogy meghatározta, mit tekintsen az

[9] A Grimm testvérek meséinek teljes és szöveghű magyar fordítása Márton László és Adamik Lajos gondozásában először 1989-ben jelent meg. Legutóbbi, harmadik kiadása: Grimm, 2009. Grimmék szövegalakító munkája során nemcsak bővült a korpusz, de számos mese ki is került a gyűjteményből. Az 1857-es utolsó szerzői változaton alapuló kanonikus kiadásokban nem szereplő Grimm-mesékből is olvashatunk válogatást magyarul Grimm, 2016.

[10] A KHM-nek a fivérek életében hét teljes és tíz „kis"-nek nevezett, válogatott kiadása volt. Az utolsó, 1857-es szerzői változat képezi a későbbi sztenderdizált kiadások alapját. A kötet keletkezéstörténetének legkiválóbb magyar nyelvű összefoglalását Nagy Ilona adta: Nagy I., 2015.

[11] Elizabeth Wanning Harries meglátása az, hogy a Grimm-mesék közelebb állnak a műmesékhez (Kunstmärchen) mint a könyvmesékhez (Buchmärchen), mert annak ellenére, hogy a legtöbbjükben a néphagyomány egyes elemei megtalálhatóak, valamennyi mesét alapvetően művelt mesélők (beleértve magukat a fivéreket is) formálták a ma ismert, sztenderd alakjukra (Harries, 2003, 7.).

értelmiség népmesének és hogy mi módon kell azt közzétenni, de azzal is, hogy a gyűjtemény egyes meseszövegei a számtalan újrakiadás révén önálló életre keltve vándoroltak és terjesztettek el, illetve egységesítettek típusokat és motívumokat. Amennyiben tehát a KHM különböző szövegváltozatai képezik a Grimm-mesék szöveghagyományának kiinduló szövegbázisát, a második réteg az egyes Grimm-mesék fordításaiból/átdolgozásaiból állhat össze. A Grimm-mesék magyar recepciója az 1840-es évektől kezdve a gyerekirodalom keretében zajlik.[12] A gyerekeknek készített fordításokra általánosságban jellemző, hogy sokkal szabadabb szövegkezelési gyakorlat eredményeként jönnek létre, mint az elit irodalmi kánonon belül elhelyezkedő művek. A 19. századi fordításokra különösen igaz, hogy az idegen nyelvű művek magyarosított átdolgozásokként jelennek meg a nemzeti olvasóközönség előtt (Shavit, 1986, 17.).[13] A nemzetközi gyerekirodalom-történti kutatások fordításelméleti reflexióiban az utóbbi időben egyre inkább előtérbe kerül a közvetítő, a fordító személye és szövegalakításban játszott szerepe. Mindezek mögött az a felismerés húzódik, miszerint a közvetítő egyének gyermek-, illetve irodalom-felfogása alapvető hatással van a mű adaptációjára, a fordító/átdolgozó a társadalmi elvárások keretei között egyedi módon formálja át az alapul vett szövegeket (Oittinen, 2000). Az első magyar Grimm-fordítóként ismert Nagy István például a magyar népköltészet tipikus elemeit és fordulatait illesztette Grimm-magyarításaiba (Domokos, 2020a). Kérdés, hogy mennyiben tekinthető eredeti alkotásnak egy magyar népköltészethez igazított, külföldi könyvmese adaptációja?[14] Úgy is feltehetjük a kérdést, hogy kinek a tulajdona egy szöveghűségre nem törekvő Grimm-fordítás? Mennyiben irodalom, ha könyvmese átdolgozásáról van szó? És mennyiben népköltészet, ha a Grimm-mese a magyar népmesék imitációjaként jelenik meg? Van-e különbség ennek megítélésében, ha a kiadvány autorizált és ha az a szerző, illetve a fordító nevének megjelölése jelenik meg? A korban magyarra átültetett, népszerű Grimm-meseszövegek egy jó része anonim, de legalábbis többségükben irreleváns az adaptáló neve, a mesék a potenciális befogadóközönség elvárásai szerint alakulnak, a létrehozott szövegek sem a népköltészet, sem az irodalom klasszikus kategóriáiba nem illeszkednek, társadalmi funkciójukat, stílusukat és létmódjukat tekintve a kettő között helyezkednek el, a népszerűbb történetek szó szerint vándorolnak kiadványról kiadványra, és sok mese esetében azok máig hatóan szűrődtek be a szóbeli meseismeretbe. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a gyerekeknek szóló, különböző típusú kiadványokban megjelenő 19. századi népmese-fordítások, magyarítások és átdolgozások tulajdonképpen közköl-

[12] Ez azonban nem volt mindig magától értetődő, ahogyan az sem, hogy a KHM gyerekeknek készült. (Vö. a Grimm testvérek Hófehérke-történetének 1820-as évekbeli magyar adaptációját Mailáth János egy művében. A kérdésről bővebben: Domokos, 2019c, 263–273.)

[13] Tóth Rezső, az ifjúsági irodalom-elméletének évtizedekig meghatározó szakembere a századforduló táján fogalmazta meg azt, hogy a gyerekirodalom fordításakor nem elvárás a szigorú és pontos tolmácsolás, hanem helyesebb a szabadabb átdolgozás alkalmazása. A szerző meglátása az, hogy „A Grimm-mesék, az Andersenek így átdolgozva, magyar nevekkel, magyaros nyelvvel s fordulatokkal, jó író kezében azt a hatást kelthetik, hogy eredeti magyar művek" (Tóth 1905, 19–20.).

[14] A korabeli sajtó egy képviselője név nélkül közölt ismertetésében Nagy István fordításában olyan fokú szövegalakításokat azonosított, melyek alapján azt expressis verbis *eredeti mű*nek minősítette (*Pesti Napló,* 1860. dec. 5. XI, 3247.).

tészeti jellegűek. Ez a többnyire prózai „közköltészet" azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a ponyvaszövegek, melyek a Grimm-szöveghagyomány harmadik rétegét képviselik, gyakran éppen ezeket a korábban kiadott olvasmányokat követik[15] (lásd a mutatványban közölt verses ponyvát, amelynek forrása Nagy István *Gyermek s házi regék* című kötetében közölt Grimm-szöveget költi sorról sorra át). Ezek a ponyvai adaptációk, nem csak az eredeti Grimm-meséket, de azok fordításait is „közprédának" tekintették és még a szerző(k)höz kötött alkotásokat is szabadon alakították. A Grimm-mesék közköltészeti jellegű használata további vizsgálatokat igényelne, az azonban az eddigi ismereteink alapján is feltételezhető, hogy e használati módjuk a 19. század második felében általános lehetett.

Grimm-mesék magyar ponyvákon (1860–1900). A szöveggyűjtemény felépítése

A tervezett kötet három fő szerkezeti egysége a Grimm-ponyvákat történeti kontextusban vizsgáló *bevezető tanulmány*, a ponyvameséket közlő *szöveggyűjtemény* és az egyes ponyvaszövegekhez fűzött tartalmi *jegyzetek*. A bevezető történeti szövegfolklorisztikai szemszögből gondolja végig a mesék írásbeli vándorlástörténetét, ezen belül a ponyvamesék helyét és kutatástörténetét. Külön fejezet tárgyalja a Grimm-mesék magyar recepciójának 19. századi történetét és a Grimm-mesék folklorizációjának kérdéseit. A KHM-ből átvett egyes meseszövegek a 19. század derekától kezdve különböző csatornákon (a ponyvákon kívül legfőként gyerekmese-könyveken és iskolai olvasókönyveken) keresztül a társadalom széles rétegeihez eljutottak, elterjedtségük és változatképződésük pedig bizonyítja, hogy a legnépszerűbb meseszövegek bele is olvadtak a magyar mesekincsbe (Domokos, 2019a).[16] A forráskiadás ez utóbbi folyamat felvázolásához nyújt kiindulópontot azzal, hogy a forrásszövegek felkínálásával összevethetővé teszi a ponyvameséket a szóbeliségből rögzített folklórszövegekkel (néhány kivételes esetben pedig még a ponyva közvetlen forrásával is). Solymossy Sándor egy közleménye alapján tudjuk, hogy a Grimm-mesék ponyvakiadásai az 1910-es években széles körben elterjedtek voltak a lakosság körében (Solymossy, 1913, 8.). A 20. szá-

[15] A Grimm-mesék magyar fordításairól több, különböző szempontok szerint elkészített bibliográfia is megjelent (Kozocsa, 1963; Voigt, [1963, 1964], 2007–2009a, 2007–2009b; Domokos – Gulyás, 2007–2009). E könyvjegyzékek 1861-től 2005-ig több mint 250 különböző, magyar Grimm-mesefordítást tartalmazó kiadványt és azok újrakiadásait adatolják.

[16] Fehér Zoltán egy Bács-Kiskun megyei mesemondó adatközlője a Grimm-mesék folklorizálódásának egy lehetséges útjáról számolt be, amikor arról nyilatkozott, hogy a 20. század elején a bátyai földbirtokos az uradalmi intézők számára hozzáférhetővé tette a grófi könyvtár könyveit: „Vótak neki [Vigyázó grófnak] kasznárjai, intézői, és ezek a könyveket olvasták, a Grimm-meséket, és a cselédeknek, napszámosoknak elmondták. Meg az elöljáróságnak viccbül is borozás közbe, oszt így kerültek a faluba a mesék. Vagy a szolgálólányoknak mondták el, akik a fürdőszoba tartályába hordtak vizet. Így szaporodtak a mesék… Meg a béresgazdáknak, kocsisoknak… így terjedt" (Fehér, 1978, 329.). A Grimm-mesék szóbeliségre gyakorolt hatásának a legismertebb példái Berze Nagy palóc gyűjteményében olvashatók: Berze Nagy, 1907. A palóc népmeseként lejegyzett Grimm-mesékről és a folklorizálódásuk lehetséges útjairól lásd: Domokos, 2016.

zadban közkézen forgó nyomtatványok egy részét fővárosi és vidéki nyomdák állították elő még a 19. században. A Grimm-mesék magyar nyelvű ponyva-változatai az 1860-as években már bizonyosan forgalomban voltak és néhány mese ponyvafeldolgozását ismerjük a század legvégéről. A Grimm-ponyvák nálunk az 1870-es években a korábbi és a későbbi évtizedekhez képest népszerűbbek lehettek, legalábbis az ismert ponyvaszöveg-közlések nagyobb száma és tartalmi változatossága erre enged következtetni. A szövegválogatás most ismertetendő munkaverziója a Grimm-mesék magyar nyelvű ponyvai adaptációi közül tizenöt meseszöveget mutat be 1862-től a század végéig. A szerkesztés alatt álló kötet (egyelőre) tizenkét különböző Grimm-mese magyar nyelvű ponyvaszövegét (KHM 1., 3., 4., 6., 11., 13., **14.**, 25., 47., **53.**, 60., 65., a kiemelteket több feldolgozásban is) tartalmazza. A gyűjteménybe válogatott szövegek között olyan közismert mesék legkorábbi ponyvaváltozatait is megtaláljuk, mint a *Hófehérke*, *A hét holló* vagy a *Jávorfácska* meséje. A válogatásba azok a ponyvák kerültek be, amelyekről filológiai módszerekkel biztosan megállapítható, hogy szövegük valamely Grimm-mesére vezethető vissza. Ez az önkorlátozó eljárás jelentősen leszűkítette a figyelembe vehető szövegkorpuszt, a korabeli fordítások ugyanis szinte kivétel nélkül átdolgozások vagy magyarítások és a ponyvaszövegeken eszközölt változtatások igencsak megnehezítik a szövegek közti genetikus kapcsolatok felismerését. A ponyvagyűjteményben szereplő szövegek művelődéstörténetileg, stílustörténetileg és folklorisztikailag egyaránt rendkívül izgalmas szövegformálási eljárásokon estek keresztül, azonban a grimmi eredet minden esetben nyilvánvaló (a filológiai összehasonlításokról a jegyzetek számolnak be). A kiadvány vegyesen ad prózai és verses feldolgozásokat, utóbbiak érdekessége, hogy magyar nyelvű szövegforrásai is meghatározhatóak. A szöveggyűjtemény alapját képező kiadványok nagy része Budapesten, az 1870-es években jelent meg a népies kiadványairól ismert Bucsánszky Alajos nyomdájában, de szerepelnek nagyváradi ponyvák is az 1860-as évekből (Tichy Alajostól), illetve Bartalits Imre pesti műhelyéből, valamint néhány további fővárosi nyomdász század végi műhelyéből. A Bucsánszky-ponyvák népszerűségét jól jellemzi, hogy azok számos újrakiadásban is megjelentek. A forrásszövegek az eredeti Grimm-mesék legáltalánosabb közlési rendjét, az utolsó szerzői KHM-kiadás megjelenése óta (1857) kanonikus szövegrendet követik, a nemzetközi KHM-sorszámok feltüntetésével. E rendben lesznek olvashatók az egyes Grimm-mesék magyar nyelvű ponyvaváltozatainak teljes és változatlan szövegei.[17]

1. *A békakirály, vagy: A királyleány arany almája és az abroncsos szivű szolga. Igen szép tündéries történet.* Bucsánszky Alajos, Budapest, 1874 (KHM 1.)
2. *A tündér leánya vagy: A tizenharmadik szoba titka. Igen szép és érdekes tündéries történet.* Öt szép képpel. Bucsánszky Alajos, Budapest, 1874 (KHM 3.)
3. *Egy ifju, ki elindult borzadni tanulni*. Tichy Alajos, Nagyvárad, 1862 (KHM 4.)
4. *Az aranyhaju királyleány, vagy: A kővé vált hű szolga. Igen szép tündérrege.* Rózsa Kálmán, Budapest, 1880 (KHM 6.)

[17] A kiadni tervezett ponyvákról itt közölt lista kis mértékben még változhat a szerkesztés során. Amennyiben a koronavírus miatt 2020. március közepén bezárt, ponyvákat őrző közgyűjtemények ismét látogathatók lesznek és újabb források vagy az eddigiek korábbi szövegkiadásai ismét hozzáférhetőkké válnak.

5. *Az elbűvölt őzike, vagy Pali és Hajnalka, a két hű testvér*, *igen szép és mulattató tündéries története.* 5 szép képpel, Bucsánszky Alajos, Budapest, 1874 (KHM 11.)
6. *A törpekirály hajszála, vagy: Hogy lesz a parasztlányból jószivűsége jutalmául királyné*. *Igen szép és érdekes tündéries történet három szakaszban.* 5 szép képpel, Bucsánszky Alajos, Budapest, 1877 (KHM 13.)
7. *A három fonó nő*. Tichy Alajos, Nagyvárad, 1862 (KHM 14.)
8. *Aranyfonó Esztike.* In *A szamárfülű Midás királynak mulatságos története.* 4 képpel, Bucsánszky Alajos, Pest, 1873 (KHM 14.)
9. *A hét holló, vagy: Az apai kívánság.* Bucsánszky Alajos, Budapest, 1873 (KHM 25.)
10. *Rege a hársfáról.* In *Négy igen szép történet és tündéries rege az őskorból* 7 képpel. *Ifjak és öregek számára.* Bucsánszky Alajos, Pest, [é. n.] 41–46. (KHM 47.)
11. *Hófejérke története.* Bucsánszky Alajos, Pest, 1864 (KHM 53.)
12. Lantai Károly: *Hófehérke vagy a hét törpe története*. Löbl Dávid, Budapest, 1898 (KHM 53.)
13. Tüzér Károly: *Hófehérke meséje.* Bartalits Imre, Budapest, 1898 (KHM 53.)
14. *Az arany madár, vagy: A bűvös oroszlán, bűvös medve, bűvös farkas, bűvös róka és bűvös nyúl. Tündéries történet az őskorból.* 5 szép képpel. Rózsa Kálmán, Budapest, 1897 (KHM 60.)
15. *Kormoska, a csodaszép királyleány, története, vagy: A napruha, holdruha és csillagruha. Igen szép, érdekes és mulattató tündéries történet. Négy szakaszban.* 4 szép képpel. Bucsánszky Alajos, Budapest, 1877 (KHM 65. + KHM 21.)

A szövegközlés elvei

A kötetet a Reciti kiadó ReTextum című könyvsorozatában tervezzük közreadni.[18] E sorozat szerkesztői koncepciója szerint a kritikai igényű szövegközlések nem az ideális szövegállapotot, csupán az adott szöveg egy szövegvariánsát hivatottak bemutatni. Ehhez az elgondoláshoz illeszkedve az összegyűjtött ponyvaszövegeket a Grimm-szöveghagyomány keretein belül érdemes elhelyezni, a ponyvaszövegeket tehát az egyes Grimm-mesék sajátos, magyar szövegváltozataiként értelmezem. A készülő forráskiadás a Grimm-mesék eddig feltárt magyar nyelvű ponyvafeldolgozásainak a legkorábbi ismert, hozzáférhető kiadásait veszik alapul. A Grimm-mesék ponyvaváltozatait tartalmazó 16–31 oldal terjedelmű füzetes kiadványok többnyire csak egy szöveget tartalmaznak, ezekben az esetekben a teljes kiadvány szövege közlésre kerül (a nyomda többi kiadványát reklámozó hirdetésektől eltekintve). Néhány ponyva azonban a Grimm-szövegen kívül máshonnan származó meseszöveget is közöl, melyek újraközlését a Grimm-mesékre fókuszáló szöveggyűjteményben mellőztük. A különböző helyeken és időpontokban megjelent Grimm-közlemények természetesen változatlan formá-

[18] A sorozatnak 2018-ban útjára indult egy alsorozata Csörsz Rumen István szerkesztésében, amely 18–19. századi magyar világi ponyvákat ad közre. Az első kötet a szerelmi és keserves lírai dalokból, versekből ad válogatást: Csörsz, 2018.

ban, betűhíven kerültek átírásra, szándékosan vállalva így a kötetszinten jelentkező stílusbeli és tipográfiai következetlenségeket is. A sajtó alá rendező megjegyzése (pl. a kiadvány eredeti oldalszámai) szögletes zárójelben szerepelnek. Az emendálás kizárólag az értelemzavaró (a kiadványtípus jellegéből fakadóan viszonylag nagy számban előforduló) sajtóhibákat érinti. A szedési hibából fakadó helytelen eredeti szóalakok lapalji jegyzetekben olvashatók. Valamennyi ponyvaszöveget végjegyzetek kísérnek, melyek elsősorban textológiai kapcsolódásokra fókuszáló, filológiai és folklorisztikai kommentárokat tartalmaznak. A szövegek értelmezési keretét adja meg e rész, mely igyekszik számot vetni a Grimm-ponyvák keletkezésével és utóéletével is. Ennek megfelelően a közlés sorrendjében hozott jegyzetek valamennyi forrásszöveget háromféle szöveghagyomány szempontjából értelmeznek. A jegyzetek felépítésüket tekintve a konkréttól az általános felé haladva az alábbi szöveghagyományok mentén épülnek fel. (1.) A magyarázó jegyzetek elsőként a szövegközlés alapjául szolgáló ponyvakiadványról szólnak. (2.) Ezt követően a közvetlen vagy közvetett forrást nyújtó eredeti Grimm-meseszövegre vonatkozó tudnivalók ismertetése következik, végül (3.) annak a népmesetípus-hagyománynak az áttekintésére kerül sor, amelyet az adott forrásszöveg képvisel. A *ponyvaszöveg*re vonatkozó blokkban szerepel az adott nyomtatvány pontos bibliográfiai leírása, a felhasznált kiadvány lelőhelye és a fennmaradt, vagy közvetett forrásokból ismert újrakiadása(i). Amennyiben rendelkezünk róla adattal, a jegyzet kitér a magyar ponyvaszöveg keletkezéstörténetére és az előzményszöveggel való kapcsolatára. A jegyzet *Grimm-mesé*re vonatkozó egysége két részből áll. Először a Wilhelm és Jacob Grimm által jegyzett meseszöveg keletkezés- és kiadástörténetét összegző alapinformációk kerülnek röviden bemutatásra a nemzetközi Grimm-szakirodalom alapján, majd az adott meseszöveg magyar recepció-történetének vázlata jön a 19. századi nyomtatott írásbeliségben megjelenő Grimm-fordításokon és átdolgozásokon alapuló folyamatrajz segítségével. Az itt közölt könyvtörténeti adatokat saját forrásfeltárás alapján összegzem, melyhez a Grimm-bibliográfiák nyújtottak jó kiindulást (Kozocsa, 1963; Voigt, [1963, 1964] 2007–2009a, 2007–2009b). Valamennyi közölt ponyvamese nem csupán a populáris-, illetve a Grimm-szöveghagyomány részét képezi, de szervesen illeszkedik az európai népmesehagyományba is. A jegyzet *népmesé*re vonatkozó, harmadik blokkjában érvényesülnek leginkább a klasszikus folklorisztikai eredmények. A nemzetközi mesekatalógus szerinti besorolás alapján az adott mesetípus nemzetközi és magyar elterjedésére vonatkozó alapadatokat ismertetem. Az áttekintésben hangsúlyosan szerepelnek azok a magyar népmeseszövegek, amelyekre bizonyíthatóan hatással volt a ponyvai szövegváltozat (lásd különösen a nagy számban kiadott Bucsánszky-kiadványok egyes formuláinak szóbeli továbbélését). A jegyzeteket irodalomjegyzék kíséri. A ponyvák jellegéből adódóan gazdag illusztrációs anyag áll rendelkezésre (szinte valamennyi mesét egy vagy több képpel ellátva adtak közre), ezekből lehetőség szerint minél többet lenne érdemes közreadni, már csak azért is, mert a mesék vizuális megjelenítése a művészettörténet szempontjából is kiaknázható tanulságokkal szolgálhat.[19]

[19] A magyar nyelvű Grimm-mesekiadványok illusztrációiról lásd: Gärtner, 2007.

A *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1860–1900)* munkacímű forráskiadás végső soron amellett kíván érveket felsorakoztatni, hogy a történeti mesekutatásban érvénytelen az írásbeliséget és a szóbeliséget egymást kizáró fogalmakként elgondolni, helyette célravezetőbb tudatosan reflektálni a kétféle kommunikációs közeg kapcsolódási pontjaira. A Grimm-ponyvák szervesen illeszkednek a magyar nyelvű Grimm-mesék szövegláncolatába, melyek már a folklorisztika intézményesülését megelőző időszakban jelentős hatást gyakoroltak a népköltészetre. A ponyvaszövegek közzététele lehetőséget biztosít arra, hogy a ponyvákat kettős kontextualizációban szemléljük, és összevessük mind a közreadói oldal (a nyomtatott írásbeliség Grimm-kiadásai), mind pedig a befogadói oldal (a szóbeliségből lejegyzett népmesék) szöveghagyományával. E vizsgálatok a többszörösen rétegzett, magyar nyelvű Grimm-meseszöveg-hagyomány közköltészeti keretekben való értelmezésének lehetőségét is felvetik. A szöveggyűjtemény ebből a szemléleti alapállásból kíván két, szinte teljesen feltáratlan 19. századi forráscsoport (a magyar nyelvű Grimm-kiadások és a ponyvamesék) metszéspontjában álló szövegeket bemutatni. A készülő szöveggyűjtemény elsősorban a Grimm-mesék hazai elterjedésének és folklorizációjának felméréséhez szeretne kiindulópontokat nyújtani, ezen túlmenően pedig a közköltészeti szempontok történeti mesekutatásban történő érvényre jutását is ösztönözni kívánja.

Mutatvány a Grimm-mesék ponyvaváltozatait bemutató szöveggyűjteményből

Az alábbiakban a KHM 1. sorszám alatt közismertté vált, a békakirályról szóló mese (*Der Froschkönig oder der eiserne Heinrich*) magyar ponyvaváltozatát és a hozzá tartozó magyarázó jegyzeteket közöljük. A ponyvaszöveget Bucsánszky Alajos jelentette meg 1874-ben. Az ismeretlen ponyvaszerző Nagy István 1860-ban publikált, gyerekeknek szóló Grimm-antológiája alapján dolgozta át versben a Grimm-mese szövegét. A két magyar szövegváltozatot (a tervezett forráskiadással ellentétben) itt egymással párhuzamosan mutatjuk be, hiszen a szinoptikus közlésmód lehetőségével a szöveggyűjtemény terjedelmi okokból nem él. A mostani közlés emiatt több is, mint mutatvány, hiszen a két Grimm szöveg-verzió összeolvasásával a ponyvaszöveg alakulásának folyamata pontosan követhetővé válik.

GYERMEK S HÁZI REGÉK.

Grimm után

NAGY ISTVÁN.

I. Rész.

PEST, 1861.

ENGEL és MANDELLO TULAJDONA.

Grimm után Nagy István:
Gyermek s házi regék I. Pest, Engel és Mandello, 1861

A
BÉKAKIRÁLY,
vagy:
A királyleány arany almája és az abroncsos szivü szolga.
Igen szép tündéries történet.
6 szép képpel.
Budapest, 1874.
Nyomatott és kapható Bucsánszky Alajosnál.
(Ősz-utcza 20-ik sz.)

A békakirály, vagy: A királyleány arany almája és az abroncsos szivű szolga. Igen szép tündéries történet 6 szép képpel. Budapest, Bucsánszky Alajos, 1874

A békakirály vagy az abroncsos szivű szolga
[Grimm után Nagy István: *Gyermek s házi regék* I.
Pest, Engel és Mandello, 1861, 1–8.]

Volt egyszer egy király, annak három lánya, az első legszebb volt a világon, a második szebb az elsőnél, a harmadik szebb mindkettőnél: olyan szép volt, olyan szép, hogy maga a nap is, pedig az már csak országot világot látott jószág, mindig elcsudálkozott rajta, ha reá nézett.

Volt a király kastélya mellett egy erdő, az erdőben volt egy kút, a kúthoz járt a legifjabbik királyleány az aranyalmával játszani, az aranyalma pedig olyan alma volt, hogy a királyleány akármilyen magasra dobta, mindig az ölébe esett vissza; és ez volt a királyleány legkedvesebb játéka.

A békakirály, vagy: A királyleány arany almája és az abroncsos szivű szolga. Igen szép tündéries történet [Budapest, Bucsánszky Alajos, 1874]

A békakirály

Régesrégen élt egy király,
Volt neki szép három lánya.
Tündérszép királylányoknak,
Messze földön nem volt párja,
A legidősb ép oly szép volt,
Mint a minő a második,
Hanem mind a kettőjöknél
Sokkal szebb volt, a harmadik.
A legidősb királyleány
Oly szép volt mint a virágszál,
Szebb hét ország lányainál,
Szebb a holdnál s csillagoknál.

***

A király kastélya mellett
Egy sürü erdő terült el,
Tarkaszinü virágokkal,
Árnyas zöldlombos helyekkel.
Az erdőnek közepén volt
Egy kristálytiszta vizü kút,
A kastélyból egyenesen
Ide vezetett az ut.
Ide járt ki minden reggel
[3.] A legidősb királyleány,
Rózsa volt tüzve hajába,
Rózsa virult gyöngéd arczán.
A szép leány a kút mellett
Egy arany almával játszott,
Bármily magasra dobta azt,
Az ölébe visszahullott.
S szép királylány ajkacskái
Olyan szépen mosolyogtak,
Hogy tőle a madarak is
Sokkal szebben danoltak.

[2.] Történt azonban egyszer, hogy az alma nem a királyleány ölébe esett, hanem mellé, a földre, és onnan egyenesen a kútba. Utánna tekintett a királyleány, de az alma csak sülyedt, csak sülyedt, egyszer már nem is látta, akkor utánna akart szállani, hanem eszébe jutott, hogy az a kut olyan kut, melynek feneke nincsen.

Mit csinált volna hát egyebet, mint sírt, sírt pedig olyan keservesen, hogy egy gerlicze felhagyott turbékolásával, hogy megtanulja, miként kell keservesen sírni.

Sírt, sírt a királyleány, s a mint ott sírdogál, hát egyszer hallja, hogy valaki megszólal mellette.

– Százszorszép lány, király lánya!

Mi az, a mi szived bántja? –

A királyleány körültekint, s néz, hogy ki szól ő hozzá, hát a mint néz, egyszer csak meglát egy csunya nagy békát, a mint fejét a vizből kidugta.

– Te vagy-e vén vizszivattyú? – szólott a királyleány, – a kutba esett az aranyalmácskám, azt siratom.

Hanem egy nap nagy baj történt,
A hűtlen arany alma
Nem esett a kötényébe,
Hanem be a mély kútba.
Szép királylány szomoruan[20]
Nézett az alma után,
Mosoly helyett fájdalom nőtt
[4.] Piczi piros ajakán.
De az alma folyton folyvást
Szállt le mindig mélyebbre,
Nagyon mélyre, mert annak a
Kútnak nincsen feneke.
Mit tehetett szép királylány,
Segíteni nem tudott, de[21]
Keservesen sirni kezdett
És oly búsan zokogott,
Hogy egy kis gerliczemadár
Turbékolását elhagyta,
Hogy a szép királyleánytól
A sirást eltanulhassa.
Amint igy ottan sirdogál
Szegény kis lány magába,
Egyszerre csak meglepetve
Ezen szavakat hallja:
„Százszorszép lány, király lánya,
Mi az, a mi szived bántja?“
A királylány körültekint
Ki beszél itt őhozzá?
Hát bámulva látja ám, hogy
Egy zöld béka kidugá
Fejét a kútnak vizéből,
Az szólitá meg őtet,
Mire a szép királyleány
Szomoruan igy felelt:
„Hogy ne sirnék, kis zöld[22] béka,
Arany almám siratom,
Beleejtettem a kútba,
És kihozni nem tudom.”

[20] Sajtóhiba: *szomorua.*
[21] Sajtóhiba: *det*.
[22] Sajtóhiba: *özld*.

[3.] – Biz az nagy baj! – szól a béka, – de mit adsz nekem, ha én felhozom a te almácskádat? – Neked adom a mit kivánsz; szép ruhámat, gyöngyeimet, drágaköves koronámat.

– Nem kell nekem se koronád,
Se gyémántod, se szép ruhád,
De ha szeretődnek fogadsz,
Kis asztalodnál ennem adsz,
Arany pohárkádból itatsz,
Arany nyoszolyádba fektetsz:
Akkor én utánna szállok,
S felhozom, arról jót állok.

– A mit kivánsz, mind megadnám,
Csak hozd vissza kedves almám. –

Igy szólott a százszorszép királyleány, a béka pedig elbukott, s nem sokára ismét feljött, szájában hozván az aranyalmát.

A mint az almácskát a kezébe vette a királyleány, egyet ugrott örömében és futott, hazáig meg [4.] sem állott; hiába kiabált utánna a béka; – Várj, várj! vígy magaddal, hisz én nem tudok ugy futni, mint te.

[5.] „Biz az nagy baj?” szólt a béka,
„Elhiszem fájdalmadat,
Hanem mit adsz ha a kútból
Visszahozom almádat?”
„Neked adom, a mit kivánsz,
Szép ruhámat, gyöngyömet,
Gyürüimet, koronámat,
S minden drága kövemet!”
Igy felel a szép királylány
Csengő ezüst hangjával,
De a béka ezt mondja rá
Nyájas kuruttyolással:
„Nem kell nekem se koronád,
Se gyémántod, se szép ruhád,
De ha szeretődnek fogadsz,
Kis asztalodnál ennem adsz,
Arany pohárkádból itatsz,
Arany nyoszolyádba fektetsz,
Akkor a kútba leszállok,
Béka-becsületemre jót állok,
Hogy visszahozom almádat,
A te kedvencz játékodat.”
„A mit kivánsz mind megadnám,
Csak hozd vissza arany almám!”
Igy felel esengő hangon
A tündérszép királyleány,
És a béka le is bukott
A kútnak mély aljára,
S pár percz mulva fölhozta az
Arany almát szájába.
A mint a szép lány az almát
[6.] Ismét kezébe kapta,
A keblébe rejtette el
S semmivel nem gondola.
Nagyot ugrott örömében,
És aztán futott haza,
Mind hasztalanul kiabált
Szegény béka utána:
„Várj meg, várj meg, szép királylány,
Én nem tudok szaladni,
Csak lassacskán, nyomról nyomra
Békamódra ugrálni!”

– A királyleány nem is hallgatott rája, hanem csak szaladt, s odahaza csakhamar el is felejtette a szegény békát, ki most ismét kénytelen volt a kutba visszaszállani.

Másnap reggel, midőn a király három csuda szép leányával az ebédhez ült, hát egyszer csak hallják ám, hogy pics pacs, pics pacs, ugrál fel valami a márvány lépcsökön, és ugyancsak kiabál az ajtó elött.

– Legifjabbik királyleány nyisd ki! –

Odafut a királyleány, hát a mint meglátja a békát, becsapja előtte az ajtót, és ijedve ugy visszaszaladt az asztalhoz, hogy azt se tudta, miképen jutott vissza.

– Mitől remegsz édes leányom, – kérdezi az atyja, – talán csak nem a hétfejű sárkány van az ajtó elött?

Szép királylány nem várta meg,
Hiszen nagy örömébe
A szegény kis zöld békácskát
Már el is felejtette,
S igy a szegény csak nagy lassan
Haladhatott ugrálva,
S csak másnap délre érkezett

A kastély kapujába.
A király három lányával
Épen az ebédnél ült,
Egyszerre csak pics! pacs! pics! pacs!
Hangzik valami ott künt.
Akkor ugrált föl a béka
A márvány garádicson,
Nagyot rugva lábaival
Minden egyes ugráson.
S az ajtóhoz érve igy szól,
Vagyis inkább igy kuruttyol:
„Legifjabbik királyleány,
Nyissál nekem ajtót,
[7.] Emlékezzél, mit igértél,
Mikor bánatod volt!“
Szép királyleány elsápad,
Egész teste remeg,
A béka meg az ajtóban
Folytonosan brekeg.
A szép lány az ajtóhoz megy
S azt lassan fölnyitja,
Hanem amint a békát ott
Ülve megpillantja,
Becsapja az ajtót ismét,
Hogy szinte megrendült,
És a nagy csattanás miatt
Sarkából majd kidült.
Legkisebbik királyleány
Olyan nagyon fél s szepeg,
Mint a rezgő nyárfalevél
Kezecskéje ugy remeg.
[8.] „Mitől remegsz édes lányom?”
Kérdi őtet az apja,
„Talán csak nem a hétfejü
Sárkány van az ajtóba?”

– Nem, nem apám, nem a sárkány, csak egy csunya béka.
– Hát mit akar az a béka?

[5.] – Tegnap az erdőben voltam,
Arany almácskámmal játsztam,
Az beleesett a kutba,
S ez a rút béka felhozta.
Akkor neki azt igértem,
Hogy öt szerelömmé teszem,
Az asztalomhoz fogadom,
A pohárkámból itatom,
A tányérkámból etetem,
Az ágyacskámba fektetem:
Jaj! talán el is visz engem?
Édes apám ments meg engem!

– A béka pedig csak kopogtat, és kiabál:
– Legifjabbik királylány,
Nyissál nekem ajtót,
Nem tudod-e mit fogadtál?
Ne felejtsed a szót,
A mit nekem megigértél,
Mikor bánatod volt:
Legifjabb királyleány.
Nyissál nekem ajtót! –

Ekkor a király igy szólott: [6.] – A mit megigértél, meg is kell tartanod, s azért parancsolom, hogy nyisd ki az ajtót. –

A királyleány ajtót nyitott, a béka pedig beugrált, s nyomában volt egész a székig, ekkor pedig igy szólt:

– Emelj fel engem a székre! –
A királyleány felemelte,

„Nem, nem! Atyám, nem a sárkány,
Csak egy csúnya zöld béka!“
„Hát az mi a manót akar?“
Kérd a király bámulva.
„Tegnap az erdőben voltam,
Arany almácskámmal játsztam,
Az beleesett a kútba,
S ez a rút béka fölhozta;
Akkor neki azt igértem,
Hogy őt szeretőmmé teszem,
Az asztalomhoz fogadom,
A pohárkámból itatom,
A tányérkámból etetem,
Selyem ágyamba fektetem,
Jaj! talán el is visz engem.
Édes apám, ments meg engem!“
Igy szólt a szép királyleány,
És azzal könyezni kezd,
A béka az ajtó előtt
Csak kiabál, csak brekeg:
„Legifjabbik királyleány!
Nyissál nekem ajtót!
Nem tudod-e mit fogadtál,
Ne felejtsd el a szót,
A mit nekem megigértél,
Mikor bánatod volt,
Legkisebbik királyleány,
[9.] Nyissál nekem ajtót!“
Ekkor a király igy szóllott:
„Lányom, a mit mondtál,
Aztat meg is kell tartanod,
Azért ajtót nyissál!”
Mit volt tenni szegény lánynak?
Fölnyitá az ajtót,
Min a béka azon perczben
A szobába ugrott.
Odaugrált az asztalhoz:
„Végy föl a székedre.”
A királylány fölemelte,
És a székre tette.
Hanem biz a béka azzal
Nem volt megelégedve,
És büszke kuruttyolással

a béka pedig mondá:

– Tégy fel engem az asztalra. –
Mikor pedig az asztalon volt, igy szólt:

– Tedd közelebb tányérkádat,
Oszdd meg velem falatkádat! –

Aztán ettek, eddegéltek együtt, s mikor a béka jóllakott, ekkor szóla:
– Most már ugyancsak jóllaktam,

Hanem, minthogy elfáradtam,
Vígy el engem szobácskádba,
S fektess a nyoszolyácskádba. –

Erre a szóra a százszorszép királyleány keservesen kezdett sirni, de a király is erősen rá parancsolt, hogy a ki ötet szükségében megsegitette, illő dolog, hogy azt most megjutalmazza. – A szép királyleány tehát megfogta két ujjával a [7.] békát, s elvitte szobácskájába,

Megint csak azt mondja:
„Százszorszép lány, király lánya,
[10.] Tégy föl az asztalra!”
A lány oda is fölteszi,
Mire a béka brekegi:
„Tedd közelebb tányérkádat,
Oszd meg velem falatkádat!”
Szegény leány kénytelen volt
Tányérját odatolni,
És a csunya zöld békával
Egy tányérról étkezni.
Igy ettek és edegéltek
Kettecskén egy tányérról;
Mikor a béka jól lakott,
Kuruttyolva imigy szól:
„Most már ugyancsak jóllaktam,
Hanem minthogy elfáradtam,
Vigy el engem szobácskádba,
S fektess a nyoszolyácskádba!”
Szép királylány hogy ezt hallja
Sirni kezd keservesen,
Az apjához fordul s igy szól
Majd kétségbeesetten:
„Hallottad-e, kedves atyám,
Mit akar[23] a csúf béka.
Hogy vigyem el szobácskámba,
S fektessem az ágyamba
Jaj talán el is visz engem,
Jó apácskám, ments meg engem!”
De a király szigoruan
Néz a leányára,
S neki határozott hangon
Eztet parancsolja
[11.] „A mit egyszer megigértél,
Azt meg is kell tartanod,
S a ki veled egyszer jót tett,
Azt nem szabad elhagynod.
Azért menj és tégy meg mindent,
A mit a béka kér tőled!“
Mit volt tenni szegény lánynak,
Rózsás két ujjával
Megfogta a csunya békát
S elvitte magával
A hálószobácskájába,

[23] Sajtóhiba: *r aaka*.

ott pedig letette egy sarokba, és maga lefeküdt. De a béka csak nem maradt nyugton, hanem egyre kiabált:

– Alhatnám, alhatnám!
Százszorszép királylány.
Apád parancsolta,
Fektess az ágyadba. –

Erre a királyleány megharagudott, s ugy vágta a falhoz, hogy szegény béka egészen szétmállott, de a mint a földre esett, egy barna hajú, kökényszemű szép királyfi lett belőle.

A királylány csak elbámult, hogy milyen szép lett az ő békája,

S ott egy sarokba dobta,
Maga pedig szomoruan
Feküdt selyem ágyába,
De a béka a sarokban
Csak nem maradt nyugodtan,
Igy kuruttyolt, igy brekegett
Szüntelen, folytonosan:
„Alhatnám, alhatnám,
Százszorszép királylány,
Apád parancsolta,
Fektess az ágyadba,
Czirógass meg szépen,
Pihentess kebleden.
Mert ha meg nem teszed,
Atyádhoz elmegyek,
Neki bevádollak,
Kegyetlennek mondlak!“
No a szép királylány erre
Szörnyen megharaguda,
Fölkapta a csunya békát,
[12.] És ugy a falhoz vágta,
Hogy az egészen szétmálva
Hullott vissza a földre
S mint egy régi ezüst huszas
Egész oly lapos leve.
De im csodáknak csodája!
Mivé lett a csúf béka,
Királyleány azt se tudja,
Eztet hogy is csodálja.
Mert a csúf békának helyén
Egy szép királyfi termett,
Barna haju, kökényszemü,
S valódi hősi termet.
A szép királylány csak bámul,
Azt se tudja hogy is volt,
Hogy a csunya béka egy szép
Királyfivá változott.
A királyfi most hálásan
[13.] Borul a szép lány elé,
Megcsókolta piros arczát
És kebléhez ölelé,
Aztán a csodás eseményt
Megfejtni igy kezdé meg:

a királyfi pedig elbeszélte, hogy őtet a vasorrú bába elvarázsolta, s ugy változott békává, és hogy senki sem szabadithatta meg őtet a kutból, csak a százszorszép királyleány; most tehát hálából feleségül veszi, és holnap elviszi az ő kastélyába.

Erre szépen lefeküdtek, s midőn reggel felébredtek, először is az ablakon nézegettek ki.

„Szép királylány, tudd meg, engem
Egy vasorru vén öreg
Boszorkány varázsola el
Ezen csunya békává,
Mivel haragudott reám,
És alakom elrablá.
Egyedül csak te voltál az,
Kinek meg volt engedve,
Hogy engem fölszabaditson,
Ugy mint meg is története.
Fogadd forró köszönetem,
S hálám csekély jeléül,
Hogyha nincsen kifogásod,
Fogadj engem férjedül!”
Szép királylány irul pirul,
Azt se tudja mit szóljon,
Elszaladjon vagy az ifjú
Kebelére boruljon.
Végre is csak az lett vége,
Nem szaladt el a szép lány,
Neki is tetszett az ifju
S őt rögtön megszerette,
S ez érzelmét az ifjunak
Pirulva kifejezte.
Aztán egymást kézen fogva.
Atyjukhoz visszatértek
[14.] És a bámuló királynak
Mindent elbeszéltek.
A király is nagyot bámult,
Midőn kedves leánya
A csúf békát szép királyfi
Képében bemutatta.
Nem is vonakodott aztán,
Áldását rájuk adta,
A szerető pár az áldást
Térdrehullva fogadta.
Csaptak aztán oly menyekzőt,
A mely hét országra szólt,
A Tokaji és Szegszárdi
Szinte patakokban folyt.
Rácz Pali bandája húzta
A sok szebbnél szebb nótát,
Rakták a kállai kettőst
S a csárdást tiz napon át.

Hát egyszer csak látnak ám egy pompás hin[8.]tót, melyet hat szépen felbokrétázott fehér ló huzott, a bakon pedig ott ült egy valaki, az a valaki pedig nem más volt, mint a szép királyfi hűséges szolgája, Miska.

A hűséges Miska, midőn gazdáját a vasorrú bába békává változtatta, ugy elszomorodott, hogy, nehogy a szive megrepedjen, három vasabroncsot veretett reá.

Elbucsúztak azután a királytól, s megindultak a szép királyfi kastélya felé, hát a mint mennek, egyszer csak hallják ám, hogy valami nagyot roppan, mire a királyfi megijedve kérdi:

– Miska fiam, tán a kocsi tört el? –

Miska pedig vigan felelt:

[15.] Most egy szép hintó érkezett,
Húzva nyolcz fehér lótól,
A fölszabadult királyfi
Távol birodalmából.
Hű népei jöttek érte
Fényes nagy kisérettel,
Hazavinni királyukat

Szép kis feleségével.
Eljött régi hű szolgája,
A hűséges Miska is,
A jó legény nevetett is
Örömében, meg sirt is.
Ugy szerette ő az urát,
Hogy midőn az hajdanta
A boszorkány varázsától
Egy békává változa,
Hű Miska a szivére egy
Erős abroncsot vert föl,
Nehogy az még megrepedjen
A fájdalom s keservtől.
Szép királyfi s királyleány
Mostan búcsút vevének
A királytól, s a hintóba
Ülve utra kelének.
A hű Miska oda állt föl
A hintónak bakjára,
Nagy büszkeséggel tekintve
Hol jobb – hol bal oldalra,
Egyszerre csak, a mint mennek,
Nagy pattanás hallatszik,
„Mi az Miska?" szól a király,
[16.] „Talán a kerék törik?"
„Dehogy törik, kedves gazdám"
Felel Miska jókedvűn,

– A szivemen egy abroncs pattant el. –

Azután utaztak utaztak, s mikor a szép királyfi kastélyához értek, akkorra a hűséges Miska szivéről lepattant mind a három abroncs.

A királyfi és a szép királyleány pedig a kastélyba érvén, olyan lakodalmat csaptak, hogy hetedhét országra szólott a hire, s még most is élnek tán, ha meg nem haltak.

„Mindössze is csak az abroncs
Pattant le a szivemről!
Most már nincs reá szükségem,
Nem féltem már a szivem;
Fájdalomtól nem reped meg,
Ha csak az örömtől nem!“

***

Nemsokára hazaértek,
S[24] ott uj vigalmat csaptak;
S bizonyára most is élnek,
Hogyha még meg nem haltak.

Jegyzetek

[1.]

A ponyvaszöveg
Cím: *A békakirály, vagy: A királyleány arany almája és az abroncsos szivű szolga. Igen szép tündéries történet. 6 szép képpel.*
Kiadó: Bucsánszky Alajos
Megjelenés helye, ideje: Budapest, 1874.
Lelőhely: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, jelzete: Pny 782 (korábbi jelzet: 17/6)
Újrakiadásai: A fentivel azonos címen és egyező tartalommal, sorozati számmal ellátva (9. sz.) Rózsa Kálmán, Budapest, 1886 (OSZK Pny 1662, korábbi jelzet: 26/5). Ugyanezt a ponyvát a kiadók szlovák fordításban is megjelentették: *Žabokrál alebo. Královskej dcéry zlaté jablko a s obručovým srdcom sluha*. Bucsánskyho, Budapest, 1875 (Pny 4.309) és újrakiadása: Rózsa, Budapest, 1898 (OSZK Pny 4.310).
Forrás: A ponyvaszöveg Nagy István *A békakirály vagy az abroncsos szivű szolga* címen megjelent, gyerekeknek készített Grimm-fordítása alapján készült (Grimm, 1861, 1–8.). A két szöveg sok esetben szó szerinti egyezéseket mutat, az ismeretlen ponyvaszerző sorról sorra szedte versbe a mesekötetben közölt, magyarosított prózaszöveget. A ponyva forrásaként szolgált fordítás az eredeti Grimm-verziót népiesítve, az idegennek ítélt elemeket a magyar folklór jellegzetességeivel helyettesítve adaptálta. Heinrichből így lesz például Miska, az óriásból hétfejű sárkány. A népies beszédmódot imitáló narrációs mód és a beillesztett, magyar idiomatikus frázisok és mesei sztereotipiák egy része a ponyvaszövegbe is átszűrődött (Nagy István szövegformálásáról részletesen lásd: Domokos, 2020).

[24] Sajtóhiba: *B*.

A Grimm-mese

Cím: *Der Froschkönig oder der eiserne Heinrich,* KHM 1. Grimm, 1812 (1986), 1–5.

A szöveg keletkezéstörténete: A mese első változata az Ölenbergi kéziratban (1810), Wilhelm Grimm lejegyzésében szerepel (*Die Königstochter und der verzauberte Prinz, Froschkönig*). A fivérek a legszebb és legrégibb mesék között tartották számon a történetet. A mese megszövegezéséhez felhasználták többek között Hartmann von Aue 13. századi költeményét, amelyből a szolga nevét kölcsönözték (*Der Arme Heinrich*) és Georg Rollenhagen állateposzát (*Froschmeuseler*, 1595), melyben szerepel az érzelmek vasabroncsokkal való kifejezése. A béka formulaszerű könyörgése több 18. századi forrásban is megtalálható. A mese az 1812-es első kiadástól fogva része a publikált Grimm-mesekorpusznak, azóta viseli változatlanul az 1. sorszámot. A fivérek a mese több szóbeli változatát is ismerték (lásd pl. *Der Froschprinz* címen 1815-ben 13. számon közölt, a későbbi kiadásokból elhagyott szöveget Grimm, 1815, 91–93.). A KHM 1. számon ismertté vált mese feltehetőleg a kasseli Wild családtól származik. A történet őskéziratában szereplő változata a később kiadottaknál rövidebb és moralizálóbb stílusú. A kiadásról kiadásra változtatott szövegben a mese szexuális implikációinak halványítása figyelhető meg (Rölleke, 1975, 365–367.; Blamires, 2003, 76–77.; Zipes, 2008; Uther, 2013, 1–5.; Nagy I. 2015, 54–58.).

A mese magyar recepciója: A békakirály-történet egyike a legközismertebb Grimm-meséknek. Első ismert magyar nyelvű változata Nagy István említett fordításában jelent meg a *Gyermek s házi regék* című antológia I. kötetében (Grimm, 1861, 1–8.), azonban ennél korábbi, még feltárásra váró magyar fordításokat is feltételezhetünk. A 19. század utolsó harmadának legnépszerűbb Grimm fordítás-gyűjteményét Halász Ignác jegyzi, mely több kiadásban is megjelent, Halásznál tükörfordításban *A békakirály vagy vasas Henrik* címen szerepel a mese (Grimm, 1878, [1899] 112–116.) A Grimm-meseszöveg fordításai/átdolgozásai a későbbi gyűjteményes Grimm-kiadásokban is rendre szerepelnek (*A békakirály.* Grimm, [1894] 68–71.; *A békakirály.* Karády [Gaal], [1895] 3–10; Grimm, 1902, 70–73. Benedek Elek Grimm-fordítása 1904-től számos alkalommal jelent meg, meséinek hatása a szóbeliségben kimutatható ([1914], 3–10.). Halász Ignác nem csak gyűjtött és fordított meséket, de adaptációkat is készített gyerekolvasói számára. Móka bácsi álnéven az elvarázsolt békakirály szüzséjének felhasználásával versbetétes mesefeldolgozást közölt (Móka bácsi [Halász] *A békakirály.* 1894, 1898). (Kozocsa, 1963; Voigt, [1963, 1964] 2007–2009a, 2007–2009b, 2012; Domokos – Gulyás, 2007–2009).

A népmese

Típusszám: ATU 440 (*The Frog King Or Iron Henry*) Uther, I, 262–263.

Elterjedés: Az elátkozott állatvőlegény megszabadításáról szóló mesetípus legkorábbi ismert, szerkezetileg teljes változata a 19. század első felében került lejegyzésre a szóbeliségből. A típus egész Európában elterjedt, különösen Észak- és Kelet-Európából rögzítették nagy számban változatait, de önállóan vagy típuskombinációban meglévő variánsait Európán kívüli területekről is ismerjük (Észak-Amerika, Mexikó, Pakisztán, Kína, Korea). A típus egyes elemei megtalálhatóak középkori latin szövegekben. John Bellenden skót író egy 16. századi változatot közölt (*The Complaynt of Scotland*, 1548),

amelynek 19. századi újraközlését a Grimm-fivérek is ismerték és nagyra értékelték (Leyden, 1801). A szájhagyományból gyűjtött számos variáns a Grimm-mesére vezethető vissza. A békakirály történetének napjainkig vizsgálható, főleg viccekben és karikatúrákban megjelenő folklorizmusa meglehetősen termékeny kutatási irány (Kovács, 1977; Röhrich, 1979, 1987a, 1987b; Zipes, 2008; Liszka, 2013).

Magyar variánsok: Az MNK a típus tizenhárom variánsát tartja nyilván, melyek a nyelvterület változatos pontjairól származnak, ezen kívül több, nem katalogizált, pl. palóc változatát is ismerjük (Dömötör, 1988, 220–222). A viszonylag kevés szóbeliségből rögzített típusváltozat inkább a mese közismertségét és nyilvánvaló olvasmányi eredetét, ennek okán pedig a gyűjtők érdeklődésének hiányát jelzi, semmint a mese ismeretlenségét. A Grimm-mese befejező epizódja (az abroncsoktól szabaduló szolgáról) a magyar variánsokból jellemzően hiányzik. A típusnak többnyire az önmagában álló változatait rögzítették, néhány mese azonban az elvarázsolt férj vagy állatvőlegény megváltásáról szóló ciklus más típusaival alkot kombinációt. A magyar változatokban az apa szerepe nem hangsúlyos, az ígéret megtartására vonatkozó didaktikus, tanító jelleg kevésbé dominál. A magyar nyelvű mesék érdekessége, hogy a versbetéteket gyakran dallammal énekelték (olykor a korban közismert műdal-szöveget interpolálva). A típus legkorábbi publikált magyar változata az első magyar népköltési antológiában, Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményében olvasható: *A csuda-béka* (Erdélyi, 1848, 312–314.). A Grimm-mesék hazai fogadtatásához adalék, hogy már e meseszöveg is bizonyos fokig a Grimm-mese hatását mutatja (Dömötör, 1988, 222.). Erdélyi néhány meséjét, köztük a békakirályfiról szóló történetet az 1850-es években Réthy Lipót szarvasi nyomdász ponyván közölte, majd néhány évvel később Tichy Alajos nagyváradi nyomdája is kiadta (*Három mulattató tündéri néprege*, 1853, 1862.). Ezek tehát a típus Bucsánszky-kiadványát megelőző, attól eltérő ponyvaváltozatai. (A *Népdalok és mondák* meséinek ponyvai utóéletéről lásd: Domokos, 2015, 47–53.) A mese egy kéziratos feljegyzése megtalálható Kazinczy Gábor 19. század derekán lejegyzett borsodi palóc mesegyűjteményében (*C. n.* MTAK KIK Ms 10.020/VI. 85r–92r., a mese végén az *özv. Kényi Jánosné, bánfalvi lakos* név- és helymegjelölés szerepel, amelyek feltehetőleg a mese adatközlőjére vonatkoznak). Az elvarázsolt békakirályfi története itt bevezetésként szolgál az elveszett férj keresése-meseciklus két altípusából álló kombinációjához (ATU 440+ATU 425A+AaTh 425L. Az utóbbi típust Uther beolvasztotta a 425E típusba, amely azonban eltér az itt jelentkező altípustól, ezért kivételesen nem az ATU-, hanem a korábbi AaTh-típusszámra utaltam). A borsodi változattal (a főszereplők megnevezésére és a versbetétekre kiterjedő) szövegszintű egyezéseket mutat egy 1982-es zabari (Nógrád m.) gyűjtés: *Piros Rózsa és a béka* (Villányi, 1989, 112–115., 156.). A két szöveg hasonlósága alapján feltételezhető, hogy a mesének lehetett egy sajátos, talán észak-magyarországi redakciója (vö. Liszka, 2016, 338–340.). Kálmány Lajos a 19. század utolsó harmadában vagy a 20. század első évtizedében a mesének két, a magyar nyelvterület keleti részéből származó variánsát rögzítette, Békés és Arad megyékből (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 2801/I. 41, 295–300.), Berze Nagy János az 1930-as évek közepén Baranya megyéből jegyezte le a típus két változatát: egy bodai szöveget a 64 éves Katos Istvántól, míg egy másik változatot Csányoszrón gyűjtött a 86 esztendős Jakab Józseftől (Berze Nagy, 1940, II, 173–175., 494.). Eddigi

ismereteink szerint az 1848-ban született Jakab az egyik első olyan magyar mesemondó, akiről bizonyosan állítható, hogy Grimm-mese származékát mesélte. A ponyvatörténeteket szívesen olvasó Pandur Pétertől Dégh Linda 1942-ben közölte a mese egy bagi variánsát: *A békának átkozott kirájfi* (Dégh, 1942, 271–274.). A mese több 1950-es évekből származó változata is ismert Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből: *Békavőlegény* (Béres, 1967, 103–105., 448.), *Békabőrbe átkozott királyfi* (Erdész, 1968, 179–181.). A korábbiaknál is erősebben érződik az olvasmányi hatás a bukovinai székely származású Fábián Ágostonné meséjén: *Béka kirájfi* (Sebestyén, 1979, 141–142., 375.). Ugyanakkor az 1980-ban Karancskeszin (Nógrád m.) felvett variáns kevésbé a Grimm-verzióra emlékeztet, inkább az észak-magyarországi változatokkal mutat rokonságot: *Békavőlegény* (Nagy Z., 2010, 147–149.).

Irodalom

Béres András

1967 *Rozsályi népmesék*. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt írta Béres András, a jegyzeteket Kovács Ágnes készítette. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 12./

Berze Nagy János

1907 *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből.* Athenaeum, Budapest. /Magyar Népköltési Gyűjtemény IX./

1940 *Baranyai magyar néphagyományok* I–II. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Berze Nagy János. Pécs, Kultúra könyvnyomdai műintézet.

1957 *Magyar népmesetípusok* I–II. Pécs, Baranya Megye Tanácsa.

Binder Jenő

1892 Megjegyzések „A Gesta Romanorum hatása a magyar népköltészetre" című dolgozatra. *Ethnographia,* III, 281–285.

Blamires, David

2003 A Workshop of Editorial Practice: The Grimms Kinder- und Hausmärchen. In: Davidson, Hilda Ellis – Chaudhri, Anna (szerk.): *A Companion to the Fairy Tales.* 71–84. Cambridge, D. S. Brewer.

Csörsz Rumen István

2009 *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere, 1700–1840*. Budapest, Argumentum Kiadó.

2014 A *Népdalok és mondák* közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118, 611–628.

2016 *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800).* Budapest, Universitas Kiadó.

Csörsz Rumen István (szerk.)

2018 *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820 I. Lírai dalok és versek.* Budapest, reciti /ReTextum 8./

Dégh Linda
1942 *Pandur Péter meséi.* Budapest, Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudomány-egyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete /ÚMNGy III–IV./
1946–1947 Népmese és ponyva. *Magyar Nyelvőr*, LXX, 68–72., 143–147., LXXI, 4–7., 43–45., 88–92.
1988 What Did the Grimm Brothers Give to and Take from the Folk? In: Mc Glathery, James (szerk.): *The Brothers Grimm and Folktale*. 66–90. Illinois, University of Illinois Press.
Domokos Mariann
2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Néprajzi tanulmányok/
2016 Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai. *Ethnographia,* 127, 543–567.
2019a A magyar Grimm-mesehagyomány. A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok.* 195–224. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
2019b Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok. *Ethnographia,* 130, 418–444.
2019c A Hóleány története. Egy Grimm-mese megjelenése a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben és a folklórban. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 7.* 242–274. Budapest, Reciti Kiadó.
2020 *Nagy István Grimm-meséi és az Ifjusági könyvtár elnevezésű kiadványsorozat.* (Kézirat, megjelenés alatt.)
Domokos Mariann – Gulyás Judit
2007–2009 Magyar nyelvű Grimm-kiadások 1963–2005 (Válogatott könyvjegyzék). In: Voigt Vilmos: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról*. 127–135. Budapest, MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport.
Dömötör Ákos
1988 *A magyar tündérmesék típusai. AaTh 300–749. Magyar Népmesekatalógus 2*. Szerk. Dömötör Ákos. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
Erdélyi János
1846–1848 *Népdalok és mondák.* I–III. Pest, Beimel József, Magyar Mihály.
Erdész Sándor
1968 *Ruszkovics István meséi.* Gyűjtötte Erdész Sándor és Halmos István. Szerkesztette és jegyzetelte Kovács Ágnes.) Budapest, Néprajzi Múzeum /A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 4./
Faragó József
1969 *Kurcsi Minya havasi mesemondó.* Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.
Fehér Zoltán
1978 Bátyai népmesék. In: Horváth Attila – Solymos Ede (szerk.): *Cumania V. Ethnographia*. 325–362. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei.

Gärtner Petra
2007 Grimm-mesék és illusztrációik a 19. századból. In: Demeter Zsófia – Kovács Loránd Olivér (szerk.): *Alba Regia (A Székesfehérvári Szent István Király Múzeum Évkönyve),* XXXVI. 7–24. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.
Greguss Ágost
1863 Felhívás a Kisfaludy-társaság népköltészeti gyűjteményének ujabb folyamára. *Pesti Napló,* 1863. aug. 22. XIV, [2.]
Grimm
1861 *Gyermek s házi regék Grimm után* I–II. Fordította Nagy István. Pest, Engel és Mandello tulajdona. /Ifjusági Könyvtár II–III./
[1894] *Grimm meséi*. Az ifjuság számára gyüjtötte és átdolgozta Zempléni P. Gyula. Budapest – Bécs, Deubler.
1902 *Grimm meséi.* Az ifjuság számára kiválogatta és átdolgozta Endrey Zoltán Tivadar. Budapest, Pannonia.
[1914] *Grimm testvérek összegyűjtött meséi.* Magyarra átültette Benedek Elek. Budapest, Lampel.
2016 *Az oroszlán és a béka. Ismeretlen Grimm-mesék*. Fordította Adamik Lajos és Márton László. Budapest, Kalligram.
Grimm, Brüder
1812/1815 *Kinder- und Hausmärchen* I. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Berlin, Realschulbuchhandlung.
1986 *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm.* Transkriptionen und Kommentare in Verbindung mit Ulrike Marquardt von Heinz Rölleke. (Vergrößerter Nachdrück der zweibändigen Erstausgabe von 1812 und 1815 nach dem Handexemplar des Brüder Grimm-Museums Kassel mit sämtlichen handschriftlichen Korrekturen und Nachträgen der Brüder Grimm.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
Grimm, Jacob és Wilhelm
2009 *Családi mesék*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Pozsony, Kalligram Kiadó.
Grimm testvérek
1878 *Gyermekmesék*. Grimm testvérek után Halász Ignácz. Budapest, Eggenberger.
[1899] *Gyermekmesék.* Grimm testvérek után Halász Ignácz. Budapest, Athenaeum.
Gyulai Pál
1961 Felhívás a Kisfaludy-Társaság népköltészeti gyűjteményének újabb folyamára. In: *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula és Komlós Aladár. 617–620. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Harries, Elizabeth Wanning
2003 *Twice upon a Time. Woman Writers and the History of the Fairy Tale.* Princeton – New Jersey, Princeton University Press.
Ipolyi Arnold
1855a Magyar népmesék. Kiadja Erdélyi János. [Ism.]. *Magyar Sajtó,* I, 82, 1–3.

1855b Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. (Salamon és Markalf). *Új Magyar Muzeum,* V, 261–303.
1858 A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyüjteménye. *Új Magyar Muzeum,* VIII, 413–424.

Karády J. [Ignác?]
[1895] *Regék és mesék. Grimm regéinek felhasználásával átdolgozta Gaal Mózes.* Harmadik, bővített kiadás. Franklin, Budapest.

Kovács Ágnes
1977 A békakirályfi. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1*. 239. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kozocsa, Sándor
1963 Grimmsche Märchen in Ungarn. In: Denecke, Ludwig – Greverus, Ina-Maria – Heilfurth, Gerhard (szerk.): *Brüder Grimm Gedenken* I. *Gedenkschrift zur hundertsten Wiederkehr des Todestages von Jacob Grimm*. 559–574. Marburg, Elwert.

Küllős Imola
2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Leyden, John
1801 *Complaynt of Scotland. Written in 1548. With a preliminary dissertation and glossary*. Edinburgh, Archibald Constable.

Liszka József
2013 A halhatatlan Békakirály (Adalékok az első számú Grimm-mese kelet-közép-európai adaptációihoz). *Eruditio – Educatio*, VIII, 1, 3–32.
2016 A Grimm testvérek Békakirály (ATU 440) című meséjének interetnikus összefüggéseihez. In: Liszka József: *Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából*. 327–340. Komárom – Somorja, Fórum.

Mikos Éva
2010 *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII-XIX. században*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó.

Mikos Éva – Csörsz Rumen István
2019 Cheap Print in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary. In: Roud, Steve – Atkinson, David (szerk.): *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature.* 274–306. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.

Móka bácsi [Halász Ignác]
1894 A békakirály. Mese. *Pesti Napló* (márc. 4.), XLV, 63, 25–26.
1898 A békakirály. *Budapesti Napló* (szept. 4.), III, 243, 13–14.

Nagy Ilona
2015 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: Gulyás Judit (szerk.): Nagy

Ilona: *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok.* 15–63. Budapest, L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

Nagy Zoltán

2010 *Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái Nagy Zoltán gyűjtésében*. Sajtó alá rendezte Benedek Katalin. Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet tára X./

Oittinen, Riitta

2000 *Translating for Children*. New York, London, Garland.

Ortutay Gyula

1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia,* LXXIV, 321–336.

1972 A Magyar Népköltési Gyűjtemény 100 éve. *Ethnographia,* LXXXIII, 437–443.

Pogány Péter

1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, Magyar Helikon.

Róna-Sklarek, Elisabet

1912 Einige Grimmsche Märchen im Ungarischen Volksmunde. In: Gragger Róbert (szerk.): *Philologiai dolgozatok a magyar–német érintkezésről*. 3–15. Budapest, Hornyánszky.

Röhrich, Lutz

1979 Der Froschkönig und seine Wandlungen. *Fabula,* 20, 170–192.

1987a *Froschkönig.* In: Ranke, Kurt et al. – Brednich, Rolf Wilhelm et al. (szerk.): *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* Band 5. 410–424. Berlin – New York, de Gruyter.

1987b *Wage es, den Frosch zu küssen! Das Grimmsche Märchen Nummer Eins in seinen Wandlungen*. Köln, Diederichs.

Rölleke, Heinz

1975 *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812.* Cologne – Genève, Fondation Martin Bodmer.

Schenda, Rudolf

1970 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe, 1770–1910*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann.

1976 *Die Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten,* München, C. H. Beck Verlag.

Sebestyén Ádám

1979 *Bukovinai székely népmesék I. Fábián Ágostonné meséi.* Szekszárd, Kiadja a Tolna megyei Tanács V. B. Könyvtára.

Shavit, Zohar

1986 *The Poetics of Children Literature*. Athens, University of Georgia Press.

Solymossy Sándor

1913 Idegen mesék meghonosodása. *Ethnographia*, XXIV, 1–8.

Takács Lajos

1964 Mese és olvasmány egy mesefenntartó közösség életében. *Néprajzi Közlemények,* IX, 257–271.

Tóth Rezső
1905 *A magyar ifjusági irodalom s a népiskolai ifjusági könyvtárak*. Budapest, Athenaeum.
Turóczi-Trostler József
1936 Világirodalom magyar ponyván. *Magyar Nyelvőr*, LXV, 112—117.
Uther, Hans-Jörg
2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography.* I. *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction.* II. *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales.* III. *Appendices.* Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia /Folklore Fellows Communications 284–286./
2013 *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Enstehung- Wirkung- Interpretation.* 2., vollständig, überarbeitete Auflage. Berlin, de Gruyter.
Veres Imre
1875 Az öreg ember és az arany mozsár. *Magyar Nyelvőr*, IV, 375–376.
Voigt Vilmos
[1963] 2007–2009a A Grimm mesék magyar fordításai. In: Uő: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról*. 122–125. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport. /Szövegek és elemzések 2./
[1964] 2007–2009b Új adatok a Grimm-mesék magyar fordításaihoz. In: Uő: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról*. 126. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport. /Szövegek és elemzések 2./
1974 *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. A dialektológiai szöveggondozás szabályzatát készítette Balogh Lajos, Budapest, Akadémiai Kiadó. /Szerkesztési Irányelvek IV./
2012 Németországból, Ausztrián keresztül Magyarországra (Grimm hatás a magyar népmesére). In: Liszka József (szerk.): *Acta Ethnologica Danubiana. Az Etnológiai Központ Évkönyve* 14. 27–36. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Komárom.
Villányi Péter
1989 *Tündérmesék a zabari néphagyományban*. Debrecen, KLTE. /Gömör Néprajza XX./
Zipes, Jack
2008 What Makes a Repulsive Frog so Appealing: Memetics and Fairy Tales. *Journal of Folklore Research,* 45, 2, 109–143.

Mariann Domokos

GRIMM TALES IN 19TH-CENTURY HUNGARIAN CHAPBOOKS. REVIEW OF A FORTHCOMING SOURCE COLLECTION

The paper and the accompanying extract present a collection of texts bearing the working title *Grimm Tales in Hungarian Chapbooks (1860–1900)*. The forthcoming source collection provides a selection of texts at the intersection of two almost completely unexplored 19th-century source groups: Hungarian-language Grimm editions and chapbook tales. The aim of this publication is to draw attention to the specific and multi-layered textual tradition of Hungarian-language Grimm tales, as well as to provide data and perspectives for the research of chapbooks containing fairy tales and for the Hungarian reception and folklorization of Grimm tales.

Keywords: historical textual folklore, fairy tale research, history of publications, 19th-century chapbooks, Grimm tales in Hungarian, folklorization

Mikos Éva

REGEIRODALOM ÉS NÉPISMERET A 19. SZÁZAD DEREKÁNAK SAJTÓJÁBAN – A *CSALÁDI LAPOK* (1852–1860)[1]

A 19. századi lapokban és folyóiratokban megjelent *táj- és népismereti írások* fontos mérföldkövei a középosztály, valamint a társadalmi és műveltségi elitnek a nála alacsonyabb rétegek kultúrájának megismerésére irányuló kísérleteinek.[2] A másik jellemző műfaj, amelyen keresztül a polgárság, illetve az elit kapcsolatba kerülhetett az alsó rétegek kultúrájával, a népköltészet volt, ezen belül is a század középső harmadában kitüntetett hely illette meg a történelmi tárgyú mondákat, pontosabban azok irodalmi fel- és átdolgozásait, a *regék*et.[3] A két kategória között jelentős az átfedés, a regék alapjául szolgáló monda-szüzsék gyakran jelentek meg a tájleírásokban, a táj és a benne élő nép megismerésének egyik eszköze volt ugyanis a korabeli utazók szemében a helyiek által saját közvetlen környezetükről, hegyeikről, völgyeikről, a tájban álló várak, templomok keletkezéséről vagy éppen pusztulásáról szóló elbeszéléseinek meghallgatása, lejegyzése.[4]

Az utazási irodalom minden korszakban mintázatok alapján szerveződött, s különböző típusai, műfajai alakultak ki, az egyes műfajok kereteket nyújtottak ahhoz, hogy egy szerzőnek milyen témákról kell útja során ismereteket szereznie, majd beszámolnia. Az utazási, valamint az ennek részét jelentő táj- és népismereti irodalom még a 19. század közepén sem csupán a társadalmi valóságot kívánta megragadni, sokszor inkább saját prekoncepcióinak tájba, illetve a tájban rejlő múltba vetítésén fáradozott. A tájleírások és a regeirodalom közös jellemzője, hogy a művelt, írástudó szerzők benyomásait, véleményét tükrözik, az érintetteket, a falvak lakosait csak ritkán vonták be a róluk szóló tudás megszerzésébe, s még ritkábbak azok az esetek, ahol a helyben lakókkal való közvetlen kapcsolatfelvétel mikéntjéről is beszámoltak. A regék ebben az időben még nem gondosan kiválasztott adatközlőktől származtak, inkább arra gyanakodhatunk, hogy véletlenszerűen sikerült azokat megismernie az utazónak, az ismereteit pedig nem azonnal jegyezte le, hanem emlékezetből próbálta meg utólag rögzíteni.

A 19. század középső évtizedeiben még meglehetősen kevés tudatos népköltészeti gyűjtést végeztek, s ezek eredményeinek is csak egy csekély része láthatott napvilágot

[1] A tanulmány az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] A műfaj aranykorában, a reformkorban született táj- és népleírásokról és szerzőikről lásd: Paládi-Kovács, 1989, 2016.

[3] A rege irodalmi műfajáról lásd: Szajbély, 1999. A kérdés folklorisztikai megközelítésben: Mikos, 2015.

[4] Ez még egészen a századfordulóig, a néprajztudomány professzionalizációjának megindulásáig fontos maradt. A folklorisztika önálló tudományszakká válásáról lásd: Gulyás, 2011; Szemerkényi, 2011.

önálló kötetben. Ennek a helyzetnek több oka is lehetett, az anyagi nehézségek mellett az érdeklődés hiányát is meg kell említeni, a korszakban ugyanis még az értelmiségen belül is csupán egy szűk csoport számára volt nyilvánvaló a népi kultúra, illetve a népköltészet értéke és jelentősége.[5] A kiadóknak a téma ismertsége nem garantálta a megtérülést, ezért a gyűjtések kiadása időnként kútba eshetett, vagy erőn felüli terheket rótt a gyűjtőre, szerkesztőre.[6]

A hazai tájak és a benne élő emberek, a tájban álló, illetve az emberek által használt tárgyak megismerése, a vidéken élők gondolkodásmódjának tanulmányozása fokozatosan, hosszú évtizedek alatt lett érdekes a társadalom középső és felső rétegei számára. Ebben a folyamatban kitüntetett szerep jutott a korabeli sajtónak. Az első népköltési gyűjtések, mint ahogy a korai népleírások jelentős része is, lapokban, folyóiratokban jelenhetett meg. A reformkor idején legnagyobb számban a *Tudományos Gyűjtemény*, valamint a *Muzárion, Élet és Literatura*, illetve Erdélyi János lapja, a *Regélő Pesti Divatlap* közölt táj- és népleírásokat, népköltészeti szövegeket, illetve a népköltészettel kapcsolatos kritikai és teoretikus írásokat.[7] Az önálló kötetekben megjelent munkákból is közöltek szemelvényeket a folyóiratok, hetilapok, az előfizetők, illetve vásárlók toborzása céljából.

A szabadságharcot követően a hazai sajtópiac jelentősen átrendeződött, a reformkori lapok közül kevés vészelte át a forradalom időszakát, a hetilapok közül pedig egynek sem sikerült. Az 1850-es évek első fele a magyarországi társadalmi nyilvánosság átmeneti válságát hozta, a lapalapítást a hatóságok igyekeztek ellehetetleníteni. Az 50-es évek második felére indult újra az élet, s bár még mindig lassú volt a változás, de az átalakulás körvonalai mindinkább láthatókká váltak.[8] A megújulást számos sikeres, de talán még több kudarcba fulladt vállalkozás fémjelzi, s a csődsorozat rámutat arra, hogy a szerkesztők és lapalapítók többsége a sötétben tapogatózott, egy változásban lévő, kiszámíthatatlan terepen kellett boldogulniuk.[9] A folyamatos átrendeződésnek a politikai tényezők mellett számos egyéb oka is volt, ami a gyorsuló társadalmi mobilitásban,

[5] A téma népszerűsítése más fórumokon is történhetett, például Kriza János gyűjtőhálózatát az unitárius olvasókörök alapozták meg az 1830-as évek végén. Erről bővebben Szakál, 2014, 285–286.

[6] A képet árnyalják Kriza János és gyűjtőhálózata gazdag folklórgyűjteményének hányattatásai: közel két évtizedet kellett várni az első kötet megjelentetésére, amelynek érdekében Kriza jelentős hitelt is felvett. Ezt özvegye még Krizának a kötet megjelenése után tizenkét évvel bekövetkezett halála után is fizetni volt kénytelen (Faragó, 1963). A második kötet százötven évvel később került nyilvánosság elé. Erről részletesen lásd: Olosz, 2013. Kriza anyagi nehézségei nem hozhatók kizárólagos összefüggésbe a *Vadrózsák* kiadásával, de minden valószínűség szerint a kötet megjelentetése szerepet játszott az eladósodásában. Ezúton szeretném megköszönni Szakál Annának a kérdéskör árnyalásában nyújtott segítségét.

[7] Vö. Paládi-Kovács szerk., 1985, forrásait lásd: 469–471. A folyóiratokban, lapokban megjelent reformkori folklórközlésekről, illetve a róluk írott kritikákról lásd még: Gulyás, 2005, 2010, 139–180.

[8] A korszak irodalmi lapjairól áttekintő jelleggel: Miklóssy, 1975.

[9] A korszak sajtójának a hatalommal való viszonyáról lásd: Deák, 2018; a korszak hetilapjairól általában: Miklóssy, 1976. A lapalapítás és fenntartás nehézségeiről érzékletes képet fest még Török Zsuzsának özvegy Vachott Sándorné irodalmi és szerkesztői munkásságáról írott tanulmánya (Török, 2019).

az ehhez igazodó lappiac szélesedésében, az egyre növekvő olvasói igényekben érhető tetten. Az átalakulás leginkább a hetente, kéthetente megjelenő divatlapokat, illetve illusztrált családi lapokat érintette, a korábban művelődési lapoknak is nevezett orgánumok példányszáma ugyanis évtizedről évtizedre nőtt.[10] A szélesebb olvasóközönség kiszolgálását a korábban is ismert műfajok megújításával, átalakításával tudták elérni, ez érintette az utazási irodalmat, illetve a hazai tájakról szóló leírásokat is. A hetente, kéthetente, illetve heti két-három alkalommal megjelenő kiadványok között is többféle típust különíthetünk el.

Az utazási és népismereti irodalom kezdetben a műveltségi elit számára volt csupán elérhető, fénykorában, az 1830-as és 1840-es években még a társadalomnak egy szűk felső rétege olvasott ugyanis rendszeresen sajtótermékeket, így azok tartalmát a szerkesztők valamelyest az ő elvárásaikhoz, igényeikhez igazították. Az évtizedek előre haladtával azonban ez a réteg egyre szélesedett, az útleíró és népismei irodalom pedig egyre többek olvasmánya lehetett. Eközben fokozatosan elvesztette a legműveltebb rétegek érdeklődését, hogy más formáknak adja át a helyét. Az 1850-es évektől a táj- és népismereti írások főként a középosztály hölgy, illetve ifjú tagjainak szólhattak, így a politikai és társadalmi kérdéseket kevésbé érintő sajtótermékekben kaphattak helyet. Az ismeretterjesztő képes női és családi, illetve divatlapok, amelyek a szépirodalom mellett praktikus ismereteket és ismeretterjesztő cikkeket is közöltek, az 1850-es évek közepétől egyre nagyobb teret nyertek a lappiacon. A laptípus kedvelt műfaja volt az úti beszámoló, a külföldi tájak és városok mellett előszeretettel közöltek hazai tájakról szóló leírásokat is. Ezekben a szövegekben gyakran különböző mondák elbeszélései is helyet kaptak.

Az utazási irodalom a 19. század második felében fokozatosan átadta a helyét a növekvő turizmus kiszolgálására szakosodott irodalomnak.[11] A kettő között az a különbség, hogy míg előbbi olyanok számára kíván élményt nyújtani, akik soha nem jártak az adott helyen, s vélhetően nem is fognak eljutni oda, addig utóbbi kifejezetten a táj meglátogatására csábít, illetve az esetleges látogatás lehetőségét készíti elő egyebek közt gyakorlati ismeretek közvetítésével (vö. T. Szabó, 2008). Az utazás és az útleírás két típusa között a váltás azonban nem egyik napról a másikra történt, hosszú évtizedekig volt jelen a kettő egymás mellett, akár egyazon orgánumban is. Az 1850-es évek még kifejezetten átmeneti időszakot jelentett, a reformkori felfedező tájleírások és népismereti irodalom, valamint az élénkülő turisztikai mozgalmat reprezentáló szövegek egyaránt gyakoriak voltak a korszak lapjaiban.

A tájleírásokban és a turisztikai irodalomban közös, hogy mindkettő szívesen színesíti tartalmát a tájról szóló mondákkal, legendákkal, a táj- és népleírások mint a hagyma héjai veszik körül a rege szövegeket, amelyek nem önmagukért vannak tehát jelen, hanem a tájleírások kiegészítő elemeiként. A tájhoz tapadó narratívák a táj megelevenítését segítik, az egyes tájak ismerete pedig a haza megismerését támogatja azzal, hogy

[10] A hazai hírlapok és folyóiratok számának alakulása 1830 és 1894 között: Szinnyei József statisztikai kimutatása, *Vasárnapi Ujság*, 41, 6, 1894. február 11. 97. Lásd még Kéri Katalinnak Szinnyei adatai alapján szerkesztett táblázatát: Kéri, 2018, 111. A sajtópiac, és benne a hetilapok alakulásáról lásd még: Bezeczky, 2009; Török, 2011a.

[11] A turizmus gyors élénküléséről, s ennek sokkoló hatásáról lásd: Pusztai, 2012.

élményekkel tölti meg a lankákat, vagy rideg várfalakat. Az 1850-es évek tájismereti és regeközléseinek szemlézése nem elsősorban a szövegismeret szempontjából fontos. Sokkal nagyobb jelentősége lehet annak, ha azt vizsgáljuk általuk, hogy milyen volt a korabeli művelt középosztály tagjainak viszonyulása a vidéken élők kultúrájához. Mit kívántak belőle és általa megérteni, hogyan próbálták a szövegek révén értelmezni és átlényegíteni a vidéken élő, földet művelő emberek műveltségét? Ezért az alábbiak azokat a szövegeket is vizsgálják, amelyekben a szerzők valamiféle értelmezési kísérletet tesznek a folklór műfajok, egyáltalán a szájhagyomány megismerésére, megértésére.

A lapok és folyóiratok szemlézése a bennük olvasható táj- és népismereti cikkek szempontjából nem új keletű jelenség, azonban a 19. század derekán, a szabadságharc idejénél megállt a források feltárása. E kutatási hagyományt folytatni nem csupán az elődök iránti tiszteletből fontos, hanem azért is, hogy megértsük, a tudománytörténet felgöngyölítéséhez szükséges, de nem elégséges a szakmai kiválóságok munkásságának értékelése.[12] Egy tudományág létrejöttének folyamatában a közvélemény is szerepet játszott, a diszciplína el kellett hogy nyerje a középső társadalmi rétegek, ezen belül különösen az értelmiség bizalmát, amely egyúttal a társadalmi legitimitást is jelentette, a kultúra erkölcsi, gyakorlati és anyagi támogatása ugyanis ekkor még a középosztály szándékaitól függött. A táj- és népleírások, akárcsak a turizmus annak a hosszú edukációs folyamatnak a részei, amelynek során a tettre kész középső rétegek számára valamilyen mértékben fontossá vált az alsó társadalmi rétegek életének és műveltségének megismerése. A lapokban, folyóiratokban megjelent népismereti szövegek ennek a folyamatnak fontos állomásai.

A *Családi Lapok* a kor művelődési családi- és női lapjai között

A *Családi Lapok* egyike volt azoknak az orgánumoknak, amelyek nagy terjedelmet szenteltek a táj- és népleírásoknak, valamint a rege műfajának. A téma a szerkesztők számára kifejezetten prioritás lehetett, mert egyetlen másik korabeli hetilap sem hozott ilyen mennyiségű szöveget a témában.[13]

Az 1850-es évek közepétől a szélesebb olvasóközönségre számító ismeretterjesztő és irodalmi szövegeket közlő lapok fénykora kezdődött el. Ezek egy része a század első felének irodalmi és divatlapjai által elindított hagyományokat követte, s kimondva vagy kimondatlanul az úri családok műveltebb hölgytagjainak érdeklődésére számított. A női olvasóközönséget a lapok egy része divatképek, szabás- és hímzésminták, illetve divattudósítások közlésével is magához kívánta vonzani. A divatlapok azonban többnyire csak egy-két oldal terjedelemben, illetve a mellékletben (pl. kihajtogatható divatképeik, mintaíveik által) foglalkoztak a divattal, emellett zömmel szépirodalmi anyagot közöltek, s szemben reformkori társaikkal, többnyire mellőzték a társadalmi, különösen a közpoliti-

[12] A humán szakterületek hivatásosodásáról már magyar nyelven is rendelkezésünkre áll néhány kiváló esettanulmány: T. Szabó, 2006; Szívós, 2009.

[13] A *Divatcsarnok*ban volt még jellemző a tájleírás és a rege műfaja. A *Családi kör* is közölt ilyen típusú szövegeket, de ezek aránya meg sem közelíti a *Családi Lapok*ban tapasztalható mennyiséget.

kai kérdéseket, vagy csak marginálisan kapott bennük helyet ez a téma.[14] E kategóriába a Nagy Ignác szerkesztése alatt induló, 1850-től 1864-ig fennállt *Hölgyfutár*, a Császár Ferenc alapította *Divatcsarnok* (1853–1863) és Vajda János lapja, a *Nővilág* (1857–1964) tartozott. A korszak végén indult el a később emblematikussá váló lap, az első női szerkesztő, Kánya Emília által alapított és vezetett *Családi kör* (1860–1880).[15]

A képes családi lapok kategóriájának másik irányát, egyúttal a reformkori divatlapok másik leágazását a kifejezetten ismeretterjesztő, vagy más néven enciklopédikus sajtó jelentette.[16] E típus kiemelkedő tagja a *Vasárnapi Ujság* volt, amely az 50-es évek közepétől közvetítette a nemesi középosztály értékrendjét egyre többek felé egészen az első világháború utáni évekig. A *Vasárnapi Ujság* abban is kitűnt versenytársai közül, hogy elsőként érte el a tízezres példányszámot (Lipták, 2002, 67–77., 70.). Egyúttal a legnagyobb figyelmet kapta az utókor részéről is, például elsők között vált valamennyi évfolyama online elérhetővé. A különböző tartalmi egységeiről, érdeklődési köreiről pedig számos tanulmány látott napvilágot.[17]

[14] A fentieknél részletesebb tipológiát ad Révész, 2015, 73–129.

[15] Részletes, számos szempontra kiterjedő elemzések csak az utóbbival kapcsolatban láttak napvilágot, az elmúlt években a 19. századi nőírók és szerkesztőnők iránt felélénkülő érdeklődés keretében. Áttekintő jelleggel lásd: Szaffner, 1998; Török, 2011c; Bozsoki, 2018.

[16] Általánosságban elmondható, hogy a hazai sajtótörténet-írás politika, irodalom (vö. Gyáni, 2006, 57–58.), valamint férfiközpontú volt, elsősorban a közéletre és a napilapokra, továbbá a lapokban foglalkoztatott, zömmel férfi szerzőkre koncentrált, így azok az orgánumok kerülhettek a fókuszába, amelyek ezeknek a szempontoknak megfeleltek. A hetilapok, amelyek már ekkor is főként a női olvasóközönséget szólították meg, félárnyékban maradtak (vö. Török, 2011a, 46–47.). Ez a tudományterület másodlagos helyzetével, a történelem és az irodalomtörténet segédtudományaként való beállításával függött össze. Az így létrejövő áttekintések a lapok társadalmi és ideológiatörténeti folyamatokban játszott szerepét hangsúlyozták (A magyar sajtó története, 1985). Az e szempontok mentén szerkesztett kézikönyvek minden további részletező kutatás alapját jelentik. A sajtó- és médiatörténet napjaink Nyugat-Európájában, különösen a német nyelvterületen, ugyanakkor prosperáló önálló tudományág, a külföldi eredmények és elméleti újítások beszivárgása az utóbbi egy-másfél évtizedben idehaza is érzékelhető, például a korábbi szempontrendszer alapos kiszélesítésében. Ez a hatás azonban egyelőre nálunk inkább elméleti cikkek formájában realizálódik (lásd erről pl. Rákai, 2014), az elméletek és módszerek gyakorlati megvalósítására kevesebb példa áll rendelkezésre. A családi, valamint a szórakoztató és ismeretterjesztő képes hetilapok, illetve hetente több alkalommal megjelenő orgánumok iránti érdeklődés az utóbbi évtizedben idehaza is fellendülőben van, főként a 19. század utolsó harmadát érintően. Ennek inspirálója a női irodalom, valamint a középosztály nőtagjainak egzisztenciális lehetőségei iránti művelődéstörténeti és irodalomtörténeti érdeklődés, mindkettő társadalomtörténeti háttérben tárgyalja a témát. Egy másik kutatási irány is az irodalomtörténet felől indult, s a szépirodalom szempontjait érvényesíti, de nem csupán a kanonikus életművek felől olvassa újra a sajtótermékeket, hanem a sajtómegjelenések egy-egy műre vagy egész életművekre tett hatásait is nyomon követi, lásd pl. Török, 2011b.

[17] A hazai sajtótörténeti kutatások keveset foglalkoztak a századközép időszakában megjelent illusztrált családi lapokkal, ez alól a viszonylag sokat és sokféle irányból kutatott *Vasárnapi Ujság* jelent kivételt. Lásd: Miklóssy, 1975; Buzinkay, 1979, 1980; Lipták, 2002. Egy-egy résztéma elemzése: Vasvári, 1996; Csíki, 2010; Landgraf, 2015, 2017. A *Vasárnapi Ujság* nemcsak azért számít kivételnek, mert hét évtizeden át állt fenn, amivel egyedülálló a korszakban, hanem azért is, mert – főként történetének első egy-másfél évtizedében – a hazai irodalmi és közéleti értelmiség színe-java publikált benne. A szerkesztők az első évtizedekben nagy hangsúlyt fektettek a nemzeti hagyomá-

Az alábbiakban vizsgálandó sajtóorgánum, az utóbbi kategóriába sorolható *Családi Lapok*, kéthetente megjelenő újság volt,[18] amely Klezsó József katolikus pap szerkesztésében, a Jó és Olcsó Könyvtársulat – a Szent István Társulat jogelődje – kiadásában jelent meg. Rövid ideig Ney Ferenc szerkesztette, ami némi változást, egy kis frissülést hozott a lap arculatában. Neyt egyébként szinte végig a munkatársak között találjuk, számos cikkel, költeménnyel jelentkezett az újság hasábjain. A *Családi Lapok*hoz viszonylag zárt, állandó szerzőgárda tartozott, s bár jelen tanulmány nem esztétikai, vagy irodalomtörténeti érdeklődésű, azt ezen a ponton szükséges megjegyezni, hogy nem első vonalbeli szerzők alkották munkatársai derékhadát. Az 1850-es évek elején fellépő irodalmi másodvonal, a petőfieskedők, a népiesség epigonjai (Lisznyai Kálmán, Tóth Kálmán) ugyanakkor csak ritkán tűntek fel. A népies líra egyébként sem lehetett prioritás a szerkesztők számára, népdalszerű vagy népies hangvételű lírai költemények csak ritkán jelentek meg benne. A lap létrehozta saját másod- és harmadvonalbeli lírikus és epikus költői, beszélyírói körét.

A *Családi Lapok* szerkesztői koncepciójában a tájékoztatás és műveltségközvetítés állt első helyen, a szórakoztatás, a hasznos időtöltést szolgáló olvasmányok közlését kevésbé tekintette lényegesnek.[19] A lap *tudományos és szépirodalmi folyóirat a valláserkölcsi műveltség és kath. hitélet emelésére* hosszú alcímmel jelent meg, az itt megfogalmazott szempontok azonban nem egyenlő mértékben érvényesültek. Hangsúlyozottan katolikus lap volt, a szépirodalomra és az ismeretterjesztésre koncentrált, de a kettőt nem óhajtotta élesen elválasztani egymástól. A többi korabeli orgánummal összehasonlítva azonban a tudományos ismeretterjesztés kisebb arányban jelent meg benne, hogy maradjon hely több más fontos téma számára is. Így a korabeli hetilapokhoz képest színesebb, változatosabb tartalommal jelentkezett, s néhány olyan témát is felkarolt, amelyekkel a konkurens folyóiratok nem, vagy csak alig-alig foglalkoztak, például a nevelés és oktatás, valamint a szociális problémák területeit. A hitélet szempontja már a címben is kitüntetett helyen szerepel, ez a téma nagyon sokféle formában jelent meg az újságban, s önálló rovatot is kapott. Rendszeresen beszámoltak a hasábokon például templomok és más szakrális épületek létesítéséről vagy felújításáról, egyházi létesítményeket érintő régészeti feltárásokról. Előszeretettel közöltek novellává vagy elbeszélő költeménnyé formázott ó- és újszövetségi történeteket,[20] szentekről és szent helyekről

nyok és ’48 emlékének ápolására, az ismeretterjesztés itt elsősorban történelmi és nemzetpolitikai kérdéseket érintett.

[18] A *Családi Lapok* elviekben volt kétheti lap, az első félévben egyetlen, terjedelmes száma jelent meg, majd öt éven át valóban kéthetente jelent meg. Az utolsó előtti évben heti megjelenésre váltott, és sokkal karcsúbb füzetekkel jelentkezett. Fennállásának utolsó másfél évében a megjelenése teljesen esetlegessé vált, majd hamarosan meg is szűnt.

[19] A *Családi Lapok*ról részletesebb áttekintő szakirodalmi elemzést eddig nem sikerült találni. A sajtótörténeti kézikönyvek is lapidárisan értekeznek róla (A magyar sajtó története, II/1, 1848–1867, 445–446.; Buzinkay, 2014, 2016, 171–173.). Ez az oka, hogy az általános ismertetése nagyobb terjedelmet kap az alábbiakban.

[20] Kelemen Mór: Jósua, *Családi Lapok,* 1, 2/1, 1852. július 15. 12–16. Perger János, A látnok gyermek (Bibliai kép, régi nyomtatvány nyomán), *Családi Lapok,* 1, 2/1, 1853. október 31. 345–360.

szóló legendákat,[21] zarándoklatokról, illetve missziós utakról szóló beszámolókat,[22] és sajátos műfaj volt az irodalmi példázat is.[23] A legendák, novellák, elbeszélő költemények és beszámolók nem teológiai szempontból íródtak, hittudományi kérdéseket nem érintettek, hanem az egyszeri hívők szellemi és lelki szükségleteit elégítették ki. A vallási témával és a családi lap jelleggel is szorosan összefüggött az újság nevelési és oktatási kérdések iránt való érdeklődése, ami időnként összekapcsolódott a katolikus (főleg) középiskolák életéről szóló tudósításokkal. A vallás témája időnként szokatlan, de érdekes cikkekben is megjelent, például egy az imakönyvek díszítéséről szóló hosszabb értekezésben.[24] Összességében elmondható, hogy bár a vallás témája valamilyen módon a lap cikkeinek és költeményeinek több mint felét érinti, az 1970-es évek sajtótörténésze által megfogalmazott véleményt, miszerint „Zord katolicizmusa azonban bizonyos egyoldalúságot, tartalmi sivárságot kölcsönöz egymást követő számainak…" talán kissé túlzónak érezhetjük, illetve betudhatjuk a korszellemnek, amelyben egy kifejezetten klerikális lap, lehetett bármilyen, nem tűnhetett fel jó színben (Miklóssy, 1975, 332.). Az utókor olvasója az 1850-es évek más hasonló orgánumaihoz képest is olvasmányosnak és változatosnak érezheti, a vallásos tartalmakkal együtt és azoktól függetlenül is.

A hitélet mellett és azzal összefüggésben is a lap második legfontosabb érdeklődési területe a nevelésügy volt, amit igen tágan értelmezett. Az egyházi iskolákban folyó munkáról, intézmények alapításáról szóló beszámolók mellett általános gyermeknevelési, illetve nőnevelési elveket megfogalmazó írásokat közöltek,[25] amelyek a korszakban egyébként kifejezetten női lapokban kaptak még helyet (a *Családi kör* is szívesen közölt hasonlókat). A szerkesztők fontosnak tartották a kisgyermekek nevelését, a bölcsődék és kisdedóvó intézmények alapításának szükségessége, az ott folyó nevelés céljai és keretei is gyakori témát szolgáltattak.[26] Időnként gyermekeknek vagy fiataloknak szóló versek, novellák, folytatásos kisregények is megjelenhettek. Több évfolyam is közölt irodalmi meséket, amelyeket hangsúlyozottan gyerekeknek szántak.[27] Nem ritka a természettudományos ismeretterjesztés sem, az első évfolyamok önálló rovatot szenteltek a fiataloknak, amelyekben egyebek mellett földrajzi, csillagászati, fizikai témák kaptak helyet. A fentiek fényében ugyanakkor kissé meglepő, hogy a történelmi téma

[21] Császár: Szent Polykárp álma. (Legenda) [elbeszélő költemény] *Családi Lapok,* 1, 2/13, 1852, július 31. 54–58. A szent helyek. Történelmi és földrajzi leírás, *Családi Lapok,* 2, 2/1, 1853. július 15, 34–43; 2, 2/2, 1853. július 31. 97–108.

[22] Hudson-öböli missió, *Családi Lapok,* 1, 1, 1852. 308–312. Morva, Keresztény köztársaság, *Családi Lapok,* 1, 2/3, 1852, augusztus 15. 127–132. Brasiliai missió, 1, 2/5, szeptember 15. 228–230. Oczeaniából. Henry M. hittérítőnek a juliopolisi püspöknek beküldött 1851-dik évi tudósítása után. *Családi Lapok,* 2. 2/1, 1853. július 15. 30–38.

[23] Sárkány János, Az egély. Példázat. *Családi Lapok,* 6, 2/9. 1857, november 15. 116–117, 6, 2/11. 1857. december 15. 141–142. 2/12. december 31. 154–155.

[24] Palásthy Pál: Az imakönyvek küldísze. Történeti értekezés. *Családi Lapok,* 6, 2/15. 1857, október 8. 185–188, 2/16. október 15. 201–204, 2/17. október 22. 213–215, 2/19. november 5. 241–245.

[25] Klezsó József: Tanácsadás az anyáknak a szív első nevelését illetőleg. *Családi Lapok,* 2, 2/4, 1853. augusztus 31. 161–171, 2/6. szeptember 30. 263–271; 2/9. november 15. 409–417. Kürcz Antal: Peadagógiai levelek. *Családi Lapok,* 3, 1/7, 1854. április 15. 322–326, 1/8. április 30. 372–380.

[26] Májer István: Bölcsőde. *Családi Lapok,* 1, 1, 1852, 35–41.

[27] Lásd a 2. sz. táblázatot.

a korszak más hasonló lapjaihoz, például a *Vasárnapi Ujság*hoz viszonyítva viszonylag kis terjedelmet foglal el, legalábbis az első évfolyamokban, s nem jelentős a történelmi életrajzok szerepe sem. Az 1850-es évek közepétől a történelmi téma mind fontosabbá válhatott a *Családi Lapok*ban is. A pedagógiai cikkek egy része nehézsorsú, testi vagy szellemi, illetve szociális hátránnyal élő emberekről szólt. Különös figyelmet fordítottak a vakok problémáira, a számukra létrehozandó intézet fontosságára, a témát Halaványi János atya, a Vakok Intézetének alapítója propagálta számos írásában.[28] A lap több cikke a jobb módúak társadalmi felelősségére és a jótékonyság fontosságára figyelmeztetett. A jótékonykodás előmozdítására külön adományozás rovat is létezett az első évfolyamokban. A szociális problémák, a szegénység és kiszolgáltatottság képei nem szentimentális irodalmi művekben, hanem értekező szövegekben kerültek tehát tárgyalásra.[29]

A kötetek szépirodalmi anyaga is változatos. Az első látásra is nagyon szembetűnő, hogy a konkurens lapokhoz viszonyítva kevés az idegen nyelvből fordított szöveg, s a folytatásos regények szintén hiányoznak. A korszakban az idegen nyelvekből magyarított regények és elbeszélések a lapok törzsanyagához tartoztak, a *Divatcsarnok* például legalább fele részben fordításokat közölt. A másik jelentős irodalmi műfaj a hasonló sajtótermékekben a lírai költemény volt, ennek részaránya a *Családi Lapok*ban, mint már szó volt róla, azonban szintén csekély. A verses szövegeknek nagyobb része epikus jellegű, rege, ballada, románc, mitológiai környezetben játszódó tanmese, úgynevezett paramítosz, vagy paramythion, fabula, vagy valamilyen más, általában történelmi témát feldolgozó elbeszélő költemény. Az irodalom mellett a „műveltség emelésének" szándéka a képzőművészet, színház és zenekultúra területére is kiterjedt, emellett könyvismertetések is megjelentek. A művészeti ismeretterjesztést is meglehetősen tágan értelmezték a szerkesztők, cikket olvashatunk Mozart és Mária Antónia kapcsolatáról, Rubens és Velasquez találkozásáról stb.[30]

A *Családi Lapok* megjelenésében szigorúbb és fegyelmezettebb a többi korabeli hetilapnál. Nem nevezhető a szó szoros értelmében illusztrált lapnak sem, mert viszonylag kevés kép jelent meg benne, azok többsége tájkép, s többnyire úti beszámolókhoz, zarándoklatokról szóló leírásokhoz kapcsolódott, tehát jelen dolgozat szempontjából ugyanakkor nagyon relevánsak. Néhány további metszet valamilyen szakrális épületet, vagy szent helyet ábrázolt.

A *Családi Lapok*ban a kor, sőt a korábbi és későbbi évtizedek lapjaihoz viszonyítva is kiemelkedően magas azon szövegek száma, amelyek a vidéki emberek életével, műveltségével kívánták megismertetni az olvasót a korábbi évtizedekben kialakult formák mentén. Ezek egy, darabszámra kisebb, a terjedelmet tekintve azonban nagyobb része valamilyen úti beszámoló, tájleírás, amelyben helyenként néprajzi megfigyelések, illetve folklóralkotások szüzséi is helyet kaptak. E szövegekben gyakran nagyobb terjedelmet szenteltek a szerzők a téma fontossága, jelentősége megindoklásának.

[28] Halványi János, A vakok ügye, *Családi Lapok*, 2, 1/2, 1853. január 31. 99–102, 2, 1/4,1853. február 30. 197–200; 2, 2/4., 1853. augusztus 31. 199–203; 2, 2/5, 1853. szeptember 15. 244–248.

[29] Pl.: --s: Rongyos iskolák Londonban, *Családi Lapok,* 1, 1/7, 1852, 7. sz. 313–316.

[30] –o–: Mozart és Mária Antonia, *Családi Lapok,* 1, 1/7, 1852. 323–326. Csepesy: Rubens Velasqueznél. *Családi Lapok,* 2, 2/2, 1853. július 21. 108–112.

Az ismerkedés másik terepe a lap által preferált, zömmel verses elbeszélések azon része, amelyek monda, rege, legenda, ballada, vagy más hasonló, a folklórból is ismert, illetve folklór reminiszcenciákkal rendelkező irodalmi alkotások műfaji megnevezésére utal. Ezeket a korban gyakorta rege néven foglalták össze, ami minden olyan folklór műfaj irodalmi feldolgozását jelenthette, amely fantasztikus elemeket, vagyis csodás lényeket és eseményeket tartalmazott, tehát meséket, történeti és hiedelemmondákat, de akár még ókori mítoszokat is.

A *Családi Lapok* célközönsége a nagyvárosi polgárság volt, a lap olvasójának alaptapasztalata a nagyvárosi élet lehetett, az olvasói levelekből, s számos Pest-Budát érintő cikkből következtethetünk erre.[31] Éppen ezért tanulságosak azok a megnyilatkozások, amelyekben a városi ember a falun élő egyszeri emberekkel kapcsolatos, többnyire másodkézből szerzett tapasztalatát osztja meg. Mindez azért érdekes, mert a tudománytörténetek többnyire éles különbséget tesznek a néprajztudomány intézményesülése előtti és utáni korszak között, holott a szakma intézményrendszerének kiépülése és a tényleges professzionalizáció közel egy évszázad alatt zajlott le, ez alatt pedig nagyon sokféle fokozat, árnyalat figyelhető meg a középosztály tagjainak az alsó társadalmi rétegek iránti érdeklődését illetően. Az 1850-es évek hetilapjaiban megjelenő táj- és népismereti cikkek folytonosságot jelentenek a reformkor hasonló kezdeményezéseivel. Mivel az 50-es évek vége felé megindult a magyar időszaki sajtó fellendülése, így a jelen tanulmány által vizsgált műfajok keretei és funkciói is folyamatosan változtak, igazodva a megváltozott kontextushoz és olvasói igényekhez. Az alábbiak ezeknek a folyamatoknak a nyomon követésére tesznek kísérletet.

A táj- és népismeret elmélete és gyakorlata a *Családi Lapok*ban

Az utazás a mai tömegturizmushoz viszonyítva a korábbi évszázadokban sokkal összetettebb feladatot jelentett. A 17–19. század között a főnemesi, majd nagypolgári utazási kultúrában különböző irányzatok alakultak ki a Grand Tourtól a maihoz már valamelyest hasonló, de még számos ponton el is térő kulturális turizmusig (Burke, 2006). Az utazásnak sokféle szerepe lehetett, egyebek mellett ez volt szinte az egyetlen lehetőség az utazáshoz hozzáférő magasabb társadalmi állású ember számára, hogy megismerhesse a többi társadalmi réteg életmódját (Burke, 2006, 5–6.). Az utazás a táj és az épített emlékek megismerésén túl egyéb szellemi élmények befogadásáról is szólt, ez magában foglalta a helyben élők életformájának, szokásainak, gondolkodásmódjának megfigyelését, tanulmányozását is, legalábbis elviekben. Hogy pontosan melyik társadalmi réteg vagy csoport életformáját, kulturális viszonyait kell az utazás során megismerni, az nem feltétlenül egyértelmű, de a korabeli utazási irodalom egy szegmense, a táj- és népleírás a falusi emberre, a vidéken, a természet közelében élőkre koncentrált, róluk próbált valamiféle általános képet alkotni. A korabeli út- és közlekedési viszonyok

[31] Széttekintés Budapesten címmel az 1857-es évfolyam önálló rovatot, vagy sorozatot indított. *Családi Lapok,* 6, 2/12, 1857. szeptember 17. 156–158. Budapesti séták címmel 1856-ban olvashattak cikket az előfizetők, *Családi Lapok*, 5, 41, 1856. december 18. 1149–1152.

indokolják is ezt az elmélyülést, hiszen a mai lehetőségekhez képest lényegesen nehezebb volt a lakhelytől távoli területek megközelítése, az jóval több időt vett igénybe. Az utas még a 19. század második felében is heteket, hónapokat töltött a meglátogatott tájon, hosszan időzött a fürdőhelyeken, s oda- majd visszaútja során többször is megpihenhetett, egyúttal meglátogathatta az útba eső nevezetességeket is. Ez a folyamat a ráhangolódást, az utazási élmény befogadását is megkönnyíthette.

A tájjal és a tájban élőkkel való ismerkedés nem elsősorban a helybéliek szociális, gazdasági és egyéb problémáinak felismerését jelentette, s bár ilyeneket is ismerünk,[32] azért a táj- és népleírások többnyire a hely és a helybéliek életének szépségeit, látványos külsőségeit igyekeztek megragadni. Mint már szó volt róla, a tájleírások többsége kialakult mintákat követett, olyan szempontokat részesített előnyben, amelyeket az előzetesen megismert hasonló leírások tartalmaztak. A 19. század eleji táj- és népisme főként a külsőségekre, a látványos népünnepélyekre, például lakodalmakra, zenés mulatságokra, viseletekre, esetleg egyházi szertartásokra, körmenetekre stb. koncentrált (vö. Paládi-Kovács szerk., 1985). A könnyen feltalálható, felismerhető szellemi javak közé tartoztak a helybéliek által elmesélt mondák és legendák is. A helyben lakók ilyetén szellemi javai iránti érdeklődésre egy idő után alighanem a fogadó oldal képviselői is felkészültek, s a hely szellemét közvetítő elbeszélések idővel beépültek a turisták eligazítására szolgáló útikönyvekbe és a kezdetben spontán működő útikalauzok, majd a hivatásos idegenvezetők repertoárjába is.[33]

A lapokban megjelenő táj- és népleírások egyik funkciója a nemzeti tudat ébrentartása volt, különösen az 1850-es években, amikor a nyílt politizálás veszélyessé vált a magyar nyelvű sajtóban. Ez a műfaj volt a legóvatosabb lehetőség az ellenállás és a függetlenségeszme burkolt életben tartására (vö. Révész, 2015, 74–75.). A kortárs lapok egy része emellett történelmi tablókkal, illetve a magyar történelem nagyjairól készült írott és képes portrék megjelentetésével állt ki a nemzeti függetlenség mellett, ekkora vakmerőségre azonban a katolikus *Családi Lapok* nem vállalkozhatott. Talán az sem lehet véletlen, hogy a lapban megjelenő metszetek szinte kizárólag tájképek voltak, a hazai tájakról szóló ismertetések akár szöveges, akár szóbeli formában a hazaszeretet érzését erősíthették. A honismereti irodalom rendszeres megjelentetése, akárcsak a népies elbeszélő költemények közlése egyike volt azon lehetőségeknek, amelyek a honszereteten keresztül a függetlenségeszme szunnyadó parazsát voltak hivatva életben tartani.

A *Családi Lapok*ban megjelenő belföldi útleírások nem mutatnak egységes képet, nem utalnak tudatos szerkesztői koncepcióra. Ahány szöveg, annyiféle indíttatás, annyiféle érdeklődés jellemzi. Megtalálható benne az arisztokraták „erdélyi Grand Tour”-ját bemutató leírás éppúgy, mint az egyszeri, vélhetően kispénzű vándor egy-egy helységbe történő rövidebb látogatásának ábrázolása. Akad olyan beszámoló is, amely már egy modern turista mentalitását, igényeit tükrözi, egy arisztokrata társaság erdélyi körútjáról

[32] A 19. századi utazási irodalom kései leágazását jelentő megavállalkozás, Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című műve például tartalmaz ilyen tendenciákat is, alapvetően azonban a korábbi évtizedek utazásszemléletének jegyében íródott, vö. Mikos, 2019, 292.

[33] A folyamat leágazását a hazai turisztikai lapokban lásd: Landgraf, 2019.

szóló beszámolóban már kifejezetten a modern ember élménykeresésére ismerhetünk.[34] Olvashatunk olyan *beszély*eket, azaz novellákat is, amelyek utazás keretébe ágyazzák mondandójukat. A lapokban és folyóiratokban terjedelmi korlátok miatt többnyire nem volt lehetőség hosszabb úti beszámolók megjelentetésére, még folytatásokban sem, szerencsésebb volt a rövid, epizódszerű írások megjelentetése, egy-egy település, kistáj, vagy akár egyetlen objektum leírására szorítkozva.[35] Ez is az oka annak, hogy az úti beszámolókat már ebben az időben is szívesen színesítették rövid frappáns történetekkel, a helybeliektől hallható mondákkal, legendákkal.

A *Családi Lapok* 1855-ös évfolyamában olvasható egy Környei aláírású összegző munka arról, hogy mi is valójában az utazások célja, a szövegben a tájjal és a néppel való ismerkedés funkciójára is fény derül.[36] Minthogy a *Családi Lapok* alapvetően keresztény szellemiségű lap volt, így ebbe az összefüggésrendszerbe is sikerült becsempészni a vallási szempontokat. A tanulmánynak is beillő írás hosszabb történelmi áttekintéssel indul az utazásról és az útleírási hagyományokról, amelyben az utazást gyakorlatilag a zarándoklatokkal tekinti egyenértékűnek. Tény, hogy az ókorban és a középkorban a hadászat mellett a helyváltoztatás leggyakoribb indoka a szent helyek felkeresése, a búcsújárás volt. A 21. század kutatója pedig már azt is tudja, hogy a modern turizmusmozgalom, majd az erre épülő iparág létrejöttében milyen szerepe volt a zarándoklatok tömegessé válásának (Pusztai, 2004). Vallásos indíttatású, nevezetesen a katolikus egyenlőségeszmét tükrözi Környei azon kijelentése is, amely szerint az emberek a világ minden részén, lett légyen szó a busmanokról vagy az eszkimókról, egylényegűek, azonos tulajdonságokkal rendelkeznek. Az egyes utazások célja az egyes népek sajátosságainak megismerése lehet, a nép annak a tájnak a része ugyanis, amelyben él, ahhoz tehát, hogy mélyebben ismerhessünk egy népet, először az őt körülvevő tájban kell elmélyedni. A táj és a természeti körülmények meghatározzák az emberek jellemét is:

> „A tartós hideg csökkenti az élet tevékenységi ingerét, tompulttá teszi az érzést; közönyössé lesz itt az ember minden iránt, mi legfőbb anyagi szükségleteihez nem tartozik." […] „Hasonlag jelentékeny befolyású a földegminőség. Mosolygó virányok lakosait egy bizonyos könnyelműség jellemzi; a természet komoly arczulata szilárd jellemeket nevel. Földművelésre alkalmas földeg társalmi összeköttetésre ösztönzi az embereket."[37]

A sajtóban megjelenő táj- és népleírások irodalmias külsőségeket viseltek magukon. Az írásoknak legalább annyira fontos eleme az, hogy a szerzői szubjektum milyen benyomásokat szerzett, milyen érzéseket alakított ki a látottak és hallottak kapcsán, s azt milyen színesen és érzékletesen tudja ábrázolni, mint a tényleges tapasztalatok. Kesseleőkőnél tett látogatásainak hosszas leírásában a szerző, a katolikus pap Májer

[34] Vass József: Rajzolatok erdélyi utazásom naplójegyzeteiből, *Családi Lapok,* 6, 1/7, 1857, február 5. 85–91, 6, 1/10, 1857. március 5. 120–122, 6, 1/11, 1857. március 12. 141–145, 6, 1/16, 1857. április 16. 213–218, 6, 1/17, 1857. április 23. 225–230.

[35] Nyitra és környéke. Utazási töredék. *Családi Lapok,* 2, 2/11, 1853. december 15. 545–551.

[36] Környei: Vázlatok nép- és természetisméből. *Családi Lapok,* 4, 1/2, 1855. január 31, 76–82, 4, 1/3, 1855. február 15. 111–124, 4, 1/4. 1855. február 30. 171–179.

[37] Uo. 80–81.

István sokkal nagyobb terjedelmet szentelt annak leírására, hogy elbeszélője és a környéken megismert ifjú hölgy románca hogy alakult, mint a látottakra vagy hallottakra.[38] Pontosabban, az elbeszélés (vagy inkább beszély) keretét adja csupán a hely ismertetése, hátteret, asszociációs lehetőségeket biztosít az én-elbeszélő számára a családja múltját jelképező vár. Ez a szöveg példa arra, hogy a hazai novellairodalom és regeirodalom között milyen szoros kapcsolat volt, még az 1850-es években is, illetve hogy az egyes beszélyek hogyan próbáltak távolodni a rege támasztotta ideáktól.

Az előbbi, a novellához közelítő tájleírás ellenpontjának tekinthető az a szöveg, amely egy várat és annak történetét a néphagyomány által őrzött monda felől igyekszik bemutatni.

> „Eredetét és elnevezését a mesés korba teszi át a hagyomány. Szitna tóteredetü szó, s poklot jelent; mire elég bizonyságul szolgáljon az: hogy maiglan is hallhatni néha azon kevesbbé testvéries kivánatot : »Do szitna sztebout – poklokra veled!« A népmo[n]da azt tartja, hogy e kőhalmazt maga a gonosz – sátán – Sitan hordta össze, s választá lakhelyül; s innen hihetőleg a sátáné – Sitanovo vagyis Szitno – pokol nevezetet nyert! – Igen hihető, hogy a vár már a magyarok eljötte előtt fönállott, mert a hely az egész környék biztosításának eszközlésére annyira alkalmas, hogy több megyén keresztül hozzáfoghatót nem lelhetni."[39]

A táj- és népleírások, mint ahogy szinte valamennyi útleírás szerves része volt a hely írott történelmével való megismerkedés is, a szerzők a *Családi Lapok*ban is szinte kivétel nélkül felsorolják azokat a fontosabb eseményeket, amelyek az adott településhez vagy objektumhoz kapcsolhatók. Ez, mint a fenti esetben is, sokszor nem harmonizált a mondákban megfogalmazott múlttal, de a kettő közötti ellentmondás az esetek többségében nem zavarta a szerzőket, szerkesztőket. Az utazóval szembeni elvárásoknak nem volt része, hogy önálló kutatásokat folytasson a meglátogatott helyen, hanem a már korábban publikált forrásokat is nyugodtan használhatta, illetve kiegészíthette velük a helyben szerzett ismereteit. Az utazót, így a hazai táj felfedezőjét mindig is az újdonság iránti vágy hajtotta, a lakhelyétől távoli településeket felkereső ember mindenütt titkokat sejt ma is, valamilyen rejtély nyomába ered. Ennek az indíttatásnak egyik lehetséges alternatívája a helybeliektől hallható csodás történet, amely a település, egyúttal a nép múltjába kalauzol. A tudományos, vagy akadémikus, valamint a népi történeti tudat kettősségére reagálnak az alábbiak.

> „De a nép mit törődik a múlttal? Ő nem érti annak nagyságát remekeiben; ő a mindennapi kenyér után lát, a jelennek él. Ha ekéje kőbe akadt, mellette tovább ereszti lemez vasát; a kő ott marad, ázik, fázik és izzul a nap hevén, azután porladoz. Csak tündérmeséiben, vagy regés dalaiban jelen meg egy-egy eszméje a rég elviharzott, lealkonyult hajdannak."[40]

A lapban megjelenő tájleírások egy része a sorai közt elbeszélt mondákra, regékre is reflektált, amelyeket a téma iránti elméleti érdeklődés csíráiként is felfoghatunk.

[38] Májer István: Utazási naplómból. Kesseleőkő. *Családi Lapok,* 1, 2/2, 1852. július 31. 63–76.
[39] M.: Szitna hegye, Szitna vára. *Családi Lapok,* 2, 1/5, 1853. március 15. 216–220.
[40] Vass József: Rajzolatok erdélyi utazásom naplójegyzeteiből, 88.

„A népmondákban nem kell mindig történeti igazságot keresni, érdemök nem is ebben rejlik, hanem hogy mint a nép hitének és fölfogásának eredményei, mintegy szellemi iránytűül szolgálnak a nép eszmevilágának, erkölcsi nézeteinek és benső életének megismerésében.

Egyik kedvencz hajlamom lévén mindig, amerre csak jártam, fürkészni a magyar nép mondáit, s azokat más népek mondáival összehasonlítani; s örömmel tapasztaltam, hogy fajunk népmondáiban mindig a vallásos morál képezi az alapeszmét, a jó jutalmat, a gonosz előbb- utóbb, de okvetlenül büntetést nyer. S ez utóbbira nézve van még valami a magyar népmondákban, mi fajunk főerényének – az Istenség tulajdonairól képzett fogalmának összeolvadását tükrözi vissza; mert valamint a magyar jellem egyik alapvonása a kiengesztelődési hajlam, úgy a Teremtőt is könyörületesnek, s hol őszinte a megbánás, irgalmat és bocsánatot adónak festik népmondáink. Így van ez az erdődi várrommal összekapcsolt következő rövid népmondában is."[41]

„A Sztrigy zúgása, a patakok csörgedezése, a nyájak csengő kolompjai, a pásztorfurulyák anda trillái, a juhász csimpolyájának méla hangjai lelkünket az emberi nem ártatlan őséletének aranykorába andaliták."[42]

„Nevezetét — a népmonda szerint — egy *Bo1i* nevű pórtól veszi, ki itt több hetekig egyedül védé magát török s tatár portyázók ellen. Mások állítólag a hegy ormon egykor létezett, de később romba dőlt Bolt vártól szeretik e barlang nevét származtatni: de mi — a valót hiven kimondva — azon várromok nyomait még nagyitó üvegen sem fedezhetők föl."[43]

A fenti idézetek felsorakoztatják azokat a sztereotip elképzeléseket, amelyeket a korabeli olvasók gondoltak a nép szájhagyományozó elbeszéléseiről. Az ekkor már hagyományosnak mondható megközelítés szerint a mondák a nemzet régmúltjába kalauzolják az olvasót, másrészt azonban sokszor távol állnak a valóságtól, olyan dolgokról is megemlékezhetnek, amelyek soha nem történtek meg.

A mondákról szóló értekező passzusok sorát egészíti ki az a rövid olvasói levél, amely meglehetősen kritikusan viszonyul a mondákhoz.[44] A lap levelezője (vagy a fiktív levél szerzője) egy egyszerű kísértethistóriát ad elő, amelyet Lauka Gusztáv *Mátyás diák könyvesháza* című – valójában Vahot Imre szerkesztette – füzetsorozatában olvasott Erdőd vára kapcsán.[45] A monda egy ijedségében szörnyet halt leányról szól, aki fehér ruhában ma is a várban kísért. A történet igazságtartalmával kapcsolatban a levelező szkepszisének ad hangot: „Erre sem írok nagyobb kommentárt, csak azt kérdem: ha már csakugyan forog is a nép száján e förtelmes izü monda, valljon tanácsos-e ollyasmit az olvasó közönség, az összes haza népének előtalálni?... Többet nem is olvastam a könyvből."[46] A fenti sorok egyfelől azért érdekesek, mert mutatják, hogy a korszak hetilapolvasóinak lehetett, sőt volt véleménye a népies irodalomról, a népköltészetről,

[41] Morva: Utazási naplómból. Újlaki vár és zárda (Szerémben), *Családi Lapok*, 1, 2/6, 1852. szeptember 30. 280–284, 280.

[42] Vass József, Rajzolatok erdélyi utazásom naplójegyzeteiből, 122.

[43] Vass József, Rajzolatok erdélyi utazásom naplójegyzeteiből, 215.

[44] N. N.: Vidéki levelezés. *Családi Lapok,* 6, 2/9, 1857. augusztus 27. 117–119.

[45] Minden valószínűség szerint ennek a sorozatnak a kötetéről van szó a *Családi Lapok* szövegében: *Mátyás diák könyvesháza. Közhasznú házikönyv a magyar nép számára.* Szerk. Vahot Imre. Pest, Müller Gyulánál, 1857.

[46] N. N.: Vidéki levelezés. 119.

másfelől pedig, hogy ez a vélemény nem volt feltétlenül pozitív. A szájhagyományozó történetekkel kapcsolatban a városi polgár nem csak a reverencia hangján szólalhatott meg, sőt, esetenként értetlenül állhatott a jelenséggel szemben, amely egy olyan világba kalauzolta, amelyik nem az ő törvényei szerint működött.

Regék és mondák a *Családi Lapok*ban

A rege a 19. század első évtizedeiben kialakult epikus irodalmi műfaj, amelynek a szakirodalom három kritériumát állapítja meg: 1. szóbeli eredetre vezethető vissza, 2. az általa elbeszélt események helyhez (valamely tájhoz, vagy annak egy kitüntetett objektumához) köthetőek, 3. emellett szándéka szerint legalábbis, a rege népies nyelven és stílusban íródott.[47] Mintáit főként német előképekből merítette, ugyanakkor önálló, az irodalmi műfajt a folklórtól, illetve a mondától elválasztó terminológiája csak magyarul létezett. Az irodalomtörténet oldaláról teoretikusai a novella meghonosodásának egyik állomásaként, korán félbehagyott mellékösvényeként tekintettek rá. A kortársak olyan lehetőséget láttak benne, amely a múlt megismerésének a racionális, tárgyszerű történelemmel szembeni, a *tömegek számára* is befogadhatóbb alternatíváját kínálta egy olyan időszakban, amelyben a történetírás szaktudománnyá válása már megindult. A 19. század elején ugyanis a történetírás a felvilágosodás, majd a pozitivizmus hatására fokozatosan szembehelyezkedett korábbi ideáival, vagyis a múlt mitikus, illetve mondai keretben történő megjelenítésével (Szajbély, 1999). A rege irodalmi műfaja egyúttal az eposz alternatívájaként is tételeződött, utóbbi a múlt mitikus megjelenítésének továbbra is legitim kerete maradt, ugyanakkor a hazai kútfők nem kínáltak kellő muníciót egy nagyeposz megalkotására, viszont a helyi mondákból kialakítható rövidebb regékhez megfelelő mennyiségű és minőségű alapanyag állt rendelkezésre.

Az 1840-es évek második, valamint az 1850-es évek első felére tehető a népies elbeszélő költemény műfajának felvirágzása, az 1850-es években született Arany János legtöbb e kategóriába sorolható alkotása, pl. a *Nagyidai cigányok*, a *Bolond Istók*, *A Jóka örköge* is (Arany, 2019, 321–405., 422– 459., 460–587.). Ezzel párhuzamosan a népiesség popularizálódása és trivializálódása is megindult, nem pusztán a Petőfi-epigonok népies műdaldömpingjével, hanem az Arany-epigonok népies elbeszélő költészetével is.[48] Nem tanulság nélkül való, ha megfigyeljük, milyen elvek és célok mentén íródtak azok az alkotások, amelyek a hétköznapi olvasók felé kívánták terjeszteni az elit irodalmi körökben kialakított normákat.

A folklorisztika irányából közelítve a rege a népi kultúra és műveltség megismerésére irányuló egyik korai kísérletnek tekinthető, a regeírás ugyanakkor nem azonos

[47] A műfaj teoretikusa, Frankenburg Adolf volt, aki ezt a kritériumrendszert is felállította, lásd: Gulyás, 2010, 139–141.

[48] Arany János 1850-es években történt kanonizációjáról, illetve a nemzeti panteon csúcsára történő önkéntelen emelkedéséről, epikus költőként való elkönyveltetéséről lásd: Milbacher, 2002. Az Arany által magas szinten művelt népies elbeszélő költészet egyes eszközeinek klisészerű használata szorosan összefügghet az előbbiekkel.

a szájhagyományból való mondagyűjtés, illetve mondaközlés, vagy általában az epikus folklórszövegek gyűjtésének megindulásával. Egyfelől esetünkben, a *Családi Lapok*ban megjelenő regék egy részét szerzőik irodalmi hivatkozással látták el, vagyis megjelölték azt az írott forrást, amely alapján a regeszövegük szüzséjét felépítették.[49] Az 1850-es évekre kialakult már az irodalmi regefeldolgozásoknak bizonyos kánonja, vagy legalábbis létezett egy reprezentatív regekorpusz, például Kőváry László működésének köszönhetően (Kőváry, 1853).[50] A *Családi Lapok*ban is megjelentek olyan szövegek, amelyek a híres erdélyi regék újra elbeszélését jelentették.[51] A lapokban megjelenő regék egy része azzal igyekezett a népiesség által támasztott elvárásokhoz igazodni, hogy alcímében feltüntette a nép előtagot (néprege), ez azonban nem azt jelentette, amire ma gondolnánk, hogy az adott mű közvetlenül a szájhagyományból vétetett, hanem csupán szándékában, esetleg hangvételében volt népi, illetve népies. A népregének nevezett szövegek nem alkotnak önálló típust a pusztán regének nevezett költemények halmazában.

A regék, ha tartalmaztak is szóbeliségből származó elemeket, azokat erősen átalakítva, az irodalmi esztétikai elvárásokhoz igazítva jelenítették meg. A szóbeli forrásokra való hivatkozás szinte kötelező retorikai elem volt, azonban textológiailag többnyire nem lehet tetten érni, a szövegek nem a szóbeli előadást követték, sőt, a szóbeli elbeszélésekre utaló bármiféle nyelvi megnyilvánulást mellőztek. A szóbeliség és írásbeliség közti szakadék áthidalása különösen nehéz azokban az esetekben, amikor egy eredetileg prózai műfajt, történetesen a mondát, vagy akár a legendát verses formába írták át, ezekben az esetekben szinte teljesen kizárható, hogy a szóbeliség bármiféle emléke megőrződött a szövegben. Az is gyakori eljárás volt, s a verses regefeldolgozások legtöbbje ebbe a kategóriába tartozik, amikor a szerző a létező minták alapján saját szüzsét alkotott, ami így már nem volt közvetlen kapcsolatban a szájhagyománnyal.[52]

A rege szó a 19. század első felében még több jelentést hordozott, az irodalmi nyelvben is jelenthetett mesét, illetve minden olyan, szájhagyományozó műveltségre emlékeztető kulturális elemet tartalmazó szóbeli vagy írott szöveget, amelyben a csodának, a varázslatnak szerepe van. A századközépen a fogalom kétféle használata egyes teoretikus írásokban már fokozatosan elvált egymástól, a szakszerűségre kevésbé törekvő szövegekben azonban még gyakori az utóbbi jelentésben való használata is.[53] A *Családi*

[49] Pl. Györffy Gyula: A czenki rom. Néprege. *Családi Lapok,* 3, 1/9, 1854. május 15. 443–446, 443. Forrás: Siebenbürger Quartalschrift.

[50] Kőváry *Száz történelmi rege* című gyűjteménye csak 1857-ben jelent meg, így a *Családi Lapok*ra még nem fejthetett ki hatást.

[51] Györffy Gy.: Képek a múltból. Ventúrné vára. *Családi Lapok,* 4, 1/5, 1855. március 15. 198–206. Nagy Miklós: Hadad úrnéja. Erdély történetéből – [Kőváry Lászlóra való hivatkozással] *Családi Lapok,* 4, 2/7, 1855. október 15. 299–312, 4, 2/8. 1855. október 31. 355–370.

[52] Erre kiváló példa Roboz István, A Balaton szerelme című hosszú elbeszélő költeménye, *Családi Lapok*, 5, 2/40, 1856. december 11. 1138–1149, 2/41. december 18. 1164–1175.

[53] Viszonylag egységes és következetes terminológia először Erdélyi János folklórműfajokkal kapcsolatos írásait jellemezte (vö. Gulyás, 2014, 632–636.), a kortársak többsége azonban nem használt ennyire következetes fogalmakat. A táj- és népleírását az 1860-as és 1870-es években megalkotó és megjelenítő Orbán Balázs már viszonylag egységes fogalmakkal dolgozott (vö. Mikos, 2019, 302–310.).

*Lapok*ban is számos olyan szöveget találunk, amely rege műfajmegjelöléssel jelent meg, de nem történelmi tárgyat feldolgozó monda, esetleg legenda jelentette az alapját, hanem valamilyen irodalmi vagy könyvmesére emlékeztet (lásd a 2-es számú táblázatot), fabulát, paratmythiont, vagy más allegorikus műfajt képvisel. A *Családi Lapok* oldalain főként azok a történetek érdemelték ki a rege nevezetet, amelyek példázatos jellegűek voltak. Ilyen az a fákról, valamint a fák és az emberek kapcsolatáról szóló prózai szöveg is, amely *A fiatal fa álma, skót rege* címmel jelent meg.[54] A példázatosság fontosságát olykor a szöveg maga is hangsúlyozza:

> „Nem balgaság, nem tréfa, mendemonda,
> A mit most tőlem fogtok hallani;
> Boldog, ki a tanulságot belőle
> Hasznára fogja majd fordítani."[55]

A szövegek egy része prózai, s ha ma kívánnánk műfaji megjelölést adni nekik, sokkal inkább gondolnánk a novellára, vagy rajzra, esetleg karcolatra, mint regére. A rege és a novella, vagy korabeli szóhasználattal beszély közti szoros kapcsolatról már volt szó e sorok között is. A *Családi Lapok* segítségével érthetővé válik a műfajok korabeli evolúciója, jól láthatóan az 1850-es években még nem vált el élesen a beszély és a rege műfajok terminológiája. Az 1. számú táblázatban minden olyan szöveg szerepel, amely címében viseli a rege szót, még abban az esetben is, ha a rege irodalmi műfajához nem kapcsolódik szorosan, továbbá azok a szövegek is bekerültek, amelyek ugyan címadásukban nem utalnak regére, de tartalmukban a rege műfaji elvárásaihoz igazodnak. Így az 1. sz. táblázat verses legendákat, verses tájleírásokat és prózai mondaelbeszéléseket is tartalmaz, nem csak a szó szoros értelmében vett verses helyi mondafeldolgozásokat jelentő regéket.

A regének címkézett prózai elbeszélések viszonylag jól kidolgozott példája *A bűvész. Rege III. Endre korából* című történelmi beszély, amely a középkorban játszódik, egy varázsló áll a középpontjában, s sokkal inkább emlékeztet a gótikus regényekre vagy novellákra, mint a regékre.[56] Talán azért gondolta szerzője, Paulikovics Lajos, hogy a rege műfajmegjelölést adja neki, mert egyrészt nagyon régi múltba kalauzol, másrészt csodás elemet tartalmaz. A főhős ugyanis nem a mai értelemben vett mutatványos, vagy szemfényvesztő, aki nyulakat húz elő a kalapból, hanem valódi varázserővel rendelkező mágus, aki percek alatt fákat növeszt ki a földből, és állatok százait irányítja, így tehát története inkább tartozik a mesék és mondák világába, mint a reális elbeszélések sorába. A szerző még arra is figyelt, hogy lokalizálja a történetét, egy bizonyos Magyarvárhoz köti azt. A történetet a fiktív magyar mitológia részben általa kreált, részben más irodalmi művekből ismerhető lényeivel népesíti be, ezzel is közelítve történetét a regék világához.

A *Családi Lapok* szerkesztősége a rege alcímmel megjelölt szövegek jelentős részét utalta a gyermek- és ifjúsági irodalom kategóriába.[57] Nehéz eldönteni, hogy milyen

[54] M. Gy.: A fiatal fa álma. Skót rege. *Családi Lapok,* 3, 1/8, 1854. április 30. 391–395.
[55] Györffy Gyula: A czenki rom. Néprege. *Családi Lapok,* 3, 1/9, 1854. május 15. 443–446, 443.
[56] Paulikovics Lajos: A bűvész. Rege III. Endre korából. *Családi Lapok,* 5, 2/37, 1856. november 20. 1070–1074, 5, 2/38, 1856. december 4. 1093–1097, 5, 2/39, 1856. december 11. 1121–1126.
[57] Pl. Györffy Gyula: A czenki rom. Néprege. *Családi Lapok,* 3, 1/9, 1854. május 15. 443–446.

szempontok mentén döntött a szerző vagy a szerkesztő arról, hogy szövegét felnőtteknek vagy ifjaknak ajánlja-e. A történetek egy része játékos, a meséhez közelít, ezek kerülnek a gyermekirodalom kategóriába, jelezve azt a folyamatot, amely az 1840-es évek végétől a mesét nem tekinti a felnőtt irodalmi műfaji hierarchia részének,[58] de az 1850-es években is nagy volt még a bizonytalanság a kérdésben, s számos, ma már inkább gyerekirodalomként olvasható szöveget még mindig a felnőtt kategóriában találunk.

A *Családi Lapok* újítása a regeirodalom területén, hogy itt is igyekezett a valláshoz kapcsolódni. A verses elbeszélések egy jelentős része ugyanis nem történelmi témát feldolgozó mondán, hanem vallásos történetet, azaz legendát feldolgozó narratíván nyugszik, egy részük helyhez is kötődik. Ugyanakkor a *Családi Lapok* terminológiai tudatosságát dicséri, hogy ellentétben akár jelenünk nyelvhasználatával, a történeti mondát rejtő regét soha nem keveri össze a szent helyekről vagy szent emberekről szóló legendákkal. A verses és prózai legenda-feldolgozásokat nem lehet egy nevezőre hozni a regékkel, ugyanakkor a kettőt egymás mellett olvasva szembetűnik a köztük lévő funkcionális és formai hasonlóság.[59] A *Családi Lapok* megkísérelt tehát egy a rege műfajához hasonló műfajt kialakítani vallásos tárgyakból, illetve helyet adott a szerzők ez irányú kezdeményezéseinek.

Azt ezen a ponton is hangsúlyozni kell, hogy az itt tárgyalt elbeszélések és költemények nem esztétikai értékük miatt érdemelték ki az utókor érdeklődését. A feldolgozás szempontjai sajtótörténetiek, kommunikációtörténetiek, tudománytörténetiek, az esztétikai nézőpont a művek kapcsán másodlagos, annál is inkább, mert a szövegek többsége nem képvisel magas művészi értéket. A regék és irodalmi feldolgozást nyert legendák szerzői egy nagyjából zárt csoportból kerülnek ki, akik többnyire más hivatásuk mellett foglalkoztak költészettel, s tevékenységük nem nagyon nyúlt túl a katolikus hetilap határain. A nevek egy részét még a legnagyobb merítésből dolgozó irodalomtörténeti munkák sem tartják számon. Így a számos regével jelentkező Györffy Gyula nem kapott szócikket az *Új magyar irodalmi lexikon*ban sem. A szerzők többsége azonban igen, így Garay Alajosról, Nyulassy Antalról és Mindszenty Gedeonról tudható, hogy mindhárman katolikus lelkészek, emellett tanárok, tanítók, valamint szerkesztők voltak, s csak kvázi kedvtelésből foglalkoztak írással. Győry Vilmos csak egyetlen regével, a Szent Anna-tó mondáját feldolgozó, viszonylag hosszabb elbeszélő költeménnyel jelentkezett a *Családi Lapok* hasábjain, viszont azért érdemes külön is foglalkozni vele, mert ő protestáns és nem katolikus lelkész volt, ilyen formán kuriózumnak számít megjelenése az újságban. Paulikovics Lajos szintén kilóg a szerzők sorából, ő ugyanis orvos, majd reáliskolai tanár volt, s ebbéli működése mellett kiegészítő tevékenységként írt verseket.[60]

---

[58] Gulyás Judit monográfiája azt a folyamatot kíséri nyomon, amelynek során a mese az 1840-es években rövid időre polgárjogot nyert az irodalmi műfajok sorában, majd rövid idő alatt el is vesztette ezt a státuszt: Gulyás, 2010.

[59] Az évfolyamokban számtalan legenda prózai vagy verses feldolgozása is helyet kapott, nem hazai szentekről szólók is, amelyek többnyire idegen nyelvből való fordítások, átültetések. A nem magyar szentekkel foglalkozó szövegeket nem tekintettem a legenda műfaj részének, így ezek nem szerepelnek a táblázatban sem. Lásd pl. Mindszenty Gedeon: Meliton és anyja. Legenda 320. évből. *Családi Lapok,* 6, 2/2, 1957. július 9. 34–35.

[60] Új magyar irodalmi lexikon. 2. jav. bőv. kiad. Főszerk. Péter László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

A *Családi Lapok*ban megjelenő regének nevezett költemények egy része nem meríti ki a regével szembeni műfaji elvárások mindhárom kritériumát, többnyire csak egyet, esetleg kettőt közülük. Több olyan szöveggel is találkozhatunk a lap hasábjain, amelyek az irodalmi hagyományra, s nem a néphagyományra íródtak rá, valamely korábbi mű palimpszeszt változatának tekinthetők.[61]

A regén, illetve mondán kívül más folklór műfajok, pontosabban a folklór műfajokra emlékeztető, esetleg folklór szövegek alapján készült irodalmi művek is megjelentek a folyóiratban. Népdalok, balladák, vagy szólások, találósok már ebben az időben is ismertek voltak, s a magasabb körökben is polgárjogot nyertek. A folklórt egyetlen kifejezési formája, a monda képviseli valamelyest közvetlenül, ez az egyetlen olyan műfaj, ami időnként összekacsint a valódi szájhagyománnyal, s amely a legnagyobb arányban jelenik meg.

Összességében elmondható, hogy míg a tájleírások hozzásegítették valamelyest az olvasót a tájban való elmélyüléshez, vagy legalább meglódították a képzeletét egy gondolatbeli térbeli kalandra, addig a regék inkább csak névleg tudták a tájhoz kapcsolni az idegent. Míg az utazás során lehetőség nyílt mondák és legendák közvetlen megismerésére, amelyek színesítették a tájról szóló előadást, addig fordítva már nem nagyon működött a csatolás. A regék szövegéből önmagában nehéz volna arra a tájra következtetni, amelyből vétettek, annál is kevésbé, mivel a származási helyre vonatkozó reflexiók ezekben a szövegekben viszonylag ritkának számítanak.

1. táblázat Tájleírások, népleírások (szürkével), regék és mondák

Cím	Szerző, szignó	Megjelenés ideje	Műfaja
Lökés az égben. Monda	Sternberg	1, 1/5, 1852. 203–208.	városi monda + legenda
A zárdakertésznő. Urnapi legenda	Klezsa József	1, 1/6, 1852. 235–238.	legenda
Történeti rajzok Magyarországi Sz. Erzsébet életéből és korából	Klezsó József	1, 1/7, 1852. 397–402, 445–465.	legenda
Utazási naplómból. Kesseleőkő	Májer István	1, 2/2, 1852. 63–76.	beszély, regeelemekkel
Utazási naplómból. Újlaki vár és zárda, Szerémben	Morva	1, 2/6, 1852. 280–285.	tájleírás, mondákkal
Legenda Szent László királyról		1, 2/7. 1852. 306–313.	legenda
A bércz lilioma. Történeti beszély	Paulikovics Lajos	1, 2/8, 1852. 362–373.	mondán alapuló beszély
Szitna hegye, Szitna vára	M.	2, 1/5, 1853. 216–220.	tájleírás
Szent István király. Legenda	Garay Alajos	2, 1/7, 1853. 316.	
Nyitra és környéke. Utazási töredék		2, 2/11, 1853. sz., 545–551.	tájleírás, szent helyek leírása

[61] Roboz István: Csobánczon. *Családi Lapok,* 5, 2/18, 1856. július 10. 618–620.

Szent Erzsébet legendái I. A kék palást	Szász Károly	3, 1/2, 1854. 58–63.	verses elbeszélés, legenda
Jézus kútja. Néprege	Paulikovics Lajos	3, 1/4, 1854. 173–177.	verses elbeszélés, rege
Mária-rózsa. Legenda	Garay Alajos	3, 1/6, 1854. 259–261.	verses elbeszélés, legenda
A czenki rom. Néprege	Györffy Gyula	3, 1/9, 1854. 443–446.	veres elbeszélés, rege
Szűz Szent Kolos. Legenda	Fojtényi	3, 1/12, 1854. 575.	veres elbeszélés, legenda
Szent Erzsébet legendái II.	Szász Károly	3, 2/7, 1854. 305–306.	veres elbeszélés, legenda
Az ördögrágta kő. Néprege	Tamásy György	3, 2/10, 1854. 469–475.	verses elbeszélés, rege
Jaroszláv. Rege	Szokoly Viktor	3, 2/12, 1854. 549–555.	prózai mondaelbeszélés, rege
A kis jézus csókja	Tárkányi	3, 2/12, 1854. 572.	verses legenda
Monda	Mindszenty Gedeon	4, 1/1, 1855. 29–31.	értekezés, esszé
Vázlatok a nép- és természetisméből	Környei	4, 1/1, 1855. 1/2, 76–82., 1/3, 111–124., 1/4, 171–179.	értekezés, esszé
Jézus kápolnája. [A Szent Anna-tó mondája]	Győry Vilmos	4, 1/3, 1855. 124–128.	veres elbeszélés, monda
Rege a liliomról	Árva Imre	4, 1/5, 1855. 196–197.	virágrege
Képek a múltból. Ventúrné vára	Györffy Gy.	4, 1/5, 1855. 198–206.	prózai elbeszélés, rege
A negyven vértanú	Garay Alajos	4, 1/7, 1855. 298–299.	legenda
Az utolsó szent tűz. Történeti rege	Jókay Mór a „Magyar nemzet története” nyomán	4, 1/7, 1855. 299–309.	prózai elbeszélés, rege
A beszélő barkafa. Virágvasárnapi legenda		4, 1/7, 1855. 310–322.	verses elbeszélés, legenda
Hadad úrnéja. Erdély történetéből	Nagy Miklós – Kőváry Lászlóra való hivatkozással	4, 2/7, 1855. 299–312, 8. sz., 355–370.	prózai elbeszélés, rege
Szászszorszép Ilona. Néprege	Garay Alajos	4, 2/7, 1855. 320–323.	verses elbeszélés, rege
Sarolt álma	Nyulassy Antal	5, 1/1, 1856. 21–23.	verses elbeszélés, rege
Gunthér könyei [!]	Nyulassy Antal	5, 1/8, 1856. 368–370.	verses elbeszélés, rege
Szép Ilonka mécset éget. Románcz	Nyulassy Antal	5, 1/14, 1856.514–515.	verses elbeszélés, ballada vagy románc

Három liliom. Legenda a török időkből	Mindszenty Gedeon	5, 2/17, 1856. 587–589.	verses elbeszélés, legenda
Salamon fája. Népmonda	Paulikovics Lajos	5, 2/17, 1856. 589–595.	verses elbeszélés, rege
Csobánczon	Roboz István	5, 2/18, 1856. 618–620.	verses elbeszélés, rege
Legenda	Benőfy Soma	5, 2/19, 1856. 640–641.	verses elbeszélés
Vörösmart. Néprege	Kuthen	5, 2/25, 1856. 778–781.	verses elbeszélés, rege
A bűvész. Rege III. Endre korából	Paulikovics Lajos	5, 2/37, 1856. 1070–1074., 2/38, 1093–1097., 2/39, 1121–1126.	prózai történelmi elbeszélés, rege alcímmel
A Balaton szerelme. Rege	Roboz István	5, 2/40, 1856. 1138–1149., 2/41, 1164–1175.	verses elbeszélés, rege
Úti tárcámból. Bakonybél és Zirc	Pór	6, 1/3, 1857. 38–39., 1/4, 53–54.	útleírás
Rajzolatok erdélyi utazásom naplójegyzeteiből	Vass József	6, 1/7, 1857. 85–91., 1/10. sz., 120–122., 1/11, 141–145., 1/16. sz., 213–218., 225–230.	útleírás
Berta hárfája. Legenda	Sárkány János	6, 1/7, 1857. 92–94.	verses legenda
Szent László	Vida József	6, 2/2, 1857. 22–23.	verses legenda
Vidéki levelezés. [Kritikus levél a mondákról]		6, 2/9, 1857. 117–119.	levél, mondával
Nefelts haj. Legenda	Benőfy Soma	6, 2/20, 1857. 259–260.	verses elbeszélés, legenda
Gyöngyök és bilincsek Legenda Mátyás király korából	Paulikovics Lajos	6, 2/25, 1857. 331–334., 2/26. sz., 349–352., 2/27. sz., 360–363.	történelmi beszély, legendabetéttel

2. táblázat. Folklór műfajokat, illetve azok reminiszcenciáit tartalmazó szövegek

Cím	Szerző	Megjelenés ideje	Műfaj
A tenger és szél. Mese	Ney Ferenc	1, 1/4, 1852. 173–174.	verses mese
Antaeosz és Heraklesz. Paramythia	Fojtényi	1, 2/2, 1852.76–77.	paramítosz
Három fészek: rege	Györffy Gyula	3, 1/1, 1854. 4.	verses elbeszélés, rege
A hableány. Allegoriai rege	Kürcz Antal	3, 1/5, 1854. 210–219.	verses elbeszélés, rege
A fiatal fa álma. Skót rege	M. Gy.	3, 1/8, 1854. 391–395.	verses elbeszélés, rege
Két mese. I. Villám és villámfogó, II. Árboc és szélkakas	Ney Ferenc	6, 1/19, 1857. 263–265.	verses elbeszélés, mese
Fülemüle három jó tanítása. Mese	M. F., Schön Bruno után	6, 1/20, 1857. 277–278.	verses elbeszélés, mese
Mesék. I. A bagoly mint erkölcsi író. II. Éjlepke és mecsér	Ney Ferenc	6, 2/4, 1857. 52–54.	verses elbeszélés, mese

Irodalom

A magyar sajtó története

1985 *A magyar sajtó története* II/1. 1848–1867. Főszerk. Szabolcsi Miklós, szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Arany János

2019 *Összes művei. Elbeszélő költemények.* S. a. r. és jegyz. Török Zsuzsa. Budapest, Universitas – MTA BTK ITI.

Bezeczky Gábor

2009 Az időszaki sajtótermékek számának alakulása a 19. századi Magyarországon. In: Császtvay Tünde – Nyerges Judit (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek.* 63–69. Budapest, Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet.

Bozsoki Petra

2018 Kánya Emília diszkurzív közege: a Családi kör női szereprepertoárja és politikai nyelve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122, 5, 580–602.

Burke, Peter

2006 Útmutatás az utazástörténet számára. *Korall,* 7, 26, 5–24.

Buzinkay Géza

1979 A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890. *Magyar Könyvszemle*, 104, 1, 25–42.

1980 Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében, 1867–1890: Megtorpanó és deformálódó fejlődés. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84, 5–6, 681–691.

2014 Szerzői levelek a Családi Lapok szerkesztőjéhez, Ney Ferenchez, 1853–1855. *Magyar Könyvszemle*, 130, 4, 486–490.

2016 *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, Wolters Kluwer.

Csíki Tamás

2010 Kordén és vasúton: Utazók társadalmi tapasztalata a 19. század második felében – A Vasárnapi Újság útirajzai alapján. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica*, 15, 1, 21–35.

Deák Ágnes

2018 *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.* Budapest, Osiris Kiadó.

Faragó József

1963 Kriza János anyagi küzdelmei a Vadrózsákért. *Igaz Szó*, 11, 12, 916–921.

Gulyás Judit

2005 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galeriákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai": A Muzárion, Élet és Literatúra mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). In: Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére.* 497–547. Budapest – Pécs, L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

2010 *„Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?”. A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
2011 A folklorisztika önálló tudományszakká válása (1890–1920). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép történelem.* 127–142. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2014 Erdélyi János meseértelmezéséről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118, 5, 629–653.

Gyáni Gábor
2006 Sajtótörténet egy társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, 7, 1, 57–64.

Kéri Katalin
2018 *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással.* Pécs, Kronosz.

Kőváry László
1853 *Erdély földe ritkaságai.* Kolozsvár, Tilsch.

Landgraf Ildikó
2015 Háború és béke képei a Vasárnapi Ujságban az első világháború alatt. In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2014.* 127–156. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
2017 Nemzeti érzés és királyhűség. 1848–1849 hőseinek és az uralkodócsalád tagjainak megjelenése a Vasárnapi Ujság lapjain szövegfolklorista szemmel. In: Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *A véleménysajtótól a tömegsajtóig. Fejezetek a magyar újságírás történetéből.* 39–57. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
2019 A néprajztudomány és a turizmus születése körül. In: Bali János – Bárth Dániel – Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): *Kövek, fák, források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára.* 418–427. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

Lipták Dorottya
2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Budapest, L’Harmattan Kiadó.

Miklóssy János
1975 „Organum a nagy közönségért”. (A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben) *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972*, 329–342.
1976 Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849–1859). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1973*, 233–290.

Mikos Éva
2015 Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül. In: Varga Bálint – Lajtai Mátyás (szerk.): *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon.* 101–129. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

2019 Rege, monda, folklór és közköltészet Orbán Balázs Székelyföldjén. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 7. 287–310. Budapest, Reciti Kiadó.

Milbacher Róbert

2002 „e mostani Arany-láz" (Arany János 1856-os kanonizálásának történetéből). *Alföld*, 53, 5, 62–79.

Olosz Katalin

2013 Történet egy százötven évig készülő könyvről. In: Uő (összegyűjt., szerk., bev., jegyz.): *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok, második kötet.* 17–89. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

Paládi-Kovács Attila (vál., szerk. bev.)

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Paládi-Kovács Attila

1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. *Ethnographia*, 100, 1, 109–120.

2016 Táj- és népismeret a reformkorban. In: Uő: *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok.* 50–64. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pusztai Bertalan

2004 Búcsújárásból vallási turizmusba. A modern turizmus egy formájának kialakulása. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/I. 421–433. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

2012 Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain (és 'bérczein'). In: Pusztai Bertalan – Ivaskó Lívia – Mátyus Imre – Tóth Benedek (szerk.): *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* 366–380. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

Rákai Orsolya

2014 Médiatörténet a kultúratudományok után/között. *Magyar Könyvszemle*, 130, 4, 415–430.

Révész Emese

2015 *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Budapest, Argumentum Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár.

Szaffner Emília

1998 Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör. *Magyar Könyvszemle*, 114, 4, 353–371.

Szajbély Mihály

1999 A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában. *Irodalomtörténet*, 30 (80), 3, 424–440.

Szakál Anna

2014 Az ismeretlen Kriza János és ismeretlen gyűjtőtársai. *Ethnographia,* 125, 2, 279–288.

Szemerkényi Ágnes
2011 A magyar folklorisztika tudományos megalapozása (1848–1890). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép történelem.* 142–158. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Szívós Erika
2009 *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Budapest, ÚMK.
T. Szabó Levente
2006 A magyartanárság születése. Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 110, 6, 677–701.
2008 „Erdély népei". A tér ideológiái és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In: Uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom.* 100–193. Kolozsvár, KOMP-PRESS – Korunk.
Török Zsuzsa
2011a Folyóirat-irodalom a 19. század második felében (A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján). *Alföld*, 62, 3, 44–51.
2011b *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés.* Budapest, Ráció Kiadó.
2011c Kánya Emília szerkesztői és írói pályája. *Irodalomtörténet*, 92, 4, 475–489.
2019 A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája. *Irodalomismeret*, 30, 1, 93–114.
Vasvári Zoltán
1996 „Nép- és tájisme" a Vasárnapi Újság első négy évfolyamában (1854–1857). *Honismeret*, 24, 2, 78–81.

Éva Mikos

LEGEND LITERATURE AND ETHNOGRAPHIC DESCRIPTION IN THE MID-19TH CENTURY PRESS – CSALÁDI LAPOK [THE FAMILY MAGAZINE] (1852–1860)

Topographic and ethnographic descriptions, as well as historical and local legends (rege), have been published in newspapers and magazines in Hungary since the 1820s. These two journalistic genres can be considered the forerunners of later ethnographic and folklore collections, as they were the first to draw the attention of the educated middle class to the culture of the lower social strata. From the middle of the century, their importance gradually diminished, professional collections and the resultant publications taking their place. However, the 1850s and 1860s can be considered a transitional period when the two approaches were still present in Hungarian public life side by side.

Topographic and ethnographic descriptions continued to play an important role in the ever-expanding range of newspapers of the era, as this genre informs and entertains at the same time, thereby meeting the expectations of contemporary newspaper editors. The legends appeared in both prose and poetic form and can be considered one of the characteristic types of narrative poems that occupy a significant place in the Hungarian literature of the 19th century.

The study presents the legends and topographic descriptions of the Catholic weekly Family Magazines. During the seven-year existence of the paper, it published more than a hundred ethnographic articles and legends, which sets this media outlet far above other similar ones. We explore the images the contemporary conservative media formed about the life and culture of the lower strata of society. This paper also sheds light on the relationship that may exist between a media outlet's profile and interest in ethnography and folklore. What similarities and differences with the ethnographic writings of other contemporary press products can be identified? How did Family Magazines relate to other phenomena of folk culture, other genres of folklore? What view of folklore and folklife is expressed on the pages of the magazine in general?

Keywords: folklore, legend, history of press, history of science, 19th century

Landgraf Ildikó

A BUKOVINAI SZÉKELYEK REPREZENTÁCIÓJA A 19. SZÁZADI, MAGYAR ILLUSZTRÁLT SAJTÓBAN. BUKOVINAI NÉPÉLET ÉS FOLKLÓR A *VASÁRNAPI UJSÁG* LAPJAIN

Bevezetés

A 80. születésnapját 2020-ban ünneplő Paládi-Kovács Attila – akinek munkássága előtt e kötet szerzői írásaikkal tisztelegnek – több munkájában is foglalkozott a táj- és népismeretkutatás 19. századi forrásvidékével, a néprajztudomány előfutáraival, a magyar tájak, népcsoportok, szórványközösségek, illetve a nem magyar népek, a magyarországi nemzetiségek hazai felfedezőivel (pl. Paládi-Kovács, 1985, 1989, 109–120., 2006, 2016). A 19. század első felének néprajzi törekvései között kiváltképp hangsúlyos volt a táj- és népismertető irányzat, amelyhez a kiindulópontot az 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* első számában megjelent pályázati felhívásra beérkező és a lapban 1819-ben közreadott nagyhatású írás, Szeder Fábián *A' Palóczok* című munkája jelentette. Ez az első magyar nyelven, tudományos igénnyel írott, etnikai csoportról szóló tanulmány, amely a továbbiakban mintát adott a hasonló nép- és nyelvjárás-ismertető dolgozatok megírására. A „népisme" elkötelezett művelői között találunk papokat, diákokat, jegyzőket, orvosokat, földbirtokosokat, gazdatiszteket, akadnak köztük kevéssé ismert személyek, de jeles írók, neves szerkesztők egyaránt. Írásaik többnyire a kor neves folyóirataiban, a *Tudományos Gyűjtemény*en (1817–1841) kívül a *Hasznos Mulatságok*ban (1817–1842), a *Társalkodó*ban (1832–1848), a *Tudománytár*ban (1834–1844), a *Regélő* (1830–1841), illetve a *Regélő Pesti Divatlap*ban (1842–1848) jelentek meg. A *Tudományos Gyűjtemény* indulásától kezdve programszerűen közölt táj- és népismereti dolgozatokat.[1]

A gyakran folyóiratok lapjain, időnként önálló kötetben napvilágot látott tájleíró munkák jelentős mértékben hozzájárultak a reformkori Magyarország és Erdély földjének, népeinek megismeréséhez, sőt ekkor kezdtek felfigyelni a magyarországi és erdélyi határokon kívül élő magyar közösségekre is. Ez idő tájt született például Rumy Károlynak a boszniai magyarokról szóló híradása (1818), vagy Gegő Elek (1831, 1838) és Petrás Ince János a moldvai magyar településekről szóló munkái. A bukovinai székelyekről

[1] „Valami csak ezen földünknek, mellynek lakosivá rendelt bennünket a' Gondviselés, természeti, geographiai, historiai bővebb 's bizonyosabb megesmértetését közvetetlenűl vagy közvetve illeti; annak nyelvbéli állapottyát, tudományi előkelését segíti 's tökélletesíti; a' mesterségeknek és gazdáskodásnak helyesebb, és hasznosabb űzését 's gyarapítását kimutattya;" Előszó. *Tudományos Gyűjtemény,* 1817, I, IX. Már az első számban szerepel, hogy: „…Magyar Országnak physikai, geographiai, históriai, polgári bővebb megesmértetésit:" Az Egybeszerzők: Köszönet és Kérés Hazai Tudósainkhoz. *Tudományos Gyűjtemény,* 1817, I, 1, 124.

is ekkor jelent meg rövid írás a *Holmi apróságok Bukowinából* címmel a *Tudományos Gyűjtemény*ben Kiss Károly[2], gránátos-hadnagy tollából, aki ekkor gyalogezredével Galíciában állomásozott: „Vélekedésem szerint a' kül tartományokról valami bizonyost hallani mindenkor jó, kivált ha azon tudositások egy olly tartományocskát illetik, a' mellyről az útazók, és a' föld leirók valamit írni csekélységnek tartották; kétség kívül pedig való az, hogy a' legcsekélyebb tartománynak is vannak tulajdon nevezetességei, a' mellyek a' tapasztalni, és fürkészni hajlandó elmét magokra vonják" (Kiss, 1824, 98.).

Gegő Elek *A moldvai magyar telepekről* című (Buda, 1838) könyvének *Toldalék*ában, *A' bukovinai magyar telepekről* fejezetében összegezte mindazokat az ismereteket, amiket a bukovinai magyar falvakról sikerült megtudnia a moldvai magyarok körében tett 1836-os utazása során.

A tanulmányom a reformkori előzményekből kiindulva egyrészt azt vizsgálja, hogy a 19. század közepén megjelenő új laptípusban, a magyar nyelvű, képes családi sajtótermékekben, annak reprezentatív lapjában, a *Vasárnapi Ujság*ban mikor, milyen gyakorisággal, milyen szöveg- és képanyaggal, jelzőkkel, toposzokkal jelenítették meg és jellemezték a magyar határokon kívül élő bukovinai székely népcsoportot, kik voltak ezeknek az írásoknak a szerzői, honnan merítették információikat. Másrészt azt, hogy a 19. században milyen példákkal, szövegmutatványokkal, képekkel reprezentálták a bukovinai székelyek folklórját a nagyközönségnek szánt, enciklopédikus igényű családi lapokban.

A 19. századi sajtó új laptípusa: a képes családi lap

A 19. század közepére az információközlés egy új médiuma jelent meg Európa-szerte: az illusztrált sajtó.[3] Ennek hátterében bizonyos nyomdatechnikai és képrögzítési újítások álltak, amelyeknek köszönhetően egyrészt gyarapodó számban képeket is közölni kezdtek a sajtóban, másrészt a korábbiakhoz képest a lapok olcsóbban és nagyobb példányszámban jelenhettek meg kielégítve ezzel a megnövekedett olvasói igényeket. Ahogy arra az európai olvasástörténeti, olvasás-szociológiai kutatások rámutattak, a század folyamán folyamatosan nőtt és tágult társadalmilag az olvasók köre (nők, gyermekek, munkások), megváltoztak az olvasói elvárások és szokások (vö. Lyons, 2000, 348–380.; Wittmann, 1982, 2000, 321–347.; Cavallo – Chartier, szerk., 2000).

Magyarországon az 1868-as népiskolai törvény életbelépése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy emelkedni kezdett az olvasni tudók száma, nőtt az igény a könnyen érthető, szó-

[2] Kiss Károly (1793–1866) katonatiszt, hadtudós, író, az MTA és a Kisfaludy Társaság rendes tagja. Az írás születésekor a báró Máriássy nevét viselő 37. számú magyar gyalogos sorezrednél szolgált gránátos-hadnagyként és Galíciában állomásozott. 1824 végétől Budára került, s itt baráti viszonyt ápolt a magyar irodalom számos jeles szereplőjével, többek között Kisfaludy Károllyal, Kisfaludy Sándorral, Virág Benedekkel, Vitkovics Mihállyal, Toldy Ferenccel, Vörösmarty Mihállyal és Bajza Józseffel.

[3] Az illusztrált sajtó témakörének gazdag nemzetközi irodalmához lásd: *Nineteenth-Century Newspaper Analytics, Periodicals and Illustration Studies* https://ncna.dh.chass.ncsu.edu/bibliography.php (letöltés ideje: 2020. augusztus 17.); a magyar képes sajtó 19. századi történetéhez további irodalmakkal: Ugrin, 1979, 489–490.; Révész, 2012, 2015.

rakoztató olvasmányok iránt, ami alapvetően hatott a könyvkiadásra. A fokozódó olvasói igények kielégítésére a 19. század második felére tömegméretűvé vált Magyarországon is a nyomtatás, a kiadók elsősorban újságokat, ponyvákat, valamint kalendáriumokat jelentettek meg, utóbbiakat kiadási számban csak a tankönyvek és az iskolai értesítők szárnyalták túl (vö. Kovács I., 1978, 78–87., 1989, 123–133.; Mikos, 2010, 88–89.). A könyveket, nyomtatott termékeket nemcsak a városokban, a könyvkereskedésekben árulták, hanem a helyi és országos vásárokon is, sőt a házalóktól is megvásárolhatta bárki.

A század második felében Magyarországon is felváltotta az olvasás spontaneitását az olvasmányok tudatos megválasztása. Az időtlen, szakaszokban történő, ismétlő jellegű, mechanikus olvasás helyébe – amely tartalmilag túlnyomórészt a Bibliát, az imádságos könyveket, a mezőgazdasági és kézműves kiadványokat, háztartási tanácsadókat jelentette, valamint a kalendáriumok szórakoztató olvasmányait foglalta magában – fokozatosan a gyors ütemben növekvő, a szüntelen újdonságokra épülő olvasás lépett, amely tartalmilag a szépirodalmat, az empirikus ismereteket hordozó könyveket és a sajtótermékeket helyezte előtérbe. Az újságok olvasóközönsége horizontálisan és vertikálisan is bővült, tehát nem csak emelkedett az olvasók száma, de társadalmi hovatartozásuk tekintetében is sokszínűbbé vált a sajtó iránt érdeklődők köre a reformkorihoz képest. A szépen illusztrált lapok hírt adtak aktuális eseményekről, hazai érdekességekről, külhoni egzotikumokról, szenzációs felfedezésekről, megdöbbentő katasztrófákról, balesetekről, gazdag szépirodalmi rovataikkal és népszerű tudományos cikkeikkel egyszerre akartak szórakoztatni, ugyanakkor tanítani is. Az illusztrált sajtótermékek tematikája, nyelvhasználata, elérhetősége mind hozzájárult ahhoz, hogy népszerűségük a 19. század második felében folyamatosan emelkedett.

A család valamennyi tagját megszólítani akaró képes hetilapokkal a populáris olvasmányok egy új típusa is megszületett. A *populáris olvasmány* fogalma Rudolf Schenda *populäre Lesestoffe*[4] szakkifejezése nyomán az újkortól nagy példányszámban megjelenő, nagyközönségnek szánt, olcsó nyomdatermékek összefoglaló neveként értelmezhető. A populáris olvasmányok jellemzői például, hogy könnyen befogadják a folklór különböző műfajait, szövegtípusait, használják és terjesztik azokat, egyúttal hatással is vannak a szájhagyományra. Ugyanakkor sok mindent integrálnak és közvetítenek a hivatalos kultúrából, a magas irodalomból, a kanonikus művészetekből, de egyben termékenyítően is hathatnak azokra. A 19. század közepétől fogva fontos szerepet töltöttek be a történelmi ismeretek és tévhitek terjesztésében, a kollektív emlékezet alakításában, a nemzeti tudat formálásában.

A *Vasárnapi Ujság* a magyar, képes családi lapok sorában

A 19. századi magyar nyelvű, képes, családi lapok közül kiemelkedik a *Vasárnapi Ujság* mind magas példányszámával, mind hosszú élettartamával. 1854 és 1921 között heti rendszerességgel, az utolsó évfolyamok (1919–1921) kivételével folyamatosan megje-

[4] Schenda 1970, 1976, 129–130. Vö. Mikos Éva szócikkét (*populáris olvasmány*) a készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon* számára (kézirat).

lent. A *Vasárnapi Ujság*ot a hazai sajtótörténeti munkák közművelődési és enciklopédikus lapként határozzák meg, olykor inkább ismeretterjesztő vagy irodalmi-művelődési lapként szólnak róla, az újabb kutatások a 19. századi szórakoztató, képes családi lapok jellegzetes és nagyon népszerű példájaként elemzik a *Vasárnapi Ujság*ot. A lap műfaji besorolásának összetettsége egyrészt tükrözi, hogy a *Vasárnapi Ujság* profilja hogyan alakult az idők folyamán, a főszerkesztők és a munkatársak változó koncepciója nyomán, összefüggésben az olvasói igények módosulásával, de rámutat a kutatás szempontjainak változására is, a lapok és olvasóik társadalomtörténeti szempontú megközelítésére, valamint az elmúlt évtizedek kutatásának sajtóképek, -fotók, illusztrációk iránti növekvő érdeklődésére.[5]

Készítői az induláskor néplapként határozták meg, ahogy arról Jókai Mór 1855. január 7-én megjelent beharangozójában írt a *Vasárnapi Ujság* hasábjain.[6] A főszerkesztő ekkor Pákh Albert volt, Jókai Mór csak munkatársként szerepelhetett a címlapon 1848/49-es szerepvállalása miatt, bár szellemisége, működése alapvetően meghatározta a lap első korszakát. A *Vasárnapi Ujság* kiadója Heckenast Gusztáv[7] volt, aki éppen a populáris irodalom nagy példányszámban megjelentethető műveivel tudta életben tartani kiadói vállalatát a szabadságharcot követően. Jókai visszaemlékezése szerint a lap alapításának ötlete is tőle származott.[8]

Egy néplap megjelentetésének tervéhez illően a friss sajtóterméket bemutató hírverésben három jelzőt emeltek ki a készítői: *érdekes, hasznos* és hangsúlyozottan *olcsó* lesz új vállalkozásuk.[9] Kezdetben az előfizetők toborzása nem tűnt túl sikeresnek, de aztán ugrásszerűen nőtt az érdeklődés, ezért az első számokat újra kellett nyomni. Jókai Mór és Gyulai Pál visszaemlékezése szerint is a *Vasárnapi Ujság*nak nagyobb volt a példányszáma, mint a többi, Pesten akkor kiadott nyolc magyar nyelvű lapnak összesen, és

[5] Az 3. lábjegyzetben hivatkozott bibliográfiai tételeken kívül további irodalom a laptípus és a *Vasárnapi Ujság* történetéhez: Buzinkay, 1979, 25–42., 1985, 209–247., 1994, 105–171., 2014, 81–88.; Lipták, 1997, 45–70., 2002, 53–54.; Kocsy, 2002, 39–47.; Sonnevend, 2005, 125–139.; Baki, 2005; Landgraf, 2015, 127–156.

[6] „Lapunkat néplapnak neveztük, s mint értelmezte a »nép« fogalmát közönségünk, azt olvasóink lajstroma legjobban megmagyarázná, hol hazánk első grófi neveinek méltóságos czimei mellett láthatók a becsületes mesteremberek s az egyszerű földmivelők nevei. Előttünk a »magyar nép« neve összetartó kapocs, nem pedig választó fal a különböző társadalmi osztályokra nézve. Ezért nekünk minduntalan szem előtt kell tartanunk, miszerint lapjaink nem csupán egy osztály számára vannak írva, s törekednünk kell mindenik igényeit kielégíthetni." Jókai Mór: Uj év kezdetén. *Vasárnapi Ujság*, 1855. január 7. II, 1, 2.

[7] A lap kiadója az első évben a Landerer és Heckenast cég volt, Landerer Lajos halála után Heckenast Gusztáv egyedüli tulajdonosa lett a cégnek. Az eladást követően, 1873-ban a Franklin Társulat vette át tőle a lap kiadását. A kiadó működéséhez lásd: Lipták, szerk., 2012.

[8] „[…] mondá nekem Heckenast: »Csináljunk egy olcsó néplapot, képekkel illusztráltat«." Jókai Mór: Hogy született, hogy dajkáltuk? *Vasárnapi Ujság,*1879. március 16. XXVI, 11, 170.

[9] A lap készítői az első előfizetési felhívásban így összegezték célkitűzésüket: „Uj népszerü vállalat. (Minden lapban legalább egy fametszés!) Mik egy néplap kellékei? Az, hogy érdekes legyen. Az, hogy hasznos legyen. És az, hogy olcsó legyen. Ime vállalatunkról bizton hisszük elmondhatni, hogy mind e három tulajdonnal birni fog. Ugy intézkedtünk, hogy legjobb iróink irják, hogy tartalma széles ismeretgazdagságot foglaljon magában, és egész félévi előfizetési ára egy pengő forint legyen." *Vasárnapi Ujság,* 1854. március 12. I, 2, 16.

ahogy azt Gyulai Pál hangsúlyozta, a versenytársakkal összehasonlítva a lap munkatársai szélesíteni tudták olvasóik társadalmi bázisát.[10] Egyébként az első két hónapban Gyulai is részt vett a lap szerkesztésében, de egy kézirat megjelentetése miatt támadt vitát követően kilépett a vállalkozásból, bár továbbra is publikált a lapban. A lap előfizetési listái szerint az olvasói vidéki értelmiségiek, polgárosodó nemesek, papok, tanítók, hivatalnokok, jegyzők, írnokok, postai tisztviselők, valamint kereskedők voltak, de akadtak köztük mesteremberek és földművelők is. Az előfizetők névjegyzékei a földrajzi behatároláshoz is támpontot adnak, ez főleg Pest környékét, az Alföld tiszántúli részét és Erdélyt fedik le (Lipták, 2002, 70.). A modern, nyugati mintájú terjesztési mód a nagy ponyvakiadóknál, kalendárium-forgalmazóknál alakult ki Magyarországon, melyek nagykiterjedésű, ügynökökkel dolgozó terjesztőhálózatot építettek ki (vö. Kovács I., 1989, 132.).

Annak ellenére, hogy kezdetben néplapként hirdették a *Vasárnapi Ujság*ot, valójában tartalmi, formai tekintetben, nyelvi igényességben sokkal inkább a kor enciklopédikus családi lapjaival mutatott rokonságot, semmint a számos, sikeres nyugat-európai példát felmutató ún. filléres vagy garasos újságok, néplapok stílusával.

Pákh Albert 1867-es halálát követően vette át a szerkesztést Nagy Miklós, aki 1863-ban, még tanulmányainak befejezését megelőzően belső munkatársa lett a lapnak. Személyisége, ízlése alapvetően meghatározta a lap irányvonalát az elkövetkező évtizedekre, egészen 1905-ig, amikor több évtized után leköszönt a tisztségről, és Hoitsy Pál lett a főszerkesztő. Nagy Miklós főszerkesztőként (1867–1905) tartalmilag és szemléletileg fokozatosan átalakította a lapot,[11] és a *Vasárnapi Ujság* egyre határozottabban elmozdult egy magasabb műveltségű olvasói kör igényei felé. A lap alapításának huszonöt éves évfordulóján Nagy Miklós a folytonosságot hangsúlyozta ugyan a hosszú életű[12] sajtótermék történetében, de három fontos változást ő maga is kiemelt: a terjedelem növekedését, az illusztrációk gyarapodását és a politikai tartalmú írások átemelését a *Politikai Ujdonságok*ba, a *Vasárnapi Ujság* melléklapjába. A hetilap felhagyott a politikai híradások, aktualitások, magyarázatok közlésével, csak áttételesen, a bemutatott eseményeken, életrajzokon keresztül érzékelhető a *Vasárnapi Ujság* politikai irányultsága. Módosult a tekintetben is a helyzet, hogy jelentősen csökkent például a máshonnan átvett, fordított anyagok aránya, Nagy Miklós elsősorban a lap saját szövegeire és magyar vonatkozású írásokra alapozott. Fokozatosan háttérbe szorultak a gazdasági és praktikus háztartási tanácsok, így például az aktuális gabonaárak közlései, a börzehírek, a vízállásjelentések, a betegségek és a kártevők elleni védekezésekkel kapcsolatos javaslatok. A továbbiakban elsősorban a szépirodalom, valamint a hon- és népismereti írások, ismeretterjesztő beszámolók itthonról és a nagyvilágból határozták meg immár alapvetően a *Vasárnapi Ujság* arculatát. A lap alapításának huszonötödik

[10] „E mellett oly közönséget teremtett és növelt fel a magyar irodalomnak, a mennyit magyar encyclopaediai magyar lap még soha." Gyulai Pál: A Vasárnapi Ujság huszonötödik évfordulóján. *Vasárnapi Ujság,* 1879. március 16. XXVI, 11, 163.

[11] A lap ezen időszakához lásd: Buzinkay, 1979, 25–42.

[12] A lap önmeghatározásában ez mindig hangsúlyos jelző volt, utalva arra, hogy az egyre bővülő sajtópiacon, ahol folyamatosan jelentek meg és tűntek el lapok, a *Vasárnapi Ujság*nak sikerült évtizedeken keresztül fennmaradnia, olvasóit megőriznie.

évfordulóján a szerkesztőség célkitűzéseiről így szólt Nagy Miklós: „[…] láthassák azt a nagy czélt, melyhez legjobb erejéhez képest járulni e lap is mindig első föladatának tekintette: a virágzó irodalmat virágzó hazában".[13] 1905-ben, a főszerkesztőségről lemondva így fogalmazta meg utólagosan az általa mindvégig szem előtt tartott célokat: „...gondosan megválogatott, irodalmi olvasmányt nyujtani a közönségnek, ízlését művészi képek bemutatásával fejleszteni: másik fő czélja volt, hogy hű tükre legyen a magyar közéletnek, tájékozást nyujtson a külföld közérdekű eseményeiről, szellemi és társadalmi mozgalmairól, s a közhasznú ismeretek terjesztésével hozzájáruljon a míveltség előbbre viteléhez."[14]

A lap Nagy Miklós szerkesztői korszakában professzionalizálódott, eltűnt az a kedélyesen társalgó hangvétel az olvasók és a szerkesztőség között, ami jól érzékelhető volt korábban például Jókai Mór egykori rovatában a *Kakas Márton levelei*ben, vagy a különböző szerkesztőségi üzenetekben, bár a *Szerkesztőségi mondanivaló* rovat később is megmaradt, de jelentősége az első korszakhoz képest jócskán visszaszorult. Jókai Mór 1863-ig volt főmunkatárs az újságnál, ezt követően a szórakoztató lapok állandó elemét adó anekdoták is eltűntek a *Vasárnapi Ujság*ból.[15]

A lap munkatársai kezdetektől fogva igyekeztek az egész családot, a férfiak mellett a nőket, alkalmanként még a gyerekeket is megszólítani őket érdeklő témákkal, rovatokkal, illusztrációkkal. Mind a szöveg-, mind a képanyag tükrözi, hogy a lap számított a női olvasókra, az előfizetési felhívásokban is hangsúlyozták ezt. 1876-tól a lap fejlécében is szerepeltek női alakok, akik újságot olvasó férjeik felolvasását hallgatják.[16]

A Vasárnapi Ujság és a népi kultúra felfedezése, gyűjtése

A lap története időben egybeesik a népi kultúra, azon belül a népköltészet iránti fokozott érdeklődés kibontakozásával, a jelentős magyarországi néprajzi gyűjtések megindulásával és a népköltészeti kiadványok megjelentetésével. Magyarországon a 19. század elején – Európa nyugati felén már korábban, a 18. század második felében – figyeltek fel a népi kultúrára, ekkor kezdték a paraszti műveltséget, a népköltészetet értékként, a szépirodalom, tágabban valamennyi művészeti ág lehetséges ihletőjeként értelmezni, ennek megfelelően gyűjteni, kutatni (vö. Hofer, 1975, 402–405.). Az irodalmi népiesség jegyében igyekeztek ihletet meríteni a népköltészetből és beépíteni azt az irodalom-

[13] Nagy Miklós: A Vasárnapi Ujság huszonötödik évfordulóján. *Vasárnapi Ujság,* 1879. március 16. XXVI, 11, 169.

[14] Nagy Miklós: Az olvasókhoz. *Vasárnapi Ujság,* 1905. augusztus 6. LII, 32, 505.

[15] Jókai Mór más lapjaiban is számos anekdotát közölt, egész hálózatot szervezett gyűjtésükre az olvasókból, akiknek a szerkesztői üzenetekben adott tanácsot, értékelte az általuk beküldött tréfás történeteket. Lásd erről: Landgraf, 2014, 9–20.

[16] A lap saját reklámozása kapcsán fontosnak tartotta ezt hangsúlyozni hirdetéseiben, lásd pl. „A »Vasárnapi Ujság« mint családi lap a női munkára és divatra vonatkozó képeket és czikkeket is ad,…" *Vasárnapi Ujság,* 1902. december 21. IL, 51, 838. Hasonló tartalmú hirdetések: *Vasárnapi Ujság,* 1897. december 26. XLIV, 52, 890; *Vasárnapi Ujság,* 1902. január 5. IL, 1, 11.; *Vasárnapi Ujság,* 1903. január 4. L, 1, 12.

ba. A népköltészet műfajai közül kezdetben, az 1840-es években különösen a népdal, később aztán a mese és a ballada állt az érdeklődés középpontjában (vö. Gulyás, 2015, 11–29.). A korszak neves költői éppúgy, mint alkalmi verselők, vagy fűzfapoéták a népköltészet ihletésére kezdtek el pl. elsősorban „népdalokat", később „népballadákat", „népmondákat", regéket írni. A *Vasárnapi Ujság* első korszakában, Pákh főszerkesztése idején nagy gyakorisággal közölt az irodalmi népiesség jegyében született munkákat *Népdalok*, *Népballadák*, *Népregék* címmel, alcímmel. A mondákra, különösen a verses mondákra gyakran használták a korban műfaji megnevezésként a rege szót. A szerzők között ott találjuk például Arany Jánost,[17] Gyulai Pált,[18] Thaly Kálmánt,[19] de műkedvelő költőket, írókat, olykor a lap olvasóit is.[20]

Az 1860-as évek második felétől nem csak a szövegekben, hanem a bővülő képanyagban is tetten érhető a népélet, a népi kultúra iránti érdeklődés megerősödése a *Vasárnapi Ujság*ban; 1866-ban sorozat indult *Képek a magyar népéletből* címmel (vö. Révész, 2010, 79–144.). Az 1870-es évektől a *Vasárnapi Ujság* kezdett dalokat, meséket, balladákat közölni a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményeiből. Hosszú ismertetést adtak közre az 1872-ben induló *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ről Szász Károly tollából. 1867-től ő lett a lap főmunkatársa, neve ugyan 1870-ben lekerült a címlapról, de továbbra is sokat publikált a képes családi lapban. A hetilapban a sorozat harmadik kötete, a *Székelyföldi gyűjtés*[21] megjelenéséről is hírt adtak, bemutatták a kötet anyagát és három balladát is közöltek Kriza János gyűjtéséből.[22] Több alkalommal közre adtak mutatványt a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményéből,[23]

[17] Népdalok Arany Jánostól. *Vasárnapi Ujság,* 1857. január 4. IV, 1, 2.

[18] Gyulai Pál: Népdalok I-II. *Vasárnapi Ujság,* 1858. március 21. V, 12, 134.

[19] Thali (sic!) Kálmán: Ördög-utja. Néprege. *Vasárnapi Ujság,* 1857. január 11. IV, 2, 14.; Réka köve. *Vasárnapi Ujság,* 1859. május 1. VI, 18, 206.

[20] A korabeli magyar sajtóban az olvasóközönség, nem csak olvasóként, hanem időről időre szerzőként is fontos szerepet játszott. A *Vasárnapi Ujság*nak különösen az első éveiben, amikor gyakori anyagéhség jellemezte a lapot, igyekezett az olvasókat arra ösztönözni, hogy írásaikat küldjék be közlésre a szerkesztőségnek. A lap huszonöt éves jubileumán, amikor számba vették a szerzőket, szóltak is erről. „[…] százakra megy azok száma, kik kisebb-nagyobb közleményeikkel érdekesitették hasábjait, mert ha valamelyik lapról, a Vasárnapi Ujságról el lehet mondani, hogy »írták az olvasók«." A Vasárnapi Ujság dolgozó társai. *Vasárnapi Ujság,* 1879. március 16. XXVI, 11, 170. A beküldött írások műfaji palettája nagyon színes volt. Olykor pályázatokkal, pénzjutalommal járó díjakkal igyekeztek ösztönözni az olvasókat. Számos kategóriában pl. történelmi beszély (történelmi tárgyú prózai mű) vagy a gazdálkodás, földművelés, de ugyanígy „nép" -dalok vagy -balladák írására is írtak ki pályázatot. Pályázati értesítés. *Vasárnapi Ujság,* 1856. március 9. III, 10, 84.

[21] *Székelyföldi gyűjtés. (Magyar Népköltési Gyűjtemény III.)* [Gyűjtötte Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób.] Budapest, Athenaeum, 1882.

[22] Magyar népmesék. *Vasárnapi Ujság,* 1872. augusztus 25. XIX, 34, 414–415.; A Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteménye. (Kriza János gyűjtése) *Vasárnapi Ujság,* 1882. szeptember 17. XXIX, 38, 606–607. Magyar népmesék (Arany László gyűjtése.) *Vasárnapi Ujság,* 1872. szeptember 8. XIX, 36, 442–443.

[23] Népköltemények a Kisfaludy-társaság gyűjtéséből. *Vasárnapi Ujság,* 1870. október 2. XVII, 40, 502.; A Kisfaludy-társaság népköltési gyűjteményéből. Dalok. *Vasárnapi Ujság,* 1872. június 9. XIX, 23, 278.

illetve Bartalus István népdalgyűjteményéből is.[24] Külföldi folklóranyagot is közzé tettek fordításban.[25] A *Vasárnapi Ujság*ban szokásleírások is helyet kaptak, például *Hogyan mulat a magyar nép piros pünkösd napján?* címmel melléklet jelent meg a pünkösdi népszokások leírásával,[26] vagy Szathmáry Károly *Egy debreczeni mysterium* címmel a debreceni ács és kőműves legények által előadott betlehemezést írta le.[27] A szokásleírások közül többet itt közöltek először. *Bűvös-bájos imádságok (népköltészeti adalék)* cím alatt jelentek meg Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* című munkájának ráolvasás közlései.[28] A *Vasárnapi Ujság*ban gyakran kapott helyet Magyarország egy-egy tájegységének, helységének bemutatása, ezekben gyakran olvashatóak helynévmagyarázatok, helyi mondák.[29] A fenti példákkal szerettem volna alátámasztani, hogy különösen az 1870-es évektől kezdve nem csak népismereti írásokat közöltek a népszerű kiadvány készítői, hanem gyakran adtak közre mutatványokat népköltési gyűjtésekből is.

Korai híradások a bukovinai székelyekről az 1860-as évekig

Ha a bukovinai magyarok ügyének reformkori előzményeit nyomozzuk,[30] azt látjuk, hogy az 1848-ig megjelent írások egyrészt hírt adtak arról, hogy Bukovinában, az ország határain túl él egy jelentősebb magyar közösség, másrészt már ekkor felvetődött a hazatelepítésük kérdése. A már hivatkozott Kiss Károly hadnagynál a következőképpen: „…valjon nem volna e' kedvök a' Magyar hazába által költözni?" (Kiss, 1824, 101.). A Moldvába utazók (pl. gr. Batthyány Vince 1805, Gegő Elek 1838, Jerney János 1844) úti beszámolóikban a bukovinaiakról is közöltek több-kevesebb információt. Gegő Elek volt az első, aki részletesebb leírást adott a bukovinai székely életmódról, a nekik tulajdonított népkarakterológiai sajátosságokról, valamint néhány szokásukról is.

A bukovinaiakkal kapcsolatban a kezdetektől fogva kialakultak bizonyos toposzok, sztereotípiák, amelyek gyakran visszaköszönnek a róluk szóló híradásokban. Gegő Elek már írt a túlnépesedettségről, hogy minden családban sok a gyerek: „Népesedésök olly szapora, hogy ház házra épül." (1838, 118.)

Bíró Mózes, andrásfalvi református pap 1842-es levele (Foki – Solymár – Szőts, 2000, 30–31.) az előítéletekről szól, a sok lopás, rablás miatt rossz híre volt korábban

[24] Népdalok. (Bartalus István gyűjteményéből) *Vasárnapi Ujság,* 1873. április 20. XX, 16, 186.

[25] Grkinja királyné. Bolgár népballada. Fordította Strausz Adolf. *Vasárnapi Ujság,* 1890. december 7. XXXVII, 49, 790–791.; Dömötör Pál: Kraljevics Márkó és Kosztadin bég (szerb népköltemény). *Vasárnapi Ujság,* 1897. szeptember 5. XLIV, 36, 582–583.

[26] J. M. [Jókai Mór]: Hogyan mulat a magyar nép piros pünkösd napján? *Vasárnapi Ujság,* 1856. május 11. III, 19, Melléklet 165–167.

[27] Közli Szathmáry Károly: Egy debreczeni mysterium. *Vasárnapi Ujság,* 1866. április 1. XIII, 13, 150–152.

[28] Bodó Lajos: Bűvös-bájos imádságok. (Népköltészeti adalék). *Vasárnapi Ujság,* 1867. szeptember 8. XIV, 36, 446–447.

[29] Egyházasbükki Dervarics Kálmán: Tormafölde és a sárkányjárás (Helynevek magyarázója s népmonda), *Vasárnapi Ujság,* 1855. szeptember 30. II, 39, 309–310.

[30] Ehhez lásd: Foki Ibolya – Solymár Imre – Szőts Zoltán (2000) forrásgyűjteményét.

az itt élőknek, amit ő a rossz életkörülményeknek tulajdonít. A későbbiekben, amikor a bukovinaiaknak nyújtandó segítség lesz a róluk szóló sajtóközlések egyik központi kérdése, a túlnépesedettség, a rossz életkörülmények hangsúlyozása visszatérő elemek lesznek, amelyek alapvetően meghatározták az ott élők lehetőségeit.

A *Vasárnapi Ujság*ban jól nyomon követhető, hogy a 19. század közepétől mikor és miért került reflektorfénybe a bukovinai székelyek ügye a magyar közéletben. Ezek a híradások mindig igyekeztek felhívni a figyelmet a magyar határokon túl élő, sok viszontagságot megért, mostoha körülmények között élő bukovinai magyarokra. Helyzetüket súlyosbította, hogy a 19. század folyamán többször is – 1831-ben, 1848-ban és 1866-ban – kolerajárvány pusztított körükben. 1864-ben árvíz, 1865-ben szárazság és jégverés, ennek nyomán éhínség sújtotta a bukovinai településeket.

A *Vasárnapi Ujság*ban az első rövid közlés a bukovinaiakról 1857-ben, a lap 4. évfolyamában jelent meg a *Mi újság* című rovatban: „Valahányszor számbavesszük nemzeti erőnket, soha sem szabad elfeledkezni a százezernyi csángó magyarról, kik Moldva, Bukovina s Oláhország földjén laknak."[31] Már ebben az első szűkszavú közleményben megvannak azok a témakörök, amelyek a következő évtizedekben a bukovinaiakkal kapcsolatos írások leggyakoribb ihletői. Ezek a szövegek mindig hangsúlyozzák az összetartozást, a hasonlóságot, hogy Erdély határait átlépve, Bukovina és Moldva magyar falvait járva úgy érzi az ember, mintha otthon volna: „…az ember alig veszi észre hogy nincs magyar földön"[32]. A sajtóban és az ismeretterjesztő munkákban, útleírásokban is gyakran nevezik a bukovinai székelyeket *véreink*nek, *testvéreink*nek, *keleti testvéreink*nek, ezt László Mihály összefoglalója (1882), ami a 19. századi bukovinaiakról szóló népismereti írások alapműve, a címébe is átvette: *Keleti testvéreink.*

Az írások, híradások alaptémája kezdettől fogva a diaszpórában élő magyar közösségek számára nyújtandó segítség és annak megszervezése volt, ami elsősorban a katolikus és a protestáns egyházak, illetve a Szent István Társulat[33] irányításával zajlott. A lap időről-időre hírt adott erről a munkáról, a gyűjtésekről és a felajánlásokról. Kezdetben a legfontosabb célkitűzése ezeknek az akcióknak az volt, hogy megfelelő hitéletet és iskoláztatást biztosítsanak a határon túl élő szórvány magyar közösségeknek, hogy legyenek papjaik és tanítóik, illetve legyenek templomaik és iskoláik, valamint „…olcsó könyvek oda küldése által, ottani véreinkben a nemzetiség fenntartására hatni igyekeznének".[34] Fontos esemény volt, hogy 1858-ban a bukovinaiak azzal a kéréssel fordultak a Szent István Társulathoz, hogy néhány tehetséges gyereket vigyenek Magyarországra taníttatni, hogy papokat és tanítókat neveljenek belőlük, akik majd visszamennek az övéik közé. Erről nem csak beszámolt a *Vasárnapi Ujság,*[35] hanem a fejleményeket, a taníttatáshoz

[31] *Vasárnap Ujság,* 1857. november 1. IV, 44, 472.

[32] Uo.

[33] A Szent István Társulat ezen időszakának történetéhez lásd: Mészáros, 1998.

[34] *Vasárnapi Ujság,* 1857. november 1. IV, 44, 472.

[35] „Tudjuk, hogy Bukovinában lakó magyar testvéreink a Sz. István társulathoz járultak azon kérelemmel, miszerint vállalja el több oda való fiunak tanitóvá és pappá képeztetését. A társulat meghallgatá a kérelmet s több nagylelkű emberbaráthoz intézett felszólítást, hogy működnének ez ügyben közre pártolásuk által. Bartakovics Béla egri érsek is egyike volt azon férfiaknak, kiknél a társulat bizalommal kopogtatott és nem is csalatkozott. A mint a társulat december 3-iki választ-

szükséges pénz gyűjtését[36] is nyomon követte, sőt a fiúk iskolai előmeneteléről is tájékoztatott. A bukovinaiak kérelmének egyik megfogalmazója, aláírója Istensegíts bírója volt, akinek két fiát, László Istvánt és László Mihályt is tanulni hozták Magyarországra. A későbbiekben mindkettőjük fontos szerepet töltött be a bukovinai közösség sorsában, előbbi plébános lett, utóbbi pedig akadémikus, tudós tanár a fővárosban, akinek számos írása látott napvilágot többek között szülőföldje népének történetéről, szokásairól. Ugyancsak a tanulni küldött gyerekek egyike volt Molnár János, aki később Andrásfalván lett tanító.

Az adománygyűjtő akciók révén a bukovinaiak hányatott sorsa terítéken volt a magyar sajtóban, így a képes családi lapokban is, amelyek szívesen közöltek a bukovinai tájról, az ott élő népekről, különösen a bukovinai székelyekről írásokat. A *Vasárnapi Ujság* örömmel fogadta az andrásfalvi tanító levél formában készült írását, nem csak közölték, hanem a következő szavakkal bátorították továbbiak küldésére: „Segítsünk, a hogy lehet, bukovinai testvéreink elhagyott állapotán."[37] A szerző, Göndöcs Lajos[38] akkor már 11 hónapja tanítóskodott Andrásfalván, de felkereste a többi bukovinai magyar települést is. Röviden bemutatta a bukovinai magyar falvakat, megélhetésüket, életmódjukat. Nála is olvasható is az az érvelés, hogy a bukovinai magyaroknak nincs jó híre a soknyelvű közegben, a szomszédaik kárára elkövetett, nekik tulajdonított tolvajlások miatt,[39] ami szerinte a papok és tanítók hiányával magyarázható, ezért is van oly nagy szükség rájuk. Az egyházi élet és a népnevelés ügyének anyagi és erkölcsi támogatása kapcsán ez gyakran érvként szolgálhatott. A későbbi leírások egyébként pont ellenkezőleg, erkölcseiben tiszta, feddhetetlen közösségként szóltak róluk, akik az idegen

mányi ülésének jelentéséből értesültünk, az egri érsek késznek nyilatkozott az emlitett fiuk elhelyezéséhez és taníttatásához hozzájárulni." Az élet- és jellemrajzok rovatban az egri érsek, Bartakovics Béla portréjának részlete. *Vasárnapi Ujság,* 1858. január 10. V, 2, 14.

[36] Például ily módon: „*Markovics Antal,* kalocsai kanonok s Szent-Pálról czimzett bácsi prépost ur, a nevezett társulatnak azon ajánlatot tette, miszerint a »Sz.-Erzsébet-Legenda« hátralevő költségeit ő fogja fedezni olly föltétellel, hogy az arra ezután netán begyülendő ajánlati összegek a Bukovinában lakó magyar véreink gyermekeinek papokká s tanítókká képeztetésére fordíttassanak." *Vasárnapi Ujság,* 1857. november 29. IV, 48, 523. Vagy a *Mi ujság* rovatban közölték, hogy valaki tanítónak ajánlkozott a bukovinai magyarok közé. *Vasárnapi Ujság,* 1859. november 13. VI, 46, 551. Vagy Hírek a Szent István-társulatból. [A bukovinai gyerekek magyarországi taníttatásáról]. *Vasárnapi Ujság,* 1861. augusztus 4. VIII, 31, 369.

[37] *Vasárnapi Ujság,* 1858. október 3. V, 40, 480.

[38] Göndöcs Lajos (1819–1887) igazgató-tanító, aki a nagyváradi tanítóképző elvégzése után Andrásfalván kezdte tanítói pályáját, ahol kántorként is tevékenykedett. 1861-től Pesten tanított, a népnevelők budapesti egyesületének egyik szervezője volt 1868-ban, 1873-tól haláláig Óbudán működött iskolaigazgatóként.

[39] „Ezen kevert nép előtt igen kevés becsülete van az itt lakó mintegy *nyolczezernyi* magyarnak, kiktől (ugy rövideden megvallva) tartanak az egész környéken levő lakosok, nem másért, hanem mert ezen kedves magyar testvéreink szeretnek a más ökrének vagy tehenének húsából jól lakni. – Ezen eset igen gyakran megtörténik, s az itteni népek az elveszett jószágot, máshol nem is igen keresik, csak rendesen Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegics, Józseffalva, Fogadj-Isten és Tomnátik magyar falukban, s rendesen reá is szoktak akadni, ha nem késnek, legalább a szőrire, bőrire s szarvára." Göndöcs Lajos: Levél Bukovinából. *Vasárnapi Ujság,* 1858. október 10. V, 41, 491.

népekkel körbevéve is őrzik nyelvüket, vallásukat, kultúrájukat, tiszta magyarságukat, akiknek munka és lelki erejére a hazai magyarság támaszkodhatna.[40]

Göndöcs Lajos második levél-közleménye[41] hasonlóságot mutat a *Vasárnapi Ujság* ország- és népismereti cikkeivel. Írt a bukovinai magyar falvak nevének eredetéről, történetéről, a viseletükről, a lakodalom helyi jellegzetességeiről. Ezek fontos részletek a bukovinai székely népi kultúra 19. század közepi helyzetének megismeréséhez, és ami felettébb egyedivé teszi népismereti beszámolóját, hogy Göndöcs hat hiedelemtörténet szüzsét (garabonciás; állatlan ló; templomot kirabló, nyugalmat nem találó visszajáró halott; kincslátó fiú; kísértetnek hitt élő; a pokolba vezető feneketlen tó) is részletesen közölte.

A bukovinai székelyek reprezentációja a *Vasárnapi Ujság*ban a 19. század második felében

A bukovinai székelyek helyzetét a magyar politikai közélet, a sajtó, a közvélemény különösen az 1860-as évek közepén kezdte ismét erőteljesebben figyelemmel kísérni az őket sújtó természeti csapások, majd az azokat követő nélkülözések miatt. Ahogy szó esett már róla, 1864-ben a tartós esőzések okoztak először károkat, majd 1865-ben a hideg tavasz és a nyári aszály tette tönkre a termést, aminek következtében éhínség pusztított Bukovinában. A *Vasárnapi Ujság* maga is szervezője volt az egyik segélyakciónak, még pedig az andrásfalvi reformátusokat megsegítő gyűjtésnek, azért épp ennek a településnek, mert a katolikus egyház korábban már gyűjtést hirdetett a bukovinai katolikus magyarok megmentésére, másrészt a lap készítőit erős szálak fűzték a protestáns egyházakhoz.[42] A segélyadományok alakulásáról rendre beszámoltak az újság hasábjain.

Mint láttuk a bukovinai székelyek helyzete, sorsa kezdetektől fogva a segítségnyújtás, gondoskodás, megmentés fogalmi hálóban fogalmazódott meg a sajtóban, értelmeződött a közgondolkodásban. Az 1860-as évek enyhülő politikai légköre, amely végül 1867-ben a kiegyezéshez vezetett, hozzájárult ahhoz, hogy a sajtó mozgástere is némi-

[40] „E csekélynyi nép fennmaradása annyi idegen elem közt, távol a testvérhazától, elég bizonyság arra nézve, hogy a magyar nép nincs pusztulásra szánva. Szokás, erkölcs, öröm, bánat, mulatság minden olyan magyar, mint itthon az anyahonban." László Mihály: A bukovinai székelyekről és népdalaikról. *Magyarország és a Nagyvilág,* 1869. november 21. V, 47, 554.

[41] Göndöcs Lajos: A bukovinai magyarok szokásairól. *Vasárnapi Ujság,* 1859. április 3. VI, 14, 163−164.

[42] „…az egész tartomány a legnagyobb inséggel kénytelen küzdeni, s a lakosság közt az ott lakó magyarokat is fenyegeti az éhhalál. Különösen öt magyar községben 765 magyar református lélek küzd az inséggel. Miután az ottani magyar katholikusok insége a magyarhoni főpapság közreműködése folytán már némileg csillapítva van: a ref. egyház elöljárósága bizalommal folyamodik a magyar prot. egyházak képviselőihez s hazánk lelkes fiaihoz és leányaihoz, ne engedjék elveszni az idegen földön szükségtől szorongatott testvéreinket. E kérelem ismétlése után begyülő segélyadományok kézhez juttatására e lapok szerkesztősége is vállalkozik." *Vasárnapi Ujság,* 1866. február 25. XIII, 8, 92.

leg tágult és az 1848/49-es szabadságharcot követően ismét fel lehetett egyáltalán vetni a magyar határokon túl élő bukovinai székely közösség magyar területekre költöztetésének ügyét. Továbbra is foglalkoztak megsegítésükkel, életkörülményeik javításával, a helybeli értelmiség kinevelésével, de látva a bukovinai székelyek mostoha megélhetési viszonyait, kényszerű elvándorlásukat, egyre gyakrabban merült fel áttelepítésük ügye is.

Az 1860-as évektől kezdve a bukovinai magyarok kérdésében meghatározó szerepet töltött be az 1861 májusában létrehozott Szent László Társulat, amelyet a Szent István Társulat elnöke, gr. Károlyi István alapított a szórványban élő magyarság hitéletének és magyarság tudatának erősítésére. Első elnöke Lonovics József, egri érsek volt. A bécsi udvar nem üdvözölte a hitbuzgalmi egyesület megalakulását, mert abban a magyar nemzeti törekvések megnyilvánulását, erősödését látta. A társulat egyházközösségeket, iskolákat szervezett, hozzájárult a megrongálódott egyházi épületek javításához, segítséget nyújtott kápolnák, templomok építéséhez, segítette a gyerekek otthoni, illetve magyarországi taníttatását, tankönyveket, imakönyvet, magyar nyelvű olvasmányokat küldött Bukovinába. A tehetséges gyerekek taníttatását ösztöndíjakkal támogatta, papokat, tanítókat nevelt ki a Magyarország határain kívül élő közösségek számára, átvette a Szent István Társulat ez irányú tevékenységét. Alapszabálya szerint fő célkitűzése a Kárpát-medencétől keletre található magyar katolikus szórványok, a bukovinai székelyek, a moldvai magyarok és a 19. században a Regátba kivándorló székelyek támogatása, segélyezése volt (vö. Mészáros, 2007, 890.; Vincze, 2004, V–XVII.).

A bukovinai magyarság története összeforrott jó néhány kiemelkedő egyéniség (pap, tanító) sorsával, akiknek tevékenysége meghatározó volt a népcsoport életében. Ilyen volt többek között Druzsbáczky[43] György Bonaventura domonkos szerzetes, aki 1855-től előbb Istensegíts káplánja majd plébánosa, 1868-tól Józseffalva plébánosa lett.[44] Hatékony fellépése, gyűjtőakciója nyomán épült fel a józseffalvi templom és az iskola. Kezdeményezésére 1864-ban újabb tíz, tehetséges helybeli gyereket küldtek Magyarországra tanulni. Gyakran emlegették a hosszú kort megért Druzsbáczkyt „a bukovinai magyarok atyja"-ként, sírfeliratán is ez áll: „Pater Hungarorum in Bucovina" (Sebestyén, 1989, 26–27., 49–51.).

1874 novemberében Druzsbáczky György, józseffalvi plébános vezetésével, Várda János bíró, és Mezey János esküdt részvételével egy háromtagú küldöttség érkezett Magyarországra. Egyrészt magukkal hoztak nyolc gyereket ismét, hogy őket Magyarországon taníttassák, másrészt adománygyűjtő körutat szerveztek a józseffalvi templom és iskola felépítésének javára. A fővárosban, Koller Károly fényképésznél fotó készült a küldöttségről a velük érkezett egyik gyermekkel, Várda Andrással együtt, aki egyébként magyarországi tanulmányait követően aztán Józseffalva iskolájának lett az igazgatója. A fényképet országszerte árulták és ennek bevétele is a józseffalviak ügyét szolgálta. A *Vasárnapi Ujság* 1875-ben, az esztendő első számának címlapján hozta a fotó alapján

[43] Neve számos változatban szerepel a forrásokban: Druzbáczky, Drusbácky, Druzbacki.

[44] Druzsbáczky György (1813−1897) Podolinban született, részt vett a szabadságharcban, a Lenkey-huszárok tábori papja volt. A szabadságharcot követően több éven keresztül raboskodott. 1855-ben, mondhatni büntetésként került Bukovinába szolgálni. A bukovinai székelyek körében folklórja volt a hatalmas termetű, vasakaratú papnak (László, 2005 [1935], 72−73.).

készült nyomatot a küldöttségről László Mihály írásának kíséretében.[45] *(1. kép)* A szerző, aki egyébként maga is bukovinai születésű volt, nem csak a bukovinai nép sorsát, életkörülményeit mutatta be ebben a cikkében, hanem igyekezett a küldöttségről, különösen Druzsbáczky tevékenységéről minél több információt megosztani az olvasókkal, de a kíséret tagjainak ruházata kapcsán még a bukovinai viseletről is szót ejtett.

1. kép Bukovinai magyarok. A Vasárnapi Ujság címlapja 1875. január 3. XXII, 1. 1. Koller Károly és Borsos József fényképe után Gyárfás Jenő készítette. A képen: Druzsbácky György, józseffalvi plébános, Várda János bíró, Mezey János esküdt látható, illetve a gyermek, Várda András, aki magyarországi tanulmányait követően Józseffalva iskolájának lett az igazgatója

[45] László Mihály: A bukovinai magyarok. *Vasárnapi Ujság,* 1875. január 3. XXII, 1, 2–3.

Józseffalva iskolájának felépítéséhez egyébként jelentős mértékben járult hozzá az az összeg, amit Jókai Mór – aki a bukovinaiak megsegítésének és hazatelepítésének elkötelezett híve volt − *Hon* című folyóirata olvasóitól gyűjtött (vö. Kis-Várday, 1933, 136.). Jókai Mór támogatását élvezte az istensegítsi születésű László Mihály[46], akinek bukovinai témájú írásaiból, amelyek a *Vasárnapi Ujság* mellett a *Magyarország és a Nagyvilág* (1865−1884), *Fővárosi Lapok* (1864–1901), *Figyelő − Irodalomtörténeti Közlöny* (1876−1889), a *Képes Világ* (1866−1873) hasábjain jelentek meg, a korabeli olvasók a bukovinaiak viszonyairól leginkább tájékozódtak. 1875-ben a Tisza-kormány őt küldte ki tanulmányozni a bukovinai magyarok helyzetét, tájékozódni esetleges átköltöztetésük ügyében. Útja nyomán jelent meg *Keleti testvéreink* című könyve a Szent László Társulat támogatásával. Bizonyos jelzők – erkölcsös, szapora, nyelvében, szokásaiban tiszta magyar stb. – már korábban kezdtek állandósulni, sztereotípiává merevedni a bukovinai székelyekkel kapcsolatban,[47] de László Mihály írásai mindezt megerősítették. „A bukovinai magyarság erőteljes, tiszta faj, nemzetiségének teljes tudatában, s ősi szokásait híven megőrizte. Bár már *száz* éve elmúlt, hogy idegenek közé vannak beékelve, mégis tisztán beszélik a magyar nyelvet – székely kiejtéssel, s csak egy-két oláh szó vegyült nyelvükbe…" (László, 1882, 9.).

A szegénységet és a túlnépesedettséget jelölte ki, mint alapvető nehézséget az ottaniak életében. Rámutatott arra, hogy a Moldvában végzett idénymunka az idegen környezethez való asszimilációt segíti. „Eszes, tanulékony és használható nép levén, mint általában a székely, évről-évre több marad vissza Moldvában, hol a bojárok a gazdaság vagy udvaruk körül jó hasznukat veszik, s rajta vannak, hogy mielőbb levetkezzék magyar jellegüket, s hajuk megnövesztésével és az oláh öltözék fölvételével az oláhságba beolvadjanak" (László, 1882, 11.).

A népkarakterológia típusú fejtegetéseiben László az „ősi székely magyar szokások" őrzésére is felhívja a figyelmet, illetve, hogy népdalaik, keserveseik hűen tükrözik a bukovinai néplélek vélt jellemvonásait. „A búnak legtöbb kinyomatát találhatni dalaikban, azért is a kesergés megható hurjai gyakran könnyeket csalnak szemökbe, s ilyenkor nem kérdenék a világért sem egymást, hogy miért, vagy kit könnyeznek? Ez ugy látszik hű és örökös megismertetője marad keleti fajunknak. Leginkább tanúskodnak dalaik arról,

[46] László Mihály (1849–1932) életének monografikus feldolgozása: Szőts, 2015. 1858-ban ő volt az egyik bukovinai gyerek, akit a Szent István Társulat Magyarországon taníttatott. Az esztergomi főgimnáziumban érettségizett, majd Pesten jogot, Bécsben pedig filozófiát tanult. 1872-től több lap munkatársa volt. 1874-ben jelent meg a cikksorozata *Keleti testvéreink* címmel a *Hon* című lapban, ami országos ismertséget hozott neki. Aktív szépírói tevékenységet is folytatott, 1876-ban a Petőfi Társaság alapító tagja volt. A tudós tanár neves, fővárosi magángimnáziumot működtetett. 1883-tól a nevét viselő László Mihály-féle Nyilvános Főgimnázium, reáltanoda és Nevelőintézet igazgatója volt 1919-ig. 1887-től országgyűlési képviselővé választották.

[47] „Arról van szó, hogy egy idegen nép között élő tekintélyes számu, de elszegényedett magyart, kinek nemzetiségét, vallását, nem biztosítja sem szerződéses törvény, sem a felettök uralkodó nemzet méltányossága, […] ezt az életrevaló, szorgalomra a székelylyel, egészségre, szépségre és erőre az alföldi magyarral, értelemre a dunántúlival versenyező népet megmentsük, számára templomokat és iskolákat épitsünk, papokkal és iskolákkal ellássuk, a kivándorlókat inkább magunk közé telepítsük, mint idegen népek tengerében elmosódni hagyjuk, …" Törs Kálmán: A hétről (Levél a szerkesztőhöz). *Vasárnapi Ujság*, 1874. december 13. XXI, 50, 802.

mennyire nem bírják soha feledni, hogy idegen országot laknak, árván, elhagyatottan."[48] Ő fogalmazta meg az úgynevezett milleniumi gondolatot, miszerint az ezeréves megemlékezések igazán méltó eseménye lehetne a bukovinai magyarok letelepítése a magyar határokon belül: „Nem sokára ezer éve lesz, hogy a magyar nemzet itt lakik; nagyszerű emlékekkel akarja a nemzet megörökíteni ezeréves állami életét; ez emlékek egyik maradandó monumentuma az lehetne, hogy egyelőre bukovinai csángóinak Pusztaszer tágas földén egy nagy falvat építenénk s ide letelepítenők. Ez méltó emléke lenne az ezeréves honalapitásnak!" (László, 1877, 199.) A korszak szóhasználatában egyaránt szerepelnek egyébként: a hazahozatal, hazaköltöztetés, be-, át, és letelepítés kifejezések.[49]

1882-ben mozgalom indult a bukovinai székelyek hazatelepítése érdekében. Az Al-Duna szabályozásával – amit egy kormánybiztosság irányított Nagy György vezetésével – a magyar állam tekintélyes területekhez jutott, úgy határoztak, oda kell letelepíteni a bukovinai székelyeket.[50]

Az 1882-es esztendő végén egy bukovinai székely küldöttség járt Magyarországon az áttelepítés ügyének sürgetése ügyében. Tisza Kálmán miniszterelnök és Szapáry Gyula pénzügyminiszter is fogadta őket. Az eseménynek komoly sajtóvisszhangja volt. A *Vasárnapi Ujság* is részletesen beszámolt a küldöttség programjáról.[51] A bukovinai tematika 1883-ban, al-dunai áttelepítésük idején érte el a csúcspontját a sajtónyilvánosságban. A *Vasárnapi Ujság*ban is 1875 és 1883 között jelent meg a legtöbb írás a népcsoport történetéről, a bukovinai népéletről, népi kultúrájuk jellegzetességeiről, a velük kapcsolatos képanyag is ebben az időszakban látott napvilágot a lapban.

1883 tavaszán, az áttelepítés heteiben a lap minden számában hírt adott a költözés menetéről, ismét gyűjtést szerveztek, immáron az áttelepülők megsegítése érdekében.[52] A *Vasárnapi Ujság* bukovinai témájú írásainak egyik fontos szerzője Szádeczky Lajos[53] volt ekkor, aki már 1880-ban, még egyetemistaként végigjárta a bukovinai falvakat felmérni az ott élők helyzetét, és erről beszámolt a *Pesti Hírlap*ban.[54] Tagja lett a Csángó Bizottságnak,[55] amely az al-dunai telepítés lebonyolítását irányította. A bizottság

[48] László Mihály: A bukovinai székelyekről és népdalaikról. *Magyarország és a Nagyvilág,* 1869. november 21. V, 47, 554.

[49] A haza fogalmának legkülönfélébb kontextusokban való megjelenésére mutat rá a bukovinai székelyek kapcsán Gatti Beáta (Gatti, 2015, 413.). A 19–20. századi hazatelepítési hullámok az anyaország és Bukovina fogalompárral operált, a 20–21. századra Bukovina, sőt a csíki falvak értelmeződnek mint soha nem látott szülőföld, ahová honvágy-turizmus jellegű utakat szerveznek.

[50] A bukovinai székelyek al-dunai áttelepítéséhez: Szádeczky, 1908, 1–7.; László, 2005 [1935], 98−104.; Halász, 1941, 65–69.; Foki Ibolya – Solymár Imre – Szőts Zoltán, 2000, 223−293.; Németh, 2018, 119–138.

[51] Egy „tiszteletbeli csángó": A nálunk járt bukovinai magyarokról. *Vasárnapi Ujság,* 1882. december 17. XXIX, 51, 815–816.

[52] Mi ujság. *Vasárnapi Ujság,* 1883. március 4. XXX, 9, 144.

[53] Szádeczky Lajos (1859−1935), történész, az MTA tagja. Ő dolgozta fel a székelyföldi határőrszervezés és annak részeként a madéfalvi veszedelem iratanyagát (Szádeczky, 1900, 197–220., 326–348., 1908), illetve ő adta ki a határőrszervezés szemtanújának, Halmágyi Istvánnak a naplóit és iratait (Szádeczky szerk., 1906).

[54] Szádeczky Lajos: A bukovinai magyarok között. (Úti emlékek) *Pesti Napló,* 1880. december 25. Melléklet; Szádeczky Lajos: Moldován át. *Pesti Napló,* 1881. január 13. Tárca rovat.

[55] A bukovinaiak betelepítésére bizottság alakult gróf Somsich Pál képviselőházi elnök vezetésével. A Csángó Bizottságban a képviselőház tagjai közül részt vett: gr. Apponyi Albert, Szilágyi Dezső,

Odescalchi Artúr herceget *(2. kép)* és őt, Szádeczky Lajost bízta meg, hogy az ezer bukovinai székely útját személyesen kövesse végig, velük tartott még Benedek Elek[56] mint a *Budapesti Hírlap*[57] kiküldötte, aki a lap hasábjain részletesen tudósított is az útról, illetve az Al-dunai Telepítési Kormánybiztosság két küldötte.[58] Szádeczky tehát szemtanúként tudott beszámolni a *Vasárnapi Ujság*nak. Közzétett több népdal szöveget, az alábbi szavak kíséretében. „A honvágy népdalaikban is nyilatkozik. Köztük jártukban megragadta figyelmemet egy-egy búskesergő daluk, melyben Magyarországot siratják; […] Különben egészben véve ugyanazok a népdalok közkeletűek náluk, a melyek nálunk; csakhogy rendszerint mind a szövegben, mind a dallamban több-kevesebb változtatással. A szöveg hol saját életviszonyaikhoz találóan van átidomitva, hol csak tájszólási eltéréseket mutat föl; a dallam változatánál idegen (többnyire oláh) befolyás vehető észre.” [59]

2. kép Odescalchi Arthúr képe Ellinger fényképe nyomán a metszetet Pollák Zsigmond készítette. Vasárnapi Ujság, 1883. április 15. XXX, 15, 236.

Prónay Dezső, herceg Odescalchi Arthúr, Jókai Mór, gr. Bánffy Béla, gr. Teleki Géza, Eötvös Károly, Hoitsy Pál, Ugron Gábor és a már többször említett, bukovinai székely László Mihály, a közélet neves szereplői közül Kammermayer Károly, Budapest főpolgármestere, Rákosi Jenő, a *Budapesti Hírlap* szerkesztője, valamint Szádeczky Lajos. A Csángó Bizottság 1883. április 11-én tartotta utolsó gyűlését, és az ügyek intézését átadta a Csángó-magyar Egyesületnek.

56 Benedek Elek Istensegítsen találkozott László Mihály testvérével, a szintén Magyarországon tanult László Istvánnal, aki 1879–1914 között volt a falu papja, az ő idejében épült fel a falu temploma (Sebestyén, 1989, 28.). Gyűjtötte a bukovinaiak népszokásait, népmeséit, dalait, és az egyik mesét (ATU/MNK 1533 A kakas elosztása) meg is osztotta Benedek Elekkel, aki azt közölte a *Székely Tündérország. Székely népmesék és balladák* című (Bp., Pallas részv. társ. 1885, 43–48.) kötetében.

57 Benedek Elek első tudósítása a március 17-én és 18-án kelt levelei Andrásfalváról. *Budapesti Hírlap,* 1883. március 22. III, 81, Melléklet 1-2. (2 levél). „Az esti postával tegnap elkésve öt levél érkezett Bukovinából, részint a szerkesztőség képviselőjétől, Benedek Elek urtól, részint egyik lelkes külmunkatársunktól, ki egy hét óta a csángók közt tartózkodik s benyomásait lapunk számára írja meg. Sajnáljuk, hogy a becses anyagot egész terjedelmében nem közölhetjük az egy napi késedelem miatt. Az alábbiakban összeállítottuk a levelekből azokat a részeket, melyek t. olvasóink informálására szükségesek.” *Budapesti Hírlap,* 1883. március 23. III, 82, Melléklet 1–3. További beszámolók: *Budapesti Hírlap,* 1883. március 24. III, 83, 4. oldal + Melléklet 1–2.; 1883. március 25. III, 84, Melléklet 2–3.; 1883. április 2. III, 91, 2. Benedek Elek *Bukovinai vadrózsák* címmel 6 népdalszöveget is közölt. *Budapesti Hírlap,* 1883. április 5. III, 94, 2–3.

58 Szádeczky Lajos: *A bukovinai székelyek visszatelepítése 1883-ban* címmel közre is adta ennek az útnak a történetét *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761−1790)* című munkájának bevezetéseként (Szádeczky, 1908, 1–7.).

59 Szádeczky Lajos: A bukovinai székelyekről. *Vasárnapi Ujság,* 1883. március 18. XXX, 11, 173−174.

A folklór, a népdalok[60] a népi kultúra bemutatása kapcsán mindig egyszerre hangsúlyozzák a magyar sajátosságot, „olyan mint nálunk", ugyanakkor mégis sajátosan bukovinai[61], ami ugyanakkor „régi", „eredeti" „megőrzött" sajátosságként értelmeződik. A bukovinai székely háziipar termékei is egyre nagyobb figyelmet kaptak, komoly értékhordozóként jelentek meg a híradásokban. Az áttelepítés idején csángó háziipari kiállítást rendeztek a Nemzeti Szállodában, amelynek bevételét ugyancsak a bukovinaiaknak szánták, majd a kiállítást megismételték júniusban is.[62] „A csángók Bukovinában mindenféle mesterséget űznek, még pedig oly ügyesen, hogy legjobb mesteremberek az egész tartományban az öt magyar falu iparosai. Ezenkívül a nők minden kézimunkához, hímzéshez, szövéshez, fonáshoz kitünően értenek. A templomfaragványaitól a legutolsó gunyhó ajtószegéig mindent maga csinál a csángó. A nők oly gyönyörű asztalteritőket, hímzett ágyteritőket és hímzett kendőket, szőnyegeket készítenek, hogy az ember lelke örül, látva ezt a tehetséget, leleményt és ízlést a magyar fajban az iparos munka iránt. Tanítsák meg a csángók erre az Alföld magyar asszonyait is!" (*Budapesti Hírlap,* 1883. március 23. III, 82, 2.)

A hazai tárgyú népéletképek[63] az 1850−1870 közötti időszakban kezdtek nagyszámban megjelenni a magyar illusztrált sajtó hasábjain, jelentőségüket mutatja, hogy számuk ebben az időszakban hatszáz körül mozgott (vö. Révész, 2010, 79.). Fontos szerepet játszottak a néprajzi ismeretek terjesztésében, hatásuk napjainkig tetten érhető. A sajtóillusztrációk (vö. Vayerné Zibolen, 1980, 95−103.; Radnóti, 1981, 149−156.; Révész, 2015) műfaji átmenetet jelentenek a populáris képek és a művészi sokszorosított grafikák között. Egyrészt kapcsolódnak a ponyvák, kalendáriumok, populáris grafikák (vö. Fülemile, 1994, 213−231.) ábrázolásaihoz, képi megnyilatkozásaihoz, másrészt készítőik révén – akik egyszerre dolgoztak a magas és a tömegkultúra területén is – a magas művészethez.

A *Vasárnapi Ujság*ban a hazai népéletet bemutató képek az 1850-es évek végétől – amikor egyébként is kezdett némileg gazdagodni a folyóirat illusztrációs anyaga − az éves kép- és tartalomjegyzékben már külön kategóriát alkottak. Eleinte a külföldi tájismertetésekkel és útirajzokkal együtt szerepeltek a hazai néprajzi tematikájú képek. 1857-ben a *Tájviseletek* sorozatban tizenhárom kép látott napvilágot. 1861-ben indították útjára a népi zsánerképeket közreadó a *Képek a magyar népéletből* című sorozatot, 1865-ig minden évfolyamban tíz-tizenkét képet adtak közre a sorozatban. Rajzolóként a korszak legjobb zsánerfestőit foglalkoztatta a lap (Sterio Károly, Jankó János, Ujházy Ferenc, Lotz Károly, Hermann Lüders, Greguss János). A *Vasárnapi Ujság* történetében az idők folyamán változtak a kép- és tartalomjegyzékben a képtípusok elnevezései, 1883-ban, amikor a legtöbb bukovinai témájú kép megjelent, a következőket találjuk: I. Arcképek, II. Műtárgyak III. Táj és úti képek, épületrajzok, külön a hazaiak és a külföldiek. IV. Természettudomány, ipar, gazdaság V. Népviselet, genreképek. VI. Időszerű illusztrációk.

[60] Bukovinai magyar népdalok. *Vasárnapi Ujság,* 1883. április 1. XXX, 13, 206.

[61] Bukovina a magyar nyelvterület egyik legjellegzetesebb néprajzi kistájának nevezhető (Borsos, 2011, I, 483–484.; Borsos – Magyar, 2011, 349–353.).

[62] A Mi ujság rovatban. *Vasárnapi Ujság*, 1883. június 10. XXX, 23, 376.

[63] A népéletképek tematikához további irodalmakkal lásd: Cennerné Wilhelmb, 1991, 127−134.; Fejős, 2000, 804–822.; Révész, 2010, 79–144.

VII. Vegyes tárgyúak, illusztrációk elbeszélésekhez. VIII. Térképek. Bukovinai tematikájú képeket találunk a *Népviseletek, genreképek (4., 5. kép)* között − a kutatás az előbbit leíró, utóbbit elbeszélő típusú képként értelmezi −, de a *Táj és úti képek, épületrajzok (3., és 6. kép)* között is vannak, valamint az *Időszerű illusztrációk (7., 8. kép)* között is, sőt a bukovinai székelyek történetében meghatározó személyek (pl. Hadik András,[64] Odeschalchi Artúr[65]) életrajzaihoz kapcsolódóan az *Arcképek* között is felfedezni bukovinai vonatkozású képanyagot. Az 1860-as évek végére mind gyakoribbá vált a fénykép után készült fametszet, ez vonatkozik az esetek többségében a bukovinai képekre is. A *Vasárnapi Ujság* fametszői voltak pl. a Pesten xilográfiai intézetet vezető Braun Károly, Weinem Henrik, Rohn Alajos, Pollák Zsigmond és Carl August Riedel.

A sajtóillusztrációként megjelenő életképeket általában a képpel párhuzamosan megjelenő szövegek értelmezték (Kibédi Varga, 1993, 1997). Az ismeretterjesztő, enciklopédikus lapok egyik jellemző vonása volt, hogy illusztrációik többnyire a szövegbe tördelve jelentek meg. Az ábrázolást magyarázó szövegek igen fontos szerepet töltöttek be a képek kortársi értelmezésében. A kép és a leírás kölcsönösen kitágította és gazdagította a jelentést, a szimultán megjelenő kép és szöveg erősítette egymás hatását, ezt tapasztaljuk a bukovinai témájú képek esetében is.

3. kép Bukovinai csángó ház. Vasárnapi Ujság, 1883. április 15. XXX, 15, 236. Szenes Fülöp képe.

[64] Gróf Hadik András és a bukovinai székely telepek. *Vasárnapi Ujság,* 1883. április 22-én XXX, 16, címlapkép.

[65] Szerémi Herczeg Odescalchi Arthur. *Vasárnapi Ujság*, 1883. április 15. XXX, 15, 236.

15. szám. 1883. XXX. Évfolyam. VASÁRNAPI UJSÁG 237

Oszmanthon egyesül a nevek külsőre szorítkozik, a magyar Oszmanthon a nevek történeti hovatartozásával s a mennyiben valamely név viselője történeti személy volt, egyúttal ennek rövid életrajzával lesz értelmesebbé téve. Történetirónk közül többen megfeledkeztek a készülőben levő nagy munkát a nem gyönek elég előmerésssel nyilatkozni annak immár közeln álló nagy részéről, sőtől a szorgalmáról, melylyel a hercseg e műven dolgozik, nagy buzgósággal gyüjtvén, kutatván és betüzgetvén a régi oklevelekat, hogy annak összeállítása mennél megbízhatóbb adatok is kiállításnak kell.

BUKOVINAI KÉPEK.

Megindult a modern népvándorlás. A nemzetiségtől elszakadt bukovinai nép — a mint ők mondják az »elmélkolott« (elforgácsolódott) magyarság — örömlik ősi hazájába visszatérni. A világtörténelem ritkája járjét, a mi nálunk nagy hivatalnok lefolyása alatt történt. A bukovinai magyarságról eddig oly nevetett mutat szóló e hazában, csak az irók egy kisded kör épelgatta emlékeket. Egyszerre megjelenik egy hatalmas lélekzetü Bukovinából testvéri üzenettel, hogy ők hazájukat szeretnének, megjelennek az Al-Dunán, hogy — mint az ősi honfoglaló mondában áll — *egy* marok füvet és földet vigyenek magukkal a Duna partjáról, egy kicsit vizet a Duna vizéből, hogy megláthassák az otthonmaradtak: jobb-e a magyar fü a bukovinaiénál, jobb e Duna vize a Szeretvo vizénél. Még többet megjelenik egy munka: *Kelet testvéreinkről*. Irója László Miklós maga is bukovinai magyar, s ki a magyar irodalom terén s a társadalmi életben oly szépen képviseli szülőföldjét.

A nemzet kezébe veszi a bukovinai magyarság ügyét. Ebbe azzal van szó, hogy ezer ember jöjjön be, utikoltségükre 20,000 frt szükséges. Egy bizottság alakul, a mely a társadalom s a kormány erélyes támogatása mellett dindalra veszi az ügyet. Mikor arra kerül a sor, hogy küldöttséget indít Bukovinába az ezer emberért: ezer helyett több mint kétszer jön haza: a nemzet fiaiból 20 ezer helyett ötvenezer gyül össze s a bizottság országos-ügyvezőlötti nővé ki magát, az összes keleti magyarság hazatelepítésére.

Most, hogy egy része a bukovinai magyarságnak máris itthon van, ugy hiszemik, nem lesz tán érdektelen egy pár sort szentelni nekik. Szinte rajtuk ragadt már a *csángó* név, mióta egy fiut alatt a moldvaiakkal, az igazi csángókkal, őket is annak nevezgetik országszerte. Pedig nem gyönek elegge csodálkozni ők magok ez uj keresztség felett, szinte vigasztalni kell őket, mert hát ők igazi csángók, csángók a javából, a kik épen azért hajlandók vándorlásra, a kik épen azért hajlandók vándorlásra, a kik épen azért hajlandók vándorlásra

5. kép Bukovinai csángó legény és leány (mátkapár). Vasárnapi Ujság, 1883. április 15. XXX, 15, 237.

6. kép Hadikfalvi templom és iskola-lak. Vasárnapi Ujság, 1883. április 15. XXX, 15, 237.

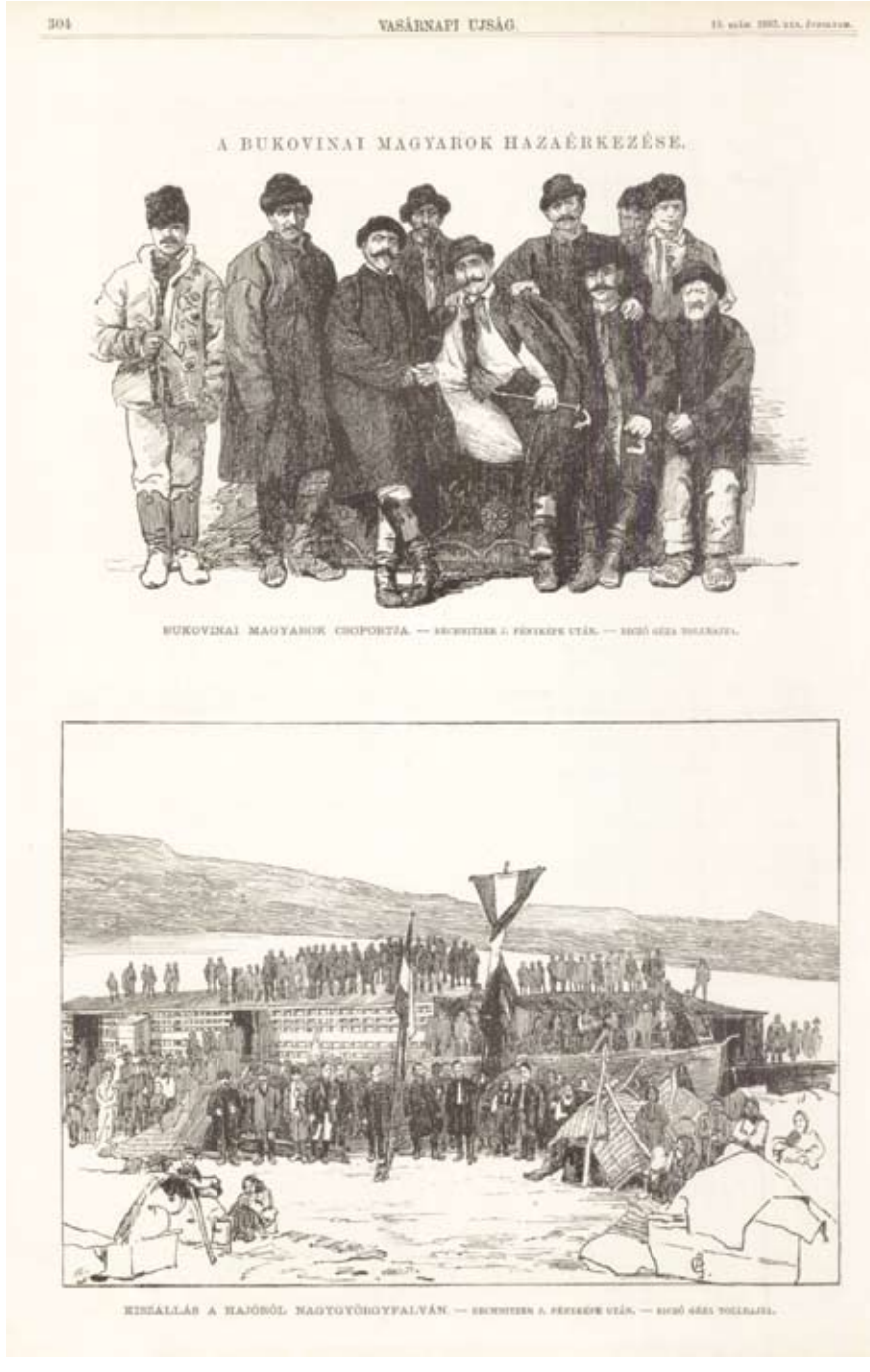
304 VASÁRNAPI UJSÁG.

A BUKOVINAI MAGYAROK HAZAÉRKEZÉSE.

BUKOVINAI MAGYAROK CSOPORTJA. — RECHNITZER J. FÉNYKÉPE UTÁN. — BICZÓ GÉZA TOLLRAJZA.

KISZÁLLÁS A HAJÓRÓL NAGYGYÖRGYFALVÁN. — RECHNITZER J. FÉNYKÉPE UTÁN. — BICZÓ GÉZA TOLLRAJZA.

7. kép Bukovinai magyarok hazaérkezése (Bukovinai magyarok csoportja, Kiszállás a hajóról Nagygyörgyfalván) Rechnitzer János fényképe nyomán Biczó Géza tollrajza. Vasárnapi Ujság, 1883. május 13. XXX, 19, 304.

8. kép Bukovinai magyar gyerekek. Biczó Géza tollrajza.
Vasárnapi Ujság, 1883. május 13. XXX, 19, 307.

Összegzés

Tanulmányomban – amely a bukovinai székelyek reprezentációját vizsgálta a 19. század legnépszerűbb, magyar nyelvű, képes családi lapjában, a *Vasárnapi Ujság*ban – két korábbi kutatási témám, a 19. századi, magyar nyelvű illusztrált sajtó szerepe a folklórjelenségek közvetítésében, illetve a bukovinai székely népi kultúra értelmezése és megjelenítése – kapcsolódott össze. A témakör, annál sokkal szerteágazóbbnak, anyaggazdagabbnak, az időkeretek annál tágabbnak bizonyultak, sem mint a végére tudtam volna járni az általam felvetett kérdéseknek. A *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) bukovinai tematikájú szövegeinek és képeinek feldolgozása azzal a tanulsággal járt, hogy érdemes a korszak szélesebb sajtónyilvánosságában vizsgálni a kérdést. A témával foglalkozó egy-egy szerzőnek ugyanis nem csak ugyanazon laptípus különböző sajtótermékeiben láttak napvilágot az írásai, hanem függetlenül a laptípustól (politikai napilap, képes, családi lap vagy tudományos folyóirat) átvettek, újraközöltek, folytattak bizonyos témákat. Az 1860-as évektől érzékelhető változás a népköltészet, a népi kultúra értelmezésében a képes családi lapokban megjelenő szövegközlések alapján. A 19. századi sajtóanyag nagyon gazdag és nem minden tekintetben feltárt forrása a bukovinai magyarokkal kapcsolatos kutatásoknak. A képes, családi lapok vizsgálata mind a 19. század folklór értelmezése, mind a bukovinaiak sorsának alakulása és megítélése kapcsán elengedhetetlennek tűnik.

Irodalom

Baki Péter

2005 *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia (1854–1921).* Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum. /A magyar fotográfia forrásai 2./

Borsos Balázs

2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája* I–II. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

Borsos Balázs – Magyar Zoltán

2011 *A magyar népi kultúra régiói* 1–2. Budapest, M-érték Kiadó.

Buzinkay Géza

1979 Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890. *Magyar Könyvszemle,* 95, 1, 25–42.

1985 Közművelődési sajtó. In: Szabolcsi Miklós (főszerk.) – Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története* II/2. 1867–1892. 209–247. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1994 A magyar sajtó története 1849-től 1948-ig. In: Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* 105–171. Budapest, MÚOSZ, Bálint György Újságíró-iskola. /Sajtókönyvtár/

2014 Világkiállítások papíron: a képes családi hetilapok. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *„Képes Világ" Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról*. 81–88. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár. /Tanulmányok Budapest múltjából XXXIX./

Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.)

2000 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Fordította Sajó Tamás. Budapest, Balassi Kiadó.

Cennerné Wilhelmb Gizella

1991 A Képzőművészeti Társulat népéletkép műlapjai. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény.* 127−134. Budapest, Magyarságkutató Intézet. /A magyarságkutatás könyvtára 7./

Fejős Zoltán

2000 Jegyzet a 19. századi népéletképről. In: Balázs Géza et al. (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór − irodalom − szemiotika.* Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 2. 804−822. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Foki Ibolya – Solymár Imre – Szőts Zoltán

2000 *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához.* Szekszárd, Babits Kiadó.

Fülemile Ágnes

1994 Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* 313−231. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Gatti Beáta
2015 A bukovinai székelység hely(ek)hez fűződő kötődéseiről. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. 397−416. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
Gegő Elek
1838 *A' moldvai magyar telepekről.* Budán, A' Magyar Királyi Egyetem betűivel, az Academia költségein.
Gulyás Judit
2015 A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások. Identitások és médiák.* II. 11–29. Budapest, MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó.
Halász Antal
1941 *A hazatértek. A bukovinai magyarok kétszáz esztendeje.* 2. kiadás. Nagyvárad. Grafika Nyomdai Műintézet.
Hofer Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia,* LXXXVI, 398–414., újraközölve In: Uő.: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről.* Budapest, L'Harmattan Kiadó– MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2009. 90–107. /Kultúrák keresztútján/
Kibédi Varga Áron
1993 Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. *Athenaeum,* 4, 166–179.
1997 A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság.* 300–321. Budapest, Kijárat.
Kiss Károly
1824 Holmi apróságok Bukowinából. *Tudományos Gyűjtemény,* VIII, 7, 98–105.
Kis-Várday Gyula
1933 A bukovinai székely falvak. *Ethnographia,* XLIV, 131–139.
Kocsy Anikó
2002 Az enciklopédikus lapok kialakulásának sajátos körülményei Magyarországon a XIX. század közepén. *Könyv, könyvtár, könyvtáros,* 11, 1, 39–47.
Kovács I. Gábor
1978 Hogyan lett a kalendárium paraszti olvasmány? *Rádió és Televízió Szemle,* 10, 3–4., 75–88.
1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Landgraf Ildikó
2014 Átjárás a regiszterek között. Jókai Mór képes szórakoztató lapjai. In: Paál Vince (szerk.): *A sajtó kultúraközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok.* 9–20. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. /Médiatudományi könyvek/
2015 Háború és béke képei a *Vasárnapi Ujság*ban az első világháború alatt: In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok*

2014. 127–156. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. /Médiatudományi könyvek/

László János

2005 [1935] *A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásainak története 1762-től 1914-ig, az első világháború kitöréséig.* Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

László Mihály

1877 A bukovinai és moldvai csángók. *Földrajzi Közlemények,* V, 153−168., 193−199.

1882 *Keleti testvéreink*. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája.

Lipták Dorottya

1997 A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen. *Budapesti Negyed,* 2–3, 45–70.

2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Lipták Dorottya (szerk.)

2012 *Vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878).* Budapest – Eger, Kossuth Kiadó – Esterházy Károly Főiskola. /Kulturális Örökség/

Lyons, Martin

2000 A 19. század új olvasói: nők gyermekek, munkások. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* 348–380. Budapest, Balassi Kiadó.

Mészáros István

1998 *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998.* Budapest, Szent István Társulat.

2007 Szent László Társulat. In: Diós István (főszerk.) – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* 12. 890. Budapest, Szent István Társulat.

Mikos Éva

2010 *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó. /Szóhagyomány/

Németh Ferenc

2018 Ígérni boldogabb hazát: az örömmámortól a kiábrándulásig (A 135 évvel ezelőtti al-dunai székely telepítésről.) In: Papp Árpád (szerk.): *Honosság/Hontalanság. A bukovinai székelyek és a Délvidék/Vajdaság etnikai és társadalmi változásai a 20. században.* 119–138. Szabadka, Szabadkai Városi Múzeum.

Paládi-Kovács Attila

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta Paládi-Kovács Attila. Budapest, Gondolat Kiadó. /A magyar néprajz klasszikusai/

1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. *Ethnographia,* C, 109–120.

2006 *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. Válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta: Paládi-Kovács Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2016 *Magyar népismeret a 19. században: előfutárok és klasszikusok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Radnóti Sándor
1981 Magyar folyóiratillusztráció 1850−1867. In: Szabó Júlia − Széphelyi F. György (szerk.): *Művészet Magyarországon 1830−1870.* I. 149−156. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport.

Révész Emese
2010 *Népéletképek a magyarországi sajtóban 1850–1870 között. Néprajzi Értesítő,* 92, 79–144.
2012 *Az Ország Tükre. A képes sajtó Magyarországon 1780–1880.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.
2015 *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között.* Budapest, Argumentum Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár.

Schenda, Rudolf
1970 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann. /Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts 5./
1976 *Die Lesestoffe der Kleinen Leute. Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert.* München, Verlag C. H. Beck.

Sebestyén Ádám
1989 *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Szekszárd, Tolna Megyei Könyvtár.

Sonnevend Péter
2005 Szirmok egy hosszú életű lap fájáról: a Vasárnapi Újság 1854–1921 történetéből. In: Kővágó Sarolta – Paál László (szerk.): *Többszólamúság a könyvtárban. Írások a könyvtár- és az irodalomtudomány köréből*. 125–139. Kaposvár, Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar és Művészeti Főiskolai Kar.

Szádeczky Lajos
1900 A székely határőrség szervezése és a mádéfalvi veszedelem. *Századok,* XXXIV, 197–220, 326–348.
1908 *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761−1790).* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.

Szádeczky Lajos (szerk.)
1906 *Halmágyi István naplói 1752−53, 1762−69 és iratai 1669−1785.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. /Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból IV./

Szőts Zoltán
2015 *László Mihály (1849−1932) életútja.* Bonyhád, Völgységi Múzeum.

Ugrin Aranka
1979 Ismeretterjesztő hetilapok a harmincas években. In: Szabolcsi Miklós (főszerk.) – Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története* I. 1705–1848. 489–490. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Vayerné Zibolen Ágnes
1980 Könyv- és folyóirat illusztráció. In: Szabolcsi Hedvig − Galavics Géza (szerk.): *Művészet Magyarországon 1780–1830.* 95−103. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport.
Vincze Gábor
2004 „Csángómentés" az 1860-as – 80-as években. A Szent László társulat és a moldvai csángó-magyarok támogatásának kérdése. In: Vincze Gábor (szerk.): *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban* 1868. Az 1870-ben Marosvásárhelyen megjelent mű reprint kiadása. V–XVII. Csíkszereda, Státus Kiadó.
Wittmann, Reinhard
1982 *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
2000 Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Fordította Sajó Tamás. 321–347. Budapest, Balassi Kiadó.

Ildikó Landgraf

REPRESENTATION OF THE SZEKLERS OF BUKOVINA IN THE 19TH-CENTURY HUNGARIAN ILLUSTRATED PRESS. BUKOVINA FOLKLIFE AND FOLKLORE ON THE PAGES OF THE *VASÁRNAPI UJSÁG* [SUNDAY PAPER]

In the middle of the 19th century, a new medium of communication emerged across Europe: the illustrated press. Thanks to innovations in printing technology and image capture, magazines could be produced cheaper, in larger circulation, and with more images. All this has contributed to the fact that the readership of press materials has expanded both horizontally and vertically. With their rich literary columns and popular scholarly articles, the beautifully illustrated magazines wanted to provide eye-catching information about current events and curiosities, entertain, and educate at the same time. Due to its large circulation and longevity (1854–1921), the *Vasárnapi Ujság* (Sunday Paper) stands out among the Hungarian illustrated family magazines. The history of the magazine coincides with the discovery of folk culture in Hungary, particularly folk poetry, and with the launch of professional ethnographic collections.

Hungarian political public life, the press, and the public opinion started to take notice of the situation of the Szeklers in Bukovina in the 1860s, during the severe famine that befell them. They were increasingly concerned with helping the diaspora community, improving their living conditions, and the issue of their emigration and resettlement. In relation to this, in the second half of the 19th century, especially during

their 1883 relocation to the Lower Danube region, writings about Bukovina folklife, the characteristics of their folk culture, and the history of the ethnic group often appeared in the press. The study examines, on the one hand, who and how, with what textual and pictorial material, attributes, and topoi portrayed and characterized the folk culture of the Bukovinians in the contemporary press. On the other hand, it looks at the topics that appeared in encyclopedic, family magazines intended for the general public in connection with the ethnic group, and the examples and textual specimens chosen to represent the folklore of the Szeklers of Bukovina.

Keywords: Szeklers of Bukovina, illustrated press, folklore, representation, Vasárnapi Ujság

Fülemile Ágnes

ÖLTÖZKÖDÉS ÉS NEMZETI IDENTITÁS – A HORVÁT NEMZETI VISELET A 19. SZÁZADI HABSBURG MONARCHIÁBAN

A kutatás célja és forrásai

Jelen tanulmány a horvát nemzeti viselet megalkotásának 19. századi folyamatára koncentrál. Dolgozatomban egy zágrábi kutatásom anyagát mutatom be, amit a kétoldalú egyezményes akadémiai csereprogram tett lehetővé. Négy múzeum különböző gyűjteményeiben kutattam. A *Hrvatski povijesni muzej* (Horvát Nemzeti Múzeum) festészeti, grafikai és textilgyűjteményét, valamint Jelačić bán személyes tárgyainak gyűjteményét tekintettem át. A *Muzej grada Zagreba* (Zágráb Városának Történeti Múzeuma) textil, grafikai, festmény- és archiválisfotóanyagaira nyílt rálátásom. A *Muzej umjetnost i obrt* (Iparművészeti Múzeum) divattörténeti és fotógyűjteményében és az *Etnografski Muzej* (Néprajzi Múzeum) textilgyűjteményében is kutattam. A fent említett múzeumok, valamint a *Horvát Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének* könyvtárában is találtam szakirodalmat, amely segítette a munkámat.

A közölt anyag egy nagyobb lélegzetű kutatásom résztémája, fejezete. Az 1990-es évek óta foglalkozom a nemzeti stílusú, politikai, társadalmi és nemzeti identitást kifejező öltözettípusok megalkotásának folyamatával a nemzeti ébredés, a függetlenségi mozgalmak, a nemzetállam kiépítése korában, a 18–20. században. A jelenségeket a Habsburg Monarchia népeinek példáján keresztül, ezen belül is hangsúlyosan a magyar, horvát, lengyel és stájer anyagra fókuszálva, kelet-, közép- és délkelet-európai összehasonlításban vizsgálom, ugyanakkor tágabb európai kontextusban értelmezem. A kutatás igyekszik rámutatni az előzményekre, a múltban gyökerező tradíciókra, a romantika, a historizmus és eklekticizmus múltértelmezéséből fakadó kompilálási technikákra, a nemzeti stílusú öltözetek szimbolizmusára, reprezentációs alkalmaira, viselésük társadalmi közegére, ezen belül is az udvari és főúri reprezentációban megjelenő nemzeti elemekre, valamint a kortárs népművészet felfedezése során kiemelt motívumok szimbolikus „insertiójára", a népművészet iránti viszonyulásra a folklorisztikus öltözetek megalkotása során.

Az öltözködés kutatása, szerkezetének, formai kifejező eszközeinek és jelrendszerének feltárása nem önmagáért való elsődleges célom, hanem azon keresztül egy tágabb kontextus, a korszak társadalomtörténetének megértéséhez keresek kutatási tárgyat. Az öltözködés az identitás kifejezésének szenzitív eszköze. A reprezentációs szféra részeként, vizuálisan könnyen dekódolható módon, a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok és hatalmi viszonyok egyfajta friss, érzékeny szenzoraként működik és gyorsan reagálva, plauzibilisen mutatja meg az öltözet viselőjének társadalmi pozíciójában, identitásában bekövetkező változásokat, az önkifejezés mögött álló valós és vágyott motivációkat, aspirációkat. Az öltözködésnek a társadalmi kontextusában történő ér-

telmezése komplex, interdiszciplináris szemléletet, sokoldalú forráselemzést kíván. A kutatás egyaránt támaszkodik múzeumi tárgyi anyag (öltözetek, kiegészítők), vizuális, ikonográfiai (festmények, grafikák, fotók) és textuális források (napló, önéletírás, levelezés, sajtó) elemzésére, valamint a szakirodalom (társadalomtörténet, viselettörténet, művészettörténet, művelődéstörténet stb.) felhasználására.

Érdemes a kutatás előzményeiről is röviden szót ejtenem. A nemzeti és politikai identitást kifejező udvari, nemesi és polgári díszöltözetekre és ezek kapcsolatára a népviselettel Fulbright ösztöndíjasként figyeltem fel, amikor alkalmam volt a New York-i Metropolitan Múzeum Kosztümintézetében fél évet kutatni 1993-ban.[1] New Yorkon kívül a 19. századi romantikus nemzeti öltözetekre és az előírásokkal szabályozott udvari öltözködésre vonatkozó tárgyanyagot ezután számos európai gyűjteményben kutattam. Zágrábon kívül Londonban, Edinburghban, Párizsban, Bécsben, Grazban, Krakkóban, Varsóban, Szófiában, Bukarestben és Szentpétervárt dolgoztam fel múzeumi gyűjtemények, archívumok anyagát, melynek során több száz tárgy és ábrázolás fotóját gyűjtöttem össze. Budapesten az Iparművészeti Múzeum és a Nemzeti Múzeum textilgyűjteményeit és a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának teljes festészeti portréanyagát dolgoztam fel a grafikai gyűjtemény idevonatkozó lapjai mellett. Az udvari reprezentációban megjelenő nemzeti stílusú öltözetek összeurópai trendjeiről megjelent néhány publikációm (Fülemile, 1998a, 1998b, 1999, 2010a, 2010b, 2017),[2] de az összegyűjtött jelentős mennyiségű anyag jórésze még publikálásra vár.

A nemzeti stílusú reprezentatív öltözetek megalkotásának európai háttérkontextusa

A 18. század második felétől és a 19. század folyamán Európa-szerte a nemzeti ébredéssel, a nemzetállami kereteket megalapozó nacionalizmus ideológiák, valamint a nemzeti kultúra és tudomány intézményrendszerének létrehozásával párhuzamosan és egyidejűleg – e folyamat szerves részeként alkották meg, dolgozták ki a nemzeti identitás kifejezésének vizuális szimbólumait. Az etnikai, nemzeti, politizált társadalmi (esetenként politikai) hovatartozást reprezentáló öltözeti jelek, illetve teljes öltözetek viselésének igénye a korabeli monarchiák, multietnikus birodalmak társadalmainak számos rétegében felötlött, a királyi udvaroktól a nemesség és a polgárság különböző csoportjain át a köznépig.

Az öltözeti jelek politikai szimbolizmusának erejére a francia forradalom és az azt követő időszak ráirányította a figyelmet. Ugyanakkor a Napóleoni udvar professzionális tudatossággal megalkotott árnyalt öltözködési hierarchiájának példája ösztönzőleg

[1] A viseletgyűjtemény raktárában, egy a 19. század második feléből, a szentpétervári orosz cári udvarból származó öltözetegyüttes és az utolsó nápolyi udvar díszöltözetei keltették fel a figyelmemet. A raktári anyagban, archívumban és könyvtárban rejlő lehetőségeket kihasználva a kutatás ötletével tértem haza.

[2] A magyar vonatkozású anyag tanulságait összegzi a még publikálatlan *Hungarian Dress at the Habsburg Court 1740–1918* című disszertációm, amelyre M. Phil fokozatot kaptam a University of London Courtauld Institute of Art History of Dress tanszékén (témavezető: Aileen Ribeiro).

hatott a 19. század során az európai udvarok reprezentációjában az öltözködési rend finomítására és formalizálására.

A nemzeti szimbólumok használatában egyfajta versengés figyelhető meg. Egyfelől a modernizálódó, politizált nemzeti öntudatra ébredő társadalmi rétegek alulról jövő kezdeményezésére új öltözeti jeleket kezdtek viselni, amelyek a kor reformszellemét (és nemegyszer forradalmi hevületét) tükröző nagyerejű szimbólumok voltak és a társadalmi szolidaritás új gondolatkörének megfelelően egyre szélesedő használói körben jelentek meg, mindinkább populárisabb, konszenzusosabb jelentéssel. Ezen öltözetek részleteiben megfigyelhető egy olyan szelektív orientálódás, amely azt mutatja, hogy a születő nemzeti identitás milyen preferenciák mentén értelmez át, határolódik el, vagy éppen emel be és adaptál valamely korábbi – de a jelenben retrospektív módon politikai jelentéssel felruházott – hagyományt, illetve kezd tájékozódni valamely kívánatos, elérendő új irányában és hogyan konstruálja meg, illeszti össze kompilációval a szimbolikus öltözeteket.[3]

Másfelől a fenti folyamattal, a saját társadalom modernizálódásával és politikai-nemzeti öntudatra ébredésével lépést tartva (nem egyszer azután kullogva) az uralkodó és főúri környezete is igyekezett az új szimbólumokat beemelni az udvari reprezentációba. Mivel a polgárosodás és nemzeti ébredés hatására a társadalmi lojalitás fókuszai, hangsúlyai változóban voltak, az egyház és a feudális monarchia veszíteni kezdett nimbuszából. A dinasztia mítosza a régi eszközökkel – a barokk és manierista reprezentáció bombasztikus manírjaival – már nem volt sokáig fenntartható jelentős presztízsveszteség nélkül, illetve az udvari reprezentáció egyes elemei, szokásai egyre avíttabbnak, anakronisztikusabbnak hatottak.[4] Ezért az uralkodó házak a társadalom (és egyes politikai jogokkal bíró rétegei) megnyerésére, és azok alattvalói hűségének fenntartására újabb és újabb gesztusokat tettek, illetve számos olyan elemet emeltek be az udvar bonyolult reprezentációs rendszereibe – és ezzel együtt a dinasztikus propaganda eszköztárába –, amelyekkel dinasztiájuk helyi kötődését, nemzeti jellegét, vagy a más nemzetiségű koronatartományok hagyományai iránti tiszteletüket fejezték ki. A 18. század közepétől, még inkább az 1820-as, 30-as évektől, a romantika korától egészen az I. világháborúig helyi elemek jelentek meg, vagy erősödtek újra (pl. többek között középkori tisztségek, szokások felelevenítésével, korábbi szimbólumok, motívumok revivaljével) a korabeli európai (lényegében nemzetközi) uralkodóházak eredendően nemzetközi stílusú

[3] Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a nyelvújítás során purifikáltak nemkívánatos nyelvi rétegeket és adoptáltak új irányokat, amelyekből nemcsak nyelvek, hanem új politizált identitások is születtek. Lásd pl. bolgár–macedón nyelvi elkülönülés, a román nyelv szláv–görög balkáni rétegének visszaszorítása a modern francia minta ellenében, vagy pl. a horvát nyelvújítás során a korábbi északi és nyugati, Zágráb és Varasd környéki, nagymúltú, irodalmi formában is használt 'kaj' dialektus háttérbe szorítása a Ljudevit Gaj által kultivált, szerbhez közelítő 'što' dialektus javára, a pánszlávizmus korabeli gondolatkörének megfelelően.

[4] Pl. az angol udvarban IV. György uralkodása (1820–1830) alatt bevezetett udvari ruhareformig a hölgyeknek viselniük kellett az abroncsot – pedig az a magas, mell alatti, empire divatú derékvonallal meglehetősen anakronisztikusan hatott –, az urak pedig Tudor stílusú alsóruházatot hordtak. A korabeli gyilkos humorú karikatúrák (pl. James Gillray, a politikai szatíra atyja) nemegyszer gúnyolták a jelenséget.

udvari reprezentációjában. Tehát mind a nagymúltú dinasztiák, mind a fiatal balkáni monarchiák élén megjelenő kisebb uralkodóházak kísérletet tettek a saját nemzeti arculatuk kialakítására, legitimitásuk igazolásának korszerűsítésére. A saját nemzettel, vagy soknemzetiségű birodalmak esetében az adoptált nemzettel való azonosulást fejezték ki látványos és közérthető módon, a különböző alkalmakkor viselt, nemzeti jegyeket inkorporáló előírásos öltözetekkel.

Az udvari reprezentáció számos lehetséges eleméből, amelyben erősödhetett a nemzeti jelleg, csak illusztratívan említünk néhányat: pl. heraldikai szimbólumok, színek használata; érdemrendek ornátusa; udvari szolgálatot ellátó testőrgárdák egyenruhái és/vagy új gárdák felállítása; a reguláris katonai uniformisok reformjakor nemzeti elemek beemelése az egyenruhák dísz- és tábori változataiba; az udvari díszruhák különböző rendű-rangú fokozatainak rögzítése a királyi kancellária által kiadott szabályozások által – beleértve magának az uralkodói családnak az öltözeti előírásait –, de ezen felül is a legapróbb részletekig szabályozott civil uniformisok rendszerének létrehozása (udvari tisztségviselőknek, titkos tanácsosoknak, udvarhölgyeknek stb.); továbbá előírások az udvarba bejárók tágabb körének a különböző alkalmakkor viselendő udvarképes öltözeteivel kapcsolatban stb.[5]

Az uralkodót és családjának tagjait gyakran népszerűsítették jeles eseményeket (koronázás, esküvő, békekötés, országgyűlés megnyitása, királyi látogatásokat stb.) megörökítő sokszorosított grafikai emléklapokon, amelyeken etnikai, tartományi, nemzeti jegyeket hordozó valóságos, vagy fiktív öltözetekben ábrázolták őket.

Tehát amíg a polgárosodó, nemzeti öntudatra ébredő társadalmak – részben az abszolutisztikus királyi hatalommal való szembehelyezkedésükben – megteremtik saját arculatukat, megalkotják, kitalálják a „tradíciót", addig a dinasztikus reprezentáció és propaganda kuriózumként felfedezi és domesztikálja a maga számára ezt a kezdetben veszélyes „tradíciót", sőt nem egy esetben élen jár a romantikus mítoszteremtésben.[6] Benedict Anderson (Seaton Watson nyomán) (Anderson, 1983, 86.) a „hivatalos nacionalizmus" kifejezést használja a 19. századi dinasztiák fenti törekvésére, amikor a poliglott birodalmak összetartása érdekében felfrissítik, nemzeti szósszal öntik le a dinasztikus propaganda stílusát és ezzel egyben megpróbálják hatástalanítani, kifogni a szelet a polgári/nemzeti/függetlenségi mozgalmak vitorlájából. David Cannadine egyenesen a „jól orkesztrált királyi rituálék és ceremóniák legintenzívebb időszakának" nevezi az 1877 és 1918 közötti időszakot, amikor a professzionális látványalakítással igyekeztek leplezni a monarchikus politikai rendszerek egyre nyilvánvalóbb elerőtlenedését (Cannadine, 1983, 108.).

[5] Részletesen lásd Fülemile, 1998b.

[6] Lásd pl. a skót öltözet reprezentatív használata a brit udvarban, a stájer 'anzug' helye a Habsburg imázsteremtésben stb. Bővebben: Fülemile, 1998a, 1998b.

A regionális fejlődésből fakadó társadalomtörténeti háttér Horvátország – Magyarország – Ausztria Súlyponteltolódások, vonzások és taszítások egy háromszögű kapcsolatrendszerben

A horvát példa megértéséhez elengedhetetlen, hogy a horvát történeti fejlődés néhány jellegzetességére rámutassunk – még ha ezek közismert tények is –, mert ezek egyben a horvát politikai irányultság, a magyar–horvát kapcsolatok és a születő modern horvát nemzeti identitás sarkalatos pontjaira is rávilágítanak.

I. Horvátország státusza a Magyar Királyságon és a Habsburg Monarchián belül a nemzeti ébredés koráig

Bár a három nép eredetében[7] és nyelvében különbözik, mint közvetlen szomszédok évszázadokon keresztül partneri viszonyban éltek a szimpátiák és lojalitások változó irányaival és dinamikájában. A horvátok korábban vették fel a kereszténységet,[8] mint a magyarok és már 925-ben megkoronázták első királyukat.[9] A horvát trón – ősisége ellenére –, dinasztikus örökléssel a 11. század végén a magyar koronára szállt. Az utolsó jelentősebb király, Zvonimir (1076–1089) halála után felesége, Szép Ilona (I. Béla lánya) a fivérét, I. (későbbi Szent) Lászlót hívta a trónra, aki 1093-ban megalapította a zágrábi püspökséget is. Egy rövid, de annál viharosabb politikai anarchia közjátéka után a horvát nemesség támogatásával – akik Bizánc és Velence expanziója ellenében kerestek védelmet – Kálmán király 1102-re stabilizálta a magyar korona fennhatóságát. Kálmán választott királyává vált Horvátországnak is, és ezzel a perszonálunióval egy 816 évig tartó házasság vette kezdetét a két ország között. Egészen a monarchia 1918-as felbomlásáig a magyar királyok egyben Horvátország királyai is voltak. A magyar királyok címei között hagyományosan szerepelt a horvát királyság uralkodói titulusa[10] és

[7] A horvát etnogenezis vitatott kérdéseit, főbb elméleteit áttekinti Sokcsevits, 2011, 44–56.

[8] A területen már az apostolok idején megjelentek keresztény közösségek. A késő-római korszakban a Drina folyó volt a nyugat- és kelet-római birodalom, majd a későbbiekben is a nyugati és keleti egyház határvonala. A horvátok a keresztséget több forrásból és időszakban kaphatták, a dalmát városok közelében a 7. századtól, de többségük a 8. század végén és a 9. században frank hittérítők által. Az első Benedek-rendi kolostor megalapításáról 852-ben Rižinicében, Spalato mellett, a dinasztia alapító Trpimir, *„Dux Chroatorum"* gondoskodott. (A későbbi másolatban fennmaradt adománylevélben ez az első írott említése a horvát népnévnek.) A déli területeken és Dél-Dalmáciában, a Neretvától délre a 9. század második felétől és a 10. században szláv liturgiát használó bizánci szerzetesek is működtek. Sokcsevits, 2011, 62–65.

[9] A Split és Trogir környékén uralkodó *Trpimirović* dinasztia először mint fejedelmi család 845-től lépett színre – a *Domagojević* család többszörös intermezzójával (864 és 892 között) –, 925-ben koronázták meg a dinasztia első királyát Trpimirović Tomislavot (925–928). Az uralkodókat a 970-es évektől kezdték „Horvátország és Dalmácia" királyainak nevezni. A királyság a fénykorát a 11. század közepén élte. Zvonimir fiának, a trónörökösnek korai halála miatt öröklési vitákba bonyolódó dinasztia 1091-ig 4 fejedelmet, 13 királyt és egy királynőt adott Horvátországnak.

[10] Az V. István idejéig, az 1270-es évekre kialakult királyi címekben (*dei gracia Hungarie, Dalmatie, Croatiae, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex*) Szlavónia nem szerepel,

a koronázási rítus egyben legitim uralmat is jelentett Horvátország fölött. Horvátország a korona más fiktív címeivel ellentétben nemcsak címzetes, hanem tényleges *regnum*, koronatartománya volt a Szent Koronának, de mint alkirályság különleges státuszt, viszonylagosan nagy autonómiát élvezett más koronatartományokhoz viszonyítva. Egy ország az országban, amit a magyar király által kinevezett és nevében eljáró alkirály, középkori tisztségnévvel a horvát bán kormányzott, megtarthatta jogi szokásait és saját rendi gyűlése (Sabor) volt.

Mindemellett a két királyság közötti jogi, alkotmányos uniót rögzítő *„Pacta conventa"*[11] értelmezésében voltak különbségek. Míg a magyar fél igyekezett úgy tekinteni Horvátországra, mint *partes adnexae*, addig a horvát fél minden lehető alkalommal hangsúlyozta, hogy ők, mint *regna socia* önkéntesen csatlakoztak Szent István koronájának birodalmához azzal, hogy az öröklés jogát megadták a mindenkori magyar királynak.

Még ha számos esetben a horvát királlyá koronázás rituáléját meg is tartották, királyi udvar azonban nem lett felállítva Horvátországban. Ugyanakkor a horvát nemesség a fenntartója és ápolója volt Horvátország állami különállósága ideájának, amely főleg a 14. századtól nemesi ideológiájának integráns részévé vált. (Karbić, 2015, 52.)

A 14–15. századi jogfejlődés (a „homo possessionatus" egységesedő jogi státusza, az „egy és ugyanazon szabadság")[12] és társadalmi mobilitás hatására kikristályosodó közne-

mert a középkorban Magyarország részének tekintették, Erdélyhez hasonlóan. Pozsega és Valkó Szent István idején létrejött királyi vármegyék voltak, a Szerémség pedig a 11. század közepén került magyar világi és egyházi igazgatás (pécsi püspökség) alá. A Száván inneni gyepüelvén I. László 15 várispánságot szervezett, ezek helyébe lépett később öt nemesi vármegye (Verőce, Körös, Varasd, Zágráb, Dubica). A Száván túli rész a horvát királyság adófizetője volt. A horvátországi részen a királyi birtokok mellett a régi nemzetségi szervezet a 15. századig létezett, nem alakult ki magyar megyerendszer, a bán képviselte a királyt, a nevében ítélkezett, igazgatott, beszedte az adókat és fővezéri hatalommal is rendelkezett. Idővel a szlavón és horvát báni tisztség egyesült, a báni törvénykezési gyűlésekből alakultak ki a tartománygyűlések, ahol a 15. századtól statutumokat alkottak, de a magyar országgyűlés törvényeinek a hatálya alá estek és oda követeket delegáltak. (Eckhart, 2000, 126.) A horvát rendi gyűlés, a *Sabor* és a szlavón tartománygyűlés 1554-ben egyesült Steničnjakban. A 16. századtól a *Sabor* függetlenül működött a magyar Diétától. Az 1830-as évektől a megerősödő horvát nemzeti mozgalom színtere lett. (Jelentősen meghaladná e dolgozat kereteit, hogy Dalmácia változó fennhatóságainak politikatörténetére vagy a horvát és dalmát Tengermellék társadalmi modelljének eltéréseire akár utalás szintjén is kitérjünk.)

[11] A *Pacta conventa* egy valószínűleg a 14. század közepén keletkezett irat (hitelességét vitatják), amely elmeséli Kálmán 1102. évi megválasztását a Drávánál 12 nemesi 'tribus' županjai által. A szöveg rögzíti a horvát nemesség jogait, a királlyal való kapcsolatukat, az adómentességét, a hadbavonulási kötelezettségét a Dráváig saját, azon túl a király költségén és azt, hogy Horvátország saját törvényei szerint, külön királyságként kormányozandó. A narratíva az Anjou-kori köznemesség jogainak összefoglalása, nemesi szabadságainak ideológiája, s mint ilyen bekerült Werbőczy Tripartitumába (I:2. art. 1.) 1517-ben és a 19. századig elfogadott jogszokásként alapját képezte a horvát–magyar politikai kapcsolatoknak. (A Tripartitumot horvátra 1574-ben Ivan Pergošić fordította le, Zrínyi György tárnokmester támogatásával.) (Karbić, 2015, 54.)

[12] Nagy Lajos 1351. évi dekrétum XI. cikkely „Universi viri nobiles… sub una et eadem libertate gratulentur". „Ugyanazon nemesek kérésébe is beleegyeztünk: hogy az országunk határai közt fekvő hercegi tartományokban levők is, megannyian ugyanazon egy szabadsággal éljenek." (Ekkor

mesi réteg rendi öntudata, politikai intézményrendszere (vármegyerendszer, országgyűlés) megerősödött. Mindezen folyamatok a horvát részekre is kihatottak.[13] Ezek eredőjeként a szlavón és horvát nemesek személyükben magyar nemesek is voltak – a nemesi előjogok, adómentesség, politikai státuszt illetően –, egyenrangú tagjaivá váltak a magyar királyság multietnikus nemesi társadalmának, a *Natio Hungaricának*.

A nemesi politikai intézményrendszer fenntartotta a horvát királyság politikai integritását az ínségesebb időszakokban is, amikor a királyi kül-, és belpolitika prioritásaiban a horvát–dalmát részek ügye háttérbe szorult. Magárahagyatottságában az oszmán terjeszkedés idején a horvát nemesség – otthon és diaszpórában („*Croati a cavallo"*) – a királyság politikai identitásának őrzője és a diplomáciai erőfeszítések,[14] valamint a tényleges katonai ellenállás irányítója és ereje volt.

Ugyan a Magyar Királyság sokszínű, etnikailag kevert nemesi társadalmában a magyar nemesi kultúra és rendi identitás asszimiláló ereje nagy volt, mindazonáltal a horvát nemességet egyfajta magától értetődő kettős identitás, kettős kötődés jellemezte, lényegében a nemzeti ébredés koráig. Magyar nemesek voltak, akik a horvát királyság különleges közjogi státusza miatt egyben horvát nemesi rendi identitással is rendelkeztek. A magyar és birodalmi „nemzetek feletti" főúri családokkal kötendő rangos házasságok és a török elleni közös küzdelemben a kiterjedt családi birtokok védelme (a horvát–szlavón, magyar és alsó-ausztriai területeken), a *„bonum publicum"* szolgálata és a *„privatum"* összeegyeztetése (Pálffy, 2014, 873.) segítette is a magyar és horvát arisztokrácia összeolvadásának folyamatát. Számos közös kiemelkedő családja,[15] emblematikus alakja volt ennek a kettős identitású arisztokráciának,[16] akik mindkét nép

Nagy Lajos öccse, István herceg Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Erdély hercegének címét viselte.) A kiegyenlítődés folyamata országrészenként és csoportonként eltérő lehet, de a Dráván túli, szlavóniai nemesek a fenti passzussal nyerték el az országos nemesség „una eademque nobilitas" szabadságát. A XII. cikkely a kamara hasznára tekintettel egységesítette a törzsországbeliek és a Dráva és Száva közi, Pozsega és Valkó megyei nemesek kötelezettségeit és utóbbiakat felmentette a „collecta" és a hagyományos „bánzsolozmája" elnevezésű nyestbőradó fizetése alól. (Székely, 1992, 5.) A középkori rendiség, a jogilag egységes nemesség és jobbágyság kialakulása problémakörének korábbi és újabb gazdag irodalmát (pl. Eckhart Ferenc, Sinkovics István, Fekete Nagy Antal, Mályusz Elemér, Bónis György, Fügedi Erik, Bolla Ilona, Gerics József, Engel Pál és mások vonatkozó műveit) itt nem tartjuk szükségesnek meghivatkozni. Ugyancsak jelentős kitérő lett volna összefoglalni az MTA BTK Történettudományi Intézet által 2015-ben megjelentetett tanulmánykötetnek (Fodor – Sokcsevits, 2015) a báni méltóságra (Pálosfalvy, 2015; Grgin, 2015; Varga, 2015) és Szlavónia státuszára (Zsoldos, 2015; Weisz, 2015) vonatkozó cikkeinek eredményeit.

[13] Ez a nagyobb fokú integráció az Anjouknak a Tengermellék iránti fokozottabb érdeklődésének is az eredménye volt. (Karbić, 2015, 53.)

[14] Lásd pl. Bernardin Frankapan Modruš grófjának 1522-ben Nürnbergben tartott *„Oratio pro Croatia"* beszédét. (Karbić, 2015, 56.)

[15] A Šubić, Zrínyi/Zrinski, Frangepán/Frankopan, Ugrin, Bebek, Lackfi, Draskovich, Keglevich, Pekry, Jurisich, Batthyány, Nádasdy, Széchy, Pálffy, Thurzó, Erdődy családok – hogy csak néhányat említsünk –, akiknek tagjai nagy földbirtokokkal rendelkeztek, magas katonai, udvari, egyházi méltóságokat töltöttek be, harcoltak a szűkebb és tágabb pátriájukért, beszélték nyelvüket, gazdagították irodalmukat, műveltségüket.

[16] Ennek a kettős kötődésnek és az azon belüli nyelvi és identitásbeli preferenciáknak eklatáns példája egyfelől az első magyar eposzt magyarul író horvát bán, Zala és Somogy vármegyék örökös ispán-

történelmét formálták és akik mindkét nép által saját hősként számon tartva vonultak be a nemzeti pantheonokba.

A Magyar Királyság iránti hűség, a rendi alkotmányos státusz fenntartása Magyarország államigazgatásán belül egy megalapozott, tartósan fennálló politikai irányultsága volt a horvát uralkodó nemesség jórészének még a 19. században is. Ennek a hagyományosabb, konzervatívabb, hungarofil ágnak a képviselői többnyire a főnemesség tagjai voltak, valamint a közép- és regionális kisnemesség bizonyos csoportjai, így a magyar területekkel közvetlenül szomszédos Szlavónia és a Zágrábtól délre fekvő Turopolje régió kisnemesei. Mellettük azonban a 19. század folyamán egyre erősödött a nemzeti radikálisok tábora, akik távolítani akarták Horvátországot Magyarországtól.

Horvátország Magyarország iránti viszonyulásával kapcsolatos politikatörténetének különböző korszakai vannak. Ezek vázlatos említése szükséges ahhoz, hogy megértsük a gyökerét a horvát nemzeti identitás alakulásának, amely létrehozta azokat a kulturális kifejezéseket, amelyek e tanulmány elemzésének tárgyát képezik.

A történelem másik nagy kihívása a horvátok számára a következő kérdés volt: ha nem a magyarokkal, akkor jól járnának-e vajon az osztrákokkal, mint partnerekkel? Ausztria – mint egy kívánatosabb, nagyobb presztízsű fél – reputációja akkortól kezdett növekedni, amikor Magyarországot megroppantotta, majd elfoglalta a Török Birodalom. Mint ismeretes, a 15. században a dél-kelet-európai, balkáni monarchiák sorra áldozatául estek a gyorsan növekedő birodalomnak.[17] Magyarország és Horvátország közös erővel ugyan képes volt néhány évtizedre stabilizálni a déli védelmi vonalat a 15. század második felében, azonban a tehetséges II. Szulejmánnal beköszöntő új katonai expanzió áldozatául esett a magyar és horvát arisztokrácia színe-java Mohácsnál 1526-ban, a fiatal Jagelló II. Lajos királlyal együtt. Az ezt követő 15 évben Magyarország középső része, Szlavónia és Horvátország nagy része másfél évszázadra török uralom alá került. A Habsburgok és a szlavón–magyar Szapolyai János közötti öröklési vitában a horvát nemesség nem várva a magyar diéta döntésére, 1527 áprilisában a cetini saborban egyoldalúan Habsburg Ferdinánd főherceget kiáltotta ki Horvátország trónjára. Emögött a lépés mögött kettős megfontolás állt: egyrészt remélték, hogy egy erős védelmezőt találnak a török ellen, másrészt ezzel egyben el is távolodhatnak Magyarországtól. (Az anarchiát és a késő-középkori nemesi mozgalom állapotát egyaránt jellemzi nemcsak a döntés, hanem az aktus során a horvát nemesség királyválasztási jogának hangsúlyozása.)

ja, a Muraközi birtokain udvart vivő Zrínyi Miklós, másfelől öccse, a tengermelléki birtokrészt bíró és horvát nyelvi környezetben szocializálódó Péter, aki bátyja irodalmi műveit *Az Adriai tengernek Syrenaia*-t és két nekifutásra *A szigeti veszedelme*-t horvátra fordította, illetve átírta. „Az eleve nyelvi kísérletként, dialektusok ötvözésének szándékával készült eposz a kulturális fordítás terhét tudatosan vette magára, s versformája megválasztásával nemcsak a magyar kontextustól határolódott el, hanem a horváton belül is választott: az új dalmát mintával (Gundulić) szemben, a régebbi (Marulić, Karnarutić) mellett optált." (Bene, 2017, 68.) Ugyanakkor Péter (Miklós halála után horvát bánként) teljes mértékben belebonyolódott a magyar királyság belpolitikájába és a magyar főurakkal közösen szőtt Wesselényi-Nádasdy-Zrínyi-Frangepán féle összeesküvés miatt 1671. április 30-án Bécsújhelyen lefejezték.

[17] Bulgária: 1393, Szerbia: 1439, 1459, Bizánc, Konstantinápoly: 1453, Bosznia: 1436, 1463, Hercegovina: 1470, Moldva, Havasalföld: 1470–80-as évek, Albánia: 1478, Magyarország: 1526, 1541.

A török hódoltság idején kevés kapcsolat volt a két ország között. Időről időre bajtársakként harcoltak együtt a török ellen, elégedetlenek voltak a Habsburgok habozó katonai politikájával, és mindkettőt sértették a Habsburgok centralizáló, az országok feudális jogállását megnyirbáló törekvései. Az 1683–1699 közötti Habsburgok vezette nemzetközi összefogással erősített sikeres hadműveletek felszabadították mindkét ország területét, ugyanakkor a fegyverrel hódított terület jogán a Habsburg Birodalom részévé váltak. Bár Horvátország elméletileg a Magyar Királyság koronatartománya maradt, de – a jól működő birodalmi „divide et impera" taktikával –, tényleges státuszát azonban tisztázatlanul hagyták.

Tehát amíg a horvátok 1527-es különutas Habsburgok melletti voksa valójában nem változtatott Horvátország Magyarországon belüli státuszán, addig a horvát politikai gondolkodás úgy értelmezte az aktust, mint az első kinyilvánítását annak az akaratnak, hogy a Habsburg Monarchián belül Horvátország számára egy Magyarországtól független külön státuszt kívánjanak elérni és közvetlen kapcsolatot keressenek az uralkodóval. 1527-től lényegében Horvátország a Habsburg-ház leghűségesebb támogatójává vált minden olyan konfliktusban, amelyben az osztrák–magyar viszony kiéleződött (pl. Rákóczi-szabadságharc, 1848–49.)

II. Vallási viszonyok

A vallási kérdés egy másik fontos összetevő, amelyben a kora újkortól a horvát és magyar nemesi-rendi-nemzeti identitás és politikai orientáció külön irányokba kezdett egymástól távolodni. Mint ismeretes, a három részre szakadt Magyarország mindhárom részében a reformáció mozgalma – az európai és német mértéket is meghaladóan – termékeny talajt talált. A 16. század végére a darabjaira hullott Magyar Királyság területén a lakosság 80 százaléka valamely protestáns felekezet híve volt. Ha modern értelemben nem is beszélhetünk vallási szabadságról, az Erdélyi Fejedelemségben a 16. század közepén szabályozott (1550, 1556, 1564, 1568) viszonylagos vallási türelemből eredő sokarcú és sokszínű vallásgyakorlás és a négy *recepta religio* helyzete európai összehasonlításban is sajátos volt. Ezzel szemben a katolikus Habsburgok vezette ellenreformáció – részben a református nemesség irányította függetlenségi mozgalmak leverése és a református magyar nemesség megtörése és kisemmizése által – egyben Magyarország leigázásának hatékony eszközét adta. Ahogyan egy kortárs udvaronc jegyezte meg az I. Lipót (1657–1705) féle török alóli „felszabadítás" politikájáról:

> „Lipót győztesen került ki a törökellenes hadjáratból: és Magyarország miután megszabadíttatott a töröktől, engedelmességre kényszeríttetett…" […] „Hogy térdre kényszerítse a büszke és független, túláradó rendi öntudatú magyar mágnásokat, a birodalmi udvar semmilyen más eszközt nem ismert, mint a leplezetlen erőszakot…" (Vehse, 1856, I, 471., II, 20.).[18]

[18] *„… came off victorious out of the Turkish campaign: and Hungary also after being wrested from the Turks, was reduced to obedience…"* (Vehse, 1856, I, 471.) *"To propitiate the proud and independent Hungarian Magnates, with their overbearing feudal spirit, no other means were known at the Imperial Court but force…"* (Vehse, 1856, II, 20.).

Lady Mary Wortley Montague, az angol lady, a Konstantinápolyba akkreditált angol nagykövet felesége, amikor útban a férjéhez keresztülutazott Magyarországon 1717-ben, többek között így kommentálta a látottakat:

> „A világ legnagyszerűbb és legtermékenyebb földjein utaztunk keresztül, amelyek mintha csak padozat lenne oly sík vidékként terültek el, de nagyrészében elhagyatottan és megműveletlenül álltak a pusztítás miatt, amit a Török és a császár közötti hosszú háború és a még kegyetlenebb polgárháború okozott, amelyet a protestáns vallásnak a Lipót általi barbár üldözése váltott ki… aki lelkiismeretét egy jezsuita kezébe letéve, még kegyetlenebb és bestiálisabb volt szegény magyar alattvalóihoz, mint a törökök valaha is a keresztényekhez... Valójában semmi sem lehangolóbb, mint keresztül utazva Magyarországon, a királyság egykori virágzó állapotát felidézni és látni a világnak e nemes földjét majdnem lakatlanul heverni."[19]

A rekatolizáció ellenére a magyarok egyharmada megmaradt református hitében, s különösen az ország keleti felében erősebb bázisa alakult ki a kálvinizmusnak. A nemzeti királyság eszméjét, a független királyválasztás ideáját fenntartó református főnemesség a Habsburg kolonizációval szembeszálló függetlenségi mozgalmak fő motorja volt. Az ő nemesi-politikai, rendi öntudatuk tengelye volt – már jóval a nacionalizmus modern eszmerendszerének megszületése előtt – a magyar nemzeti kultúra és identitás formálódásának.

A fentiekkel szemben Horvátországban nem tudott mély gyökeret ereszteni a reformáció, egy-egy nemzetközi mércével is jelentős reformátor (pl. Matthias Flaccus Illyricus), vagy befolyásos nemesi család áttérése ellenére sem (Zrínyiek, Erdődyek).[20] A tridentinumi katolikus megújulás folyamata a 17. században újra megerősítette a katolicizmus pozícióját. 1606-ban a horvát–szlavón rendek elutasítva a magyar országgyűlés vallásszabadságról szóló törvényét, megtiltották a nem katolikusok letelepedését az országban. Sőt 1649-ben kihirdették Horvátországban a római katolikus vallás kizárólagosságát, mely törvény lényegében 1848-ig érvényben volt. (Így az országban a monolit horvát katolicizmus mellett minden egyéb más vallás egyben nem-horvát etnikai kisebbségi csoportot is jelzett). Ezáltal a horvátok kettős indíttatásból is idegenkedve tekintettek a protestáns nemesi vezetésű, Habsburg-ellenes magyar függetlenségi mozgalmakra és álltak a kirobbanó konfliktusokban a Habsburgok mellé.

A horvát–osztrák kapcsolatok évszázadai alatt a katolikus horvátok hűségesek maradtak a katolikus Habsburgokhoz és nemegyszer adtak katonai segítséget az udvarnak, hősiesen harcoltak a Habsburg-házért nemcsak a birodalmon belül, hanem az európai

[19] *„…traveled through the finest plains in the world, as even as if they were paved, and extremely fruitful, but the most part desert and uncultivated, laid waste by the long wars between the Turk and the emperor, and the more cruel civil war, occasioned by the barbarous persecution of the Protestant religion by the emperor Leopold... putting his conscience into the hands of a Jesuit, he was more cruel and treacherous to his poor Hungarian subjects, than ever the Turk has been to the Christians... Indeed nothing can be more melancholic than, in traveling through Hungary, to reflect on the former flourishing state of the kingdom, and to see such a noble spot of earth almost uninhabited"* (Let. XXIII. Peterwaradin, Jan. 30. O. S. 1717. Wortley Montague, 1799, 54.).

[20] Okokról lásd Sokcsevits, 2011, 210–214.

hadszíntereken is, mint ez történt a harmincéves háborúban is. (II. Gusztáv Adolf, svéd király is horvát fegyverektől halt hősi halált Lützenben 1632-ben.)

Ennek ellenére az az elhanyagoló bánásmód, amit cserébe kaptak mint „jutalmat", gyakran kiábrándító volt a számukra. A horvátok nem egyszer megtapasztalhatták, hogy Magyarország még gyengeségében és rebellióiban is fontosabb tényező volt a Habsburgoknak, mint Horvátország. Bár a horvátok minden lehető alkalmat megragadtak arra, hogy hangsúlyozzák saját különleges kötődésüket a dinasztiához, az több mint elkeserítő lehetett a számukra, hogy velük „csak" mint a Magyar Királyság egy koronatartományával foglalkoztak és nem kapták meg a külön entitásnak járó bánásmódot sem politikailag, sem szimbolikus gesztusokban. Ez volt a helyzet akkor is például, amikor a horvát rendi gyűlés már 1712-ben sietett kifejezni a saját maga nevében, hogy Magyarországtól függetlenül elfogadja a *Pragmatica Sanctiot*, a Habsburgok nőági öröklését – s amiről a Habsburgok hivatalosan nem vettek tudomást –, miközben Magyarország csak 1722-ban fogadta el azt (1723: I-II. tc.). Ugyancsak hasonló hidegzuhany várta a horvátokat 1848 júniusában, amikor a zágrábi horvát követség, az illír nemzeti mozgalom Innsbruckba utazó vezetői, akik meg akarták kerülni a magyar parlament kompetenciáját a delegálásra, nem kapták meg azt a támogatást a királyi udvarban, amelyre számítottak. Egy további és a témánkat már közelebbről illusztráló példa, hogy Ferenc József császár és király odafigyelt arra, hogy betartva a protokollt, mindig magyar egyenruhát viseljen zágrábi látogatásakor (1895-ben), vagy amikor a horvát ügyekkel foglalkozott, ezzel is hangsúlyozva hivatalos szerepét, s kifejezésre juttatva, hogy Horvátországhoz őt magyar királyi minőségében fűzte legitim kapcsolat. Erre még 1848 viharos időszakában is odafigyelt az uralkodó, V. Ferdinánd. (Az esemény felidézését lásd az 531. oldalon.)

III. Katonai tradíciók

A horvát közjogi berendezkedésnek és a horvát–magyar–osztrák kapcsolatoknak neuralgikus kérdése volt az 1740-es években fölállított déli katonai határőrvidék helyzete. *(1. kép)* A határőr területek nagy részét a horvát és magyar nemesség birtokaiból sajátította ki a Habsburg kincstár, amelyek tulajdonosait nem engedték visszatérni a török alól felszabadított területeken fekvő birtokaikra.[21] A határőrvidéket a Habsburg adminisztráció kivonta Horvátország fennhatósága alól és igazgatását a hadsereg főparancsnoksága látta el. A katonai kormányzat nemcsak katonai, hanem a világi ügyekben is döntött (közigazgatás, törvényhozás, közrend, kamara) méghozzá nem a hatályos magyar jogrend szerint, hanem az osztrák alapján.

A határőr körzetekben nagyobb részben horvát, kisebb részben szerb, magyar, német és szlovák származású, katonai szolgálatot végző szabadalmas parasztok éltek, akiket területi alapon osztottak határőr regimentekbe. A kedvezőbb jogi és gazdasági helyzet sok szökött jobbágyot vonzott a szabadalmas területekre. (1850-ben a határőrvidéken katonaállításra kötelezett, oszthatatlan törzsvagyonú házközösségekben, nagycsaládi háztartásszervezetben élő horvátok és szlavónok száma igen jelentős, 480 ezer fő volt.)

[21] Szlavóniában ezenfelül még új, a Habsburgok által behívott nyugati arisztokrácia jelent meg (Caraffa, Colloredo, Odescalchi, Trenck családok), akik a konfiskált földekből kaptak nagy birtokadományokat.

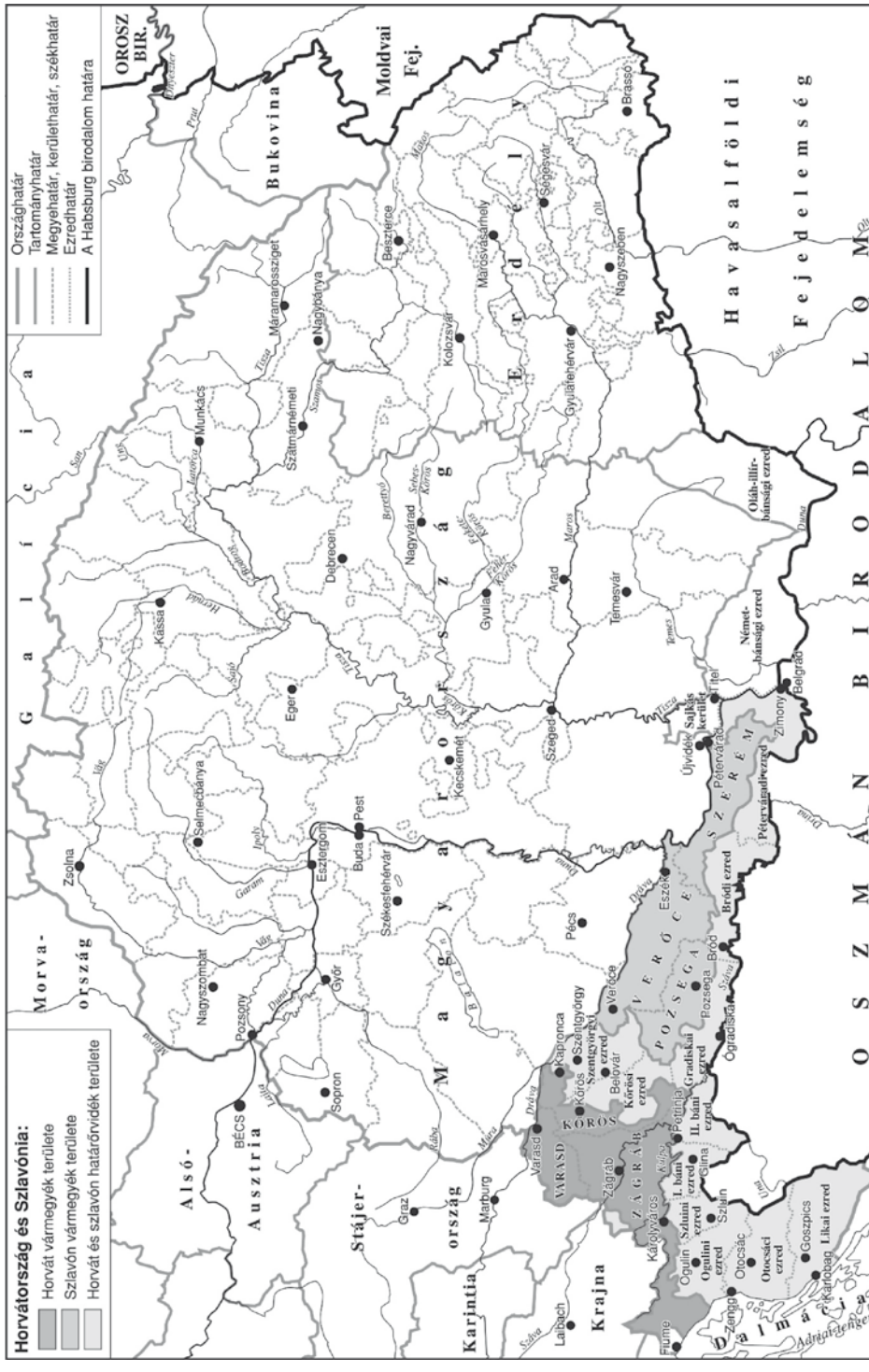

1. kép A horvát és szlavón határőrvidék katonai ezredei. Horvát határőr ezredek: Lika (Gospić); Otocsác (Otočac); Ogulin (Ogulin); Szluin (Károlyváros); Első báni ezred (Glina); Második báni ezred (Petrinja); Kőrös; Szentgyörgy (Bellovar). Szlavón határőr ezredek: Gradiska (Újgradiska), Bród (Vinkovcze); Pétervárad (Pétervárad, Mitrovicz). (A térképet Nagy Béla készítette.)

A térkép a Magyar Királyságon belül Horvátország és Szlavónia Habsburgok általi területi igazgatását mutatja Joannes Lipszky: *Mappa Generalis Regni Hungariae…* (1806, Buda) monumentális Magyarország térképe alapján.[22] A fenti térképen a horvát és szlavón részek a szürke három árnyalatával színezettek. A világosszürkével jelölt területek azokat a katonai határőr ezredeket mutatják, amelyeket 1741 és 1748 között Mária Terézia állíttatott föl.

Az eredeti közigazgatási, törvényhatósági és politikai rendszer megváltoztatása a nemesi vármegyerendszer joghatósága alól kivont határőr területeken komoly veszteséget jelentett a horvát-szlavón királyság számára. A megmaradt horvát és szlavón megyék küszködtek a területvesztés súlyos gondjaival és az alkirályság kormányzását szinte megbénította az eredeti kormányzati rendszer drasztikus hatalmi átszervezése. Ezek a viszonyok súlyos konfliktusokat okoztak, és kikövezték az útját azoknak a horvát–magyar politikai törekvéseknek, amelyek a demilitarizálást és az eredeti feudális-rendi adminisztratív szisztéma visszaállítását sürgették. Mindez a horvát politikai elit magyarhű részének a malmára hajtotta a vizet. (A határőrvidék katonai kormányzatának felszámolása – mely a dualista berendezkedéssel összeegyeztethetetlen –, a területrészeknek az ország illető részeihez történő visszacsatolása, azaz „polgárosítása" csak az 1867-es magyar és 1868-as horvát kiegyezés után, fokozatos törvényi előkészítéssel, az 1870-es években történt meg 1881-ig.)

A 18. századot megelőzően a török ellen harcoló csapatok rendelkeztek gyalogsággal, könnyűlovassággal, gyalogos, lövész és felderítő csapatokkal. Huszárezredek a 17. századtól, magyar és horvát gyalogsági ezredek a 18. század elejétől léteztek. Ezeket a korábbról meglévő katonai egységeket integrálták az 1740-es években fölállíttatott új határőrszervezetbe. Miközben a korábbi gyalogsági és huszárezredeket (beleértve a Károlyvárosi, Varasdi, Bánáti, Szávai és Tiszai ezredeket) beosztották a Habsburg Birodalom új reguláris seregébe, de ugyanakkor a korábbi kiváltságokat, önigazgatási rendszert elvették tőlük. A parancs nyelve német lett.

Az eredeti, tradicionális félkatonai viselete a fenti ezredeknek számos regionális, etnikus jellegzetességgel rendelkezett. A birodalmi katonai reform részeként 1746-ban bevezetett professzionális egyenruha szabályozás megszűrte, ritkította és szabályozva építette be a korábbi viselet egzotikus etnikus elemeit az új egyenruhákba. A saját tradicionális öltözet helyett kötelezően bevezetett új egyenruha, minden engedménye ellenére, még lázadást is kiváltott Brinjében és Likában.

A szlavón erdőségek hírhedt banditáit Trenck báró szorította sarokba, járt ki kegyelmet nekik és szervezte őket félkatonai szabadcsapatokba. 1741-től ők alkották az *53. számú*

[22] Elgondolkodtató volt, hogy a fenti térképen a Tiszai sajkás terület vajon a szlavón vagy magyar oldalra kerüljön-e. Lipszky János térképének alján a következő olvasható. (lásd jól nagyítható felbontásban: https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/Hungary-lipszky-1808 letöltés ideje: 2020. szeptember 2.) Egyszer valóban katonai igazgatását illetően *"sub suprema armorum praefectura slavonica"* alá sorolja a LXI. gradiscei, LXII. bródi, LXIII. péterváradi és külön kerületként a LXIV. *Csajkistarum* területét. De (!) a tabella legvégén a *Summarium* összesítésben azt mondja: *„Hungariae cum distr. Csajkistarum..Banatu; Banatus cum confiniis militaribus; Slavoniae cum confiniis militaribus; Croatiae cum littorali commerciali et cum confiniis militaribus."* Tehát Lipszky hadmérnök, kartográfus területileg Magyarország illetősége alá sorolja a sajkásokat. A fenti térkép ennek megfelelően jelöli a sajkás terület hovatartozását.

Franz Freiherr von der Trenck szlavón pandúr csapatát, melyet 1745-től ezreddé alakítottak. Egy kortárs udvaronc így emlékezett rájuk:

> „Ezek a vad hordák a gondozatlan szakálukkal, fürtös hajukkal, a nagy vérvörös köpenyeikben és nadrágjukban, csákóval fejükön, bocskorral lábukon mindig csőcseléket alkottak…, akik pusztán élvezetből… gyújtogattak és gyilkoltak…”[23]

A pandúrok öltözete törökös volt, magas posztó csákót, vörös posztó köpönyeget, kék ujjast, buggyos szárú török bugyogót, vörös mellényt, bocskort vagy csizmát viseltek. 1745 körül a vörös és a zöld lett az uniformisuk alapszíne, miközben a ruházatuk etnikus szabásvonalai megmaradtak.

A déli határőrvidék katonái a nyugati csatatereken is harcoltak a Habsburg-dinasztiáért. Ily módon a 18. századi, elsősorban német illetőségű rézmetszők érdeklődését is felkeltették, számukra népszerű témát kínáltak. A 18. században a kiváló augsburgi grafikus és kiadó, Martin Engelbrecht (1684–1756) készítette a legnépszerűbb rézmetszetes sokszorosított viseletsorozatot a Habsburg Birodalom déli határőrvidékének katonáskodó népeiről. Az 1742 körül készült kvalitásos *Theatre de la Milice etrangere. – Schau-bühne verschiedener bissher in Teutschland unbekannt gewester Soldaten von ausländischen Nationen…* (Augsburg, évszám nélkül) című sorozatot többszörösen kiadták, illetve az ábrázolásait másolták, legfőbb forrásává vált számos, más mesterek által készített későbbi, 18. és 19. századi kompilatív viseletalbumnak (pl. G. Bickham, J.

2. kép Martin Engelbrecht: Varasdi pandúr tizedes, színezett rézmetszet, in: *Theatre de la Milice etrangere…*, Augsburg, no year
(c. 1742, méret folio 348 x 220 mm, a kép forrása: https://steffenvoelkel.com/?s=Engelbrecht, letöltés ideje: 2020. október 5.)
A teljes sorozat 150 rézmetszetű lapot tartalmaz. A magyar és horvát királyság határőrvidékének horvát, szlavón, szerb, magyar, román és német katonáit örökíti meg.

[23] *„These wild hordes, with their shaggy beards and their plaited hair, with their large blood-red cloaks and trowsers, with their czakos and topankas, always formed the van… burned and murdered… from sheer wantonness”.* (Vehse, 1856, II, 175.)

A. Friedrich, J. Ph. Haid, Ch. F. Kuhnel, A. Schmidt), valamint útleírások és egyéb illusztrált kiadványok ábrázolásainak.[24] *(2–3. kép)*

3. kép Jakobi Andreas Fridrich: Tábori jelenet, horvát és szlavón pandúrok az asszonyaikkal. Rézmetszet, in: *Effigies Gentis opera… Abbildung Ungarischer Nation…* Augsburg, 1744. (Leltári szám: MNM MTKcs. T 2019) Engelbrecht eredeti, külön lapokon szereplő figuráit szabadon illesztette egy új, többalakos, mozgalmas kompozícióba Fridrich (1684–1751).

[24] A sokszorosított grafikai viseletsorozatokról bővebben lásd Fülemile, 1995.

4. kép A Magyarország és Horvátország közötti háború mozzanatai 1848–49-ben. Vincenz Katzler (1823–1882) színezett litográfiája, nyomtatta Joseph Bermann, Wien, 1849.
(Leltári szám: HPM/PMH 24518) (Borošak-Marijanović, 1998, 51., 126., cat. no. 193.)
Az emléklap horvát nézőpontból örökíti meg az eseményeket, bemutatva a győzelmeket és elfeledkezve a vereségekről. A jobb felső sarokban Jelačić bán 1848. október 29-iki bevonulása látható Bécsbe. Alatta jobboldalon egy horvát „granicar" határőr, baloldalt egy „serezan" gyalogos katona alakja látható az etnikus jegyeket hordozó egyenruhájában.

A horvát-szlavón (valamint a Magyar Királyság területén lévő tiszai sajkás, bánsági német, szerb és oláh) katonai határőrvidék ezredei sajátos egzotikus, multietnikus színezetet adtak a Habsburg Monarchia hadseregének lényegében az I. világháborúig.

Figyelemre méltó, hogy a horvát nemzeti ébredés mozgalma hogyan értékelte és értelmezte újra ezeket a félig népi, félig katonai tradíciókat mint nemzeti jellegzetességeket. (Kifejtését lásd később.) A 19. század közepén, 1848–49 viharos időszakában, a Habsburg seregben a horvát bán, Jelačić zászlaja alatt horvát katonák segítettek letörni a forradalmi mozgalmakat Itáliában, Ausztriában és Magyarországon. A romantika legjobb bécsi mesterei közül többen (pl. Josef Heicke, Carl Goebel, Vincenz Katzler) foglalkoztak

azzal, hogy kiváló litografált csata- és zsánerjeleneteken örökítsék meg az egzotikus külsejű horvát katonákat.[25]

A modern horvát nemzeti identitás előzményei, az „illír" politikai identitás gyökerei

A modern horvát nemzeti identitás a 18. század utolsó negyedétől kezdett fokozatosan formálódni. II. József (1780–90) felvilágosult, de türelmetlen reformjai mind Horvátországban, mind Magyarországon általános ellenérzést váltottak ki. A Habsburg abszolutizmus centralizációs politikájának megnyilvánulása volt többek között a latin helyett a német nyelv mint hivatalos nyelv bevezetése, amelyet a nemesi megyék vehemensen utasítottak vissza. Válaszlépésként a megyéket feloszlatták és új, mesterségesen megrajzolt területi igazgatási egységeket vezettek be. A jobbágyok jogállását érintő 1785-ös úrbéri pátens a földesurak gazdasági és jogi érdekeit sértette. Amikor a császár a halálos ágyán visszavonta reformjai jórészét, a két ország nemességének lefojtott elégedetlensége eufóriába csapott át. A nemzeti érzület II. József halála után Magyarországon (a korona Bécsből Budára való hazavitelekor 1790 februárjában) szárba szökkent (már nemcsak a nemesség között, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is), és magjai ugyanekkor Horvátországban is kikeltek.

Magyarországon a nemzeti ébredés ágendájának első lépései közé tartozott a nyelvújítás mozgalma, majd egy következő logikus és radikálisabb lépésként megindult a küzdelem a magyar mint hivatalos nyelv elismertetéséért, amely az 1830-as évek közepére járt sikerrel.[26] Ez a horvát–magyar kapcsolatokban a későbbiekben egy újabb komoly törés-pontot okozott. Az országgyűlés horvát tagjai helytelenítették a magyar nyelv bevezetését és a latin használata mellett ágáltak. (Ekkor még nem ötlött fel a konzervatív nemesség soraiból érkező horvát képviselőkben, hogy mindkét nyelv használata mellett érveljenek, vagy hovatovább a horvát bevezetését kezdeményezzék, amit végül 1847 októberében határozott el egyoldalúan a horvát sabor.) Az 1836–1848 közötti időszakban a nyelvhasználat kérdése kiélezett konfliktusokat okozott a magyar és a horvát felek között, s lényegében e kérdés körül kristályosodott ki a horvát nemzeti ébredés korszakának politikai palettája.

A horvát nemzeti ébredés mozgalma Zágrábban kezdődött az 1830-as években. Kelet-Közép-Európa más ébredési mozgalmaihoz hasonlóan a hangsúly kezdetben az anyanyelvi reformra, a nyelvi standardizálásra, a horvát nyelv irodalmi és köznyelvi

[25] A horvátokat 1848–49-ben megörökítő grafikai ábrázolások teljes katalógusát közli Bregovac Pisk szerk., 2000.

[26] E folyamat állomásai: 1792: a magyar nyelv rendes tantárgy a középiskolákban; 1805: a törvényhatóságok saját hatáskörükben bevezethetik; 1830: az állami hivatalnokoknak tudniuk kellett magyarul, 1836: III. tc. az egyik hivatalos nyelv a magyar; 1840: az országgyűlés és a törvényhatóságok feliratait és a helytartótanács leiratait magyarul intézik, a papoknak tudniuk kell magyarul. 1844: II. tc. kizárólagos hivatalos nyelv a magyar, az országgyűlés és törvényhozás, hivatalok és iskolai oktatás nyelve. (Horvátország beligazgatása kivételével a nemzetiségi nyelvek használatát még a nem magyar nyelvű megyékben sem engedélyezték.)

használatának sürgetésére esett, valamint a horvát nyelvű kultúra és tudomány intézményrendszerének létrehozását szorgalmazták. Emlékeztetve a magyar folyamatokra, reformpolitikusok kis csoportja (néhány közép-, és kisnemesi, valamint polgári származású és jogi képzettséggel rendelkező értelmiségi) kezdeményezte „honszeretetből" patrióta kulturális, tudományos és protekcionista gazdasági egyesületek és intézmények létrehozását (Matica Croatica, Illyr Olvasó Szoba, Nemzeti Múzeum, Horvát-Szlavón Gazdasági Társaság).

A mozgalom adoptálta az „illyr" elnevezést, mely név többes előzményre támaszkodott és a névadás logikája egyben rávilágít azokra a háttér összetevőkre is, amelyek a 19. századi kelet-közép-európai nacionalizmusok jellemzői közé tartoznak. (Sugar 1982.) Az egyik fontos kérdés a múlthoz (a 'nép' és az 'állam' történetéhez) való viszony. A nemzeti identitás kiművelése során a saját valós, vagy fiktív múlt egyes korszakai az érdeklődés fókuszába kerültek. A nemzeti múlt retrospektív illúziója, az írástudók által felmutatott, megkonstruált kép hízelgő, öntetszelgő méltósága, populáris meggyőző ereje (s ezáltal politikai használhatósága) nagyban múlott a származás ősiségén. Az identitásukat kereső – idegen uralom alatt és/vagy területi széttagoltságban élő – népek romantikus múltkeresésének célja volt, hogy lehetőleg az idő minél mélyebb, mitikus távolában, egy arisztokratikus múlt aranykorában leljék meg őseiket. A nemzet történelméről – mint egy évszázadokon átívelő lineáris, a jelenbe mutató, önbeteljesítő küldetésről – ekkor megalkotott kollektív narratívák (a név, az eredet, a tradíció, a kontinuitás mítoszai) a nemzeti közösség létrehozásának fontos eszközei.[27] A horvát romantikus nemzeti képzelet a római idők egykori balkáni ősnépében, az illírekben[28] vélte megtalálni a keresett dicsőséges elődöt.

Az illír–szláv kontinuitás gondolata a premodern tudományosságban

Mint nem egy más esetben, az idea – az illír–szláv kontinuitás és autochtonitás elmélete – már jóval korábban, a humanizmus idején fölmerült, az ötletet a 15., 16., 17. századi olasz, dalmát és német történetírók vetették fel.[29]

[27] Lásd pl. Balibar, 1991 kevésbé ismert történeti filozófiai esszéjének eszmefuttatását a „homo nationalis", a fiktív etnicitás, a nemzeti közösség létrehozásának eszközeiről és gyakorlatairól. Alex J. Bellamy a modern horvát nemzeti identitást tanulmányozó könyvének bevezető részében széles körű áttekintést ad a kurrens nacionalizmus elméletekről: Bellamy, 2003, 7–31.

[28] Az ie. 435-től mintegy három évszázadig létező illír királyságot a rómaiak ie. 168-ban hódították meg. Földrajzilag a mai Dél-Dalmácia, Montenegró, Albánia területére esett. Az uralkodóházat elmozdították, de az illír népesség többé-kevésbé a helyén maradt. Illyricum Provincia határait az ie. 1. században a hódítások által kiterjesztették, isz. 10-ben kétfelé osztották Illyricum Inferiusra és Superiusra, melyeket az 1. század közepén Pannonia és Dalmatia nevekre változtattak, de az Illyricum elnevezést a tágabb régió megjelölésre továbbra is használták. A Római Birodalom kettészakadása után, 395-ben ezen a néven egy nagyobb közigazgatási egységet (praefectura praetoriot) alakítottak ki, amely Thracia és Dalmatia kivételével az egész Balkánt lefedte, területi gyűjtőfogalomként szolgált.

[29] A történet hasonló ahhoz, ahogy a rómaiak idején leigázott dákokról, mint a románok őseiről, először szász történetírók írtak, mely ötletet a román nemzeti ébredés ideológusai, az „erdélyi triász" tudósai kapták fel a 18. század végén és a közvetítésükkel vált a 20. századi modern nemzeti mítosz és identitás alaptételévé. A dáko-román kontinuitás elméletről lásd többek között Ludányi, 1983; Vékony, 2000.

A humanista egyházi és világi tudományosság a bibliai források és az egyházatyák írásainak vizsgálatát összegyeztette az antik és bizánci auktorok újraolvasásával, kiadásával és az antikvitás óta élő mítoszok és legendák moralizáló, paradoxológiai, kozmológiai értelmezésével. A 16. század nyomtatott utazási, historiográfiai, kartográfiai, kozmográfiai irodalma, a késő középkor és kora újkor egy olyan érintkező és összegző korszakában látott napvilágot, amikor a hagyományos középkori tudás megkérdőjeleződött, teológiai kontextusából veszített, viszont az antikvitás és a középkor toposzai még sokáig szívósan éltek tovább. (Fülemile, 2007, 88.) Ezek a hibrid konstrukciók egy ideig még utat találtak a kor szimbolikus, emblematikus, kvázi-tudományos rendszerező világlátásába. Ez a gondolati környezet, többek között a kontextusát adta az antik képzeteken alapuló eredetmítoszok fellelésének és létrehozásának.

Csak néhány példát idézünk a láttatás kedvéért. *Enea Silvio Piccolomini*, II. Pius pápa (1458–1464), a nagy humanista költő, polihisztor tudós, egyházpolitikus, aki a reneszánsz korszak ünnepelt egyházfője volt, nagyszabású terveket szőtt a török elleni küzdelemről. (Nótári, 2003) Az 1460-as évek elején írta Ázsia és Európa földrajzáról és történelméről szóló, kozmográfiai művét. II. Pius korai halála miatt (az Európáról szóló része) ugyan torzóban maradt, de az így is nagy hatású művének volt egy mondata az illír–szláv népazonosságról és a bosnyákok, dalmátok, horvátok, isztriaiak és karniolaiak szláv népi egységéről, amely rezonált a horvát–dalmát gondolkodók körében.[30] Az isztriai (istro-vlach) származású, Baselben, Tübingenben és Wittenbergben tanuló és munkásságával sok vitát kavaró protestáns egyházi író, Matija Vlačić (1520–1575) *Mathias Flacius Illyricus* néven írta nagyhatású traktátusait. A Hvari születésű Domonkos-rendi (1522 k. lépett be a rendbe), dalmát és velencei szláv identitású Vinko Pribojević/*Vincentius Priboevius* humanista történetíró az első volt, aki kifejtette a szlávok eredetéről és minden szlávok népi egységéről gondolt nézeteit „De origine successibusque Slavorum" c. művében (Venice, 1532), melyben a dalmátok illír–szláv eredetéről értekezik. Az illír–szlávságot felmagasztaló írás (amely Nagy Sándorban, Arisztotelészben, Diocletianusban és Szent Jeromosban is szlávot látott) lényegében a pánszlávizmus gondolatrendszerének kiindulópontja lett. A dicső illír múlt glorifikálásának és az illír ősiség szláv eredetkérdésbe történő beemelésének érthető politikai oka is volt, ideológiai pajzsot nyújtott az osztrák, velencei, magyar és török nagyhatalmi terjeszkedés ellenében.[31] Pribojević nagy hatással volt a „dalmát Thucydidésre",

[30] A rövid, féloldalnyi fejezet (címe: „Cap. XVI. De illyricus gentibus, de Manichaeis haereticis, deq; Matronis certo tempore post infirmitatem cum monachis promiscué manentibus.") első mondata így hangzik: „Post Albaniam Illyricae Seqvuntur gentes, ad occidentem Septentrionemque versae. Hoc genus hominum nostra aetas Sclavos appellat, & alii Bosnenses, alii Dalmatae, alii Croacii, Istri, Carniqve nuncupantur." In: „Aeneae Sylvii historia de Europa" In: „Cosmographia" (2. része) In: „Aeneae Sylvii Piccolominei postea Piu II. Papae opera geographica et historica. Helmstad II, Impensis Joh. Melch. Sustermanni, Bibliopolae ibid. MDCIC", 257. old. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10684363_01187.html (letöltés ideje: 2020. szeptember 5., Bayerische StaatsBibliothek digital).

[31] A horvát nemesség illírizmusa, Illíria képzete sok tekintetben összevethető a lengyel nemesség szarmata leszármazásának ideológiájával. Lengyelország mint 'Sarmacja', nemesi „arany szabadságának" mítosza nemcsak egy időben keletkezett a horvátokéval és nem is teljesen függetlenül egymástól, hanem a lengyel romantikus nemzeti ébredés gondolatkörét, szimbolikus kifejezéseinek

5. kép Illyricumnak, a szlávok birodalmának címere Pavao Ritter Vitezović (1652–1713) „Stemmatographia, Sive Armorum Illyricorum Delineatio, Descriptio, et Restitutio, Authore Equite Paulo Ritter" (Vienna, 1701) című heraldikai könyvének első számozott címeroldalán. A kép forrása: REAL-R MTAK, RMK III 4286, http://real-r.mtak.hu/id/eprint/1453 (letöltés ideje: 2020. szeptember 30.)
A heraldikai és genealógiai kutatásokat végző szerző a múltbeli és jelenkori szláv népességűnek tartott összes területi egység, tartomány, királyság címerét közli, összesen 56 darabot.

a raguzai bencés Mavar Orbinra (1563–1614), aki *Mauro Orbini* néven olaszul írta meg „Il Regno de Gli Slavi…" c. fő művét (Pesaro, 1601). Azonkívül, hogy a déli szlávokra mint illírekre tekint – illetve állítja, hogy az illírek nyelve szláv volt –, víziója a minden szlávot tömörítő dicsőséges szláv birodalomról, valamint az oroszok és lengyelek történelmi szerepéről a német, török, velencei nagyhatalmi ambíciók megfékezésében – jelentős hatással volt a pánszlávizmus ideológiájának létrejöttében, különösen miután Nagy Péter cár oroszul is kiadatta Orbini művét 1722-ben.[32]

A korszak nagy-Illíriával kapcsolatos történeti munkái közül kiemelkedik *Ráttkay György* (1612–1666) monumentális, a késő humanista irodalmi tradíció folyamába kapcsolódó, illusztrált, első eredeti és teljes horvát nemzeti históriája: Georgius Rattkay, Baron de Nagy Thabor: *Memoria Regum et Banorum Regnorum Dalmatiæ Croatiæ et Sclavoniæ* ... Viennae, 1652.[33] A zágrábi kanonok Zrínyi Miklós bánnak és fivérének, Péternek ajánlotta művét. Ráttkay „ politikailag reális és történetileg legitimálható tartalommal igyekezett megtölteni az Illíria elnevezést." (Bene, 2000, 133.) Nemzetkarakterológiájában a horvátokkal azonosított illíreket, vitézi erényekkel rendelkező, hagyományaihoz hű, államalkotó népként jellemzi, akiket nemes szabadságvágyuk ősidőktől fogva a hódítókkal szembeni jogos ellenállásra buzdít. (Bene, 2000, 124.) Nem véletlen, hogy „az új horvát szuverenitás-gondolat éppen itt, a Magyar (és Horvát) Királyság történelmi emlékezetének fenntartására szakosodott egyik legfontosabb intézmény, a zágrábi káptalan egyházi köreiben, illetve a horvát rendi érdekeket is képviselni próbáló báni adminisztráció berkeiben formálódott." (Bene, 2000, 147.)[34]

egész sorát – beleértve a nemzeti viseletet is – meghatározta. Ez utóbbi terén a párhuzamok mellett különbségek is vannak, amelyek elemzése meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit.

[32] Az egyházegyesítésen Oroszországban munkálkodó és szibériai száműzetésben éveket töltő horvát misszionárius, Juraj Križanić (1618–1683) Orbini után mintegy száz évvel a pánszlávizmus első aktivistájának mondható. Többek között egy közös szláv nyelv kialakításán munkálkodott.

[33] Ráttkay Illíria koncepcióját elemzi és kontextusba helyezi: *A „Háromegy Illíria" koncepciója* c. fejezet In: Bene, 2000, 124–158.

[34] Molnár Antal Ráttkay kapcsán (és Bene, 2000 könyvére is reflektálva) kiemeli, hogy a zágrábi káptalan és pálosok köréből kiinduló patrióta eszmekör és autonómiatörekvés elindította a magyar-

A korai szerzők közül talán *Pavao Ritter Vitezović* (1652–1713) gondolatai hatottak leginkább az „illirski pokret" romantikus generációjának pánhorvát ideológiájára. A polihisztor nyelvész, költő, történetíró,[35] kiadó, rézmetsző, kartográfus Vitezović a török elleni fényes Habsburg győzelmeket lezáró karlócai béke (1699) után felállított – s a bolognai Ferdinando Marsigli vezette –, bizottságban is részt vett, amely a Habsburg és Török Birodalom új határát jelölte ki. A 32 oldalas, „Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno Caesare, deducta ab. Eq. Pavlo Ritter" c. munkáját (Zagrabiae, 1700) egy Marsiglinak írt memorandumnak és egy későbbi nagyobb lélegzetű (el nem készült) történeti tractatus vázlatának szánta.[36] A „Croatia rediviva" egy történeti-földrajzi spekulációból kiinduló, a velencei és magyar hatalmi aspirációk ellen és a Habsburg igények legitimációjaként írt politikai program, amelyben a szerző kikel a szláv területek széttagoltsága ellen. Vitezović úgy tartja, hogy az illír kifejezés a görögök és latinok elnevezése a szlávokra, míg a szláv és illír szavakat valójában szinonim kifejezéseknek tartja. Pánhorvát víziója szerint a szláv és horvát elnevezések is szinonimák és lényegében minden szláv horvát. Területileg Vitezović Croatiája tartalmazza „Croatia Septemtrionalis"-t (része Magyarország is) és „Croatia Meridionalist"-t (Fehér és Vörös Croatia, Dalmácia, Slavonia, az egykori Noricum, Szerbia Macedónia, Bulgária és az egykori Odryssia). Vitezović műve a 19. századi illírista mozgalom „bibliája" lett.

Illíria a korai térképeken

A térképet mint az etnikai-térségi aspirációk rejtettebb vagy nyíltabb proklamálásának hatásos vizuális eszközét (nemcsak a tudományos viták, hanem a politika és az államigazgatás terén is) már az európai nyomtatott kartográfia professzionalizálódásának idején felfedezték. Tanulságos az Illíria elképzelésekkel kapcsolatban a térképtörténet néhány jelentősebb lapját felidézni. Annál is inkább, mert a kora újkor kartográfusainak és polihisztor tudósainak Illíria-képe a nyomtatott lapokról idővel átvándorolt a politikusok térséggel kapcsolatos vízióiba és programjaiba, popularizálódott és felkerült a polgárosodó és új identitáskonstrukciókat kialakító etnikai-nemzeti értelmiségiek mentális térképére.

Elsők között említendő a kor legismertebb humanista tudósainak körébe tartozó, Melanchton-tanítvány Zsámboki János (1531–1584),[37] aki 1572-ben Bécsben készítette el

horvát közös államról való gondolkodás újradefiniálásának igényét. Ez a korai rendi nemzeteszme nyitott fülekre talált a horvát nemesség és klérus soraiban, mégha intézményesen nem is érhetett el sikert. Molnár 2015, 604., 609.

[35] Pavao Ritter: „Kronika aliti spomen vsega svijeta vikov" (1696, Zagreb) horvát nyelvű történeti krónikáját Štokavian dialektusban írta.

[36] Marsigli és Vitezović kapcsolatáról és Vitezović illír patria víziójáról lásd: Bene, 2010.

[37] A nagyszombati születésű, Párizsban és Padovában képzett polihisztor, költő, Miksa császár udvari orvosa és történetírója, aki egyaránt jó kapcsolatot ápolt művei antwerpeni kiadójával, valamint a vatikáni nyomda vezetőjével, és saját könyvtára meghaladta a 3000 kötetet, többek között kiadta Werbőczy Hármaskönyvét, Janus Pannonius verseit, Bonfinit, *Emblemata* (1564, Antwerp, Christophe Plantin) könyve hallatlan sikersorozatot ért meg, melynek angol változatát Shakespeare is forgatta.

„Illyricum"[38] elnevezésű térképét, amely nagyrészt August Hirschvogel térképén[39] alapult, de míg Hirschvogel a területi egységek elnevezésére valós földrajzi/politikai neveket használt, addig Zsámboki a saját térképét „Illyricum" névvel látta el. Ezt a térképet Zsámboki az Antwerpenben működő Abraham Ortelius (1527–1598) geográfus, kartográfus, kiadó hírneves atlasza a *Teatrum Orbis Terrarum…* számára készítette.[40] A Zsámboki-Ortelius térkép nemcsak viseli Illíria nevét, de a középpontban lévő *Croatia* körül részletesen látható *Sclavonia, Bossna, Dalmatia, Histria, Windisch Morch, Carniola, Carnitia, Stiria* területe, megközelítőleg a török előtti állapotban.[41]

Az Illíriával kapcsolatos elképzelések, a történeti, geográfiai irodalom kimunkálásában szerepe volt a Vatikán által a 16. század végén létrehívott és a 17. században fénykorát élő római Szent Jeromos Illír Kongregációnak (*Congregatio S. Hieronymi Illyricorum seu Sclavorum de Urbe*).[42] Székházukban a hátországul meghatározott területekről érkező papok, papnövendékek és zarándokok kaphattak kosztot és kvártélyt. A Kongregáció a már ekkor felmerülő nagy-Illíria víziójától (lásd fent: Priboevius és Orbini munkásságát) gyakorlatias okok miatt tartózkodott. Kizárták az ausztriai és magyar területeket (Karinthia, Karniola, Isztria, Muraköz, Baranya) és „kis Illíria" koncepciójuk alapján Horvátország, Szlavónia és Dalmácia mellett még Boszniát jelölték meg illetékességi, illetve igényterületként (beleértve a török vagy velencei fennhatóság alatti részeket is). Az 1655. évi szentszéki vita döntőbírósága alapján 1663-ban készült egy egyedi kézzel rajzolt térkép.[43] Ez alapján a Jeromos ház polihisztor történész, kartográ-

[38] „ILLYRICUM. IOAN. SAMBVCVS ORTELIIO SVO, S.<alutem> *Mitto hanc quòque tabellam qua neceßaria confinia Pannoniae declarantur, fluuiorum & aliquot locorum situs Hirschuogelij recte mutaui, Angelini autem studio plurima adieci, et interualla correxi, vt parum quis si cum Hirschvogelij haec coniungat desiderarit si qui errores sint, dies certiora docebit. Viennae, Vale, 25. Octob. 1572*."

[39] Az 1571-es térkép felirata: *„Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, Finitimarumque Regionum Nova Descriptio Auctore Augustino Hirsvogelio"*. Hirschvogel Zsámbokihoz hasonlóan Lazarusból is dolgozott.

[40] A 41 kiadást megért első modern atlasz hatalmas sikert hozott Orteliusnak. Ortelius maga kevés térképet készített, viszont kiváló kartográfusokkal dolgozott együtt. Míg a folyamatosan bővített gyűjtemény első kiadása 1570-ben 70 térképet tartalmazott és szerzői katalógusában 87 auctor neve szerepelt, addig az 1612-es kiadás már 167 térképet és 183 szerző nevét tartalmazta.

[41] Megjegyzendő, hogy az egyes fellelhető példányok színezésében és a határvonalak markírozásában vannak különbségek. Egy 1608-as kiadású szép példányt lásd: https://www.raremaps.com/gallery/detail/35115/illyricum-ortelius (letöltés ideje: 2020. szeptember 28.)

[42] A reformkatolikus „illír ideologéma" altípusait Blažević, 2015, 610–617. tipologizálja. Megkülönböztet: „interkonfesszionális", „ferences", „kuriális Habsburg" és „dalmát" illírizmust. A 17. századi illírizmus egy szekulárisabb változata a Háromegy Királyság nemesi-rendi emancipációs politikai-közjogi törekvéseinek ideológiai alapot nyújtó, és a nemzeti intézményeket előtérbe helyező „protonemzeti illírizmus". Blažević, 2015, 616–617.

[43] A Pietro Andrea Buffalini által a Sz. Jeromos Kongregáció számára rajzolt kéziratos térkép cartouche-a szerint a „Congregatio Nationis Illyricae" „azon illírek számára lett alapítva, akik Dalmáciából, Horvátországból, Boszniából és Szlavóniából érkeznek a Szent Városba, akik ezen országok lakói, vagy onnan származnak és beszélik a szláv nyelvet, élhetnek az itt tartózkodás jogával, amelyet a Sacra Romana Rota 1655. december 10-iki határozatával jóvá hagyott, azért hogy a félreértések és csalások kiküszöbölhetőek legyenek, a négy királyság és határai megrajzoltattak, hogy eldöntessék, mely helyek tartoznak ide, s melyek nem." (A szöveget és a térképet közli:

fus, jogtudós rektora, a trogiri Ivan (vagy Joannes) Lučić (akinek Dalmácia múltjával kapcsolatos forráskutatása messze megelőzte kora tudományosságát) Amszterdamban 1668-ban kiadatott egy nagyméretű, dekoratív elemekkel is díszített térképet.

A 6. képen látható térkép első változata Ivan Lučić Dalmácia történetét források alapján tárgyaló munkájában jelent meg 1666-ban és 1667-ben még dedikáció nélkül.[44] Az 1668-as kiadás már az *„Illyricum Hodiernum"* című és dedikációval ellátott térképpel és genealógiai táblákkal egészült ki. A térképet Lučić annak a Zrínyi Péter (Petar Šubić-Zrin-Bribir)[45] horvát bánnak ajánlotta,[46] akit 1665-ben neveztek ki és 1670 augusztusában a Wesselényi-féle összeesküvés tagjaként elveszítette címeit, jogkörét és birtokait, végül 1671. április 30-án fővesztés által az életét is. A térkép jelöli a Velencei Köztársaság, a Habsburg és a Török Birodalom fennhatósága alá eső területeket, de nem a geopolitikai realitásoknak megfelelően, hanem a politikai aspirációk térbeli kivetítéseként, meg is nevezve a dedikációban azt a személyt, aki a potenciális feje lehetne az összefogásnak.[47] Lučić instrukciói alapján a térképet Amszterdamban Joannes Blaeu metszette és adta ki, továbbá a térképhez kapcsolódó *„De Regno Dalmatiae et Croatiae"* kommentárt is Lučić írta.[48] Míg Blaeu atlaszának

Mlinarić – Faričić – Mirošević, 2012, 166., 167., lásd továbbá: Mirošević, – Faričić, 2015, 851–853.) A pápai döntés és a térkép Isztria kérdését – hatalmi és politikai megfontolások miatt is, Velencére és a Német-Római Birodalomra tekintettel – nyitva hagyta, amit a kongregáció rektora, Lučić sem feszegetett ekkor. Ezen a kéziratos térképen Muraköz és Baranya a magyar oldalon maradt, de a Szerémség már az illír határvonalon belül esett.

[44] Joannes Lučić: *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex…,* Amsterdam, 1666 és 1667. *Az* első két kiadásban megjelenő öt térkép címei: *Tabula receive ILLYRICUM ET LIBURNIA*, *Tab. Secunda REGNUM ILLYRICUM et ILLYRICUM a Romanis additum, Tabula tertia ILLYRICUM MONARCHIAE ROMANAE, Tabula quarta DALMATIA post Imperii declinationem in CROATIAM SERVIAM et DALMATIAM IPSAM Distincta*, és *Tabula quinta CROATIA MARITIMA, DALMATIAE PARS et PARS SERVIAE* (Mlinarić – Faričić – Mirošević, 2012, 167.).

[45] A Zrínyiekhez közel álló Lučić genealógiai kutatásaira építve vezetik vissza a Zrínyiek családfáját a bribiri Šubicokig.

[46] A cartouche-ban olvasható dedikáció szövege: „Illustrissimo et Excellentissimo Domino Petro Comiti Perpetuo De Zrin, Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae Bano, Bano Hereditario Maritimo, Praesidii Legradiensis et peninsulae Murakoz Hereditario Capitaneo, et Domino Comiti Hereditario de Lijcâ, Odoriâ, Corbariâ, Almiso, Clissiâ, Scardonâ, Ostrovizzâ, Breberio etc. Argenti fodinarum in Cosdansio et Kosthanizzâ Libero Domino. Sacrae Caesareae Majestatis Consiliario et Camerario. Tabulam hanc D. D. D." (Licini, 2012, 356–357.).

[47] A térkép keletkezési idejének nagypolitikai ábrándjairól – Zrínyi Péter tengermelléki birtokai és befolyása kapcsán, valamint a terület lukratív és stratégiai jelentőségéről a nagyhatalmi puffer zónában lásd: Licini, 2010, 355–361.; Mlinarić – Faričić – Mirošević, 2012; Mirošević – Faričić, 2015; Bene, 2017, 73–75. Bene szerint a szakirodalom nem tulajdonít kellő fontosságot annak, hogy a „natio Illyrica" modern koncepcióját Ráttkay György 1652-es históriája már évekkel a szentszéki per kezdete előtt kidolgozta. A Lučić féle térkép megrajzolható lenne Ráttkay alapján, sőt lehetségesnek tartja, hogy többek közt az alapján is készült. (Bene, 2000, 147.)

[48] Lučić *a* „Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau" (1673) c. munkájában meg is emlékszik arról, hogy a korábbi térképeken levő hibákat a legjobb tudása szerint kijavította és készített egy új térképet „a mai Illyriáról, amely négy tartományból áll: Dalmatia, Croatia, Bosnia and Slavonia". Idézi: Mlinarić – Faričić – Mirošević, 2012, 165.

korábbi kiadásaiba egy másik térkép került *„Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae Parte”* címmel,[49] addig az 1669-es kiadásban már az *„Illyricum Hodiernum”* szerepel.

A Lučić–Blaeu-féle térkép (*6. kép*) *Illyricum Hodiernum* [A mai Illíria] címmel a jelen állapotok bemutatása mellett sejtette az illírek utódjának tekintett délszláv népek által lakott területek utáni vágyálmot is, s ezzel sugallva a térkép olvasatát, mint egy a remélhető felszabadulás utáni rendezés lehetséges alapjául szolgáló igénybejelentést.[50] A négy nagy területet a báni tisztség és a családi birtokok elhelyezkedése okán is egyesítő Zrínyi – tulajdonképpen a királyságok középkortól örökölt közjogi státusza révén is – a legitimitás letéteményese volt és az összekötő kapocs lehetett volna a Vatikán által is szentesített szláv–illír területek fölött. A dél-dalmáciai és raguzai értelmiségi körökkel kapcsolatot tartó, valamint a saját és más horvát nemesi családok genealógiáján az Illír Kongregáció rektora segítségével dolgozó Zrínyi Péter számára ez már egy horvát patrióta politikai program csírájává is vált. (Bene, 2017, 73–75.) Lučić térképén már Illíria részeként jelent meg a Zrínyi-birtokokkal együtt Muraköz, Isztria és az ortodox Szerbia is. A térkép olvasata többrétegű, s azt sugallja, hogy a történeti jog folytonossága felette áll a hódítás ’ius gladii’ jogának. Az összekötő kapocs ebben a fragmentált állapotban az egygyökerű, egynyelvű és -kultúrájú illírek népi egysége, úgy ahogyan azt pápai jóváhagyással a szent Jeromos Kongregáció meghatározta. (Mlinarić –

[49] Joannes Blaeu (1596–1673): *Atlas Maior, sive Cosmographia Blaviana, qua solum, salum coelum, accuratissime describuntur* térképgyűjteménye a 17. század legnagyobb szintetizáló (Mercator, Hondius, Ortelius, Speed, Martini örökén) kartográfiai kiadói vállalkozása volt. A latin kiadás 11 kötetből állt, de kiadták franciául, hollandul, németül, spanyolul is. 594 térképet és mintegy 3000 oldalnyi szöveget tartalmaz. (1672-ben tűz ütött ki a nyomdában, Blaeu a rákövetkező évben meghalt és a vállalkozása hamarosan tönkrement.)
Az első kiadás 1662–65 között még nem az Illyricum Hodiernum térképet tartalmazta, hanem Mercator után „Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae Parte” címmel jelentetett meg térképet (a 47. és 48. oldal közötti térkép, In: Blaeu: *Atlas Maior…* Vol. II., GEOGRAPHIÆ BLAVIANÆ VOLVMEN SECVNDVM, QVO LIB. III, IV, V, VI, VII, EUROPÆ CONTINENTVR [Amsterdam, 1662] 6. könyv: REGIONES ORIENTALES VLTRA GERMANIAM CIRCA DANVBIVM. EUROPÆ LIBER SEXTVS, fejezet: „Illyricum sive Sclavonia” 47–49.), amelynek kartográfiai részletei sok tekintetben átfedésben vannak az „Illyricum Hodiernum” térképpel, csak nézete közelibb, de a kézzel színezett térkép használja a három színt a velencei, a török és a Habsburg fennhatóság jelölésére. A térképhez tartozó magyarázó fejezet címe viszont már a korai kiadásokban is „Illyricum sive Sclavonia” (47–49.). A térséget bemutató további fejezetek: „Sclavonia Prorie dicta” (49.), „Croatia (49–51.), „Dalmatia (51–53.), „Respublica Ragusaea” (53–56.), „Insularum ad Ragusaeos” (56–57.), Bosnia (57–58.). Ugyanebben a kiadásban a „Hungaria” fejezet a „Hungaria Regnum” térképpel (33–48., térkép 33. és 34. oldal között), a „Transylvania” (28–32., térkép 29–30. oldal között) található. Megjegyzendő, hogy az erdélyi fejezet is aránytalanul nagy teret szentel nemcsak a szász területek leírásának, hanem a római, dák, vlach történet és népesség ismertetésének, hasonlóan, ahogyan a horvát–dalmát területek bemutatásánál is Blaeu *Atlas Maior*-ja tág teret ad a római-illír múltnak, Bulgária esetében a trák, Valachia esetében a dák múlt ismertetésének. A székelyeket pedig szkíta eredetűként mutatja be „Ceculi, Scytharum genus” (32.) Tehát az atlasz, a korszak érdeklődésének megfelelően, etnikai eredetmagyarázataiban kifejezetten az antikvitás irányába fordul a német és olasz reneszánsz, illetve a humanizmus és a rekatolizáció korának egyházi tudományossága alapján. (A teljes mű digitalizált változatát a National Library of Scotland jóvoltából lásd: https://maps.nls.uk/atlas/blaeu-maior/ letöltés ideje: 2020. október 2.).

[50] Lučić nyomtatott térképén Istria, mégha a címbe nem is került bele, a térképen kidolgozottabb, mint bármely más szomszédos terület és ez is beszédes az aspirációkat illetően. A kéziratos térképtől szintén különbözően a karniolai Windisch March Illírián belül került.

Faričić – Mirošević, 2012, 174.) A politikailag széttagolt 17. századi Horvátországnak a Lučić–Blaeu-féle első integratív térképen való megjelenése a későbbi 18. századi európai kartográfiai leképezések alapját is jelentette.[51]

6. kép Johannes Blaeu/ Abraham Wolfgang/ Johannes Lučić: *Illyricum Hodiernum…* [„A jelenkori Illíria"] Teljes cím: „ILLYRICUM HODIERNUM, *Quod Scriptores communiter* SCLAVONIAM, *Itali* SCHIAVONIAM *nuncupare solent, in* DALMATIAM, CROATIAM, BOSNIAM, *et* SCLAVONIAM *distinguitur. Sed cum ejus majorem partem Turcae obtineant, in Praefecturas eorum more Sanzacatus dictas divisum est, reliquum autem Veneti, Ungari, et Ragusini tenant. Sanzacatus sunt* BOSNA, *Residentia Bassae;* POXEGA; CERNIK; BIHAK; LIKA et CARBAVA; CLISSA; HERZEGOVINA" [„A mai Illíria, amint a szerzők általánosan Sclavoniának, az olaszok Schiavoniának nevezik, Dalmáciára, Horvátországra, Boszniára és Szlavóniára oszlik. Ugyan a nagyobbik fele a törökök kezében van és adminisztratív szandzsákra osztották, más részeket a velenceiek, magyarok és ragusaiak birtokolnak. A szandzsákok: Bosznia, a pasák rezidenciája, Požega, Cernik, Bihać, Lika és Krbava, Klis, Herzegovina"] (Mlinarić – Faričić – Mirošević, 2012, 169.) Amsterdam / 1680 körül (52 cm x 44,45 cm), színezett rézmetszet. A kép forrása: https://www.raremaps.com/gallery/detail/0142ops/illyricum-hodiernum-quod-scriptores-communiter-sclavoniam-i-blaeu-wolfgang (letöltés ideje: 2020. szeptember 25.)

[51] A Lučić-Blaeu *„Illyricum Hodiernum"* térkép továbbgyűrűző hatására példaként idézhetjük Philipp Clüver 1697-ben Leidenben kiadott térképét, melynek címe *„Veteris et Nova Pannoniae et Illyrici*

A 18. században az utazási, geográfiai, népismereti és statisztikai irodalom, a saját birodalmi terét felfedező, leíró és azt az egyre szakszerűbbé váló államigazgatás számára rendszerező német nyelvű tudományosság az illír nevet az észak-balkáni szlávok megnevezésére már magától értetődő gyűjtőfogalomként használja.[52] Az „illyr" elnevezést mint területi igazgatási egység nevét először a Habsburg vezetés a 18. században az egyik délvidéki szerb katonai határőrezrednek adta.

Ezt az elnevezést karolták föl a franciák is. A napóleoni háborúkkal egy rövid, de annál meghatározóbb közjáték köszöntött be. Ausztria és Franciaország konfliktusában az 1809-es bécsi béke Horvátország nagy részét Franciaországnak engedte át egészen a Száva folyó vonaláig, ahol a franciák *„Provinces Illyrienes"* néven szerveztek tartományt. (Zágráb az északi részekkel Habsburg fennhatóság alatt maradt.) A franciák bevezették a *Code Napoleon*-t, számos iskolát létesítettek, utakat építettek, eltörölték a robotot, ugyanakkor hatalmas katonai terheket raktak a tartomány vállára. Innentől kezdve horvát regimentek is harcoltak a napóleoni seregben, sőt az orosz harcmezőkre is kivezényelték őket.

1814-ben Ausztria visszafoglalta Horvátországot, de egészen 1822-ig Osztrák-Illyria néven külön tartományként kezelte, a rendi nemesi gyűléseket felfüggesztette, továbbá Bécsből felügyelt központi kormányzás és gyakorlatilag rendőri irányítás alatt tartotta. Horvátország alkotmányos rendjét végül 1822-ben állították vissza a régi, a francia megszállás előtti formájában. A bécsi kongresszus eredményeként létrejött új konzervatív európai rend igyekezett visszaszorítani a francia forradalom nyomán életre hívott ébredő nemzeti-polgári mozgalmak szellemiségét. De az autokratikus rendőri irányítás feloldása után az elfojtott érzelmek egyre nyilvánvalóbban törtek a felszínre. Horvátországot minél inkább megrövidítették, darabolták fel a területét és zilálták szét a politikai rendjét, a horvát társadalomban annál inkább erősödött az egység és a kohézió iránti igény.

A Balkánon utazó nyugatiak leírásai a preromantika osszianizmusának szellemében a guslárral kísért énekmondók alakját poétikusan kiszínezve, mint „illír bárdokat", mint a Balkán Ossiánjait láttatták. Az illír aranykor képzetéhez egy katonai erényekben bővelkedő, szabadságszerető nép hősies imázsa is társult.[53] Ez az egyre jelentésgazdagabb és egyre lelkesítőbb, exoticizált, romantikus vízió a horvát nemzet „ébresztőit" is magával ragadta, akik nemcsak az illírizmus gondolat-, és szimbólumrendszerének kimunkálásába fogtak, hanem magát a mozgalmukat is elnevezték az antikvitás homályos ködéből előtűnő ősről.

Descriptio" és amely térkép jól tükrözi a korabeli hadi helyzet által szétszabdalt állapotát a térségnek. A térképen megjelenő „Illyricum" felirat átnyúlik Croatián, Dalmácián, Bosznián és Szerbián, egyértelműen egy differenciálatlan szláv népiséget alapul véve. Lásd: https://www.raremaps.com/gallery/detail/41504 (letöltés ideje: 2020. szeptember 29.).

[52] Zeman, 2013, valamint uo. „Das illyrische Imagothema" 61–63.

[53] Zeman, 2013, valamint uo. „Das poetische Imagothema" 63–69.

Az illír mozgalom („ilirski pokret”) jelképeinek megalkotása

Az illírizmus vizuális szimbolizációja a mozgalom alakulásával párhuzamosan formálódott. Mint másutt is a nemzetiesedő Európában, nemzeti jelképek (színek, zászlók, címerek, jelvények, kokárdák) és nem utolsósorban megkülönböztető nemzeti stílusú öltözetek sorát hozták létre. Ezek az erőteljes vizuális kifejezések hirdették, közvetítették, népszerűsítették a mozgalom ideáit. Minél többen manifesztálták a nemzeti, politikai identitásukat ezeknek a nyilvánvaló szimbolizmusú jeleknek a használata által, annál meggyőzőbb toborzó erővel bírtak és adtak lendületet a mozgalomnak. Ezen újkeletű nemzeti szimbólumok használata a társadalom szélesebb rétegeit is elérte, a nemességtől a polgárságon és a városi tömegeken át a vidéki lakosságig.

A horvát nemzeti viseletként bevezetett ún. „illír öltözet” egyes elemei a nemzeti ébredés mozgalmával párhuzamosan, az 1830-as évektől kezdtek kikristályosodni és viselésük az 1840-es évekre már szélesebb társadalmi népszerűségre tett szert. Az illír öltözetet elsősorban az illír mozgalom legfőbb vezetői és a horvát nemesség nemzetibb érzületű liberális tagjai viselték politikai proklamációként. Az 1840-es évek publicisztikájában az illír mozgalom vezetői egyre inkább sürgették a nemzeti viselet megalkotásának kívánalmát és szükségességét. 1842-ben Dragutin Rakovac (1813–1854)[54] megjelentette az illír nacionalisták katekizmusát *Mali katekizam za velike ljude* (Kis katekizmus nagy emberek számára) címen, amit Ljudevit Gaj nyomdájában nyomtattak ki.

Kleiner Katechismus
für
große Leute.
Aus dem Illiriſchen des D. Rakovac überſetzt
von
R. v. Zlatarović.

7. kép Az „illír Dragutin Rakovac” politikai esszéjének német nyelvű címoldala.

A horvát és német nyelvű rövid, tömör szöveg az illír mozgalom céljait, eszközeit, szimbólumait magyarázza közérthető formában és a magyarsággal szembeállítva pozícionálta az illír mozgalom öndefinícióját. A katekizmusban Rakovac külön fejezetet szentel az új illír címer és az öltözet magyarázatának. E két rövid fejezet szövegét teljes egészében érdemesnek tartjuk közölni:

[54] Dragutin Rakovac író, újságíró Ljudevit Gajnak, az illír mozgalom legfőbb szellemi atyjának volt a közvetlen munkatársa. Szerkesztője volt a *Novine horvatske* (1835–42), *Kolo, Koledar za puk* (1847–1850), *Gospodarski list* (1841–1850) lapoknak. 1846-ban a Horvát Nemzeti Múzeum első kurátora lett. Bár fiatalkorában *kaj* nyelvjárásban írt, 1835-ben megjelentette az első *što* dialektusban írt cikkét a *Danica ilirska* első számában. Nemcsak politikai publicisztikát, hanem szépirodalmi műveket is írt, illír patrióta és pánszláv tematikájú romantikus költészetének első kötete szintén 1842-ben látott napvilágot.

„Miért viselnek a horvátok surkát*) és vörös sipkát?

Minden nemzetnek megvan a maga sajátságos viselete, természetesen a horvátnak is. A parasztjainknak ugyancsak a surka*) a megszokott öltözete, csak a surinája durvább anyagból készíttetett. Vörös sipkát hordanak a dalmátok, szerbek, hercegovinaiak, és maguk a határőrvidéki és vármegyei horvátok és szlavónok is. Az ünnepi viselete a magyaroknak a különböző divatoktól függ. Némelyek bekecset hordanak, amelyet később attilának neveztek el; mások rövid dolmányt és különböző színű mentét viselnek.**) Az ünnepi viseletként hordott surka, a nemzeti színeket leszámítva, a bekecstől lényegében nem különbözik. Továbbá a magyaroknál szintén különböző kalpagok láthatóak, köztük gyakran vörös süvegek is. Ki tudná azt ezért nekünk zokon venni, hogy mi népi sipkát hordunk, mi több, hogy nekünk nem a törvény írja elő a ruhaformákat? Azáltal tehát, hogy a horvátok surkát és vörös sipkát viselnek, nem járnak el sem törvényellenesen, sem nemzetellenesen, éppen ellenkezőleg: ezáltal teljesítik egy részét a velük született kötelezettségüknek, és kifejezik a hősies ősök iránti hálaérzetet, akik surkában és vörös sipkában küzdöttek a szabadságért és az igazságért, nos ezt kötelességük bizonyítani.

*) Egy általában barna színű kabát, élénkvörös anyaggal szegélyezve/díszítve.
**) Számosan hordanak azonban az attilához vagy bekecshez, amelyet gyakran alig észrevehető zsinórozás díszít, és amely egy eredendően hosszú felöltő, legkülönbözőbb színű francia pantallót, meg kalpagot, amely közönségesen egy karima nélküli, laza esésű, puha gyapjú fejfedő, és ezért a paródiáért mégsem panaszkodik egyikük sem az Árpád Divat Újságra."[55]

„Miért van a címerünkben csillag és újhold?

Először: Mert ez mindig is a nagyillírek címere volt. Bizonyítékul szolgálnak számunkra az illíreknek vert pénzérmék a cézárok idejéből, továbbá ennek az égi jelnek a sajátos előképei, amelyek az újvasárnap erős szentkultuszához kapcsolódnak, amelyet az illíreken kívül a római és görög vallások egyetlen más népe, így a többi más szláv nép sem ünnepel. Másodszor: Dalmáciának, Horvátországnak és Szlavóniának az egyik legfontosabb része illír, ezt a címert az elődök hagyatékaként használni felettébb jogos. Harmadszor: Mert maguk a magyar királyok az illír részeknek, tehát egész Szlavóniának, ami alatt a mai Horvátország, Szlavónia és Dalmácia értendő, egy sajátos pénzérmét csillaggal és újholddal verettek. Ezt bizonyítja az úgynevezett Kunovina,[56] egy éremfajta, amelyet Kálmán, III. és IV. Béla magyar királyok uralkodása alatt vertek, amelyen Magyarország kettős keresztje mellett az illír újhold a hatsugarú csillaggal látható. Negyedszer: A mi szülőföldünk sok nyilvános inszigniáján láthatóak ezek a címerjelek, mint például Agram[57] városcímerén. Ötödször: Ugyanígy találkozhatunk velük sok nemesi család rangjelzésén, ebből tetszés szerint mindegyik könnyedén meggyőz minket. Ezért nyilvánvaló, hogy az újholdat és a csillagot címerként használva sem nem újított, sem törvényellenességet nem követett el népünk, hanem egy régi, nagybecsű szentséget az alkotmányban megindokolt és hitelesített, amit a tudatlanság és a feledés miatt tanácsos az újabb nemzedékek számára továbbadni."[58]

[55] A "Warum tragen die Croaten Surka's*) und rothe Mützen?" c. fejezet olvasható: Rakovac, 1842, 31–32. (Balogh Balázs fordítása.)

[56] *'Kunovina'* egy a középkorban szedett adófajta, a nyestbőradó (kuna jelentése nyest), amit eleinte természetben, majd Kálmán király idejétől pénzben váltottak meg. Latin neve 'marturina'. A horvát nemzeti dinasztia, az Árpád- és vegyesházbeli királyok korában egész Horvátországban és Szlavóniában érvényben volt. Ennek az adónemnek az emléke maradt meg heraldikai szimbólumként Szlavónia címerében, melynek középső vörös mezejében nyest fut jobbról balra.

[57] Agram Zágrábnak a Habsburg időkben használt elnevezése.

[58] A „Warum haben wir in unseren Wappen auch den Stern mit dem Neumond?" c. fejezet olvasható: Rakovac, 1842, 32–34. (Balogh Balázs fordítása.)

8. kép A szlavóniai báni kamara ezüstdénárja 1269–1270-ben IV. Béla király és (I. Rátót) Roland bán idejéből (1261–1267). (Átmérő: 16 mm, súly: 0,84 gm) Előlap: két hatágú csillag között balra futó nyest, két gyöngykör közt *Moneta regis p[ro] Sclavonia* felirat. Hátlap: apostoli kettős kereszt alsó szára alatt két koronás fej (király és herceg?), balra hatágú csillag, jobbra fekvő újhold gömbbel, a keresztszár végein madár.[59]

9. kép Josip Šokčević horvát bán beiktatási zászlója 1860-ban. Borošak-Marijanović, 1996, 49., 93., cat. no. 5; Tomičić, 1993, 22., 75., cat. no. 4.

[59] Kép forrása: https://www.coinshome.net/en/coin_definition-1_Dinar-Silver-Croatia-T6x_AAEBG9UAAAEjL1_APfNR.htm (letöltés ideje: 2020. szeptember 10.). Már a II. András korabeli szlavón érmek éremképét a csillag és a félhold jellemezte.1256-ban IV. Béla oklevele említi a szlavóniai kamara felállítását Gútkeled-nembeli István bán alatt. A szlavón kamara székhelyét 1260-ban Zágrábba tették át, „zágrábi", majd „báni dénárnak" nevezve az ott készült ezüstdénárt. Éremrajza a mintegy száz évig (1255–1349) tartó verésük idején állandó volt. A nyest, csillag és félhold Szlavóniát, a kettős kereszt a Magyar Királyságot szimbolizálta. A jó minőségű báni denárok értékét mutatja, hogy Szlavónia területéről átterjedtek Horvátországba, Boszniába, Herczegovinába, valamint Magyarország és Erdély területén is meghonosodtak. „Kilenczedik fejezet: A báni denárok. 1255–1325" (Hóman, 1916) mek.niif.hu/07100/07139/html/0004/0005/0009-260.html#note1. (letöltés ideje: 2020. szeptember 10.).

A fecskefarkú selyemdamaszt trikolór zászló a hármas királyság, Horvátország (vörös-ezüst sakktábla alakú mezőkkel),[60] Szlavónia (nyest és csillag) és Dalmácia (három koronás oroszlánfej) címerpajzsa egyesítve az illír mozgalom szimbólumával (hatágú csillag és fekvő félhold), felette királyi korona. A zászló abból az időszakból származik, amikor Horvátország alkotmányos viszonyait már visszaállították a nemzeti trikolór használatával együtt, melyet az 1850-es évek provizóriuma idején az osztrákok betiltottak.

Az illír mozgalom címerét a fekvő félholddal és a danica/esthajnal csillaggal *Leljiva* néven nevezték a horvátok.[61] Ez egy olyan régi heraldikai szimbólum, amely tökéletesen alkalmas volt a pánszláv kölcsönösség jelképezésére is. A lengyel-litván királyságban is a koraközépkortól családi címerekben gyakran feltűnt, a lengyelek *Leliwa* néven nevezték azt az azúrkék pajzsú címert, amelyen egy arany hatágú *mullet* (egyenes ágú csillag, az esthajnal csillag jelképe) és egy ezüst holdsarló látható.[62]

Az illíristák mozgalmának a nemzeti viselet elterjesztése szinte önálló célkitűzésévé vált. 1845-ben gr. Janko Draskovič és gr. Juraj Orssich írta a zágrábi Agramer Zeitung lapjain, hogy „ez a párt újból bevezette vagy inkább megújította a régi nemzeti viseletet" és Horvátországnak mindaddig nem lesz valódi nemzeti pártja, „amíg nem bizonyítják tiszteletüket a horvát-szlavón nemzetiség iránt, amíg nem tisztelik és nem szeretik a nemzeti nyelvet, a nemzeti viseletet, a nemzeti irodalmat, a nemzeti jogokat és a nemzeti szokásokat mindenütt és mindenkor..."[63] Az igyekezet nem maradt megválaszolatlanul, az illíristáktól a módosabb városi polgárság és a városi köznép is átvette az illír öltözet használatát, ugyan gyengébb anyagminőségben, de lényegében ugyanolyan formai és részletmegoldásokkal. Az 1840-es évek reformidőszaka a horvát nemzeti stílusú viselet manifesztatív erejének lényegében csúcspontját is jelentette, összhangban az Európa-szerte ugyanekkor radikalizálódó nemzeti és politikai reformmozgalmak időszakával és azok szimbolizmusával.

Mivel az 1840-es évektől mind a magyar (egyben pro-magyar konzervatív horvát), mind az illírista horvát patrióta oldalon erősödött a nemzeti viselet identitáskifejező szimbolizmusa és szélesedett társadalmi elfogadottsága, ezért a két fél közötti politikai kérdések éleződésével erősödött a kétféle nemzeti viselet publikus használata közötti versengés is. Így mindkét oldalon egyre nyilvánvalóbb türelmetlenséggel, időnként metsző gúnnyal állították pellengérre a másik oldal szimbolikus kifejezéseit.

---

[60] Horvátország vörös és ezüst sakktábla alakú mezőkkel ellátott címerét a horvát nemesség először 1527-ben használta, amikor I. Habsburg Ferdinándot horvát királlyá választották. A cetingrádi szabor alapító okiratának viaszpecsétjén ez a horvát címer van „Regni sigillum" („királyság címere") felirattal. Egyes vélemények szerint a sakktábla pajzsú címert a horvát nemesség a 15. század végén Miksa császártól kapta (Karbić, 2015, 56.).

[61] A horvát-illír magyarázat szerint az illír Vénusz (Lada) és Érosz (Lelja) isteni egyesülését fejezi ki a szláv mitológiában (Borošak-Marijanović, 2016, 104.).

[62] A *Leliwa* címer gyakran szerepel 14–15. századi manuscript címergyűjteményekben, így Jan Długosz: *Stemmata Polonica* gyűjteményében is.

[63] *Agramer Zeitung,* 1845. május 14. vol. 20., no. 39., 165. és 165. https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18450514&seite=3&zoom=33 (letöltés ideje: 2020. november 5.) Idézi: Maxwell, 2019, 224. Köszönöm Bene Sándornak a korabeli horvát újságok digitalizált lapszámainak a kikeresésében nyújtott értékes segítségét.

A magyar politikai közéletben a Kossuth Lajos körül gyülekező radikális országgyűlési ifjak reagáltak legélesebben az illír és pánszláv szimpátiák és identitások korabeli erősödésének jelenségére. Az 1841-ben induló, Kossuth Lajos szerkesztette *Pesti Hírlap* – amely lényegében megteremtette Magyarországon a modern politikai újságírás és a vezércikk műfaját – különös élességgel támadta a horvátokat, helyesebben az illírizmus megnyilvánulásait. (Ez a nemzetiségek, illetve újkeletű mozgalmaik ellen tüzelő hang volt például az, amely Széchenyi Istvánt felbőszítette és a *Kelet népe* röpirat megírására sarkallta Kossuth és a *Pesti Hírlap* kritikájaként.[64] Széchenyi az 1842. november 27-iki akadémiai megnyitó beszédében is a magyar nacionalizmus formái, a türelmetlen nemzetiségi politizálás és hangulatkeltés ellen kelt ki.)[65]

A szűkebben vett témánk szempontjából is érdemes a *Pesti Hírlap* publicisztikájából szemezgetni. Ebből egyrészt kiderül, hogy magának a horvát királyságnak a nemesi politikai életében, megyegyűlésein, tisztújításain hogyan éleződött az ellentét a magyarhű oldal, illetve az éledő és egyre hangosabb és radikálisabb illíristák között. Az is kitűnik, hogy magának az illír elnevezésnek a kérdése is számos vitát szült Horvátországon belül is, és annak elfogadása, valamint a vele való azonosulás nem volt magától értetődő, sőt megosztotta a társadalmat és egyfajta meghasadt, skizofrén horvát patrióta identitást eredményezett. Mindkét oldal igaz hazafinak vélte magát, de egyre vehemensebb ellentétek és összecsapások kísérték a két csoport találkozásait. Ebben a légkörben pedig a legapróbb gesztusoknak, legegyszerűbb jeleknek, szimbólumoknak az ereje hatványozottan felerősödött.

Az „illyr machinátiók" ellen a *Pesti Hírlap* 1842, 1843 folyamán rendszeresen kikelt, ügyesen vissza-visszaforgatva néhány a közvéleményt izgató esetet, s ezzel folyamatosan ébren tartotta az érdeklődést. Ilyen többszörösen felidézett eset volt például egy katonai ezredzenekar magyargúnyoló illír dalának nyilvános eljátszása körül kavart, sokáig nem csituló felháborodás; vagy az 1842. évi zágrábi tisztújításon a magyarpártiak és az illíristák között kitört viszály, ahol az illír pártiaknak, többé-kevésbé erőszakkal, sikerült győzelmet aratniuk.

---

[64] *„Hogy pedig legyen is ok magyarul beszélni, és azt nem erőltetve de szívesen cselekedhesse is sok, és az Istennek nyilt ege alatt minden nézetü, minden hitü, kölcsönös megbecsülésre, rokonszeretetre olvadozhasson is, és ekkép minden velő, minden kebel, egy nagy nemzeti érdekre forrhasson egybe: ám terjesztessék Hunnia határai közt a' magyar alkotmánynak áldása mindenkire, úgy hogy a' legkisebb se legyen abbul kizárva, de arra is, bármilly csekély részben 's milly lépcsőkön, még is elhasson végre jótevő melege… ha illy módon édesgetjük a' tótot, németet 'sat. ügyünkhez, és a' helyett, hogy a' magyarságot mindig mint valami haszontalan terhet akarnók hátára csatolni, néki azt végre inkább mint valami felette becses árut ajánljuk: nemde egy kissé jobban értjük a' dolgot, és így cselekedve, egy kissé mélyebben hatunk a' következmények' gyökereibe, mint hazánknak üstökös csillaghoz hasonló azon propagandistái – ej be szeretnék nevezni néhányat – kik a' helyett, hogy szelíd, megkedveltető világba állítnák a' magyarságot, azt az erőszak' legrémítőbb lángözönében törtetik elő…"* (Gr. Széchenyi István: *A Kelet népe.* 1841. Pozsony, Wigand Károly Fridrik http://mek.niif.hu/05500/05533/05533.htm, letöltés ideje: 2020. szeptember 3.).

[65] Erre válaszul Kossuth maga írta át Pulszky Ferencnek a *Pesti Hírlap*ban közölt beszámolóját a beszédről, Széchenyi ellen hangolva a nemesi közvéleményt, mondván, hogy itt „a magyar becsület forog kockán", „Széchenyi a pánszlávoknak, illíreknek, a nemzet ellenségeinek ad igazat, mivel elismeri, hogy mozgalmuk csak reakció a magyar túlzásokra!" (1842. dec. 1. 721. old.) (Lásd a Kossuth vezette *Pesti Hírlap* kapcsán a vitáról Kosáry, 1979.)

„Zágrábból, jun. 1. … Megyénk hét év után tegnap tartá valahára tisztválasztását; … Fájdalom! az illyrek lettek győztesek, s ' jaj volt most azon szegény tisztviselőnek, ki az illyrismussal szemközt magát eddig magyar alkotmány alatti horvátnak állítá, … Már jó eleve roppant sok dolgok volt a' szabóknak vörös sapkák 's vörös hajtókás öltönyök készítésével. … tisztválasztásunkat előző napon délután az illyreknek egy része Károlyváros felé, más része pedig a' sz. iváni nemesek elibe ment, főleg sapkákat osztogatni, 's őket a városba kísérni. A' sz.-ivániak egyike … a' már visszajövő illyreket 's a ' többi sz.-ivániakat vörös sapkában látván, … őket felszólítá, hogy miután ők is horvátok 's nemes testvéreik, nem pedig illyrek, a' vörös sapkákat tegyék le; erre egy illyr … őt főbe vágja, 's ha kardja nem törik, bizonyosan meg is öli; … Kedden reggel a' „veni sancte" után az országház udvarába csakugyan mindnyájan összeültek … egy formális harcz keletkezett: az illyrek kardot rántva, a' turomezeiekre 's a' sz.-ivániakra 's általában mind azokra rohan-tak, kik „illyr" köntösben, vagy legalább vörös sapkában nem jelentek meg, s' minthogy a'turómezei gróf szavát adá … hogy az ő emberei (a turómezei nemesek száma közel hatszázra megy, kik mind a' „magyar párt" hívei valának) … fegyvertelenül jelentek meg, képzelhetni hogy fegyver ellenébe (… ugynevezett szerezsánok hozatván be az 'illyrek' által) e' szegények a próbát ki nem állhatták, … ki is üzettek. … az illyrek „Dr. Ljudevit Gai"-t az illyr újság szerkesztőjét körül hordozzák…" (*Pesti Hírlap,* 1842. június 12. 151. sz. 420.)

A *Pesti Hírlap* vezércikkeiben és kis híreiben az új illír mozgalom mint *„botránykoztató, 's nehéz aggodalmat gerjesztő"*, *„nemzeti jövendőket veszéllyel"* fenyegető tényező jelenik meg, de Kossuth hangsúlyozza, hogy *„daczára az illyr párt dühöngéseinek, a testvér horvát nemzet kebelében, a magyar nemzet iránti vonzalom 's alkotmányunk iránti hűség, még mindig hű testvéries lánggal ég."*[66]

„A' turómezei gróf és közönsége" „az ő felsége által rendelendő vizsgálatot 's a' bűnösök megfenyítését teljes bizodalommal várják... azon nyilvános botrányok iránt, mellyek *egy eddig ismeretlen 's csak most kigondolt illyr czímer, zászló 's formaruha,*[67] 's továbbá az által, hogy az ugynevezett tisztválasztáskor bérlelt neveletlen nemnemesek léptettek föl szavazásra és szavazataik el is fogadtattak, hazánk 's nemzetiségünk, alkotmányunk 's törvényeink ellen ujra meg ujra vakmerően ismételtetnek, … ő felségét megkérendők, hogy e' tárgyat nem egyedül mint a' zágrábi nemesség szabadválasztási jogán ejtett sérelmet, hanem mint a' közhazát közelebbről érdeklő felségsértési merényeket szigorúan megvizsgáltatni 's hathatós intézkedés által méltó aggodalmaikat megszüntetni méltóztassék…" (*Pesti Hírlap,* 1842. augusztus. 25. 172. sz. 603.).

A zágrábi tisztújítás körüli botránynak tehát része volt az illír vezetők látványos fellépése az újonnan kitalált öltözetükben, címerük és zászlajuk alatt felsorakozva. Az ügy egyébként annyira megrökönyítette a magyar közvéleményt, hogy a *Pesti Hírlap* újra visszatért a kérdésre, amit ezúttal még hosszabban ecsetelt a Zala vármegyei nemesi gyűlésen előadott panaszok és vélemények ismertetése révén. *„Turopolya mezeje közönsége"* lojalitását hangsúlyozandó magyarul intézett levelet Zala megyéhez, s az ezzel kapcsolatos véleményét a Zala megyei táblabíró a gyűlésen felindultan ki is fejtette.

[66] *Pesti Hírlap,* 1842. szeptember 4. 175. sz. 632.

[67] Ebben és a következő idézetben a lényeget a jobb láthatóság kedvéért dőlt betűvel emelem ki, az eredeti szövegben nincs így.

„… az ujabb időkben keletkezett ugynevezett illyr pártnak ez ideig az illyr irodalom 's nyelv kiművelése leple alatt titkolt gonosz czélzatait botrányos tényekké létesülve kitörni" látja, és ha tekintetbe veszi a zágrábi kitörés előtti eseményeket, akkor „kiszámolt terv szüleménye, mely szerint a' hazánkat csaknem egészen környező népek egyesítendők lennének… – *bemutatott továbbá több illyr nyelven készült s' a' magyar nemzet elleni ingerlésre dr. Gaj az illyrismus apostola által kiadott gúnydalokat, bemutatta a' csillag 's félhold alakú jelt, melly a' zágrábi tisztválasztáskor az illyrpárt zászlaján hordoztatott, melynek sarkaiban… több tartományok nevei közt Szerb-, Bosnyák- és Oláhország, Montenegro, Albánia 'stb. voltak írva; és elmondá, hogy e' czímereket nemcsak zászlójokon hordozzák, hanem az általa szintugy előmutatott röpirat alakú népdalnak czímlapján kinyomva, azon országok 's tartományok neveivel együtt a' nép kezében is környékeltetik, kétségtelenül az írt népekkeli egyesülés meggyökeresitésére,* 's miután mindezekhez a' zágrábi tisztválasztás alkalmával elkövetett nyilvános tényeket is hozzáadá, hogy e' folyam rohanó sebességének okát a' Törökbirodalom megrendülése után kétségkívül idegen befolyás alatti szláv származású népeknek igen fontos ujraalakításában véli rejleni, 's hiszi, hogy ennek meggátlása a' felséges ausztriai háznak legnagyobb érdekében áll. Javaslá tehát ő felségét hódoló tisztelettel megkérni, hogy a' nemzetet 's királyi széket veszélyeztető illyrség 's panszlavismus terjedését megakadályozni, ... az ellenök elkövetett vakmerő bűntetteket szigorúan megvizsgáltatni… különösen magaviseletével a' szenvedélyeket fölizgató… előidéző egyik fő szerepvívőt, ki *egy, eddig honunkban, sőt az egész ausztriai birodalomban ismeretlen színű 's jelképű zászlót maga előtt vitetni engedett, ki a' tisztválasztást bevégző órában a' rokonok vérével bemocskolt tömegnek, melly közt a' fegyveres vad szerezsánok 's igen számos fölfegyverkezett nemtelenek is voltak,* segítségét megköszönve, örömét a' napi győzedelmen kijelenté… továbbá, ki… megyei határozat nélkül fegyvertelen polgárok ellen a' katonaságot fölállítá, szoros feleletre vonatni, – végre minthogy magyar hazánkban, habár több ajkú népek léteznek is keblében, csak a' magyar nemzetet, ugy a' társ Horvátországban is nemzetnek csak a' horvát nemzetet ismerhetjük, *a' magyar korona alatt eddig ismeretlen illyr nemzeti czímet 's az egyik zágrábi könyvnyomó-intézetnek illyr névvel neveztetését eltiltani, ' s az eddig illyrnek nevezett hírlapot horvát hírlapnak czímeztetni méltóztassék…* " (*Pesti Hírlap,* 1842. augusztus 28. 173. sz. 611.)

Az illír öltözet kérdését illetően, ugyanezen ügy kapcsán, a *Pesti Hírlap* gunyoros élcelődésére (*„vörös sipkák és köpönyegek vörös ábrázatokkal"*) az *Ilirske narodne novine* főszerkesztője Ljudevit Gaj így válaszolt: *„a vörös sipka és surka vörös hímzéssel, de nem vörös gallérral, az antikvitás alkonya óta a hősies nemes horvátok viselete volt, méltó utódaik most ezt az igazi nemzeti viseletnek, nemzetiségük külső jelének tartják.*"[68] 1845-ben pedig azt írják, hogy a magyarbarát horvát nemesek rebellióval vádolnak minket *„csak azért, mert vörös sipkát és surkát viselünk. Megkérdezem én a nemes rendeket, előírható-e az öltözet egy alkotmányos királyságban?"*"[69]

A politikai élcelődés, szatíra, karikatúra irodalmi/zsurnalisztikai és vizuális kifejezéseinek árnyalt elemzése meghaladja e dolgozat kereteit.[70] Azonban utalásképpen annyit érdemes megemlíteni, hogy a karikaturisztikus ábrázolásnak fontos eszköze a viseletnek

[68] „Horvatska i Slavonia", *Ilirske narodne novine,* vol. 8., no. 49 (1842. június 18.), 193. első hasáb 7. szerkesztői lábjegyzete. http://dnc.nsk.hr/DataServices/ImageView.aspx?id=974651ff-41aa-4811-9eec-3f62322ae866 (letöltés ideje: 2020. november 6.) Maxwell, 2019, 224.

[69] „Kroatien and Slawonien" *Kaiserliche Königliche privilegierte Agramer Zeitung* vol. 20. no. 28 (1845. április 5.) 113. https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18450405&seite=1&zoom=33 (letöltés ideje: 2020. november 7.) Idézi: Maxwell, 2019, 224.

[70] Bővebben lásd: Révész, 2015; Tamás, 2012, 2014.

az attribútumszerű szimbolikus használata, sőt a 19. századi karikatúra képi eszközeiben sok szálon kapcsolódik a 16–19. századi grafikai viseletábrázolások, viseletképsorozatok műfajának korábbi sztereotipizáló ábrázolási hagyományához.[71] Azzal, hogy az öltözködés szimbolizmusa a nemzeti ébredés korában felerősödött, a viseletben ábrázolt figura jelentése is még sarkítottabbá, kifejezőbbé vált.

10. kép „Magyar a bölcsőben" litografált karikatúra. S. I. monogram, készült 1846 és 1848 között. *Digitalnih zbirki Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu* no. 001027315 https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=580211
(letöltés ideje: 2020. szeptember 15.)
A magyar ruhás Kossuth szarvasként, agancsán színházi maszkok, Haller bán felsőtestén magyar egyenruha és hű kutyaként rengeti a hüllő formájú kis bajszos magyart a magyar címeres bölcsőjében, háttérben Pest-Buda látképe a Lánchíddal.

Az 1840-es évek illír öltözetének ikonográfiai és tárgyi-muzeális emlékei

A továbbiakban ismertetendő tárgyak és ábrázolások a fenti szövegutalásokban is megjelenő „illír ruha" egyes elemeit és jellegzetességeit mutatják be. A *11. képen* látható emléklap a legfőbb ikonográfiai forrás, a kulcs az 1840-es évek horvát nemzeti viseleti mozgalmának a megértéséhez. Az ezen ábrázolt jelenet az a jelentős esemény – a magyarbarát Haller Ferenc gróf,[72] a kinevezett horvát bán (1842–1845) beikta-

[71] Bővebben a viseletkép műfajáról és a „tipizálás tendenciájáról" lásd: Fülemile, 1989, 2010a.

[72] Gróf Hallerkeői Haller Ferenc (1796–1875) kinevezése előtt komoly pozíciókat töltött be Habsburg szolgálatban, József nádor főherceg kamarása, majd Bécsben a magyar testőrség alkapitánya volt.

11. kép Gróf Albert Nugent bevonulása Zágrábba csapatai élén 1842. október 18-án, Haller Ferenc bán beiktatásának napján. Carl Goebel (1824–1899) színezett litográfiája, nyomtatta Johann Rauh, Bécsben 1842-ben, kiadja Havliček. Horvát és francia nyelvű felirat: „Gróf Albert Nugent a topolovaci szabadalmasaival és serežánjaival nemzeti viseletben Őexcellenciája Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánjának 1842. október 18-iki ünnepélyes beiktatásán Zágrábban."
(Leltári szám: HPM/PMH 24575)
A litográfiának vannak másképp színezett változatai is – lásd pl. a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár digitális gyűjteményében Digitalnih zbirki Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=580254, (letöltés ideje: 2020. szeptember 22.) –, de az nem tűnik színhelyesnek, míg az itt közölt változat igen.

1842 júniusában azzal a feladattal nevezték ki horvát bánná, hogy megakadályozza az Illír Néppárt és a magyarpártiak közötti durvuló konfliktusokat, de ez nem sikerült neki és további heves pártviszályokba bonyolódott. 1843-ban Metternich betiltatta az illír név használatát és szigorú cenzúrát vezettek be, a Habsburg-hű Hallernek mégis sikerült megvédenie Horvátország önkormányzati jogait. A magyarpártiak győzelmét követően a zágrábi megyei közgyűlésen 1845. július 29-én a Szent Márk téren lövöldözés volt és a „júliusi áldozatok" felelősségét, bár nem volt bizonyíték rá, Haller bánra hárították. 1845 őszén saját kérésére felmentették a szolgálat alól. (A *10. képen* látható, már a bán lemondása után készült karikatúra tanúskodik a horvátok feléje irányuló mély ellenszenvéről.) („Haller, Francis", Horvát enciklopédia, online kiadás. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24186, letöltés ideje: 2020. szeptember 25.).

tásának napja Zágrábban, amikor az illíristákat támogató Albert Nugent gróf[73] megjelent serezán seregének élén. (Az időszak kedélyállapotát, a politikai felek között egyre inkább elmérgesedő hangulatot a fent közölt publicisztika is jól érzékeltette.) A horvát nézőpontot képviselő emléklap valójában nem is a frissen kinevezett Haller bánt ünnepli, hanem Nugent grófot mint nemzeti hőst élteti.

Az eseményt bemutató kőnyomat az illír öltözet számos változatát örökítette meg a grófon és Zágráb ünneplő köznépén, férfiakon, asszonyokon és gyermekeken. Az első látásra is nyilvánvaló, hogy a horvát nemzeti trikolór színei használatának, elsősorban a vörösnek és fehérnek, kisebb részben a kéknek kiemelt a jelentősége. A vörös szín megjelenik a fejfedőkön és lábbeliken, valamint a lovon ülő gróf látványos vörös köpenyén, amely a katonai viselet részét képezi, de a saját seregének élén érkező vezér az illír stílusú öltözetére vette föl. Az illír öltözet leginkább jellegadó eleme a felsőtesten viselt felöltő, ujjasféle különböző változatai, melyek bizonyos jellegzetes formai elemekkel és megkülönböztető díszítéssel rendelkeznek. Ez az *'ilirska surka'* nevű – a fentebb közölt idézetekben már többszörösen emlegetett – sajátos felsőruha történeti, katonai és népi előzményekre utaló elemek kontaminációjával jött létre.

[73] Albert Nugent Wetmeath (1816, Nápoly – 1896) egy ír grófi családból származott. Apja, Earl Laval Nugent tábornok (1777–1862) a napóleoni háborúk idején lépett Habsburg-szolgálatba. Horvátországban harcolt, 1813-ban bejutott Fiuméba, legyőzte az isztriai francia sereget, elfoglalta Triesztet, majd olasz területeken harcolt. 1822-től Fiume patríciusa, 1824-től a horvát parlament tagja és további fontos katonai pozíciókat töltött be. (1849-ben tábornagyi rangban harcolt a magyarok ellen.) Megszerette az országot, az 1820-as évektől birtokokat vásárolt (Trsat, Bosiljevo, Dubovac). Fiaival együtt nyíltan horvátnak vallotta magát, szimpatizált az illírizmussal és támogatta az illír mozgalmat. Fia, Albert Nugent is katonaként már fiatalon dicsőséget és hírnevet szerzett magának. Az illíristák legbelsőbb köreihez tartozott. Bosiljevói birtoka gyülekezési helyként szolgált a bosnyák „tévelygők" számára, akikből serezán különítményeket hozott létre. 1842-ben váratlanul jelent meg egy ilyen különítmény élén Haller bán beiktatásán Zágrábban, s ezzel jelentősen megerősítette az Illír Néppárt sorait a magyar érzelműekkel szemben. Az 1843-as vármegyei választási gyűlésen Zágrábban újból tettlegességig fajuló konfliktus alakult ki a magjaronok és az illír populisták között, akiknek fő katonai erejét megint a Ljudevit Gajhoz hű Nugent gróf serezánjai adták, akik egyben az illírizmus fegyveres erőinek magját képezték. A Nugent család „történelemalakító" befolyásának komoly szerepe volt Josip Jelačić horvát báni kinevezésében 1848. március 23-án is. Az 1848-as forradalom előestéjén Albert Nugent Bécsben volt, a bécsi szláv hallgatók bizottsága ajánlására Gaj, Vraniczany és Kukuljević mellett bekerült az Ideiglenes Népbizottságba, és részt vett az áprilisi küldöttségben is, amely a magyar országgyűlés beleegyezése nélkül a horvát nép igényeit próbálta eljuttatni a császárnak. Bécsben egy horvát önkéntes lovas különítményt is szervezett. A szabadságharc idején alezredesi rangban harcolt a magyarok ellen, a Habsburg oldalon. 1850 után ezredes lett az osztrák hadseregben. Az abszolutizmus bevezetése után kivonult a közéletből és az 1860-as években elhagyta Horvátországot és Angliában telepedett le. („Nugent, Albert" címszó in: Hrvatski državni arhiv, Nacionalni Arhivski informacijski Sustav Stvaratelji http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_19464, „Nugent-Westmeath, Laval" és „Nugent-Westmeath, Albert" címszavak RAVLIĆ, S. 2020 Hrvatska enciklopedija, online kiadás. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44369, http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44368, letöltés ideje: 2020. szeptember 25.)

Az illír férfiöltözet elemei

A surka (vagy surina), eredetileg Horvátország északnyugati részének férfi viseletéhez tartozó paraszti öltözetdarab. Barna, szürke vagy fehér gyapjúposztó *čoha* az anyaga, a čohašinak nevezett specialisták terméke. Díszítése rávarrott vörös szegélydísz, zsinórozás és színes hímzés. Nyáron ünnepi viseletként vállravetve viselték. Ennek az öltözetdarabnak mind a szabása, mind a díszítése mintaként szolgált, de csak bizonyos elemeit vették át és alkalmazták átértelmezett módon, inkább utalva az eredetire, tehát a végeredmény mégis sajátosan más volt, mintha csupán egy népi öltözetdarabot vettek volna magukra. Az illír mozgalom ebben az öltözetdarabban látta meg a lehetőséget, hogy a magyarokkal és osztrákokkal szembehelyezkedő új horvát nemzeti identitás politikai szimbólumává váljon. (1848 óta a szlovén nemzeti mozgalom is szimbólumának adoptálta.)[74]

A polgári származású Ljudevit Gaj,[75] az illír nemzeti mozgalom legfőbb vezetője és ideológusa látható, aki az egyik szellemi atyja és első viselője lehetett ennek a népies formájú öltözetdarabnak. A sötétbarna posztóból készült gallér nélküli surkát az alsó begombolt dolmányszerű *dolama* fölött felöltve viseli. Hangsúlyos eleme a kabátnak a lefelé tölcsér-alakban bővülő, hasított ujj, amelynek szabásvonalát a dekoratív szegélydísz is kiemeli.

Ennek a Gaj által is viselt „ilirska surka" nevű hosszú ujjú, rövidebb, a comb felső harmadáig érő, elől nyitott, összegombolható, testhez állóbb felöltőnek három variánsát lehetett megkülönböztetni a múzeumi tárgyi anyag alapján.

12. kép Ljudevit Gaj, politikus. Franz Eybl litográfiája, nyomtatta Alois Leykum, 1848, Bécs. (Leltári szám: HPM/PMH G.218-3318) (Borošak-Marijanović, 1998, 18., 95., cat. no. 13.)

[74] Surka. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 5. 10. 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58878 (letöltés ideje 2020. szeptember15.).

[75] A német polgári származású, de magát horvátnak valló és kaj horvátot beszélő Ljudevit Gaj (1809–1872) politikus, nyelvész, újságíró, író, a szerbhez közelítő, modern horvát irodalmi nyelv atyja, a pánszlávizmus ideológusa. Nem nemesként a feudális politikai intézményrendszerben közvetlenül nem képviseltethette magát, csak mások fedezékében hallathatta véleményét, mégis írói és kiadói tevékenysége révén az illír megújhodási mozgalom legmeghatározóbb alakjává vált. Életrajzát és munkásságát, személyének ismertsége miatt, még vázlatosan sem tartjuk érdemesnek itt ismertetni.

1. A rövid illír surka A. változata

13a. kép „Ilirska surka” horvát nemzeti stílusú férfi felöltő. 19. század közepe (Leltári szám: HPM 2277) Nagyon finom fehér posztóból készült, a bélése kék selyem. A mellrész a csípőig vattázott. Az elöl középen nyitódó kabát 12 pár paszománydísz (hurok és gomb) zsinórja arany és sárga selyemfonalból sodrott. Az ujj kétrétegű, egy hosszabb, szűkebb, testhezálló fehér belső ujj a csuklórészen kb. 6-7 cm széles vörös szegélyben végződik. A felső, hasított és lekerekített ujj 6 pár paszomány gombbal és hurokkal emlékeztet egy szárnyas ujjra, de hasítéka nem a vállnál, hanem a könyöknél kezdődik. (Hasonló megoldások láthatok a Nugent gróf zágrábi bevonulását mutató jeleneten és Ljudevit Gajon is.) A kabát szélét, valamint az álló gallér szélét és illesztékét végig zsinór szegélyezi.

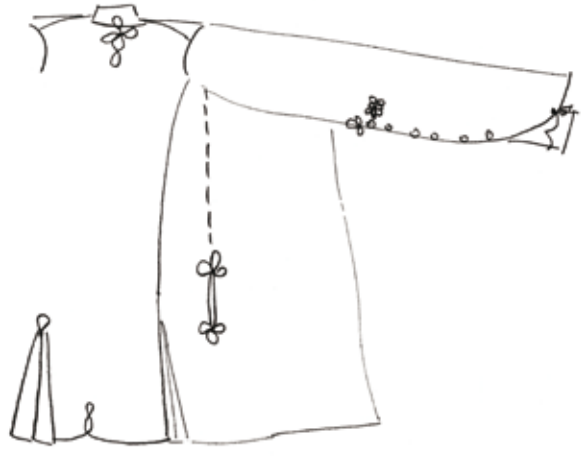

13b. kép Az előző surka szabásáról készült vázlatrajz (rajz: Fülemile Ágnes)

Sem a mell, sem a hátrészen nincs szabott derékvonal, a két elülső és a hátrész egy-egy anyagból szabott. Csípőtől lefelé kétoldalt és hátul középen betoldás bővíti a kabátot. Ez a változat sem hosszabb, mint a derékban szabott szűk, testhezálló változatok, de mindkét változat, szabásvonaltól függetlenül, az „ilirska surka” nevet viseli. Az állógallér mind a nemesi díszöltözetre, mind a katonai uniformisokra emlékeztető megoldás.

14a. és b. kép A 11. képen látható („Gróf Albert Nugent bevonulása Zágrábba…” című) litográfia egy részlete. Az illír surka változatai figyelhetők meg az alakokon.

2. A rövid illír surka B. változata

15a. kép „Ilirska surka”, 19. század közepe (HPM 2278)
Kivételesen finom sötétkék posztóból készült, hasonló finomságú vörös posztóval szegélyezett, és vörös selyemmel bélelt felöltő. Arany zsinórozással és rávarrott aranyozott fém félholdakkal és csillagokkal (az illír címer jelképeivel) díszített. A mellrész vattázott. A hátrész egy darabból szabott, de az elöl nyitódó kabát két első része derékban szabott. Az ujj enyhén bővül a kézfejnél, félköríves záródású és a belső varrásnál egy kisebb hasítéka van. Ez az ujjmegoldás az 1840-es, 50-es évek horvát nemzeti stílusú férfi és női surkáin egyaránt elterjedt. A rövid állógallér megint csak egyaránt kelt katonai konnotációkat és emlékeztet a magyar nemesi öltözet dolmányára, attilájára.

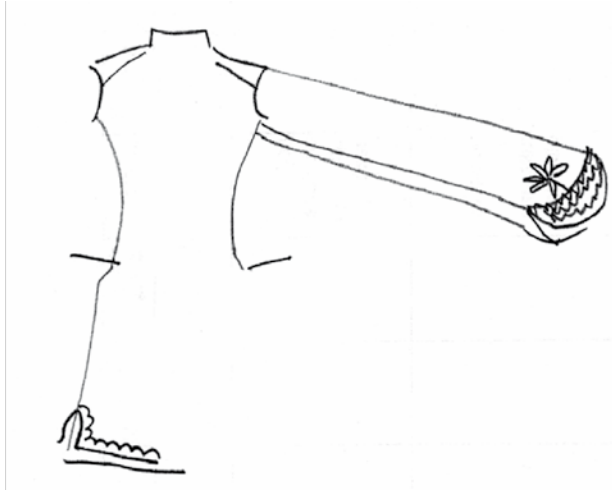

15b. kép A fenti surka szabásának vázlatrajza (rajz: Fülemile Ágnes)

3. A rövid illír surka C. változata

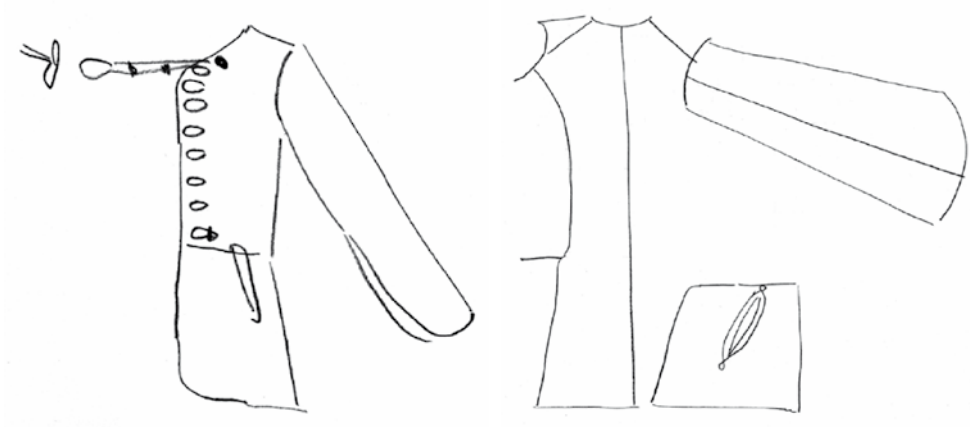

16a–b. kép Egy 19. század közepi férfi surka első és hátsó részének rajza (rajz: Fülemile Ágnes). A vizsgált darab a Horvát Nemzeti Múzeum tulajdonában van (Leltári szám: HPM 8993)
(A tárgyról fényképpel nem rendelkezem.) A kabát finom barna posztóból készült. Körben a szélein arany zsinórozás fut. A zsebek nyílását vörös rátét anyag szegélyezi. Az elöl nyitódó kabát mellrészét rézgomb párok díszítik. Nincs gallérja, a nyakkivágása köríves. A mellrész a derékig vattázott. A hosszú, enyhén bővülő ujjak belül a könyékig felhasítottak. A hátrész két ívelt részből szabott. A két részből szabott elülső rész derék alatti alsó része nincs az oldalvonalban elvágva, hanem az anyag átfordul a hátrészhez és ezzel biztosítja az alsó rész szélesedéséhez szükséges anyagmennyiséget. Ugyanez a szabás látható a lovassági egyenruhák dolmányán. Hasonló surkák szerepelnek barna és fehér színekben a következő képen látható tubákosszelencén.

17. kép Festett tubákos szelence a 19. század közepéről illíristák alakjával és hazafias, az illiristákat éltető szöveggel. („…Boze Zivi sve Ilire…”/ Isten éltesse az összes illírt.).(Leltári szám: HPM 25 544)

A két férfialak hasonló öltözetben látható, csak a ruházatuk színében van különbség. A baloldali barna surkát visel, hasonló szabásvonalút, mint amely a fenti rajzon látható, és hozzá sárga rövid csizmát. A jobboldali fehér surkát visel piros deli csizmával. Mindkét surka vörös zsinórozással díszített. Mindketten kék nadrágot viselnek, oldalukon szablya, fejükön a jellegzetes illír sipka (leírását lásd a *20. kép*hez kapcsolódóan). A fehér surkát viselő férfi nyakán fekete kravátli (nyakkendő), ezüst rojtokkal (tárgyalását lásd a 80. jegyzetben).

A férfi felsőruhák hosszabb változatai

A *18. képen* az illír surkának egy hosszabb, gallérosabb változata látható a nemesi származású politikuson, Metell Ožegovićon. Az állógalléros, testhez simuló dolmány felett viselt combközépig érő, vállra vetett, fehér posztó felöltő viselésmódja emlékeztet a magyar nemesi díszöltözet panyókára vetett mentéjére. (Az ujj inkább dekoratív eleme a képen látható öltözetdarabnak, túlzott hossza mutatja is, hogy felöltve nem, inkább csak vállra vetve viselték.) Azonban a részletek, az anyag, a forma és a díszítés erősen megkülönbözteti a nemesi mentétől és szándékoltan a népviseletet idézi. A kígyózó és csigaalakban végződő motívum vonala mentén farkasfog minta fut, s ugyanez díszíti a szegélyeket is. A díszítésen kívül jellegadó népies elem a hangsúlyos, nagy, szögletes gallér, amely a korszak népviseletében a szűrposztó kabátokon a parasztok és pásztorok körében, mind magyar, mind szlavón és horvát környezetben közkedvelt volt.[76] Bár a litográfián kevésbé szembeszökő, de érdemes figyelmet szentelni

[76] G. Szabó Zoltán (2012) interdiszciplináris elemzést ad a korszak rác és katolikus „rác-horvát” férfi és női viseletéről, dudazenéjéről és táncanyagáról egy ismeretlen német, vagy osztrák utazó művész által 1822-ben egy adonyi rác lakodalmon készített akvarelljei kapcsán, és korabeli szöveges források megszólaltatásával. Joseph Heinbucher Edlen von Bikkessy („National-Costume von Ungarn und Croatien in 78 Blaettern.” Karl Timlich, 1820 Vienne) és Franz Jaschke („National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina.” Wien, Strauss 1821) mellett ez a Néprajzi Múzeumban őrzött vázlatfüzet (Rajzgyűjtemény: R.13155) a 19. század eleji népélet legfontosabb ikonográfiai forrásai közé tartozik. A G. Szabó Zoltán és Kresz

18. kép Metell Ožegović Barlabaševečki, politikus (1814–1890). Joseph Kriehuber litográfiája, nyomtatta Leopold Müller, 1849, Bécs. (Leltári szám: HPM/PMH G. 332-3433) (Borošak-Marijanović, 1998, 19., 95., cat. no. 15.)

a surka alatt viselt dolmánynak egyes sajátos díszítőelemeire is: ez egyrészt az állógallér varrását és szélét szegélyező farkasfog, másrészt a visszahajtott kézelő. Ennek közvetlen párhuzama látható a *32. képen*, Antun Rubido reprezentatív olajfestésű portréján, olyannyira, hogy az sem lenne meglepő, ha kiderülne, hogy a két politikus ugyanannál a szabónál varratott volna. Összességében ez az öltözetegyüttes egy sikeres kontaminációja volt a magyar országgyűlésen szalonképes magyar nemesi dolmány-mente megjelenésnek, de finom utalásaival mégis kifejezte ennek a nemesi származású horvát politikus csoportnak az illír mozgalom mellett hitet tevő nemzeti identitását.

Metell Ožegović az illír mozgalom lelkes híve volt, a horvát országgyűlés parlamenti követeként képviselte a horvát érdekeket a magyar országgyűlés alsóházában. Kažimir Jellačić Buzinski a visszaemlékezéseiben[77] egyenesen „rettenthetetlen, dicsőséges követünk”-ként emlegeti az 1847-es pozsonyi országgyűlésen Horvátország közjogi státuszának védelmében Kossuthtal szembeszálló, neki elmésen és méltósággal riposztozó Ožegovićot.[78]

Mária, 1956, 18–19. által is elemzett útirajzokon a posztó ujjas, szűrkankó (rövidebb, combközépig érő, elöl nyitott, felölthető szűrposztó ujjas, bővebben lásd: Gáborján, 1993), pirossal szegett fehér szűr több változata is látható a férfiakon. A korabeli ábrázolások szerint a pirossal szegett szűrkabát-félék nagy közkedveltségnek örvendtek a parasztság körében.

77 A Jellačić bán rokonságához tartozó, memoáríró zagorjei Kažimir Jellačić Buzinski (1818–1898) jogász képzettségű, vármegyei tisztségeket betöltő zagorjei nemes, 1845–1850 (valamint 1861–1864, 1865 és 1867) között a horvát országgyűlés tagja, kiváló szónok, az illír mozgalom elismert alakja volt. Élete vége felé írta visszaemlékezéseit, amelynek egyik részében az 1845–48 közötti időszakra emlékezik vissza. (Életrajzi adatok a két részletben közölt visszaemlékezés előszavában az írást közzétevő Marcel Jellačić Buzinski, 2014.)

78 Kažimir Jellačić feljegyzi, hogy 1847. október 20-án Zágrábban a horvát országgyűlésen – ahol ő is személyesen részt vett – megválasztották a küldötteket a magyar országgyűlésbe. Miután az óriási kisebbségben lévő „magjaronok” kivonultak, hangos üdvrivalgással választották meg Herman Bužant a felsőházba, továbbá Metell Ožegovićot és Josip Bunjikot az alsóházba. Mindez három nappal azelőtt történt, hogy 1847. október 23-án megszavazták *„kedves horvát anyanyelvünk diplomáciai bevezettetését”* az oktatásba és hivatalokba. Amikor az 1847. november 10-én a Pozsonyban összeülő magyar

19. kép Horvát patrióta portréja illír kosztümben. Dragutin Stark (1822–1877)* olajfestménye, Zágráb, 1849. (Leltári szám: MGZ-1409)
* Prágai festő, Prágában és Bécsben tanult, 1849-ben Zágrábba költözött, ahol haláláig rajzot tanított, portrékat és zágrábi városképeket festett. A 19. század 30-as éveitől a zágrábi városi polgárság gazdasági-társadalmi megerősödéséről és megnövekedett reprezentációs igényéről tanúskodik a korszak biedermeier portréfestészetének termése. (Kiállításismertető: „Portreti Zagrepčana u 19. stoljeću", 14.11.1968 – 14.12.1968, Muzej grada Zagreba http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/portreti-zagrepcana-u-19-stoljecu,399.html, letöltés ideje: 2020. október 22.)

országgyűlésen *„a mi érdemes követünk (poklisar), Metell Ožegović a Horvát királyság védelmében felidézte államtörvényünket, Kossuth azt válaszolta, hogy ő Horvátországnak nem ismer semmiféle különleges jogát, mert 'Szent István koronája alatt csak egy haza létezik és egy politikai nemzet, a magyar'. Természetesen Metell Ožegović ezzel a helytelen állítással szembeszállva felvilágosította, hogy Horvátország királyság és az egyetlen szövetségese a Magyar Királyságnak. Kossuth rárivalt hogy 'köztünk csak a kard dönthet', mire Ožegović azt válaszolta, hogy 'az igazságosság dönt."* (Jellačić Buzinski, 2015, 63–64.) Erre a részletre azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert Sokcsevits Dénes kérdőjelesen utal a fenti szópárbaj megtörténtére, mert mint írja, csak Tade Smićiklas 1879-ben megjelentetett történeti munkája (*Poviest Hrvatska*) említi a Kossuth és Ožegović közti szópárbajt és hozzáteszi, hogy „de ezt más forrás nem erősíti meg." (Sokcsevits, 2011, 328.) Viszont a fent idézett kortárs képviselőtárs Kažimir Jellačić megbízható forrásnak tűnik, aki Tade Smićiklas leírását erősíti meg. Sőt visszaemlékezésében még egy helyen utal a fenti szóváltásra, méghozzá a már Josip Jellačić bán vezette, 1848. július 1-i horvát parlament kapcsán, amit a bán elnökölt. Az ülés *„harcias és elszánt volt a követeink beszámolója miatt, akik a magyar országgyűlésen a mi Horvát Királyságunkat képviselték. Leírták azt a nehéz helyzetet, amely a magyaroknak a horvátok elleni erőszakosságából fakadt. A magyarok szószólója Ljudevit Košut azt merészelte kijelenteni, hogy 'Horvátország nem található a térképen', hogy Horvátország nem királyság, hanem Pars adnexa, amely három megyéből áll Varasd, Zágráb és Körös, hogy kötelességük engedelmeskedni a magyar államnak és szolgálniuk magyar nyelven. Amikor a mi rettenthetetlen, dicsőséges követünk Metell Ožegović megvédte a Horvát Királyság alkotmányos közjogát és a magyarok sértegetésével és erőszakával szembehelyezte tanultságát kijelentve, hogy Horvátország követei arra kényszerülnek, hogy hazatérjenek, akkor Ljudevit Košut újra rákiálltott 'közöttünk csak a kard dönthet."* Jellačić, 2015, 70–71. (A bán családnevét két 'l' betűvel írja Kažimir Jellačić, így a tőle idézett szövegrészekben meghagyom ezt a változatot, egyébként a ma bevett egy 'l' betűs alakot használom.)

A fentiekben bemutatott két illír surka (1: a rövidebb felöltött, testhez simuló; 2: a hosszabb, combközépig érő, panyókára vetve hordott, a nemesi mente és paraszti szűr keverékéből született változat) mellett volt még egy (3.:) hosszabb, lábszárközépig érő, nagy gallérú, a magyar szűrkabáthoz hasonló formája is. (Lásd a *42. kép* leírását.) A surka fenti változatai mellett pedig volt még az illíristák ruhatárában egy hosszú vörös bő posztó köpönyeg csuklyával és/vagy gallérral, amely határozott katonai konnotációkkal, egyfajta mozgósító hatással rendelkezett. Formája és színe megfelelt a horvát katonai serežan elit alakulat, egyenruhájához tartozó köpenynek. (Lásd a *4., 11., 19., 37., 54., 55. képeken.*)

Nagyon beszédes, hogy 1848–49 viharos időszakában a (*19. képen* látható) ismeretlen illír hazafi fontosnak tartotta magát megörökíttetni az ekkor Zágrábba költözött, provinciális kvalitású biedermeier portréfestővel.[79] Stark kissé ügyetlen képe lényegében a főúri galériák egészalakos reprezentatív portréinak konzervatív kompozíciós megoldását és minden klisés manírját bevetette. Mindemellett az öltözet aprólékos részletei kiválóan alkalmasak viselettörténeti elemzésre. A nézővel öntudatosan szembenéző fiatal férfi a horvát trikolór színeit viseli. Ezüstgombos vörös mellényt, fehér illír surkát – diszkrét piros-kék díszítéssel –, sötétkék ellenzős lovagló nadrágot (az ellenzője körül ezüst zsinórozással), hosszú, széles, pipacsvörös galléros-csuklyás serežan köpönyeget visel. A vörös karmazsin kérges papucs és a mintás, trikolór kötött gyapjú kapca tradicionális viseletdarabok. A fehér prémes, ezüst bojtos vörös fejfedő, a tipikus „ilirska kapa" nem véletlenül került az asztalkára, ahová – a reprezentatív portréfestészet hagyományainak megfelelően – az ábrázolt személyére utaló legfontosabb identitásjelző attribútumokat szokták helyezni. Az illír sipkán nemcsak egy horvát kokárda látható, hanem a korong alakú fejtetőn az illír mozgalom heraldikai szimbólumai, a félhold és a „danica" csillag ezüsttel hímzett motívumai is helyet kaptak.

A férfi öltözet egyéb darabjai

A képek alapján úgy tűnik, hogy a férfiak ebben az időszakban nem keverték a surkát a városi pantallóval. Az illír surkához szűk posztó lovagló nadrágot, harisnyát viseltek (amelynek egyaránt voltak népi és katonai előzményei, valamint a 16–19. századi magyar nemesi viseletnek is részét képezte). Lábukra bokáig érő rövid csizmát húztak (amely a régi magyar viselet vörös és sárga deli csizmájához hasonlított), és hordtak hozzá cipőt, papucsot, vagy nyersbőr sarut bőr-, vagy mintás kötött gyapjú kapcákkal. *(14., 17., 19. kép)* Ez utóbbi viselésének szintén megvoltak a paraszti vonatkozásai, a kötött (ványolt) kapcák, harisnyák vásárokon, specialistáktól, kapcakötőktől könnyen beszerezhetőek voltak. Keleti, török hatások mutathatók ki a bőrkikészítésben, valamint a karmazsinvörös, hegyes orrú lábbelik szabásában és varrástechnikájában. (Gáborján, 1959) A Balkánon mind paraszti, mind városi környezetben, továbbá Magyarországon és Erdélyben a 16–19. századi nemesi és paraszti öltözködésben egyaránt elterjedtek voltak. (A bőrkapca és papucs viselésének szintén megvannak az előzményei a történelmi magyar nemesi öltözködésben.)

[79] Nem ez az egyetlen illír portré, de talán a legkifejezőbb. Illír utalásokat tartalmazó nemzeti portrék nemesekről és polgárokról, egyénekről és házaspárokról egyaránt készültek az 1840-es években, amellyel politikai orientációjukat és nemzeti hovatartozásukat fejezték ki.

A fejviselet (főleg a ceremóniális öltözetek esetében) hagyományosan a szimbolikus tartalmakat leginkább kifejező része az öltözetnek. A megkülönböztető fejfedő az illír öltözetnek is kiemelt darabja. A vörös „illírska kapa" finom posztóból vagy bársonyból készült, és az alját paszománnyal vagy szőrmével szegélyezték. Díszítése lehetett (több is, kevesebb is) fémszálas hímzés, rátét, zsinórdísz. Az illír jelképek, a félhold és a hatágú „danica" esthajnalcsillag nem maradhattak el róla, az elejére kokárda is került. A korong alakú tetőrész közepéről bojt lóg le. Az anyag puhasága lehetővé tette, hogy oldalra lehajtva viseljék. *(17.* és *19. kép)* Előzményét a 18. századi horvát hadi öltözetekben kereshetjük.

A portrékon gyakran nyitott ingnyak, vagy egy fehér, vagy fekete, a nyakat teljesen beburkoló sál látható az ing nyílásában, vagy az ujjas állógallérja alatt. A 17. képen a fehér surkás alak nyakában viselt fekete nyakkendő, a „kravat" is kedvelt kiegészítő, de a fenti típusú ezüst, vagy aranyrojtos kravat inkább a ceremoniálisabb öltözetegyüttesek része volt, mind a magyar és horvát nemesi díszöltözet, mind az illír ruha esetében. A kifejezés és a viseletdarab európai divatja mögött részben horvát eredet húzódik és a határőrvidéki katonai viseletnek is emblematikus része volt.[80] Ebben az időszakban a nyaksál, nyakkendő a horvát és a szerb parasztság körében is népszerű viseletdarab volt.[81]

[80] A férfi nyakkendőt jelölő kravat szó (különböző írásalakban) egy elterjedt divattörténeti kifejezés, amely a francia *'cravate', „a la croate"* „horvát módra" kifejezésből származik. A nyaksál viselését állítólag az 1660-ban Párizsban feltűnést keltő horvát határőrvidéki zsoldoskatonáktól irigyelték el a franciák. Míg a katonai öltözködésben a nyaksálnak védelmi funkciója lehetett, addig a *cravate* viselését kedvelő XIV. Lajos általános divatot teremtett. (A történetet leírja: H. Le Blanc, 1828, 13. https://archive.org/details/b22018967/page/12/mode/2up, valamint hivatkozik egy másik forrásra is, amely szerint már 1636-ban átvették Nyugat-Európában a nyaksál viselését a horvát katonáktól. H. Le Blanc, 1828, 9.) Ez a divattörténeti kuriózum a jelenkori horvát nemzeti identitás kifejezéseinek részévé, fontos szimbólumává vált az utóbbi években. Az *Academia Cravatica* (1997-től „világszervezet" a *kravat* mint horvát kulturális örökség promotálására) nagyszabású kezdeményezései közé tartozik pl. monumentális installációk felállítása: 2003-ban a pulai aréna köré kötöttek egy vörös nyakkendőt, 2006-ban a dubrovniki óratoronyból lógattak le egy vörös kravatot. Kezdeményezték, hogy október 18. mint nemzeti ünnep a *Kravat napja* legyen, amit 2009-ben a horvát parlament elfogadott. 2010-től a történeti hagyományőrző *Kravatpukovnija* (Kravat díszőrség) Zágrábban a Szent Márk téren díszszolgálatot lát el vörös-fekete historizáló egyenruhában. (Fotókat lásd: Heather Horn: „Celebrating the Invention of the Necktie: It's Cravat Day in Croatia", *The Atlantic,* October 18, 2012. https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/10/celebrating-the-invention-of-the-necktie-its-cravat-day-in-croatia/263772/) Szimbolikus gesztusként szobrok nyakába rendszeresen kötnek nyakkendőt, legutóbb 2020. január 15-én Horvátország Európai Uniós elnöksége nemzetközi megnyitása alkalmából a Niagara Falls-i Nicola Tesla szobor nyakába. 2020 tavaszán a zágrábi Etnografski muzej-ban volt egy kiállítás *„Horvátok – A nép a mítosz mögött – Janko Šajatović Krabat és a horvát gárdisták Európában"* címmel, amely a hadtörténeti vonatkozások mellett a kravat sikertörténetéről is szólt. (*Lana Matica*, 2020. március 10. https://www.zagreb.in/kravat-pukovnija-dio-izlozbe-o-krabatu/ (Linkek letöltési ideje: 2020. október 5.).

[81] G. Szabó Zoltán (2012, 80–81.) idézi Berkity György katolikus pap 1839-es leírását a perkátai bunyeváczok viseletéről. (Berkity György: Népismertetés. *Tudománytár,* V.évf. Új folyam, Harmadik év, Hatodik kötet, 314–331. Szerk.: Luczenbach János, 1839, Buda.) A rác-horvát férfiak díszruhájának a része az „arannyal is kitűzött nyakkendő (pósa)". Leírása összevág az 1822-es német utazó rajzával is, ahol a férfiak nyakában elengedhetetlenül ott a fekete nyakkendő. (Mellesleg a lábbeli kérdésére visszatérve, Berkity megemlékezik a nők „kordovány fasarkú" csizmájáról és a férfiak „hegyes orrú, 's piros szegésű sarkantyús" csizmájáról. A rajzon is a férfiak sarkantyús csizmában vannak.)

20. kép Férfi illír sipka, „ilirska kapa”, 1848 körül
(Leltári szám: HPM 1216)
A hengeres süveg finom, puha, skarlátvörös posztóból készült, arany paszománnyal és sújtással díszítve. A kürtő egy merevített körlapban végződik, melyet egy koszorúban az illír jelképek, a félhold és a csillag díszítenek, arannyal hímezve, illetve zsinórozva. A csillag közepéről egy bojt lóg le. A homlokrészen körbe széles paszomány merevíti a sapkát, felette virágformát imitáló kokárda, a körcikkelyben kék posztó rátét.

Dekoratív elemek és kiegészítők

Mint a fentiekben is láttuk, az illír öltözet esetében bizonyos öltözetdarabok formáján és szabásvonalán kívül nagy hangsúly esik a színhasználatra és a dekoratív elemekre.

21. kép Szent Imre herceg alakja a zágrábi és kaptoli tímárok és vargák céhének festett céhzászlaján, 1847.
(Letári szám: HPM/PMH 1641)
(Borošak-Marijanović, 1996, 130., 133. cat. No. 74.)
A festett jelenet a bíborszín selyemdamaszt négyszögletes zászló közepén a Szűz Mária és a gyermek Jézus előtt térdeplő Imre herceget mutatja, bal keze a szívére szorítva tartja attribútumát, az ifjúi tisztaságot kifejező liliomot, amely egyben Mária attribútuma is. A magyar szentek, így az 1083-ban kanonizált Imre kultusza is népszerű volt a horvátok között. A zászlón megfestett Szent Imre magyar nemesi viseletének a színe ez esetben nem zöld, hanem kék, amely a fehér hermelin bélésű vörös köpennyel a horvát trikolór színeit jeleníti meg. A megfogalmazásnak az öltözet részleteit nézve 18. századi íze van, a korona ábrázolása is áthangolt és konzervatív, az 1613-as Révay Péter koronaőr által írt mű illusztrációja nyomán elterjedt formát követi. (Petrus Revay: *De sacrae coronae regni Hungariae...* Augsburg, 1613, Wolfgang Kilian rézmetszete.)

Az öltözetegyüttesek összeállításánál a vörös-fehér és vörös-fehér-kék színek együttes használata gyakori. Hasonlóképpen a magyar trikolór történetéhez, a horvát trikolor is az 1840-es években, az illír nemzeti ébredés idején vált elfogadottá, a korábbi tradicionális heraldikai eredetű piros-fehér kockás bikolór helyett. Ezzel együtt a magyar identitással szemben formálódó új horvát nemzeti identitás kifejezéseként a piros és fehér mellett a magyar színnek tekintett zöldet ahol csak lehetett kiváltották a horvát kék színre. Egy plauzibilis példája ennek, hogy a horvát katonai erények megtestesítőjének tartott pandúr csapatok egyenruhájának a 18. század közepén bevezetett vörös-zöld színpárosítását átváltották vörös-kékre. Egy ennél is bájosabb példája annak, hogy hogyan lehet „lokalizálni" és „horvátosítani" egy eredendően magyar eredetű személyt/fogalmat/tárgyat, megmutatkozik a magyar szentek ábrázolásában *(21. kép)*.

Az illír stílusú öltözet megkomponálásakor a trikolór színei az egyes öltözetdarabok monokróm foltjaiként jelennek meg. Nem jellemző mintás (pl. kockás vagy csíkos) anyagok felhasználása az illír öltözethez. A kokárdák különböző elmés változatain kívül a trikolór „miniatürizálását" kisebb, kokárdaként funkcionáló öltözeti kiegészítőkön látni. Számos tárgyféleség szóba jön: táskák és tárcák különböző formái, zsebkendők, kendők, szalagok, zsinórok, gombok, övek, tűk, brossok, ékszerek, haj és fejfedő díszek, (Ezeken kívül is egyéb patrióta szuvenír tárgyak, mint gyöngymunkák, gyöngyös képkeretek tubákos szelencék, pipák, stb. is részét képezték a mindennapi hazafias tárgyi környezetnek.) A hímzések, horgolások, szalag-, és gyöngymunkák, kokárdák és egyéb kisebb emléktárgyak középosztálybeli patrióta asszonyok, honleányok kézimunkái voltak.

22. kép Hajtű, zágrábi ötvösmunka 1835 körül. (MGZ 286) 13 cm, aranyozott bronz, az illír jelvények (a fekvő félhold a hatágú esthajnalcsillaggal) és a trikolór levelek zománcdíszítéssel készültek.

23. kép Josip Jelačić bán családjától származó pénztárca, 1850-es évek. (HPM 26373) Horgolás pamutfonalból, a horvát nemzeti színek váltakozó használatával.

24. kép Josip Jelačić bán dohányzó sapkája, 19. század közepe (HPM 26421)

A sapka alapja egy erősen sodrott pamutból készített nagylyukú háló, amelyet fekete keresztöltéssel töltöttek ki. A motívumokat sodrott aranyfonallal és zsenília fonallal (fekete, vörös, fehér, kék és világoskék színnel) hímezték az anyagba. Egyes minták közepén apró fehér gyöngy. A sapka tetején horgolt gomb ugyanabból a nyersszínű pamutból, amivel a tető koronglapját és a hengeres testet összevarrták.

A trikolór színei mellett viseletdarabokon és kiegészítőkön népszerű színpárosítás a barna és a vörös, amely feltétlenül praktikusabb volt a mindennapi használatra. Mind a surkák, mind a férfinadrágok barna változatai népszerűek voltak. A gyapjú természetes barna színárnyalatában meghagyott házi posztó elterjedt anyaga volt a népviseletnek. Ugyanennek az anyagnak a feltűnése Zágráb és más városok utcáin, egyfajta permeabilitást enged a vidéki és városi öltözködés között, amelynek egyrészt társadalmi, másrészt öltözködésideológiai okai vannak. Kelet-Közép-Európa városainak a nyugati városi társadalmakhoz képest kevésbé polgárosult, rurálisabb karaktere társadalomtörténeti tény. A városok körüli közelebbi és távolabbi vidék – mint piacra termelő agrárbázis, valamint a modern városiasodás népességi és munkaerőbázisa – és a városi polgárság közötti interakció a korszakban is és később is alakítója volt a vidéki népesség kultúrájának és identitásának,

25. kép Ljudevit Gaj, illírista politikus utazó táskája. Készült az 1840-es években Zágrábban. (MGZ 273) A táska gobelinhímzéses kárpitanyagból és bőrből készült, fémkeretre erősítve, fémcsattal záródik. A címerpajzs két részre osztott, baloldalt fehér alapon ezüsttel hímezve az illír félhold és csillag. Jobboldalt a horvát történelmi címer piros-fehér sakktábla mintája.

részben annak folklorisztikus felfedezése révén. Mindez a városiakat is sokrétű oda-visszakapcsolódások erőterébe helyezte. Amikor a népi entitást, társadalmi-politikai mozgalmak értékként fedezik fel, bizonyos kifejezéseit adoptálják és ezeket a nem paraszti városi rétegek szimbolikusan használni kezdik, akkor nem egyszer egy különös, anakronisztikus párhuzamos egyidejűség, öltözködési eklekticizmus jön létre, amelynek szimbolikus, ideologikus olvasatai lehetnek.

Az illír stílusú öltözetdarabok díszítésének forrása tehát a korszak paraszti népművészetének ornamentikájában keresendő, amelynek reminiszcenciáját akarták létrehozni hímzéssel, zsinórozással, applikációval és szegélyezéssel. A korszak paraszti szűrujjasainak díszítése többnyire a varrások mentén fut. A varrás megerősítésére szolgált a két anyag közé tett vörös posztócsík póc, vagy sodrott gyapjúfonal, ami egyben dekoratívan hangsúlyozta a szerkezetet A minták az összeillesztések közelében maradnak szegélydíszként, a zseb körül vagy az előrész sarkain. A paraszti darabok után készített illír surkák ornamensei – akár zsinórrátéttel, akár hímzéssel készültek – egyszerűek, levegősök, lineárisak. Míg a férfiaknál inkább a kígyó-, a csigavonal és a farkasfog jelenik meg az egyszerűbb zsinórhurkok mellett, a nők ruházatán virágmotívumok is láthatók.

Illír stílusú öltözetdarabok és viseleti jelek nőkön

26a–b. kép Nők és gyermekek illír ruhában. A 11. képen látható („Gróf Albert Nugent bevonulása Zágrábba…” című) litográfia részletei.

26c. kép Nők és gyermekek illír ruhában. A 11. képen látható („Gróf Albert Nugent bevonulása Zágrábba…” című) litográfia részletei.

A surkának volt nőknek készült változata is, melynek a szabása alkalmazkodott a korabeli divat szerinti szoknya bőségéhez. (Lásd a sötétlila szaténruhás, a biedermeier divat szerinti ’bonnet’ kalapot viselő nőalakot a bal szélen. Az anyagi, társadalmi helyzettől függően a női surkák anyagának minősége egészen finom, drága is lehetett. Viszont a női surka megőrizte a férfiakéhoz hasonló lefelé szélesedő hasított ujjat, a színhasználatot és a díszítés karakterét. A nők hazafias öltözetének volt olyan változata is, amikor nem a divat szerinti utcai ruhára vették fel a surkát, hanem egy

27. kép Horvát nemzeti stílusú női főkötő „ilirska poculica”, 19. század közepe (Leltári szám: HPM 26534) A finom, vékony, áttetsző, fehér pamut batiszt főkötőt két darabból szabták. A virágmintás hímzést piros és kék pamutfonallal varrták, flitterekkel és gyönggyel díszítették. A fodor és a fejrész illesztéséhez fehér pamut csipkeszalag betétet illesztettek.

konzervatívabb, népiesebb teljes öltözetegyüttest állítottak össze fehér női ingvállakkal, kék vagy piros mellénnyel (selyem, bársony, finom posztó, vagy kasmír anyagból, zsinór és paszománydísszel, fém gombokkal és csatokkal). Az ehhez viselt szoknyákon, kötényeken, főkötőkön ugyanaz a szellős, vonalas, piros és kék ornamentika fehér alapon jelent meg, mint a surkákon. A gyerekek illír ruhái formában, színben és díszítésben megfeleltek a felnőttekének. (Pártaviselésről is írnak a források, lásd az 526. oldalon.)

28. kép Női „narodna surka", Zágráb, 1848. (Leltári szám: EMZ Etn. Rb. 6299)
A lefelé szélesedő körcikkely szabású surka hossza: 80 cm, az ujj hossza: 44 cm. Nagyon finom, fehér gyapjúszövetből készült, a bélése fehér selyem. A szegélydísz ugyanolyan minőségű vörös gyapjúszövet, a díszítés sodrott pamutzsinór.

29. kép Közelkép egy női „ilirska surka" részletéről, 19. század közepe. (Leltári szám: EMZ Etn. rb. 1972) A testrész hossza: 75 cm, az ujjé: 40 cm. Finom, fehér, gyapjú kasmír anyagból, piros selyemmel bélelve, a rátét dísz szövött szalag, a gombok selyemmel bevonva. Szabása megegyezik az előző darabéval. Az előkelő Burgstaller család egy tagjáé volt.

Mindkét darab esetében a rátétdísz a szegély közelében marad. Az ujj felső részére eső hasítékot is kiemeli a minta.

30. kép Josipa Vančas illír surkája 1848 körül.
(Leltári szám: HPM 958)
A tunikát 1895-ben adományozta a Horvát Nemzeti Múzeumnak Josipa Vančas (1824–1910), „az illír mozgalom anyja". Rövid, szélesedő aljú kabátka, finom krém-fehérszín posztóból, ugyanolyan minőségű kék posztóval szegve, vörös selyemmel bélelve. A hosszú tölcsér formájú ujján a hasíték csak dekoratív elem, összetűzve és gombbal lefogva. A népies, stilizált szűrmotívumok hangsúlyos virágcsokrai ismétlik a kék és vörös árnyalatot.

31. kép Mihael Stroy (1803–1871): *Josipa Vančas* portréja, olaj vászon, Zágráb, 1840-es évek első fele. (Leltári szám: MGZ 1641)

A Bécsben tanult szlovén festő az 1830-as, 40-es években sokat dolgozott a zágrábi nemesség és nagypolgárság megrendelésére. Közel került az illíristák köreihez, magáévá tette gondolatrendszerüket, kapcsolatot ápolt a mozgalom prominens személyeivel, köztük a Vančas, az Ožegović és Jelačić családdal. Az illír surka tulajdonosa, Josipa Vančas egy a kor nyugati divatjával lépést tartó, kék szatén estélyi ruhában ült modellt Zágráb legjelentősebb portréfestőjének. (A színválasztás nem véletlen.) A „szívformájú" ruhaderék alul hegyes ékben végződik, a mély dekoltázst a mellen szépen redőzött anyag keretezi, a rövid ujjat selyemmasni díszíti. Biedermeier előhajas hajfésülés, szép családi ékszerek, fehér prémszegélyű bársony köntös teljesíti ki a megjelenést. A hölgy arisztokratikus, visszafogott eleganciája és kivételes stílusbiztonsága is érzékelteti, hogy a kor nemesi és gazdag polgári családjaihoz tartozó hölgyeknek elég volt egy-egy kiegészítőt hozzátenni a kor divatjának megfelelő öltözetükhöz, vagy a nemzeti trikolór egyik színét választani, hogy elérjék a kívánt hazafias jelentést.

A kaptoli Vancaš-ház a zágrábi illír értelmiségiek és művészek szalonja, gyülekezőhelye, menedéke volt, ahol a házigazdák gondoskodásának köszönhetően mindig otthonos vendéglátásban részesültek. Josipa Vancaš illír szalonjában horvátul folyt a beszélgetés, a felolvasások, a frissen elkészült művek bemutatása (Erdődy-Rubido Szidónia is énekelt itt Lisinski operájából). Ha valamelyikük megbetegedett, mint a költő-fordító-népdalgyűjtő Stanko Vraz (1810–1851),[82] vagy Vatroslav Lisinski (1819–1854) zeneszerző, a háziasszony odaadóan gondozta vendégeit, innen is kapta becenevét, az „illíristák édesanyja". Egész életén át meleg kapcsolatot ápolt az illíristákkal.
Rubidó Antal (1817–1863)[83] és felesége Erdődy Szidónia grófnő (1819–1884) a horvát illír nemzeti megújhodás jeles alakjai voltak. Kažimir Jellačić Buzinski memoárjában melegen emlékezik meg Rubido Antalról, a Josip Jellačić 1848. június 4-iki zágrábi báni beiktatását követő kinevezések kapcsán:

> „Iskolatársam, a lánglelkű hazafi, Antun Rubido, Zágráb megyei főbírói kinevezést kapott, majd később nagy megtiszteltetés érte, mert őfelsége királyi tanácsosnak nevezte ki. Buzgón, becsületesen és igazságosan viselte tisztségét, neje Erdődy Szidónia grófnő, hazánk szülötte és csodálatos énekesnőnk." (Jellačić Buzinski, K., 2015, 68.)

Rubido-Erdődy Szidónia grófnő az első horvát operaprimadonna volt, aki Vatroslav Lisinski *Ljubav i zloba/Ármány és szerelem* című első horvát operájában Ljubica/ Ibolyka főszerepét játszotta 1846-ban.[84] Első nyilvános koncertjét 1835. február 4-én Zágrábban tartotta, ahol a „Još Hrvatska nij' propala" [Horvátország még nem pusztult el

[82] Stanko Vraz a szlovén és horvát nemzeti romantika nagy alakja, Ljudevit Gaj barátja, 1842-ben az alapítói között volt a Matica hrvatska *Kolo* című irodalmi lapjának. Múzsája Gaj unokahúga, Julijana „Ljubica" Cantilly volt, akit szülei egy gazdag kereskedőhöz kényszerítettek. Legfontosabb műve *Narodne pesmi ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske.* 1839, Zagreb: Ljudevit Gaj nyomdája [„Illír népdalok amelyeket Stájerországban, Karniolában, Karinthiában és Nyugat-Magyarországon énekelnek"].

[83] Ante Rubido de Zagorie felmenői között spanyol nemesek voltak, a Rubido család egy ága a 19. század elején költözött Madridból Horvátországba.

[84] Erdődy Szidónia a zágrábi régi városházán 1846. március 28-án tartott premieren kívül még négy másik alkalommal lépett fel, majd ezt követően visszavonult a nyilvános szerepléstől. Az opera megírása után a szerzők személyesen kérték fel a befolyásos grófnőt a főszerepre. A bemutatót el kellett jó félévvel halasztani, mert az eredetileg kiszemelt férfi főszereplő az 1845. július 29-ei zágrábi tisztújításon eldördült sortűz áldozata lett. A magyarpártiak és az illíristák közötti harcias nézeteltérés „elsimítására" a bán által behívott osztrák katonaság akkor kezdett tévedésből tüzelni, amikor az egyik heves illír vezető, a költő Mirko Bogović egy szablyával egy tiszt felé sújtott. A mintegy 20 halálos áldozatot és 20 sebesültet követelő sortűz után a horvátok által gyűlölt Haller bán lemondott.

32. kép Rubidó Antal ügyvéd és felesége, Erdődy Szidónia kettősportréja 1845 körül. Heinrich Bonifaz olajfestménye (Leltári szám: MNM MTKcs 55.47., fotó: Kardos Judit) Heinrich Bonifác (alias Thugut) (1798–1860 k.) olaj, vászon, 125x101 cm. A Pesten is működő arckép-festőnek egyetlen, budapesti közgyűjteményben őrzött olajfestménye. A képről, mint az MNM Történeti Képcsarnokának új szerzeményéről bővebben lásd: Rózsa, 1961–62, 292–293.

illír indulót énekelte el.[85] A hagyomány szerint Szidónia grófnő a rekai[86] családi kastélyukban – amely az illír társasági élet központja volt – énekelte el először a későbbi „Horvatska domovina" horvát nemzeti himnuszt 1858-ban.[87] A grófnő közismertségét és jelentőségét az illír mozgalomban mutatja, hogy Vlahe Bukovacnak a 19. század végén készült apoteózisán, a híres illíristák társaságában Szidónia az egyetlen felmagasztalt női alak. (Lásd a 80. képen.) Népszerűségéről árulkodik az is, hogy még kártyafiguraként is megjelent alakja egy horvát nemzeti motívumokkal díszített játékkártyán. (Lásd a 38. képen.)

A Rubido házaspár kettős portréján látható díszöltözeteket érdemes alaposabban is szemügyre venni.[88] A grófnő az 1840-es évek közepére jellemző magyar nemesi díszöltözet egy letisztult, szép változatát viseli. A vörös bársony ruhaderék, a fehér atlaszselyem, a derék zsinórozását imitáló gyöngysor a rövid csipke ujj a vállon ráillesztett vörös selyemmasnival, a főkötő és a kötény mind jellegzetes eleme ennek a magyar stílusú öltözetnek. Ugyanakkor az alakadás (a szoknya, a ruhaderék, az ujj formája és

[85] Ljudevit Gaj 1833-ban írt és Ferdo Livadić által azonnal megzenésített indulója az illír mozgalom fénykorában hallatlan népszerűségnek örvendett. Lényegében egy ismert lengyel induló horvát nyelvű parafrázisa volt. A lengyel eredetije az 1797-ben Itáliában állomásozó, Napóleon seregeiben harcoló lengyel légiósoknak írt „Mazurek Dabrowskiego" „Jeszcze Polska nie umarła" [Lengyelország még nem veszett el] (szöveg Józef Wybicki 1797, zene Kazimierz Sikorski 1820-as évek), amely 1926 után Lengyelország hivatalos himnuszává is vált. Ez lényegében a szláv térség egyik legnagyobb hatású himnusza volt. Nemcsak horvát változata készült. A szlovák Samo Tomášik írta változat (1834-ből) „Hej Sloveni" szövege és dallama is a lengyel alapján készült. Ezt a szlovák változatot adaptálta az I. Pánszláv Kongresszus Prágában (1848. június 2–12.), mint a pánszláv himnuszt. A II. világháború utáni Jugoszlávia, majd Szerbia-Montenegró (2006-ig) is ennek egy fordítását használta himnuszként. Az ukrán himnusz szövegére „Shche ne vmerla Ukrayina" [Ukrajna dicsősége még nem veszett el] is hatással volt.

[86] Reka, azaz Gornja Rijeka Kapronca-Körös megyében.

[87] Antun Mihanović „Horvatska domovina" (első sora: „Lijepa naša domovino", szép hazánk) verse 1835-ben Ljudevit Gaj *Danica* című lapjának irodalmi mellékletében jelent meg. (A lap címe, Danica/Esthajnalcsillag, már önmagában az illír csillag szimbólumra utalt.) A verset Josif Runjanin zenésítette meg. Az 1890-es években vált horvát nemzeti himnusszá. Keletkezése idején Gaj – Livadić fent említett indulója népszerűbb volt.

[88] A képet elemezve Rózsa György is a ruházat ábrázolását emeli ki, „amelyben a művész szemmel látható élvezettel csillogtatta anyagábrázoló képességeit. Főleg az ékszerek, az érdemrendek, a férfi párducbőrrel szegett lila bélésű mentéje, valamint a nőnél a csipke és a nehéz, fényes taft szoknya anyagának érzékeltetése sikerült. A nő jobb kezében tartott rózsaszál ábrázolása egy csendéletfestőnek is díszére válnék. A művész dúskált a számára bizonyára kissé egzotikus öltözet gazdag színezésében. Figyeljük meg a nőalakon a fehér különféle árnyalatait: a szoknya tiszta fehérét, a csipke áttetsző kékesfehérét és a karok meg a váll elefántcsont színét, vagy a különböző fokozatban jelentkező vörösöket, a kendőzött arc pírjától a rózsaszál friss rózsaszínén és a vállcsokor égő vörösén át a bársonyderék mélypirosáig." A rendjelekről pedig a következőt jegyzi meg, látható a: „a Lipót-rend kis keresztje, a Ferenc József-rend lovagkeresztje és a hadi érem, amelyet I. Ferenc József, uralkodásának 25 éves évfordulójára, 1873-ban alapított. Mivel a Rubidó Antalra vonatkozó életrajzi adatok a kép hátára ragasztott és egykorú írással írott céduláról származnak, s a hadi éremről itt nem történik említés, nem tudjuk megnyugtató módon eldönteni azt a kérdést, hogyan szerepelhet az 1863-ban elhunyt férfi mellén a 10 évvel később alapított kitüntetés. Talán halála után kapta meg korábbi érdemekért és később festették rá a képre?" Rózsa, 1961–62, 293.

arányai) a korszak biedermeier divatjának felel meg. A hosszú csipkefátyol és kesztyű az előírásoknak megfelelő, udvarképes díszöltözetté teszi a ruhát. (Fülemile, 1998b, 93.) Hasonló díszruhákat, hasonló formai részletekkel, anyagminőséggel és a gyöngy szeretetével a reformkor arisztokrata származású előkelő hölgyeinek reprezentatív portréin (pl. a Zichy nővéreken, Antónián és Karolinán, Batthyány Lajos és Károlyi György grófok feleségein) vagy a nemzeti teátrum ünnepelt primadonnáin látni. Josip Jelačić bán felesége, Sofija Jelačić grófnő is nagyon hasonló öltözetet visel bársony ruhaderékkal, atlaszselyem szoknyával gyöngysorral, rövid masnis ujjal Franz Schrotzberg festményén megörökítve (Lásd *45. kép.*) Szidónia grófnő öltözetének ékszerkiegészítőin, a ruhaderék finom zöldköves boglárjain és a vörös selyem kötény szegélydíszén (fehér gyöngy oválisokban keresztformájú aranyfoglalatba ágyazott zöld gyöngy), diszkréten jelenik meg a magyar trikolór színe. Eközben a jobbkéz csipke és piros selyemszalag csuklódísze, nemcsak formális játék, hanem egy tudatos viseleti szimbólum, amely a horvát zászló színeit idézi.[89] Még a gyöngyös és rubinköves gyűrűk is illenek színben ehhez a kivételes ízléssel és mértéktartással komponált vörös-fehér harmóniához. Minden elegáns visszafogottsága ellenére is van az öltözetnek egyfajta színpadi teatralitása, amit még inkább megértünk, ha pl. Hollósi Kornéliának, Pest-Buda ünnepelt primadonnájának az ugyanetájt a színpadon viselt magyar díszruhájával vetjük össze (*33. kép*). Erdődy grófnő sikeresen és ízlésesen hangolta össze a kettős magyar és horvát kötődésre egyaránt utaló szimbolikus öltözeti jeleket.

33. kép Hollósy Kornélia Gara Mária szerepében Lieder Frigyes (Johann Friedrich Gottlieb Lieder, 1780, Potsdam – 1859, Pest) 1850-ben festett olajképén. (Leltári szám: MNM Történelmi Képcsarnok 1519)
A Párizsban és Bécsben tanult német festő az 1820-as évektől Pesten is működött. Itt festette meg Erkel Ferenc kedves énekesnőjét, a „magyar csalogányt", akinek a kedvéért illesztette be a zeneszerző a Hunyadi László opera 1847-es nemzeti színházi előadásába Gara Mária nászi dalát. (Hollósy Kornélia színpadi öltözetét érdemes összevetni az előző képen látható operaénekes Erdődy Szidónia grófnő magyar díszruhájával).

Rubido Antal díszöltözete is hasonló mértéktartással ötvözi a magyar és illír/

[89] A zágrábi fiatal hölgy Eleonora Patacic 1848 körül Vincenz Porkerth által készített portréján (Leltári szám: MGZ 1433) hasonló fehér-piros kézfodrot visel a jobbkezén. (Kiállításismertető: „Portreti Zagrepčana u 19. stoljeću", 14.11.1968 - 14.12.1968, Muzej grada Zagreba http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/portreti-zagrepcana-u-19-stoljecu,399.html letöltés ideje: 2020. október 22.).

horvát elemeket. Öltözete lényegében beleillik a reformkori magyar nemzeti divathullám kreatív invencióinak sorába. Az öltözet főbb elemei és a kivitelezés kvalitása a magyar nemesi díszöltözet formájának, anyagminőségének és dekoratív pompájának felel meg (paszomány, öltözetkiegészítő ötvösművű ékszerek, öv és díszkard). Viszont van egy-két finom utalás, amely egyben sajátos illír/horvát utalás is. A prémes süveg tollforgóján a Háromegy Királyság címeréből Horvátország és Szlavónia címerpajzsa látszik. (A Zagorjei előnevet viselő Rubido mind saját, mind felesége családi birtokai folytán ezekhez a területekhez kötődik, nem Dalmáciához.) Az állógallér, a visszahajtott kézelő és a mellrész szegélydíszén a zsinórdísz alatt piros farkasfog fut végig, finoman kivitelezett utalásként az illír öltözködési mozgalom népies eredetű díszítőelemeire. (Vö. 18. képpel.) A felöltő gazdag formavilágú ujja, a visszahajtott kézelővel, a hasíték csigavonalban végződő szegélydíszével megint csak egy olyan motívum, ami az illír surkák népies motívumait idézi, de mindez nagyúri minőségben, bársony és aranyzsinórdísszel, magyaros paszományhurokkal és ékszergombokkal. A panyókára vetett, mentekötős, prémmel bélelt nagy gallérú kabátféle is sajátos átmenete a menténak és a surkának. Tehát a házaspár mindkét tagjának öltözete harmonikusan fejezi ki a magyar nemesi és horvát/illír nemzeti identitás összeegyeztethetőségének 'modus vivendi'-jét.

Az illír mozgalom társasági élete

Az öltözet mellett az egyéb kulturális kifejezéseknek, a buzdító, nemzeti szellemű költeményeknek és zenének nyilvánvaló a jelentősége az illír mozgalom fénykorában (kb. 1835 és 1849 között). A Ljudevit Gaj szellemi befolyása alatt álló illír értelmiségi ébresztők tudatában voltak a vers és az ének mozgósító hatásának, melynek megjelentetésére Gaj sajtóorgánumai, kiadói tevékenysége teret adott. Az illír vezetők arra is odafigyeltek, hogy az 1840-es évek jelentősebb tömegmegmozdulásain, mint a már említett zágrábi tisztújítás alkalmain és egyéb kortesrendezvényeken[90] osztogassák a nemzetébresztő versek ('budnice') és indulók ('davorije')[91] kinyomtatott röplapjait, mint az a *Pesti Hírlap* panaszos soraiból is kiderül.

[90] A memoáríró Kažimir Jellačić Buzinskiről érdemes megemlíteni egy a fentiekhez kapcsolódó történetet. Saját zagorjei ratkoveci birtokára cigány muzsikusokat telepített, akikkel 1848-ig ő és hívei a Néppárt képviseletében, illír nótákat húzatva jártak korteskedni. (Jellačić Buzinski, M., 2014, 37.) Visszaemlékezésében felidézi 1845 decemberének tisztválasztását, amikor a Néppárt csak Varasd megyében tudott győzni. Korteskörútjuk során híveivel kocsikon, muzsikaszóval érkeztek Varasdra, ahol „mindenki lelkes volt, horvát dalokat énekeltünk". (Jellačić Buzinski, K., 2015, 61.)

[91] A davorije elnevezés az illír ősvallás hadistenének tartott Davor nevéből ered (Sokcsevits, 2015, 307.). Sokcsevits Dénes írja a romantikus népies és népszerű illír nemzeti dalok műfajairól: „A budnicák és davoriják közös vonása, hogy a szunnyadó, gyengének látszó, defenzívába szorult horvát (illír, szláv) nemzetet rá kell ébreszteni saját ereje tudatára, fel kell benne éleszteni a haza és a nemzeti nyelv, kultúra iránti szeretet lángját, hogy megerősödve, öntudatosan állhassanak ellen az elnemzetietlenítés, az asszimiláció fenyegető rémének. A költeményekben megjelenik a romantika szabadságkultusza, hiszen a nemzeti nyelvet, kultúrát fenyegető veszély egyben a nemzet szabadságát is fenyegeti. …a davoriják ezen túllépve konkrét küzdelemre, sőt fegyveres harcra szólítanak fel, és a nemzet alapvető jogainak védelmében az ellenfél fizikai megsemmisítésére szólítanak fel. A davoriják valóban harci szellemet ébresztettek, ami már a negyvenes években megmutatkozott a horvátországi belpolitikai életben, a pártküzdelmek eldurvulásánál…" (Sokcsevits, 2011, 307–308.)

Az illíristák törekvése, hogy felébresszék a szunnyadó nemzeti érzést, sikerrel járt. Nemcsak a nemesi és nagypolgári szalonok zárt köreit érte el a patrióta lelkesedés. Élénk társasági élet zajlott az illír mozgalom főbb városi központjaiban, Zágrábban, Varasdon, Körösön és másutt. Az illírizmus kifejezése egy szélesebb társadalmi közeg mindennapi életének részévé vált. A férfiak illír ruhában jártak, a hölgyek illír címeres és nemzetiszín hajtűkkel, szalagokkal, kokárdákkal, ékszerekkel, karkötőkkel, táskákkal egészítették ki divatos utcai és estélyi öltözeteiket. Mint másutt is a nemzeti ébredés idején, az öltözködés-ideológia mögött a hazai ipar felkarolásának, védelmének protekcionista gondolata is megjelent. A horvát nyelvű sajtó és irodalom termékeit olvasták (és felolvasták), illír dalokat énekeltek, illír motívumos és feliratos poharakból ittak, illír csészéből szürcsölték a kávét, tubákos szelencéből szippantották a dohányt, illír kártyával játszottak, s a honleányok hazafias tárgyú kézimunkák készítésével töltötték az idejüket.

Az új illír-horvát nemzeti imázs népszerűsítésében a kortárs „tömegtájékoztatás", a sokszorosított grafika is segített. A híres férfiak, események és csaták, történelmi emlékhelyek és a romantikus lelket megérintő hazai tájak metszett és litografált ábrázolásai mellett voltak egyéb kisnyomtatványok is: például játékkártyák vagy táncrendek, amelyek egy nagyobb társadalmi körben terjesztették a nemzeti lét toposzait. Az emléktárgyakra, emlékpoharakra, tányérokra és csészékre nyomtatott szlogenek és ábrázolások, vagy a porcelánplasztika szintén szerepet játszottak abban, hogy a horvát nemzeti identitás kifejezései utat találjanak a nemesi és középosztálybeli polgári családok biedermeier otthonaiba is.

34. kép „Illirska kapa", fehér, prémszegélyű, piros bársony ezüstszállal hímzett férfi sapka, 1840-es évek második fele. (HPM)

35. kép Gyönggyel kivarrott illír tárca, 1840-es évek második fele. (HPM)

36. kép „Illirska poculica”, főkötő csipkehorgolás ezüst szállal, nemzetiszín szalaggal, 1840-es évek második fele. (HPM)

37. kép Gyalogos „serežan” katona porcelánfigurája. Chodau (Chodov), Csehország, 1848. Magasság: 14 cm (Leltári szám: HPM / PMH 1663, Borošak-Marijanović, 1998, 143, kat. sz. 273.)
Ez egy ’Janus-arcú’ figura. Az egyik oldalon egy serežan, a másik oldalon egy bécsi nemzetőr áll. A porcelánfestő trikolór egyenruhába bújtatta a serežant, elképzelése az uniformisról hozzávetőleges, amiben biztos volt, az a feltűnő vörös köpeny. A Karlsbad melletti porcelánmanufaktúra üzleti érzékenységét mutatja a friss reagálás a kor hadi eseményeire. (A műkereskedelemben fel-felbukkan más formájú serežan porcelánfigura is, amit Chodauban gyártottak. Lásd: https://www.ebay.co.uk/itm/Rare-Chodau-Today-Chodov-Prague-Military-Figurine-/362957239126 (letöltés ideje: 2020. október 27.).

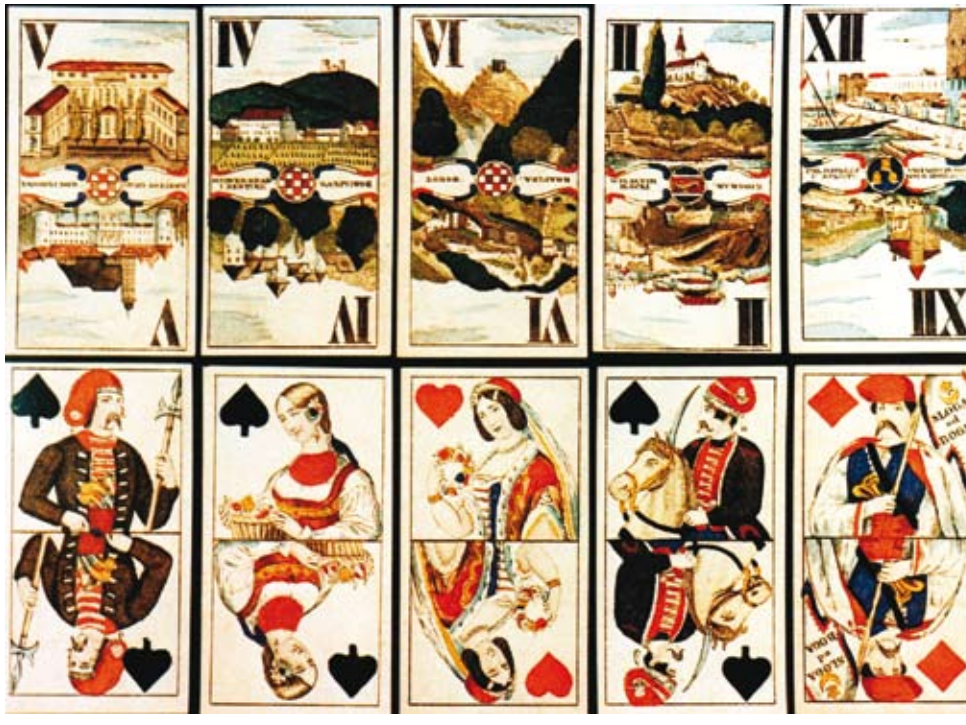

38. kép Tarokk játékkártya horvát nemzeti motívumokkal, Zágrábból. Josip Bäck, Zágráb, 1847–1848. (Leltári szám: HPM / PMH G. 1306 a)
A kártyákon látható veduták a horvát, szlavón és dalmát területek híres történelmi emlékhelyeit szimbolikus jelentőséggel ruházzák föl, egyben emblematizálják a jelentésgazdag romantikus nemzeti táj toposzát. A figurák nemzeti viseletben jelennek meg, a bukolikus népi idillt idéző 'pique dame' hajában kokárda, a kör hölgye (Rubido-Erdődy Szidónia) trikolór főúri öltözetben és kezében trikolór koszorút tartva látható. A káró altisztje, a gyalogos serežan a trikolór színeibe öltözött, vörös sálövében jatagán és pisztoly, farkasfoggal szegett zászlaján az illír mozgalom *leljiva* (csillag-hold) jelképe és a *„szabadság vagy háború"* jelszó. A pikk huszárja és gyalogosa graničar (határőr) katonák. Alakjuk hasonló népszerűségnek örvendett, mint a serežanoké. A graničarok vörös zsinórral díszített barna posztó egyenruhája is a korabeli nemzeti öltözet egyik mintája volt. Mindhárom katonaalak illír sipkát visel.

A zágrábi farsangi szezonban a Szent Márk téri színházban, a Lőegylet báltermében, vagy Karlo Drašković gróf palotájában (amit az Illír Mozgalom 1846-ban megvett)[91] hazafias szellemben folytak az illír bálok, amelyekről a nemzeti sajtó szorgalmasan tudósított.

[91] Az illíristák rendezvényeinek Illír Nemzeti Terem néven otthont adó klasszicista palotát az Opatička utca 18. szám alatt, 1838-ban Bartol Felbinger vezető horvát építész tervei alapján építették, ma az *Institute of the Croatian Academy of Sciences and Art* épülete. (Katarinčić – Niemčić, 2020, 264.) (Ezzel szemben, az Opatička 21. szám alatt áll a már korábban, Josipa Vančas kapcsán említett egykori Vančas ház.) Az illír társasági élet helyszíneit ellensúlyozandó a Magyar Társaság 1845-ben megvásárolta az Amadé Színházat, ahol a Magyar Casinót hozták létre. (Katarinčić – Niemčić, 2020, 264.)

A termek díszítése, a feliratok, a báli öltözetek, a kokárdák, a táncrendek, a tombolanyeremények, a báli etikett jegyében a hölgyeknek osztogatott ajándékok, s nem utolsósorban az 1840-es évektől a szalonokba bevezetett nemzeti tánc mind növelték a hazafias lelkesedést. Nagy izgalmat váltott ki, amikor 1842 januárjában Rubido-Erdődy Szidónia grófnő vezette a szlavón és horvát kolot, állítólag Ljudevit Gaj ötletéből és a brodi regiment egy tisztjének, Marko Bogunovićnak a koreográfiájára. (Borošak-Marijanović,

39. kép A bécsi szláv bál kinyitható, legyező formájú táncrendje, 1848. (Karton, színezett és aranyfestékkel nyomott nyomat. Leltári szám: HPM 2085) A táncrend az 1848 februárjában a császárvárosban megrendezett szláv bálra készült, amelyen a kor előkelőségei, arisztokraták, követek, udvari tisztségeket betöltő méltóságokvettek részt.
A legyező fedlapján arany keretben a birodalom kétfejű fekete sasos címere látható. 12 lapjából 10-en a Habsburg Monarchia szláv népeit egy-egy táncoló pár reprezentálja népies jellegű nemzeti viseletben, sorrendben: lengyel, rutén, krajinai szlovén, szerb, cseh, dalmát, morva, szlavón, szlovák és horvát lapja van a legyezőnek, (ez utóbbi ortográfiája: „Horvat"). A grafikus viseletképek sztereotipizáló emblematikus ábrázolási hagyományának megfelelően (egy-egy viseletes figura/terület/címer mnemonikus egymáshoz rendelése) az alakok egy-egy népet szimbolizálnak. A bécsi biedermeier romantika kedvelt zsánertémái közé tartozott a népies viselet egzotikumának, a táncmozdulatoknak, valamint az enyelgő szerelmespároknak az ábrázolása és a dekoratív alakok megfogalmazási modora is ennek megfelelő. (Szinte ugyanezt a formát használták fel egy 1909-es szláv bál alkalmával, amit Ljudevit Gaj születésének 100. évfordulóján rendeztek szülővárosában, a zagorjei Krapinán (Korpona). Az 1848-as változathoz képest hiányzik a táncrend és helyette még egy nép lapját illesztették hozzá, a bosnyákokét. A borító lapra Ljudevit Gaj portréja, a sasos címer helyére évszám került: „1848 1909". (Leltári szám: MUO 8045)

2016, 108.) Ezután a *horvatsko salonsko kolo* sikere megállíthatatlan volt.[92] Miután az 1843. január 18-iki rendelettel az osztrák hatóságok betiltották az illír név használatát, egy időre kétségtelenül visszafogottabbá vált a korábban oly élénk patrióta közélet, de 1848-ban újból teljes lendülettel tért vissza a báli élet és a nemzeti tánc a horvát társasági élet nyilvánosságába. Egy 1848. márciusi zágrábi bálon a *Danica* híre szerint például 1200 vendég vett részt.[93] Az öltözködés által kifejezett nemzeti lelkesedésről érdemes idézni egy 1848. július 11-én Körösön, a báni fogadalomtételéről Bécsből érkező Jelačić bán tiszteletére rendezett bál leírását.

> „A hölgyek és a fiatal lányok nemzeti viseletbe öltöztek… Hosszabb fehér, vagy kék kásmír surkákat viseltek piros bársonnyal szegve, hozzá piros pruszlikot ('prsluk') ezüst zsinórozással és gombokkal, fehér szoknyával. A hajadonok a fejükön ezüsttel díszített piros pártát *('parte')*[94] viseltek, az asszonyok pedig főkötőt ('poculice'). (Gundrum, 1904, 20., idézi Simončič, 2011, 246.)

Nem a fenti volt az egyetlen bécsi szláv bál, a korabeli sajtóból is tudni lehet, hogy a karneváli szezonban, az 1840-es években évente megrendezték Bécsben a szláv bált. A fenti legyező formájú táncrend első lapján a táncok sorrendje olvasható. Az európai divattáncok, a quadrille és valcer mellett a kor nemzeti szalonjaiban akkoriban divatos egyéb szláv etnikus eredetű szalontáncokat is felsorolnak,[95] ezek a bálkezdő polonaise, polka, mazurka, kolo hrvatska, kolo slavonski és a liepa maca.[96]

---

[92] Borošak-Marijanović az illír ébredés táncéletét bemutató cikkében megemlíti egy névtelen szerző 1848-ban nyomtatott, a horvát és szlavón lánctánc 'úri' változatát népszerűsítő kiadványát (címe: „Kolo horvatsko – Das Kroatische Kolo"), amelyben a táncmester részletesen leírja a koreográfiai formákat, melyek nevei is beszédesek: „Udvariasság, Koszorú, Lánc, Csillag, Gyűrű, Illír címer." A táncmesterek keresetté váltak a beavatottságot kívánó koreografált szalontáncok növekvő népszerűsége miatt. A zeneszerzőket is megihlette a táncdivat, Vatroslav Lisinski is szerzett például kolozenét vonósokra. (Borošak-Marijanović, 2016, 109.) A *slavonsko kolo* gyors, vidám allegro, a *horvatsko kolo* kényelmes adagio, a mazur csillogóan élénk, vivace brillante tempójú volt, írja egy névtelen kortárs újságíró a jogászbálról, amelyben a bálanya tisztjét szintén Rubéidó-Erdődy Szidónia grófnő látta el. ('Pravnicki bal'[n.a.], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, 8*. 1848. február 19., 32. http://dnc.nsk.hr/DataServices/ImageView.aspx?id=ac865e68-3675-4904-8e9e-92d23b899a00 (letöltés ideje: 2020. november 7.), Idézi: Katarinčić – Niemčić, 2020, 272. jegyzet.) A szerzők cikkük epilógusában kitérnek arra, hogy miközben Jugoszláviában a II. világháború végéig követhető a szalon kolo társasági jelentősége, addig a horvát emigráció Dél-Amerikában és az USA-ban a mai napig megőrizte a koreografált, színpadi változatát ennek a 19. században született nemzeti műtáncnak. (Katarinčić, – Niemčić, 2020, 273–278.)

[93] 'Gradjanski bal', D. G. monogram, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, 11* (1848. március 11.), 48., http://dnc.nsk.hr/DataServices/ImageView.aspx?id=1eeb76cc-e8ef-4bc5-b04c-f30dbf334836 (letöltés ideje: 2020. november 7.) Idézi: Katarinčić, – Niemčić, 2020, 72. jegyzet.

[94] A pártára az előző fejezetben, a női viselet leírásánál külön nem tértem ki, mert nem áll rendelkezésemre tárgyi adat, vagy ábrázolás a párta viseléséről. Azonban a fenti idézet meggyőzően illusztrálja a női főkötők mellett a párta beépülését a horvát nemzeti viselet eszköztárába.

[95] Az 1830-as, 40-es évek szalonjaiban, báltermeiben soha nem látott népszerűségnek örvendtek bizonyos nemzeti táncok. A népi eredetű cseh polka Prágán keresztül jutott Bécsbe, majd a polkamánia hamar elérte Párizst, Londont és az Újvilágot is. A Lengyelország felosztásával szétszórattatott, emigrációba kényszerült, és az 1830-as novemberi felkelés leverésével sújtott, az európai szabadságküzdelmekbe bekapcsolódó lengyelek körül kialakult romantikus nimbus, valamint Chopin nemzetközi sikerei is hozzájárultak a polonaise, a mazurka és a polka szalontáncként való elterjedéséhez. Bécsben a 19. század közepén Johann Straussnak is köszönhető a polka-mazurka sikere. (A nemzeti ébredés és a romantika táncdivatjainak kapcsolatáról, tekintettel a magyar vonatkozásokra, bővebben lásd: Nemes, 2001.)

[96] A táncrendben a bál második részében a bálkezdő Liepa Maca (?) feltehetőleg egy énekelt, lassúbb, vonulós változat lehetett a kolo slavonski előtt, azzal talán egybekötve szerepelhetett. (Ezúton kö-

1848–1849 történeti eseményei Horvátországban és a nemzeti öltözet szimbolizmusa

Már az illírizmus sokrétű gondolatrendszerének korai gyökereit felvázoló alfejezetnél is tárgyaltuk, hogy az illír–szláv–horvát népegyezés ideájának részeként a pánhorvát (minden szláv egyben horvát) elképzelés mellett más irányvonalak történeti lehetősége is körvonalazódott. A balkáni szlávok közös népiségének gondolatával kapcsolatban a szerbeknek is voltak elképzelései. Ez annál is inkább nyilvánvalóvá vált, minél inkább elterelődött a hangsúly az eredet kérdéséről a szlávok lakta balkáni területek egyesítésének politikai programjára. Nagy-Illíriát, mint egy délszláv államot magától értetődően horvát vezetéssel álmodták meg a horvát illíristák, és vice versa szerb (és ortodox) dominanciával a harchoz szokott, militánsabb szerb ébredők. (Mindez természetes módon vetítette előre egy későbbi konfliktus lehetőségét a térségben.) Nagy-Illíria mint horvát állam és Nagy-Szerbia mint balkáni nagyhatalom víziója mellett a korabeli pánszlávizmus hívószava is formálta a szláv testvériségről alkotott álmokat és az ezekből születő politikai ábrándokat. A pánszlávizmus szép álorcája mögött bújtak meg az orosz birodalom önzetlennek egyáltalán nem nevezhető expanziós spekulációi és a csehek pragmatikusabb ambíciói, hogy a Habsburg Monarchia szláv népei között meghatározóbb szerephez jussanak. Az 1848. évi prágai pánszláv kongresszuson is már kiderültek a széthúzó és egymással versengő motivációk.

Mind az illírizmust a *slavenski jug* (délszláv egyesülés) gondolatával, mind a pánszlávizmust nagy gyanakvással figyelték Ausztriában és Magyarországon egyaránt. A területi szétesés, egy független Horvátország, illetve egy balkáni déli szláv államalakulat Magyarország számára, amely Szent István kilencszáz éves többnemzetiségű királyságának középkori alkotmányos kereteit őrizte, elfogadhatatlan volt. A helyzet ilyetén alakulása a Habsburgok számára is elképzelhetetlen volt, de amíg a szláv nemzeti mozgalmak erejét ki tudták játszani az állandóan lázongó magyarokkal szemben, ez a 'húzd meg, ereszd meg' taktika kiváló egyensúlyi eszköz volt a kezükben.

Horvátország és Magyarország viszonya 1848 elejére egyre jobban megromlott. A forradalmi események Bécsben, Pest-Budán és Észak-Itáliában felgyorsították az eseményeket és törésre vitték a kapcsolatot Horvátország és Magyarország között. A habozó bécsi udvar hol bátorította, hol rövid pórázra fogta a horvátokat, érezve, hogy kétélű fegyver van a kezükben. A horvátok elérkezettnek látták az időt, hogy a magyar országgyűlés gyámkodása nélkül lépjenek a politika színpadára. A horvát belpolitikai szcénán belül is radikalizálódott a helyzet, és az illíristák kerültek pozícióba. Azt remélték, hogy eljött az idő, hogy Magyarországtól különválva, mint szabad nemzet csatlakozhatnak egy szabad nemzetek Ausztriájához.

szönöm Végh Antalnak és G. Szabó Zoltánnak a délszláv tánc és zenei anyaggal kapcsolatos kérdésekben nyújtott szakmai segítségét.)

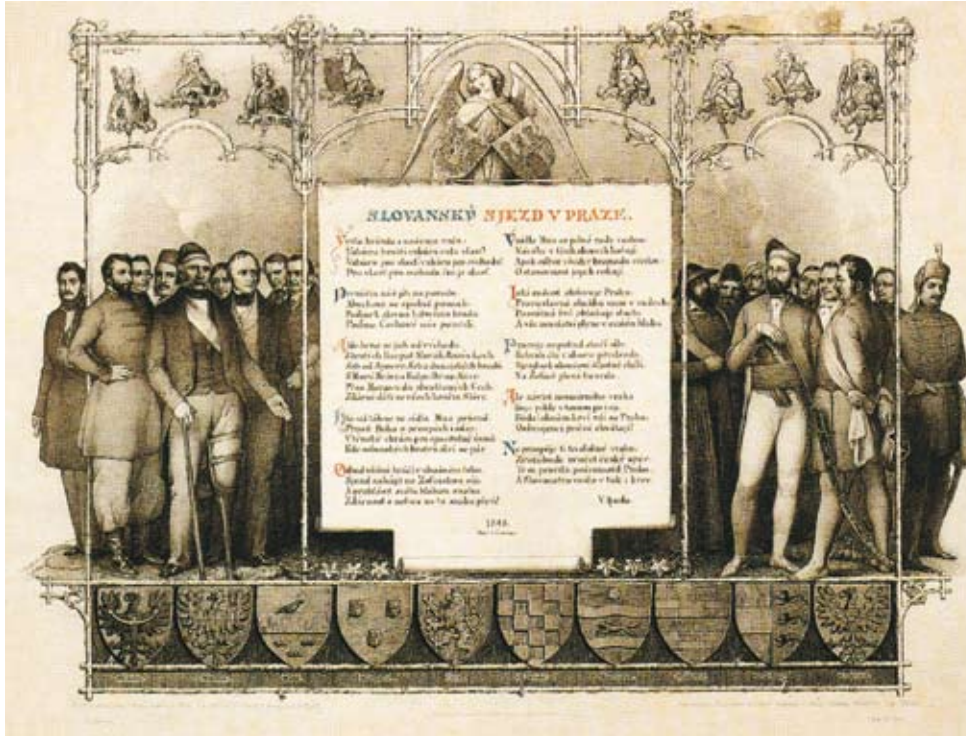

40. kép A Szláv Kongresszus („Slovansky Sjezd") Prágában, 1848. június 2–12. J. A. Hellich litográfiája, nyomtatta F. Šira, Prágában, 1848-ban. (Leltári szám: HPM/PMH G. 1071-4161, Borošak-Marijanović, 1998, 23., 105., cat. no. 71)
Az emléklap allegorikus ábrázolásának dekoratív kerete, mintha egy oltár lenne, háromosztatú triptichont formál. A predellán a résztvevő szláv országok/tartományok címerei. A fülkék fölötti égi szférában ugyanezen területek nemzeti egyházainak védőszentjei. Az „oltárszekrény" középső részében egy Prága címerét tartó szárnyas angyal alatti pergamentekercsen a kongresszus V. Hanka által írt fogadalmi himnuszának szövege. Az oldalfülkék színpadszerű emelvényén a résztvevő politikusok alakja a személyek felismerhető portréjával. Az alakok egy része etnikus jegyeket hordozó felöltőket, fejfedőket, kiegészítőket visel. A viseletek sokszínűsége megmutatja, hogy a romantikus nemzeti ébredés reformidőszakában más szláv népek is igyekeztek a népies eszményen alapuló, sajátnak érzett nemzeti öltözet megalkotására. (A korabeli cseh, morva és szlovák forradalmi és nemzeti stílusú öltözetekről és a horvátokéhoz hasonló tendenciákról lásd: Moravcová, 1986.)

Az események sodrában ki-kitűnik az öltözet tudatos politikai deklarációként ható kommunikációs szerepe. Nem kívánjuk kronológiai rendjében végigkövetni 1848 tavaszának horvát történéseit, csak két eseményt idézünk fel egy a hangulatot jól érzékeltető kortársi visszaemlékezésből. Mindkettő a horvát küldöttség által a császári udvarban történt látogatás, amely között két és fél hónap telt csak el, és az öltözet jelentőségén kívül érzékelteti az udvar hintapolitikáját is. 1848 márciusának forradalmi napjaiban a magyar események hatására Zágrábban is forrongott a hangulat. A horvát Nemzeti Párt (*Narodna stranka*) nemesi politikusai eljutottak odáig, hogy követeljék a Háromegy Királyság (*Trojedna Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*) egyesítését,

amely magában foglalta volna mind a polgári, mind a katonai irányítás alatt álló részeit Horvátországnak, Szlavóniának és a szintén közvetlen Habsburg-kormányzás alatt álló Dalmáciát. Az 1848. március 25-iki népgyűlésen egy a királynak eljuttatandó petíciót állítottak össze.[97] A sabor Magyarország helyett Ausztrián belül deklarálta Horvátország függetlenségét, és Josip Jelačić bán kinevezését kérte.

41. kép A szláv barikád Bécsben 1848 május 26-án. F. Kollarz litográfiája, Bécsben nyomtatta J. Rauh (Leltári szám: HPM/PMH inv. no. 4093-G. 1003) Felirat: *„A szabadságért folytatott harc egyesít minden nemzetet."* A cseh, lengyel, horvát, szlovén barikádharcosok kezet ráznak az osztrák forradalmárokkal a nemzeti zászlaikat magasba emelve.

„Több mint háromszázan egyhangúan kijelentették, hogy a Horvát Királyság zászlaja alatt, Dr. Ljudevit Gaj vezetésével induljon követség Bécsbe. Arra a következtetésre jutottak, hogy azonnal indulni kell, mindenkinek, aki csatlakozni akar." A március 27-iki gyülekezés alkalmával „a gyülekezők között voltak hárman, akik gyönyörűen öltöztek fel, mint egyszerű fa-

[97] A követelések között szerepelt a magyarhoz hasonló felelős horvát minisztérium, horvát nyelven működő kormányzás, formálisabb kapcsolat Magyarországgal, a horvát parlament egy szintre emelése a magyarral, a báni méltóság megfeleltetése a nádori tisztséggel, mint a király utáni második méltóság, amely tisztségre az illírista Nemzeti Párt báró Josip Jellačić Buzinskit javasolta. „Egy horvát politikai nemzetnek kell uralkodnia", „Dalmáciának vissza kell térnie a horvát királyság anyaországába", „Krajinát meg kell szüntetni, mint osztrák tartományt" és Horvátországhoz kell csatolni. (Jellačić Buzinski, K., 2015, 65.)

lusiak, Juraj Pisačić horvátként, Filip Faller szlavónként és Dragutin Pajanović határőrként. 1848. március 28-án leírhatatlan, hogy milyen pompásan, lelkesedéssel, énekelve, örömben utaztunk. Gradacba érkezve az állomáson, a Horvátországban nagybirtokkal rendelkező szorgalmas antikvárius, marsall és vezérlő tábornok, a horvátokat szerető és magát örömmel annak valló gróf Laval Nugent fogadott minket. Katonai zene szólt a tiszteletünkre. Ljudevit Gaj hasonló beszéddel köszöntötte a grófot. Közöttünk volt a gróf fia is Albert Nugent gróf. Gradacban töltöttük az éjszakát és március 29-én kora reggel folytattuk utunkat. Amikor megérkeztünk Bécsbe, több ezer bécsi, különösen a szlávok, katonai zenével fogadtak minket. Az állomástól egyenesen gyalog vonultunk a királyi udvarba a Horvát Királyság zászlaja alatt, amit egy Janko Dolovčak nevű harcias fiatal ügyvéd vitt. A Dr. Ljudevit Gaj vezette küldöttséget kegyesen fogadták és ő lelkes szónoklattal adta át a kérelmet a királynak. Ferdinánd király olyan kegyelmes volt, hogy kijelentette, hogy hű horvátjainak meg kívánja adni a segítséget." (Jellačić Buzinski, K., 2015, 65.)

V. Ferdinánd egy március 23-ikára visszadatált iratban megadta a hozzájárulást báró Josip Jelačić Bužimski (1801–1859) horvát báni kinevezéséhez. A Jelačić család nemzedékei a Habsburg hadseregben szolgáltak. Josip maga is Bécsben kapott katonai oktatást, hű volt az udvarhoz, igazi horvát hazafi volt és a magyar kapcsolatok vehemens ellenzője. Kinevezése után az egyik első parancsa az volt, hogy megtiltotta a horvát hatóságoknak, hogy a Magyarországról jövő rendelkezéseket betartsák. A magyar áprilisi törvényeket a bán, kevésbé radikális formában, a maga nevében adatta ki. Kihirdette Horvátország állami jogait. A helyzet még bonyolultabbá vált, amikor a dél-magyarországi vajdasági szerb gyűlés kifejezte óhaját, hogy állami egységbe lépjen Horvátországgal.[98] Májustól a hagyományos népfelkelés alapján elkezdték toborozni a helyi városi és falusi nemzetőrségeket, hogy nemzeti hadsereget szervezzenek. Az első egységek a leginkább magyarellenes központokban álltak fel. 1848. június 5-én a magyar kormány jóváhagyása nélkül összeült az első népképviseleti horvát sabor. Az ülés a bán beiktatási ünnepségével kezdődött, melyen a karlócai szerb pátriárka is közreműködött. (Az ünnepség leírását lásd később.) Ezt követően a bán független rendeleteit törvényerőre emelték és létrehoztak egy báni tanácsot. A sabor követelte Dalmácia és a katonai határőrvidék visszatérését, továbbá Magyarországgal egyenjogú kapcsolatot akart, akivel csak a koronát és az uralkodó személyét kívánta megosztani. Ugyanakkor a sabor egyfajta délszláv egyesülést irányzott elő a birodalomban, és a Habsburg Monarchia politikai rendszerének ausztroszláv reformját kívánta elérni. Az ausztroszlávizmus azonban túl sok volt Bécs számára. V. Ferdinánd a magyarok kérésére és a horvátok tudta nélkül június 10-én felfüggesztette a bánt tisztségéből. Június 12-én a prágai forradalmi események eszkalálódására válaszként a szláv kongresszust (*41. kép*) is erőszakkal feloszlatták. Ugyanezen a napon a szlavóniai csapatok véres támadásba kezdtek Dél-Magyarországon. Június 19-én V. Ferdinánd király a horvát sabor Jelačić vezette küldöttségét Innsbruckban csak privát audiencia keretében volt hajlandó fogadni. Az eseményre emlékezve Kazimir Jellačić Buzinski leírja, hogy amikor megérkezett a hír, hogy az udvar a bécsi forradalom elől Innsbruckba menekült,

[98] A május 13-iki karlócai gyűlésen „a szerbek kinyilvánították, hogy Jellačić bán alatt, mint fivér a fivérrel harcolni fognak a magyarok ellen... Amikor Karlovácon meghozták ezt a tiszta szívű, nagyszerű határozatot és megválasztották a pátriárkát, eldöntötték, hogy a pátriárkának részt kell vennie Jellačić bán beiktatási ünnepségén..." (Jellačić Buzinski, 2015, 67.)

a horvát sabor egyhangúan elhatározta, hogy a bán vezetésével küldöttség menjen Innsbruckba, hogy a magyarok birodalomromboló mesterkedései ellen hűségükről és segítő szándékukról biztosítsák a dinasztiát. Június 12-én a bán 12 küldöttel elindult.

> „Mindenütt, amerre ment Tirolban, az útja egy igazi népünnepély volt. Azonban a magyarok kérésére a király elmozdította őt a hivatalából már június 10-én, amiről a bán semmit nem tudott – és nem is mondták el neki. A magyar kormány utasította külügyminiszterét, herceg Esterházy Pált, hogy lépjen közbe, hogy a bán ne találkozhasson se a királlyal, se más királyi herceggel a jelenléte nélkül. A tettre kész Jellačić bán, ahogy a küldöttség tagjai elmondták, minden magyar intrika ellenére elérte, hogy audienciát kapjon a királytól. A király ott ült a trónon magyar öltözetben, mellette a királynő, és a királynő háta mögött a sarokban ott állt Eszterházy Pál herceg. A bán ezredesi egyenruhába öltözve üdvözli a királyt és a királynőt, s a hűséges horvát nép nevében mint bán meghatóan magyarázza, hogy milyen veszélyes helyzetbe került a horvát királyság, amely soha nem szünteti meg életét áldozni a királyért és az Osztrák Monarchia fenntartásáért." (Jellačić Buzinski, K., 2015, 68.)

A király a horvát sabort törvénytelennek ítélte, és azt tanácsolta, hogy Horvátország béküljön ki Magyarországgal. A Habsburg-ház felé még megbántottságában és megalázottságában is a lojalitását hangsúlyozó horvát fél a monarchia megmentőjének, az ausztriai ház védelmezőjének a szerepében látta és láttatta magát. Részben az udvar titkos biztatására (valamint császári pénzzel és fegyverekkel ellátva) a horvátok 1848 nyarát a hadi mozgósításra szánták. A sabor július 4-i ülésén történt az a híres jelenet, amikor Jelačić felhívására, hogy biztosítsák számára a szükséges forrásokat a hadsereg szervezésére, a sabor nemes tagjai felálltak és nagylelkűen segítségüket ajánlották. (Ez már azután történt, hogy június 29-én Jellačić bán megkapta a diktátori felhatalmazást.)

A jelenetet bemutató, a megtörténte után mintegy négy évtizeddel később, 1885-ben festett historizáló monumentális történeti festmény az utókor retrospektív elképzelése a horvát történelem e meghatározó eseményéről (lásd *42. kép*). A már többször idézett szemtanú, Kazimir Jellačić Buzinski szemtanúként emlékezik vissza a horvát parlament 1848. július 4-iki ülésére. Elmondja, hogy amikor az ülésen a szerbek a magyaroktól elszenvedett panaszaikat előadták és a horvátok segítségét kérték, a felindult horvát képviselők kérték a bánt, hogy lépjen fel a magyarok ellen az áldozatok védelmében. A bán a kérést helyeslően fogadta, de kifejezte, hogy a fegyverkezéshez sok pénz kell és ő nélkülözi a kellő forrásokat. Minden jelenlévő felkiáltott, hogy a horvát nép segít megszerezni a szükséges forrásokat.

> „Elsőként Joseph Schrott püspök vette le mellkasáról az aranyláncot, és tette le az asztalra és felajánlotta számottevő anyagi támogatását és ezüstjeit. Ugyanezt tette Josip Rajačić pátriárka is, Mirko Ožegović, a gomirjei [ortodox kolostor] archimandritája Sebastian Ilić, báró Franjo Kulmer, Mato Vukovic kanonok, báró Metell Ozegovic, gróf Janko Draskovic, Ambroz Vranyczany, Antun Kukuljevic és a többiek, ami csak a kezükben volt, és így rövid idő alatt az asztal tele lett arannyal, ezüsttel és ékszerekkel." (Jellačić Buzinski, K., 2015, 71.)

A képen a festő a felismerhető történelmi szereplőket ismert portréik alapján festette meg, így már jól ismert vizuális kliséket használt. Bár a kép provinciális kvalitású, de az ábrázolás részleteiben határozott narratív pontosság figyelhető meg. A csoportkép lehetőséget ad arra, hogy férfit, nőt, időst, fiatalt, nemest, polgárt, tiszteket és papokat,

tulajdonképpen az 1840-es évek nemzeti viseletének variációit együtt, egy reprezentatív pannón láthassuk. A kép alapján az a benyomásunk, hogy az illír ruha az 1840-es évekbeli fénykorában gazdag változatossággal bírt, a viselője korának, egyéni ízlésének megfelelően kreatív megoldások sorának engedett teret. Az esemény felidézése a historizmus időszakában a 19. század végi horvát társadalom nemzeti identitásának hangsúlyát tükrözi, amelynek középpontjában továbbra is az illír nemzeti újjászületési mozgalom és emlékének felmagasztalása állt.

42. kép A horvát parlament, „sabor" 1848. június 4-én. Olaj, vászon, készítette: Dragutin Weingärtner (sz: 1841–?), 1885-ben. (Leltári szám: HPM / PMH 7400)

A képből leszűrhető viselettörténeti tanulságok az előző fejezetben az illír surka formai változatairól mondottakat tovább gazdagítják. A surkának további színvariációi láthatók: nemcsak a fehér és a barna vörössel szegve, hanem élénk pipacsszín fehérrel szegve, élénk kék arany szegéllyel, fekete ezüsttel zsinórozva és sötét barnásvörös feketével szegve is látható az alakokon. Megfigyelhető, hogy a fiatalabbak az élénk színeket hordják, az idősebbek a fehér mellett kedvelik a sötétebb színeket. Ami még inkább feltűnő, hogy az előtér két idősebb alakja (baloldalt vörösbarna-fekete, jobboldalt fehér-vörös színekben) egész hosszú, lábszárközépig érő szűrkabátot visel, amelynek nagy négyszögletes hajtókája van. Úgy látszik, hogy a hosszú surka az idősek viselete volt. Nem egy nemesi alakon látható az alsó rétegként viselt, mellen vattázott ujjas és a felső bő, gyakran vállra vetve viselt kabátféle együttesének összehangoltsága, ami a magyar nemesi viselet dolmány-mente párosának felel meg. A kép középpontjában az asztal mellett ülő lehajtott fejű idős férfi vörös kézelős, fehér illír surkáján panyókára vetve mentekötővel viseli a középhosszú, mintegy térdig érő kerekgalléros szűrkabátját.

A baloldalon az előtérben ülő idős férfi kezében jól kivehető a szintén a magyar nemesi viseletben is meglévő prémes-tollforgós süveg szépen adaptált, illír változata. A lábbelik is változatosak, látható középhosszú, ívelt tetejű, pirossal szegett csizma, hosszú puhaszárú, egyenes záródású lovagló csizma és kötött gyapjúkapcával viselt fűzős cipő is. A karzat hölgyei között feltűnik a szép „madjar grofica Sidonja" Rubido-Erdődy és a fekete hajú Josipa Vančas is.

43. kép A horvát bán, báró Josip Jelačić Bužimski portréja. Színezett litográfia Karel Nord első dagerrotípiája alapján Jelačićról, František Šir nyomtatta Prágában 1848–1849-ben. (HPM / PMH 29369.) (Borošak-Marijanović, 1998, 50., 133, kat. sz. 225.)
A bánt a magyar lovas huszárezred ezredesének egyenruhájában ábrázolták, amely a horvát bánok hivatalos katonai rangja volt a Magyar Királyságban. A kor katonai divatjának megfelelő derékig érő spencer-szerű rövid állógalléros dolmányt és hasonlóképpen rövid nyestprém szegélyes mentét visel. A buzérvörös posztó egyenruha paszomány és zsinór díszítése arany (szemben a magyar királyi testőrség lovassági egyenruhájának ezüst díszítésével.) A bán („Banus regni Croatiae") Horvátország helyettes kormányzója és fő katonai parancsnoka volt. Ez a rang a régi magyar udvari méltóságok közül a harmadik legmagasabb tekintélynek számított. A bán alkirályként és országának fő katonai parancsnokaként hivatalos minőségében magyar katonai egyenruhát vagy magyar stílusú nemesi díszöltözetet viselt. Mindkét változat hivatalos udvari öltözetnek számított a bécsi Habsburg-udvarban.

Az illír öltözet mint kodifikált hivatalos nemzeti öltözet

Jelačić bán alakja és hivatala körül a spontánabb és változatokban élő illír mozgalmi öltözet hivatalos „állami" szintre emelődött. Ha Horvátországnak lett volna saját királyi udvara, az illír stílusnak esélye lett volna – kancelláriai szabályok által regularizált –, udvari díszöltözetté fejlődnie, amely folyamat más európai monarchiákban a 19. század első felében, főleg az 1820-as és 30-as évektől végbement. (Fülemile, 1998) Ezt a tendenciát valószínűsíti Jelačić reprezentatív öltözete, amelyet a báni beiktatásakor viselt. Jelačićot több ábrázolás is megörökítette ebben az öltözékben. Kivételesen szerencsés a helyzet, hogy a képen ábrázolt eredeti teljes öltözet megmaradt és a Horvát Nemzeti Múzeum (Hrvatski povijesni muzej) tulajdonában van.

44. kép Báró Josip Jelačić bán portréja. Olaj, vászon, készítette: Ivan Zasche (1825–1863). (Leltári szám: HPM / PMH 8597.)
A cseh származású horvát festő, Bécsben tanult, majd Juraj Haulik de Váralya zágrábi érsek meghívására Zágrábban telepedett le. A biedermeier szellemében számos látképet, reprezentatív olaj és meghittebb elefántcsont miniatűr portrét festett horvát nemesi és polgári családok tagjairól. Lika és Zágráb környékének népviseletéről és tájairól szép rajzokat, akvarelleket készített, valamint egyházi megrendelésre is dolgozott. („Zasche, Ivan." Ravlić, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66916, letöltés ideje: 2020. október. 28.) Zágráb, 1857. A reprezentatív portrén a bán a ceremoniális beiktatási díszöltözetében látható, amit más hivatalos alkalmakkor is viselt.

45. kép Sofija Jelačić grófnőnek, Jelačić bán feleségének portréja. Olaj, vászon, készítette: Franz Schrotzberg, (1811–1889) Zágráb, 1857. (Leltári szám: HPM / PMH 2799)
A festő az 1840-es évektől Bécs előkelő köreinek legkeresettebb biedermeier portréfestői közé tartozott. Királyi és arisztokrata modelljei (pl. Erzsébet királyné fiatalkori portréja) női szépségét megörökítő festményeinek eleganciáját és polírozott perfekcionizmusát Amerling és Winterhalter mellett emlegették.
Tanulságos és nem véletlen, hogy a horvát bán felesége a reprezentatív portréján a magyar nemesi díszöltözet fátyollal kiegészített és mélyen dekoltált változatát viseli, amely így az előírásoknak megfelelő hivatalos udvari viselet. A Sophie grófnőn látható magyar ruha egy a biedermeier divatnak megfelelő változat, amely hasonlít a Rubido-Erdődy Szidónia által viselt magyar díszruhához (*32. kép*), ugyanúgy bársony ruhaderék, atlaszselyem szoknya és fűzőbetét, rövid csipkeujjak selyemszalaggal és a ruhaderék zsinórját imitáló dekoratív gyöngysor díszíti. Még divatosabbá teszi a ruhát, hogy kötényt nem visel hozzá.

Valószínűleg a háromnegyed alakos, álló portrékat kevésbé privát célra, családi galériába szánták, mint inkább hivatalos, reprezentatív portrénak, mely a horvát állami reprezentáció részét alkotta a Jelačić haláláig tartó, mintegy 11 éves báni ciklus alatt.[99]

[99] Schrotzberg egyébként magát Jelačić bánt is megfestette 1850-ben. (Simončič, 2011. 245.) Schrotzberg portréja teljesen a Zasche-féle kép ikertestvére. A kép egy kis méretű (27.94 cm × 20.32 cm) változata 2005-ben feltűnt a műkereskedelemben, lásd: https://www.artory.com/artists/

Az a tény, hogy a valószínűleg összetartozó, nagyméretű portrékon a bán egy kodifikált, „horvátosított" ceremoniális öltözetben ült modellt, míg felesége[100] a magyar királyi báni tisztségnek megfelelő magyar stílusú udvari reprezentáció szerinti díszöltözetben látható, mutatja, hogy a női viselet minden korábban felsorolt horvát/illír elem ellenére sem érte el a stilisztikai fejlődésnek azt a koherensebb fokát, amely egy nemzeti stílusú díszöltözet formálisabb rögzítéséhez szükséges lett volna.[101]

Jelačić bán díszruhájának elemzése előtt érdemes magát a beiktatási ünnepséget is felidézni. Az eseményt a szemtanú Kažimir Jellačić Buzinski így beszéli el:

46a-b. kép Josip Jelačić bán beiktatási díszöltözetének mentéje (*„menten")* és a hasított ujj paszománydíszének részlete. Készítette: Salon Gibač, Bécs, 1848. (Leltári szám: HPM/ PMH 9479)

franz-schrotzberg-1811/banus-jellacic-in-state-official-robes-B6KM52FM/ (letöltés ideje: 2020. október 28.). A bán két portréja közti hasonlóság valószínűsíti, hogy Zasche Schrotzberg korábbi portréját másolhatta.

[100] Gräfin Sophie von Stockau (1834, Zlínský, Csehország – 1877, Bécs) német arisztokrata család sarja, 1850-ben 16 évesen ment férjhez az akkor 49 éves bánhoz. Egy kislányuk még nem egész egyévesen meghalt. 25 évesen megözvegyült, később újból férjhez ment, 42 évesen halt meg. (https://www.geni.com/people/Gr%C3%A4fin-Sophie-von-Stockau/6000000010996037844, letöltés ideje: 2020. október 28.)

[101] Pedig Sofia Jelačićtól nem állt messze a férje rangjához és nemzeti küldetéséhez illő reprezentáció. Leírják hogy, a horvát nemzet 'first lady'-jeként, az 1850 július 22-iki esküvőjük tiszteletére a zágrábi Illír Teremben rendezett gála táncra horvát nemzeti viseletben, ékszerek nélkül jelent meg, a női nemzeti erények megtestesítőjeként példát mutatva. (Čoralić, 1997, 100.) „A korabeli sajtó is beszámolt róla, hogy a 'banica' példáját, aki a bán iránti szeretetétől vezérelve a báli ruháin szívesen használt nemzeti motívumokat és színeket, a zágrábi hölgyek követték." (Simončič, 2011, 246.) Ennek ellenére mégis a hivatalos reprezentatív portréján magyar főúri viseletben állt modellt, nem horvát surkában.

„1848. június 4-én, mindenki, aki csak tehette Zágrábba sietett. Már Június 2-án megérkeztek a küldöttek Szlavóniából és Horvátországból, a követek Dalmáciából, Carniolából, Styriából, Csehországból, de a szlovákok és isztriaiak sem hiányoztak, hogy díszítsék az ünnepséget. Június 3-án emberek ezrei érkeztek díszruhába öltözve. Június 3-án a bán az éjszakát a Vranyczany család birtokán Botinacon töltötte. Június 4-én a beiktatás napján Zágráb zsúfolásig telt, szólt a katonai és a civil zene, a méltóságok és a horvát nép a bán elé vonult a Száva hídjához, ahol a legnagyszerűbb üdvözlésben részesítették őt. A hídnál hollófekete lova várta a bánt. Albert Nugent gróf és ifj. Juro Erdődy gróf nagyszerű horvát ruhába öltözve, mint a király megbízottjai, a báni insigniákkal várakoztak, nevezetesen a buzogánnyal és a zászlóval. Amikor ágyúdörgés közepette a bán hintaja megérkezett a hídhoz és kiszállt a kocsiból, mennydörgésként visszhangzott az éljenzés. A bán örömére és megelégedésére – aki mint egy honpolgár és egy nemes, gyönyörű horvát nemzeti viseletbe öltözött –, virágeső záporozott és örömkönnyek hullottak. Amikor az emberek, látták bánjukat, amint fekete paripáján ellovagolt előttük, mint egy igazi horvát, fellelkesülve horvátul köszöntötték a bánt...” (A történet tovább folytatódik a fogadalomtételi ceremónia és az azt követő ünnepségek leírásával: Jellačić Buzinski, K., 2015, 68.).

47a–b. képek. Jelačić bán beiktatási díszöltözetének dolmánya (*„dolama ”)*, elölről, hátulról. Készítette: Salon Gibač, Bécs, 1848. (Leltári szám: HPM/ PMH 9480)

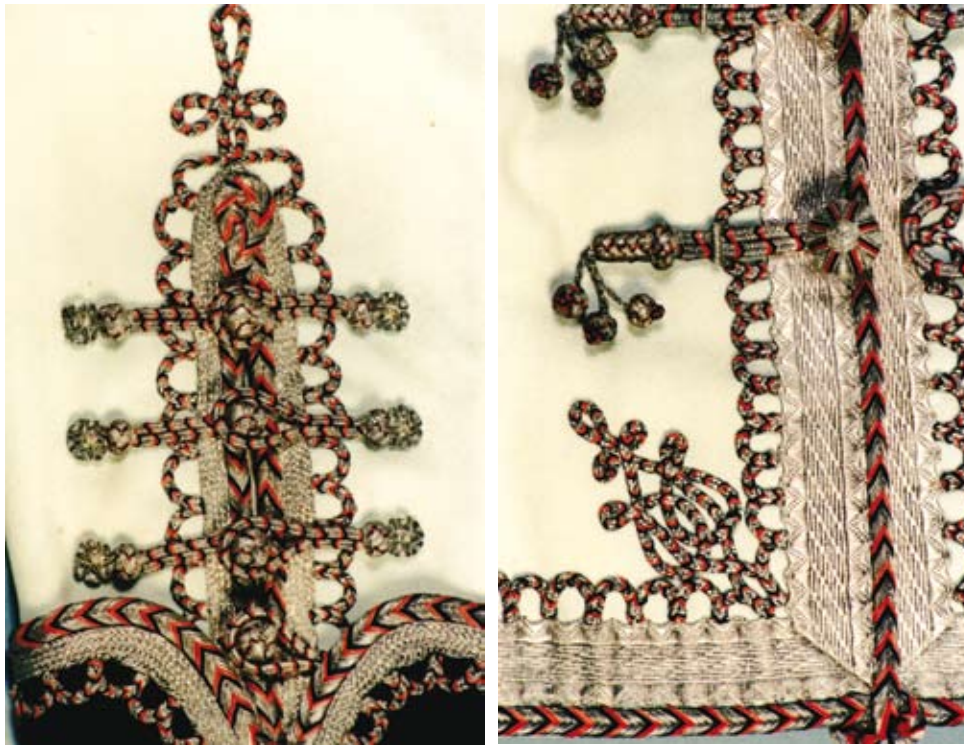

47c–d. képek. Jelačić bán beiktatási díszöltözetének dolmánya (*„dolama ”)*, a mellrész és a csukló gombolásának részlete. Készítette: Salon Gibač, Bécs, 1848. (Leltári szám: HPM/ PMH 9480)

A beiktatási öltözet darabjai nagyon finom minőségű posztóból készültek. A díszítés tiszta ezüst szálból, piros-kék-ezüst zsinórból, kétféle szövött ezüst paszományból és ezüstgombokból készült. Ugyanazokat az anyagokat használták az együttes minden részének díszítéséhez. Az egyes öltözetdarabok színei a nemzeti színek: vörös (*menten*) – fehér (*dolama*) – kék (nadrág). A mente formája a négyzet alakú gallérral és a vállig hasított ujjakkal, valamint paszománydísszel-gombokkal a vágás mentén, összességében hasonlít az illír surkára. Mint a fenti idézetből is kitűnik, a kortársak horvátnak is látták az öltözetet. Ugyanakkor ez egy katonai „egyenruhásított” megvalósítása volt a horvát nemzeti (polgári) öltözetnek. A dolmány/attila szabásának és díszítésének részletei lényegében a katonai uniformisokéhoz hasonló, és egyben emlékeztetnek a magyar nemesi gálaruha dolmányára. A nadrág alakban, szabásban, díszítésben is megfelel a korabeli huszár egyenruha és a nemesi díszöltözet nadrágjának. A tollforgós prémes süveg is szerencsés ötvözete az illír és magyar hagyományoknak.

48. kép Jelačić bán beiktatási díszöltözetének süvegje (*„Ilirska kapa”*). Készítette: Salon Gibač, Bécs, 1848. (Leltári szám: HPM/ PMH 9482) Skarlátvörös hasított bársonysapka nyúlszőrrel szegélyezve. A díszítés ezüstből és piros-kék-ezüst zsinórból készült.

49. kép Jelačić bán beiktatási díszruhájának nyakkendője (a kravatról lásd a 78. jegyzetet). (HPM/ PMH 9485) Hasonló kravátli látható a 17. kép tubákos szelencéjének jobboldali férfialakján is, továbbá Mažuranić bán portréján a 74. képen.

50. kép Jelačić bán beiktatási díszöltözetének lovaglónadrágja. Készítette: Salon Gibač, Bécs, 1848. (Leltári szám: HPM/ PMH 25543)

51. kép Jelačić bán beiktatási díszöltözetéhez tartozó bőrkapca. Készítette: Salon Gibač, Bécs, 1848. (Leltári szám: HPM/PMH 9484)

52. kép Jelačić bán beiktatási díszruhájának csizmája, 1848. (Leltári szám: HPM/PMH 9486) Ha közelebbről megnézzük a bán gálaöltözetének finom, kétrétegű bőrből készült, rövidszárú piros, belülfűzős szélén ezüstrojttal díszített sarkantyús bokacsizmáját rakott sarokkal, akkor láthatjuk, hogy az öltözködési revival jegyében a lábbeli ugyan felidézi, utal a korábbi, fent nevezett keleties lábbeli hagyományra, ugyanakkor már nem az eredeti szabás és öltési technika szerint készült, hanem nyugati mintára. Az eleje csak imitálja a felfelé kunkorodó hegyes csizmaorrt. A nem időtálló, vékony, finom anyag, a nagyon vékony talprész, a szinte elviselhetetlenül szűk, hosszított forma jellemző a 19. századi nyugati férfi és női cipődivatra.

Jelačić bán díszruhájának teljes együttese sikeres köztes megoldást kínál az 1840-es évek horvát/illír polgári nemzeti viseletének jelrendszere és a báni méltóság számára az udvari protokoll által előírt magyar huszárezredesi gálaegyenruha és/vagy udvarképes magyar nemesi díszöltözet kialakult tradíciója között. A bécsi (horvát származású) Gibač szalon professzionális minősége megfelelt a hivatalos reprezentatív egyenruhával és udvari viselettel szemben támasztott elvárásoknak. A szalon magas minőségben hangolt át, kodifikált egy megoldást, amit a horvát öltözetnek az udvar számára is elfogadható standardizált változataként dolgozott ki. Azt, hogy ügyes kompromisszummal mégis elkerülte a direkt illír jelképek használatát, mutatja a konstrukció taktikusságát. (A mentekabát gallérjára nem a danica csillag került, hanem egy kilencszirmú virágra emlékeztető forma, és a süvegen sincs rajta a leljiva, csak az illir sipkákon szokásos dekoratív ezüstsujtás, illetve elegáns megoldásként a tollforgó trikolór tollat használ.) Emlékezzünk a *Pesti Hírlap* megfogalmazására: a „magyar korona alatt eddig ismeretlen illyr nemzeti czímet”, amit 1843-ban be is tiltottak, az uralkodó által kinevezett bán díszöltözetére nem lehetett tenni 1848-ban sem.

Az a tendencia, hogy egyfajta alkirályi udvari és állami reprezentációt kívántak kidolgozni, megmutatkozott abban is, hogy hivatalos alkalmakkor egy különleges díszőrség kísérte a bánt. A horvát testőrség egyenruhája visszatükrözte a bán gálaruháját. Az illír/ népies szögletes galléros és bevágott ujjú „menten" majdnem megegyezik a bánéval. A díszítés kevésbé gazdag (kevesebb paszomány gombpár, egyszerűbb zsinórminták) és a sújtás nem ezüst, hanem arany. A kék zubbony nagy vonalakban összhangban áll a 19. század közepére jellemző egyenruhák szabásával, kivitelezésével.

53a–b–c. kép Josip Jelačić báni testőrsége („Humanitárius Egyesület Polgárőrség") egyenruhájának részei. „Dolama", „menten" és „kappa", 19. század közepe. (Leltári szám: HPM / HDBJ 32047)

A katonai egyenruhák kapcsán itt érdemes röviden megint visszatérni a határőrvidéki különleges alakulatok ikonográfiai és tárgyi emlékeire. A serežánok elit csapatot alkottak, ők voltak a katonai határkörzet csendőrségei.[102] Öltözetük sajátos átmenetet képviselt a népviselet és az előírásos egyenruha között. Skarlátvörös galléros, csuklyás bő köpönyegük durvább ványolt gyapjúszövetből készült, alatta kék zubbonyt vagy mellényt viseltek már finomabb minőségű posztóból, fehér nadrágot, cipőt és bő vörös sipkát. Puskával, két pisztollyal és egy ívelt tőrrel, a jatagánnal voltak felfegyverezve. Nugent gróf zágrábi bevonulása (*11. kép*) kapcsán is említettük, hogy a serežán csapatok az illír nemzeti mozgalom könnyen bevethető katonai bázisát képezték. Az illírizmus koncepciójában a serežan hagyományra, mint a horvát katonai erények megtestesülésére, nemzeti örökségként tekintettek. Így a skarlátvörös köpenyt és sipkát, mint láttuk, lelkesen hordták a civilek is az illír/horvát nemzeti öntudat kifejezéseként (lásd pl. a *19. kép*et). 1848 viharos forradalmi időszakában a nyugati német, osztrák művészek és a bécsi nép szemében a horvát hadsereg egyes alakulatait, azon belül is a „serežan" csapatokat a horvát hadsereg legfigyelemreméltóbb, legegzotikusabb részének tartották. Ily módon viszonylag sok, jó minőségű rajz, akvarell, metszet és nyomat készült róluk. (Lásd a *4. kép*et és a 25. jegyzetet.) Ezekből itt egyet idézünk.

54. kép Katonák a katonai határvidékről. Girolamo Franceschini színes litográfiája, Johann Höfelich nyomtatása, Bécs, 1848–1849. (Leltári szám: HPM / PMH G. 2242-5324) (Borošak-Marijanović, 1998, 124., kat. sz. 187.) Balról jobbra: 1 – Likai, 2 – Banderiális huszár, 3 – Varasdi, 4 – Határőr tüzér (álló alak), 5 – Ottocaci (ülő alak), 6 – Serežan, 7 – Határőr gyalogság.

[102] A kifejezés eredetileg a francia sergent, őrmester szóból származik és a katonai határőrvidék (1754-1881) csendőrségénél, rendőrségi alakulatainál betöltött rangot jelölte.

55. kép A serežan gyalogos egyenruha részei az 1840–1850-es évek körül. (Leltári szám: HPM / PMH 2285a, d, 8246) (Borošak-Marijanović, 1998, 120., kat. sz. 168.)
A durva gyapjúszövetből készült piros csuklyás köpeny gallérral is rendelkezik. A mellény anyaga finomabb minőségű szövet. A bojtos vörös posztó sapka arannyal díszített.

A horvát határőrvidék katonái azonban nem horvát és nem osztrák oldalról megítélve kevésbé heroikus szerepben tűntek föl. A bán 1848. augusztus 31-én elfoglalta Fiumét, szeptember 4-én az udvartól kapott titkos parancs alapján hadat üzent Magyarországnak, szeptember 11-én pedig 60 ezer katonájával átkelt a Dráván, hogy a magyar forradalmi sereg ellen forduljon. A horvátok első vonalbeli legjobb ezredei, mintegy 40 ezer katonájuk Radetzky marsall alatt Észak-Itáliában harcolt. A bán a magyarországi hadjáratot a gyengébb harcértékű önkéntesekből és másodvonalbeli alakulatokból álló seregével kezdte meg. (A horvát patriótáknak egyébként nem feltétlenül tetszett, hogy az átkelésnél a bán a horvát zászlót schwarz-gelb császárira cserélte. A bán legitimitását gyengítette, hogy a magyarországi császári hadak élére a kinevezés késlekedett Bécsből, és azt Jelačić csak október 3-án kapta meg.) Bár Muraköz népét sikerült a horvát ügy és a Magyarországtól való elszakadás mellett radikalizálni,[103] a Dráván innen, Dunántúlon már kevésbé pozitív képet hagytak a bán önkénteseinek és határőreinek kihágásai. Erőszakoskodásaik és fosztogatásaik következtében össznépi ellenállás alakult ki, és Magyarország önvédelmi háborúra kényszerült. (Sokcsevits, 2011, 342–344.) A horvát csapatok nemcsak Magyarország ellen indultak hadba, hanem harcoltak az olaszországi felkelők ellen és az októberi bécsi forradalmat is leverték. A helyzet ambivalens mivoltát mutatja, hogy közben

[103] Az 1848 nyarán, a horvát oldalon történt mozgósításról, hadi készülődésről, a Dráván történő átkelés előtti varasdi gyülekezésről, Muraköz köztes helyzetéről, s a muraköziek magyarellenes harci hangulatáról kellő részletességgel számol be az egyébként varasdi képviselő kortárs, Kazimir Jellačić Buzinski (2015, 72–76.).

Bécs utcáin, a barikád másik oldalán is lelkes horvát forradalmi brigádok harcoltak az osztrák és nemzetközi forradalmárokkal karöltve. Amint az udvar visszanyerte az erejét, a magyar szabadságharc visszaszorítására kezdett összpontosítani, és ezekben a katonai eseményekben Jelačić a Habsburg hadsereg ünnepelt tábornoka volt. Ugyanakkor otthon Jelačić egyre inkább kezdett elhatárolódni a Nemzeti Párttól, és fokozatosan a diktátor pozíciójába kormányozta magát. Jelačić kétes helyzetbe került azáltal, hogy a birodalmon belül segített leverni más népek függetlenségi mozgalmait, de eközben a horvát nemzeti függetlenség elérését célzó törekvéseinek történelmi lehetősége is elveszett. Hűsége nem tette lehetővé, hogy szembeszálljon az udvarral. Ami utána következett, az egyáltalán nem volt az udvar köszönetnyilvánításának nevezhető. (Ahogyan Pulszky Ferenc szállóigévé vált mondatában megállapította, a nemzetiségek végül ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül.) Magyarországot megbüntették, haditörvényeket vezettek be, kivégzések és szigorú rendőri ellenőrzés jellemezte az időszakot. De a törvényes alkotmányos kormányzást nemcsak Magyarországon, hanem Horvátországban is felfüggesztették. (Magyarország egy évtizedre gyászba és passzív ellenállásba borult. A nemzeti érzelmek és a gyász kifejezésének szimbolikus megnyilvánulásaiban a viseleti jeleknek kiemelt jelentősége volt. Az 1850-es években „lázadásnak" számított, büntetést vont maga után a magyar öltözet viselése.[104])

56. kép Állami hivatalnok a Bach-korszakban. litográfia (leltári szám: MNM MTkcs: T4456 v57-64.)

Több mint komolytalan volt, hogy az 1850-es években az osztrák rendőri rezsim bürokratáinak, akiket gúnyosan csak Bach-huszároknak neveztek, egy olyan egyenruhát kellett viselniük, amely sajátos öszvér megoldás volt a magyar és a horvát nemzeti ruha között (lásd 56. kép). A zsinóros dolmány és mente és a zöld szín[105] használata inkább

[104] Rendeletileg tiltották a pörge kalapnak, vörös tollnak, vörös vagy trikolór szegélyű szalagnak, bármely szabadságharccal összefüggésbe hozható öltözeti jelnek, kokárdának, címernek, nemzetőrségi egyenruhának, zsinóros magyar nemzeti öltözetnek, cifraszűrnek a viselését. (Tompos, 1999, 122.)

[105] A zöld szín azért is figyelemre méltó, mert a horvátok szemében a magyar zöld szín az ellenség színe volt. 1852. április 24.én Josip Jelačić bán megkapta a császár engedélyét, hogy javaslatot

magyar, a rövid csizma, a dolmány kézelőjének és a nadrág bokarészének a díszítettsége és a süveg formája inkább horvátos jelleget adott a hivatalnokok civil uniformisának.

57. kép I. Ferenc József császár trónra lépésének első évfordulóját ünneplő emléklap. „Viribus Unitis", „Treue und Eintracht der Österreichischen Völker" [Összefogással/ Hűség és Harmónia Ausztria népei között] J. A. Hellich litográfiáját nyomtatta J. Rauh, Bécs, 1849.

A hivatalosan megrendelt apoteózison az egy éve trónra lépett ifjú császár megkoszorúzott szobor büsztje egy emelvényen allegorikus figurák közepette jelenik meg, mögéje a kétfejű sasos címer árnyéka vetül. Ausztria allegorikus alakja egy pergamentekercset tart eléje „Viribus unitis" [„Mit vereinten Kräften", „Egyesült erővel"] felirattal, amely Ferenc József személyes jelmondata volt, s ez a mottó jelent meg uralkodói címerén is. Uralkodásának első évfordulóján, 1849. december 2-án alapította meg az Osztrák Császári Ferenc-József polgári érdemrendet, amelynek szintén ez volt a jelmondata, és első kitüntetettjei között olyan közemberek voltak, akik hűséget tanúsítottak a dinasztia iránt 1848–1849-ben. Az architekturális kulissza egy nagymélységű háttérre nyílik, ahol a schönbrunni kastély látható. Az emléklap dekoratív keretén alul a Habsburg Birodalom királyságainak és koronatartományainak címerei kaptak helyet, középen a magyar királyságé (Erdély nélkül, amelynek címere külön látható), tőle balra a horvát, jobbra a cseh királyságé.

tegyen a magyar egyenruhák színének lehetséges megváltoztatásához. Jelačić elutasította a zöld színt – a magyar nemzeti színt –, és javaslatát a horvát trikolor és a serezán fegyveres alakulatok egyenruhájának színe inspirálta. Azonban Josip Jelačić bán javaslata ellenére az 1852. július 7-én kiadott "Szabályzat a Császári és Királyi Hivatalnokok egyenruhájáról a Horvát-Szlavón Királyságban" a zöld rendszeresítette a surkák és nadrágok színeként. A rendelet a zöld színt írta elő az ünnepségek és táncmulatságok öltözetének színéül is." Simončič, 2011, 247.

Az egyes népeket jelképező, különböző viseletekbe öltözött alakok a legnagyobb barátsággal fognak kezet egymással és emelik meg kalapjukat az uralkodó előtt. (Az alakoknak a viseleten alapuló közérthető szimbolikus jelentése hasonló, mint a pánszláv kongresszust ünneplő *40. kép*en, csak most nem a pánszláv mozgalmárok, hanem a császári hatalom használja fel a maga céljaira ezt a toposzt.) A politikai üzenet nyilvánvaló: a polgári és függetlenségi mozgalmak elfojtása és véres megtorlása után alig néhány hónappal a dinasztikus propagandának minden eddiginél jobban szüksége volt az összefogás és megbékülés retorikájának meghirdetésére.

A hiányzó láncszem: Az orientalizmus és a dalmát hagyományok kérdése

A horvát nemzeti öltözködési stílus megalkotásához felhasznált források közül a „serežan" hagyomány volt az egyetlen, amelyben a keleti elemek hangsúlyosan jelen voltak. De még a serežan öltözetből sem a keleties elemeket emelték ki, hanem a csuklyás köpenyt, amelyre inkább egy félig paraszti és félig katonai öltözetdarabként tekinthetünk.

Az illír mozgalom öltözködési ideológiájában inkább egy tudatos távolságtartás figyelhető meg az orientalizmus megnyilvánulásaitól, amelyben egyértelműen kifejeződik a horvát nemzeti emlékezet viszonyulása az oszmán időszak okozta traumákhoz. A török jelenlét a horvát határ túloldalán, Szerbiában, Boszniában és Macedóniában, valamint a török ellen vívott balkáni szabadságmozgalmak az első szerb felkeléstől, 1804-től 1878-ig véres valóságot jelentettek, nem volt bennük semmi, ami nosztalgiát ébresztett volna. Az általános törökellenes érzelmekkel ellentétben a déli katonai határőrvidéken élők – köztük a serežanok, akikre a horvát katonai erények nemzeti mítoszának mintájaként tekintettek – lényegében közvetlen kapcsolatban álltak a túloldalon, az Oszmán Birodalomban élőkkel. Ez a kapcsolat nemcsak a részben keleti formájú félkatonai egyenruháikban, hanem speciális fegyvereikben is megjelent. A serežanok kötelező fegyverei közé tartozott az övben viselt rövid, görbe pengéjű török tőr, a „yathagan".[106]

A fegyverek a (különleges jogi státuszokkal rendelkező) régiók paraszti viseleteinek nélkülözhetetlen kiegészítői voltak a térségben. Különösen a Sinj[107] körüli déli hegyekben és a dalmát tengerpart mellett élőknek nem csupán állandó katonai felkészültségre volt szükségük a törökökkel szemben, hanem élénk kereskedelmi kapcsolataik is voltak a Balkán neves fegyverkészítő központjaival. A török fegyvereket nagyra értékelték, és gyakran készítettek róluk másolatokat Horvátországban és Dalmáciában. Ezen különböző fegyverek közül a már fent említett jatagán vált a legemblematikusabbá, amit többnyire övbe tűzve, egy pisztollyal és egy kisebb tőrrel/késsel együtt hordtak. 1878-ban a demi-

[106] Az általános vélekedéssel szemben Sudár Balázs kimutatja a kifejezésnek, - amely a balkáni oszmán területeken sűrűbben fordul elő, - viszonylag újabb keletű, 18. és 19. századi elterjedését mind a török nyelvhasználatban, mind az európai nyelvekben. A jatagán „elődje" a 'handzsár', szintén övbe tűzve viselt görbe kés és tőrféléket jelöl. http://www.nimrod-mohacs.hu/content/jatag%C3%A1n-sud%C3%A1r-bal%C3%A1zs-%C3%ADr%C3%A1sa (letöltés ideje: 2020. november 2.)

[107] A Splittól 34 km-re északeletre a Dinári hegységben, a Cetina folyó völgyében fekvő erődített településnek mindig fontos stratégiai jelentősége volt. 1854-ben itt nyitották meg a ferencesek Dalmácia első horvát nyelvű gimnáziumát.

58. kép Férfi viselet Sinj környékéről. Chromoczinkograph Joanovits/ Joanowitz Pál (1859–1913) festménye után. Színes illusztráció az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* mű Görcz, Gradiska, Trieszt és Isztria című kötetében. (OMM 1892, 705., 706. oldal között.)

litarizálás jegyében az Osztrák–Magyar Monarchia hatóságai betiltották a jatagánok és kések gyártását. Ezután ezek a tárgyak fegyverként elveszítették korábbi jelentőségüket, és egyre inkább presztízsértéket kifejező dekoratív kiegészítőjévé váltak a viseletnek.

A fegyver, mint az ünnepi viselethez tartozó öltözeti kiegészítő természetesen korábban társadalmi státuszt is jelölt, a nemesség és a kiváltságolt területek katonáskodó népeinek a fegyverviseléshez való különleges jogát juttatta kifejezésre. Az illír gálaruházat részeként viselt fegyver-kiegészítő ezzel szemben ennek a korábban a társadalmi rangot jelölő szimbólumnak egyfajta össznemzetibb polgáriasítása volt, s nem feudális rangot jelölt, hanem utalt arra a tágabb jelentéstartományra, amelyben a nemzeti tradíciók részeként tekintettek az ősi harci erényekre. Tehát a törökös fegyvereknek az illír ruházat kiegészítőjeként való használata inkább a a dicsőséges hadi múltra utaló konnotációként, mintsem az orientalizmusra való hivatkozásként értelmezhető.

A keleti orientációtól való tartózkodást abban is megfigyelhetjük, hogy a közép-dalmát és déli hegyvidék viseleteinek egyike sem vált az illír viselet modelljévé.

Az ébredő horvát társadalom, úgy tűnik nem társított különösebb értékfogalmat ezekhez a keleties öltözködési hagyományokhoz. A belső horvát nézőpont ebben a tekintetben eltért a nyugat-európaiak egzotikumot kereső romantikus Kelet-képzetétől. „Európa beteg embere", az agóniáját vívó Oszmán Birodalom és a török despotizmus ellen élet-halálharcát vívó Balkán sokáig a rivaldafényben maradt. Számos utazási és viseletalbum, valamint más jellegű művészeti alkotások és dísztárgyak gazdag sora készült a 18. és a 19. században, amelyben megnyilvánult a keleti témák iránti nem lanyhuló érdeklődés.[108]

[108] A képzőművészeti orientalizmus 16–19. századi történetéről bővebben lásd Fülemile, 2015.

A keleties viseletű dalmátokról a legszebb, legpoétikusabb rajzokat a francia művész, Théodore Valério (1819–1879) készítette. Rajzainak metszetes változatait különböző albumokban tette közzé. (Például: Théodore Valerio: *Souvenirs de la monarchie Autrichienne. Frontiéres militaires.* Paris, 1854.)

Ugyanígy Valério készítette a legkiválóbb rajzokat a magyar Alföld pásztorairól, muzsikus cigányairól és a szabadságharc foglyairól is. Az a művészi heroizálás és mégis őszinte és empatikus láttatás, amellyel melankolikus méltóságot kölcsönzött alakjainak és felmagasztalta egyszerű modelljeit, sokat hozzátett a végtelen puszta szabadságszerető népének romantikus toposzához és a levert szabadságharcát gyászoló magyarok romantikus képéhez.

59. kép Dalmát parasztok Dubrovnik szomszédságából. Théodore Valério rajza, 1875. In: Charles Yriarte: *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro…* Paris, 1878.

A dalmát, szerb, montenegrói, albán témák orientalizmusa iránti fogékonysága Horvátországban viszont kevésbé rezonált, így a dalmátok képének Valerio által alkotott erőteljes vizuális szimbolizációja nem vált részévé a horvát nemzeti önképnek.

Noha az orientális tendenciák nem kaptak hangsúlyt a horvát nemzeti ruhatárban, felsőbb és középosztálybeli férfiak és nők szívesen készíttettek fotót keleti stílusú balkáni öltözetekben, vagy báli és színpadi jelmezként öltötték fel azokat. A korai horvátországi fényképek között jó néhány ilyen példa létezik. (Az *alla Turca* divatja a krími háború idején erősödött fel, majd csúcsát az 1870-es években érte el, amikor megnyílt a Szuezi-csatorna, és a berlini kongresszus megszüntette a Török Birodalom balkáni uralmát. A divat a fényképezésben tartott a legtovább.) (Fülemile, 2015, 120.)

Ugyanakkor itt nincs lehetőség kifejteni, de érdemes megemlíteni, hogy a török uralom alól szabaduló új balkáni monarchiák az ekkor megalkotott nemzeti és udva-

60. kép Egy horvát arisztokrata fényképe montenegrói öltözetben. Atelier G. Varga, Zágráb, 1880-as évek. (Leltári szám: MUO m31954)

ri reprezentációjukba számos, eredetét tekintve orientális hagyományokat mutató öltözetdarabot (pl. fejviseletek) emeltek be. Érdekes módon a kortársak nem éreztek ellentmondást a törökellenes függetlenségi törekvéseiket hangsúlyozó nemzeti identitásuk és az ezt szimbolizáló öltözeti jelek orientális karaktere között. (Fülemile, 1998b, 103.)

Horvátország politikai vágya a Dalmáciával való egyesülésre ugyan öltözeti jelekben nem, de heraldikai hivatkozásokban kifejezésre jutott. Az új, 1840-es évekbeli horvát nemzeti trikolórban a középkori hagyományokon alapuló vörös és fehér/ezüst mellett a kék szín egyaránt utal mind Szlavónia, mind Dalmácia címerében szereplő kékre, és szimbolizálja az adriai tenger (*Jadranska*) azúrkék színét is. (A Háromegy királyság egyesített címeréről már korábban szó esett. *9. kép.*)

Visszatérve a színek kérdésére, érdemes megemlíteni, hogy nemcsak a horvát és szlavón, de a dalmát parasztok is kedvelték a tiszta vörös, fehér és kék színek használatát a viseletben. Összességében ezeknek a színeknek a domináns használata az illír öltözet esetében nemcsak a nemzeti trikolórra, hanem a népi előzményekre is utalt.

Az 1860-as évek – az „illír ruha” második virágzása

Horvátország és Magyarország az 1860-as évek elejétől – az 1850-es évek Bach-rezsimjének terhes neoabszolutizmusa után – új korszakába lépett. Végre megkezdődött a párbeszéd a nemzetközi színtereken (az olasz és német kérdésben) fontos bástyaállásokat vesztő Habsburg-udvarral. A monarchiának szüksége volt a belső stabilitásra, a saját erőforrásai kiaknázására. Az 1849 után bevezetett korlátozásokat fokozatosan

61. kép Divatkép, *Naše gore list*, Zágráb, 1862 (Ivoš, 2000, 354.).
Alapvetően az illír ruha ezen 1860-as évekbeli változatának minden eleme ismert az 1840-es évek elejéről. Úgy tűnik, hogy a díszítés, a zsinórozás is hasonló. A surkát a férfi és a nő egyaránt menteszerűen vállra vetve viseli. A fátyol hozzáadása a báli öltözethez ünnepélyesebbé teszi azt. Az estélyi ruhán nyilvánvalóan gazdagabb a zsinórdíszítés és az ékszer kiegészítő, mint az utcai viseleteken.

feloldották, és a politikai konszolidáció optimistább időszaka kezdődött. A megváltozott légkör azonnali hatást gyakorolt a közhangulatra. Az elfojtott, bürokratikus kontroll alól szabaduló, feléledő nemzettudat újból szimbolikus kifejezésekben kezdett megnyilvánulni. Az illírizmus visszatért a politikai és a társasági életbe is, ezzel párhuzamosan az 1860-as évektől az illír ruha új reneszánsza kezdődött. Az újjáéledő illír stílus öltözködési ideológiáját ismét divatelleneség jellemezte, a mozgalom fő szellemi vezetői szorgalmazták, hogy a párizsi és bécsi divat helyett hazait kezdjenek viselni. A szalonkabátosok és a surkások között kitört a „háborúság".[109] A divatos megjelenést, különösen a nőkét, élesen kritizálták. Míg a divatos ruhát „árulásnak" bélyegezték, addig a nemzeti és a népviselet hordását az anyanemzet iránti hűség jelének tekintették. 1860 körül a férfiak és a nők az illír surkát újra viselni kezdték, amely nemcsak elfogadott, hanem elvárt öltözetévé kezdett válni a társasági alkalmaknak. Magazinokban hirdették *„a fiataloknak és időseknek egyaránt illő nemzeti viseletet, amely megérinti a szívét és büszkévé teszi viselőjét."* (Ivoš, 2000, 354.) 1862-ben a *Naše gore list* folyóirat „A mi viseletünk" címen megjelent cikkében bejelentette, hogy azokat a hölgyeket és dandy urakat, akik társasági alkalmakon külföldi, párizsi ruhában jelennek meg, meg fogják szégyeníteni. Ugyanebben a cikkben közöltek egy rajzot is az ajánlott horvát nemzeti öltözetről, amely az adott évi, Bécsben tartott szláv bálon tűnt fel *(61. kép)*.

Feltételezhetjük, hogy sok esetben az 1840-es évek öltözetdarabjait vették elő a szekrényből, vagy azok mintájára készíttettek egy vonalaiban divatosabbra hangolt új válto-

[109] "frakaša i surkaša", *Naše gore list*, 1862: 30., idézi: Simončič, 2011, 248.

zatot a szabóipar élénkülésének köszönhetően. A férfiak felöltő kabátjai az 1860-as évek divatképein és fényképein jól szabottak, hosszabbak és testhezállóbbak *(66–68. kép)*, a női krinolin szoknyák abroncsa pedig szélesebb, mint az 1840-es években *(62. kép*).

Nemcsak a magazinok kezdték hirdetni a nemzeti öltözet visszatérését. Az 1860-as, 1870-es évek nagyszámú *carte-de-visite* fényképe arról tanúskodik, hogy a nemzeti stílus bizonyos emblematikus jellemzői egy tágabb társadalmi kör öltözködésében elfogadottá váltak, az előkelőbbektől a középosztályon át a módosabb városi és vidéki népességig.

62. kép Ismeretlen nő fényképe. Mayer György atelier, Zágráb, 1860-as évek. (Leltári szám: MUO m09362-12.)
A vonzó fiatal nő az 1860-as években divatos, viszonylag magasabb derékvonallal rendelkező krinolin nappali ruhában látható. Anyaga egyszerű rácsmintás vászon. Alakjának a hatvanas évek közepére jellemző háromszög sziluettje van. Fehér pamut blúzának keskeny, csipkeszegélyű, rövid álló gallérja és tölcséralakú ujja van, melynek fodra a „surka" kiszélesedő, hasított háromnegyedes ujja alól látszik ki. Az öltözethez divatos kontyot visel. Megjelenése összességében divatkövető és kevésbé provokatívan nemzeti, mint az illírizmus 1840-es évekbeli fénykorában.

Az illír női surkának a *62. kép*en látható fenti, 1860-as évekbeli változata még mindig szélesedő formájú, de csak a derékig ér, sokkal rövidebb, mint az 1840-es években volt. A surka anyaga sötét, finom szövet, világos díszítéssel, amely színében könnyebben illeszthető a korszak bármely divatos utcai ruhájához. Míg az 1840-es évek női surkái fehér színben és nemzeti színű díszítéssel készültek, itt a trikolór használata már kevésbé tűnik fontosnak. Másrészt a zsinór díszítése sűrűbb és tükrözi a korabeli férfiöltönyök zsinórozását. Sem a tölcsérujjú rövid kabátka, sem a zsinórdísz nem áll távol a korabeli nemzetközi divattól. (Az 1860-as években rendkívül népszerűek voltak az etnikus jegyeket és egzotikus egyenruhákat idéző rövid női kabátkák, a bolero, a garibaldi vagy a zouave kabát, amely a berber francia zouave regimentekről kapta a nevét.) Tanulságos az összevetés egy korabeli magyar divathirdetéssel. A képen látható hasonló karakterű, tölcsérujjú zsinóros kabátka lényegében a magyar variánsa a fenti surkának (vagy francia zouave-nak). A szoknya bősége és a hajviselet is hasonló.

63. kép Divatkép, melléklet a Pesti hölgy-divatlap XIV. számához, 1861. augusztus 1., nyomtatta Rohn A. Pesten. (MNM MTkcs T1591 v64-62)

A horvát viselet 1860-as évekbeli revivalja nagyon sok tekintetben emlékeztet a magyar nemzeti viselet 1860-as évekbeli fellendülésére. Nemcsak a politikai, a társadalmi kontextus és a retorika hasonló, hanem mind a férfi, mind a női öltözetek esetében is a divat és a nemzeti elemek hasonló logika mentén történő összevegyüléséről van szó.

Az 1860-as évek magyar, szerb és horvát női nemzeti díszöltözetének összehasonlítására ad lehetőséget a következő illusztráció *(64. kép)*.

Az 1860-as, 70-es években a férfi divatban népszerű városi viselet volt az olyan mértéktartó zsinórozású sötét, hosszított vonalú férfikabát, mint amely a 66. képen látható. Megtartotta az illír újjászületésre emlékeztető *surka* nevet, de *dolama*-nak is nevezték, utalva a magyar–horvát királyság nemesi gálaöltözetére. Viselése a hazafias érzület megnyilvánulása volt. Az 1860-as és 70-es években akár pantallóval és cipővel, akár lovaglónadrággal és hosszú kemény vagy puha szárú csizmával viselték. Mellénnyel kiegészítve tulajdonképpen egy háromrészes öltönynek felelt meg. Ez a „surka" olyasmi volt, mint egy zsinórozással „etnicizált" vagy nemzetiesített szalonkabát.

64. kép „A magyarhoni nők szövetsége”, *Divatcsarnok* 1860. évi 49. számának melléklete. Litográfia, Haske és társa műintézete, Pest. (Leltári szám: MNM Mtkcs T 1837)
A három hölgy mindegyike saját nemzeti viseletében jelenik meg. Középen szembe fordulva, a képből kifelé néző magyar úrasszony a kezét fogja a baloldalon álló szerb és a jobboldali horvát asszonynak, miközben azok barátságosan néznek egymás szemébe. Mindhárman a korabeli divatnak megfelelő krinolin szoknyát hordanak, kiegészítve nemzeti viseletük jellegzetes öltözetdarabjaival. A magyar fűzős derekú, buggyos ujjú, kötényes díszöltözetet főkötő és fátyol egészíti ki. A szerb kabátkája és fejviselete (’libade’, ’fez’) és a hajban viselt virágja jellegzetes kiegészítője a szerb nemzeti viseletnek. A horvát nőalak ilírsurkát és horgolt sapkát visel. A Szent István koronája alatt egyesített magyar és a horvát címert bőségre utaló dekoratív terménycsokor keretezi. A lelkesítő vers egy évtizeddel a véres polgárháború után békére szólítja föl a három népet, amelyhez példát az asszonyok mutatnak.

65. kép Gróf Nákó Jánosné, Vuchetich Anasztázia az 1840-es években. Barabás Miklós után Walzel litográfiája, Pest, 1840-es évek. (Leltári szám: MNM Mtkcs 3468)
A Nákó família Macedóniából költözött az 1780-as években Magyarországra, a Temesi bánságban szereztek birtokokat és kaptak grófi címet. Anasztázia egy gazdag szerb család sarja volt. A házaspár a reformkori görög és szerb közösség prominens tagja volt, mecénási tevékenységüket lányuk, Mileva is folytatta. Ezen a szerb feliratos reprezentatív portrén Anasztázia az öltözetének görögös szerbes elemeivel (szerb *libade*/ görög *kondogouni* kabát és bojtos fez, virág) fejezi ki többes nemzeti kötődését. Ezt a típusú népszerű öltözetet a görögök Amália-öltözetnek nevezték el a görög szabadságharc sikerét követően 1832-ben megkoronázott első görög király, Otto von Wittelsbach felesége után. (Fülemile, 2017, 47–48.) Nákó Anasztázia alakja minden bizonnyal előképe a fenti „Magyarhoni nők szövetsége" szerb női alakjának.

66. *kép* Férfi felöltő „dolama”, 1860-as évek, Horvátország. (Leltári szám: MUO 6631)
Ez a térd felett érő, hosszú derékvonalú, karcsú álló galléros kabát derékban szabott. Fekete, finom szövetből készült, zsinórozása ízléses, visszafogott. Az ujja szűk, nem szélesedik tölcsérszerűen, mint korábban, de megtartja a surkára jellemző hangsúlyos díszítést a kézelőn.

67. kép Ismeretlen férfi fényképe. Atelier Franjo Pommer (Leltári szám: MUO m31946)
Az 1864-ben létrehozott Atelier Pommer az első fényképész műterem volt Zágrábban.
A férfi a fent leírt hosszú zsinóros szalonkabátot viseli fekete lovaglónadrággal és puha hosszúszárú fekete csizmával. Ez egyfajta általános nappali viselet volt formális és kevésbé formális alkalmakra. Egyaránt megfelelt hivatalos feladatok ellátására, vagy a férfiak társasági életében való részvételre mind a nagyobb, mind a kisebb vidéki városokban.

68. kép Ismeretlen férfi fényképe. Atelier Franjo Pommer, Zágráb, 1860-as évek második fele. (Leltári szám: MUO m31947) A férfi olyan divatosabb nappali öltözetet visel, amelyet inkább nagyobb városokban hordtak. Fekete hosszú zsinóros szalonkabát látható rajta fehér inggel, világos mellénnyel és ugyanabból az anyagból készült egyenes szabású pantallóval. A háromrészes öltönynek ezt a városi megjelenésű változatát cipő és keménykalap egészíti ki.

69. kép Fénykép ismeretlen férfiról téli öltözékben. Mayer György atelier, Zágráb, 1860-as évek. (Leltári szám: MUO m15660-1)

70. kép Fénykép ismeretlen férfiról téli öltözékben. Atelier Pommer, Zágráb, 1860-as évek. (Leltári szám: MUO m31951)

Mindkét férfi az 1860-as évek zsinóros öltözékét viseli. Télire csizmát és prémes kucsmát viselnek. A téli kabátok hosszabbak, bővebbek, fekete bárányszőrrel szegélyezettek, zsinórdíszük kevesebb, de nagyobb. A bal oldali férfi nyakkendős, galléros ingével, borotvált arcával, hullámos hátrafésült hajával és elegánsabb testtartásával egy értelmiségi benyomását kelti. A jobb oldalon látható szakállas férfi önbizalma talán egy vidékről érkező gentryt vagy középosztálybeli kereskedőt takar.

71. kép Fénykép egy ismeretlen fiatalemberről, ünneplő öltözetben. Atelier Franjo Pommer, Zágráb, 1860-as évek. (Leltári szám: MUO m31950) A fiatal férfi fekete, gazdag zsinórozású öltözete valószínűleg világosabb (kék?) színű anyagból készült, amely egy fiatalabb férfinak megengedett volt. A felszalagozás szintén azt mutatja, hogy viselője hivatalosabb alkalomra öltözködött. Ez lehet egy ballagás vagy hasonló ünnepi esemény, amely megérdemli az emlékfotón történő megörökítést. Az egész megjelenésének kifejezetten nemzeti íze van, amelyet egy hivatalos ünnepi rendezvény megkövetelhet.

72. kép Fénykép ismeretlen idős férfiról nappali ruhában. Atelier Franjo Pommer, Zágráb, 1860-as évek. (Leltári szám: MUO m31955) A férfi fekete háromrészes öltönyt visel, felöltője egy mentekötős 'surka'. A két felöltő zsinóros, a mellény dísztelen. A nadrág, a cipő, a puha kalap, a csokornyakkendő és a sétabot városi társadalmi kontextusra utal. Formális, de használt ruhájában úgy néz ki, mint egy ügyvéd, aki mindennapi rutinját végzi és az irodájából vagy egy kávéházból tért be a fényképészhez.

A Magyarország és Ausztria között 1867-ben megkötött kiegyezést, amely átalakította a Habsburg Birodalmat dualista államszervezetté, egy évre rá a sokat vitatott, az 1868. évi XXX. tc.-kel elfogadott magyar–horvát kiegyezés (Nagodba) követett. A megegyezés lehetőséget adott a két ország közötti politikai konszolidációra. Az 1870-es és 1880-as évek törvénykezési munkájaként megteremtették a modern civil társadalom jogi kereteit. Ugyanakkor sok panasz érkezett Horvátország Magyarországtól való pénzügyi és adminisztratív függőségére, valamint a nacionalista retorika növekedésére a magyar politikai életben. A modernizáció és az iparosodás korlátozottabb mértékű volt Ausztriához,

Csehországhoz és Magyarországhoz képest, de Horvátország még így is viszonylag gyors ütemű polgárosodáson ment keresztül. Bizonyos nemzeti célokat nem lehetett teljes mértékben megvalósítani, például a Dalmáciával való egyesülést, ahol az osztrák adminisztráció 1918-ig fennmaradt. A katonai határkörzet irányítását is csak 1881-ben adták vissza a horvát parlament fennhatósága alá, és ennek a harcias társadalomnak a megbékéltetése is sok konfliktust okozott. Azonban a konszolidáció az élet számos területén éreztette hatását, a társasági élet, a társadalmi reprezentáció egyre inkább nyugat-európai mintákat követett. Az 1870-es évek végére a nemzeti újjászületés második hullámának, a neo-illírizmusnak a lelkesedése a nemzeti öltözet viselésével együtt alábbhagyott és eltűnt. A polgári életben a divat csatát nyert a nemzeti öltözet szűkre szabott kereteivel és korlátozott kifejezési lehetőségeivel szemben.

A másik alternatíva: a magyarpártiak historizáló öltözködési hagyománya

Az illírizmus nem győzte meg a horvát politikai vezetőréteg minden csoportját. Az 1830-as évektől, mint korábban említettük, a horvát politikusok egyre inkább illír nemzeti és konzervatív patrióta magyarhű szárnyra oszlottak. A Horvátországnak a Magyar Királyságon belüli történelmi, közjogi szerepének megőrzését kitartóan védő magjaronok (köztük jelentős konzervatív arisztokrata családok) az 1840-es években egyre ádázabb politikai csatározásokba bonyolódtak az illíristákkal. A politikai élet kettőssége a két öltözködési stílus párhuzamos meglétében is kifejeződött. Míg a nacionalisták az illír ruhát viselték nemzeti és politikai identitásuk kifejezéseként, addig a magyarhű nemesség ünnepi alkalmakkor továbbra is a hagyományos magyar stílusú nemesi díszöltözetekhez ragaszkodott.

A horvát–szlavón nemesség által is használt, kreatív változatokban élő, gazdag kifejező készséggel rendelkező tradicionális magyar viselet lényegében a királyság nemesi rendjeinek történelmi, társadalmi és politikai öntudatát fejezte ki. A nemzeti stílusú öltözködésnek voltak hullámhegyei és völgyei, valamint (formában, szabásban) a kortárs divatra reflektáló stílusváltozatai. De a magyar öltözködés – a nyugati kortársak által mindig egzotikusnak és keletiesnek tartott – szín- és anyaghasználata, pompaszeretete, a díszítés jellege és a megjelenés általános esztétikuma nagy egészében állandó maradt.

Ha mégis szeretnénk olyan jegyeket találni, amelyek megkülönböztetik a horvát nemesek lényegében magyar stílusú díszöltözetét a magyarországi nemességétől, akkor kimutatható, hogy bizonyos formai elemek, megoldások gyakoribbnak és kedveltebbnek tűnnek. Nehéz megítélni, hogy ízléspreferenciáról van-e szó, vagy tudatosabb utalásról valamely történelmi előzményre. (Valószínűleg ezek oda-vissza is hatottak és erősítették egymást.) A horvát nemesi portrék megfigyelése alapján a következő derül ki:

– A felső rétegként viselt mentéken gyakran látható széles, szögletes alakú gallér; rövidebb és bővebb szabású könyékig érő, vagy háromnegyedes hasított ujj; paszománnyal/ zsinórral díszítve a hasíték mentén; a szőrme pazar használatát is előnyben részesítik.

– Gyakran egymástól különböző színeket és anyagokat választanak a mentéhez és az alatta viselt dolmányhoz. Így a „dolman" hosszú, szűk ujja, a „menten" rövidebb, hasított ujja alól kilátszódva dekoratív kontrasztot ad. A dolmány mente alól kilógó kézelője még ezenfelül is hangsúlyos díszítést kaphat, színben elütő szegés, zsinórozás formájában.
– A felső mentét a fenti módon gyakran felöltik, és nem csak fél vállukra vetve mentekötővel lógatják.
– A mellkason a dolmány hangsúlyos díszítést kaphat a vízszintes párhuzamos sávokban futó gazdag paszománnyal/ zsinórozással.

73. kép Bartha János, Carl Theodor Körner c. szomorújátékának Zrínyi Miklósaként. A *Pesti Divatlap* melléklete 1846-ban, Walzel Ágost Frigyes litográfiája Barabás Miklós rajza után. (Leltári szám: MNM MTkcs 874) A jelmezt a híres pesti szabó, Kostyál Ádám tervezte. (Barabás szerepképeiről: Basics, 2020) (Érdemes megemlíteni a Kiscelli Múzeum tulajdonában levő Barabás Miklós festette 242 cm x 99 cm nagyságú cégért is a kirohanó Zrínyi alakjával.)

A fenti sajátosságok historizáló tendenciaként értelmezhetők. Ennek a múltbanéző figyelemnek a fókuszában a nagy hatású példakép, a közös horvát–magyar történelem talán leghíresebb nemesi családja, a Zrínyiek állnak.

Szigetvár és a Zrínyiek a művészetek különböző ágaiban nagy érdeklődésre számot tartó téma volt. 17. századi grafikai lapok (a Johann Sibmacher, Custos Dominicus féle portrék) Zrínyi Miklóst (Szigetvár védőjét) olyan öltözetben ábrázolják, amely a fent említett formai sajátosságokat mutatja.[110] A Zrínyi-ábrázolások későbbi ikonográfiai hagyományában ez az öltözet, mint egyfajta attribútum, egyre markánsabbá vált. A reformkor idején a magyar nemzeti öltözködési mozgalom historizálása részeként pesti szabók kialakították az „ősi történelmi" menteviselet egyik formáját, amelyet zrínyinek neveztek el, és amelynek rövidebb hasított ujja és széles, magas állógallérja volt (F. Dózsa, 1991).

A romantikus nemzeti művészet mindkét országban nagy figyelemmel fordult a hős Zrínyiek témája felé. 1866-ban, Szigetvár ostromának 300 éves évfordulójára az ünnepséget szervező horvát központi emlékbizottság megrendelte Nikola Zrijsnki portréját Joseph Franz Mückétől (1821–1883), azzal a szándékkal, hogy

[110] A teljes Zrínyi ikonográfiáról lásd: Cennerné, 1997.

azt a Nemzeti Múzeumnak adományozza. Ivan Zajc (1832–1914) írta a leghíresebb horvát romantikus operát *Nikola Šubić Zrijnski* címmel, amit 1876-ban mutattak be. Az újonnan épült Zágrábi Horvát Nemzeti Színház 1895-ben ezzel az operával nyitotta meg a kapuit. Ugyanebben az évben Bela Čikoš-Sesija (1864–1931) Zajc operájának ihletésére megfestette a *Nikola Zrinjski kitör Szigetből* című képét. A történelmi festmények kromo-litográfiai reprodukciói egyre népszerűbbek lettek. Az 19. század utolsó évtizedeiben a legkeresettebb reprodukciók Horvátországban Ferdo Quiquerez (1845–1893): *Petar Zrinski és Franjo Frankopan utolsó órái,* Oton Ivekovic (1869–1939): *Zrinski kitörése Szigetből* és *Petar Zrinski búcsúja Katarinától* című nyomatai voltak. (Bregovac Pisk, 2000, 301., 308., 310.) Magyarországon is kedvelt témája volt a szigeti hős a festőknek: Johann Peter Krafft már 1825-ben készített *Zrínyi kirohanása* című festményétől kezdve Barabás Miklóson át a nemzeti romantika és historizmus legnagyobb művészeiig, köztük Székely Bertalannak, Madarász Viktornak vagy Hollósy Simonnak. A legyőzött 1848–49-es magyar szabadságharc után Zrínyi Miklós ábrázolása a „nemzet legjobbjainak" elvesztését jelképezte és szimbolikus tiltakozás volt a Habsburg önkényuralom ellen.

Az öltözködésben megnyilvánuló horvát ízlésnek a mély történelmi gyökereit a Zrínyi-kultuszon túlmenően más források is megerősítik. Cesare Vecellio híres 16. századi viseletkönyve (*Habiti antichi et moderni di tutto il mondo...* Velence, 1598) második kiadásának 507 fametszetű lapja között van kilenc viseletkép a 9. kötetben, amely magyarokat, horvátokat és dalmátokat ábrázol. A horvát nemes képén hosszú, bő felsőkabátot láthatunk, széles, szögletes alakú prémgallérral és a „Zrínyi-öltözékre" emlékeztető ujjakkal.

A horvát nemesség a „Zrínyi-hagyományra" utaló öltözeti jeleken keresztül mutatott rá önazonosságtudatának egy fontos forrására, nemzeti történelmének egy kiemelt honvédő, hősi korszakára, szimbolizálta történelmi küldetését és a nemzeti egyesülés iránti vágyát.

Feltehetően nem tévedés azt mondani, hogy Jelačić bán nemzeti stílusú beiktatási öltözetének hasonló elemei egy újabb láncszemet jelentenek egy folytatódó történelmi öltözködési hagyomány láncolatában *(44., 46–52. kép)*. Tehát a horvát nemzeti viseletnek, annak mind az illír mozgalmi, mind a báni reprezentáció által megteremtett hivatalos kodifikált változatának három fő forrása van. A már többször említett népi és katonai konnotációk mellett (ez utóbbi nemcsak a harci erényekre utalt, hanem a határőrterületek széttöredezettsége folytán a nép és terület egyesítésének képzetére is) a harmadik forrás a horvát–magyar nemesi történelmi viselet tradíciója, azon belül is azok a historizáló elemek, amit a „Zrínyi-hagyomány" által formált történelmi nemesi viseletből illesztettek be a 19. századi romantikus nemzeti öltözködésbe.

Különösen szerencsés helyzet, amikor egy múzeumi tárgy eredeti kontextusában tanulmányozható. A lenti dolmány és Zrínyi-mente a viselőjén a teljes díszöltözet részeként látható *(74–75. kép)*. Csizmanadrág, keményszárú csizma, tollforgós süveg, gálakard és ékszer kiegészítők teszik teljessé a megjelenést. A pesti szalon ugyanabban a minőségben és részletmegoldásokkal készítette el az öltözetet, mint más magyar díszruhákat is. Erre az időre kialakult egy viszonylag egységes, formailag rögzített változata a magyar díszöltözetnek. Egy úriembernek elegendő volt, ha hivatalos reprezentatív alkalmakra egy-két rend „díszmagyarral" rendelkezett, a napi divat szerinti ruhatára mellett.

74a–b. kép „Dolama” és „menten”, Teodor Georgijević díszruhája. Budapesten készült a 19. század végén. (Leltári szám: HPM 32048/1, 2)

74c. kép A dolmány kék selyemdamasztból készült. Az ún. „Zrínyi” stílusú mente vörös hasított selyembársonyból készült, arany zsinórozással.

75. kép Teodor Georgijević (1849–1910), Nagy „Župan” Belovár megye főispánja a 19. és 20. század fordulóján. (Leltári szám: MUO m24723)

76. kép Ivan Mažuranić bán (1814–1890) portréja. August Alexius Canci, Tomasso da Rin, Francesco Beda festménye, olaj, vászon, 1873. (Leltári szám: HPM/PMH 31687)
A bán az illír nemzeti mozgalom fontos politikusa volt. 1861–65-ben a Habsburg-udvar horvátországi főkancellárja lett, 1873–1880-ban Horvátország bánjává választották. A portrét a bánná avatása évében rendelték meg. Az ábrázolt öltözetegyüttesből a gála-szablyát és a láncot múzeumi gyűjteményben őrzik. A drágaköves elefántcsont nyelű szablya a 19. sz. utolsó harmadában készült Pesten vagy Bécsben. (Narodni muzej I galerija Novi Vinodolski, C III / 26 436. Tomičić, 1993, 102 kat. sz. 72.) Az aranylánc mentekötőként tartozik a mentéhez. A 75 cm hosszú láncot türkiz, almandin és zománc díszítette. (A lánc a Gradski muzej Karlovac GMK 253-ban található. Tomičić, 1993, 119 kat. sz. 125.) Mažuranić öltözete minden tekintetben beillik egy magyar díszöltözetnek, s 1870-ben már nem okozott meghasonlást, ha egy horvát politikus „díszmagyart" viselt. Ugyanakkor a „Zrínyi-hagyomány" szerinti horvát jellegzetességek is megmutatkoznak az öltözeten, mint a prémes mente nagy gallérja, a dolmány csuklórészének hangsúlyos díszítése, a mellrész hangsúlyos paszománydísze és a „mente" rövidebb hasított ujjai.

77. kép Dioniz (Dinko) Hellenbach báró fényképe. Atelier Gjuro I Varga Iván Varga, Zágráb, 1895. (Leltári szám: MUO m24724)
Dioniz Hellenbach a „Zrínyi"-stílusú gálaruha meglehetősen extravagáns változatában látható. Nyakravalójára Horvátország vörös-fehér kockás címerpajzsát hímezték. A Hellenbach bárói család a Zágrábhoz közeli Zagorje régióban rendelkezett nagy földbirtokkal. Dionis apja, Lazar Hellenbach a hungarofil nemesi csoport egyik legkiemelkedőbb politikusa volt. Az 1860-as években vezető szerepet töltött be az úgynevezett „unionisták" között, akik támogatták Horvátország és Magyarország unióját azzal a feltétellel, ha alkirályságként megtarthatja hagyományos alkotmányos autonómiáját. (Gross, 1983, 170.)

A horvát–magyar viszony a dualizmus korában sem jutott nyugvópontra és gróf Khuen-Héderváry Károly hosszú horvát bánsága (1883–1903) alatt különösen kiéleződött. A Ferenc Józseffel bizalmi kapcsolatot ápoló grófnak a dualista berendezkedés konszolidációjára tett keménykezű kísérlete, minden tényleges eredménye mellett is számos, a magyar érdekeket előtérbe helyező, magyarosító, horvátellenes és a horvát szerb viszonyt szító intézkedésével nagy ellenszenvet váltott ki (Sokcsevits, 2011, 392–404.). A kölcsönös indulatok nem egyszer szimbolikus aktusokban nyilvánultak meg. I. Ferenc

József 1895. október 13–16. között tett zágrábi látogatása bővelkedett ezekben. (Például a bán gondoskodott róla, hogy a pályaudvaron a szőnyeget Magyarországról hozott földdel hintsék le, így Ferenc József a vonatból kilépve jelképesen az első lépését magyar földön tette és csak azután lépett horvát földre. Šimetin Šegvić Konečný, 2017, 373.)

78. kép Vlaho Bukovac (1855–1922): Éljen a király. Részlet, olaj, vászon, Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. I. Ferenc József zágrábi látogatásakor, egy gimnázium alapkövének letételekor, 1895. október 16-án. Magyar királyi minőségében, mint Horvátország törvényes uralkodója, magyar császári és királyi lovassági tábornagyi gála egyenruhát visel. A köszöntő felvonulásra több mint hétezer kisdiákot öltöztettek fehér és trikolor ünneplőbe. (Šimetin Šegvić Konečný, 2017, 380.)

79. kép Vlaho Bukovac: *„Hrvatski Narodni Preporod"* (A horvát nemzeti ébredés), Olaj, vászon, Zágráb, 1896, 126 x 213 cm. (Leltári szám: HPM/PMH 19063, SKILJAN szerk., 1996, kat. 9. 30. 28.)
Bukovac Cabanel növendéke volt a párizsi akadémián. A festményt a zágrábi Horvát Nemzeti Színház 1895-ben felavatott új épületének nagy függönyéhez rendelték. Allegorikus apoteózisa a századvég távolából tekint vissza a nemzeti ébredés kiemelkedő személyiségeire. Az egyének ábrázolása valós portrék alapján történt. A nemzeti ébredés mozgalmának nagyjai, az irodalmi, a kulturális és a politikai élet szereplői karöltve járulnak főhajtásra a reneszánsz Dubrovnik költőóriása, Gundulic elé. A középen vonuló hölgy Rubidó-Erdődy Szidónia. A szereplőkön az 1840-es évek illír mozgalmának viselete mellett megjelenik a 19. század második felének horvát(magyar) nemesi díszruhája. A levegőben táncoló három allegorikus figura Horvátország, Szlavónia és Dalmácia megszemélyesítői.

Ferenc József magyar királyi minőségében következetesen, a protokollnak megfelelően a magyar tábornagyi egyenruha gála változatát viselte ceremoniális alkalmakkor *(78. kép)*. A császár és király személyes látogatásának hivatalos oka az volt, hogy megnyissa az új zágrábi Horvát Nemzeti Színházat. (A *79. kép*en látható, Vlaho Bukovactól rendelt színpadi függöny az illírista mozgalom alakjaival, a színházavató műsor első részének, Stjepan Miletić: *Prológus három képben* záróképe lett volna, de végül a hatóságok a festményt a téma érzékenysége miatt, nem engedték bemutatni Šimetin Šegvić Konečný, 2017, 378. Az előadás második részében Ivan Zajc: *Nikola Šubić Zrinski* operájából játszottak részleteket.) A király programjában szerepelt még más kulturális (zeneegyesület, könyvtár) és oktatási intézmények (gimnázium, lánylíceum, egyetem) felavatása, vagy alapkövének letétele, kórházakat, árvaházakat, gyülekezeteket is látogatott, kegyelmet osztott, részt vett kiállításon, népünnepélyen és bálon. (A Ferenc Józsefet és a dinasztiát éltető tucatnyi himnuszt és „népdalt" városszerte énekelték.) A bán által orkesztrált program, a tervek szerint alkalmat adott volna arra, hogy a királyt a soknemzetiségű monarchia népeinek jóságos atyjaként, békehozóként, a művészet és a tudomány patrónusaként mutassa be és hirdesse a dualista berendezkedés és nem mellesleg a báni kormányzás sikereit. A várost soha nem látott ünnepi díszbe öltöztették, de hiába próbálták taktikusan társítani a hivatalos triumfális reprezentáció dinasztikus, magyar nemzeti, magyarhű horvát és szerb elemeit, ezzel versenyre kelt a spontán ellenzéki illír-horvát (magyarellenes, de dinasztiapárti) szimbolika is. (A vidékről hozott ünneplő tömegen is feltűnt a 48-as

80. kép A horvát parlament, a „sabor" zágrábi gyűlése, 1908. (Leltári szám: MGZ ph. Coll. 16.399)

forradalom idején viselt illír és katonai öltözet is.) A magyar nemzeti szimbólumok használata iránti ellenérzés radikális diákok demonstrációjába és zászlóégetésbe torkollt. A tüntetők azt skandálták „éljen I. Ferencz József horvát király" „éljen Jelačić", „ki a magyarokkal". A diákokat letartóztatták, bebörtönözték. Az incidens komoly belpolitikai válságot okozott.

A 20. század elején a magyar/horvát gálaruha formalizált változatát azok, akik magas állami tisztséget töltöttek be szinte kötelezően, egyfajta civil egyenruhaként, „munkaruhaként" használták bizonyos reprezentatív alkalmakra. Azonban a nemesi és polgári középosztálybeli politikusok többsége, amikor tehette, a nemesi gálát divatos ünneplőre cserélte, szalonkabáttal és cilinderrel *(80. kép)*.

A népművészet és a háziipar felfedezése a 19. század végén

Horvátországban, hasonlóan az Osztrák–Magyar Monarchiához és Európa más országaihoz, az 1860-as évektől fokozódott az érdeklődés a népművészet és a háziipari termékek iránt. A korábbi néprajzi érdeklődés a folklórszövegek, a költészet és a balladák gyűjtésére irányult. A múzeumi hálózatok kiépítésével a díszített tárgyak gyűjtése lett a fő cél. A tárgyak iránti érdeklődést tovább növelte az ipari, háziipari és világkiállítások, valamint az Arts and Crafts mozgalom szellemisége. A növekvő kereslet eredményeként egyes vidékeken, ahol a 19. század végén még mindig virágzott a népművészet, kialakult a háziipar hálózata, gyakran helyi birtokosok, értelmiségiek kezdeményezésére és irányításával. A háziipar, mint kiegészítő tevékenység, fontos jövedelemforrássá vált számos szegény paraszti közösségben. Horvátország nem volt kivétel e jelenség alól. Az első ipari vásárt Zágrábban 1864-ben rendezték meg. Horvátországból származó népi textíliákat gyakran mutattak be kiállításokon és világkiállításokon Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában. (Bonifačič, 1996, 127.)

81. kép Akvarell divatlap-illusztráció a Berger-cég egyik modelljéről. Zágráb, 20. sz. eleje. (NMZ leltári szám nélkül) A felirat a következő: *„A párizsi Maison Paquinban készült ruha, 1909".*

Horvátországban a legmeghatározóbb személyiség, aki a 19. század végén, 20. század elején ösztönözte és alakította a háziipari tevékenységet egy városi ember,

82a–b–c. kép A fenti divatképen látható modell ténylegesen meglévő szoknyájának részlete kék színben, és ugyanannak a modellnek még két további színváltozata. (Leltári szám: NMZ 2/7775, 2/7777, 2/7779)

egy igazi nagypolgár, Salamon Berger volt. Legendás magángyűjtő, a kézműves mozgalom kezdeményezője, a Horvát Néprajzi Múzeum tiszteletbeli igazgatója, de legfőképpen sikeres kereskedő és textilgyáros volt. A Berger cég sokoldalú ipari tevékenysége magában foglalta a textilgyártást, a divattervezést és a ruhák készítését és forgalmazását. A Berger-cég a századforduló legizgalmasabb folklorisztikus ruháit varrta elegáns úri hölgyek számára. A ruhák nemcsak alapos néprajzi ismeretekről tanúskodtak és tükrözték a korabeli öltözködési reform szellemiségét, hanem Berger kiemelkedő üzleti tehetségről is árulkodtak. Berger sikeres vállalkozása piacképes, magas színvonalú, exkluzív divatot produkált.

Sok modellnél használták az úgynevezett *„redina na zijev”* (jelentése: „áttetsző egyszerű szövés”), selyemflex fonallal készült anyagot, amely egy kis fényességgel rendelkezik és szilárdságot nyújt, amellett, hogy könnyű. A minta szövött. Ugyanaz a modell készült különböző színekben és különböző mintákkal ugyanabból a selyemflex anyagból. Csipkét is alkalmaztak *(81., 82. képek)*.

83. kép Egy nő fotója Berger-modellben, 1910 körül. (NMZ nincs leltári szám)

A 84a-c. képeken látható kosztüm kabátja alapvetően az „ilirska surka” utolsó „reinkarnációja”. Ha lefektetve kiterítjük a kosztümkabátot, akkor kiderül, hogy majdnem pontosan követi az 1840-es évek illír női surkájának alakját, szabását. A krémfehér szövet, a piros szegély és a varratvonal mentén futó díszítés emlékeztet a nemzeti surkára, azonban itt az 1840-es évek álnépi stilizált zsinórdísze helyett valódi regionális hímzésminta található, pontos öltéstechnikával. A nemzeti öltözetre és a népművészetre való finom hivatkozás mellett a finoman elegáns kosztüm összhangban van korának divatjával, nemzetközi megmérettetésben is kiemelkedő minőséget képvisel.

A 19. és 20. század fordulójának népviseletek és textilek iránti érdeklődése két néprajzi táj felé fordult kiemelt figyelemmel. Ez a két, addig szegény paraszti régió Horvátország szívében található. Posavina Zágrábtól délre a Száva folyó mentén, Sestine, pedig a Zágrábi hegyek lábától északra (Zagrebačko Prigorja) fekszik. Mindkettőt a 19. sz. végén fedezték fel, és ekkor váltak híressé a hímzéskultúrájuk és népviseletük miatt. A falusiakat gyakran látták Zágráb utcáin, mivel mezőgazdasági

84a–b. kép Nyári kosztüm Salamon Berger cégétől, Zágráb, 1910 körül. (Leltári szám: NMZ 2/7772 a, b, c)
A kosztüm krémszínű selyemszövetből készült. A szegély piros kasmír. A ruhát fekete és vörös selyemmel, gépi varrással hímezték, kerek horgolt gombokkal díszítették. Három darabból áll: blúz (hossza: 40 cm), szoknya (102 cm), zakó (80 cm). Az öltéshímzés az úgynevezett Posavina régió népi hímzésmintáit követi.

termékeket, később textíliákat és hímzéseket adtak el a főváros piacán. Berger maga kezdeményezte a textil-háziipar megszervezését mindkét régióban. Ezeknek a néprajzi tájaknak a sikertörténete ismét azt mutatja, hogy a balkáni és törökösebb délvidéki tájak kimaradtak a felfedezésből. Az érdeklődés azokra a régiókra irányult, amelyek jellemzően közép-európai paraszti viselettel rendelkeztek Ez is megerősíti azt az észrevételt, miszerint a nemzeti önmeghatározás irányaiban tudatos szelektív geokulturális orientáció érhető tetten.

A néprajzi tárgyak, textíliák, viseletek beszerzése a század elején az elitkultúra része, felsőbb- és középosztálybeli divat lett. A fényképek nagy száma azt bizonyítja, hogy sokan szerettek a vörös hímzésű posavina viseletben, mint egy jelmezben pózolni. Az atelier belső terek díszletei, háttérkulisszái, a lefényképezett nők testtartása és a közelükben elhelyezett népies tárgyak szentimentális germán kispolgári légkört árasztanak.

84c. kép Nyári kosztüm surkája Salamon Berger cégétől, Zágráb, 1910 körül. (Leltári szám: NMZ 2/7772 a, b, c)

Az osztrák és a német biedermeier zsánerképek vizuális örökségét a monarchia korabeli fényképész műtermek sztereotip sémái még egy ideig őrizték. Gyermekeket és nőket gyakrabban fényképeztek népviseletben, mint férfiakat, ami egyben kifejezi a városiak szentimentális sóvárgását a vidék „tiszta", „ártatlan" bukolikus idillje után.

85. kép Ismeretlen nő posavinai népviseletben. Atelier Mosinger, Zágráb, 19. sz. vége. (Leltári szám: NMZ FA 73)

86. kép. Fiatal lány posavinai viseletben, Atelier Mosinger, Zágráb, 1900 körül. (NMZ)

87. kép Gyermekek népviseletben.
Készítette: Salamon Berger Co., Zágráb, 1906 körül. (Leltári szám: NMZ FA 54)
A modellek viseletbe öltöztetett arisztokrata gyerekek. A kislány posavinai, a fiúk a zágrábi hegyvidéki Sestine viseletében láthatóak.

88. kép A császár születésnapja. Maria Valéria hercegnő gyermekei köszöntik a nagyapjukat, Ferenc József császárt. Illusztráció a *Viribus Unitis. Die Buch vom Kaiser* című könyvből. Bécs, é. n.
A királyi unokákat a monarchia különféle népeinek viseleteibe öltöztették (stájer, magyar, cseh és horvát). A Habsburg királyi és főhercegi családok vezető szerepet játszottak abban, hogy Monarchia-szerte figyelem fordult a kortárs paraszti népművészet és háziipar iránt.

Az I. világháború végén, 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia kapitulációja után a horvát parlament megszakította az állami kapcsolatokat a Monarchiával. Horvátország végre felszámolhatta a sokat kárhoztatott függő viszonyt a rossz mostohának érzett Magyarországgal, és Ausztriával. Politikusainak, művészeinek és gondolkodóinak évszázadokon át formált álma, az önálló és a balkáni testvéri szláv népeket magához karoló illír horvát államról, a 19. század közepétől formálódó modern politikai nemzeti identitásának fontos építőkövévé vált. A vízió egy új frigy megkötésére késztette. Az új államalakulat, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-tól Jugoszlávia) egy újabb történelmi kísérlet volt a különbözőségek kiegyenlítésére, az ambíciók összeegyeztetésére, a nagyzenekar szólamainak összehangolására.

Összegzés

Kelet-Közép-Európában a 19. században megalkotott romantikus nemzeti öltözeteknek nagyjából két fő csoportja van, amely korrelál a társadalmi szerkezettel összefüggő nacionalizmusok főbb típusaival is. A teljes társadalmi struktúrával, saját politikai jogokkal bíró nemesi elittel rendelkező, államalkotó etnikumok és a saját autonóm területtel és nemesi vezető réteggel nem rendelkező etnikai csoportok esetében, nemcsak a nemzeti ébredés ideológiai orientációjában és ágendájában voltak különbségek, hanem a nemzeti viselet karakterében is.

Az előbbiek esetében, a már meglévő nagy múltú etnikus és regionális nemesi öltözködés hagyománya erősödhetett újra. A romantikus revival öltözetek historizálóak, nem egyszer egy múltbeli nemzeti „aranykor" tárházából emeltek ki bizonyos formai elemeket – utalásként egy gazdag mögöttes gondolatkörre –, és illesztették ezeket hozzá a tradicionális nemesi nemzeti stílusú öltözet (korabeli divatot is követő) változatához. A rendi, nemesi nemzeteszméből kinövő nemzetfogalom, s ezzel együtt az öltözet szimbolizmusa is, egy idegen uralkodóháztól, birodalomtól való függetlenedési törekvéssel is társulhatott, annak a kifejezője is lehetett. (Erre példaként hozhatók a magyar, lengyel és részben horvát nemesi öltözet kapcsán leírható jelenségek.)

A második típus, a soknemzetiségű poliglott birodalmakban alattvalóként élő, saját politikai elittel nem rendelkező etnikus társadalmak esetében, a saját polgári középosztály és (gyakran klerikális) értelmiség hozott létre egy nemzeti viseletnek titulált, számos forrásból kompilált, demonstratív kortárs öltözetet. A szelektált öltözeti jelek egyben az akkor születő politizált nemzeti identitás fókuszaira, múltértelmezésére is rámutatnak.

Mindkét típus esetében a kompilatív módszereket használó komponálás során a tényleges formai megoldások, stilisztikai elemek szelekciója, kiemelése, szorosan kapcsolódott a nemzeti múlt ekkor megkonstruált képéhez, a történelemértelmezés hangsúlyaihoz és beleillett a létrehozandó „nemzeti közösség" monolit etnicitásának fikciójába. A kelet-közép-európai nemzeti kultúrákban jellemzően erős „népi" orientáció (melynek intenzitása más és más volt a fent leírt két típus esetében), keveredett egy gyakran hamisított, imaginárius hősi múlt mitikus képzetével. Ugyanakkor bizonyos etnikus katonai ha-

gyományokra történő utalások esetén, az ősi erényekkel, hősi katonai érdemekkel való romantikus képzettársítások, tovább erősítették a megkonstruált öltözet jelképi erejét.

A horvát „esettanulmány" egyik sajátossága abban rejlik, hogy mind a két típusú, fent leírt öltözetfejlődésre, öltözetszerkesztési logikára példát hoz: – a hagyományos nemesi elit és az új feltörekvő polgári értelmiségi vezetők rétegcsoportjainak és politikai táborainak megfelelően. (Bár a képlet nem vegytiszta, keveredés és átfedés van a politikai táborok társadalmi rétegbázisában.) Az 1830–40-es évek illírista mozgalma által létrehozott illír ruha, az erőteljes politikai szimbolizmussal rendelkező kortárs romantikus polgári nemzeti öltözet eklatáns példája. Ugyanakkor a konzervatív, hungarus-patrióta, a magyar-horvát államközösség közjogi alapján álló horvát nemesi elit, saját politikai identitásának kifejezésére a közös magyar–horvát nemesi kultúra által meghatározott öltözködési hagyományt szabja a maga képére (lényegében a 16. század óta). A „Zrínyi-tradíció", mint „identitás-marker", karakterét adja, egységesíti a horvát nemesi öltözet 19. századi romantikus revivaljét, de ugyanakkor az egész jelenségkör beleillik, része a magyar stílusú nemesi díszöltözet, a „díszmagyar" 19. századi történetének is.

A horvát nemzeti megújulási mozgalom az 1830-as években indult. A mozgalom polgári vezető rétege által elfogadott „illír" orientáció, a reneszánsz óta a horvát múltról formálódó eszmerendszert, a modernizálódó horvát társadalom identitásépítésének alapkövévé avatta. A nyelvi, kulturális és politikai program törekvéseinek része volt az illírizmus jelképeinek, közte a sajátosan egyedinek érzett öltözeti jeleknek a kidolgozása. A „nemzeti" ruha megalkotása és manifesztálása beleillett a romantikus nemzeti ébredés programjába, amelyben az ideológiai elemek különös súllyal kaptak szerepet. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy miután a törekvés határozottan ellenzéki politikai színezettel rendelkezett, az illír ruha viselése körül csak részben alakult ki össztársadalmi konszenzus, fogadtatása inkább a forradalmi események felizzó sodrában, illetve egy retrospektív távlatból tűnik egységesnek. Az illírizmus az éleződő horvát–magyar viszony talaján, a horvát nemzeti identitást a magyarral oppozícióban definiálta. (A Habsburg Monarchia szláv lakosságának körében növekvő pánszlávizmus részeként, más szláv politikai mozgalmak is kidolgozták a nemzeti viseletük variációit és az 1848-as forradalom vérzivatarába torkolló események sodrában meg is nyilatkozott ezek demonstratív ereje.) S éppen emiatt – a horvátoknak a dinasztiához való feltétlen lojalitása ellenére is – az illírizmushoz a bécsi udvar is ambivalensen viszonyult (volt, hogy be is tiltotta), mert a fennálló közjogi rend, majd a kiegyezés után, a dualizmus rendszerének veszélyes bírálatát látták benne.

A horvát nemzeti öltözet története, a különbségek ellenére is összevethető a magyar nemzeti stílusú öltözködés alakulásával, legalábbis a főbb korszakokat illetően. Hasonlóképpen a magyar helyzethez, az 1830-as, 1840-es évek, az illír ruha megalkotásának és elterjesztésének kreatív időszaka volt, melynek során a kortárs divatot ötvözték a történelmi nemesi és katonai öltözködési hagyományok egyes kiemelt formai elemeivel, a nemzeti trikolór színeivel, heraldikai szimbólumokkal, valamint a korabeli paraszti népviselet egyes jellegzetes öltözetdarabjával. Az illír ruhát elsősorban a horvát nemzeti mozgalom középosztálybeli (nemesi, honorácior, polgári,) vezetése viselte, de az 1840-es évekre Zágrábban és más nagyobb városokban is, szélesebb körben népszerűvé

vált. Josip Jelačić (1848–1859) bán uralma alatt kísérletet tettek a horvát nemzeti viselet kodifikálására és beemelésére az alkirályság hivatalosabb, állami szintű reprezentációjába. A katonai uniformisok terén nemcsak a „népfelkelő" katonaság ruházatában voltak etnikus tradíciók, de egyes ezredek reguláris egyenruháiban is rögzültek egyes horvát etnikus megoldások. A Habsburg neoabszolutizmus évtizede után, az 1860-as évek elejétől, a felszabaduló patrióta érzelmek erőteljesen törtek a felszínre és a nemzeti újjáéledés új hulláma kezdődött. Az illírizmus nemcsak a politikai életben, hanem a társadalmi életben is új erőre kapott, és az illír ruházat új reneszánsza kezdődött. A mozgalom fő szellemi vezetőinek szorgalmazására a neo-illír stílust divatellenes, francia-, és nyugatellenes irányultság jellemezte. Rövid időre az 1860-as, 70-es években a nemzeti stílusú, folklorisztikus megjelenés a társasági élet részévé és elvárásává vált. (A hungarophil horvát nemesség továbbra is a magyar nemesi díszöltözet kissé „horvátosított" változatát viselte ünnepi és hivatalos alkalmakra az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig.) A 19. század végére az illír ruha kiszorult a társasági életből, de egykori demonstratív, magyarellenes és függetlenségi jelentése fel-, felizzott (mint I. Ferenc József 1895-ös zágrábi látogatásakor is történt.) Ugyanakkor a mozgalom alakjai bevonultak a nemzeti pantheonba és velük együtt az illír ruha képe, a mozgalom fénykorára emlékeztetve, részévé vált a horvát nemzeti múlt apoteózisának.

Elsődleges források

Rövidítések

Etnografski muzej Zagreb, (Textilgyűjtemény)	NMZ
Hrvatski povijesni muzej (Textilgyűjtemény, Festészeti Gyűjtemény)	HPM
Muzej grada Zagreba (Textilgyűjtemény, Fényképgyűjtemény)	MGZ
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (Textilgyűjtemény, Fényképgyűjtemény)	MUO
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Történelmi Képcsarnok)	MNM MTKcs.

Irodalom

Anderson, Benedict
1993 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York, Verso.

Balibar, Etienne
1991 The Nation Form: History and Ideology. In: Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel: *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities.* 86–106. London – New York, Verso.

Basics Beatrix
2020 *Barabás Miklós divat- és szerepképei.* (blogbejegyzés: 2020. 06. 23.) https://barabas.webnode.hu/l/szerepkepek/ (letöltés ideje: 2020. október 30.)

Bellamy, Alex J.
2003 *The Formation of Croatian National Identity. A centuries-old dream?* Manchester – New York, Manchester University Press.

Bene Sándor
2000 *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája.* Budapest, Irodalomtörténeti Füzetek, 148.
2010 Illyria or what you will: Luigi Ferdinando Marsigli's and Pavao Ritter Vitezovic's „mapping" of the borderlands recaptured from the Ottomans. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (szerk.): *'Whose Love of Which Country: Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe.* 351–404. Leiden, Brill Academic Publishers.
2017 Szirének a térképen. Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza. In: Padányi József – Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor

(szerk.): *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról.* 37–78. Budapest, MTA BTK.

Blanc, H. Le

1828 *The Art of Tying the Cravat: Demonstrated in Sixteen Lessons, including Thirty-Two Different Styles Forming a Pocket Manual; And exemplifying the advantage arising from an elegant arrangement of this important part of costume; Preceded by a History of the Cravat, From its Origin to the Present Time; And remarks on its influence on Society in general.* Third Edition. London, Effingham Wilson, Ingrey & Madeley.

Blažević, Zrinka

2015 A szent államtól a rendi köztársaságig. A reformkatolikus illírizmus a 17. században. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. 610–617. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.

Bonifačić, Vjera

1996 *Ethnological Research and Canonization of Autochthonous Folk Textiles in Croatia, 1896 to 1940: A polysystem Study.* Mphil Thesis, Department of Human Ecology, University of Alberta, Edmonton. (kézirat).

Borošak-Marijanović, Jelena

2016 The Dance as a Characteristic of Social Life in Croatian Towns at the Time of the Illyrian Movement (1835−1848) In: Bevc Varl, Valentina – Habjanič, Oskar (szerk.) *Europa v času Franza Liszta/ Europe in the Time of Franz Liszt.* Museoeurope 3. The collected volume of the symposium 13–15. 10. 2016. 104–112. Maribor, Regional Museum Maribor.

Borošak-Marijanović, Jelena (szerk.)

1996 *Flags through the centuries. Catalogue of Museum Collection Flags and Flag Streamers.* Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

1998 *Godina 1848. u Hrvatskoj.* Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

Borošak-Marijanović, Jelena – Stančič, Nikša (szerk.)

1985 *Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta.* Zagreb, Muzej za ujetnost I obrt.

Bregovac Pisk, Marina

2000 History Painting in Croatia in the Second Half of the Nineteenth Century. In: Malekovič, Vladimir – Plantić Lovrić, Vesna (szerk.): *Historicism in Croatia.* 298–312. Zagreb, Museum of Arts and Crafts.

Bregovac Pisk, Marina (szerk.)

2000 *Zbivanja 1848–1849. na grafičkim listovima. Grafička zbirka Hrvatskog povijesnog muzeja.* Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

Brenko, Aida

1999 Ideology and the Traditional Folk Costume. In: Bartlett, Djurdja (szerk.): *Body in Transition.* 63–73. Faculty of Textile Technology, University of Zagreb, Department of Fashion Design.

Cannadine, David
1983 The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition', c. 1820–1977. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. 101–165. Cambridge, Cambridge University Press.
Cennerné Wilhelmb Gizella
1997 *A Zrínyi család ikonográfiája.* Budapest, Balassi Kiadó.
Čoralić, Lovorka
1997 Hrvatska banica – Sofija Stockau Jelačić (1834–1877). *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice* / *VDG Jahrbuch,* 97–106.
Dudeková, Gabriela
2012 Etnické stereotypy v období nacionalizmu: problémy a výzvy. (Úvod). *Forum Historiae,* 6, 2.
Eckhart Ferenc
2000 *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.
Eckhel, Nerina
1987 *Narodna nošnja zagrebačko prigorja, Šestine.* Zagreb, Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske.
F. Dózsa Katalin
1991 Öltözködés és divat. In: Éri István (szerk.): *Széchenyi és kora.* 239–267. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
Fredborg, Arvid
1993 Reflections on the relationship between Hungarians and Croats under the Crown of St. Stephen. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában.* 11–19. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
Fülemile Ágnes
1989 Viseletábrázolások a 16–17. századi grafikában. *Ars Hungarica,* 2,116–132.
1995 Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVII. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve.) 139–165. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1998a A skót nemzeti viselet és Skócia turisztikai képe. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer.* 57–74. Budapest, Néprajzi Múzeum.
1998b Királyok nemzeti viseletben. Példák a nemzeti elemek megjelenésére a 19. századi európai udvari öltözködésben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIX. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve.) 91–111. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1999 Creation of National Image: Trends of Court Dress in East Central Europe in the 19th Century. In: Kodolányi, János (szerk.): *Ethnic Communities Ethnic Studies Ethnic Costumes Today*. 169–180. Budapest, Hungarian Ethnographical Society.
2007 Imaginárius etnográfia – a „monstrum hominis" ábrázolásának narratív és képi hagyatéka és a világ korai felfedezése. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra.* 87–119. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2010a Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (szerk.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe.* 28–61. Warsaw, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.

2010b Hungary: Ethnic Dress. In: Eicher, Joanne (szerk.): *Berg Encyclopedia of World Dress and Fashion* 9. 169–176. Oxford, Berg Publishers.

2015 Az „odaliszk" – egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai. In: Fülemile Ágnes – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXII. 69–144. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

2017 Monarchi v nacionalnoj odezsde. Sozdanie nacionalnovo obraza pri dvorah evropejckij monarchov XIX veka. *Theoria Modi* (*Теория Моды: одежда, тело, культура*). 30–87. Saint Petersburg.

Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.)

2015 *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra.* [Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura.] Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.

Gáborján Alice

1959 A Néprajzi Múzeum lábbeligyűjteménye I. Csizmák. *Néprajzi Értesítő,* 41, 205–282.

1993 *Szűrujjasok.* Budapest, Néprajzi Múzeum. / A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai/

Gjetvaj, Nada

1986 *Narodna nošnja hrvatske Posavine.* Zagreb, Kulturno Zagreb.

Goldstein, Albert

1999 *Charles Yriarte: Istra & Dalmacija.* Zagreb, Antibarbarus.

Grgin, Borislav

2015 Horvát és szlavón bánok a Hunyadiak idején és a Jagelló-korban. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. 154–159. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.

Gross, Mirjana

1983 The Position of the Nobility in the Organization of the Elite in Northern Croatia at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries. In: Banac, Ivo – Bushkovitch, Paul (szerk.): *The Nobility in Russia and Eastern Europe.* 137–176. New Haven, Yale Russian and East European publications.

G. Szabó Zoltán

2012 Adonyi rác lakodalom. Gondolatok egy 19. századi ábrázolás kapcsán. In: Török Zsuzsanna – Vujicsics Marietta (szerk.): *A végtelenség küszöbén. Írások Vujicsics Sztoján emlékére.* 78–99. Budapest, Reciti.

Gundrum, Fran
1904 *Doček bana Jelačića u Križevcima 11. srpnja 1848*. Zagreb, Tisak dioničke tiskare.
Hóman Bálint (Dr.)
1916 *Magyar pénztörténet. 1000–1325.* Budapest, MTA.
Ivoš, Jelena
2000 Historicism and Fashion. In: Malekovič, Vladimir – Lovrić Plantić, Vesna (szerk.): *Historicism in Croatia.* 352–364. Zagreb, Museum of Arts and Crafts.
Jellačić Buzinski, Kažimir
2015 Spomenica. Drugi dio. *Glasnik. Hrvatskoga plemickog zbora/ Herald of the Croatian Nobility Association*, 12, 1, 59–76.
Jellačić Buzinski, Marcel
2014 Proslov. *Glasnik* (Herald of the Croatian Nobility Association), 11, 1, 37–38.
Jókai Mór (főszerk.)
1892 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben VIII. Az osztrák tengermellék és Dalmáczia.* Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.
1901 *XXI. Szent István Koronája Országainak VIII. Kötete. Horvát-Szlavonország.* Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.
Karbić, Damir
2015 Croatian Nobility in the Middle Ages. Origins, Structures, Developments. *Glasnik. Hrvatskoga plemickog zbora/ Herald of the Croatian Nobility Association*, 12, 1, 48–58.
Katarinčić, Ivana – Niemčić, Iva
2020 Dancing and Politics in Croatia: The Salonsko Kolo as a Patriotic Response to the Waltz. In: Bakka, Egil – Buckland, Theresa Jill – Saarikoski, Helena – Bibra Wharton, Anne von (szerk.): *Waltzing through Europe: Attitudes towards Couple Dances in the Long Nineteenth Century*. 257–282. Cambridge, Open Book Publishers.
Koman, Marina (szerk.)
1999 *Moj Zagreb, tak imam te rad.* Zagreb, Duplo P: Laurana: Libar.
Kosáry Domokos
1979 Széchenyi a Pesti Hírlap ellen. In: Szabolcsi Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–-1848.* 714–731. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Kresz Mária
1956 *Magyar parasztviseletek.* Budapest, Akadémia Kiadó.
Licini, Patrizia
2010 Lorenzo Licini (1725–1802). Surveyor of Dalmatia and Count of Poljica as Rubcich. *Geoadria*, 15, 2, 343–382.
Ludányi, András
1983 Ideology and Political Culture in Romania: The Daco-Roman Theory and the „Place" of Minorities. In: Cadzow, John F. – Ludanyi, Andras – Elteto, Louis J. (szerk.): *Transylvania – The Roots of Ethnic Conflict*. 229–244. Kent, Ohio, The Kent State University Press.

Malekovič, Vladimir
2000 Historicism in Croatia. In: Malekovič, Vladimir – Lovrić Plantić, Vesna: *Historicism in Croatia.* 12–42. Zagreb, Museum of Arts and Crafts.
Malekovič, Vladimir (szerk.)
1993 *From Everyday to Holidays: Baroque in Croatia. Cultural Life of 17th and 18th century in Croatia.* Zagreb, Museum of Arts and Crafts.
1997 *Bidermajer u hrvatskoj. Biedermeier in Kroatien 1815–1848.* Zagreb, Muzej umjetnost I obrt.
Maxwell, Alexander
2019 *Everyday Nationalism in Hungary: 1789–1867.* Walter de Gruyter GmbH&Co KG.
Mijatović, Andelko
1990 *Ban Jelačič.* Zagreb, Mladost.
Mirkovič-Blažević, Vladimira (szerk.)
1999 *Charles Yriarte: Istra & Dalmacija.* Zagreb, Antibarbarus.
Mirošević, Lena – Faričić, Josip
2015 Reflections of political-geographic shifts in the use of the geographic name 'Dalmatia' on maps in the early modern period. *Annales (Annals for Istrian and Mediterranean Studies),* 25, 4, 845–860.
Mlinarić, Dubravka – Faričić, Josip – Mirošević, Lena
2012 Historjsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodiernum / The Historic-Geographic Context Pertaining to the Origin of Lučić's Map Illyricum Hodiernum. *Geoadrija,* 17, 2, 145–176.
Molnár Antal
2015 A katolikus egyház szerepe a horvát nemzetépítés 17. századi kezdeteiben. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra.* 603–609. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.
Moravcová, Mirjam
1986 *Národní oděv roku 1848. Ke vzniku národně politockého symbolu.* Praha, Academia.
Nemes, Robert
2001 The Politics of the Dance Floor: Culture and Civil Society in Nineteenth-Century Hungary. *Slavic Review*, 60, 4, 802–823.
Nótári Tamás
2003 Aeneas Sylvius Piccolomini és a defensio imperii Christiani gondolata. *Jogelméleti Szemle,* 4. http://jesz.ajk.elte.hu/notari16.html (letöltés ideje: 2020. szeptember 6.)
Pálffy Géza
2014 Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő–író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai. *Hadtörténelmi Közlemények,* 127, 4, 867–880.

Pálosfalvi Tamás
2015 A bánok helye a királyság kormányzati struktúrájában. Királyi hatalom és területi különkormányzat, 1435–1526. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. 146–153. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.
Premerl, Nada (szerk.)
1993 Kako se plesalo u starom Zagrebu 1–6. *Večernji list*, 19, 22–26.
2000 *Muzej Grada Zagreba. Guide.* Zagreb.
Prister, Boris – Malekovič, Vladimir – Kuzmić, Zdenko (szerk.)
1985 *Hrvatski narodni preporod 1790–1848.* Zagreb, Muzej za umjetnost I obrt.
Rakovac, Dragutin
1842 *Mali katekizam za velike ljude / od Dragutina Rakovca. Kleiner Katechismus für grosse Leute / aus dem Ilirischen des D. Rakovac.* Zagreb, Narodna tiskara dra Ljudevita Gaja.
Ratinović, Branko (szerk.)
1974 *Zagreb 1900.* Zagreb.
Ravlić, Slaven (főszerk.)
2020 *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
Révész Emese
2015 *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között.* Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, Argumentum Kiadó.
Rózsa György
1961–62 A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának néhány újabb biedermeier képe. *Folia Archeologica,* XIII, 291–297.
Schneider, Marijana
1967 *Nošnje u vrijeme ilirskog preporoda.* Predavanja 2. Zagreb, Povijesni muzej hrvatske.
1971 *Narodne nošnje u slikarstvu I grafici XIX stolječa.* Zagreb, Povijesni muzej hrvatske.
1973 *Moda odijevanja na portretima 1800–1870. godine.* Predavanja 33. Zagreb, Povijesni muzej hrvatske.
Šimetin Šegvić Konečný, Filip
2017 Zagreb/Agram als zeremonieller Raum 1895. Kaiser Franz Joseph und dynastische Repräsentation. In: Werner, Telesko (szerk.): *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur/ Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture. 1618–1918*. 367–390. Wien, Böhlau Verlag.
Simončič, Katarina Nina
2011 Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. *Radovi* (Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), 43, 1, 235–254.

Skiljan, Maja (szerk.)
1996 *Museum 1846–1996. Katalog Izložbe.* Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.
Sokcsevits Dénes
2011 *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus Kft.
Sugar, Peter F.
1982 Ethnicity and Nationalism in East Central Europe. In: Sugar, Peter F. (szerk.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. 55–102. Santa Barbara, Ca. – Oxford, England, ABC-Clio.
Székely György
1992 A nemesség egysége és egyenlőségi törekvések a XIV. századi Magyarországon. *Jogtörténti szemle* 1, 4, 3–14.
Tamás Ágnes
2012 Harcias szomszédok? *Létünk*, 1, 70–92. http://epa.oszk.hu/00900/00997/00020/pdf/EPA00997_Letunk-2012-1_070-092.pdf (letöltés ideje: 2020. szeptember 2.)
2014 *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.* Pozsony, Kalligram.
Tomičić, Jasna (szerk.)
1993 *Znamenja vlasti i časti u Hrvatskoj u 19. stoljeću.* Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.
Tompos Lilla
1999 48 hatása a magyar viseletre. In: G. Merva Mária (szerk.): *'48 kultusza. Tanulmányok.* 119–138. Gödöllő, Gödöllői Múzeum.
Tonkovič, Marija
1985 *Juraj I Karlo Drašković kao fotografi.* (Katalógus.) Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt.
Varga Szabolcs
2015 Bán vagy alkirály? A horvát–szlavón báni hatalom változása a 16–17. században. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. 160–167. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.
Vecellio, Cesare
1977 *Vecellio's Renaissance Costumebook.* New York, Dover (Fac simile edition: Cesare Vecellio *Habiti antichi et moderni di tutto il mondo ...* Velence, 1598.)
Vékony Gábor
2000 *Dacians Romans Romanians.* Matthias Corvinus Publishing.
Vehse, Carl Eduard
1856 *Memoirs of the Court, Aristocracy, and Diplomacy of Austria*. (Vols. I–II). London, Longman.
Weisz Boglárka
2015 Királyi adózás Szlavóniában az Árpád-kortól az Anjou-kor első feléig. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. 233–241. Bu-

dapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.

Wortley Montague, Lady Mary

1799 *Letters of the Right Honorable Lady Mary Woerthly Montague, written during her travels in Europe, Asia, and Africa; to which are added Poems by the same author.* Paris, Didot the Elder.

Zeman, Mirna

2013 *Reise zu den „Illyrien". Kroatienstereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740–1809).* München, Oldenburg Verlag. /Südosteuropäische Arbeiten 147./

Zsoldos Attila

2015 A királyi hatalom és Szlavónia a 14. század első negyedében. In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. 126–136. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet.

Ágnes Fülemile

DRESS AND NATIONAL IDENTITY – CROATIAN NATIONAL DRESS IN THE HABSBURG MONARCHY IN THE 19TH CENTURY

The study interprets the process of the creation of 19th century Croatian national dress not only from the point of dress history but in its deeper historical and sociohistorical context. The conclusions are based on the analysis of contemporary textual and visual iconographic sources and original objects in the collections of major museums in Zagreb.

Parallel with the emergence of modern national identity and culture, from the late 18th to the early 20th century an emphasized consciousness underlined the attempt to create a 'national' dress. In the agenda of dress revival, ideological elements were particularly emphasized, and sartorial symbolism had strong links to the interpretation of history. In East Central European national cultures, there was typically a strong "folk" orientation mixed with the heroic mythmaking of an often falsified, "invented" past. At the same time, in the case of certain ethnic military traditions, the romantic associations of heroic military merits increased the expressive power of the dress as national or political symbol.

As part of the rising nationalism and pan-Slavism among the Slavic populations of the Habsburg Monarchy, variations of national dress were invented by Slavic political movements in the events leading up to the turmoil of 1848. The Croatian "Illyrian" movement was launched in the 1830s. The movement's adopted name of *"Illyrian"* expressed their visions of the past and served as a cornerstone of identity and symbolic

expressions. There were initiatives to elaborate a distinctive Illyrian style in emblems, dress, and accessories. The romantic revival of the Illyrian gala dress in the 1830s-1840s was an exciting and creative period. During the compilation process, features of contemporary fashion were combined with fossilized formal elements of historical noble and military dress traditions, national tri-colour and heraldic symbols, and peasant folk costumes. Illyrian dress was worn by the middle-class leadership of the Croatian national movement and the people of Zagreb and other cities, and by the 1840s it became widely popular. During the rule of ban Josip Jelačić (1848–1859), there was an attempt to create a more official state-level representation of Croatian national dress. After the decade of Habsburg neo-absolutism in the 1850s, a second revival of national consciousness freed from the yoke of suppression started to be manifested from the early 1860s. Illyrianism re-appeared not just in political life but also in social life, and a new renaissance of Illyrian dress commenced. For a brief period, the re-adopted, folkloristic appearance became appropriate for social occasions. The dress ideology of the neo-Illyrian style was characterised by an anti-fashion, anti-French, anti-Western orientation as advocated by the main intellectual leaders of the movement. Still, the Hungarophil nobility continued wearing a slightly "Croatianized" version of the Hungarian noble gala dress for ceremonial occasions up until the fall of the Austro-Hungarian Monarchy. (On his official duties related to Croatia, Franz Joseph always wore Hungarian military uniform to express his legitimacy as King of Hungary over the sub-kingdom of Saint Stephen's Crown.) Although the Illyrian dress had gradually gone out of use by the end of the 19th century, the former demonstrative symbolism did not fade. Time by time it reappearred as a means of anti-Hungarian protest and of remembering the heyday of the Illyrian movement on the retrospect apotheosis of a national past.

Keywords: Croatian national identity, Illyrian movement, Pan-Slavism, Croatian national dress, Illyrian dress, dress revival, romanticism, anti-fashion, serežan uniform, surka

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2019-BEN MEGJELENT KÖNYVEK

XXXVI.

ETHNO-LORE

ÖRÖKSÉG, GLOBALIZÁCIÓ ÉS LOKALITÁS

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

Néprajzi Értekezések 1
Báti Anikó
Ételek, ízek, emlékek
Régi és új elemek a cserépfalui konyhán

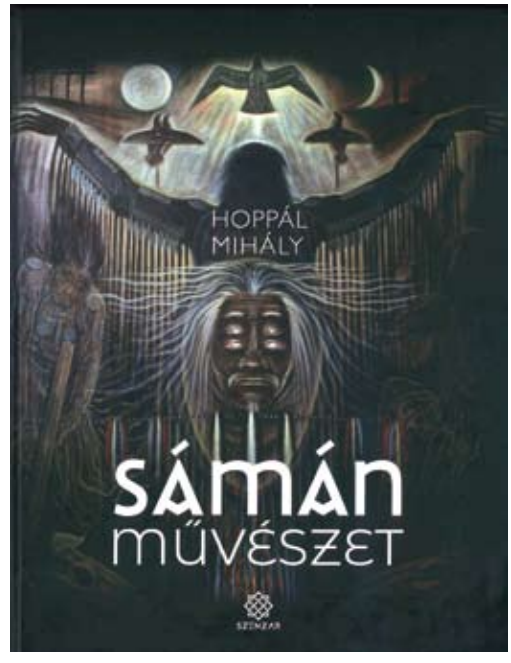
HOPPÁL MIHÁLY
SÁMÁN MŰVÉSZET

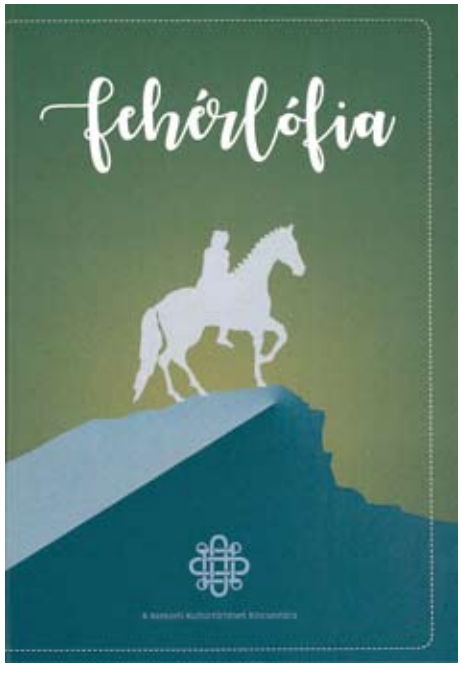
fehérlófia

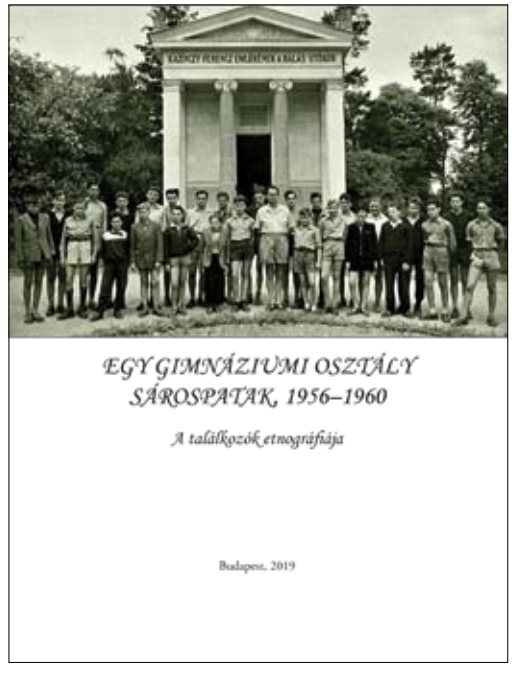
EGY GIMNÁZIUMI OSZTÁLY
SÁROSPATAK, 1956–1960
A találkozók etnográfiája
Budapest, 2019

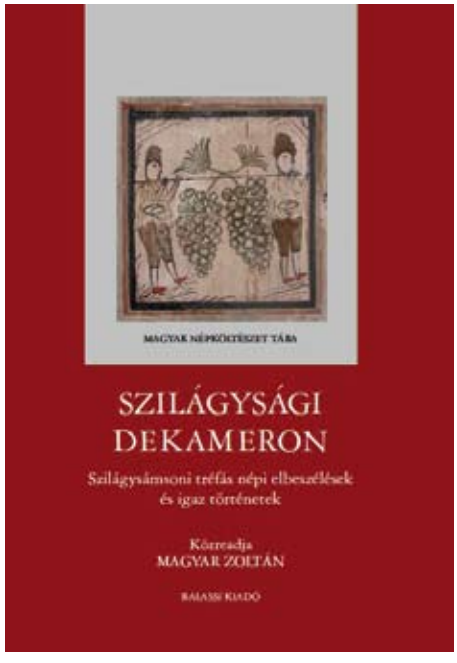
MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET TÁRA
SZILÁGYSÁGI
DEKAMERON
Szilágysámsoni tréfás népi elbeszélések
és igaz történetek
Közreadja
MAGYAR ZOLTÁN
BALASSI KIADÓ

TRADITIONES
TRADITIONES
TRADITIONES
48/1
2019

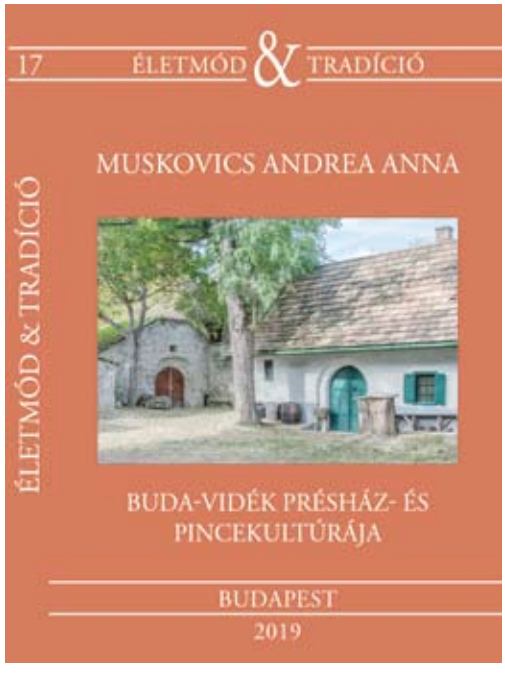
17
ÉLETMÓD & TRADÍCIÓ
ÉLETMÓD & TRADÍCIÓ
MUSKOVICS ANDREA ANNA
BUDA-VIDÉK PRÉSHÁZ- ÉS
PINCEKULTÚRÁJA
BUDAPEST
2019

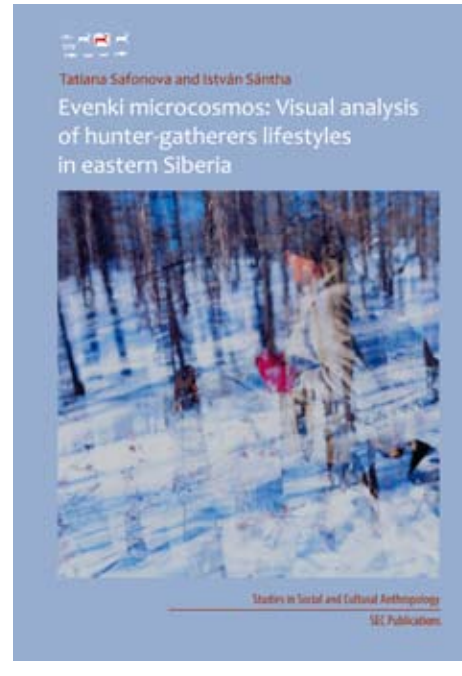
Tatiana Safonova and István Sántha
Evenki microcosmos: Visual analysis
of hunter-gatherers lifestyles
in eastern Siberia
Studies in Social and Cultural Anthropology
SEC Publications

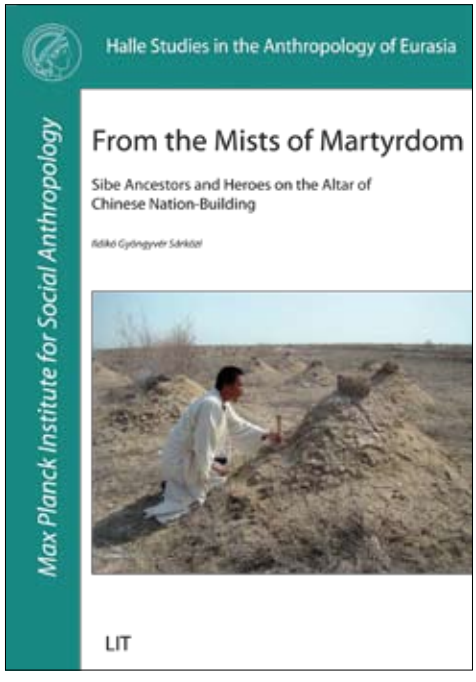
Halle Studies in the Anthropology of Eurasia
Max Planck Institute for Social Anthropology
From the Mists of Martyrdom
Sibe Ancestors and Heroes on the Altar of Chinese Nation-Building
Ildikó Gyöngyvér Sárközi
LIT

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
ÉVKÖNYV
27

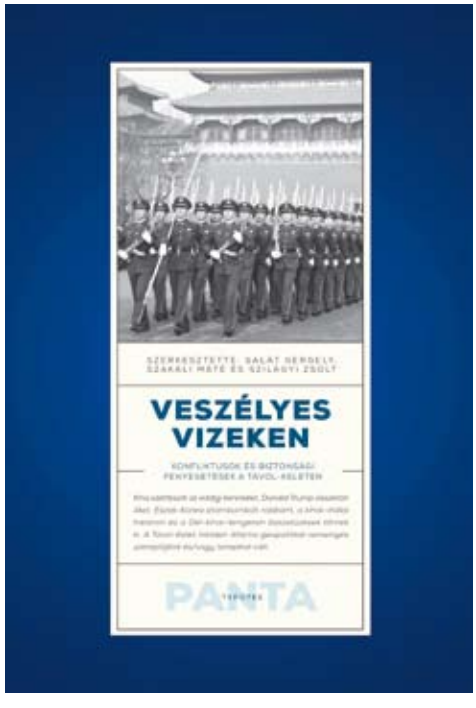
VESZÉLYES VIZEKEN
PANTA

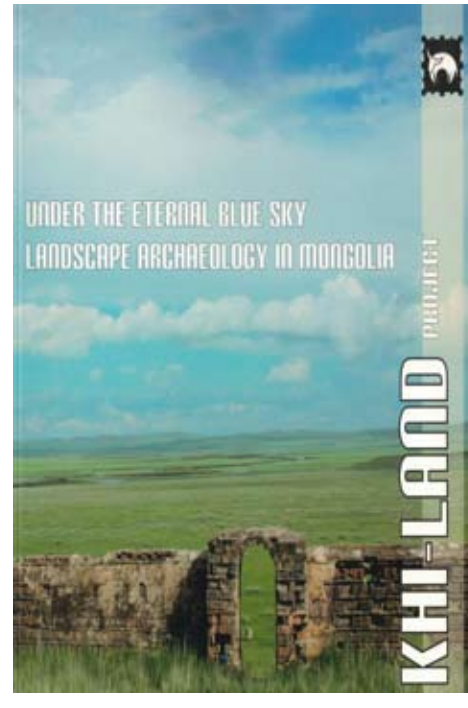
UNDER THE ETERNAL BLUE SKY
LANDSCAPE ARCHAEOLOGY IN MONGOLIA
KHI-LAND PROJECT

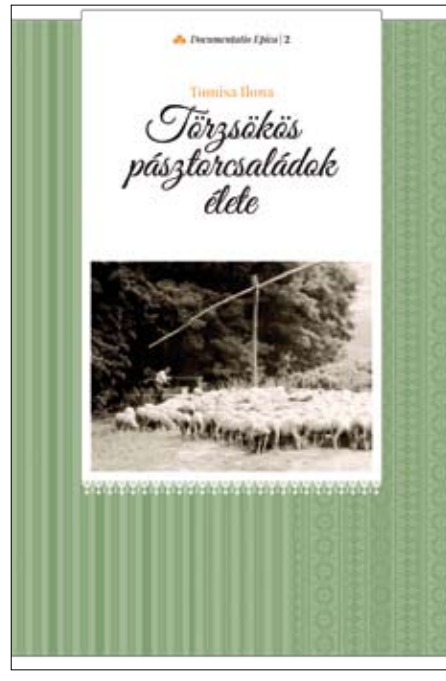
Documentatio Ethica | 2
Tamása Ilona
Törzsökös pásztorcsaládok élete

Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers
MAX-PLANCK-GESELLSCHAFT
Working Paper No. 194
Gábor Vargyas
Photoshopped Ancestors